

EESTI KEELE
KÄSIRAAMAT

EESTI KEELE KÄSIRAAMAT

Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross

Uuendatud väljaanne

Eesti Keele Instituut
EKSA
Tallinn 2020

Raamat on välja antud Haridus- ja Teadusministeeriumi
Eesti Keele Instituudi baasfinantseerimise toel.

Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross
Eesti keele käsiraamat

Kaane kujundanud Andres Rõhu
Küljendanud Merle Moorlat

Autoriõigus: Mati Erelt, Tiiu Erelt, Kristiina Ross 2020

ISBN

EKSA, 2020
www.eksa.ee

Trükitud ASi Pakett trükikojas

SISUKORD

Saateks	17
Lühendid ja märgid	19
SISSEJUHATUS	23
Eesti keele päritolust	23
Kirjakeel ja murded	24
Eesti keele kirjeldamise ja arendamise ajaloost	27
Keele tasandid	38
Keeleteaduse harud	40
Keele avaldumisvormid	42
Kirjandust sissejuhatuses kohta	42
ORTOGRAAFIA	45
Kiri ja tähestik	45
Kirjaviis	46
Ortograafia mõiste	46
Ortograafia põhimõtted	46
HÄÄLIKUD JA FONEEMID	48
Häälikud	48
Foneemid	49
Silbitamine ja poolitamine	52
Rõhk	54
Häälikute ja foneemide pikkus. Sõnavälde	54
Kuidas määrata sõnavälde	56
TÄHEORTOGRAAFIA	59
<i>b, d, g, p, t, k</i> ortograafia	59
<i>h</i> sõna algul	60
<i>i</i> ja <i>j</i> ortograafia	61
Häälikute pikkuse märkimine	61
Häälikuühendi ortograafia	62
Võõrsõnade kirjutamine	63
Võõrnimedele kirjutamine	67
Tsitaatsõnade kirjutamine	68
Nimedest saadud üldsõnade kirjutamine	69
Võõrnimetuletiste kirjutamine	70
Vene-ladina transliteratsioon	72
Vene-eesti transkriptsioon	73
ALGUSTÄHEORTOGRAAFIA	77
Suure algustähe kasutamine	77

Kohad, ehitised	78
Asutused, ettevõtted, organisatsioonid, ühendused	81
Riigid, osariigid	84
Isikud, olendid	84
Perioodikaväljaanded	86
Teosed, dokumendid, sarjad, saated	87
Ajaloosündmused	88
Autasud	89
Üritused	89
Taimesordid	90
Kaubad	91
Sõidukid	92
Nimed ei ole ja kirjutatakse väikese algustähega	92
Algustäheortograafia kokkuvõte	93
KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMINE	94
Kokku- ja lahkukirjutuse põhimõtted	94
Nimisõna + nimisõna	95
Omadus-, arv-, asesõna või muutumatu sõna + nimisõna	98
Kohanimedele kokku- ja lahkukirjutamine	100
Käänd- või määrsõna + omadussõna	101
Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine	103
Tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine	104
Muutumatute sõnade kokku- ja lahkukirjutamine	107
LÜHENDAMINE	112
Lühendite kasutamine	112
Lühendusviisid	113
Punkt ja sidekriips lühendeis	114
Sõnaühendilühendite kokku- ja lahkukirjutamine	115
Lühendite lugemine	116
Lühendite käänamine ja lühenditest tuletamine	117
Võõrkeelsed lühendid	117
Tähtsümbolid	118
Isikunimedele lühendamise	118
Üldkasutatavaid lühendeid	119
NUMBRITE KIRJUTAMINE	122
Kas numbrite või sõnadega?	122
Tühiku jätmise	123
Arvude paigutamine tekstis	124
Põhi- ja järgarvude kirjutamine	124
Käände näitamine üksinda seisva arvsõna puhul	126
Käände näitamine sõnaühendis oleva arvsõna puhul	127
Numbrid koos <i>ne-</i> ja <i>line-</i> omadussõnaga	128
Kuupäevade, aastaarvude ja kellaegade kirjutamine	129
Jaotiste nummerdamine	130

KIRJAVAHEMÄRGID	132
Punkt	132
Koma	133
Koolon	135
Semikoolon	135
Sidekriips	136
Mõttekriips	140
Küsimärk	142
Hüüumärk	142
Jutumärgid	143
Ülakoma	144
Ümarsulud	145
Nurksulud	146
Kaldkriips	146
Mõttepunktid	147
Katkestuspunktid ja -jooned	147
Muid märke	148
Kirjandust ortograafia kohta	149
VORMIMOODUSTUS	151
SÖNALIIGID	151
Tegusõnad	155
Nimisõnad	158
Omadussõnad	159
Arvsõnad	161
Määrsõnad	162
Asesõnad	164
Asemäärsõnad	168
Abimäärsõnad	169
Kaassõnad	170
Sidesõnad	174
Rõhumäärsõnad	175
Hüüdsõnad	175
VORMIMOODUSTUSE PÕHIMÕISTED	178
Mida uurib vormimoodustus: morfeem ja formatiiv	178
Kuidas moodustatakse sõnavorme	179
Algvorm	180
Muuttüübid ja erandid	181
Põhivormid ja analoogiavormid	182
TÜVEVAHELDUSED	184
Astmevaheldus	185
Missugused sõnad on astmevahelduslikud	186
Astmemuutus	188

Astmevaheldusmallid	192
Lõpuvaheldus	196
Missugused sõnad on lõpuvahelduslikud	198
Lõpumuutus	199
Lõpuvaheldusmallid	203
MORFOLOOGILISED KATEGOORIAD	207
Käändsõna	208
Kääne	209
Nimetav kääne	211
Omastav kääne	212
Osastav kääne	213
Sisseütlev kääne	215
Seesütlev kääne	217
Seestütlev kääne	218
Alaleütlev kääne	219
Alalütlev kääne	220
Alaltütlev kääne	220
Saav kääne	221
Rajav kääne	221
Olev kääne	222
Ilmaütlev kääne	222
Kaasaütlev kääne	223
Arv	224
Ainsus	225
Mitmus	225
<i>de</i> -mitmus	226
Vokaalmitmus	227
Pöörsõna	230
Infiiniitsed vormid	231
<i>da</i> -tegevusnimi	232
<i>vat</i> -tegevusnimi	233
<i>ma</i> -tegevusnimi	233
Keksõnad	235
Oleviku keksõna	236
Mineviku keksõna	236
<i>des</i> -vorm	237
Pööre	238
Tegumood	240
Isikuline tegumood	240
Umbisikuline tegumood	240
Aeg	242
Olevik	243
Lihtminevik	243
Täisminevik	245

Enneminevik	245
Üldminevik	246
Kõneviis	246
Kindel kõneviis	247
Tingiv kõneviis	247
Käskiv kõneviis	248
Kaudne kõneviis	248
Möönev kõneviis	248
Kõneliik	249
Jaatav kõneliik	249
Eitav kõneliik	250
Võrdlussõna	251
Algvõrre	251
Keskvärre	251
Ülivõrre	252
VORMIPARADIGMA	254
Käändsõna paradigma	254
Pöördõna paradigma	255
Võrdlussõna paradigma	259
Formatiivivariandid	260
Käändsõna formatiivivariandid	260
Pöördõna formatiivivariandid	261
Vormidevahelised analoogiaseosed	262
Analoogiaseosed käändsõna paradigmas	262
Analoogiaseosed pöördõna paradigmas	264
MUUTTÜÜBID	266
Käändkonnad	270
I käändkond	271
II käändkond	273
III käändkond	276
IV käändkond	277
V käändkond	281
VI käändkond	284
VII käändkond	292
Reegliparatud asesõnad	296
Liitarvõnade käänamisest	300
Nimede käänamisest	301
Pöördkonnad	307
I pöördkond	308
II pöördkond	310
III pöördkond	314
IV pöördkond	321
Kirjandust vormimoodustuse kohta	322

SÕNAMOODUSTUS	325
Sissejuhatus	325
Sõnamoodustuse mõiste	325
Sõnamoodustusviisid	325
Grammatiline ja leksikaalne tuletus	327
Liitsõnamoodustuse põhijooni	328
Sõnamoodustusega kaasnevaid häälikulisi muutusi	329
Sõnamoodustuse kirjelduse osad	330
VERBIMOODUSTUS	331
Verbiliited	331
Kausatiivi- ja faktiiviiliited	332
Refleksiivi- ja translatiiviiliited	333
Momentaaniiliited	335
Frekventatiiviiliited	336
Otsetuletus	338
Võõrtüveliste verbide tuletusest	339
Liitverbid	340
NIMISÕNAMOODUSTUS	341
Nimisõnaliited	341
Tegevusliited	341
Isiku- ja asjaliited	345
Kogu või ala väljendavad liited	352
Vähendusliited	354
Mõne nimisõnatähenduse väljendusvõimalusi	355
Eesliited	356
Liitnimisõnad	357
Põimliitnimisõnad	357
Omadussõna + nimisõna	357
Nimisõna + nimisõna	358
Verb + nimisõna	360
Muutumatu sõna + nimisõna	361
Rindliitnimisõnad	361
OMADUSSÕNAMOODUSTUS	363
Omadussõnaliited	363
Mitteproduktiivseid omadussõnaliiteid	368
Eesliited	368
Liitomadussõnad	369
Põimliitomadussõnad	369
Nimisõna + omadussõna	369
Omadussõna + omadussõna	370
Muutumatu sõna + omadussõna/kesksõna	370
Rindliitomadussõnad	371
MÄÄRSÕNAMOODUSTUS	372
Määrsõnaliited	372

Liitmäärsõnad	375
VÕÕRSÕNADES KASUTATUD VÕÕRLIITEID	377
Kirjandust sõnamoodustuse kohta	379
SÜNTAKS	381
Sissejuhatus	381
Lauseõpetus ja lause	381
Lause moodustajad	382
Moodustajate alistus	383
Moodustajate rinnastus	384
Süntaktilised üksused. Fraas ja fraasiliigid	385
Moodustajate semantilised funktsioonid	387
Moodustajate pragmaatilised funktsioonid	388
Lause liikmed	389
Mittelauseliikmelised lauseelemendid	390
Lause põhitüübid	391
Lauseanalüüsist	392
LAUSE EHITUS	394
Öeldis	394
Pöördelised verbivormid	394
Perifraatilised verbivormid ja ahelverbid	394
Väljendverbid	395
Ühendverbid	396
Ühend- ja väljendverbide kasutusest	397
Öeldise grammatilised kategooriad	399
Isik ja arv. Öeldise ühildumine alusega	399
Isikuühildumine	399
Arvuühildumine	399
Öeldise arvuvorm, kui alus on mitmuse vormis, kuid sisult ainsuslik	400
Öeldise arvuvorm, kui alus on ainsuse vormis, kuid sisult mitmuslik	400
Tegumood	401
Impersonaal	401
Passiiv	403
<i>Ollakse/oldi+tud</i> -kesksõna	404
Aeg	405
Olevik	405
Minevik	405
Tulevik	407
<i>saama</i> -tulevik	408
<i>mas</i> -tarind	409
Kõneviis	410

Kaudsest ja möönvast kõneviisist	410
Kõneliik	411
Lauseeitus	412
Eitav verbivorm	412
Keeldkõne	413
Eitava lause omadusi	413
Lauseeituse erijuhtumeid	413
Partikkel <i>ei</i> lause algul	413
Asesõnad ja asemäärsõnad lauseeituse fookuses	414
Eitus rindtarindis	414
Eitus vastandavas rindtarindis	414
Eitus ühendavas rindtarindis	415
<i>Ega</i> pealause algul	415
Moodustajaeitusest	416
Sisu ja vormi mittevastavusi eituse ja jaatuse väljendamisel	417
Alus	418
Täis- ja osaalus	418
Aluseta laused	419
Sihitis	420
Täis- ja osasihitis	421
Täis- ja osasihitise valiku probleeme	422
Täissihitis omastavas või nimetavas käändes	423
Vormilt ja/või sisult mitmuslik täissihitis	423
Täissihitis käsklause	425
Täissihitis aluse puudumise korral	425
Erandliku vormivaheldusega asesõnalised sihitised	426
Määrusega vahelduv sihitis	426
Õeldistäide	427
Täis- ja osaõeldistäide	247
Õeldistäite ühildumine alusega	428
Määrus	429
Määruse vahetõde muude lauseliikmetega	430
Määruse õigekeelsus	431
Omamise väljendamine	431
Mõne kaassõna kasutusest	432
Koha väljendamine	433
Sise- või väliskohakääne	433
<i>Kus-</i> või <i>kuhu-</i> kääne	434
<i>Kus-</i> või <i>kust-</i> kääne	435
Vahend või koht	435
Aja väljendamine	436
Ajamääruse kääne	436
Muid ajaväljendeid	437
Sihitisekäändelised määrused	438

<i>lt</i> -määrsõnad	440
Olevas ja saavas käändes öeldistaitemäärus	440
Olevas ja saavas käändes öeldistaitemääruse arvuühildumine	442
Rektsioone, milles sageli eksitakse	443
Üldlaiend ja sidend	449
Üldlaiend	449
Sidend	450
Sidendite õigekeelsusest	451
Lausetüübid suhtluseesmärgi järgi	452
Väitlause	452
Küsilause	452
Käsklause	454
Soovlause	455
Hüüdlause	455
Asendus	456
Lausesisene asendus	456
Enesekohane asendus	456
Vastastikune asendus	458
Lausetevaheline asendus	458
Väljajätt	459
Nimisõnafraasi moodustajate ellips	460
Lause moodustajate ellips	460
Verbieelse temaatilise moodustaja ellips	460
Verbi järel esinevate moodustajate ellips	461
Õeldisverbi ellips	461
Grammatiline ellips	462
Kordus	462
Rinnastus	463
Rinnastuse tähenduslikud liigid	463
Käändsõna(fraasi)de rinnastusest	464
Käändelõpu ellips	464
Kaheosalised nimed ja nimetused	465
Ainsuse ja mitmuse kasutusest nimisõna(fraasi)de rinnastamisel	466
Õeldise arvuvorm, kui aluseks on ainsuslike liikmetega rindühend	466
Õeldistäite ja öeldistaitemääruse arvuvorm rindtarindi aluse või sihitise korral	466
Rindtarindi täiendi arvuvorm	467
Rindtäiendi põhja arvuvorm	467
Koondlause kirjavahemärgid	468
Koma kasutusest mitme määruse korral	469
Lause sõnajärg	470

Verbi asend lauses	472
Verb teisel kohal (V2-järg)	472
Verb lause algul	473
Verb lause lõpus	474
LAUSE MOODUSTAJATE EHITUS	475
Fraas	475
Nimisõnafraas	475
Omadussõnaline täiend	475
Omadussõnalise täiendi ühildumisest	477
Nimisõnaline täiend omastavas käändes	478
Määrustäiend	479
Täiendi täiendi asukoht	480
Täiendite järjestus	481
Täiendite rinnastus	482
Lisand	483
Lisanditarindeist, millesse kuulub nimi või nimetaoline osa	484
Liigisõna eeslisandina	484
Nimi järellisandina vs. liigisõna eeslisandina	485
Nimi või nimetaoline väljend eeslisandina	486
Järellisandi ja järeltäiendi kirjavahemärgid	487
Koma kasutusest mitme eeslisandi puhul	490
Lisanditaoliste määruste vahemärgistusest	490
Hulgafraas ja hulgasõnad	490
Hulgafraasi ja nimisõnafraasi vahetõrke	491
Hulgafraasi laiend seestütlevas käändes	492
Erisuguseid hulgasõnu	493
Hulgasõna määralaiendid	494
Muid fraasitüüpe	495
Osalause	496
Osalausete rinnastus	496
Rindlause kirjavahemärgid	497
Osalausete alistus	498
Relatiivlause	500
Relatiivlause sidendist	500
Relatiivlause asukohast	502
Põimlause kirjavahemärgid	502
Kõrvallause referaadina	506
Otsekõne kirjavahemärgid	507
Liitsed liitlauseid	509
Kiilud	510
Kiilu kirjavahemärgid	511
Lauselühendid	512
Määruslike lauselühendite kasutamisest	514
Kesksõnalühendeist	516

Lauselühendite kirjavahemärgid	517
Nominalisatsioon	519
Kirjandust süntaksi kohta	521
LEKSIKOLOOGIA	523
Leksikoloogia mõiste	523
Sõnaõpetuse mõisteid	523
Sõna valdamine	525
SÕNAVARA	526
Sõnavara mõiste	526
Sõnavara rikastumise teed	527
Sõnavara päritolu	527
Põlistüved	528
Ekspressiivne sõnavara	529
Keeleline laenamine	530
Laentüved	530
Otse- ja kaudlaenu	533
Rahvusvahelised sõnad	534
Tähenduslaenu	539
Tõlkelaenu	540
Siselaenu	542
Päritoluvõõrus	543
Tehistüved	543
Oma- ja võõrsõnad	546
Võõr- ja tsitaatsõnad	546
Struktuurivõõrus	547
Võõrapärasused	547
Põhi-, üld- ja oskussõnavara	549
Neologismid, historismid ja arhaismid	552
Murdesõnavara	553
Slängisõnavara	554
Lastekeelne sõnavara	556
Harvad ja juhusõnad	557
Hinnangusõnad	558
Sõnavara stiililine jagunemine	559
Stiilikihid	560
LEKSIKAALSED SUHTED	564
Leksikaalsed suhted tähenduse ja vormi alusel	564
Sünonüümid	564
Tabusõnad ja eufemismid	567
Antonüümid	570
Vastanduse väljendamise vahendid	571
Hüponüümia	574

Meronüümia	575
Homonüümid	575
Homonüümsed sõnavormid	577
Homonüümsed lekseemid	579
Paronüümid	582
Näpunäiteid paronüümide kasutamisel	582
LEKSIKOLOOGIA HARUD	591
Sõnasemantika	591
Sõnasemantika mõisteid	591
Tähendus	592
Tähenduse muutumine	594
Tähendusnihked	594
Tähendusülekanded	596
Mitmetähenduslikkus	599
Tähenduse liike	600
Täite- ja stampsõnad	604
Tähenduskordused	605
Moesõnad	607
Fraseoloogia	608
Fraseologismid	608
Fraseologismide päritolu	610
Etümolooogia	612
Onomastika	613
Onomastika mõisteid	613
Isikunimed	615
Kohanimed	620
Nimede keelsus	621
Sõnavarastatistika	622
Leksikograafia	624
Sõnastik ja sõnaraamat	624
Sõnaraamatute liike hõlmatava sõnavara järgi	625
Sõnaraamatute liike ülesehituse järgi	627
Sõnaraamatute liike sõnakirjelduste järgi	627
Eesti leksikograafia ajaloo tähtteoseid	630
Kirjandust leksikoloogia kohta	631
SISUJUHT	633

SAATEKS

Eesti keele käsiraamat on seni ilmunud kolmes trükis aastatel 1997, 2000 ja 2007. Nii teise kui ka kolmanda trüki eel tegid autorid parandusi ja täiendusi. Kuivõrd praeguseks on esimese trüki tegemisest möödunud kaks aastakümnet, siis seekord on autorid ette võtnud käsiraamatu kõigi osade põhjalikuma uuendamise.

Käsiraamat on kirjutatud vähemalt keskharidusega eestlase jaoks. Ühelt poolt pakub see üldharivaid teadmisi eesti kirjakeele grammatika ja sõnavara ehituse kohta. Oleme püüdnud asju esitada võimalikult lihtsalt ning vältida tavakasutajale tarbetuid üksikasju. Neile, kel siin pakutust väheks jääb, soovitame „Eesti keele varamu“ sarja keeleraamatuid „Sõnamoodustus“ (Reet Kasik, 2015), „Eesti keele hääldus“ (Eva Liina Asu, Pärtel Lippus, Karl Pajusalu, Pire Teras, 2016), „Eesti keele süntaks“ (toim. Mati Erelt ja Helle Metslang, 2017), „Eesti keele sõnamuutmine“ (Annika Viht, Külli Habicht, 2019) ning peatselt ilmuvat teaduslikku grammatikat: „Eesti grammatika“ (2020). Teiselt poolt tahab käsiraamat olla praktiline abivahend kirjakeele korrektseks kasutamiseks. Sellena on ta kooskõlas Eesti Keele Instituudi uue keelekorraldussõnaraamatuga „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018“.

Käsiraamat koosneb sissejuhatausest ning viiest peatükist, kus käsitletakse ortograafiat, vormimoodustust, sõnamoodustust, süntaksit ja leksikoloogiat. Foneetika ja fonoloogia põhimõistete lühikäsitlus on liidetud ortograafia peatükile.

Sissejuhatause ja vormimoodustuse peatüki on kirjutanud Kristiina Ross. Seejuures sissejuhatause, sõnaliikide ja morfoloogiliste kategooriate kirjelduse koostamisel on osalenud ka Mati Erelt ning muuttüüpide kirjeldamisel Tiiu Erelt. Sõnamoodustuse ja süntaksi on kirjutanud Mati Erelt, ortograafia ja leksikoloogia Tiiu Erelt. Ortograafia peatükki kuuluva osa „Häälikud ja foneemid“ kirjutamisel on osalenud Kristiina Ross.

Iga peatüki lõpus on esitatud soovituskirjandus selle ainevaldkonna põhjalikumaks omandamiseks. Käsiraamat on varustatud sisujuhiga, kus märksõnale järgnev täht osutab peatükile, number selle peatüki paragrahvile (NB! mitte leheküljele).

Peatükkide tähised

- SJ sissejuhatus
- O ortograafia
- M vormimoodustus
- SM sõnamoodustus
- SÜ süntaks
- L leksikoloogia

LÜHENDID JA MÄRGID

a	aasta
A	määrus e adverbiaal
Adj	adjektiiv e omadussõna
AdjP	(ingl <i>adjective phrase</i>) omadussõnafraas
Adv	adverb e määrsõna
AdvP	(ingl <i>adverb phrase</i>) määrsõnafraas
ains	ainsus
alaleütl	alaleütlev
alaltütl	alaltütlev
alalütl	alalütlev
ar	araabia keel(es)
C	konsonant
e	ehk
ee	eesti keel(es)
e.m.a	enne meie ajaarvamist
hbr	heebrea keel(es)
hisp	hispaania keel(es)
hrl	harilikult
ilmaütl	ilmaütlev
ingl	inglise keel(es)
is (tgm)	isikuline tegumood
it	itaalia keel(es)
jm	ja muud
jms	ja muud seesugust, ja muud sellised
jmt	ja mõned teised
jne	ja nii edasi
jpm	ja palju muud
jpt	ja paljud teised
jt	ja teised
k.a	kaasa arvatud
kaasaütl	kaasaütlev
kesks	kesksõna
kk	käändkond
kr	kreeka keel(es)

kv	kõneviis
ld	ladina keel(es)
lihtmin	lihtminevik
lk	lehekülg
lüh	lühike; lühemalt
lüh sisse(ütl)	lühike sisseütlev
m.a.j	meie ajaarvamise järgi
mitm	mitmus
mnt	maantee
N	nimisõna
NB!	(ld <i>nota bene!</i>) pane tähele!
nim	nimetav
NP	(ingl <i>noun phrase</i>) nimisõnafraas
nr	number
nt	näiteks
O	sihitis e objekt
ol	olevik
om	omastav
os	osastav
p	pööre; punkt; poeg
P	öeldistäide e predikatiiv
pk	pöördkond
pms	peamiselt
PP	(ingl <i>pre- and postpositional phrase</i>) kaassõnafraas
pr	prantsuse keel(es)
QP	(ingl <i>quantifier phrase</i>) hulga(sõna)fraas
S	alus e subjekt
saj	sajand
seestütl	seestütlev
seesütl	seesütl
sh	sealhulgas
sisseütl	sisseütl
sks	saksa keel(es)
sm	soome keel(es)
s.o	see on
st	see tähendab
t	tänav; tütar
tgm	tegumood

tgn	tegevusnimi
tr	trükk
täismin	täisminevik
u	umbes
ukr	ukraina keel(es)
umbis (tgm)	umbisikuline tegumood
ung	ungari keel(es)
v	välde
V	verb; vokaal
v.a	välja arvatud
vm	või muu
vn	vene keel(es)
VP	(ingl <i>verb phrase</i>) verbifraas
vrđ	võrdle
vt	vaata
`	<i>`kalla, `mitme, õnne`lik</i> graavis pearõhulise või muu morfoloogiliselt olulise silbi ees näitab, et sõna on III vältes
'	<i>pal'k, lot't, kas't</i> püstkriips kaashääliku järel näitab, et see on palataliseeritud
· ja :	<i>fantaa·sia, lau·lja:nna</i> üks punkt täishääliku järel näitab pearõhku, kaks punkti kaasrõhku
*	<i>*kummagisse</i> lubamatu vorm või tarind
?	<i>?`kunst`nikku/sid</i> normingu järgi lubatud, kuid vähe tarvitatav vorm
?	määramata astmega tüvi
T	tugevaastmeline tüvi
N	nõrgaastmeline tüvi
L	lähtetüvi
M	muudetüvi
M'	lühenenud muudetüvi

SISSEJUHATUS

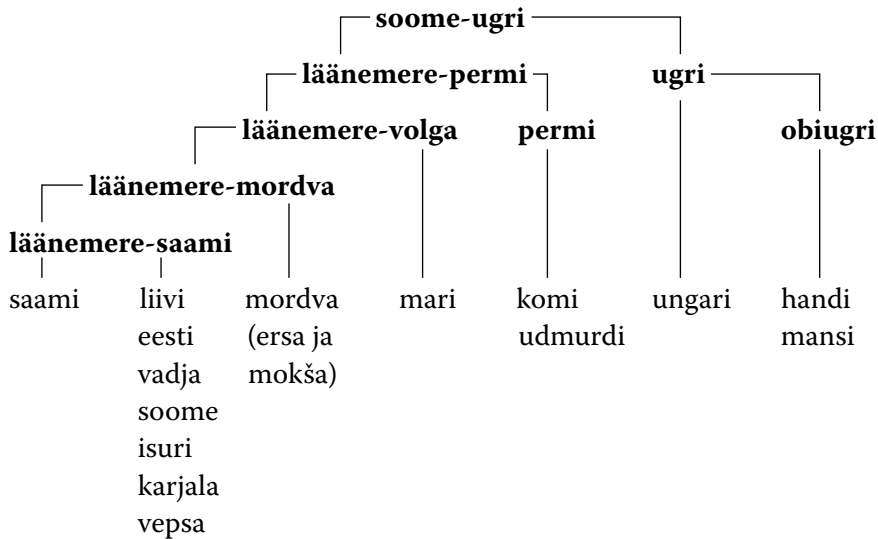
Eesti keele päritolust

SJ 1 Eesti keel kuulub soome-ugri keelkonna läänemeresoome keelte hulka. Eesti keele kõnelejaid on tänapäeval maailmas umbes 1,1 miljonit. Enamik neist (u 0,93 miljonit) elab Eesti Vabariigis. Eesti keele lähimad sugulased liivi ja vadja keel on tänapäevaks praktiliselt hääbunud, kummagi keele oskajaid on praegu vaid paarkümmend. Sama saatus on tabamas isuri keelt. Igapäevase suhtluskeelena tänini kasutatavatest keeltest on eesti keelele kõige lähemad soome, karjala ja vepsa keel. Kõige suurema osa läänemeresoome keelte kõnelejaist moodustavad soomlased, keda on umbes 6 miljonit. Peale läänemeresoome keelte kuuluvad soome-ugri keelkonda veel saami ehk lapi keeled, kaks mordva keelt (ersa ning mokša), mari keel, permi keeled (komi ja udmurdi) ning ugri keeled (ungari keel ja kaks obiugri keelt: handi ning mansi). Üks võimalikke soome-ugri keelte omavahelisi sugulussuhteid kujutavaid skeeme on esitatud joonisel lk 24.

Soome-ugri keelte kaugemad sugulased on samojeedi keeled (neenetsi, eenetsi, nganassaani ja sölkupi). Samojeedi keelte kõnelejad elavad hajali Siberis ja neid on tänapäeval vähe – kokku alla 30 000. Soome-ugri ja samojeedi keeled koos moodustavad Uurali keelkonna.

Eesti keel kujunes iseseisvaks keeleks teise aastatuhande esimesel poolel läänemeresoome algkeele mõne hõimumurde – eelkõige maamurde (põhjaeesti) ja Ugala murde (lõunaeesti) – lähenemise tulemusel. Selle lähenemise peamiseks põhjustajaks oli tõenäoliselt indoeuroopa keelkonda kuuluvate balti ja germaani keelte mõju.

Indoeuroopa keelte (peamiselt alam- ja ülemsaksa, rootsi ning vene keele) mõju on jätkunud hiljemgi. Seetõttu on tänapäeva eesti keeles mitmeid jooni, mis pole soome-ugri keeltele tüüpilised. Kui võrrelda eesti keelt kas või lähedase sugulase soome keelega, võib leida üsnagi olulisi keeletüpoloogilisi erinevusi. Võõrad mõjud ilmnevad keele kõikidel tasanditel: nii häälikulises koosseisus, vormimoodustuses kui

Soome-ugri keeled

ka lausemoodustuses. Kõige hõlpsamini on vana soomeugrilise põhja ning võõraste mõjude suhe jälgitav keele sõnavaras (vt L 10).

Kirjakeel ja murded

SJ 2 Õpikutes ja käsiraamatutes kirjeldatakse keelt tavaliselt kui selgepiirilist süsteemi, kus iga tähenduse jaoks on olemas kindel vorm. Näiteks väidetakse keeleõpetuses, et eesti keeles on vormid *andnud* ja *kasvatanud*, ehkki igapäevases suhtluses võib sageli kuulda vorme *annud*, *and*, *kasvatand*.

Suhtluses tarvitav kõnepruuk on eri paigus ja ühiskonnarühmades erinev. Tegelikult on iga inimese kõnepruuk teistest veidi erinev. Õpikutes ja grammatikates kirjeldatav **normitud kirjakeel** on ideaalne süsteem. See on pikaajalise teadliku valiku, reeglistamise ning korrastamise teel loodud keelekuju, mida enamik keelekasutajaid püüab jäljendada. Mil määral see õnnestub, oleneb paljuski sellest keelekujust, mida kõneleja ümber tema lapsepõlves on kõneldud, ja kõneleja haridusest. Kuid väljenduse keeleline vorm sõltub ka konkreetsest suhtlemise vormist ning eesmärgist. Näiteks kirjalikus tekstis püütakse normingutest täpsemini

kinni pidada kui suulises kõnes; suure kuulajaskonna ees loengut pidades püütakse korrektsemalt väljenduda kui hea tuttavaga vesteldes jne.

Eri paigus kõneldavaid keelekujusid nimetatakse **lokaalseteks** ehk **kohamurreteks**. Ühiskonnarühmade keelekujusid nimetatakse **sotsiaalseteks murreteks**. Iga keeikasutaja eripärane keelekuju on **idiolekt** ehk **isikukeel**.

Territoriaalselt on Eesti keeleala üsna sügavalt ja tihedalt liigendatud murreteks ning need omakorda paikkondlikeks murrakuteks. Seevastu sotsiaalselt on eesti keel suuremate keeltega võrreldes suhteliselt ühtlane. Erinevused n-ö lihtrahva keele ja haritlaste keele vahel või igapäevase kõnekeele ja normitud kirjakeele vahel pole eesti keeles kuigi teravad. Võib küll rääkida mingi sotsiaalse rühma kõnepruugist (nt õpilasarvoo), kuid selle eripära piirdub peamiselt teatud valdkondi hõlmava sõnavaraga.

Territoriaalsele ning sotsiaalsele varieerumisele lisaks teiseb keel ka ajalises lõikes. Normitud kirjakeel on keele arengust alati sammu võrra maas. Tegelikus keeikasutuses sugeneb keelde üha uusi jooni. Mõned neist piirduvad kitsa kasutajaskonnaga ning hääbuivad ruttu, teised levivad laiemalt ning jäävad püsima. Kirjakeele normiks kuulutatakse uus nähtus alles siis, kui ta on oma elujõudu ja otstarbekust tõestanud.

SJ 3 **Kohamurded.** Eri piirkondades on aegade jooksul välja kujunenud erinevad keelekujud. Eesti keele kahe suurema murderühma, põhjaeesti ja lõunaeesti murrete vahelised põhierinevused on väga vanad ning ulatuvad aega, mil läänemeresoome algkeelest alles hakkasid eralduma üksikud keeled. Kahe hõimumurde lähenemisest sai alguse eesti keel. Kuid sunnismaisuse tekkimisega alates XIV saj lõpust kitsenesid eri paigust pärit inimeste suhtlemisvõimalused – tihedam läbikäimine säilis kihelkonna piirides, ühe kiriku ümber koondunud inimeste vahel. See tõi kaasa paikkondlike keelekujude üha selgema eristumise. Paikkondlik diferentseerumine süvenes kuni XIX saj teise pooleni. Viimase 100–150 aasta jooksul on need erinevused laiema läbikäimise ning ühise kirjakeele mõjul taandunud ning tänapäeval on murdekeeled tugevasti ühtlustunud.

Eesti keeleala jaguneb kahte selgesti eristuvasse ossa: põhjaeesti peamurdeks ja lõunaeesti peamurdeks – piir nende vahel kulgeb umbes Võrtsjärve põhjakalda kohalt (vt kaart). Põhjaeesti peamurre koosneb kahest murderühmast: südaeesti murderühmast, kuhu kuuluvad saarte murre (S), läänemurre (L), keskmurre (K) ja idamurre (I), ning kirderanniku

Eesti murdealade kaart

murderühmast, mis hõlmab ranniku- ehk rannamurret (R) ja kirde- ehk Alutaguse murret (A). Lõunaeeesti peamurdesse kuuluvad Mulgi murre (M), Tartu murre (T) ja Võru murre (V).

Iga kohamurre jaguneb omakorda väiksemateks paikondlikeks murrakuteks, mille piirid kattuvad enam-vähem omaaegsete kihelkondade piiridega.

Kahe peamurde vahelised erinevused puudutavad keele ehituse olulisi nähtusi, nagu näiteks käändsõna mitmusevormide moodustamine: põhjaeeesti murdeis kasutatakse *de*-mitmust kõigis käänetes alates sisseütlevast (*kala/de/st*), lõunaeeesti murdeis aga vokaalmitmust (*kallu/st*).

Põhjaeeesti murderühma murrete erijooni on nt *ö* esinemine *õ* asemel saarte murdes (*sõber* pro *sõber*); *b* esinemine *v* asemel läänemurdes (*kibi* pro *kivi*); *d* säilimine laadimuutuslike sõnade nõrgas astmes idamurdes (*padas* pro *pajas*). Kirderannikumurde eripärana võib mainida nt vältevahelduse puudumist. Seejuures rannamurdes on muidki ühisjooni soome keelega. Keskmurre on kirjakeelele kõige lähemal, sest eesti kirja- keel on tekkinud peamiselt keskmurde alusel. Siiski on ka keskmurdel mitmeid kirjakeelest hälbivaid erijooni, nt diftongid pikkade vokaalide asemel (*moa* pro *maa*, *miel* pro *meel*).

Lõunaeeesti murderühma murrete erijooni on nt teisest silbist kaugel *e* esinemine *a* asemel Mulgi murdes (*kirjuteme* pro *kirjutame*),

tugevaastmelise vokaalmitmuse esinemine Tartu murdes (*lehtist* pro *lehtedest* või *lehist*). Kirjakeelest kaugeim on Võru murre, mille erijooni on nt *he*-tunnuseline sisseütlev kääne (*huunõhe* pro *hoonesse*), *h*- või *hn*-tunnuseline seesütlev kääne (*mõtsah*, *mõtsahn* pro *metsas*), järjekindel vokaalharmoonia (*kõnõlõma* pro *kõnelema*), larüngaalklusiili esinemine (*naisõ*[?] pro *naised*, *kastõ*[?] pro *kaste*).

SJ 4 **Kirjakeel.** Terminil *kirjakeel* on kaks tähendust. Ühelt poolt märgib see sõna kirjalike tekstide keelt, st keele kirjalikku väljendusvormi (vt SJ 12). Teises tähenduses kasutatakse seda sõna aga ühtlustatud ning normitud keelekuju vastandamisel murdekeeltele. Selles tähenduses saab sõna *kirjakeel* kasutada ka näiteks lauses *Mari kõneleb kirjakeelt*, ehkki kiri ja kõne on kaks erinevat keele avaldumisvormi. Sõna *kirjakeel* kahte tähendust seob tõsiasi, et ühtlustatud ja normitud keelekuju tekkimise hädavajalikuks eeltingimuseks on kirjalike tekstide levimine üle kogu keeleala.

Eesti kirjakeele ajalugu on jälgitav alates XVI sajandist (vt SJ 5). XVII sajandil kujunes kahe põhilise murderühma alusel välja kaks kirjakeelt: põhjaeesti ehk Tallinna keel ja lõunaeesti ehk Tartu keel. Kumbki keelekuju ei jõudnud XVII sajandil areneda päris ühtselt normitud keelevormiks ning kummagi keelekuju tekstides esineb palju ebaühtlust. 1739. a ilmus esimene eestikeelne piibel, mis oli tõlgitud põhjaeesti keelde. Piibli levik oli üks olulisi tegureid, mis viis selleni, et põhjaeesti keel hakkas käibima kirjakeelena kogu eesti keelealal ning lõunaeesti kirjakeel hääbus. Praegu püütakse elustada Võru kirjakeelt.

Tänapäeva eesti kirjakeel on ühtlustatud keelekuju, millel on kõige enam ühisjooni põhjaeesti keskmurdega.

Eesti keele kirjeldamise ja arendamise ajaloost

SJ 5 **1. Esimesed kirjalikud allikad ja eesti keele kirjeldamine XVII ja XVIII sajandil.** Esimesed kirjalikud mälestised (üksikud sõnad, laused, isiku- ja kohanimed) veel kujunemisjärgus olevast eesti keelest on pärit XIII sajandi muukeelsetest kroonikatest ja dokumentidest. Näiteks Henriku Liivimaa kroonikas, mis on kirja pandud aastatel 1224–1227, leidub ladinakeelse teksti sees lisaks koha- ja isikunimedele paar eesti-keelset sõna ja lause *Laula! Laula! Pappi!*

Alates XVI sajandist on meieni säilinud ka pikemaid eestikeelseid tekste. Kõige vanem sidus tekst sisaldub Kullamaalt pärit käsikirjas, kus on toodud katoliku kiriku kahe tähtsama palve ja usutunnistuse eestikeelsed tõlked. Käsikiri pärineb 1520. aastatest. Vanim teade eestikeelse trükise kohta on pärit 1525. aastast. Vanim eestikeelne raamat, millest on leitud katkendeid, on aastast 1535. See on Tallinna Niguliste kiriku pastori Simon Wanradti kirjutatud ja Tallinna Pühavaimu koguduse õpetaja Johan Koelli tõlgitud luterlik katekismus.

Alates XVII sajandist suureneb eestikeelsete tekstide hulk tunduvalt. Hakatakse koostama ka esimesi eesti keele käsiraamatuid. Nende koostajad olid baltisakslased, kelle põhieesmärgiks oli tutvustada eesti keelt teistele baltisakslastele (eeskätt kirikuõpetajatele) selleks, et need suudaksid end eesti keeles väljendada. Kirjutati saksa- või ladinakeelseid käsiraamatuid, mis koosnesid eesti keele grammatikast ja saksa-eesti sõnastikust.

Esimene eesti keele käsiraamat „Anführung zu der Esthnischen Sprach“ (sissejuhatus eesti keelde) ilmus Tallinnas 1637. a. Selle autoriks oli Kadriina pastor Heinrich Stahl ning see kirjeldas põhjaeesti keelt. Oma aja vaimule vastavalt on Stahl surunud eesti keele ladina keele grammatilisse süsteemi, mistõttu esimene grammatika annab eesti keele ehitusest üsna naljaka pildi. Oma „Sissejuhatus“ ja muude töödega pani Stahl aluse nn **korrapäratule kirjaviisile**, mis matkis saksa kirjutustava. Seda kirjaviisi kasutati kirikukirjanduses kuni XVII sajandi lõpuni.

Järgmine oli lõunaeesti kirjakeele käsiraamat – Johann Gutsblaffi „Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam“ (grammatilised vaatlused eesti keelest), mis ilmus Tartus 1648. a. Sellele järgnesid 1660. a Heinrich Gösekeni põhjaeesti keele käsiraamat „Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache“ (sissejuhatus eesti keelde) ja 1693. a Johann Hornungi „Grammatica Esthonica“ (eesti grammatika). Viimati nimetatud grammatika võttis kokku 1680. aastatel Bengt Gottfried Forseliuse alustatud kirjaviisireformi tulemused. See järgmise sajandi algul käibele tulnud kirjaviis on tänapäeval tuntud **vana kirjaviisina**. Hornungi grammatika on meie vanematest eesti keele käsiraamatutest ainus, milles puudub sõnastikuosa.

XVIII saj ilmus vaid kaks eesti keele käsiraamatut – 1732. a piibli tõlkijana tuntud Anton Thor Helle „Kurtzgefazte Anweisung zur Ehstnischen Sprache“ (lühike sisseejuhatus eesti keelde) ja 1780. a August Wilhelm Hupeli „Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und den dörptschen; nebst einem vollständigen Wörterbuch“ (eesti

keeleõpetus mõlema peamurde tarvis). Hupeli käsiraamatus kajastuvad kokkuvõtvalt kogu senise eesti keele alase töö tulemused ja sel oli väga lai levik, 1818. a ilmus selle täiendatud trükk. Kui Tartu ülikooli juurde loodi 1803. a eesti keele lektori koht (esimene lektor oli Friedrich David Lenz), hakati sealgi eesti keelt õpetama Hupeli grammatika järgi.

SJ 6 **2. XIX sajandi estofiilide tegevus.** XIX saj algul jõudsid ka Eestisse valgustusideed, mille mõjul tekkis baltisaksa intelligentsi ning sellesse sulandunud eesti päritolu haritlaskonna hulgas sügavam huvi eesti keele ja kultuuri vastu. Loodi estofiilide kultuuriselts, mille hulgast tuntuim oli Õpetatud Eesti Selts (1838).

Aastatel 1813–1832 andis Johann Heinrich Rosenplänter Pärnus välja ajakirja „Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache“ (lisandusi eesti keele täpsemaks tundmaõppimiseks). See oli esimene eesti keele ja rahvakultuuri ajakiri. Ajakirjale tegid kaastööd kõik tolle aja tuntumad eesti keele tundjad (Otto Wilhelm Masing, Arnold Friedrich Johann Knüpffer, Johann Friedrich Heller, Kristjan Jaak Peterson jt). Seal ilmus hulk silmapaistvaid kirjutisi eesti keele kohta, muu hulgas esimene eesti kirjakeele arendamise kava Rosenplänteri sulest. Jõuti arusaamisele, et eesti keel on soome keele sugulane („soome keele õde“) ning seetõttu hakati lähtuma soome eeskujust grammatikakirjelduses ja propageerima üleminekut seniselt saksapäraselt kirjaviisilt soomepärasele (soomlane Adolf Ivar Arwidsson).

XIX saj esimese poole tähtsündmuseks kujunes Eduard Ahrensi tugevasti soomemõjuline grammatika „Grammatik der Ehstnischen Sprache Revalschen Dialektes“ (eesti keele Tallinna murde grammatika; I trükk 1843, II, täiendatud trükk 1853). Ahrensi grammatika pani aluse **uuele** (s.o soomepärasele) **kirjaviisile**, mis sai üldiseks siiski alles paarikümne aasta pärast.

XIX saj eesti keeleteaduse tõeliseks suurkujuks tõusis Ferdinand Johann Wiedemann – laia eruditsiooniga fennougrist, kes avaldas töid ka teiste soome-ugri keelte kohta. Eesti keele alal on tema olulisemateks töödeks 1869. a ilmunud eesti-saksa sõnaraamat „Ehstnisch-deutsches Wörterbuch“ ja 1875. a ilmunud „Grammatik der Ehstnischen Sprache“, mida peetakse esimeseks eesti keele teaduslikuks grammatikaks („Eesti keele grammatika“, tõlkinud Heli Laanekask 2011). Need kaks teost kuuluvad oma aja kirjeldava keeleteaduse tippu ning pole kaotanud oma väärtust tänini.

SJ 7 **3. Eesti keele arendamine ja uurimine rahvusliku liikumise ajal.** Eesti rahvuse kujunemise ajaks oli põhjaeesti kirjakeel saavutanud lõunaeesti kirjakeele ees sellise ülekaalu, et tema saamine rahvuslikuks kirjakeeleks oli paratamatu. XIX sajandi teisel poolel toimunud rahvusliku kirjakeele kujundamine seisnes kirjakeele ühtlustamises ja uuele kirjaviisile üleminekus. See tegevus toimus esialgu Eesti Kirjameeste Seltsi kaudu (1871–1892) rahvusliku liikumise juhtide Jakob Hurda ja Mihkel Veske eestvedamisel. Eesti rahvusliku keelekorralduse algusaastaks peetakse 1872. aastat, mil Eesti Kirjameeste Selts otsustas oma presidendi Jakob Hurda ettepanekul seltsi väljaannetes üle minna uuele kirjaviisile ning võttis samas vastu ka mitu kirjakeele ühtlustusettepanekut. Kirjakeele ühtlustamise seisukohast oli siiski suurem tähtsus Karl August Hermann 1884. a ilmunud esimesel eestikeelsel grammatikal „Eesti keele Grammatik“. See grammatika kujundas ka eestikeelse grammatikaterminoloogia. Enamik Hermann 1884. a loodud grammatikatermineid on tänaseni käibel (nt käänete nimetused ja terminid *kääne*, *käänamine*, *pööre*, *pööramine*, *ainsus*, *mitmus*, *häälik* jne). Puristlike vaadetega Hermann on rikastanud ka muude erialade sõnavara. Sajandilõpu teine eesti kirjakeele sõnavara rikastaja oli Ado Grenzstein, kes publitseeris 1884. a uudissõnade kogu „Eesti Sõnaraamat, 1600 uut sõna“. 1880. aastate keskel alanud venestusaial, mil suleti eesti kultuuriseltsid ja muudeti koolid venekeelseks, vähenes ka keelekorralduse aktiivsus.

Rahvusliku liikumise ajal tärganud rahvuslikule keeleuurimisele oli iseloomulik võrdlev-ajaloolise keeleuurimismeetodi rakendamine senise kirjeldav-sünkroonilise asemel. Esimesed eestlastest keeleteaduse doktorid Veske ja Hermann, kes olid saanud oma hariduse Saksamaal, avaldasid muu hulgas uurimusi eesti astmevahelduse kohta. Esimene oluline eesti keeles kirjutatud uurimus eesti keele kohta on Mihkel Veske „Eesti keele healte õpetus ja kirjutuse viis“, mis ilmus 1879. a ning kus antakse ka eesti keele völdete süstemaatiline käsitlus. Kolmas eriharidusega eesti keele uurija Jakob Hurt avaldas töid peamiselt tuletusõpetuse alalt, doktoreerudes Helsingi ülikoolis.

Eestis puudusid kahjuks soodsad tingimused tõsiseks eesti keele alaseks uurimistööks. Tartu ülikoolis oli endiselt vaid eesti keele lektori koht (1874–1886 oli sellel kohal Veske, 1889–1909 Hermann). Katsed luua eesti keele professori ebaõnnestusid ülikooli eestivaenuliku juhtkonna vastuseisu tõttu. Sajandivahetusel kujunes eesti keele uurimise keskuseks hoopis Helsingi ülikool (Eemil Nestor Setälä, Jooseppi Julius Mikkola,

Heikki Ojansuu jt), kus said hariduse ka tulevased eesti keele korraldajad ja uurijad.

SJ 8 4. Eesti keele arendamine ja kirjeldamine XX saj esimesel poolel.

XIX sajandi lõpukümnendite venestamises oli negatiivse kõrval ka positiivset. See vähendas saksa keele mõju eesti keelele ning hoidis ära eesti haritlaskonna saksastumise. Eesti haritlaste jaoks usk eesti keele tulevikku pigem kasvas kui kahanes. Eesti keele kirjeldamine ja korraldamine sai uue hoo sisse pärast 1905. a revolutsiooni, mil tsaarivalitsus oli sunnitud venestushaaret lõdvendama ja eesti keelele suuremaid õigusi lubama. Eriti aktuaalseks muutus eesti kirjakeele normide ühtlustamine ja eesti kirjakeele arendamine euroopalikuks kultuurkeeleks. Algas kirjakeele forsseeritud arendamise ajajärk (1912 – umbes 1930). Keelekorralduse juhtorganeid oli 1907. aastal loodud Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkond. Eestimaa Rahvahariduse Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ühisettevõtmisel korraldati aastatel 1908–1911 neli keelekonverentsi, kus võeti vastu hulk tähtsaid otsuseid eesti õigekirjutuse ja sõnamuutmise ühtlustamiseks. Need ja paljud hilisemad ühtlustamisotsused fikseeriti Eesti Kirjanduse Seltsi keeleteoimkonna organiseerimisel koostatud „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“ (1918). Kuivõrd eesti kirjakeelt arendati neil aastail väga tempokalt, siis tekkis kohe tarvidus uue ja põhjalikuma õigekeelsus-sõnaraamatu järele. Aastatel 1925–1937 ilmus kolmeköiteline „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat“, mille algusosa oli koostanud Johannes Voldemar Veski (kuni *soe*), lõpposa Elmar Muuk. Väga suurt mõju eesti kirjakeele normide kujunemisele avaldasid Muugi laia levikuga grammatikad („Eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormiõpetus“ 1927; „Lühike eesti keeleõpetus I. Hääliku- ja vormiõpetus“ 1927; Muuk ja Mihkel Tedre „Lühike eesti keeleõpetus II. Tuletus- ja lauseõpetus“ 1930) ning eriti „Väike õigekeelsus-sõnaraamat“ (10 trükki aastatel 1933–1946 + paar trükki paguluses).

Eesti kirjakeele ühtlustamine ja rikastamine toimus kahe võistleva suuna kujul. Noor-Eesti liikumisest välja kasvanud keeleuundus Johannes Aaviku ja Villem Grünthal-Ridala juhtimisel seadis eesmärgiks eelkõige eesti üldkeele, eriti ilukirjanduskeele arendamise, kasutades selleks peale oma keele vahendite muidki vahendeid tehistüvede ja -vormide loomiseni välja. Soome haridusega ja soome keelt ihalevate Aaviku ja Grünthali keeleloometegevuses avaldus väga tugev soome mõju, mida õigustati keeleajaloolise vanemuse põhimõttega. Eesti keelde toodi palju soome laene (neist on praegu aktiivses kasutuses umbes 200 tüve

ja rohkesti tuletisi, mille tüved olid juba varem olemas) ning soome eeskujul loodud või taastatud grammatilisi konstruktsioone (lihtlühend, vokaalmitmus jne).

Teine suund, keelekorraldusliikumine Johannes Voldemar Veski juhtimisel piirdus üldiselt eesti keele enda vahendite kasutamisega ja sellel on suuremaid teeneid eesti oskuskeele kujundamisel. Eesti kirjakeele normid kujunesid välja peamiselt nende kahe osaliselt erineva, aga mitte vastandliku liikumise esindajate ettepanekutest. Selle otsustamisel, mida õigekeelsussõnaraamatusse võtta ja ametlikuks kuulutada, mängisid kaasa paljud asjaolud, mõnikord juhiski. 1920. aastate algul otsustas küsimuse sageli Tartu ülikooli läänemeresoome keelte professori Lauri Kettuneni autoriteetne arvamus, kuid hiljem oli peamiseks eesti kirjakeele normide kujundajaks siiski Elmar Muuk, kes oma põhimõtelt oli keeleuuenduse ja keelekorralduse vahepeal, kuid arvestas palju ka tegelikku keelekasutust.

Eesti kirjakeele normide kujundamise perioodi põhitaotluseks oli saavutada eesti kirjakeele ühtsus. Et kirjakeel sellisel kujul saaks üldkasutatavaks keelekujuks, oli vaja rangelt jälgida tekstide täpset vastavust õigekeelsusallikates fikseeritud normingutele. See sünnitas korrektorluse – tekstidest parandati välja kõik, mis oli teisiti kui õigekeelsussõnaraamatus. Juba 1930. aastatel, kuid eriti sõja järel, kui kirjakeel oli juba üldrahvalik keelekuju ja arenes edasi oma sisemiste seaduspärasuste kohaselt, muutus korrektorlus seda arengut takistavaks teguriks. Teiselt poolt ei saa eitada selle tegevuse positiivset poolt – keelelohakuste ärahoidmist.

Eesti keele korraldamisega käis käsikäes eesti keele uurimine, mis jõudsamale järjele jõudis alles pärast Tartu ülikooli muutumist eestikeelseks (1919). Kui tolle ajani oli Tartu ülikoolis vaid eesti keele lektori koht, siis 1919. a loodi eesti keele professor. Esimeseks eesti keele professoriks sai senine eesti keele lektor Jaan Jõgever. Peale selle loodi veel läänemeresoome keelte professor, kuhu kutsuti soomlane Lauri Kettunen, ja uralistika professor, mille juhatajaks sai Julius Mark.

Eesti keele osas kujunes keskseks tegevusvaldkonnaks murdeainestiku kogumine ja võrdlev-ajalooline analüüs. Nagu Soomeski, oli kavatsus koostada suur rahvakeele sõnaraamat. 1920. a loodi Kettuneni algatusel Tartu ülikooli juurde Akadeemiline Emakeele Selts, mille üks põhiülesandeid peale teadusajakirja Eesti Keel ja toimetiste väljaandmise ning kõnekoosolekute pidamise oligi murdematerjali kogumise organiseerimine. Kogumistööd juhtis 1924. a Tartu ülikooli eesti keele professoriks

saanud Andrus Saareste. Ta tõi eesti murdeuurimisse keelegeograafilise meetodi ning jõudis avaldada enne sõda (1938–1941) kaks vihikut suurt „Eesti murdeatlast“. Sõja järel jätkas Saareste tegevust Rootsis.

Püsiva jälje eesti keeleteadusesse jättis Lauri Kettunen, kes pani aluse eesti murrete ja kirjakeele foneetika ning häälikuloo uurimisele. Eesti keele foneetilise uurimise viis 1930. aastatel maailmatasemele Paul Ariste („Hiiu murrete häälikud“ 1939). Eesti keele grammatiline uurimine oli toonase Eesti Vabariigi ajal suhteliselt tagasihoidlikul järjel. Väljapaistvaim töö oli siingi Kettuneni soome-eeskujuline lauseõpetus „Lause liikmed eesti keeles“ (1924), mis jäi eesti keele traditsioonilise lauseõpetuse aluseks tervelt pooleks sajandiks.

SJ 9 5. Eesti keele uurimine pärast II maailmasõda. Sõja lõpus emigreerus välismaale (pms Rootsi) enamik tuntumaid eesti keele uurijaid (Andrus Saareste, Julius Mägiste, Valter Tauli jt), kes jätkasid oma uurimistööd seal. Nimekatest teadlastest jäid Eestisse Paul Ariste, Johannes Volde-
mar Veski ja Arnold Kask, kes koolitasid Tartu ülikoolis välja uue põlvkonna eesti keele ja teiste soome-ugri keelte uurijaid. Eestis uuriti ja uuritakse praegugi eesti keelt Tartu ülikoolis, 1947. a asutatud Keele ja Kirjanduse Instituudis (praegune Eesti Keele Instituut) ning ka Tallinna Pedagoogikaülikoolis (praegune Tallinna ülikool). Kogu aeg on tegutsenud Emakeele Selts: organiseerinud murdekogumist, korraldanud kõnekoosolekuid ja keelepäevi, publitseerinud Emakeele Seltsi aastaraamatut (alates aastast 1955), toimetisi, populaarset jätkväljaannet Kodumurre ja ajakirja Oma Keel (alates 2000. a-st). 1958. a alustas ilmumist ajakiri Keel ja Kirjandus. Eesti keele uurimine hakkas elavnema 1950. aastate teisel poolel, kui oli peale kasvanud esimene sõjajärgne põlvkond keeleteadlasi. Heale tasemele jõudis see 1960. aastate keskpaiku ja on taset hoidnud tänaseni.

Foneetikaalast tööd jätkas pärast sõda Tartus Paul Ariste („Eesti keele foneetika“ 1946, 1953). Alates 1960. aastatest kujunes Ariste õpilaste baasil olulisemaks eksperimentaalfoneetika uurimiskeskuseks Keele ja Kirjanduse Instituudi foneetikalabor (hilisem arvutuslingvistika sektor), kus on tegutsenud Georg Liiv, Arvo Eek, Mart Rimmel. Aastatel 1972–1987 publitseeriti Keele ja Kirjanduse Instituudis rahvusvaheliselt tunnustatud kogumikku „Estonian Papers in Phonetics“. Suure panuse eesti foneetika arendamisse on andnud Ameerika Ühendriikides Ohio ülikoolis töötanud Ilse Lehist. Keskseimaks küsimuseks on foneetikuile

olnud eesti keele keeruliste kvantiteedisuhete selgitamine, eriti teise ja kolmanda välte vahekord. On loodud mitu võistlevat käsitlust.

Praegu uuritakse eesti keele foneetikat mitmel pool, mh tegeldakse foneetika rakendustega – kõnetuvastusega (Einar Meister) ja kõnesünteesiga (Meelis Mihkla), samuti murrete foneetilise uurimisega (Karl Pajusalu, Pire Teras, Pärtel Lippus jt) ja emotsionaalse kõne uurimisega (Hille Pajupuu). 2008. a ilmus Arvo Eegi monograafia „Eesti keele foneetika“ I, kus antakse põhjalik ülevaade eesti vokaalidest. Tervikpildi eesti foneetikast, seejuures ka selle uurimisest esitab 2016. a ilmunud Eva Liina Asu, Pärtel Lippuse, Karl Pajusalu ja Pire Terasi „Eesti keele hääldus“.

Grammatikauurimine elavnes 1950. aastate teisel poolel, rakendades esialgu vaid traditsioonilisi, 1960. aastatest alates ka moodsaid uurimismeetodeid ja teooriaid (strukturaallingvistika, generatiivgrammatika). Tuntuimad uurimisrühmad olid 1965.–1973. a Tartu ülikooli eesti keele kateedri juures tegutsenud generatiivgrammatika grupp GGG Huno Rätsepa juhtimisel (väljaanded „Keel ja struktuur“, „Keele modelleerimise probleeme“) ning 1976. a loodud grammatikarühm Keele ja Kirjanduse Instituudis algul Henno Rajandi, hiljem Mati Ereli juhtimisel (väljaanne „Ars Grammatica“). 1970. aastatel hakati peale sõna- ja lausegrammatika tegelema ka teksti ja dialoogi uurimisega ning semantikaga. 1980. ja 1990. aastatest alates on eesti grammatikauurimisse lisandunud kontrastiivne grammatika, tüpoloogiline grammatika, kognitiivne grammatika, konstruktsioonigrammatika jne.

Eesti keele grammatika uurimises on silmapaistvaid tulemusi saavutanud järgmised uurijad. Fonoloogia: Valmen Hallap, Mati Hint, Tiit-Rein Viitso; morfoloogia: Mati Hint, Ülle Viks, Toomas Help, Kristiina Ross, Martin Ehala; sõnamoodustus: Henn Saari, Reet Kasik, Silvi Vare, Krista Kerge; süntaks: Huno Rätsep, Ellen Uuspõld, Mati Ereli, Henno Rajandi, Helle Metslang; semantika, suhtlusuuringud, kognitiivne grammatika: Haldur Õim, Tiit Hennoste, Renate Pajusalu.

Juba 1950. aastail kavandati Tartu ja Tallinna keeleteadlaste ühistööna eesti kirjakeele teadusliku grammatika koostamist, kuid see kavatsus teostus üksnes osaliselt – Tartu ülikoolis ilmusid mõned vihikud hääliku- ja vormiõpetust, Tallinnas lihtlause süntaksit käsitlev teos „Eesti keele lauseõpetuse põhijooned“ I (1974), autorid Karl Mihkla, Lehte Rannut, Elli Riikoja ja Aino Admann. Täieliku eesti kirjakeele grammatika andis välja Rootsis Uppsalas töötanud keeleteadlane Valter Tauli. Kaheosalise „Eesti grammatika“ esimene osa (1972) käsitleb hääliku-, vormi- ja sõna-

õpetust, teine osa (1980) lauseõpetust. Eesti Keele Instituudis valmis Mati Ereli juhtimisel suurema rühma tööna samuti kaheosaline „Eesti keele grammatika“, mille esimene, morfoloogiat ning sõnamoodustust hõlmav osa ilmus 1995. a, teine osa, mis sisaldab süntaksi ning kirja käsitleva lisa, juba kaks aastat varem. Pärast paarikümneaastast vaheaega hakati Tartu ülikoolis koostama uusi grammatika tervikkäsitlusi. Ilmunud on „Sõnamoodustus“ (Reet Kasik 2015), eelnimetatud „Eesti keele hääldus“ (2016), „Eesti keele süntaks“ (toim. Mati Ereli ja Helle Metslang, 2017), „Eesti keele sõnamuutmine“ (Annika Viht, Külli Habicht, 2019) ja „Suuline eesti keel“ (Tiit Hennoste). Tervikkäsitluste alusel valmib „Eesti grammatika“.

Kõik nimetatud grammatikad on mõeldud eelkõige filoloogilise haridusega lugejale. Laiemale lugejaskonnale oli suunatud Johannes Valgma ja Nikolai Rømmeli „Eesti keele grammatika. Käsiraamat“ (1968, 2. tr 1970), seejärel siinse käsiraamatu kolm esimest trükki (1997, 2000, 2007). 2003. aastal ilmus Mati Ereli toimetamisel ka rahvusvahelisele filoloogilisele lugejaskonnale mõeldud koguteos „Estonian Language“ (2. tr 2007), mis sisaldab peale grammatilise kirjelduse ka ülevaate eesti kujunemisest ja arengust, murretest ning suulisest keelekasutusest.

Peale tänapäeva eesti kirjakeele grammatika on uuritud ka eesti murrete grammatilist ehitust (Arnold Kask, Helmi Neetar, Karl Pajusalu jt), koostatud murdeülevaateid (Mari Must „Kirderannikumurre“ 1987, Mari Must, Aili Univere „Põhjaeesti keskmurre“ 2002) ning murdetekstide kogumikke (sari „Eesti murred“ I–VIII). Arhailiste murrete kõrval on hakatud uurima ka tänapäeva murdekeelt (Karl Pajusalu). Heal järjel on olnud kohanimeuurimine ehk toponüümia. See kujunes Eestis välja käsikäes võrdlev-ajaloolise keeleteadusega (Andrus Saareste, Paul Ariste, Paul Johansen jt). Silmapaistev teoreetik ja regionaalsete kohanimeuurimuste sarjale alusepanija oli Valdek Pall, kes avaldas kaheosalise monograafia „Põhja-Tartumaa kohanimed“ (1969–1977). Samasugused tööd „Saaremaa kohanimed“ (2 osas, 1996–2000) ning „Hiiumaa kohanimed“ (2010) teostas Marja Kallasmaa. Eesti Keele Instituudi, Võru Instituudi ja Eesti Kirjandusmuuseumi uurijate koostöös valmis 2016. a „Eesti kohanimeraamat“ (toimetanud Peeter Päll ja Marja Kallasmaa). Selle suurteose 6011 artiklis on kokkuvõtlik ülevaade Eesti kohanimede ajaloost, etümoloogiast, kasutusest. Tänapäeva uurimustes on diakroonilisele meetodile lisandunud sünkrooniline (nimestruktuuri uurimine, nimestatistika, nimesotsioloogia), abiks on andmebaasid. Eesti dialektoloogia ja toponüümia senised tulemused

võtab kokku kõrgkooliõpik „Eesti murded ja kohanimed“ (Karl Pajusalu, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2002, 3. tr 2018).

Leksikoloogia ja leksikograafia. Sõjajärgsetel aastatel koondus suuremate sõnaraamatute koostamine Keele ja Kirjanduse Instituuti. Seal on valminud „Väike õigekeelsuse sõnaraamat“ (1953) ja kaks suurt õigekeelsussõnaraamatut (1960 ja 1976). Pärast uuetüübilise õigekeelsussõnaraamatu ÕS 1999 ilmumist on arvestatud keele kiiret muutumist ning ÕSid on tulnud väiksema ilmumisvahega (ÕS 2006, 2013, 2018). 1988–2007 ilmus vihikute kaupa „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat“ ja 2009 selle kuueköiteline täiendatud versioon „Eesti keele seletav sõnaraamat“, mis kirjeldavad eesti sõnade tähendusi täpsemalt. Uuemaid muutusi eesti keele sõnavaras kajastab Eesti Keele Instituudi 2019. aastal avatud sõnastikuportaal Sõnaveeb (<https://sonaveeb.ee/>).

Peale kirjakeele sõnaraamatute hakkas 1994. a ilmuma „Eesti murrete sõnaraamat“, mille jaoks oli keeleainestikku kogutud üle 70 aasta. Hiidsõnaraamatu märksõnastik anti juba varem välja omaette raamatuna „Väike murdesõnastik“ I, II (1982, 1989). Sõnaraamatu enda ilmutamisega jõuti 2019. a 30. vihikuni, sõnani *osatama*, seega umbes poole peale. Sõnaraamat on ka veebis.

Rootsis avaldas Andrus Saareste neljaköitelise „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu“ (Uppsala, 1958–1968, sõnaraamatu indeks ilmus 1979 pärast Saareste surma). Selles sõnaraamatus on materjal esitatud mõistepiirkonniti ja hõlmatud on nii murded kui ka kirjakeel.

Julius Mägiste koostas Rootsis eesti keele etümoloogiasõnaraamatu, mis anti pärast autori surma välja Helsingis: „Estnisches etymologisches Wörterbuch“ (1982–1983). Kahjuks ei jõudnud Mägiste seda viimistleda. 2012. a ilmus Eesti Keele Instituudi uurijate uus „Eesti etümoloogia-sõnaraamat“. Mahuka ja põhjaliku teose koostamise eeltööd olid kestnud aastakümneid.

Tartu ülikooli eesti keele osakonnas uuritakse vana kirjakeele sõnavara (Küllü Habicht, Valve-Liivi Kingisepp jt). Eesti Keele Instituudis uuritakse kirjakeele tekkimist ja arengut piibli ja kirikulaulude tõlkimise käigus 17. ja 18. sajandil (Kristiina Ross jt).

Keelekorralduse keskuseks on Eesti Keele Instituut. Tähtsamaid keeleküsimumi arutatakse tänapäeval Emakeele Seltsi keeleteoimkonnas, varem tehti seda vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis (VÕK). Traditsioonilised keelekorraldusharud on üldkeelekorraldus ja oskuskeelekorraldus, 1970. aastatest alates tegeldakse ka nimekorraldusega.

Kuni 1970. aastateni domineeris eesti üldkeelekorralduses rangelt normiv ja igasugust varieerumist vältiv suund. Arnold Kase ja Ernst Nurme juhtimisel jätkus 1920. aastatel alanud korrektorlus, ehkki eesti kirjakeel oli juba piisavalt üldrahalikuks kujunenud ja võimeline ka ise arenema. Nõukoguliku keelepoliitika tingimustes oli korrektorlusel peale keelelohakuse ärahoidmise veel üks positiivne tahk – see takistas mingil määral venepärasuste kasutuselevõttu. Alates 1960. aastate lõpust võttis eesti keelekorraldus Erich Raieti, Rein Kulli, Henn Saari ja Tiiu Ereli eestvedamisel järjest rohkem soovitava iseloomu. Üldkeelekorralduse olulisim vorm on traditsiooniliselt olnud normatiivsete sõnaraamatute koostamine – viimastel ÕSidel seisab kaanelgi „kirjakeele normi alus“. Sellist pidet vajavad eelkõige ametlik keekekasutus ja kool. Väljaspool neid on ÕS mõeldud kõigile, kes soovivad järgida hea keekekasutuse tava.

Oskuskeelekorralduse põhivormiks on oskussõnastike koostamine. Neid on sõjajärgsetel aastatel ilmunud mitusada. Oskuskeeleõpetust on arendanud Tiiu Ereli („Eesti oskuskeel“ 1982, „Terminiõpetus“ 2007), Henn Saari, Uno Mereste, Rein Kull, Ustus Agur, Arvi Tavast jt.

Keelekorralduse üldteooria alal on saavutanud rahvusvahelise tunnustuse Valter Tauli („Keelekorralduse alused“. Stockholm, 1968; „Introduction to a Theory of Language Planning“. Uppsala, 1968).

Eesti keele uurimisele tänapäeval on iseloomulik arvutistumine – elektrooniliste andmebaaside loomine ning kasutamine uurimistöös. Loodud on suured tekstiandmebaasid ehk tekstikorpused, suurimad neist on koostatud kogu eestikeelse veebi automaatse kogumise ja märgendamise (lisainfoga täiendamise) teel. Korpustest soovitud keelendite otsimiseks on loodud kasutajaliidesed, nt Keeleveeb (www.keeleveeb.ee) või KORP (<https://korp.keeleressursid.ee/>). Kõige suurem eesti keele korpus on hetkel Eesti keele ühendkorpus 2017 (DOI: 10.15155/3-00-0000-0000-0000-071E7L), milles on 1,3 miljardit sõnet. Keele erikujude uurimisel on abiks erikorpused, nt eesti murrete korpus (<https://www.keel.ut.ee/et/keelekogud/murdekorpus>), vana kirjakeele korpus (<http://vakk.ut.ee/>), foneetikakorpus (<https://www.keel.ut.ee/et/foneetikakorpus>) või suulise keele korpus (<https://www.cl.ut.ee/suuline1/>). Keeleandmebaase koondab ja haldab Eesti keeleressursside keskus (<https://keeleressursid.ee>).

Keele tasandid

SJ 10 Keel on märgisüsteem, mida kasutatakse suhtlemiseks. Keelelise väljenduse aluseks on **häälikud**, kõnetraktis häälduselundite toimel moodustavad üksused. Keelesüsteemi toimimise põhieesmärgiks on moodustada tähenduseta häälikutele tuginedes mingi tähenduslik lausung. Kõneleja peab andma oma mõttele niisuguse häälikulise kuju, et kuulaja oleks võimaline aru saama, mida talle teatada tahetakse.

Inimene võib oma häälduselunditega moodustada piiramatul hulgal erinevaid häälikuid. Häälikud, mida inimene suudab kuuldavale tuua, ei ole veel keele üksused. Näiteks eesti keeles võib sõnade *elu* ja *era* esimese vokaali hääldamisel keele kõrgust üsna palju varieerida, nii et *e* kõlab kord „kinnisemalt“, kord „lahtisemalt“, aga kuulaja tunneb need sõnad ikkagi ära. Samuti võib sõnas *era* *r*-i tekitada kas keeletipu väristamise või kurgunibu väristamisega, ilma et sõna tähendus sellest muutuks. Kuulaja tajub niisuguseid erinevaid *e*- ja *r*-häälikuid kõneleja eripärana, kui ta neid üldse tähele paneb. Häälikute täpset kvaliteeti ja pikkust kajastavat kirjaviisi nimetatakse **foneetiliseks transkriptsiooniks**. Foneetilised tähemärgid esitatakse tavaliselt nurksulgudes, näiteks kõrget ehk kinnist *e*-d märgitakse [e].

Kui kõneleja ületab *e* kinnisemal või lahtisemal hääldamisel teatud piiri, muutub kogu sõna tähendus: esimesel juhul kuuleb kuulaja näiteks sõna *elu* asemel hoopis *ilu*, teisel juhul näiteks sõna *era* asemel *ära*. Samuti muutub sõna tähendus siis, kui keeletipu või kurgunibu väristamise teel tekitatud häälik asendatakse häälikuga, mis tekib keele esiosa külgede ja kõva suulae vahel: näiteks sõna *era* asemel kuuleb kuulaja siis *ela*. Niisugused häälikulised vastandused, mis võimaldavad eristada tähendusi, kuuluvad keelesüsteemi ja on aluseks foneemidele.

Foneem ongi keelesüsteemi väikseim koostisosa; ta on väikseim üksus, millele on omane ühelt poolt väline vorm ja teiselt poolt võime eristada tähendusi. Nii on eesti keeles foneemideks nt *e*, *i* ja *ä*, sest nad eristavad tähendusi: vrd *elu* ja *ilu*, *era* ja *ära*. Samuti on eri foneemid *r* ja *l*, sest needki eristavad tähendusi: vrd *ela* ja *era*. Foneemid märgitakse kirjalikus tekstis tavaliselt kaldkriipsude vahele: /e/.

Foneeme on igas keeles kindel hulk. Kõneldavas keeles avalduvad foneemid variantidena ehk **allofoonidena**. Varieerumine võib olla tingitud kõneleja isikupärast, kõnetempost, lauserõhust jms. Aga foneemi variandid võivad olla tingitud ka naaberfoneemide mõjust. Nt sõnades

kiri ja *kuri* hääldub foneem /k/ erinevalt seetõttu, et esimeses sõnas järgneb talle eesvokaal *i*, teises sõnas tagavokaal *u*.

Foneem võimaldab küll tähendusi eristada, aga ta ise ei tähenda midagi. Foneemidest pannakse kokku keele väikseimad tähendust kandvad üksused ehk **morfeemid**. Näiteks eesti keele foneemid /e/, /l/, /u/ annavad kokku morfeemi *elu*.

Nagu foneem on abstraktsioon erinevatest foneemivariantidest, nõnda on ka morfeem abstraktsioon, millel võib olla mitu välist kuju. Näiteks sõnavormides *saat/is* ja *saada/b* esineb üks ja seesama morfeem kord kujul *saat-*, kord kujul *saada-*, ehkki tema tähendus on sama. Need eri kujud on morfeemivariandid ehk **allomorfid**.

Morfeemid jagunevad tüvimorfeemideks, liidemorfeemideks ja tunnusmorfeemideks ehk lihtsamalt öeldes tüvedeks, liideteks ja tunnusteks. Tüvimorfeemid kannavad sõna leksikaalset tähendust (nt *saat-*, *saada-*). Liidemorfeemid muudavad tüve leksikaalset tähendust ja sõnaliiki või mõlemat (nt *seis(ma) + ata > seis/ata(ma)*, *vara + ne > vara/ne*). Tunnusmorfeemid kannavad grammatilist tähendust (nt sõnavormis *ela/si/me* väljendab *si* lihtminevikku ja *me* mitmuse esimest pööret).

Morfeemidest pannakse kokku **sõnad** ja **sõnavormid**. Sõna võib koosneda ainult ühest tüvimorfeemist (*vana*, *ema*, *ja*), kahest või enamast tüvimorfeemist (*vana+ema*, *jalg+ratta+matk*), tüvimorfeemi(de)st ja ühest või mitmest liidemorfeemist (*ema/lik*, *tantsi/ja/tar*, *kahe+toa/line*).

Ühe ja sama sõna eri kujusid, mis erinevad üksteisest ainult selle poolest, kuidas neid lauses kasutada saab, st oma grammatilise tähenduse poolest, nimetatakse **sõnavormideks**. Näiteks *õde*, *õe*, *õesse*, *õed*, *õdede* on ühe sõna eri vormid, sest neis kõigis säilib sõnatähendus 'kellegagi samadest vanematest sündinud naissoost isik', aga nende kasutusvõimalused lauses on erinevad. Sõnal võib olla ka ainult üks vorm, nt *eile*, *noh*.

Sõnavormidest pannakse omakorda kokku kõrgema tasandi üksused: **fraasid** (*koera saba*, *üle tee*, *külas käies*), **osalaused** (*et poeg on haigeks jäänud*) ja **laused** (*Ma kuulsin külas käies*, *et sa oled haigeks jäänud*).

Iga tasandi üksuste vahel valitsevad kindlad seosed. Häälikud ja foneemid ei saa üksteisele järgneda ükskõik kuidas, vaid nende esinemine eri positsioonis ehk häälikute ja foneemide **distriptsioon** allub kindlate reeglitele. Reeglistikku, mis määrab, kuidas häälikud ja foneemid üksteisele keeles järgneda saavad, nimetatakse **fonotaktikaks**. Näiteks ei saa eesti keeles sõna alguses esineda järjendit *lp*, küll aga järjend *pl*

(*pliiats, plika, plaksti*). Ka sõnu ja sõnavorme ei saa moodustada vajaliku tähendusega morfeemide pelga liitmise teel, vaid tuleb osata valida õige morfeemivariant ning teada, mis järjekorras morfeemid sõnavormis paiknevad ehk missugune on morfeemide **morfotaktika**. Näiteks selleks, et moodustada mitmuse alaleütleva käände vormi sõnast *õde*, tuleb valida õige tüvevariant (*õde*, mitte *õe*), õige mitmuse tunnuse variant (*de*, mitte *te* vm) ning teada, et mitmuse tunnus järgneb alati vahetult tüvele ning alles seejärel tuleb käändetunnus: *õde/de/le*. Õige tähendusega morfeeme valesti kokku pannes saaksime täiesti arusaamatu sõnavormi (nt *õe/le/te*). Sama kehtib ka fraaside ja lausete moodustamisel. Siingi tuleb osata valida õiged sõnavormid ning osata sõnu ja sõnavorme omavahel õigesti kombineerida.

Keeleteaduse harud

SJ 11 Hierarhilise keelesüsteemi eri tasandeid uurivad erinevad keeleteaduse harud.

Häälikuid uuriv teadus on **häälikuõpetus** ehk **foneetika**. Foneetikat huvitab nt see, kuidas hääldatakse sõnas *õde* kaashäälikut [*d*]: kui heliline ta täpselt on, kui palju ta erineb häälikust [*t*] sõnas *ots*. Samuti huvitab foneetikat nt see, mis poolest eesti *õ*-häälik erineb teistest vokaalidest (eeskätt *e*-st, *ö*-st ja *o*-st); missugused akustilised omadused peavad vokaalil olema, et kuulaja tajuks seda *õ*-na. Kõneelundite abil häälikute moodustamist uurivat foneetika haru nimetatakse artikuloorseks foneetikaks, häälikute akustilisi omadusi uurivat foneetika haru nimetatakse akustiliseks foneetikaks ja häälikute tajumist uurivat foneetika haru nimetatakse taju- ehk psühhofoneetikaks.

Kuivõrd häälikud ei ole keelesüsteemi üksused, vaid ainult aluseks foneemidele, siis ei kuulu foneetika päriselt keeleteaduse alla. Foneetika on piiriteadus, millel on kokkupuutepunkte anatoomiaga (artikuloorne foneetika), füüsikaga (akustiline foneetika) ja psühholoogiaga (psühhofoneetika).

Foneemi tasandist alates on kindlasti tegemist keeleteadusega. Seda osa keeleteadusest, mis tegeleb foneemidega, nimetatakse **fonoloogiaks**. Fonoloogia uurib, missugused foneemid ühes või teises keeles on ja kuidas ning mis tingimustel nad omavahel kombineeruvad. Nt on fonoloogia osaks tuvastada, et eesti keeles puudub heliline foneem /*d*/ ja sõnas *õde*

esineb foneemi /t/ variant, mis helilisest ümbrusest tingituna hääldeb siin teisiti kui sama foneemi variant sõnas *ots*.

Morfoloogia uurib morfeemidest sõnavormide ja sõnade moodustamist, jagunedes vastavalt sõnamuutmiseks ja sõnamoodustuseks. **Sõnamuutmine** ehk muutemorfoloogia ehk vormimoodustus ehk vormiõpetus käsitleb morfeemidest sõnavormide moodustamist. Vormimoodustus tegeleb keele tüvi- ning tunnusmorfeemidega. Teda huvitab nt see, misugune tüvevariant tuleb valida, moodustamaks sõnast *õde* mitmuse nimetavat või alaleütlevat käänet: *õe/d*, aga *õde/dele*; samuti see, kuidas need tüvevariandid on omavahel seotud, ning see, et sõna *õde* korral väljendab nimetavas käändes mitmuse tähendust *d*, alaleütlevas *de* (vrd *õpiku/d*, aga *õpiku/te/le*). **Sõnamoodustuse** põhiosad on sõnatuletus ja sõnaliitmine. Sõnatuletus käsitleb sõnade moodustamist liidemorfeemide liitmise teel tüvimorfeemidele (tuletised, nt *õe/lik*), sõnaliitmine tüvimorfeemide omavahelise liitmise teel (liitsõnad, nt *õe+mees*).

Terminit *morfoloogia* on meil seni valdavalt käsitletud kitsamas tähenduses, üksnes vormiõpetuse märkimiseks (nt „Eesti keele grammatika“ I (1995), kooligrammatikad, ka „Eesti keele käsiraamatu“ eelmised väljaanded). Siinne laiem tähendus lähtub peatselt ilmuva „Eesti grammatika“ (2020) terminikasutusest.

Mõnikord peetakse tarvilikuks eristada fonoloogia ning morfoloogia vahepealse alana veel eraldi valdkonda – **morfofonoloogiat**.

Seda keeleteaduse osa, mis tegeleb sõnadest ja sõnavormidest kõrgemale jäävate keelesüsteemi tasanditega, nimetatakse **lauseõpetuseks** ehk **süntaksiks**. Lauseõpetus kirjeldab lausete ehitust – missugustest osadest laused koosnevad, missugused on nende osade (lause moodustajate) funktsioonid, suhted ja vormistus. Lauseõpetus esitab struktuuri- piirangud, mis võimaldavad määrata nt selle, kuidas sõna *õed* saab lauses kasutada. Eesti keeles saab öelda *Õed tulid meile külla* ja *Kutsu õed meile külla*, aga ei saa öelda **Ära õed küll meile külla kutsu*, vaid peab ütleva *Ära õdesid küll meile külla kutsu*.

Keelesüsteemi tähendust kandvate üksustega tegelevat osa keeleteadusest, st fonoloogiat, morfoloogiat ning süntaksit kokku nimetatakse **grammatikaks**.

Sõna on niisiis morfoloogia kõrgeim tasand ja süntaksi madalaim tasand. Morfoloogiat huvitab, kuidas sõnavormid ja sõnad on kokku pandud, ning süntaksit, mida sõnadest saab kokku panna. Aga sõnaga tegeleb veel üks keeleteaduse haru, nimelt **leksikoloogia** kui sõna- ja

sõnavaraõpetus. Leksikoloogia uurib sõnade tähendust ehk sõnasemantikast, sõnade stiilvarjundeid, sõnade omavahelisi tähenduslikke suhteid (sünonüüme, antonüüme, homonüüme), sõnade püsiühendeid ehk fraseologisme, sõnade päritolu ehk etümoloogiat.

Nii grammatika kui ka leksikoloogia uurivad õigupoolest keeleüksuse vormi vahetunde tähendusega. Keeleteaduse haru, mis seab selle vahetunde uurimisel esiplaanile tähenduse (kas leksikaalse või grammatilise) nimetatakse **tähendusõpetuseks** ehk **semantikaks**.

Keele avaldumisvormid

SJ 12 Keel kui süsteem eksisteerib keele kasutajate teadvuses keeleoskusena, st märkide ning reeglite kogumina, mida kasutades inimene on võimeline oma mõtteid teistele edasi andma. Keelt kui süsteemi ei saa vahetult uurida. Uurija lihtsalt ei pääse sellele abstraktsele süsteemile ligi. Keelt saab uurida ainult sedavõrd, kuivõrd ta ennast avaldab.

Tänapäeval on keelel kaks avaldumisvormi: suuline kõne ja kirjalik tekst, st keel avaldub kas **kõnes** või **kirjas**. Uurida saabki kas suulist kõnet või kirjalikku teksti. Nende põhjal on võimalik teha järeldusi keele kui süsteemi kohta.

Kõne on keele põhiline avaldumisvorm. Kõne on vanem kui kiri ja osa kirja liike ongi lihtsalt kõne jäädvustamise vahendid. Kõnes avaldub keel üksteisele järgnevate häälikute jada (ehk segmentaalfoneemide) ning nende häälikute rõhulisuse, kestuse ja tooniga seotud nähtuste (ehk suprasegmentaalsete nähtuste) summana.

Grammatika ja leksikoloogia kirjeldavad keeleüksuste ehitust. Keeleüksusi kasutatakse tegelikus suhtluses, mis kirjalikul kujul realiseerub **tekstidena**, suulisel kujul **vestlusena**. Suhtlust reguleerivad eelkõige sotsiaalsed normid, vähem struktuuripiirangud. Keeleteaduse harusid, mis uurivad tekstide ja vestluse funktsioone ja ehitust, nimetatakse **tekstilingvistikaks** ja **vestlusanalüüsiks**.

Kirjandust sissejuhatuse kohta

- T. Erelt**, Eesti keelekorraldus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.
Estonian Language. Ed. Mati Erelt. (= *Linguistica Uralica. Supplementary Series. Vol. 1.*)
Second Edition. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 2007.
- K. Habicht, H. Laanekask**, Eesti kirjakeele ajalugu. (ilmumas)
- F. Karlsson**, Üldkeeleteadus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.
- A. Kask**, Eesti kirjakeele ajaloost I, II. Tartu Riiklik Ülikool, eesti keele kateeder.
Tartu, 1970.
- H. Laanekask**, Eesti kirjakeele kujunemine ja kujundamine 16.-19. sajandil. Dis-
sertationes philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 14. Tartu: Tartu
Ülikooli Kirjastus, 2004.
- K. Pajusalu**, Eesti keele 100 aastat. Riigikantselei ja AS Eesti Meedia, Post Fac-
tum, 2019.
- K. Pajusalu, T. Hennoste, E. Niit, P. Päll, J. Viikberg**, Eesti murded ja koha-
nimed. Toimetaja Tiit Hennoste. 3., kohendatud ja täiendatud trükk. Tartu,
2018.
- R. Raag**, Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex, 2008.
- H. Rätsep**, Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa, 2002.
- Sõida tasa üle silla. Raamat eesti keelest ja meelest. Koostanud ja toimetanud
Raimo Raag, Jüri Valge. Tallinn–Tartu: EKSA, 2018.

ORTOGRAAFIA

Kiri ja tähestik

O 1 **Kiri** on märgisüsteem keelelise väljenduse ülesmärkimiseks ning ruumis ja ajas edastamiseks. Maaailma rahvad on kasutanud piltkirja ehk piktoograafiat, mõistekirja ehk ideograafiat, silpkirja, hääliksilpkirja ja häälikkirja ehk fonograafiat.

Eestlastel on **häälikkiri**, s.o kirjasüsteem, milles iga märk (täht ehk aabe) vastab ligikaudu ühele või paarile lähedasele häälikule.

Meil on **ladina kiri**. Kasutame alustähestikuna **ladina tähestikku**, millel põhineb üle 500 keeletähestiku, sh läti, leedu, soome, vietnami, inglise, hispaania, türgi, hausa ning eestigi tähestik. Ladina tähestik põlvneb kreeka tähestikust ja see omakorda foiniikia tähestikust. Algul olid ainult suurtähed, keskajal lisandusid väiketähed ja kirjutuskirja tähed. Trükikiri oli meil varem gooti kiri (fraktuur), mis 1940. aastaks taandus lõplikult antiikva eest.

Ladina alustähestikku eesti keele vajaduste järgi kohandades on saadud **eesti tähestik**.

Aa Bb Dd Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll Mm Nn Oo
Pp Rr Ss Šš Zz Žž Tt Uu Vv Öö Ää Öö Üü

Nende tähtedega saab kirjutada nii oma- kui ka võõrsõnu. Seejuures tähed *f, š, z* ja *ž* esinevad ainult võõrsõnades. Võõrsõnatähtede nimed on *eff, šaa, zett* (loe: sett) ja *žee* (loe: šee). Tähtede *z* ja *ž* eestipärane hääldus on vastavalt nõrk *s* ja *š* (proovi sõnades *zlott* ja *žetoon*). Saksa nimedes hääldatakse *z* [ts]: *Zweig, Mozart, Leibniz*.

Võõrnimede ja võõrkeelsete sõnade kirjutamiseks on lisaks tarvis võõrtähti, millest meil on harilikumad Cc Čč Qq Ww Xx Yy.

Kirjaviis

- 2 Eesti keele ülesmärkimisel on üldse kasutusel olnud kolm kirjaviisi: korrapäratu, vana ja uus. **Kirjaviis** on ajalooliselt kujunenud õigekirjatava. Varasemas eesti kirjakeeles lähtuti ladina ja alamsaksa, XVII saj algusest peale ülemsaksa ortograafiast.

Vana kirjaviis on Bengt Gottfried Forseliuse ja Johann Hornungi poolt XVII saj lõpul lihtsustatud ja täpsustatud eesti õigekirjatava, mis on kujunenud ülemsaksa ortograafia alusel. Rõhulise lahtise silbi pikk vokaal märgiti ühe tähega (*Loja, söma*), kinnises silbis kahega (*maal, kuulsa*). Rõhulise lahtise silbi lühikest vokaali märkis järgneva konsonandi kahekordne kirjutus (*wagga, ühhest, rikkas*).

Vanas kirjaviisis kirjutatut tuleb lugeda nagu tänapäeva eesti keelt õigete pikkustega: *Loja* hääldatakse nagu *looja*, *söma* on *sööma*, niisamuti *vaga, ühest, rikas*.

Uus kirjaviis on Eduard Ahrensi soovitatud ja XIX saj III veerandil võitnud eesti õigekirjatava, mille eeskujuks oli soome ortograafia. See on aluseks praegusele eesti õigekirjale.

Ortograafia mõiste

- 3 Sõnal **ortograafia** on kolm tähendust:
- 1) õigekiri kui tavaline, üldkasutatav kirjutusviis (vastandina foneetilisele transkriptsioonile ehk häälduskirjale);
 - 2) õigekiri ehk õigekirjutus kui kirjakeele normile vastav kirjutus (vastandina vigasele, normist hälbivale kirjutusele);
 - 3) õigekirjutus kui õpetus kirjakeele õigeist kirjutusnormidest: kuidas kasutada tähti, kirjavahemärke, tühikuid.

Ortograafia põhimõtted

- 4 See, missugune on ühe keele ortograafia ehk õigekiri, oleneb suuresti aluseks valitud põhimõttest. Eesti ortograafia aluseks on **foneetiline** ehk **hääldusläheduse põhimõte**: taotleda õigekirja võimalikult head vastavust hääldusele.

Selle kõrval arvestatakse kohati veel teisigi põhimõtteid. **Traditsiooni-põhimõte** tähendab säilitada kokkulepitud kirjepilt ka siis, kui see ei vasta nüüdishääldele. Nt ei märgita palatalisatsiooni, arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamise reeglid on kunagise kokkuleppe alusel, sõnaalguline *h* on, nagu ta Eesti Kirjameeste Seltsis 1872. a konserveeriti (hilisemate väikeste täpsustustega).

Arvestatakse ka **morfoloogilist** ehk **morfeemilist põhimõtet**: vaatamata hääldusele kirjutada sama morfeem ühtmoodi ja eri morfeemid erinevalt. Sama morfeem on ja säilib paarides *kärb/es* ja *kärb/sed*, *umb/-ne* ja *umb/se*, *kuld/ne* ja *kuld/se*, *hoog/ne* ja *hoog/salt*, *kand/ma* ja *kand/-ku*, *murd/ma* ja *murd/sid*, kuigi helitu hääliku kõrval hääldatakse paari teises sõnas enamasti *k*, *p*, *t* [kärpsed, umpse, kultse, hooksalt, kantku, murtsid]. Eri morfeemid on ja säilivad paarides *müü/a* ja *müü/ja*, *käi/a* ja *käi/ja* (tegevusnime tunnus *-a* ja tegijanime liide *-ja*, kuigi esimese paari mõlemad sõnad hääldatakse tavaliselt [müija] ja teine paar [käija]).

Semantilist ehk **tähenduspõhimõtet** rakendatakse eelkõige sõnade kokku- ja lahkukirjutamisel, nt *noor mees* ja *noormees*, *valge krae* ja *valgekrae*, *hiire kõrvad* ja (kased on) *hiirekõrvul*.

Eesti ortograafia häälduslähedus ei tähenda kaugeltki veel täpset häälduse arvestamist. Kõnes toimunu eriti täpseks jäädvustuseks on olemas eriline kirjutusviis – **foneetiline transkriptsioon** ehk **häälduskiri**. Levi-nuim häälduskiri on International Phonetic Alphabet (IPA), soome-ugri keeleteaduses on kasutatud Eemil Nestor Setälä transkriptsiooni. Häälduskirjast veidi vähem täpne on **fonoloogiline** ehk **foneemtranskriptsioon**: kirjutusviis, millega saab kõnest jäädvustada võimalikult lihtsal viisil ja väheste lisamärkidega kõik selle, millel on sõnu ja lauseid eristav väärtus (nt välde, palatalisatsioon), jättes märkimata häälduspeensused.

HÄÄLIKUD JA FONEEMID

Häälikud

- 5 **Häälikud** on kõne üksteisele järgnevad üksused ehk segmentaalüksused, mis moodustatakse häälduselundite abil. Kopsudest väljahingatav õhuvool läbib kõri, milles paiknevad häälekurrud ehk häälepaelad. Õhuvoolu toimel hakkavad häälekurrud võnkuma ja tekitavad heli. Kõrist ülalpool asuvate resonantsiõonte kuju ja ruumala muutmisega moodustatakse erinevad häälikud.

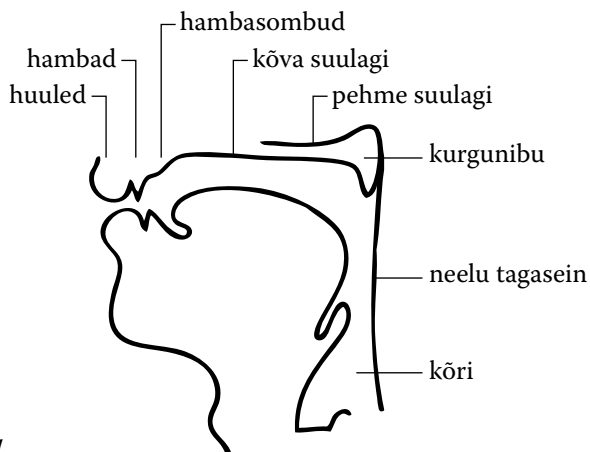
Kõrist läheb hääel läbi neeluõõne kas ainult suuõõnde või ka ninaõõnde. Tavaliselt sulgeb pehme suulagi pääsu ninaõõnde ning hääel läheb ainult suuõõnde. Kui pehme suulagi langeb alla, pääseb hääel ka ninaõõnde. Häälikute moodustamisel on olulisimaks elundiks keel. Keele asendi muutmine kõnetrakti eri osade suhtes on häälikute artikuleerimisel kõige suurema tähtsusega. Kõnetrakti osad, millele lähenedes või mille vastu puutudes keel aitab erisuguseid häälikuid moodustada, on järgmised: neelu tagasein ehk *pharynx*, kurgunibu ehk *uvula*, pehme suulagi ehk *velum*, kõva suulagi ehk *palatum*, hambavall ehk hambasombud ehk alveoolid, hambad (*dentes*) – vt kõneelundite joonis. Tähtis osa häälikute moodustamisel on ka huultel.

Igal häälikul on kindlad artikulaatoorsed omadused (moodustuskoht kõnetraktis ja moodustusviis) ning kindlad akustilised omadused.

Häälikud jagunevad kahte suurde klassi: vokaalid ehk täishäälikud ja konsonandid ehk kaashäälikud.

Vokaalid on häälikud, mis moodustatakse häälekurdude osalusel ja nii, et õhuvool pääseb suust pidevalt ning takistuseta välja. Vokaalid erinevad üksteisest artikulaatoorselt moodustuskoha poolest. Vokaalide akustilistest omadustest on olulisim nende formantkoostis ehk see, mis-sugustesse häälelaine sagedusribadesse on koondunud kõige rohkem akustilist energiat.

Konsonandid on häälikud, mille moodustamisel tekitatakse suuõõnes või huultel mingi osaline või täielik takistus. Konsonandid erinevad üksteisest artikulaatoorselt nii moodustuskoha kui moodustusviisi poolest. Akustilises mõttes iseloomustab konsonante nende helilisuse määr.

Kõneelundid

Foneemid

- 6 Lähedaste häälikuliste variantide abstraktsioon ehk foneem on väikseim keeleüksus, mis võimaldab eristada tähendusi (vt SJ 10). Igal keelel on oma kindel foneemisüsteem. Eesti keeles on 26 kvalitatiivselt erinevat segmentaalfoneemi: 9 vokaali – /a, e, i, o, u, õ, ä, ö, ü/ – ja 17 konsonanti – /f, h, j, k, l, l', m, n, n', p, r, s, s', š, t, t', v/. Loetletutest on /f/ ja /š/ võõrkonsonandid, mis esinevad ainult võõrsõnades.

Vokaalid. Vastavalt keele asendile hääldamisel jagunevad eesti keele vokaalfoneemid:

- eesvokaalideks (/i, e, ä, ö, ü/) ning tagavokaalideks (/u, o, a/); /õ/ on tagavokaalidest tublisti eespoolsem;
- kõrgeteks (/i, ü, u/), keskkõrgeteks (/e, ö, õ, o/) ning madalateks (/ä, a/) vokaalideks.

	eesvokaalid	tagavokaalid
kõrgeid vokaalid	i ü	u
keskkõrgeid vokaalid	e ö	õ o
madalad vokaalid	ä	a

Diftongid. Kahe vokaali järjendit, mis kuulub ühte silpi, nimetatakse diftongiks. Diftongi esikomponendiks võib olla mis tahes vokaal, nt *sai*, *pea*, *kiunuma*, *koer*, *kuiv*, *sõel*, *käima*, *köis*, *siit*, järelkomponendiks *i*, *e*, *a*, *o*, *u*, nt *lai*, *soe*, *vead*, *teod*, *au*.

Konsonandid. Moodustuskoha järgi jagunevad konsonandid vastavalt sellele, missuguses suu osas nende hääldamisel takistus moodustatakse.

Moodustuskoha erinevusest on tingitud ka palatalisatsioon ehk peenendus. **Palatalisatsioon** on nähtus, mille korral konsonant omandab *i*-lise varjundi, võrreldes palataliseerimata vastega, vrd nt sõnu *palk* (omastav *palga*) ja *palk* (omastav *palgi*). Eesti keele õigekiri ei kajasta palatalisatsiooni. Foneetilisest ja fonoloogilises kirjas tähistab peenendust püstkriips tähe kohal või kõrval: *n'*, *l'*. Palataliseeritud vasted on eesti keeles neljal konsonandil: *l'*, *n'*, *s'*, *t'*. See, et tegemist on foneemidega, mitte ühe ja sama foneemi erinevate, naabrusest või kõneleja isikupärast tingitud häälikuvariantidega, selgub, kui võrdleme sõnapaare nagu *tall* (omastav *talle*) ja *tall* (omastav *talli*), *on* ja *onn*, küsisõna *kas* ja nimisõna *kass*, *kott* (omastav *kota*) ja *kott* (omastav *koti*).

Märkus. Sageli võib sõna siiski hääldada nii palataliseeritud kui palataliseerimata konsonandiga, ilma et see tähendust muudaks. Nt sõna *kuut* (omastav *kuudi*) saab hääldada nii palataliseeritud kui palataliseerimata *t*-ga, võõrsõna *fond* nii palataliseeritud kui ka palataliseerimata *n*-iga. Ühe- või teistsugust hääldust võib niisugusel juhul pidada kõneleja isikupäraks.

Häälikute moodustuskoha järgi jagunevad eesti keele konsonandid järgmiselt:

- a) bilabiaalid ehk huulhäälikud, mis moodustatakse üla- ja alahuule abil – /m/ ja /p/;
- b) labiodentaalid, mis moodustatakse alahuule ja ülahammaste vahel – /v/ ja võõrfoneem /f/;
- c) dentaalid ehk hammashäälikud ja alveolaarid ehk hambasombuhäälikud, mis moodustatakse ülahammaste või hambasompude piirkonnas keeletipu ning keeleselja esiosa või selle külgede abil – /t, t', s, s', n, n', l, l', r/;
- d) palataalsed konsonandid, mis moodustatakse kõva suulae ja keeleselja keskosa piirkonnas – /j/ ja võõrfoneem /š/;

- e) muutuva häälduskohaga foneem /k/, mille konkreetne häälikvariant moodustatakse kõva või pehme suulae piirkonnas olenevalt naaber-vokaali asukohast;
- f) larüngaal ehk kõrihäälik /h/, mis moodustatakse kõriõõnes.

Moodustusviisi põhjal eristatakse järgmisi konsonandirühmi:

- a) frikatiivid ehk hõõrdhäälikud, mille moodustamisel õhuvool tekitab häälduselundite kujundatud ahtuses pideva hõõrdumiskahina – /v, s, s', h/ ning võõrfoneemid /f/ ja /š/;
- b) klusiilid ehk sulghäälikud, mille hääldamisel häälduselundite sulg katkestab õhuvoolu täielikult – /k, p, t, t'/;
- c) nasaalid ehk ninahäälikud, mille hääldamisel on suus või huultel õhuvoolu katkestav sulg ning õhk pääseb välja ninaneelu ja nina-õõne kaudu – /m, n, n'/;
- d) lateraalid ehk külghäälikud, mille moodustamisel keeletipp või keeleselja eesosa tekitab suulae keskjoonel sulu, aga õhuvool pääseb välja küljelt – /l, l'/;
- e) tremulant ehk värihäälik, mille moodustamisel pannakse mingi häälduselund (eesti keeles tavaliselt keeletipp) vibreerima – /r/;
- f) poolvokaal /j/, mis artikulaatoorselt kattub vokaal *i*-ga, kuid silbi moodustamisel käitub konsonandina. Mõnikord nimetatakse poolvokaaliks ka *v*-d.

MOODUSTUSVIIS

MOODUSTUSKOHT

	huuled hambad	hamba- sombud	kõva suulagi	pehme suulagi	kõriõõs
frikatiivid	<i>v f</i>	<i>s s'</i>	<i>š</i>		<i>h</i>
klusiilid	<i>p</i>	<i>t t'</i>		<i>k</i>	
nasaalid	<i>m</i>	<i>n n'</i>			
lateraalid		<i>l l'</i>			
tremulant		<i>r</i>			
poolvokaal				<i>j</i>	

Peale selle jagunevad eesti keele konsonandid helituteks ja helilisteks. **Helitud konsonandid** on sulghäälikud /k, p, t/ ning helitud hõõrdhäälikud /s, s', f, š, h/. Eesti keele **helilised konsonandid** on ninahäälikud /m, n, n'/, külghäälikud /l, l'/, värihäälik /r/, poolvokaal /j/ ja heliline hõõrdhäälik /v/. Eesti keeles puudub helilisuse vastandus, st vastandus, mille

korral ühesuguse moodustusviisi ja moodustuskohaga konsonandid vastanduksid teineteisele kui helitu ja heliline. Seetõttu pole meil ka helilisi klusiile. Tähemärgid *g, b, d*, mis paljudes keeltes märgivad helilisi klusiile, tähistavad eesti õigekirjas foneemide /*k, p, t*/ lühikesi häälikvariante helilises ümbruses (vt O 11). Ka tähed *z* ja *ž* ei tähista helilisi foneeme, vaid helitute foneemide /*s/* ja /*š/* variante.

Konsonantühendid. Sõna piires üksteisele vahetult järgnevaid konsonante nimetatakse konsonantühendiks, nt *pargis, priske, julm*. Enamik eesti keele konsonantühendeid koosneb kahest konsonandist. Esineb ka kolme või nelja konsonandi ühendeid, nt *värske, kurklik, plärtsti*. Pikim eesti konsonantühend koosneb viiest konsonandist: *vintsklema*.

Silbitamine ja poolitamine

O 7 Kõne peab olema seatud nii, et kõnelejal oleks hea hääldada ning kuulajal hõlbus kuulata. Häälikud ei saa üksteisele järgneda ükskõik kuidas, vaid peavad olema teatud viisil rühmitatud. Kõne ladususe tagab helilisemate ning vähem heliliste häälikute ehk vokaalide ja konsonantide vaheldumine. Niisuguse vaheldumise tagajärjel jaguneb kõne loomulikeks hääldusüksusteks ehk **silpideks**.

Silp koosneb ühest või mitmest häälikust. Eesti sõnade silbitamisel kehtivad järgmised reeglid:

- 1) üksik kaashäälik täishäälikute vahel kuulub järgmisse silpi: *ka-la, lu-ge-mi-ne, e-la-gu*;
- 2) kui täishäälikute vahel on mitu kaashäälikut kõrvuti, siis kuulub ainult viimane neist järgmisse silpi: *tul-la, kur-vad, kind-lam, mars-si-ma, mürts-ti*;
- 3) pikk täishäälik või diftong kuulub tavaliselt ühte silpi: *pii-lub, suu-bu-ma, lau-lud, toa, lui-tu-nud*; kui kahe vokaali vahelt läheb morfeemipiir, siis kuuluvad nad ka eri silpidesse: *ava-us – ava tüvi, us liide, hoi-us*;
- 4) kolme täishääliku järjendist kuulub viimane teise silpi: *põu-a-ne, luu-ad, lai-ad, rii-u, tei-e*;
- 5) liitsõnades silbitatakse iga koostisosa eraldi: *tä-he-tea-dus, va-na-e-ma, las-te-ai-a-laps*;

- 6) võõrsõnu silbitatakse üldiselt nagu eesti omasõnu: *dü-na-mo* (1. reegel), *bar-rel*, *port-fell* (2. reegel), *faa-san* (3. reegel), *muu-se-um* (*muuse* on tüvi, *um* tuletusliide – 3. reegli erijuhtum), *o-aas*, *mah-hi-nat-si-oon* (4. reegel, kuid eri silpi võib kuuluda ka järjendi esimene vokaal);
- 7) liitvõõrsõnu võib silbitada kahte moodi: kas nagu liitsõnu või nagu lihtsõnu, nt *fo-to-graaf* ~ *fo-tog-raaf*, *te-le-skoop* ~ *te-les-koop*, *de-pres-si-oon* ~ *dep-res-si-oon*; kui võõrsõna järelosa on eesti keeles iseseisva sõnana tarvitusel, on soovitatav liigendada liitsõnana, nt *des-in-fekt-si-oon* (mitte *de-sin-fekt-si-oon*), *sub-troo-pi-ka* (mitte *subt-roo-pi-ka*), *mil-li-gramm* (mitte *mil-lig-ramm*).

Poolitamisel kehtivad silbitamisreeglid, aga **ühe** kitsendusega: ühte tähte ei jäeta üksinda rea lõppu ega kanta üksi üle järgmise rea algusse, st lühike vokaalsilp jääb eelmise või järgmise silbi juurde: sõnu *onu*, *oli*, *saia*, *võie* ei saa poolitada, *põuane* poolitub *põua-ne* või *põu-ane*.

Liitsõnas ei pea tingimata poolitama tüvede liitumiskohalt: õiged on nii *üles-anne*, *all-järgnevad*, *saate-juhile* kui ka *ülesan-ne*, *alljärg-nevad*, *saa-tejuhile* või *saatejuhi-le*.

Juhul kui liitsõna sidekriips satub poolituskohta, siis võib teda täpsemas tekstis, nt teatmeteoses, järgmise rea algul korrata: *kartuli-lehemädanik*; ilukirjanduses, ajakirjanduses jm pole seda vaja teha.

Võõrnimede poolitamisel on soovitatav mitte lahutada tähejärjendit, mis hääldub ühe häälikuna, nt *ck*, *ch*, *sch*, *sh*, *th*, *tz*, *sz*: *Bro-cken*, *Man-ches-ter*, *Rem-scheid*, *Pemb-roke-shire*, *Sou-thern*, *Ko-tze-bue*, *Báta-szek*. Liitvõõrnimesid võib poolitada kas nagu liitsõnu või nagu lihtsõnu: *Pet-ro-grad* ~ *Pet-rog-rad*, *Neu-stadt* ~ *Neus-tadt*, *Gold-smith* ~ *Golds-mith*.

Silbid võivad olla kas lühikesed või pikad. **Lühike silp** on niisugune silp, mis lõpeb lühikese vokaaliga, nt *ma-ga-ma*. **Pikk silp** on niisugune silp, mis lõpeb pika vokaali, diftongi või konsonandiga, nt *suu-red*, *kau-nis*, *kur-vad*. Häälduses lõpeb silp konsonandiga ja on järelikult pikk ka siis, kui selle silbi ja järgmise silbi piiril on tähemärk *k*, *p*, *t* (nagu sõnades *paki*, *kapa*, *kate*), mille korral foneetiline silbipiir läheb konsonandi keskelt [häälduses: *pak-ki*, *kap-pa*, *kat-te*]; poolitamisel viiakse niisugune täht järgmisele reale: *pa-ki*, *ka-pa*, *ka-te*.

Rõhk

- 8 Kõne ladusaks voolamiseks ei piisa kõne jaotumisest silpideks. Kõnet on kergem kuuldavale tuua ning jälgida, kui ta on ka rütmiliselt liigendatud. Kõne rütmilisuse tagamiseks vahelduvad kõnevoolus rõhulised ja rõhuta silbid.

Eesti keeles eristatakse kolme erineva rõhulisuse astmega silpe: **pea-rõhuline**, **kaasrõhuline** ja **rõhutu silp**. Rõhuline silp (ükskõik kas pea- või kaasrõhuline) koos talle vahetult järgnevate rõhutute silpidega moodustab ühe **kõnetakti** ehk **jala**.

Eesti keeles asub pearõhk tavaliselt sõna esimesel silbil, nt *ka·la*, *kau·nistama*. Võõrsõnades võib pearõhk olla ka mujal, nt *fantaa·sia*, *illu·sioo·n*.

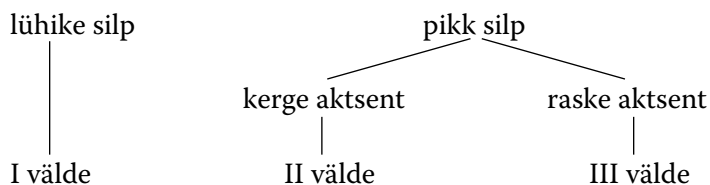
Kõige mugavam kõnerütm tekib siis, kui rõhulised silbid vahelduvad rõhututega. Seetõttu asub kaasrõhk eesti keeles tavaliselt paaritutel silpidel (kolmandal ja viiendal silbil), nt *ka·vala·te*. Kui paarituarvuline silp on sõnavormis viimane, on ta tavaliselt rõhutu, nt *ka·vala*. Kaasrõhu asukohta mõjutavad siiski paljud tegurid. Oluline osa on silbistruktuuril ja sõna tuletusstruktuuril. Nt naissugu märkiv liide *-nna* toob endaga alati kaasa liite-eelse vokaali rõhu, vrd *lau·lja·nna* (kaasrõhuga teisel silbil) või koguni *lau·lja·nna* (liitele langeva pearõhuga). Mingites piirides on kaasrõhk eesti keeles vabalt varieeruv.

Häälikute ja foneemide pikkus. Sõnavälde

- 9 Keelesüsteemid on tavaliselt üles ehitatud kahestele vastandustele. Vastanduvad näiteks palataliseeritud ja palataliseerimata, helilised ja helitud, lühikesed ja pikad häälikud. Seetõttu pakub eesti keele foneetiline süsteem foneetikutele ja fonoloogidele suurt huvi, sest eesti keeles võivad nii vokaalid kui ka konsonandid olla erineva pikkusega. Teatud juhtudel saab ühesugustest häälikutest koosnevaid sõnu hääldada kolmel erineval viisil, millest igaüks annab sõnale erineva tähenduse. Nt *kala* : *kalla* (lillenimi) : *kalla* (käskiv kõneviis sõnast *kallama*) või *vala* (käskiv kõneviis sõnast *valama*) : *vaala* (omastav kääne sõnast *vaal*) : *vaala* (osastav kääne sõnast *vaal*). Mõningate kombinatsioonide korral on hääldusvõimalusi rohkemgi, nt *sada* : *saada* (käskiv kõneviis sõnast *saatma*) : *saada* (*da*-tegevusnimi sõnast *saama*) : *saata* (*da*-tegevusnimi sõnast *saatma*).

Foneetikud ja fonoloogid pole tänini üksmeelel, kuidas erinevaid hääldusvõimalusi fonoloogiliselt tõlgendada: kas häälikute pikkusest tingitud vastandustena, rõhulise silbi või kõnetakti tasandil avalduvate suprasegmentaalsete vastandustena või nende kahe kombinatsioonina. Pikka aega kirjeldati neid erinevusi hääliku (või silbi) kolme pikkusastme toel ja öeldi, et eesti keeles võib häälik (või silp) olla lühike, pikk ja ülipikk. Mõõtmised näitavad, et lühikese ja pika hääliku (või silbi) vastandus tekitatakse tõesti vastavale kõneüksusele erisuguse pikkuse andmisega: sõnas *kala* on *l* selgelt lühem kui sõnas *kalla*. Pika ja ülipika hääliku (või silbi) vastandus on aga keerulisem. Kuigi nn ülipikad häälikud ja silbid on tavaliselt suurema kestusega kui pikad, pole see vastandus alati piisav ega süsteemne. Pika ja nn ülipika hääliku ning silbi vastandamisel kasutatakse kindlasti ka muid vahendeid. Näiteks on erinevalt häälduvate kõnetaktide esimese ja teise silbi kestuse suhe palju selgemini eristav tunnus kui esimese silbi kestus ise; peale kestuserinevuste mängib vastanduste juures olulist osa ka erinev põhitooni kontuur jne.

Siinse käsiraamatu aluseks on võetud tõlgendus, mille järgi vaadeldavaid erinevusi kirjeldatakse kahel eri tasandil toimivate vastanduste summana. Segmentaalfoneemide tasandil vastanduvad lühikesed ja pikad foneemid. Pika rõhusilbiga sõnades vastanduvad suprasegmentaalsel tasandil kerge ja raske aktsent. **Aktsent** on rõhulise silbi kompleksne hääldusviis, mille tekitamisel ja tajumisel osaleb mitu eri tegurit. Pikki rõhusilpe saab hääldada kas kerge aktsendiga või raske aktsendiga. Kerge ja raske aktsent on eesti keele suprasegmentaalsed foneemid (vt ka SJ 12). Kahe vastanduse summana tekkivat kolme astet nimetatakse traditsiooniliselt välteks. **Välde** on niisiis sõna rõhulise silbi pikkuse ja aktsendi kombinatsioon. Lühikese rõhusilbiga sõna on alati I vältes: *kala*, *vala*. Pika rõhusilbiga sõna on II vältes, kui see hääldub kerge aktsendiga: *kalla* (lill), *vaala* (omastav kääne). Pika rõhusilbiga sõna on III vältes, kui see hääldub raske aktsendiga: *kalla* (käskiv kõneviis), *vaala* (osastav kääne).

Kuna eesti õigekiri ei erista sageli II ja III välde, siis kasutatakse täpsemat tähistust nõudvates käsitlustes ja sõnaraamatutes III välte märkimiseks mõnd diakriitilist märki. Siinses käsiraamatus lisatakse vormide ehituse kirjeldamisel III vältes sõna pearõhulise või morfoloogiliselt olulise silbi ette graavis `: `kalla, `vaala, õnne`lik.

Niisugune fonoloogiline tõlgendus sobib hästi kirjeldama keele kõrgemaid tasandeid, kus vastandustel lühike : pikk (I välde vastandub II-le ja III-le) ja kerge : raske (II ja III välde vastanduvad omavahel) on täita väga erinev osa. I välde vastandub nii II kui III vältele ebasüsteemaatiliselt, st vastanduse lühike : pikk abil eristatakse juhuslikke erineva leksikaalse tähendusega sõnu, nt *kala* : *kalla* või *kala* : `kalla, *vala* : *vaala* või *vala* : `vaala. Seevastu II ja III välte süsteemsele vastandamisele on üles ehitatud suur osa eesti vormimoodustusest. Paljude käändsõnade omastav ja osastav või nimetav ja omastav kääne vastanduvad omavahel ainult niisuguse välteerinevuse kaudu, nt *siili* : `siili, *metsa* : `metsa, *lõuna* : `lõuna, *palve* : `palve.

Kuidas määrata sõnavälde

- 10 **Sisehäälikud.** Vältevastandus saab esineda ainult rõhulistes silpides. Sõnavälte määramisel on oluline jälgida häälikuid, mis algavad rõhulise silbi (esimese) vokaaliga ja lõpevad järgmise silbi (esimese) vokaali ees ning mida eesti keelekirjelduses nimetatakse traditsiooniliselt **sisehäälikuteks**.

Sõna, mille sisehäälikuteks on lühike vokaal ja lühike konsonant, on alati I vältes, nt *kala*, *kodu*, *inimene*.

Sõna, mille sisehäälikute hulka kuulub pikk foneem, diftong või konsonantühend, on II või III vältes. Eesti õigekiri kajastab II ja III välte vastandust ainult siis, kui sõna sisehäälikuteks on lühike vokaal ja pikk klusiil ning neile järgneb lühike vokaal. Sellisel juhul kirjutatakse II välte korral klusiil ühe tähega, III välte korral kahe tähega, nt *pika* : `pikka. Muudel juhtudel eesti õigekiri II ja III välte vastandust ei kajasta. Seesuguste sõnade välde saab määrata ainult häälduse alusel:

II välde	III välde
<i>laulu (sõnad)</i>	<i>laulu (lauldes)</i>
<i>karja (juht)</i>	<i>karja (minnes)</i>
<i>matka (siht)</i>	<i>matka (alustades)</i>
<i>teade</i>	<i>heade</i>
<i>(te) toote</i>	<i>toote (hind)</i>
<i>kommi (maitse)</i>	<i>kommi (süües)</i>

Kirjakeele normi järgi on III vältes:

<i>˘suhkur</i>	<i>˘jäine</i>	<i>˘põhjus</i>	<i>˘tee˘mantide</i>	<i>˘Tal˘linn</i>
<i>˘kõomen</i>	<i>˘luine</i>	<i>˘raskus</i>	<i>˘kont˘sertide</i>	
<i>˘voodi</i>	<i>˘öine</i>	<i>˘käitis</i>	<i>˘vistikud</i>	
	<i>˘soine</i>		<i>˘mitmikud</i>	
	<i>-˘päine</i>			

Kirjakeele normi järgi on II vältes:

<i>kahju</i>	<i>toonane</i>	<i>otsus</i>	<i>pilved</i>	<i>taimed</i>
<i>üksi</i>	<i>äsjane</i>	<i>ollus</i>	<i>talved</i>	<i>sõimed</i>
<i>kaasas</i>		<i>kääbus</i>	<i>hetked</i>	<i>lõimed</i>
		<i>lurjus</i>	<i>retked</i>	<i>veimed</i>
		<i>uudis</i>	<i>jõulud</i>	<i>räimed</i>

On ka sõnu, mida tohib hääldada nii II kui ka III vältes. Kui sellest oleneb ühtlasi sõna käänamine, on parem, et selliseid sõnu oleks võimalikult vähe. Nt *kirju* ~ *˘kirju* (*kirjude, kirjusid* – *˘kirjute, ˘kirjuid*), *tervis* ~ *˘tervis* (*terviseid* – *˘tervisi* ehk *˘terviseid*), *e-tüvelised* omadussõnad *ahne* ~ *˘ahne*, *ihne* ~ *˘ihne*, *kaine* ~ *˘kaine*, *kiire* ~ *˘kiire*, *kärme* ~ *˘kärme*, *terve* ~ *˘terve*, *tiine* ~ *˘tiine* (käänamine vastavalt nagu sõnadel *aine* või *˘lahke: tiine, ˘tiine, tiinet* või *˘tiine, ˘tiine, ˘tiinet*).

Palju rohkem on neid sõnu, mille välte kõikumine ei too kaasa muutusi nende sõnade morfoloogias. Nii on eesti keeles tendents, et pikkades tuletistes tuletusaluse III välde nõrgeneb II välteks, nt *˘meister* – *meisterdama*, *˘julgus* – *˘julgustama*, *˘peegel* – *˘peegeldama*. Selliste verbituletiste II välde on fikseeritud ka õigekeelsussõnaraamatuis. Kuid on palju muidki tuletisi, mille välte nõrgenemist on tunnistanud alles ÕS 1999-st alates, näiteks:

- *osa lik*-omadussõnu (nt *kahjurlik, ketserlik, luksuslik, meisterlik, seaduslik, soojuslik, teaduslik, täiuslik, voruslik*), nende *lus-* ja

likkus-nimisõnad (kahjurlus, ketserlus, meisterlikkus, vooruslikkus) ja likult-määrsõnad (ketserlikult, meisterlikult, vooruslikult);

- osa *kas*-omadussõnu (nt *andekas, ilmekas, otstarbekas, teenekas, võimekas*) ja nende *kus*-nimisõnad (*andekus, võimekus*);
- osa *tu*-omadussõnu (nt *andetu, hambutu, ilmetu, võimetu*) ja nende *tus*-nimisõnad (*andetus, võimetus*);
- osa *lane*-nimisõnu (nt *kangelane, kursuslane, londonlane*);
- osa *stik*-nimisõnu (nt *kitsustik, kõrgustik, määrustik, seadustik, sündmustik*).

Neid tuletisi võib hääldada nii II kui ka III vältes, eksimata õigehäälduse vastu.

Peale selle on veel mõningaid muutumatuid sõnu, mille ranget vältenormi pole põhjust nõuda. Nii olid varem fikseeritud II-vältestena, aga nüüd ka III vältes näiteks:

alles, ammu, hilja, ilma, jõude, muiste, mullu, vääralt.

Rõhututes silpides vältevastandus puudub. **Kaasrõhulistes silpides** on mõtet vältet määrata siis, kui on tegemist morfoloogiliselt olulise kaasrõhuga. Nt sõna *õnnelik* kolmandat silpi tuleb käsitleda kolmandavältestisena, sest selle sõna vormimoodustuses esineb kolmandas silbis selgelt II ja III välte vastandus: *õnneliku* : *õnne`likku* nagu *tiku* : *`tikku*.

Vältevastandus saab esineda ainult vähemalt kahesilbilistes sõnades. Ühesilbilised sõnad on kõik kolmandavältestised, nt *maa, tee, boa, keel, tark, hull*. Mõnede asesõnade osa ühesilbilisi lühivorme on lauses alati rõhutus positsioonis, nt *Kas sa **mu** venda ka tunned?* – vrd rõhuliste vormidega *Kas **sina** mu venda tunned? Kas sa **minu** venda ka tunned?* Niisugustel ühesilbilistel asesõnavormidel, mis esinevad alati rõhutus positsioonis, puudub välde.

TÄHEORTOGRAAFIA

Täheortograafia sisaldab eesti keele häälikute kirjas märkimise reeglid. Need on siin esitatud traditsioonilisel kujul, rääkides häälikutest, mitte foneemidest.

b, d, g, p, t, k ortograafia

- 11 **Sõna algul** kirjutatakse eesti põlissõnades ja vanades kodunenud laensõnades (seega omasõnades) *p, t, k*, võõrsõnades on lähtekeele järgi *b, d, g*. Nt omasõnad *puu, päev, tuul, tulema, kala, katsuma; pluus, palsam, taanlane, tohter, kindral, kips*; aga võõrsõnad *broiler, bioloogia, disain, dilemma, galaktika, geen*. Võõrsõnade algul oleva *b, d, g* hääldus on ikkagi [p, t, k] nagu omasõnadeski.

Sõna sees kirjutatakse helitute häälikute kõrval *p, t, k: kopsik, vispel, peatselt, haistab, aktus, matkama, apteek, kaske, pehkima, nafta, baškiir*.

Seepärast on helitute häälikute järel liidepartikkel *-ki*, teiste, s.o heliliste häälikute järel on liidepartikkel *-gi*. (Helitud häälikud on *b, p, d, t, g, k, s, h, f, š, z, ž*.) Nt *haabki, suppki, vendki, tuttki, sangki, helkki, paaski, šahhki, šeffki, dušški, Almazki, beežki*; aga *kanagi, mahlgi, vihmgi, käsngi, koorgi, krohvgi*.

Erandina võib helitute häälikute kõrval olla *b, d, g*:

- 1) liitsõnades: *varbsein, umbkaudu, raudtee, kuldsõrmus, kingsepp, algkool*;
- 2) liidete ees: *leibkond, valdkond, ringkond, jalgsi, vargsi, üldse* (nagu *üld-, üldine*), *kodakondsus, õndsus, õigsus* (nagu *õige*);
liidepartikli *-ki* ees: *tulebki, kõrbki, tuledki, mändki, sulgki, vangki*;
- 3) sama sõna muutevormides: *sead/ma – sead/sin, sead/ke, künd/-ma – künd/sid, künd/ku, kärb/es – kärb/sed, üleaed/ne – üleaed/sed, kodakond/ne – kodakond/sete, mood/ne – mood/sa, mood/salt, õud/ne – õud/sed, õud/selt, alg/ne – alg/se, jõud/us – jõud/sa, jõud/sale*;

NB! 1) – 3) kirjutatakse sama morfeem siis alati ühtmoodi. Iseasi on astmevaheldusest tingitud muutused *rg : rk ärgas : ärksa, ergas : erksa, tõrges : tõrksa, lb : lp hõlbus : hõlpsa*.

4) võõrsõnades: *asbest, abt, absoluutne, anekdoot, sünekdooh, vodka, röntgen, gangster*.

h sõna algul

○ 12 *h* kirjutamine sõna algul on traditsioonipärane, kuigi häälduses ei ole see nõutav. Nt *habras, hagijas, haigutama, hajameelne, halastama, haljas, hangeldama, hani, hanguma, harras, harrastama, herilane, hernes, hirnuma, hubane, hulkuma, hunnik, hurtsik, huugama, hõre, hõõguma, hõõruma, hämar, härdalt, hütt*.

On sõnapaare, kus *h* eristab kirjas samasuguse hääldusega sõnu (homofoone):

<i>haar – aar</i>	<i>hei – ei</i>
<i>haare – aare</i>	<i>heit – eit</i>
<i>hagu – agu</i>	<i>helama – elama</i>
<i>hai – ai</i>	<i>higi – igi-</i>
<i>hais – ais</i>	<i>hiilid – iilid</i>
<i>hala – ala</i>	<i>hind – ind</i>
<i>hale – ale</i>	<i>hirv – irv</i>
<i>halg – alg-</i>	<i>hoiatus – oiatus</i>
<i>hall (halla) – all</i>	<i>hoid – oid</i>
<i>hallikas – allikas</i>	<i>hoie – oie</i>
<i>haru – aru</i>	<i>hoos (hoog) – oos ‘vallseljak’</i>
<i>harutama – arutama</i>	<i>hurm – urm ‘veri’</i>
<i>harv – arv</i>	<i>hõng – õng</i>
<i>hea – ea (iga)</i>	<i>hädal – ädal</i>

i ja j ortograafia

- O 13 Silbi algul kirjutatakse *j* ja silbi lõpus *i*: *va-ja – vai-a, sa-jad – sai-ad, ma-jast – mai-ast, o-ja – hoi-a.*

mater-jal

mateeri-a, materi-aalne

mil-jon

staadi-on

ports-jon

sümposi-on

komis-jon

vari-atsi-oon, vari-ant

Erandlik on lühike sisseütlev: *majja, ojja, tujuu.*

ü järel ei kirjutata *i*-d, kuigi hääldatakse: *süüa, süüakse, müüa, müüakse, lüüa, lüüakse, hüüa, püüa, hüüe, püüe, hüüü, püüü* (vt morfoloogiline põhimõte). *üü* erandid on laensõnad *rüüu* ja *süüt*.

ü ja *i* järel ei kirjutata üldiselt *j*-i, kuigi hääldatakse: *süüa, süüakse, käia, käiakse, siia, laiad, riul, ioon, minia, preemia, keemia*. Erand on tegijanime liide *-ja* (morfoloogilise põhimõtte järgi alati ainult *-ja*): *müüja, käija, viija, ronija, tulija, organiseerija*.

Häälikute pikkuse märkimine

- O 14 Kõik häälikud, v.a *b, d, g, f* ja *š*, kirjutatakse **ühe tähega**, kui nad on **lühikesed**, ja **kahe tähega**, kui nad on **pikad**:

	ÜKS TÄHT	KAKS SAMA TÄHTE	KAKS SAMA TÄHTE
täishäälik	roogib <i>kalu</i>	elu on <i>kaalul</i>	kolm <i>kaalu</i>
	<i>pime</i> öö	<i>piim</i> alehm	jõin <i>piima</i>
l	<i>vilu</i> suvi	poisi nimi <i>Villu</i>	istusid puude <i>villu</i>
m	küdev <i>kamin</i>	<i>kammin</i> pead	ei taha <i>kammida</i>
n	ilus <i>lina</i>	suured <i>linnad</i>	nägi suurt <i>linna</i>
r	puude <i>varu</i>	lapse <i>varrud</i>	läks vihast <i>marru</i>
s	<i>kasi</i> koju	<i>kassi</i> käpad	ema söötis <i>kassi</i>
h	tahke <i>keha</i>	<i>krahhi</i> kartuses	kardeti <i>krahhi</i>
v	pikk <i>rivi</i>		võtke ühte <i>rivvi</i>
j	väike <i>oja</i>		laps kukkus <i>ojja</i>

h vt ka võõrsõnade kirjutamine.

Erand

- Viimane häälik mõnedes ühesilbilistes sõnades (enamasti ase- või abisõnad): *mul, sul, tal, kel, mil, sel, tol, mus, sus, tas, ses, tos, kas, kes, kus, mis, las, on, et, ja* (sidesõna), *ju, ka, va, ma, sa, ta, me, te, nad* (pikk *a*), *mu, su, ah, oh, jah, noh, näh, säh, kah, aitäh, tohoh*.

b, d, g, p, t, k

Lühikesed sulghäälikud kirjutatakse *b, d, g*, pikad teisevärtelises sõnas *p, t, k*, kolmandavärtelises *pp, tt, kk*:

ÜKS NÕRK TÄHT

hobuse *kabi*

töökoda

toa *lagi*

ÜKS TUGEV TÄHT

ostis uue *kapi*vanad *kotad* jalasära põrandat *laki*

KAKS TUGE VAT TÄHTE

hiir läks *kappi*minge *töökotta*ostis põrandal *akki*

Üks *p, t, k* kirjutatakse:

- 1) pika täishääliku või diftongi järel: *saapad, vaipu, ruupor, paat, laut, saatma, demokraatia, looka, kõike*;
- 2) kahe- või enamasilbilise sõna lõpul, kui viimane silp pole pearõhuline: *sinep, piiskop, salat, kotlet, ahelik, mäestik, kompvek, händikäp, kabinet, katelok*. Pearõhulises silbis kirjutatakse kaks tähte: *galopp, kvartett, ballett, šašlõkk, hopakk*. Vt ka võõrsõnade kirjutamise näpunäiteid O 17 3. p.

NB! Liidetes *-lik, -mik, -ndik, -nik, -stik* vaheldub *k* pikkus käändeti: ohtlik vastane, ohtliku vastase, ohtlikku vastast, ohtlike vastaste, ohtlike vastasteid; uus elanik, uue elaniku, uut elanikku, uute elanike, uusi elanikke. Liites *-likkus* *k* pikkus käändeti ei muutu: ohtlikkus, *-e, -t, emalikkus, leidlikkus, pühalikkus, vastandlikkus*. *kk* on ka *stikku*-määrsõnades: (olid) kaelastikku, kohastikku, ligistikku, lähestikku, vastastikku.

Häälikuühendi ortograafia

- O 15 **Häälikuühendis** (kaashäälikuühendis või diftongis) kirjutatakse **iga häälik ühe tähega**, tema pikkusest olenemata:

kupli, lahke, katsed, aktus, purke, kastene, kiskuma, värtna, (mitu) lonksu, värske, mõtlik, tuuleliplus, linlane, kausjas, jõmlus, monarh, harf, revanš, borš;

poeg, laul, liuda, pael, pea, sõudma, seisev (vrd juhtumid, kus ei ole diftong, vaid kaks silpi: *poem, oaas, rituaal, viiul, müüia*).

Erand

- pikk *s*, mille ees on *l, m, n, r*, kirjutatakse kahe tähega, kui ei järgne kaashäälikut: *valss, simss, avanss, ekstrasesns, reveranss, seanss, balansseerima, kirss, kurss, purssima, ressurss*; aga *värške, varsti, farsslik*. See ei puuduta sõna *börs* (selle *börsi*, seda *börsi*), kus pikk on *r*, mitte *s*.

Tüvi kirjutatakse nii, nagu seisaks ta eraldi,

- 1) liidepartiklite *-gi* ja *-ki* ees: *linngi, tammgi, pallgi, seppki, sokkki, ehkki, tuttki, värsski, krahkki, šeffki, tušški, luukki, saakki*;
- 2) liidete ees, mis algavad sama kaashäälikuga, millega tüvi lõpeb: lindude sugukond *tülllased* (*tüll + lased*, vrd *linlane*), *portugallane, modernne, suveräänne, sünkroonne, kompleksseid, kurioosseid, religioossed, õhkkond, keskkond*;
- 3) liitsõnades: *keskkool, võrkküik, plekkkatus, pappkarp, kepphobu, allkiri*;
- 4) *nud*-kesksõna tunnuse ees: *veennud, möönnud*.

Võõrsõnade kirjutamine

○ 16 **Võõrsõna** on keeles mугanemata või osaliselt mугanenud laensõna, millel on võõraks peetavaid struktuurijooni.

Võõrsõnal on vähemalt üks järgmistest struktuurilistest **võõrjoontest**:

- 1) *b, d, g* sõna algul – *banaan, doping, giid*;
- 2) tähed *f, š, z, ž* – *firma, šampanja, šerbett, zooloog, prožektor, šarž, loož*;
- 3) pearõhk järgsilbil – *miniatuur, vanill, semester, grammatika, narkootikum, dražee, popurii, paralleelne*;
- 4) pikad täishäälikud järgsilbis – *akadeemia, galerii, idee, marinaad, poliitiline, annulleerima*;
- 5) *o* järgsilbis – *foto, logo, stereo, neutron*;
- 6) eesti keeles tavatud häälikuühendid – *bluff, sfäär, džemper, pasha, standard, strateegia, röntgen, anekdoot, foogt, absoluutne, pidžaama, hüatsint, müokard*.

Võõrsõnu kirjutatakse **häälduspäraselt**, st lähtekeele lihtsustatud hääldusreeglite alusel. Võõrtähti (nagu *c, č, q, w, x, y*) võõrsõnades kasutada ei saa. Vrd nt *charleston* (ingl) ja *tša(a)rlston, racket* (ingl) ja *räkit, Čechy* ja *tšehhid, quantum* (ld) ja *kvantum, Wien* ja *viiner, fax* (ingl) ja *faks, curry* ja *karri*.

h

Ühe tähega kirjutatakse a) pika täishääliku järel olev *h*: *psüühika, psüühiline, stiihia, stiihiline, papaaha*; b) lühike *h* täishäälikute vahel: *abstraheerima, ekstraheerima, boheemlane, mahorka, mehaanik, mehaanika, mehaaniline*.

Kahe tähega kirjutatakse pikk *h* sõna lõpus või täishäälikute vahel: *almanahh, almanahhid, epohh, epohhil, krahh, mahhinatsioon, psühholoogia, psühhoos, mehhanism, baldahhiin, rahhiit*.

f, š

f-i ja *š* õigekirjutus käib *p, t, k*, mitte *s*-i kirjutamise reeglite järgi. See tähendab, et lühikest *f*-i ja *š*-d ei ole, pikk kirjutatakse teisevältelises sõnas ühe tähega ja kolmandavältelises kahe tähega. Vrd esimeses tulbas *f* ja *š*, teises tulbas *ff* ja *šš*:

<i>profid</i>	(kaks) <i>proffi</i>
<i>šefid</i>	(seda) <i>šeffi</i>
(selle) <i>pilafi</i>	(söüb) <i>pilaffi</i>
<i>blufib</i>	<i>bluffima</i>
<i>maftiooso</i>	<i>maffia</i>
<i>duši</i> (all)	(võtab) <i>dušši</i>
<i>tuši</i> (helid)	(mängib) <i>tušši</i>
<i>afišil</i>	(seda) <i>afišši</i>
(selle) <i>guljaši</i>	(söüb) <i>guljašši</i>
<i>guašid</i>	<i>guašše</i>
(leidis) <i>niši</i>	(poeb) <i>nišši</i>
(need) <i>pastišid</i>	(seda) <i>pastišši</i>
<i>tšuvašid</i>	<i>tšuvašše</i>

Sellepärast on üks *f*ka sõnus *afekt, aferist, aforism, afäär, efekt, efektiivne, grafiti, ofitsiaalne, ofort, rafineerima, ufo*; pika täishääliku järel: *biograafia, graafika, graafiline, süüfilis*.

Päris vanades laenudes on *f*-i asemel *hv*: *ahv, kahvel, kohv, kohver, krahv, paragrahv, tuhv* 'trepiaste', *muhv*.

Üks *š* on sõnus *atašee, brošüür, dešifreerima, ešelon, fetišeerima, finišeerima, kašelott, klišee, kušett, paša, retušeerima, suši*; pika täishääliku või diftongi järel: *geiša, gorbuuša*; viimases silbis, mis pole pearõhuline: *derviš, fetiš, finiš, hašiš, tšaardaš (tšaardaši, tšaardašit)*.

Kaashäälikühendis kirjutatakse alati üks *f* ja *š* – nii teise tulba II-välte- listes sõnades kui ka esimese ja kolmanda tulba III-välteistes sõnades.

<i>harf</i>	(selle) <i>harfi</i>	(seda) <i>harfi</i>
<i>golf</i>	<i>golfi</i>	<i>golfi</i>
<i>borš</i>	(selle) <i>borši</i>	(seda) <i>borši</i>
<i>burš</i>	<i>burši</i>	<i>burši</i>
<i>punš</i>	<i>punši</i>	<i>punši</i>
<i>revanš</i>	<i>revanši</i>	<i>revanši</i>
<i>revanšeerima</i>		

Näpunäiteid mõne võõrsõnarühma kirjutuseks

○ 17 1. Kolmesilbilise nimetavaga sõnade lõppsilbi täishäälik

Kirjutus ei olene rõhust, sest eri isikud rõhutavad erinevalt.

Kui võõrsõna lõpeb helitu kaashäälikuga, siis kirjutatakse lõppsilbi täishäälik kahe tähega: *antiloop, garderoob, atentaat, limonaad, tomahook, sünagoog, paradisi, fotograaf, reportaaž*.

Kui võõrsõna lõpeb helilise kaashäälikuga *l, m, n, r*, siis enamasti kirjutatakse vanemais mугanenud laensõnades lõppsilbi täishäälik ühe tähega, uuemais kahe tähega, aga kindlat seaduspärasust ei ole.

ÜKS TÄISHÄÄLIK

<i>aktsionär</i>	<i>kontrolör</i>	<i>musketär</i>	<i>sekretär</i>
<i>alkohol</i>	<i>koridor</i>	<i>palagan</i>	<i>semafor</i>
<i>apelsin</i>	<i>kormoran</i>	<i>pelikan</i>	<i>seminar</i>
<i>brigadir</i>	<i>leegionär</i>	<i>pensionär</i>	<i>sumadan</i>
<i>etalon</i>	<i>makaron</i>	<i>personal</i>	<i>talisman</i>
<i>formular</i>	<i>martsipan</i>	<i>portselan</i>	<i>terminal</i>
<i>följeton</i>	<i>materjal</i>	<i>restoran</i>	<i>tribunal</i>
<i>inventar</i>	<i>medaljon</i>	<i>revisjon</i>	<i>tärpentin</i>
<i>komissar</i>	<i>miljonär</i>	<i>sanitar</i>	<i>veteran</i>

KAKS TÄISHÄÄLIKUT

<i>agronoom</i>	<i>inventuur</i>	<i>margariin</i>	<i>silikoon</i>
<i>arhivaar</i>	<i>magistraal</i>	<i>panoraam</i>	<i>sutenöör</i>
<i>giljotiin</i>	<i>mandariin</i>	<i>parafiin</i>	<i>suveniir</i>
<i>huligaan</i>	<i>mandoliin</i>	<i>plastiliin</i>	<i>trikoloor</i>
<i>hüperbool</i>	<i>maniküür</i>	<i>poroloon</i>	<i>vaseliin</i>
<i>interjäär</i>	<i>mannekeen</i>	<i>režissöör</i>	<i>vitamiin</i>

Sõnades *aktsionär*, *leegionär*, *pensionär* on võimalik kahesugune hääldus: [-si-o-] ja [-sjo-], [-gi-o-] ja [-gjo-]. Esimesel juhul on sõnas neli silpi.

2. Kahesilbilise nimetavaga sõnade lõppsilbi täishäälik

Kirjutus oleneb enamasti rõhust.

Vanemais mугanenud laenudes on rõhk esisilbil ja lõppsilbi täishäälik kirjutatakse ühe tähega: *arter*, *bakter*, *bulvar*, *hektar*, *kanal*, *kvartal*, *meetod*, *tomat* jt.

Kahel kujul on võimalikud:

keefir ja *kefiir*
oktav ja *oktaav*
sümptom ja *sümptoom*
sablon ja *šabloon*
tambur ja *tambuur*

Neis sõnus oli lõppsilbis algul pikk täishäälik, mis kasutuses lühenes. Vastupidi läks sõnaga *kebab*, millest sai *kebaab*.

3. Kahe- või kolmesilbilise nimetavaga sõnade lõppsulghäälik

Kirjutus ei olene alati rõhust, vaid põhineb osalt traditsioonil:

	<i>k, p, t</i>		<i>kk, pp, tt</i>
<i>kompvek</i>	<i>händikäp</i>	<i>šašlökk</i>	<i>etikett</i>
<i>kotlet</i>	<i>kabinet</i>	<i>fokstrott</i>	<i>hotentott</i>
<i>niknäk</i>	<i>katelok</i>	<i>raklett</i>	<i>kabatšokk</i>
<i>pankrot</i>	<i>laatsaret</i>	<i>spagett</i>	<i>minarett</i>
<i>piiskop</i>	<i>liliput</i>		<i>sandalett</i>
<i>puuslak</i>	<i>paharet</i>		<i>siluett</i>
<i>siksak</i>	<i>sigaret</i>		<i>vagonett</i>
	<i>taburet</i>		<i>trafaret</i>

Võõrnimedede kirjutamine

- O 18 Võõraid isiku-, koha- jm nimesid kirjutatakse **nii nagu lähtekeeles**: ladinakirjalisest keelest võtame need üle lähtekeelsel kujul, muukirjalisest keelest kanname reeglite järgi üle eesti kirja.

Nt *Liechtenstein* (sks), *Canberra* (ingl), *Venezuela* (hisp), *Andrea Cesalpino* (it), *Jean-Pierre Chabrol* (pr), *Geoffrey Chaucer* (ingl); *Almatõ* (kasahhi), *Usveja järv* (valgevene), *Samara* (vn), *Juri Kazakov* (vn), *Šohta Rusthaveli* (gruusia), *Orõna Otroštšenko* (ukraina)

Erandid

Isikunimedest on erandiks ainult mõne ajalootegelase nimi, nagu *Aleksander Suur*, *Karl XII*, *Peeter I*, *Katariina II* (vrd *Jekaterina*).

Kohanimedede hulgas on kahesuguseid erandeid.

1. Mõnede väljaspool meie keeleala olevate kohtade **eestikeelsed nimed** ehk **eksonüümid**. Nt *Saksamaa*, *Inglismaa*, *Rootsi*, *Soome*, *Venemaa*, *Valgevene*, *Läti*, *Leedu*, *Kuramaa*, *Siber*, *Pihkva*, *Oudova*, *Turu*, *Riia*, *Võnnu*, *Ojamaa*, *Väina*, *Koiva*. Osa kohanimed ei olegi rahvuslikult seotud, nt *Alpid*, *Aafrika*, *Euroopa*, *Aasia*, *Läänemeri*, *Vahemeri*, *Must meri*, *Punane meri*.

Eksonüüme on nüüdisajal vähe ja neid ei teki enam juurde, pigem esineb tagasivõtte. Nt nimede *Elevandiluurannik* ja *Roheneemesaared* puhul on nüüd soovitatav diplomaatilises kontekstis kasutada kujusid *Côte d'Ivoire* ja *Cabo Verde*.

2. Eestipäraseks kohandatud nimed – **mugandnimed**.

Mugandnimede hulka püüab keelekorraldus hoida **võimalikult väikesena**. Seetõttu on 1976. a õigekeelsussõnaraamatus tagasi võetud hulk 1960. a sõnaraamatus olnud mugandusi (mitte *Liihtenšteini*, *Šlesvig-Holšteini*, *Vürtemberg*, *Amasoonas*, *Naapoli*, *Niagaara*, vaid *Liechtensteini*, *Schleswig-Holsteini*, *Würtemberg*, *Amazonas*, *Napoli*, *Niagaara*).

1976. a ÕSis tuli kohanimevalimiku ette märkus: „Rahvuslikke nimekujusid ladina tähestikku kasutavatest keeltest ja reeglikohast ümberkirjutust (latinisatsiooni) võõrtähestikku kasutavatest keeltest ei tule lugeda eksimuseks eesti õigekeelsuse vastu.“ See on ka järgnenud ÕSides ja annab keeletarvitajale kindlustunde: kui kasutada nime originaalkujul, on see igal juhul õige.

1983. a tegi vabariiklik õigekeelsuskomisjon otsuse ladinakirjaliste (või omaladinaga) maade ja nende pealinnade nimede kirjutamise kohta. Eestikeelseid ja mugandnimetuid jäeti alles võimalikult vähe, eelkõige:

- 1) *ia*-liitelised riiginimed, nagu *Albaania, Austraalia, Austria, Belgia, Boliivia, Brasiilia, Bulgaaria, Etioopia, Hispaania, Indoneesia, Itaalia, Libeeria, Malaisia, Nigeeria, Sambia, Somaalia, Tansaania*;
- 2) liitsõnalised riiginimed järelosaga *-maa*: *Prantsusmaa, Saksamaa, Svaasimaa, Uus-Meremaa*;
- 3) eesti mitmuse tunnusega riiginimed: *Filipiinid, Komoorid, Maldiivid, Seišellid*;
- 4) eestikeelsed nimed: *Norra, Poola, Soome, Taani, Türgi, Ungari, Hiina, Jaapan, Varssavi, Pariis*;
- 5) mõned kirjapildimugandid: *Fidži, Kanada, Kuuba, Mehhiko, Peruu, Berliin, Rooma, Viin*. 1996 said heakskiidu ka *Bukarest, Helsingi, Kopenhaagen, Lissabon*.

Kohanimesid saab järele vaadata Peeter Pälli raamatust „Maailma kohanimed“ (Tallinn, 1999), õigekeelsussõnaraamatute kohanimevalimikust ning Eesti Keele Instituudi kohanimeandmebaasist aadressil <http://portaal.eki.ee/knab>.

Tsitaatsõnade kirjutamine

- 19 Tsitaatsõnad ja -väljendid on puhtvõrkeelsed ning neid **kirjutatakse nagu võrkeeles, kust nad on võetud**. Hääldus on võrkeelelähedane.

Nt *exclusive* (ld) ‘(viimane) välja arvatud’

inclusive (ld) ‘(viimane) kaasa arvatud’

in corpore (ld) ‘terves koosseisus’

deus ex machina (ld) ‘„jumal masinast“, olukorra lahendamise kunstliku abimehe toel’

all right (ingl) [ool rait] ‘hüva, hea küll’

self-made man (ingl) [selfmeid män] ‘omal jõul edu saavutanu’

tax-free (ingl) [täksfrii] ‘käibemaksuvaba’

comeback (ingl) [kambäk] ‘tagasitulek avalikkuse ette (lavale, sporti)’

crescendo (it) [krešendo] ‘helivaljuselt kasvades’

à propos (pr) [apropoo] ‘muuseas’

comme il faut (pr) [komilfoo] 'eeskujulik, korralik, korrektne'
par excellence (pr) [par ekselans] 'eriti, iseäranis, sõna tõsisel mõttes'
croissant (pr) [kruassaan] 'kohev sarvesai'

Tsitaatsõnad eristatakse kursiivi ehk kaldkirjaga, kui muu tekst on püstkirjas, ja vastupidi. Käänamisel lisatakse kaldkirjas tsitaatsõnale püstkirjas ülakoma ja käändelõpp, vajaduse korral tüvevokaal: *status quo*'le, ei tarvita *ecstasy*'t, *grand old man*'ist, *haggis*'e, ei hooli *reggae*'st.

Tsitaatsõna algab eesti tekstis väikese tähega ka siis, kui päritolukeeles on suur algustäht: *wunderkind*, *frau*, *halloween*.

Vrd tsitaatsõnu ja võõrsõnu:

<i>businessman</i>	bisnismen
<i>caffè latte</i>	late
<i>chutney</i>	tšatni
<i>fan-club</i>	fänniklubi
<i>fourchette</i>	furšett
<i>graffiti</i>	graffiti, grafiitod
<i>hacker</i>	häkker
<i>petanque</i>	petank
<i>pizza</i>	pitsa
<i>pub</i>	pubi
<i>rap</i>	räpp (räpi)
<i>rock</i>	rokk
<i>web</i>	veeb

Siin esitatuid on soovitatav kirjutada mугanenud laenudena (teine tulp).

Nimedest saadud üldsõnade kirjutamine

- 20 Võõrnimedest saadud üldsõnad kirjutatakse nagu teised võõrsõnad **häälduspäraselt**. Üldsõnastumist näitab väike algustäht.

Nt *boikott* < Boycott, *bordoo* < Bordeaux' vein, *diiseli* (mootor) < Diesel, *giljotiin* < Guillotin, *gobelään* < Gobelin, *kardaan* < Cardano, *kašmiir* < Kashmir, *mansard* < Mansart, *njuuton* < Newton, *oom* < Ohm, *pärgament* < Pergamon, *raglaan* (lõige) < Raglan, *rišeljöö* (tikand) < Richelieu, *siluett* < Silhouette, *šampanja* < Champagne, *žilett* < Gillette, *žoržett* < Georgette, *tsiitsero* (kiri) < Cicero

Hääduskujulised on ka neist saadud verbid, nagu *boikottima*, *giljotiinima*, *pastöörima* või *pastöriseerima* < Pasteur.

Hääduspärastatud (sageli pool-hääduspärastatud) **kujul kohanimesid** esineb:

- taime- ja loomanimetustes (*virginia* kadakas < Virginia, *koloraado* mardikas < Colorado, *adeelia* pingviin < Adélie maa);
- loomatõugude nimetustes (*jorkširi* siga < Yorkshire, *džörsi* veis < Jersey, *šropširi* lammas < Shropshire).

Selline on botaanikas, zooloogias ja loomakasvatuses kujunenud tava, kuid üldkeeles ei ole viga, kui neid kohanimesid kirjutada oma harilikul kujul (*Virginia* kadakas, *Toulouse'i* hani).

Varem kirjutati kohanimesid hääduspäraselt ka mitmesugustes liiginimetustes (kaubad, viisid, meetodid, haigused, ravimid, värvused jm), nüüd on soovitatav kirjutada ka need nagu samad kohanimed eesti tekstis harilikult: *Cheddari* juust, *Borodino* leib, *Provence'i* majonees, *Darjeelingi* tee, *Bologna* kaste, *Türgi* diivan, *Capri* püksid, *Siberi* katk, *Berliini* roheline.

Märkus. Vanades tavapärares ühendites võib nimi säilida oma endisaegsel kujul, nt *Pilseni* õlu (Plžeňi õlu), *Tseiloni* tee (Sri Lanka tee), *Havanna* sigarid (La Habana sigarid), *Böömi* klaas (Čechy klaas).

Hääduspärastatud kujul isikunimed esinevad ainult usundinimetustes: *luteri* usk < Luther, *buda* usk < Buddha, *muhamedi* usk < Muhammad.

Peale selle on olemas mõned isikunimede kokkukirjutised, nagu *galvaanielement* < Galvani, *glabrisool* < Glauber, *martäänahi* < Martin; *Aleksandri kook* (= *aleksandrikook*), *Napoleoni kook* (= *napoleonikook*).

Võõrnimetuletiste kirjutamine

- 21 Võõrnimetuletised kirjutatakse **nime ortograafiat säilitades**. Üldsõnastumist näitab väike algustäht. Liited *-lik*, *-lane*, *-lus*, *-ism*, *-ist* liidetakse nimele harilikult **ilma ülakomata**.

Nt *balzaclik*, *chaplinalik*, *chopinlik*, *goethelik*, *gogollik*, *kreutzwaldlik*, *mozartlik*, *hollywoodlik*, *kuperjanovlane*, *madridlane*, *stockholm-*

lane, zürichlane, kiellane, philadelphlane (Philadelph/ia + lane), *aristotellus* (Aristotel/es + lus), *schopenhauerlus, freudism, -ist, thatcherism, -ist*

Ülakomaga saab toonitada nime ja liite piiri. Eriti kasutatakse seda siis, kui:

- 1) kirjapilt ja hääldus on üsna erinevad, nt *bordeaux'lane* < Bordeaux [bordoo], *cannes'lane* < Cannes [kann], *cézanne'lik* < Cézanne [sezann], *poe'lik* < Poe [pou], *watteau'lik* < Watteau [vatoo], *rabelais'lik* < Rabelais [rablee];
- 2) ei taheta rakendada eesti konsonantühendi kirjutamise reeglit, nt *faehlmann'lik, scott'lik, thomas-mann'lik, bonn'lane*. Sellist kirjutusviisi võib kasutada ka eesti oma nimede puhul: *mutt'lik, artur-kapp'lik, rumm'lane* (aga *tallinlane, tallinlanna* nagu *linlane, linlanna*).

Mitmesõnalistest nimedest saadud tuletised võib kirjutada kokku või panna loetavussidekriipsu: *newyorklane, riodejaneirolane, roccal-marelane, jeanne-d'arclik, jack-londonlik, brigitte-bardot'lik, colas-breugnonlik*.

Ainult **kõige üldtarvitavamates** võõrnimetuletistes on aluseks olev **võõrnimi mугanenud**.

Nt *darwinism, -ist* < Darwin, *kalvinism, -ist* < Calvin, *kartesianism, -ist* < Cartesius ehk Descartes, *marksism, -ist* < Marx, *masohhism, -ist* < Sacher-Masoch, *šovinism, -ist* < Chauvin, *tomism, -ist* < Aquino Thomas, *hernhuutlus, -lane* < Herrnhut, *luterlus, -lane* < Luther

Vähem kasutatavate liidete ja poolliidete puhul on nimekuju häälduspärastamine üldine: *lioonitar* < Lyon, *haimoriit* < Highmore, *mendelevium* < Mendelejev, *üterbium* < Ytterby, *šeikspiroloogia, šeikspiroloog* < Shakespeare.

NB! Võõrnimetuletisi ei tule kirjutada kursiivkirjas. Siin on nad kursiivis, et eristada näiteid muust tekstist.

Vene-ladina transliteratsioon

O 22 See on transliteratsioon **vene keele tähestikust üldladina tähestikku**, mille on heaks kiitnud ÜRO V kohanimekonverents Montréalis 1987, Eestis Emakeele Seltsi keeleteoimkond 1996 ja Vabariigi Valitsus 1998.

Transliteratsioon on moodus ühes kirjas teksti tähttäheliseks ümberkirjutuseks teises kirjas, ümbertähtimine. Ta on pööratav, st translitereeringut on võimalik samade tähevastavuste järgi jälle algsesse tähestikku tagasi kanda. Transliteratsiooni kasutatakse bibliokirjetes, maakaartidel, võõrtähestikuga keelte algõpetuses, rahvusvahelises sides, teadustöodes. Eesti dokumentatsiooni üleminekut transkribeerimiselt translitereerimisele takistab passinduses kaua kehtinud ja sisseharjunud transkribeerimistava. Vene nimega isik võib Eestis soovi korral oma nime lasta fikseerida selle tabeli alusel.

a = a	Андре́и́нов = Andrianov, Кали́нин = Kalinin
б = b	Боро́дино = Borodino, Тобо́льск = Tobol'sk
в = v	Волга = Volga, Вавило́в = Vavilov
г = g	Григо́рий = Grigorij, Воло́гда = Vologda
д = d	До́н = Don, Волгогра́д = Volgograd
е = e	Петропа́вловск = Petropavlovsk, Серге́й = Sergej, Егоров = Egorov, Алексе́ев = Alekseev, Васи́льев = Vasil'ev, Подъездо́в = Pod'ezdov
ë = ë	Оре́л = Orël, Ё́лкин = Ėlkin, Жёлты́й = Želtyj, Пугачё́в = Pugačëv
	Märkus: e-ga märgitud ë transkribeeritakse vastavalt algkujule kas e või ë-ga
ж = ž	Жуко́в = Žukov, Нижни́й Ново́город = Nižnij Novgorod
з = z	Зерно́в = Zernov, Кутузо́в = Kutuzov
и = i	Исае́в = Isaev, Фили́н = Filin, Иосиф = Iosif
й = j	Майоро́в = Majorov, Толсто́й = Tolstoj, Йо́дное = Jodnoe
к = k	Катя́ = Katja, Жуко́вский = Žukovskij
л = l	Липецк = Lipeck, Смоле́нск = Smolensk
м = m	Мусорго́ский = Musorgskij, Костро́ма = Kostroma
н = n	Новгоро́д = Novgorod, Мини́н = Minin
о = o	Омск = Omsk, Ломоно́сов = Lomonosov
п = p	Павло́в = Pavlov, Степа́н = Stepan
р = r	Руслан = Ruslan, Иго́рь = Igor'

с = s	Серов = Serov, Курск = Kursk, Писарев = Pisarev, Денис = Denis, Новосибирск = Novosibirsk
т = t	Титов = Titov, Иркутск = Irkutsk
у = u	Ушаков = Ušakov, Лунин = Lunin
ф = f	Фадеев = Fadeev, Кафтанов = Kaftanov
х = h	Хабаровск = Nabarovsk, Архипов = Arhipov, Чехов = Čehov, Долгих = Dolgih, Самоходов = Samohodov
ц = c	Цыганов = Cuganov, Кудрявцев = Kudrjavcev
ч = č	Чичиков = Čičikov, Гатчина = Gatčina
ш = š	Шишкин = Šiškin, Пушкин = Puškin
щ = šč	Щедрин = Ščedrin, Верещагин = Vereščagin
ъ = ”	Подъячев = Pod”jačev
ы = y	Крылов = Krylov, Мощный = Moščnyj
ь = ’	Юрьевец = Jur’evец, Тотьма = Tot’ma, Ильич = Il’ič, Ильинский = Il’inskij
э = è	Электрогорск = Èlektrogorsk
ю = ju	Южно-Сахалинск = Južno-Sahalinsk, Тютчев = Tjutčev
я = ja	Ярославль = Jaroslavl’, Брянск = Briansk, Мария = Marija, Евгения = Evgenija, Лидия = Lidija

Vene-eesti transkriptsioon

O 23 See on transkriptsioon **vene keele tähestikust eesti tähestikku**, mis on kasutusel 1920. aastatest ning mida täpsustatuna ja parandatuna kasutatakse praegugi Eestis üldisemalt kui transliteratsiooni. Viimased täpsustused tegi Emakeele Seltsi keeleteoimkond 2005. a, tabeli on samal aastal kinnitanud Vabariigi Valitsus.

Transkriptsioon on moodus ühes kirjas teksti häälduslähedaseks ümberkirjutuseks teises kirjas. Ta kasutab üksnes neid kirjamärke, mida omaski keeles (meil eesti tähti). Täpsemalt on vene-eesti transkriptsioon **praktiline transkriptsioon** (vrd keeleuurimises ja -õppes kasutatav foneetiline ja fonoloogiline transkriptsioon).

а = a	Андрианов = Andrianov, Калинин = Kalinin
б = b	Бородино = Borodino, Тобольск = Tobolsk
в = v	Волга = Volga, Вавилов = Vavilov
г = g	Григорий = Grigori, Вологда = Vologda

- д = d** Дон = Don, Всеволод = Vsevolod
- е = e,** aga sõna algul ja vokaali, ъ- ning ъ-märgi järel **je**:
Сергей = Sergei, Петропавловск = Petropavlovsk; aga Егоров
= Jegorov, Алексеев = Aleksejev, Мясоедов = Mjassojedov,
Васильев = Vassiljev, Подъездов = Podjezdov
- ё = jo,** aga **ж, ч, ш, щ** järel **o**:
Орёл = Orjol, Пётр = Pjotr; aga Жёлтый = Žoltõi, Пугачёв =
Pugatšov, Шёлков = Šolkov, Щёкино = Štšokino
Märkus. Ka e-ga märgitud e transkribeeritakse nagu e
- ж = ž** Женя = Ženja, Брежнев = Brežnev
- з = z** Зернов = Zernov, Кутузов = Kutuzov
- и = i,** aga sõna algul vokaali ees **j**:
Исаев = Issajev, Филин = Filin; aga Иосиф = Jossif, Иовлев
= Jovlev
- й = i,** aga sõna algul vokaali ees **j**:
Майоров = Maiorov, Валдай = Valдай, Толстой =
Tolstoi; aga Йодное = Jodnoje
- ий = ii,** aga kahe- ja enamasilbilise sõna lõpul **i**:
Новороссийск = Novorossiisk, Вий = Vii; aga Горький =
Gorki, Чайковский = Tšaikovski
- к = k** Катя = Katja, Жуковский = Žukovski
- л = l** Липецк = Lipetsk, Смоленск = Smolensk
- м = m** Мусоргский = Mussorgski, Кострома = Kostroma
- н = n** Новгород = Novgorod, Минин = Minin
- о = o** Омск = Omsk, Ломоносов = Lomonosov
- п = p** Павлов = Pavlov, Степан = Stepan
- р = r** Руслан = Ruslan, Екатеринбург = Jekaterinburg
- с = s,** aga vokaalide vahel ja sõna lõpul vokaali järel **ss**:
Серов = Serov, Курск = Kursk; aga Писарев = Pissarev,
Василий = Vassili, Денис = Deniss
- сс = ss** Васса = Vassa, Донбасс = Donbass
Märkus. Kui nimi on liitsõnaline, võib järeloosa alustada ühekordse s-iga:
Новосибирск = Novosibirsk, Самосуд = Samosud
- т = t** Титов = Titov, Иркутск = Irkutsk
- у = u** Ушаков = Ušakov, Лунин = Lunin
- ф = f** Фадеев = Fadejev, Кафтанов = Kaftanov
- х = h,** aga vokaalide vahel ja sõna lõpul vokaali järel **hh**:
Хабаровск = Habarovsk, Мохнатый = Mohnatõi, Верхоянск
= Verhojansk; aga Чехов = Tšehhov, Тихонов = Tihhonov,

Мономах = Monomahh, Черных = Tšernõhh, Долгих = Dolgihh

Märkus. Kui nimi on liitsõnaline, võib järelosa alustada ühekordse h-ga: Новохопёрск = Novohopjorsk, Самоходов = Samohodov

ц = ts Цыганов = Tsõganov, Кудрявцев = Kudrjajtsev

ч = tš Чичиков = Tšitšikov, Гатчина = Gattšina

ш = š Шишкин = Šiškin, Пушкин = Puškin

щ = štš Щедрин = Štšedrin, Верещагин = Vereštšagin

ъ jääb märkimata: Подъячев = Podjatšev

ы = õ Крылов = Krõlov, Мощный = Moštšnõi

ь üldjuhul jääb märkimata, aga vokaali, v.a e, ё, ю, я ees j:

Юрьевец = Jurjevets, Тотма = Totma, Нинель = Ninel, aga

Ильич = Iļitš, Почтальон = Potštaljõn

э = e Электрогорск = Elektrogorsk

ю = ju Южно-Сахалинск = Južno-Sahhalinsk, Тютчев = Tjuttšev

я = ja Ярославль = Jaroslavl, Брянск = Brjansk, Мария = Marija,

Евгения = Jevgenija, Лидия = Lidija

Märkus. Väljaspool dokumente ja teatmeteoseid võib eesnimede lõpul и järel я asendada a-ga: Мария = Maria, Евгения = Jevgenia, Лидия = Lidia.

Märkused.

1. Vene omadussõnaliste kohanimede edasiandmisel tuleb lähtuda nende nimisõnalisest kujust: Орловская область = Orjoli oblast, Ярославская область = Jaroslavli oblast, Ивановская область = Ivanovo oblast, Озёрский район = Ozjorõ rajoon, Кулундинское озеро = Kulunda järv, Петербургское шоссе = Peterburi maantee.
2. Üksikutes nimedes kirjutatakse rõhuline vokaal erandlikult kahe tähega, näiteks Амур, Араали мері, Кoola poolsaar, Laadoga järv (aga Staraja Ladoga), Leena, Ohhoota мері, Tuula, Ussuuri.
3. Eestikeelsetena käsitatavad nimed ei kuulu transkribeerimisreeglite alla, näiteks:
 - a) Aasovi мері, Kaasan, Neeva, Uurali mäed (rõhk nihkunud esisillbile);
 - b) Sajaanid, Hibiinid, Laptevite мері (eesti mitmuse tõttu);
 - c) Venemaa, Peterburi, Pihkva, Oudova, Krimm, Siber jt.
4. Traditsiooni kohaselt kirjutatakse eestipäraselt vene keisrinimed Aleksander, Katariina, Paul ja Peeter. Õpikuis ja teatmeteostes

tuleb mугanenud nime kasutamise korral esitada ka originaalnimi *Aleksandr, Jekaterina, Pavel* ja *Pjotr*.

5. Varem erandlikult kirjutatud vene eesnimesid *Вера, Лена, Лиза, Нина, Тит* on soovitatav transkribeerida reeglipäraselt *Vera, Lena, Liza, Nina, Tit* (mitte: Veera, Leena, Liisa, Niina, Tiit). Vene eesnimi *Людмила* = *Ljudmila* (vrd eesti nimi *Ludmilla*).

ALGUSTÄHEORTOGRAAFIA

Suure algustähe kasutamine

- 24 **Algustäheortograafia** käsitleb suure ja väikese algustähe opositsiooni, st missugune tähendus on suurel algustähel võrreldes väikesega.

Suur algustäht tähistab: 1) lause algust, 2) nimesid (pärisnimesid), 3) osa nimetusi (üldnimesid) nende ametlikkuse ja püsikindluse märkimiseks, 4) tunderõhku (ülimussuurtäht, personifitseeriv suurtäht, aadressaatide *Sina* ja *Teie* suurtäht).

Algustäheopositsiooni tähistamise vahendid on:

- 1) **esisuurtäht** – algussuurtäht, millega kirjutatakse ainult esimene sõna pealkirjas või pealkirjalaadses nimes (muud sõnad säilitavad oma algustähe), nt „*Tõde ja õigus*“, kontsert „*Eile nägin ma Eesti-maad*“, ploomisort „*Hiiu sinine*“;
- 2) **läbiv suurtäht** – algussuurtäht, millega kirjutatakse kõik nime või nimetuse sõnad peale sidesõnade (ta võib hõlmata liigisõna või mitte), nt *Eesti Draamateater*, *Sõltumatute Riikide Ühendus*, ajakiri *Kodu ja Aed*, *Hea Lootuse* neem, *Viie Veski* kross;
- 3) **jutumärgid**, millesse pannakse pealkirjad ja pealkirjalaadsed nimed.

Sõnade *nimi*, *nimetus*, *liigisõna* jm nimeõpetuse terminite kohta vt L 54.

NB! Nimesid ei tule kirjutada kursiivkirjas. Siinses raamatus on nad kursiivis, et näiteid muust tekstist eristada.

Nimi või suurtäheline nimetus võib olla:

- 1) kohal, ehitisel, 2) asutusel, ettevõttel, organisatsioonil, ühendusel,
- 3) riigil, osariigil, 4) isikul, olendil, 5) perioodikaväljaandel, 6) teosel, dokumendil, sarjal, saatel, 7) autasul, 8) üritusel, 9) taimesordil, 10) kaubal, 11) sõidukil jne.

Kohad, ehitised

○ 25 **Kohanimed kirjutatakse läbiva suurtähena, välja arvatud liigisõna** (*meri, jõgi, mägi, linn, tänav, väljak, jalg* [s.o tänav mäejalal], *kaar* [kaarjas tänav või tee] jt). Nt

- **territooriumi haldusüksused:** *Prantsusmaa, New Jersey osariik, Salzburgi liidumaa, Saarimaa, Krasnojarski krai, Põlva maakond* ehk *Põlvamaa, Lääneranna vald*;
- **linnad, külad:** *Pariis, Tartu linn, Rio de Janeiro, Velikije Luki, Punase Lageda, Väike-Maarja, Kilingi-Nõmme, Öngu küla, Uus Maailm* (Tallinna linnajagu);
- **väikekohad:** *Nurga talu, Kadriorg, Raekoja plats, Kolme Pärna tänav, Taevase Rahu väljak* (Pekingis), *Ehitajate tee, Vabaduse puiestee, Vaikne kallas, Pikk jalg, Vana turg, Tiigiveski park, Tõnis-mäe haljak, Taani Kuninga aed, Pärnamäe kalmistu*;
- **maastikuesemed** (ka loodusvormid): *Emajõgi, Peipsi järv, Jää-meri* ehk *Põhja-Jäämeri, Kura kurk, Krimmi poolsaar* ehk *Krimm, Prints Edwardi saar, Hea Lootuse neem, Sørve sääär, Suur Muna-mägi, Allikukivi koobastik, Treppoja, Saja Hobuse puu, kriidikalju Kuningjärg*;
- **maad, paikkonnad, alad ilmakaare järgi:** *Kuramaa, Vooremaa* (Ida-Eesti osa), *Siber, Ees-Aasia, Lähis-Ida, Ida-Euroopa, Ida-maad* ehk *Orient* (Aasia ja Kirde-Aafrika maade koondnimi), *Põhjamaad* (Norra, Rootsi, Soome, Taani, Islandi, Fääri saarte ja Gröönimaa koondnimi; vrd *põhjamaa* kui mis tahes põhjas asuv maa);
- **maailmajaod ja mandrid:** *Euroopa, Aasia, Euroaasia, Aafrika, Põhja-Ameerika, Antarktis*;
- **taevakehad ja nende süsteemid:** *Neptuun, Orion, Kassiopeia, Suur Vanker* ehk *Suure Vankri tähtkuju, Koot ja Reha, Väike Lõvi, Siirius, Põhjanael, Linnutee, Maa, Päike, Kuu* (kui viimased kolm ei ole tekstis universumi kohanimedena, siis *maa, päike, kuu*); vt ka muud kosmonüümid L 56;
- **ehitised:** *Pikk Hermann, Kolm Õde, Jumalaema Uinumise klooster, Pühavaimu kirik, Plasku ja Tasku* (hooned Tartus), *Kadrioru staadion, Kuldjalatorn, Suur Rannavärv, Tuulepalee, Taevatempel, Inglisild, Vabadussammas, Nord Streami gaasijuhe* (vrd nimetused *raekoda, lennujaam, kaubahall, linnahall*);

- **ruumid:** *Tuhande Samba saal, Tiigrisaal, Hiidude tuba, Põrgulava ja Taevalava* (vrd nimetused *koosolekusaal, kammersaal, sammasaal, kaminasaal, nurgatuba, valge saal, talveaed*).

Märkus. Nagu taevakehade nimesid üldse, nii kirjutatakse suure algustähega ka tähtkujusid ja sodiaagimärke: *Kaljukits, Veevalaja, Kalad, Jäär, Sõnn, Kaksikud, Vähk, Lövi, Neitsi, Kaalud, Skorpion, Ambur*. Nt Mati on sündinud *Kalade* märgi all, Jüri on *Skorpion*. Mari ja Kadri on *Kaksikud*.

Kohtade kujundlike nimetusi* võib käsitada nii ümberütleva väljendina kui ka hüüdnimena ja sellekohaselt kirjutada

- a) väikese algustähega nagu nimetusi: *püramiidide maa* (Egiptus), *tõusva päikese maa* (Jaapan), *linn seitsmel künkal* (Rooma), *maakera kuklapool* (Austraalia ja Uus-Meremaa), *jäämander* (Antarktika), *geisrite saar* (Island), *suur lomp* (Atlandi ookean), *must mander* (Sahara-tagune Aafrika), *vana maailm* (Euroopa, Aasia, Aafrika), *uus maailm* (Ameerika, Austraalia), *kolmas maailm* (arengumaad), *metsik lääts* (USA lääneosa koloniseerimisaeg); suurtähelised on nimetustes sisalduvad teised nimed: *Neevalinn, Taaralinn, Emajõe Ateena, põhjamaa Riviera*;
- b) läbiva suurtähega nagu nimesid: *Püramiidide Maa, Tõusva Päikese Maa, Suur Lomp, ..*

Ülekantud tähenduses mingi nähtuse, sündmuse vm tüüpi iseloomustamiseks kasutatav kohanimi kirjutatakse suure algustähega: Arvan, et *Ameerikaid* enam ei avastata. Pole vaja ehitada uusi *Lasnamägesid* ja *Annelinnu*. Bali on turistide *Meka*. See talu on olnud minu *Vargamäe*. – Üksikud seesugused kohanimed on üldnimestunud, nt *mahtra* 'lööming, madin', *soodom* 'suur segadus'.

Kohanime täpsustav täiendosa kirjutatakse suure algustähega ning ta liitub põhisõnaga sidekriipsu abil: *Ees-Aasia, Taga-Kaukaasia, Kesk-Euroopa, Ülem-Sileesia, Vana-Vändra, Uus-Lõuna-Wales, Lõuna-Eesti, Ida-Euroopa, Põhja-Iirimaa, Väike-Maarja, Suure-Jaani, Ladina-Ameerika, Välis-Eesti*,

* See osa reeglistikus on muutunud. Uuenduse aluseks on Emakeele Seltsi keeleteoimkonna 2018. a otsus, kus sisaldub veel kolmaski võimalus: kirjutada kohanimemalli kohaselt, nii et liigisõna on väikese tähega (*Püramiidide maa, Tõusva Päikese maa, Geisrite saar, Must mander, Igavene linn*).

Kodu-Eesti, Kõrg-Tatra, Mandri-Eesti, Stepi-Krimm, Mägi-Krimm, Muinas-Egiptus, Vana-Kreeka, Antiik-Rooma, Tsaari-Venemaa.

Märkus. Paar nime kirjutatakse sidekriipsuta: *Suurbritannia, Valgevene*. Kui täiendosa käändub, kirjutatakse ta lahku: *Suur Munamägi (Suurele Munamäele), Väike Tütarsaar (Väikesel Tütarsaarel, vrd Väike-Pakril)*.

Kohanime juhuslik täiend säilitab oma algustähe ja kirjutatakse nimest lahku: *mineviku Eesti, tuleviku Euroopa, kultuuri Moskva, laulupeo Tallinn, taide Pariis, muusika Praha, tööstuse Tartu, spordi Sydney, lava Vargamäe, Nikolai Venemaa, Periklese Ateena.*

Märkus. Kui seda tingivad vormilised (täiendosa sõnaliik ja vormitüüp) või sisulised põhjused (mõtte selgus), ühendatakse juhuslik täiend sidekriipsuga: nt vormilised – Euroopa ja *mitte*-Euroopa riigid, filmimiseks ehitati *mini*-Lasnamäe, *nüüdis*-Eesti (vrd nüüdisaegne Eesti); nt sisulised – kuum tusk oma *kopli*-Vargamäe pärast, tolleaegse *taide*-Pariisi salongides, jõukama ja parema *tuleviku*-Eesti poole.

Kohanimi kirjutatakse suure algustähega ka **kohanimelise täiendiga ühendites**: *Eesti lipp, Rootsi aeg, Prantsuse lennuk, Karksi murrak, Tartu murre, Pühalepa tanu, Kunda lade, La Tène'i kultuur, Saaremaa dolomiit, Balti erikord, Rooma õigus, Austraalia dollar, Inglise müil, Gordioni sõlm, Paabeli segadus, Maastrichti leping, Tallinna värav (Pärnus), Tartu toomkirik, Bandungi konverents, Versailles' rahu, Mahtra sõda, Austria õlu, Costa Rica kohv (kust oad pärit) // Iiri kohv (kohvijooji liik), Tallinna kilud, Camemberti juust, Hispaania avang, Tai poks, Waldorfi kool, Hiina köök, Rootsi laud, Türgi saun, Siberi katk, Rootsi punane.*

Kohanimi kirjutatakse **erandlikult väikese algustähega** (nagu käändumatu omadussõna *katoliku* kirik, *romaani* stiil, *slaavi* hõimud, *ugri* keeled) järgmistes ühendites:

- 1) taime- ja loomanimetused: *amuuri korgipuu, saaremaa robirohi, damaskuse roos, siberi orav, koloraado mardikas, peipsi siig* (vt ka märkus 3);
- 2) loomatõunimetused: *tori hobune, ungari meriino, herefordi veis, jorkširi siga, põhjakaukaasia pronkskalkun* (vt ka märkus 3);
- 3) keelenimetused: *eesti, hispaania, jaava, ruanda keel; Kanada eesti keel, Briti inglise keel*;
- 4) rahva- ja hõimunimetused: *läti rahvas, paapua hõimud*.

Märkus 1. Rahvuskuluvuse märkimiseks (erinevalt kohakuuluvusest) võib kohanime omastava käände väikese tähega kirjutada ka mõnedes muudes ühendites: *eesti kirjandus, kodueesti kunstnik, väliseesti laulja, läti rahvalaulud, jaapani kunst, vene ballett, araabia maad*. Näiteks kui kirjutame väikese tähega *prantsuse maalikunstnik*, siis tahame sellega märkida, et ta on prantsuse rahvusest, või toonitada, et ta esindab prantsuse rahvuslikku maalikunsti; vrd *Prantsuse maalikunstnik* = Prantsusmaa maalikunstnik, maalikunstnik Prantsusmaalt.

Märkus 2. Varem kirjutati kohanimedid väikese tähega ka mitmesugustes liiginimetustes (kaubad, viisid, meetodid, haigused, ravimid, värvused jm), nüüd on soovitatav kirjutada need üldreegli kohaselt suure tähega (vt lk 80 reegli viimased näited pärast kaldkriipse).

Märkus 3. Erandite 1) ja 2) rühm näitavad botaanikas, zooloogias ja loomakasvatuses kujunenud väikesetähelist tava, kuid üldkeeles ei ole viga kasutada suurt algustähte. Nt ei pea mittezooloog teadma, et Aafrika pühvel ja Austraalia sipelgasiil on liigid ja zooloogid kasutavad seetõttu väikest algustähte.

Märkus 4. Keelerühmituste (hõimkondade, keelkondade, keelerühmade) nimetustes on soovitatav säilitada kohanimede harilik kirjutusviis, nt *Adamaoua-Oubangui keeled, Altai keelkond, Filipiini keeled, Kaukaasia keeled, Kordofani keelkond, Pamiiri keeled, Uurali keelkond*. Sama on soovitatav ka kaugemate keelte nimetustes sisalduvate kohanimede puhul, nt indiaani keeled *Coeur d'Alene'i, Erie, Euchre Creeki keel*.

Asutused, ettevõtted, organisatsioonid, ühendused

O 26 Asutuste, ettevõtete, organisatsioonide ja ühenduste nimetustes võib eristada järgmisi koostisosi:

- 1) **nimi**, nt *Ilmarine, Helios, Esmar, Koop & Pojad, AS Hiu Vill, Kullasepa Kelder* (restoran), *Koolibri* kirjastus, *Musta Kassi* kämping, *Hea Tuju* kauplus, *Mustad Pantrid*, autoremondiettevõtte *Mutter ja Polt*, valimisliit *Selg Sirgeks*, võrkpallimeeskond *Riida*;
- 2) **tüübinimetus**, nagu *muuseum, instituut, tehas* jt, millele tihti eelnevad **täpsustavad sõnad või sõnaosad** (*koduloomuuseum, tehnikainstituut, põllutööriistade tehas*), nt *aktsiaselts* Tallinna Karastusjoogid, *aktsiaselts* Ilmarine, Märjamaa *vallavalitsus*, Forseliuse *gümnaasium*, Tallinna *loomaaed*, Illusiooni *kino*, Kalevi *üksik-jalaväepataljon, laste- ja noortekoor* Hellas;

- 3) **kohamäärang**, nt *Valgamaa* metsamajand, *Pärnu* koduloomuuseum, *Tartu* ülikool, *Nõmme* tervisekeskus.

Nimi kirjutatakse läbiva suurtähga. Teda võib eraldada jutumärkidega, aga mitte siis, kui nimi on juba mingil muul viisil esile tõstetud (eraldi real).

Nt *Eesti Kontsert*, aktsiaselts *Eesti Raudtee* ~ AS *Eesti Raudtee*, aktsiaselts *Saarte Liinid* ~ AS *Saarte Liinid*, aktsiaselts *Järvakandi Klaas* ~ AS *Järvakandi Klaas*, aktsiaselts *LBM, Paal & Piil, Kadaka Reisid*, aktsiaselts *Kaatsi Kaev*, osühing *Niks ja Naks* ~ OÜ *Niks ja Naks*, sihtasutus *Teeme Ära*, külalismaja *Kuus Sõlme*, Värska laulukoor *Leiko*, bänd *Röövel Ööbik*;
Hansapank, *Krahvi* baar, *Suure Tõllu* kauplus, *Hella Hundi* kõrts, *Kirju Kuke* kohvik, *Estonia* teater, *Kuku* raadio, *Kullerkupu* koor, *Õige Tee* partei.

Jutumärke võib olla tarvis eriti sekundaarnimede puhul: „*Lembitu*“ talvejope (isikunimi ettevõtte nimena), otsisime teda „*Virust*“ ja „*Kunglast*“ (maakonnanimi ja pseudomütoloogiline maanimi hotellinimedena).

Üksikut **kohanime** ei saa tavaliselt pidada asutuse või ettevõtte enda nimeks, vaid tegemist on asukoha määranguga. Seega ei asetse kohanimi mitte tüübinimetuse järel, vaid selle ees. Nt mitte kauplus *Juuru*, vaid *Juuru kauplus*, mitte kohvik *Tihase*, vaid *Tihase kohvik* (tänavajärgi). Iseasi on kohanimed, mis ei seostu asukohaga, nt kauplus *Szolnok* ~ *Szolnoki* kauplus (nt Tallinnas), restoran *Kaunas* ~ *Kaunase* restoran (nt Tartus).

Tüübinimetust kirjutatakse tavakasutuses väikese algustähga. Väikese algustähga võib kirjutada nimetuses kõik need osad, mis ei ole otseselt nimed (isiku-, koha-, ettevõtetnimed).

Nt *riigikohus*, *riigikontroll*, *statistikaamet*, *haridus- ja teadusministeerium*, *sotsiaaldemokraatlik erakond*, *Tartu linnavalitsus*, *Põlva maavalitsus*, *Tallinna tolliinspektor*, *Otepää tarbijate ühistu*, *Tapa raudteejaam*, *Nõmme gümnaasium*, *Kopli kunstikeskkool*, *Vara põhikool*, *Narva postkontor*, *Emmaste rahvamaja*, *Kose loomakliinik*, *Järveotsa kauplus*, *Mõisaküla masinatehas*;
sihtasutus *Tallinna Kultuurikatel*, *osühing* *Vana Maja Sõber*.

Asutuse, ettevõtte, organisatsiooni või ühenduse registreeritud täisnime-
tuses võib selle **ametlikkuse näitamiseks kasutada läbivat suurtähte**.
Dokumentides on tavaks näidata nimetuste ametlikkust nende asutuste,
ettevõtete, organisatsioonide ja ühenduste puhul, mis on juriidilised isi-
kud.

Nt *Riigikohus, Riigikontroll, Statistikaamet, Riigi Tööinspeksioon, Haridus- ja Teadusministeerium, Sotsiaaldemokraatlik Erakond, Eesti Rahva Muuseum, Eesti Metodisti Kirik, Eesti Üliõpilaste Selts, Ingerisoomlaste Liit, Tartu Linnavalitsus, Põlva Maavalitsus, Tallinna Tollinspektuur, .., Mõisaküla Masinatehas; Sihtasutus Tallinna Kultuurikatel, Osaiühing Vana Maja Söber.*

Eriti tarvilik võib suurtäht olla mõne ainulise nimetuse eristamiseks sama-
kujulisest liiginimetusest: *Eesti Pank* kui ühe panga ametlik nimetus (vrd: Ühispank ja Hansapank olid edukad *Eesti pangad*), *Eesti Üliõpilaste Selts* kui ühe seltsi nimetus (vrd: Eriti rohkesti tekkis *Eesti üliõpilaste seltse* sajandi algul), *Suur Teater* kui üks Moskva teatreid (vrd: Estonia on üsna *suur teater*), *Tallinna Sadam* kui AS Tallinna Sadam (vrd: Miinisadam, Paljassaare sadam, Bekkeri sadam jm on kõik *Tallinna sadamad*).

Alati on väiketäheline üksi konteksti jääv tüübinimetus: *vallavalitsus, tarbijate ühistu, raudteejaam, postkontor, gümnaasium, selts, liit, erakond, aktsiaselts, advokaadibüroo, kammerkoor, naisansambel* jne.

Läbiva suurtähena on ametlik nimetus *Vabariigi Valitsus*, tavakasutuses *vabariigi valitsus, Eesti valitsus, valitsus*. Põhiseaduse kohaselt võib asutuse ehk institutsioonina juriidilistes vm ametlikes tekstides käsitada ka *Vabariigi Presidenti* (tavakuju *president* on väikese algustähena, nii nagu ametiisikute nimetustes üldiselt).

Allüksuste või allühenduste nimetused kirjutatakse väikese algustähena.

Nt Tartu ülikooli (~ Ülikooli) *loodus- ja täppisteaduste valdkond*, Tartu ülikooli (~ Ülikooli) *filosoofiateaduskond*, sotsiaalministeeriumi (~ Sotsiaalministeeriumi) *ravi- ja hoolekandeosakond*, Eesti Päevalehe *sporditoimetuse*, Rahva Postiteenuse ASi *kojukandetalitus*, riigikogu (~ Riigikogu) *keskfraktsioon ja sotsiaalkomisjon*, Eesti teaduste akadeemia (~ Teaduste Akadeemia) *meeskoor*, Tallinna muusikakeskkooli (~ Muusikakeskkooli) *sümfooniaorkester*.

Väikese algustähega kirjutatakse ka (ettevõtete, ühenduste jne) juhatuste, nõukogude jne nimetused, nt Emakeele Seltsi *juhatuse*, Eesti Panga *nõukogu*, Tallinna Sadama *nõukogu*.

Riigid, osariigid

- 27 **Riiki ja osariiki võib nimetada nagu asutust või nagu maad.** Esimesel juhul kirjutatakse liigisõna suure algustähega, teisel juhul väikesega või jäetakse ära (vt ○ 25 kohad: territooriumi haldusüksused).

Riigid (ja riikide ühendused): *Saksamaa Liitvabariik, Euroopa Liit, Ameerika Ühendriigid, Soome Vabariik, Taani Kuningriik, Luksemburgi Suurhertsogiriik, Austraalia Liit, Kesk-Aafrika Vabariik, Araabia Ühendemiraadid, Sõltumatute Riikide Ühendus, Mari Eli Vabariik, Püha Tool ehk Püha Aujärg ehk Vatikani Linnriik* või: *Soome vabariik, Taani kuningriik, Andorra riik, Monaco vürstiriik, Saksamaa, Jamaica, Antigua ja Barbuda, Uus-Meremaa, Marimaa, Vatikan.*

Osariigid: *Texase Osariik, Alam-Austria Liidumaa* või: *Texase osariik, Alam-Austria liidumaa, Schleswig-Holstein.*

Emma-kumma võimaluse valik oleneb sellest, kas tahame rõhutada riigi või osariigi nime ametlikkust või mitte: *Suurbritannia ja Põhja-Iiri Ühendkuningriik* või *Ühendkuningriik* või *Suurbritannia* (või isegi *Inglismaa*), *Mari Eli Vabariik* või *Marimaa*, *Monaco Vürstiriik* või *Monaco vürstiriik* või *Monaco*. Meie riigi ametlik nimi on *Eesti Vabariik* ja mitte-ametlik *Eesti vabariik* ehk *Eesti*.

Isikud, olendid

- 28 **Isikute ja muude olendite (ka kujuteldavate) nimed kirjutatakse läbiva suurtähega.** Nt
- **isikud:** *Juhan, Tiit-Rein Kivi, Charles Darwin, Friedrich Reinhold Kreutzwald, Vladimir Sidorov, Rembrandt van Rijn, Kong Fuzi, Jón Ingólfsson, Peeter I, paavst Johannes Paulus II;* ka varju- ja hüüdnimed, kirjandus- jm tegelased: *Linnutaja, Milli Mallikas, Tiibuse*

Jaak, Mait Metsanurk, Ristija Johannes, Richard Lõvisüda, kuningas Pippin Lühike, Kupja-Prits, Kaval-Ants, Punahabe, Kibe Käsi, agent Sinikael, Joosep Toots alias Kentuki Lõvi, Pinocchio alias Buratino;

- **loomad:** *Muri, Krants, Miisu, Punik, Miira, Mustu;*
- **müütilised olendid:** *Vanapagan, Vanemuine, Mars, Venus, Herakles, Perun;*
- **personifikaadid:** *Saatus, Surm, Kivist Külaline, Suur Tundmatu, Külm Mõistus, Karu, Rebane; Jumal (kristlaste ainujumala nimi), Püha Vaim, Allah.*

Isikute kujundlikke nimetusi* võib käsitada nii ümberütleva väljendina kui ka hüüdnimena ja sellekohaselt kirjutada

- a) väikese algustähega nagu nimetusi: *ajaloo isa* (Herodotos), *raudne leedi* (Margaret Thatcher), *punane viiul* (Eduard Sõrmus), *koidulaulik* (Lydia Koidula), *igavene juut* (Jeruusalemma Ahhasveros); suurtähelised on nimetustes sisalduvad teised nimed, nt *Emajõe ööbik* (Koidula), *Lucia legendi meister* (anonüümne kunstnik XV saj-st);
- b) läbiva suurtähega nagu nimesid: *Ajaloo Isa, Raudne Leedi, Punane Viiul, Emajõe Ööbik, ..*

Ülekantud tähenduses mingi isikutüübi iseloomustamiseks kasutatav **isikunimi** kirjutatakse suure algustähega: *Rockefellerid ja Fordid, Andresed ja Pearud, meie Kalevipojad Soomes, uus Jaan Talts, mõlemad Dulcinead. Poisid tundsid end saarel Robinsonidena. Ja Saulused said Paulusteks.* – Üksikud seesugused isikunimed on üldnimestunud, nt *frits, mats, mihkel* 'hakkaja, tragi' (nt *iga töö peale mihkel*).

Loodusnähtusele ülekantud isikunimi kirjutatakse isikunimede reegli järgi: orkaanid *Camille* ja *Andrew*, Vaikse ookeani taifuunid *Alice, Betty, Cora, Doris, Elsie, Flossie, Grace, Helen* jne.

Esemel, protsessi vm nimetusena kasutatav **täielikult mitterimeks muutunud isikunimi** kirjutatakse väikese algustähega: *brauning, gobe-lään, tsepeliin, amper, herts, morse = morsetelegraaf või morsemärgid, martäänahi, galvaanielement.*

* See osa reeglistikus on muutunud. Uuenduse aluseks on Emakeele Seltsi keeletoimkonna 2018. a otsus.

Isikunime täpsustav täiendosa kirjutatakse suure algustähega ning ta liitub põhisõnaga sidekriipsu abil: *Kaval-Ants, Räpsi-Rein, Kniks-Mariihen, Pläralära-Leenu, Pime-Kaarli, Piibu-Leenu, Julk-Jüri, Habeme-Karla, Kõverkaela-Juku, Kupja-Prits, Karja-Eedi, Kupu-Kai, Sauna-Madis, Torupilli-Juss*.

Märkus. Kui täiendosa käändub, kirjutatakse ta lahku: *Suur Tõll* (Suure Tõlluga).

Isikunime juhuslik täiend säilitab oma algustähe ja kirjutatakse nimest lahku: *matemaatika Kull, proosa Kangro ja luule Kangro, lava Pearu, balleti Toots, raamatu Minna ja filmi Minna, Pinna Napoleon, Abeli Kiir*.

Märkus. Kui seda tingivad vormilised (täiendosa sõnaliik või vormitüüp) või sisulised põhjused (mõtte selgus), ühendatakse juhuslik täiend sidekriipsuga: *pseudo-Praxiteles, lisa senistele oma lava-Pearu*.

Isikunimi kirjutatakse suure algustähega ka **isikunimelise täiendiga ühendites**: *Euleri teoreem, Avogadro arv, Volta element, Alzheimeri tõbi, Corti elund, Berthollet' sool, Engelmanni kuusk, Humboldti pingviin, Steineri pedagoogika, Browni liikumine, Gregoriuse kalender, Saalomoni otsus, Aleksandr Nevski katedraal, Georg Lurichi mälestusvõistlused, Juhan Liivi luuleauhind, J. V. Veski päev, Rummu Jüri õlu, Napoleoni kook (= napoleonikook), Aleksandri kook (= aleksandrikook), Earl Grey tee (< krahv Charles Grey)*.

Isikunimi kirjutatakse **erandlikult väikese algustähega** usundinimetustes, nt *luteri usk, buda usk, muhamedi usk*.

Perioodikaväljaanded

○ 29 **Perioodikaväljaannete nimed kirjutatakse läbiva suurtähega:**

- ajalehed *Rahva Hääl, Oma Saar, Eesti Ekspress, Õpetajate Leht, Pärnu Postimees; Eesti Päevalehe* veebiväljaanne;
- ajakirjad *Keel ja Kirjandus, Eesti Loodus, Teater. Muusika. Kino, Eesti Arst, Elu Pilt*;
- muud perioodikaväljaanded: *Eesti Kaubamärgid, Loomingu Raamatukogu, Postimehe lisa Siiliga Serviti, õpilasalmanahh Oma Sulega*.

Neid nimesid võib eraldada ka jutumärkidega.

Ladina tähestikuga keeltest võetud nimede algustäheortograafiat ei muudeta, teistest tähestikest transkribeerimisel kohaldatakse oma reeglit: *Helsingin Sanomat*, *The Official Gazette of the United States Patent Office*, *Lietuvos rytas*, *Literaturnaja Gazeta*, *Argumentō i Faktō*, ajalehest *Moskovskije Novosti*.

Osa väljaandeid nimetatakse väljaandja ja trükiseliigi järgi ning neil ei ole nime: *Emakeele Seltsi aastaraamat*, *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat*, *Tartu Tähetorni kalender*, *Praha Ülikooli toimetised*.

Teosed, dokumendid, sarjad, saated

○ 30 **Teose-, dokumendi-, sarja- ja saatepealkirjad kirjutatakse jutumärkides esisuurtähega.** Nt

- **ilu- ja tarbekirjandusteosed:** luuletus „*Ma lillesideme võtaks*“, Marie Underi luulekogu „*Sonetid*“, Madis Kõivu näidend „*Tagasitulek isa juurde*“, „*Tõe ja õiguse*“ V osa, „*Polkovniku lesk ehk Arstid ei tea midagi*“, Veljesto VII koguteos „*Vanad ja noored*“, „*Eesti entsüklopeedia*“, „*Inglise-eesti majandusterminite seletussõnastik*“, „*Kalastaja käsiraamat*“, artikkel „*Eesti raamatuajaloo probleeme*“, sõnum „*Kristjan Raua preemiad 1999*“;
- Vabariigi Valitsuse 23. detsembri 1996. a määrus nr 318 „*Riiklike sotsiaaltoetuste maksmise tingimuste ja korra kehtestamine*“;
- **filmid:** „*Viimne reliikvia*“, „*Suurlinna tuled*“, „*Tavaline rästik*“, Soome film „*Mees ilma minevikuta*“;
- **muusika- ja koreograafiateosed:** ballett „*Luikede järv*“, ooper „*Reigi õpetaja*“, rahvatants „*Targa rehealune*“, Beethoveni „*Heroiline sümfoonia*“, Liszti „*Obermanni org*“ tsüklist „*Rännuaastad*“, „*Marseljees*“, „*Tiliseb, tiliseb aisakell*“, Schuberti „*Duett viiulile ja klaverile A-duur*“, Debussy „*Sonaat*“ (vt ka viimane lõik);
- **kujutava ja tarbekunsti teosed:** skulptuur „*Äreval ootel*“, maal „*Tütarlaps allikal*“, Peeter Ulase „*Suur kammeljas*“, vaip „*Valged lilled*“, seinaplaat „*Ülased õitsevad*“, pannoo „*Vana Tallinn*“, külalisraamat „*Tüdruk lilledega*“, monument „*Sõduri ema*“;
- **fotod:** „*Ohutusse kohta*“, „*Vanad külad*“, „*Sügisel pargis*“ II;
- **saated** (ringhäälingus, televisioonis): „*Meil on kümme kärmet sõrme*“, Ita Everi show „*Igihaljas vaatemäng*“, „*Kas Eestis rikutakse inimõigusi?*“;

- **sarjad:** fotosari „*Eesti tüübid*“, kontserdisari „*Muusika ja aja lood*“, raamatusarjad „*Väike luuleraamat*“, „*Eesti mõttelugu*“ ja „*Maailm ja mõnda*“, saatesarjad „*Entel-tentel*“, „*Ajalik ja ajatu*“, „*Aktuaalne kaamera*“, „*Seitsmesed uudised*“, „*Maailm täna*“;
- **mängud:** „*Pall püüdjale*“, „*Jänes põõsas*“, „*Kull ja kanad*“, „*Reis ümber maailma*“;
- **projektid, programmid, arengukavad:** projektid „*Tere, kevad*“, „*Eesti tuntuks*“, terviseprogramm „*Tallinn liigub!*“, strateegia „*Teadmistepõhine Eesti*“, „*Eesti keele arengukava 2011–2017*“ (vt ka viimane lõik).

Puhtakujulisi nimetusi ei tarvitse jutumärkidesse panna ega suurtähega alustada: *2020. aasta teatmikkalender, äriseadustik, autoriõiguse seadus, keeleseadus, kaitseministeeriumi põhimäärus, liiklusseadus, eesti keele arengukava aastateks 2011–2017; Schuberti duett viiulile ja klaverile A-duur, Tšaikovski orkestrisüit, Debussy sonaat, Brahmsi viiulikontsert, Nikolai Triigi tehtud Juhan Liivi portree, Salome Trei natüürmort, A. H. Tammsaare monument, Linda kuju, 1991. aasta augustisündmuste mälestuskivi, Eduard Vilde kogutud teosed, Mats Traadi valitud teosed.*

Ajaloosündmused

○ 31 **Ajaloosündmuste, ajastute jms nimetusi kirjutatakse väikese algustähega** (v.a neis nimetustes sisalduvad nimed).

Nt *antiikaeg, araabia kevad, augustiputš, dekabristide ülestõus, iseseisvuse taastamine, juuniküüditamine, külm sõda, laulev revolutsioon, märtsipommitamine, oranž revolutsioon, pronksiöö, pärtliöö, reformatsioon, vaikiv ajastu, valgustusajastu, varauusaeg; Austerlitz lahing, Eesti Vabariigi väljakuulutamise, Mahtra sõda, Prantsuse revolutsioon, Spartacuse ülestõus, Tartu rahu.*

Põhireegli kõrval aktsepteeritakse ajalookirjutuse tava kirjutada mõne ajaloosündmuse kinnistunud nimetust esisuurtähega, liigisõna väikesega.

Nt *Jüriöö ülestõus, Kolmekümneaastane sõda, Laste ristiretk, Madisepäeva lahing, Põhjasõda, Rooside sõda, Seitsmeaastane sõda, Teine maailmasõda ehk II maailmasõda, Vabadussõda* (aga need on põhireegli järgi õiged ka väiketähelistena).

Autasud

- 32 Autasusid nimetatakse enamasti **üldnimeliselt** ja kirjutatakse **väikese algustähega** (v.a neis nimetustes sisalduvad nimed).

Nt *elupäästja II klassi medal, kodanikupäeva aumärk, raemedal, Nobeli rahuauhind, Friedebert Tuglase novelliauhind* (autasu välja pannud isiku järgi), *Kristjan Raua kunstipreemia, Juhan Liivi luuleauhind, Kutuzovi I järgu orden* (isiku järgi, kelle auks on autasu asutatud), *Eesti Vabariigi teaduspreemia, Prantsuse Akadeemia suur romaaniauhind, Spordilehe karikas* (autasu välja pannud riigi, asutuse, ühenduse vm järgi), *Brüsseli maailmanäituse suur hõbemedal, Barcelona olümpiamängude kettaheite kuldmedal* (ürituse järgi).

Autasunimed kirjutatakse läbiva suurtähega, liigisõna (*orden, medal, teenetemärk, auhind, preemia, karikas* jms) **väikesega**:

Eesti Taassünni auhind, Riigivapi teenetemärk, Kotkaristi teenetemärk, Maarjamaa Risti ordeni kett, Valge Roosi orden (Soome), *Silmapaistvate Teenete orden* (Suurbritannia), *Ema Au orden* (NSV Liit), *II liigi I. järgu Vabadusrist, Rahu kuldmedal, Sirbi ja Vasara medal* (NSV Liit), *Kuldnoel, Hõbeflorett, Suur Merevaik, Kuldne Palmioks, Punase Nelgi auhind, Väandra Karu auhind, Piisonikarikas, Kuldviljapuu rinnamärk, aumärk Mõök ja Ilves, Murtud Rukkilille märk*.

Üritused

- 33 Üritusi nimetatakse enamasti **üldnimeliselt** ja kirjutatakse **väikese algustähega** (v.a neis nimetustes sisalduvad nimed).

Nt *rahvatantsupidu, künnivõistlused, bioloogiaolümpiaad, sümfoonia-kontsert, XV olümpiamängud, XXIV üldlaulupidu, IV sisekergejõustiku MM-võistlused, kohalike omavalitsuste nõupäev, Eesti võrkpalli-meistrivõistluste poolfinaalmängud, Eesti Vabariigi 100. aastapäeva pidustused, Soome-Eesti filateelianäitus, rahvusvaheline muusikakasvatuse konverents, rahvusvaheline raamatuaasta, Georg Lurichi mälestusvõistlused, Salme Raunami metall-ehistööde näitus, ÜRO Peaassamblee XXX istungjärk, Põhjamaade Nõukogu istungjärk, Avinurme pütilaat, Tallinna merepäevad,*

Muhu väina regatt, Tartu hansapäevad, Tallinna I rahvusvaheline kunstifestival, Eesti mükoloogide X suvelaager, USA grand prix võistlused, Sõpruse karika turniir.

Üritusenimed kirjutatakse läbiva suurtähga, v.a liigisõna (festival, turniir, võistlus, konverents, sümpoosion, näitus jm), pealkirjalaadsed jutumärkides esisuurtähga.

Nt *Floriaad, Eurovisioni lauluvõistlus, Lumefestival, Suhkruturniir, Rahumaraton, Piimatuur, Sõpruse velotuur, Kolme Krossi laat, Pimedate Ööde filmifestival, Rukkilille mängud, Valgete Ööde ralli, Valge Daami muusikapäevad, Viie Veski kross, XXIII Jõgeva Treff; sümpoosion „Inimene ja seadus“, konverents „Balti riigid Euroopa koostöös“, kontsert „Renessansist Beethovenini“, matkavõistlus „Tunne oma kodumaad“, XXVI laulu- ja XIX tantsupidu 2014 „Aja puudutus. Puudutuse aeg“, näitus „Raamat ja kiri 1999“, turvavõõkampaania „Traksid peale!“, ümarlaud „Noorte osalus kodukandi elus“.*

Taimesordid

○ 34 **Taimede sordinimed kirjutatakse mitteerialases tarvituses** (ilukirjandus, ajalehed jm) **jutumärkides esisuurtähga:** kartul „*Jõgeva piklik*“, kaer „*Agu*“, õunasort „*Liivi kuldrenett*“, „*Paide taliõun*“, „*Eesti pirn*“, punane sõstar „*Hollandi punane*“, „*Baccara*“ roosid.

Erialakokkuleppe kohaselt kasutatakse **erialakirjanduses** jutumärkide asemel **ülakomasid:** ‘*Valge klaarõun*’, kirsisort ‘*Viljandi kollane*’, maasikas ‘*Mall*’, ‘*Non plus ultra*’ redisesort, porgand ‘*Nantes 4*’, ‘*Krameri seemik nr 15*’, ‘*Lutsu võipirn*’.

Varematel aegadel anti mitmesõnalisi nimesid rohkem, tänapäeval eelistatakse kergesti hääldatavaid ühesõnalisi, nt Pollis aretatud maguskirsid ‘*Anu*’, ‘*Elle*’, ‘*Ene*’, sirel ‘*Milvi*’.

Teistest keeltest võetud sordinimede algustäheortograafiat ei muudeta: siniliilia ‘*Spring Beauty*’, krookus ‘*Warley White*’, ‘*Super Stari*’ ja ‘*Brennende Liebe*’ roosid, ‘*Lange Rote*’ porgand, paprika ‘*California Wonder*’, viinamari ‘*Pinot Noir*’, kartul ‘*Priekuļu agrie*’ (ladina tähestikuga keeltest); aprikoosisort ‘*Samõi severnõi*’, söögipeedid ‘*Ranneje tšudo*’ ja ‘*Krasnõi šar*’ (muu tähestikuga keelest transkribeeritud).

Ilukirjanduses on tavalisemate sortide puhul, eriti viljapuu, vilja vms tähenduses võimalik väikese algustähega ilma jutumärkideta tarvitus: nahistas *suisleppi* süüa, istus aeda vana *kuldreneti* alla, ostis *valgeid klaare*.

Kaubad

- 35 **Kaubanimed kirjutatakse läbiva suurtähega, liigisõna väikesega:** *Vikerkaare kommid, Viljaveski leib, Vanapoisi sai, Ämmapäts (sai), Veskimees (teraleib), Lossivein 27, Kolme Koka kook, kakao Meie Mark, šokolaadikarp Punased Roosid, joogivesi Saku Läte, õlu Seitse Munka ~ Seitsme Munga õlu, klaasid Trips-Traps-Trull.*

Registreeritud kaubamärke kirjutatakse sel kujul, nagu nad on registreeritud: *Ford Transit, Volkswagen Jetta, Opel Kadett Caravan, BMW 316, Peugeot 106 Rallye, Toshiba T1950, IBM PS/VP, Mercedes-Benz, Daimler Benz, Levi's 501, Salomon Brothers, World Class Gym, Geisha, Pinot Noir delle Venezie IGT, WordPerfect.* Neid tuleb käänata nagu muid võõrnimesid: *Jonseredi saed, Philipsi triikraud, IBMi ~ IBM-i arvutid, Cemexi ehitusmaterjalid, Google'i otsingumootor, ostis Solpadeine'i, Diclaci geel, Hjertemagnyli tabletid, Lercapin 20-st.*

Märkus. Kuigi keelekorraldajail ei oleks midagi mõne tuntuma kaubamärgi üld-sõnastumise vastu (*pepsi ~ pepsikoola, koka ~ kokakoola, lükra* jms), jälgivad patendivolinikud hoolega kaubamärkide puutumatumust (*Pepsi-Cola, Coca-Cola, Lycra*), sh ravimite tootenimedede kasutust. Mõne tuntud ravimi tootenime kõrval on üldkeeles käibel ka selle mugandkuju, nt *aspiriin, korvalool, sedukseen, validool, viprosaal.* Oskuskeeles käibivad ainult registreeritud kaubamärgid *Aspirin, Corvalol, Seduxen, Validol, Viprosal.*

NB! Kaubanimesid ei tule kirjutada kursiivkirjas. Siin on nad kursiivis, et näiteid muust tekstist eristada.

Kõigil kaupadel ei ole nimesid. Koostisainet, valmistusviisi, kuju, otsarvet vms näitavad sõnad ei ole kaubanimed ning neid kirjutatakse nagu üldsõnu: *kaeraküpsised, sidrunijook, õuna-aroniamahl, soolapulgad, suitsujuust, maitsestatud kaelakarbonaad, salatikaste, roheline tee, vigurküünel, kätekreem, küpsetuspaber.*

Kui kaupa nimetatakse koha- või isikunime järgi, siis kirjutatakse see suure tähega oma harilikul kujul: *Brie juust, Toolse leib, Viini sai, Saku*

õlu, Iiri kohv, Vene sinep, Türgi diivan, Soome kelk, Norra kampsun; Tiina kompvekid, Heleni neljaviljahelbed, Juku juust, Holmesi müts, Nehru kuub.

Sõidukid

- 36 **Üksiksõidukite nimed kirjutatakse läbiva suurtähega, liigisõna väikesega:** laev *Tormide Rand*, mootorpaadid *Lendav Hollandlane* ja *Onu Villi*, purjekas *Kolm Venda*, võidusõiduautod *Sinine Leek* ja *Viru Välk*, rong *Punane Nool*, tuletõrjeauto *Kärmas Katariina*, lennukid *Virmaline* ja *Koit*.

Neid nimesid võib selguse huvides eraldada ka jutumärkidega: „*Tiiut*“ (parvlaeva) sadamas ei paistnudki. Sõitsime „*Kihnu Virvega*“.

Nimi võib olla veel **kalliskivil** (teemant *Roosa Panter*, safiir *Aadama täht*), **kellal** (Kambja kiriku kellad *Usk*, *Lootus* ja *Armastus*, *Big Ben* Londonis, *Tsaar-kell* Moskvas) ja paljul muul.

Nimed ei ole ja kirjutatakse väikese algustähega

- 37a • **Kuude, nädalapäevade, tähtpäevade, pühade nimetused, idamaa kalendri aastanimetused:**

veebuar, mai, lehekuu, pühapäev, emadepäev, kalurite päev, rahvusvaheline üliõpilaste päev, valge kepi päev, luukapäev, jaanipäev, uus-aasta, võidupüha, lihavõttepühad, suur reede, jõululaupäev, valge hobuse aasta, tulipühvli aasta.

- **Ametinimetused, aastmed, aunimetused, teaduskraadid:**
minister, rektor, kolonelleitnant, kindral, admiral, professor, audoktor, filosoofiadoktor, magister, rahvusvaheline meister, riigikontrolör, välisminister, Eesti Panga president, rahandusministeeriumi (~ Rahandusministeeriumi) kantsler, Eesti kaitseväe ülemjuhataja, Eesti Kütuse peadirektor, AS Vaso juhatuse esimees, riigikogu (~ Riigikogu) esimees, Turu ülikooli audoktor, USA riigisekretär, Prantsuse Vabariigi president;
aasta naine, sajandi eestlane, aasta vilistlane, aasta sotsiaaltöötaja.

Suurt algustähte ei ole tarvis kasutada ka kirjalikul pöördumisel nende poole (nt *Austatud proua suursaadik! Austatud härra minister!*).

Põhiseaduse kohaselt on *Vabariigi President* käsitatav asutuse ehk institutsioonina ja seda kirjakuju tuleks kasutada juriidilistes vm ametlikes tekstides. Tavakasutuses on aga sobiv tarvitada väiketähte nagu ametinimetuste kirjutamisel: *president ~ riigi president ~ vabariigi president*. Kohatud on suurtähelised *President* ja *Eesti President*.

Erilist austust väljendab mõnede tiitlite **ülimussuurtäht** (*maiuscula maiestatis*): *Tema Pühadus XIV dalai-laama, Tema Majesteet Norra kuningas Harald, Nende Majesteetid* Rootsi kuningas Carl XVI Gustaf ja kuninganna Silvia.

Algustäheortograafia kokkuvõte

○ 37b **Läbiva suurtähega ja jutumärkideta** kirjutatakse:

- 1) isiku- ja olendinimed,
- 2) koha- ja ehitisenimed,
- 3) asutuste, ettevõtete, organisatsioonide, ühenduste nimed ja nimetused (viimased üksnes ametlikkuse näitamisel),
- 4) riigi- ja osariiginimed,
- 5) perioodikaväljaannete nimed,
- 6) autasunimed,
- 7) üritusenimed,
- 8) kaubanimed,
- 9) sõidukinimed jm nimed.

Liigisõna algustähe kohta vt iga nimerühma juures.

Esisuurtähega ja jutumärkides kirjutatakse:

- 1) teoste, dokumentide, sarjade, saadete pealkirjad,
- 2) ürituste pealkirjad,
- 3) sordinimed.

Märkus. Seaduste, määruste jm õigusaktide nimetamisel ei ole esisuurtähega ja jutumärkideta kasutus õige. Need kirjutatakse kas harilike nimetustena (*energiaseadus, isikuandmete kaitse seadus, kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seadus*) või nagu pealkirjad (Vabariigi Valitsuse 9. juuni 2011. a määrusega nr 71 kinnitatud „*Eesti kirjakeele normi rakendamise kord*“).

KOKKU- JA LAHKUKIRJUTAMINE

Kokku- ja lahkukirjutuse põhimõtted

○ 38 Oma normaalolekus on sõnad üksteisest **lahku** kirjutatud.

Kokkukirjutisi on kahesuguseid – liitsõnad ja muud kokkukirjutised. Liitsõna osad kirjutatakse alati kokku, ükskõik mis vormis või ümbruses nad ka ei esineks, nt *raudtee, sünnipäev, pealkiri, puupüsti, umbusaldama*. Muude kokkukirjutiste osad on kokku kirjutatud ainult teatud tingimustel, nt ühend- või väljendtegasõna saab kokku kirjutada vaid siis, kui tegusõna on kesksõna vormis ja lauses eestäiendiks, nt *lahtivõetav kapp, asetleidnud õnnetus*. Ortograafia seisukohalt ei ole see vahetegemine siiski oluline, sest ortograafia ülesandeks on kirjeldada igasuguse kokkukirjutuse tingimusi.

Kahe või rohkema grammatilises seoses oleva sõna **kokkukirjutamiseks peab olema mingi põhjus**. Eesti keeles arvestatakse sõnade kokku- või lahkukirjutamisel järgmisi põhimõtteid:

- 1) **semantiline** ehk **tähenduspõhimõte** – kokkukirjutised tähistavad erinevat mõistet võrreldes samakoosseisuliste lahkukirjutistega, vrd nt *peatükk* ja *pea tükk*, *lapsepõlv* ja *lapse põlv*, *väikemees* ja *väike mees*, *ülepea* ja *üle pea*;
- 2) **vormipõhimõte** – nimetavakujuline või lühenenud tüvega sõna kirjutatakse järgneva sõnaga kokku, nt *raudkapp*, *lumivalge*, *teenimisvõimalus*, *purskkaev*, *kaugrong*, *inimtühi*;
- 3) **kontekstipõhimõte** – teksti selguse nimel tuleb vahel kokku kirjutada ka harilikult lahku kirjutatavaid sõnu, nt *erakonna liige* – *iga erakonnaliige*, *kunstipärased naiste käekotid* – *kunstipäraste naistekäekottide näitus*, *naised läksid oma meeste asju ajama* – *mehed läksid oma meesteasju ajama*;
- 4) **sageduspõhimõte** – sagedasi sõnaühendeid kirjutatakse rohkem kokku kui harva esinevaid, nt *koolimine* ja *töölemine* – *jökke*, *kuuri*, *eksamile*, *näitusele minek*;
- 5) **traditsioonipõhimõte** – õigekirjakorra püsimise nimel hoitakse kinni kord juba kokkulepitust, nt arvsõnade, tänavanimede, *ne-* ja *line-*omadussõnade kirjutamine;
- 6) **pikkuspõhimõte** – kui teiste põhimõtete alusel kokkukirjutatu läheks liiga pikaks, siis ei saa seda siiski kokku kirjutada, nt *aasta-*

lõpu koosvõibimine (vrd sünnipäevapidu), keskkonnakaitse teemaline (vrd loodushoiuteemaline), murdmaateatejooksu võistlused (vrd odaviskevõistlused). s-liitumise korral on kasutada kaks võimalust: teraviljakasvatuseühistu ~ teraviljakasvatuse ühistu, ninapidi-vedamisvõimalus ~ ninapidivedamise võimalus.

Kui kõhklete, kas kokku või lahku, siis kirjutage parem lahku.

Nimisõna + nimisõna

○ 39 **Ainsuse nimetavas käändes või lühitüveline** nimisõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**.

Nt *vesiveski, nahkmööbel, sarvloom, külglibisemine, verivorst, betoontala; kuningriik, naisarst, tellimiskaart, haldusnõukogu, inimväärikus.*

Selle reegli alla kuuluvad muu hulgas kõik *s*-liitumisega sõnad.

Ainsuse omastavas olev nimisõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, kui ta märgib selle nimisõnaga väljendatud mõiste **liiki või laadi**, moodustades koos temaga ühe kindlaks kujunenud mõiste (liigimõistelise sisuga omastav) ja vastates küsimusele *missugune (mis liiki?, mis laadi?, mis?)*.

Nt *jahikoer, karjakoer, toakoer, linnukoer .. , taskukell, seinakell, käekell, tornikell .. , rongipilet, bussipilet, kontserdipilet, teatripilet .. , kingapood, raamatupood, rauapood, toidupood .. ; elektrituli, eksamitöö, muusikakool, laulupidu, koolikohustus, jõulupühad, rahvatants, keeleteadus, sõiduauto, marjakorv, aprillinali, põhjatuul, seapraad, tangusupp, tammepuu, särjekala, märtsikuu, linnulaul, röntgenikabinet, südamearst.*

Sellesama reegli järgi kirjutatakse kokku ka:

1) **sihitisliku täiendiga** omaette tähendusega ühendid (täiendosa märgib objekti, millele põhiosaga väljendatud tegevus on suunatud), nt *vennaarmastus* ('armastatakse venda', vrd *venna armastus* 'vend armastab'), *rõõmuavaldus* (avaldatakse rõõmu), *rukkilõikus* (lõigatakse rukist), *kartulipanek*, *rehepeks*, *karjakasvatus*, *kalapüük*, *tuletõrjuja*, *buldooserijuht*, *metsavaht*, *raamatupidamine*, *pesupesemine*.

Konkreetse üksikjuhtumi korral kirjutatakse selline omastav järgnevast nimisõnast lahku, nt *vaiba puhastamine, kinga parandamine, põranda värvimine, kirja saatja, parketi lihviija*, vrd liigimõistelised tegevusalad või ametid *vaibapuhastus, kingaparandus, põrandavärvimine, kirjasaatja, parketilihviija*;

- 2) **hulka ja kogu** väljendavad ühendid, nt *liivahunnik, suhkrutükk, saiapäts, vihmapiisk, veetilk, räimekilo, piimaliiter, rahvahulk, klaasikild, singiviil*. Kui täiendosa on liitsõna, siis kirjutatakse ta lahku: *mereliiva hunnik, peegliklaasi kild, prantssaia viil*;
- 3) **mitmusliku sisuga** ainsuse omastav, nt *tikutoos, raamatukapp, teatriliit, tellisetehas, palgikoorem, kartulipanek, marjakorjamine, männimets, hambaarst*;
- 4) **kolm või enamgi tüve**, nt *aedviljakonserv, aruandeaasta, jalgpallikohtunik, kartulivõtumasin, käterätikuriie, laevaremonditehas, okaspuumets, perekonnaseisametnik, rahvatantsuring, sadulsepatööd, tarbekunstinäitus, töövõtuleping, tükitöösüsteem, viljapuu-aed, kauglaskesuurtükk, kingsepatöökoda, erastamisväärtpaberiarve, vaherahuläbirääkimised, ülehelikiiruslennuk, allmaaraudteejaam, olümpiapurjespordikeskus*.

Liiga pikaks minevaid kokkukirjutisi võib liigendada loetavusidekriipsu abil või kirjutada lahku (vt O 38 pikkuspõhimõte): *erastamisväärtpaberi-arve ~ erastamisväärtpaberite arve, vaherahu-läbirääkimised ~ vaherahu läbirääkimised, ülehelikiirus-lennuk ~ ülehelikiirusega lennuk, allmaaraudtee-jaam ~ allmaaraudtee jaam, olümpia-purjespordikeskus ~ olümpia purjespordikeskus*.

Kui **ainsuse omastavas** olev nimisõna vastab küsimusele *kelle?, mille?*, siis kirjutatakse ta järgnevast nimisõnast **lahku**.

Nt *isa saapad, eesli saba, naabri auto, õpilase kirjand, õpetaja portfell, õpiku autor, kauba headus, toodangu kvaliteet, rahva heaolu, looduse ilu, lehma ammumine, ukse kääksumine, tuule undamine, mehe jutt* (ühe teatud mehe jutt, vrd liigimõisteline *mehejutt*), *lapse kisa* (ühe teatud lapse kisa, vrd liigimõisteline *lapsekisa*), *osakonna juhataja* (kõnesoleva osakonna juhataja, vrd ametinimetus *osakonnajuhataja*).

Kokku- või lahkukirjutamine oleneb **täiendi kuuluvusest**.

Täiend laiendab täiendit:

märja turba hunnikud
tähtsa linna elanikud
meie kooli õpetajad
küpse vilja pead
tubli koori juhid

Täiend laiendab kogu järgnevat ühendit:

märjad turbahunnikud
tähtsad linnaelanikud
meie kooliõpetajad
küpsed viljapead
tublid koorijuhid

Mitmuse omastavas olev nimisõna kirjutatakse järgnevast nimisõnast harilikult **lahku**: *teaduste akadeemia, vigade parandus, raamatute nimes-tik, ekspertide komisjon, sademete hulk, sisehaiguste kliinik, õpetajate päev, muusikariistade kauplus.*

Järgneva nimisõnaga **liitub kergemini kahesilbiline** mitmuse omastavas olev nimisõna omaette tähendusega ühendeis, nagu *lasteaed, lastearst, lastehaigused, lastekeel, lastekodu, lastekoor, lastepidu, lasterõivad* (aga lahku *laste sõber Lotte*); *naistearst, naistehaigused, naisterahvas, naistepesu, naistepäev; meestesokid, meestesärk; noorterekord, noorteõhtu; häälteenamused, keeltekeel, kiirtepärg, käterätik, kätetöö, maadeuurija, meeltesegadus, nõudepesija*. Samuti kirjutatakse kokku mõned pikemadki mitmuse omastavas olevad nimisõnad **kindlakskujunenud ühendeis**, nagu *hingedepäev, surnutepüha, pühadekaart, rahvastepall, saadikutekoda, teadetebüroo, teenetemärk, vanadekodu, vanematekogu, võõrastemaja*.

Sageli on mitmuse omastavaga sõnaühendi asemel **parem ainsuse omastavaga liitsõna**: *loengute sari* → *loengusari*, *lihaste põletik* → *lihasepõletik*, *pisikute kandja* → *pisikukandja*, *peitlite komplekt* → *peitlikomplekt*, *veoste käive* → *veosekäive*, *autode hooldus* → *autohooldus*, *marjapõõsaste istikud* → *marjapõõsaistikud*.

Järgneva nimisõnaga saab **kokku** kirjutada ka **mõnes muus käändes** esineva nimisõna, kui selleks on vähemalt üks kokku- ja lahkukirjutamise põhimõtete all loetletud põhjustest.

Nt (raskustega) *rindapistmine, ellujäänu, ellusuhtumine, linnasõit, errumine, teelemine, seenelkäik, vetelpääste, pinnaltpäästja, reaskülv, hädasolija, peastarvutus, töötatööline, peataolek*.

Kui peasõna juurde kuulub **kaks või rohkem omastavalist täiendit**, tuleb nende kokku- või lahkukirjutamisel toimida samade eeltoodud reeglite järgi.

Nt lahku: *elu ja surma küsimus, teaduse ja tehnika päevad; pronks on vase ja tina sulam, nafta ja naftasaaduste eksport, impordi ja ekspordi maht.*

Nt kokku: *ooperi- ja balletiteater, õuna- ja marjaaed, suu- ja sõrataud, hinna- ja turupoliitika, aruande- ja valimiskoosolek, liha- ja villalammas, Lüübnitsa sibula- ja kalalaat. Vt ka O 60 „Sidekriips tuleb panna“ 4. p.*

Omadus-, arv-, asesõna või muutumatu sõna + nimisõna

- O 40 **Omadus-, arv- ja asesõna** kirjutatakse järgnevast nimisõnast üldiselt **lahku**: *suur maja, rõõsk koor, raske koorem, head tõugu, sinist värvi, kolm nurka, meie maa, meie aja, oma aja, omal ajal, tol ajal, tole aja, ses suhtes, sel määral. Sama reegli järgi kirjutatakse lahku ka: teist laadi kaalutlused, seda liiki juhtumid, mitut seltsi mehed, igat sorti külalised, sama tüüpi suvila jms juhtumid.*

Nimisõnast **lahku** kirjutatakse ka **käändumatud omadussõnad** ja nende sarnased väiketähelised **kohanimeselised täiendid**: *väärt tüdruk, kulla sõber, katoliku kirik, gooti stiil, indiaani naine, slaavi hõimud (vt ka allpool eri); eesti keel, läti rahvas, vene muusika, ungari kirjandus.*

Märkus 1. Iseseisvate nimisõnadena tarvitavad **nimelähtesed sõnad** (nt *diesel, morse, röntgen, maraton, moka, olümpia*) kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku** liitsõnades, nagu *diiselmootor, morsetähestik, röntgenikiired, maratoni-jooks, mokakohv, olümpiamängud, olümpiatuli* jms.

Märkus 2. Väiketäheline **eesnimeline täiend** kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**: *jaaniuss, jaanilill, kadripäev, mardihani, pärtliöö, aadamaõun, eeva-ülikond* (vrd *Madise leib, Kadri sai* kui leiva-, saiasort).

Omadus-, arv- ja asesõna kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, kui ta koos sellega väljendab **kindlat omaette mõistet**: *vanaema* (vrd *vana ema*), *uusaasta* (= 1. jaanuar, aga: *head uut aastat!*), *elavnurk*, *enese-kriitika*, *heategevus*, *julgeolek*, *kaheksandiknoot*, *kalliskivi*, *kergetööstus*, *kitsasfilm*, *kolmnurk*, *koresööt*, *kõrgepinge*, *kümmepäevak*, *mahepõllundus*, *mustmuld*, *noormees*, *omakasu*, *raskejõustik*, *sügavkünd*, *vaenelaps*, *vanemteadur*, *veerandaasta*, *üksmeel*.

Järgneva nimisõnaga kirjutatakse alati **kokku lühenenud tüvega omadussõna**, samuti **teigusõna tüvivorm**: *esmaabi, kiirrong, kinnistähht, kommunaalmajandus, kõrgrõhkkond, lihtsaadetus, lühikursus, normaaltasu, nüüdisaeg, pisiküsimus, rohevetikas, rõhtpuu, sinilill, sirgjoon, siseturg, toormaterjal, tsiviilõigus, võõrkeel, välispoliitika, ühistegevus, ürgmets; heegelnõel, hõõrdketas, keerdtrepp, lendorav, peitvara, raidkivi, rihtlatt, rippisild, ronitaim, triivjää, tõmblukk.*

Sõna **eri** kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku**, kui ta tähendab 'erinev, erisugune; lahusolev, omaette, eraldi, üksik'; tähenduses 'spetsiaalne, eriline' kirjutatakse see järgneva sõnaga **kokku**. Nt *töötasime igäüks eri alal* (= igäüks omaette, erineval alal), aga *tuli valida endale mõni teine eriala* (= spetsiaalala); *igäühele neist anti eri ülesanne* (= erisugune, teistest erinev ülesanne), aga *talle anti eriülesanne* (= mingi eriline, spetsiaalülesanne); *selle kohta ilmus mitu eri teadet* (= mitu üksikut teadet), aga *kõigepealt kuulsime sellest päevauudiste eriteates* (= sellekohases spetsiaalteates).

Muutumatu sõna esineb lauses harilikult teistest sõnadest **lahus**: *kummuli paat, lakkis juuksed, valjusti rääkimine, kaelakuti kõndijad*. Siiski võib ta nimisõnaga mõningatel juhtudel liituda ja moodustada liitnimisõna: *allüürnik, eeskoda, koostöö, kõrvalhoone, otsetabamus, pealkiri, püstitasend, tagahoov, tänapäev, vastukaja, poolthääl*.

Kokku kirjutatakse ka niisugused **kolme- või enamatüvelised** omaette tähendusega ühendid nagu *kuumaveeallikas, mustaveepang, mustasõstramoos* (omadussõna + nimisõna + nimisõna), *kahemehefirma, kolmepunktivise, neljasilmajutt, neljarattavedu, üheinimesevoodi* (arvõna + nimisõna + nimisõna), *mitmeparteisüsteem* (asesõna + nimisõna + nimisõna), *allveelaev, pealmaarajatis, ülesõelajahu, ümbermaailmareis* (kaassõna + nimisõnad). Kui omaette tähendust ei ole, tuleb kirjutada lahku: *puhta vee juurdevool, viie ratturi võistlus, kahe silla jooks, üle mere tulijad*.

Kohanimedede kokku- ja lahkukirjutamine

- 41 Kohanimedes kirjutatakse liigisõna nimetuumaga harilikult **kokku**: *Emajõgi, Põhjalaht, Vahemeri, Surnumeri, Lasnamägi, Pelgurand, Mõisaküla, Supilinn* (Tartus), *Metsakalmistu, Rannavärav, Hirvepark, Kuradisild, Suursaar, Kõrgelaid, Pühajärv, Vanaküla, Uuemõisa, Sinialliku, Punaoja, Teravmäed*.

Kohanime liigisõna kirjutatakse nimetuumast **lahku** järgmistel juhtudel:

- 1) kohanimi võib samas tähenduses ette tulla nii koos liigisõnaga kui ka ilma selleta: *Tartu linn = Tartu, Aakre küla = Aakre, Peipsi järv = Peipsi, Volga jõgi = Volga, Surju mõis = Surju, Kihnu saar = Kihnu, Alpi mäed = Alpid, Balkani poolsaar = Balkan, Bosporuse väin = Bosporus*;
- 2) tegemist on aadressikoha, s.o tänava, maantee, puistee, väljaku vms nimega: *Allika tänav, Kollane tänav, Narva maantee, Mere puistee, Vabaduse väljak, Lossi plats, Raekoja plats, Suitsu põik, Järve tee, Vana turg, Roheline aas, Pikk jalg, Börsi käik* (pelgalt omadussõnatüvi kirjutatakse ikkagi kokku: *Kesktänav, Keskväljak*);
- 3) nimetuumaks on käänduv omadussõna: *Vaikne ookean* (*Vaiksel ookeanil, Vaiksest ookeanist*), *Must meri* (*Musta merre, Mustalt merelt*), *Punane meri, Valge meri, Kollane jõgi, Suur väin, Väike Emajõgi, Vaikne järv*;
- 4) tegemist on selge sekundaarnimega, s.o teisest kohanimest või isikunimest tuleneva kohanimega: *Pärnu jõgi, Kihnu väin, Soome laht, Jaapani meri, India ookean, Põlva maakond, Käina vald, Kopli rand, Brandenburgi värav, Narva värav* (Peterburis); *Beringi väin, Wrangeli mäed, Bellingshauseni meri, Humboldti jõgi, Patkuli trepp*.

Lahku kirjutatakse ka kohanime omakorda täpsustav kohanimi: *Rõuge Suurjärv, Valguta Mustjärv, Virtsu Vanasadam*.

Märkus. Vrd	<i>Anne turg</i>	<i>Anneturu apteek</i>
	<i>Uus turg</i>	<i>Uueturu tänav</i>
	<i>Pikk jalg</i>	<i>Pikajala kohvik</i>
	<i>Linda kivi</i>	<i>Lindakivi kultuurikeskus</i>

Ka liigisõna *maa* kirjutatakse nimetuumaga harilikult **kokku**: *Novgorodimaa, Donimaa, Baltimaad, Saksamaa, Madalmaad, Tartumaa, Frangimaa, Friisimaa*.

Märkus 1. Isikunimi kirjutatakse liigisõnast *maa* lahku: *Adélie maa, Banksi maa, Victoria maa*.

Märkus 2. Tavaliselt mitmuslik riigi tähenduses esinev *maa* kirjutatakse talle eelnevast suuremat territooriumi märkivast kohanimest lahku: *Aafrika maad* = Aafrika riigid, *Aasia maad, Balkani maad, Skandinaavia maad, Läänemere maad, Vahemere maad, Beneluxi maad*.

Sidekriipsu tarvituse kohta kohanimesedes vt O 60 „Sidekriips tuleb panna“ 3. p.

Käänd- või mäarsõna + omadussõna

O 42 Nimi- või omadussõna kirjutatakse järgneva omadussõnaga **kokku**, kui nad moodustavad **kindla omaette mõiste**: *viljarikas, maailmakuulus, külmakindel, kohusetruu, verevaene, sõnakehv, ohvriterohke, sademeterohe, eelarvamustevaba, peegelsile, sulgkerge, lindprii, tulikuum, hulljulge, kurikaval, helekollane, tumepruun, magushapu, rohekashall*.

Samuti kirjutatakse järgneva omadussõnaga **kokku** tüved *eht-, puht-, liht-, ime-, puru-, püsti-, uhi-, võhi-, üli-, eba-, ala-, vaeg-, pool-* jts, mis tugevdavad või nõrgendavad omadussõnaga väljendatud omadust: *ehtnaiselik, puhtisiklik, lihtlabane, imeilus, puruväsinud, püstihull, uhiuus, võhivõõras, ülivõimas, ebakindel, alaarenenud, vaegsäritatud, poolvillane*.

-ohtu ja *-võitu* kirjutatakse eelneva käändsõna omastavaga **kokku**: *lapseohtu, poisikeseohtu, igavavõitu, laisavõitu, vanavõitu*.

-verd kirjutatakse eelneva käändsõna osastavaga **kokku**: *mustaverd, valgetverd, puhastverd*.

-karva ja *-värvi* kirjutatakse kindlakskujunenud väljendeis nimisõna omastavaga **kokku**: *tinakarva pilved, taevakarva sinine, khakivärvi ülikond, samblavärvi seelik, tulekarva ~ tulevärvi juuksed*. Osastavast käändest kirjutatakse *karva* ja *värvi* lahku: *roosat karva riie, punast värvi maja*.

Märkus. Kui täiendsõnal on omakorda **täiend**, siis kirjutatakse **lahku** ka omastav: *küpse kirsi karva ~ värvi riie.*

laadi, liiki, seltsi, sorti, tüüpi jms vt O 40 „Omadus-, arv-, asesõna või muutumatu sõna + nimisõna“.

Määrsõnaliselt tarvitavad omadussõnad kirjutatakse järgnevalt omadussõnast **lahku**: *hirmus palav* (= väga palav), *kole külm, paras soe, tavatu kõrge, tohutu suur, määratu pikk, ääretu lai, põhjatu sügav, üüratu kauge.*

ne- ja *line-*omadussõna kirjutatakse eelneva **käändsõnaga kokku**: *meetri-laiune, mäekõrgune, rahuaegne, jõulueelne, ookeanitagune, sajandite-pikkune, eeldustekohane, nõukogudeaegne, kõnealune, laupäevaõhtune, linnadevaheline, omavalitsustevaheline, suurejooneline, heledavärviline, nipsisõnaline, kergemakujuline, eestikeelne, kuueaastane, pooleteiseaastane, temataoline, sellenimeline.*

Märkus. Kui *ne-* või *line-*omadussõna juurde kuuluval sõnal on **käändsõnaline täiend**, kirjutatakse sõnad **lahku**: *nelja meetri laiune, tolle mäe kõrgune, paljude sajandite pikkune, suurte linnade vaheline, kõigi eelduste kohane. Määrsõnalise laiendi* puhul võib kirjutada nii lahku kui ka kokku: *tervelt aasta vanused konservid ~ tervelt aastavanused konservid, peaaegu minu pikkune poiss ~ peaaegu minupikkune poiss.*

Nimi, tsitaatsõna, täht, täheühend või sõnaosa liidetakse *ne-* või *line-*omadussõnaga **sidekriipsu abil**: *Kreutzwaldi-aegne, Lurichi-vägevune, Tartu-lähedane, Doonau-äärne, Atlandi-tagune, Vabadussõja-aegne, Ühispanga-sisene, show-maiguline, cappuccino-maitseline, T-kujuline, NATO-väline, TPI-aegne, IT-alane, lik-liiteline, sse-lõpuline.*

Märkus. **Mitmesõnaline** nimi või tsitaatväljend kirjutatakse *ne-* või *line-*omadussõnast lahku: *Friedrich Reinhold Kreutzwaldi aegne, Georg Lurichi vägevune, Monaco Vürstiriigi kohane, Kadrioru pargi poolne, Atlandi ookeani tagune, Gustav Ernesaksa vääriline, Kristjan Raua nimeline, perpetuum mobile taoline, persona non grata lähedane.*

Number või märk kirjutatakse järgneva *ne-* või *line-*omadussõnaga **kokku** või liidetakse **sidekriipsu abil**: *25aastane ~ 25-aastane, 18kilo-meetrine ~ 18-kilomeetrine, 15kohaline ~ 15-kohaline, +mürgiline ~*

+*-märgiline*. Et *l*-täht on kirja pildilt lähedane numbriga *1*, tuleks nende puhul loetavuse huvides sidekriips panna: *21-leheküljeline, 11-liitrine*.

Arvsõna ja *ne-* või *line-*omadussõna kokkukirjutamise kohta vt O 43 „Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine“.

Arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine

- O 43 Eelneva arvsõnaga **kokku** kirjutatakse sõnad *-teist(kümmend), -kümmend* ja *-sada: kolmteist, seitseteistkümmend, viiskümmend, kaheksakümmend, kakssada, üheksasada*. **Muud arvsõnad** kirjutatakse eelnevast arvsõnast **lahku**: *sada kaheksa, nelikümmend kolm, viis tuhat, kuus miljonit, kaks miljardit kaheksasada kolmkümmend seitse tuhat, viissada kakskümmend üks tuhat nelisada üheksakümmend kaks*. Samuti toimitakse muude eelnevate hulgasõnadega: *paarkümmend, mitukümmend, mõnisada, pool-sada; aga paar tuhat, mitu miljonit, mõni miljon, pool miljardit*.

Need juhised kehtivad üldiselt ka järg- ja murdarvude ning arvsõnadest moodustatud *ne-* ja *line-*liiteliste omadussõnade kohta:

tuhande üheksasaja viiekümne üheksas aasta, kakskümmend viis nelja tuhande seitsmesaja kolmekümne kaheksandikku, kaheteistkümnendikud ‘XII klassi õpilased’, viieteistkümnene, viiesaja(li)ne, kolmekümne kaheksane, saja neljane, tuhande kuuekümnene, neljasaja viiekümne tuhandene, kuue ja poole miljonine.

Nii kokku kui ka lahu võib kirjutada:

<i>kaks tuhat</i>	<i>kahetuhandes, kahetuhandik, kahetuhande(li)ne ~ kahe tuhandes, kahe tuhandik, kahe tuhande(li)ne</i>
<i>kolm miljonit</i>	<i>kolmemiljones, kolmemiljondik, kolmemiljoni(li)ne ~ kolme miljones, kolme miljondik, kolme miljoni(li)ne</i>
<i>pool miljardit</i>	<i>poolemiljardes, poolemiljardik, poolemiljardi(li)ne ~ poole miljardes, poole miljardik, poole miljardi(li)ne</i>

Märkus. Kokkukirjutuse eeskujuks on muude tuletiste kirjutamine. Lahkukirjutuse puhul laienevad põhiarvsõnade kirjutamise põhimõtted ka järg- ja murdarvsõnadele ning arvsõnast saadud *ne-* ja *line-*omadussõnadele (Emakeele Seltsi keeleteoimkonna 2016. a soovitus).

Kui arv on kirjutatud **ühesõnaliselt**, siis kirjutatakse ta järgneva *ne-* või *line-*liitelise omadussõnaga **kokku**; kui arv on kirjutatud **mitme sõnaga**, siis kirjutatakse ta järgnevast *ne-* või *line-*liitelisest omadussõnast **lahku**: *viieaastane, kahekilone, kaheksatunnine, kaheksateistkümnepäevane, kuueliikmeline, kahesajaprotsendi(li)ne, kaheksateistkümnepäevane*; aga *kahe ja poole kuune, neljakümne kolme aastane, saja seitsmekümne protsendi(li)ne, neljasaja viiekümne tuhande meheline*.

NB! Ühesõnalise arvsõna ja *ne-* või *line-*omadussõna kokkukirjutised jäävad kokku ka siis, kui neile eelneb määrsõnaline laiend (*kuni, ligi, ligemale, ligikaudu, üle, alla, peaaegu, umbes*): *kuni kahekilone raskus, ligemale viiemeetrine vahemaa, umbes kaheksatunnine ajavahe, alla viiekümneaastased mehed*.

Sõna *pool* kirjutatakse järgnevast nimisõnast **lahku**, kui ta esineb **hulgasõnana** ning **käändub**: *pool aastat, pool tundi hiljem, poole kuu pärast, poolest veebruarist saadik, poole kilo kaupa*. Sõna *pool* kirjutatakse järgneva nimisõnaga **kokku**, kui ta **moodustab sellega omaette tähendusega sõna ega käändu**: *poolaasta, poolkuu, poolsaar, pooltoode*. **Määrsõna** *pool* 'pooleldi' kirjutatakse järgneva sõnaga alati **kokku**: *pooltoores, poolametlik, poolsurnud, poolnäljas, pooljoostes, poolnuttes*.

Samuti kirjutatakse ka sõnad *veerand* ja *kolmveerand*: *veerand aastat, kolmveerand tundi*, aga: *veerandaasta, kolmveerandtaktis*.

Tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine

○ 44 Üldreegel

Käändsõnad, määrsõnad ja verbide tegevusnimed kirjutatakse verbi pöördelistest ja käändelistest vormidest üldiselt lahu.

Nt *puu on vette kukkunud, vette kukkunud puu, aed on kollaseks värvitud, kollaseks värvitud aed, aeda kollaseks värvima, remonti vajav mootor, metsas kasvavad taimed, andekaks peetav õpilane, saalis viibinud juristid*;
selgesti loetav käekiri, hiljuti saabunud külalised, palju kiidetud skulptuur, väga austatud juubilar, ruumist tasa lahkuma;
lauldes tehtud töö, õppimata jäetud tükk, õitsema hakkav rukis, kannatada saanud hooned.

Üldreeglist kõrvalekaldeid on liit-, ühend- ja väljendtegasõnade ortograafias.

Liittegasõnad on mingi sõna või sõnatüve ja tegasõna püsiühendid, mida ei saa lahutada osade ümberpaigutamise ega muude sõnade vaheleasetamise teel.*

Nt *abielluma, alahindama, autasustama, ebaõnnestuma, eelsoojendada, eesõigustama, esietenduma, heakorrastama, helilindistama, häbimärgistama, hädamaanduma, järelvalmima, kahekordistama, kooskõlastama, kuritarvitama, kuumsuitsutama, naeruvääristama, nurisünnitama, pealkirjastama, pealtväetama, rahvapärastama, salakuulama, sundvõõrandama, taandarenema, tasaarvestama, umbusaldama, vastunäidustama, võidurõõmutsema.*

Liittegasõnade osad kirjutatakse kõigis vormides kokku.

Nt *alahindama, alahinnata, alahinnates, alahindav, alahinnatav, alahinnanud, alahinnatud, alahindan, alahindas, alahindaksime, alahinnaku, alahindavat, on alahinnanud, alahinnatakse, oli alahinnatud.*

Ühend- ja väljendtegasõnad on teatud määrsõna või käändsõnavormi ja tegasõna ühendid, mille osi saab reeglite kohaselt ümber paigutada ja muude sõnade vaheleasetamise teel lahutada.

Nt ühendtegasõnad: *alla tulema, ette võtma, juurde astuma, juures seisma, läbi otsima, maha hüppama, vastu panema, välja sõitma, üle doseerima, üle värvima, kaardu minema, kokku puutuma, kortsu minema, kõssi vajuma, laiali jooksuma, segi ajama, vaja olema, tarvis minema.*

Nt väljendtegasõnad (NB! ülekantud tähendus): *andeks andma, aru saama, aset leidma, heaks kiitma, hoolt kandma, hukka mõistma, ilmale tulema, jagu saama, jalga laskma, jalule seadma, joonde ajama, juttu ajama, kindlaks määrama, kirja panema, korda minema, käiku laskma, käsile võtma, lugu pidama, meelde jääma, mehele minema, nahka panema, omaks võtma, osa võtma, paika panema, pead murdma, pähe õppima, rahul olema, silma torkama, silmas pidama, sõna kuulama, teoks saama, tähele panema.*

* Siinjuures ei ole vahet tehtud liitverbidel ja liitsõnade verbtuletistel (vt SM 20).

Ühend- ja väljendtegusõnade osad kirjutatakse harilikult lahku.

Nt *kui ma alla tulen, et sa üle vaataksid, olen andeks andnud, olid aru saanud, oleksime juures olnud, ärge ette rutake, kuni arvesse võetakse, on läbi müüdnud, olevat tähele pandud, olgu ära koristatud; ära sõitma, kõrval seismas, pärale jõudmast, eemalt tulla, silmas pidada, trepist alla tulnud, peatus ta ukse ees; töö lõpule viidud, lahkuti ruumist; jätkati teed kedagi tähele panemata; seltskonnast kõrvale tõmbununa kirjutas ta memuaare; rahasse ümber arvestatuna oli see suur summa; ta näis aru pidavat.*

Kui ühend- ja väljendtegusõnade oleviku kesksõnad esinevad lauses **täiendina või öeldistäitena** ja mineviku kesksõnad ning *mata*-vorm **täiendina**, siis võib nende osi kas kokku või lahku kirjutada.

Nt *äraminev külaline ~ ära minev külaline, eemalseisev võõras ~ eemal seisev võõras, kätteantavad raamatud ~ kätte antavad raamatud, halvaks pandav komme ~ halvaks pandav komme; jalgratas on lahtivõetav ~ jalgratas on lahti võetav, lehed on ärarebitavad ~ lehed on ära rebitavad; mahamurdunud puu ~ maha murdunud puu, asetleidnud sündmus ~ aset leidnud sündmus, allakirjutatud dokument ~ alla kirjutatud dokument, vastuvõetud otsus ~ vastu võetud otsus, tähelepandud vead ~ tähele pandud vead, vastuvõtmata töö ~ vastu võtmata töö.*

Märkus 1. Kui ühendtegusõna määrsõnalisele osale eelneb sellega süntaktiliselt seotud laiend, tuleb eelistada kesksõnade ja *mata*-vormi lahkukirjutamist. Nt *trepist alla jooksev koer, piletit ilma jäänud poiss, tunnelist läbi sõitnud rong, majast mööda sõitvad autod, aknast välja visatud müts, jõest üle ujuv poiss, mäest üles sõitnud suusatajad, külalisega kaasas olevad isikud, autole ette hüpanud koer, tüdrukule järele jooksnud ema, teekäijale kallale tulnud röövlid, bussile peale langenud puu, emale vastu jooksev laps, natuke lahti lükatud aken, täiesti rikki läinud aparaat, siit minema kihutanud auto.*

Märkus 2.* Ühend- ja väljendtegusõnadest moodustatud käändsõnade ja määrsõnade osad kirjutatakse tavaliselt kokku, sest need käändsõnad ja määrsõnad on

* Emakeele Seltsi keeleteoimkonna 2012. a otsus muudab reeglistikku. Märkuse 2 asemele tuleb kaheosaline reegel (koos uue märkusega):

„Ühend- ja väljendverbide moodustatud *mine*-liitelised teonimed, *ja*-liitelised tegijanimed ja kesksõnadest moodustatud *lt*-määrsõnad võib sarnaselt omadussõna funktsioonis kasutatavate kesksõnadega kirjutada kokku või lahku.

omaette tähendusega iseseisvad sõnad. Nt *allakirjutamine, altvedamine, arusamine, peamurdmine, rahu jaluleseadmine, vastuvõtja, ettekandja, pealtvaataja, päheõppija, ettevalmistus, allakriipsutus, sissepääs, arusaam, juuresolek, sisse-makse, etteantu, tähelepanu, vastuvõtlik, kokkupanult, lugupidavalt, rahulole-matu, väljapaistev teadlane, silmapaistev kunstnik.*

Ühend- ja väljendteigusõnade hulka mittekuuluvad kesksõnaühendid kirjutatakse **lahku** (vt eespool **üldreegel**), nt *ammu tuntud lood, palju loetud raamat, äsja avatud kauplus, vähe kasutatud õmblusmasin, hästi hoitud auto, vähem tuntud helitöö, viimati nimetatud asjaolu, ammu möödunud ajad, vast alanud meistrivõistlused, kergesti süttivad ained, raskesti jälgitav tekst.* Kokku kirjutatakse ainult harvad juhud, kui on moodustunud iseseisev omadussõna, nt *paljutootav algus, põhjapanev uuendus, väheminev kaup, ennastsalgav töö, teretulnud külaline.*

Muutumatu sõnade kokku- ja lahkukirjutamine

○ 45 Määrsõnade üldreegel

Määrsõna (ka määrsõna tähenduses tarvitav sõna) **kirjutatakse muu-dest sõnadest harilikult lahu.**

Nt *väga hea, üsna tugev, tohutu suur, kuskil ees, seal sees, niisama hästi, sama vähe, liiga palju, eile hommikul, hilja õhtul, selgesti kostev, vaevalt kuuldav, palju räägitud, ammu möödunud, kaugemale sõitmine, lähedale tulek, kaugemalt vaatajad.*

Märkus. Mõnikord võib määrsõna olla liitnimisõna täiendosaks (vt ○ 40 „Oma-dus-, arv-, asesõna või muutumatu sõna + nimisõna“), vahel liituda kesksõnaga,

Muude liidetega ühend- ja väljendverbituletised, samuti omadussõnastunud kesksõnad kirjutatakse kokku, sest need on omaette tähendusega iseseisvad sõnad. Viimaseid on ka *mine-* ning *ja-*tuletiste hulgas.

Märkus. Ühendverbist tuletatud teo- ja tegijanimede kokkukirjutamine on vaja-lik eeskätt sellistes süntaktilistes positsioonides, kus lahkukirjutamine võib jätta tähenduseseose kahemõtteliseks.“

Seega esimene reegel seab uue piiri *mine-*, *ja-*, *lt-*tuletiste ning muude tuletiste (sh *-us*) vahele.

Teine reegel eeldab võimekamat omaette tähendusega iseseisvate sõnade määramist. Siinses raamatus ei ole uuendust arvestatud.

moodustades kokku iseseisva omadussõna, nagu *paljutöötav algus, väheütlev ettekanne*. Määrsõnade kokku- ja lahkukirjutamise kohta ühendverbivormides vt O 44 „Tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine“.

Liitmäärsõnade üldreegel

Kui kaks kõrvuti olevat ükskõik mis sõnaliiki kuuluvat sõna on sulanud kokku ühiseks määrsõnaliseks väljendiks (mõni neist võib esineda ka siduvas või kaassõna funktsioonis), **kirjutatakse nad kokku**.

Nt *aegamööda, aegapidi* 'aeglaselt', *alailma, alatasa* 'alati, ühtelugu', *allamäge, avasilmi, eeskätt* 'esmajoones', *eesotsas, eestpoolt, harutihti, hiljaaegu, hoopistükkis, hädavaevu, igatahes, ilmaaegu, kordamööda, kusjuures, kustkaudu, kõigepealt, käsikaudu, läbi-segi, mistõttu, muudkui, mõnikord, niisiis, niiviisi, nüüdsama, oma-pead, otsejoones, otsekohe, otsekui, pealtnäha, puupüsti, rahumeeli, salamahti, sedamaid, seepärast, siinpool, siitsaadik, sinnamaani, tagaselja, tükkhaaval, ummisjalu, vastupidi, ühtelugu, üksipulgi, üleile, ümberringi*.

Tuleb vahet teha kindlate ja ebakindlate kokkukirjutiste vahel.

Kindlateks kokkukirjutisteks, s.o liitmäär- või liitsidesõnadeks on juhtumid, kus kaks sõna koos väljendavad ilmset erisisu, mis erineb tunduvalt samade sõnade lahku kirjutatavast ühendist (nt *aegamööda, kahevahel, kõigepealt, vastuoksa, ülekäte*), või kus kokkukirjutamise tingib vorm (eesosaks nimetavuline või lühikuju, ees- või järelosa samas funktsioonis iseseisva sõnana pole tarvitata: *alatasu, avasüli, umbropsu, ummisjalu, õigupoolest, mispoolest, seejuures, kusjuures; ajapikku, hullupööra, tasapisi, üksipäini, sedamaid; uisapäisa*).

Kui sisu ja vorm nii selgelt kokkukirjutamist ei nõua, siis võib kirjutada **nii kokku kui ka lahku**. Kokku saab sõnu kirjutada kindlate liitsõnade analoogial (nt *päripäeva, pärituul, vastutuul* analoogial ka *pärituult, vastutuult; aegamööda, kordamööda, pikkamööda* eeskujul ka *meeltmööda, jõudumööda, kontimööda*), kuid neid võib tavaliste sõnaühendite analoogial kirjutada ka lahku (*vastu seinu* analoogial ka *vastu tuult* jne, *töö oli poisile konti mööda ~ kondi järgi*). Oma olemuselt ebakindlate ja seega kaheti kirjutatavate juhtude hulka kuuluvad ka seesugused tavaks saanud kokkukirjutised nagu *minupärast, minugipoolest, sellepoolest, sellegipoolest, millegipoolest*.

Kaheti võib kirjutada ka kaheasilbilise eesosaga **viisiütleva** juhtumid: *piki + silmi, kinni + silmi, üksi + silmi, palja + päi, purjus + päi, püsti + päi, palja + käsi, ristas + käsi, palja + jalu, harkis + jalu, üksi + sõnu, teisi + sõnu, vanu + igi, suuri + vaevu*. Pikema täiendiga viisiütlevad kirjutatakse lahku: *ammuli sui, lahtisi silmi, lehvivi hõlmu, paljastatud päi, vankuvi jalu, värisevi käsi*.

Fakultatiivseiks, st võimalikeks, kuid mitte kohustuslikeks tuleb pidada vahetegemisi, nagu *nii palju, kui palju* ja *niipalju* 'niivõrd', *kuipalju* 'kui-võrd', *selja taga* (otseses tähenduses) ja *seljataga* 'möödas (ruumiliselt või ajaliselt); tagaselja', *nii pea* ja *niipea* (kui), *nii kaua* ja *niikaua* 'seni', *nii kaugel* ja *niikaugel* 'sealmaal' jms.

Kaassõnade üldreegel

Kaassõna (ees- või tagasõna) kirjutatakse **käändsõnast, mille juurde ta kuulub, lahku**.

Nt *mööda teed, teed mööda, ümber maja, maja ümber, vastu sein, ukse ees, jõe ääres, rehe all, pea kohal, peale selle, õhtu poole, maad ligi, ööpäev läbi*.

Märkus. Ainult sel korral, kui kaassõna moodustab tema juurde kuuluva käändsõnaga lahutamatu terviku, kirjutatakse ta liitmäärsõnade reegli põhjal kokku: *aegamööda, pealekauba, tagaselja, atkulmu, otsakorral, ümberringi*.

Mõned juhtumid kuuluvad siin ebakindlate hulka, nagu *üle talve* ehk *ületalve* pidama, *üle öö* ehk *üleöö* 'äkitselt' rikkaks saama, *jõudu mööda* ehk *jõudumööda* (vt ka liitmäärsõnade reegli ebakindlad kokkukirjutised).

Näpunäiteid mõne muutumatu sõna kokku- või lahkukirjutuseks

pool, poole, poolt

- käändsõnast lahku: *metsa pool, vasakul pool, minu pool, igal pool, lõpu poole, lõuna poole, sügise poole, teisele poole, kummale poole, kummalegi poole, sein poolt, mõnelt poolt, omalt poolt, enda poolt*
- määrsõnaga kokku (määrsõna käändub kolmes kohakäändes): *sealpool, sinnapoole, sealtpoolt, seespool, sissepoole, seestpoolt,*

väljaspool, väljapoole, väljastpoolt, kuspool, kuhupoole, kustpoolt, tagapool, tahapoole, tagantpoolt, eespool, ettepoole, eestpoolt, allpool, allapoole, altpoolt, ülalpool, ülespoole, ülaltpoolt

kombel

- käändsõnast lahku: *inimese kombel, vasika kombel, sinu kombel*
- eritähenduslikud väljendid kokku: *imekombel, õnnekombel*

moodi ja viisi 'moodi'

- käändsõna omastavast lahku: *varblase moodi, minu moodi, vaenlase viisi, moonaka viisi*
- käändsõna osastava puhul kaheti: *vanamoodi ja vana moodi, uut-moodi ja uut moodi, üht(e)moodi ja ühte moodi, samamoodi ja (seda)sama moodi, endistviisi ja endist viisi, teistviisi ja teist viisi, kaht(e)viisi ja kahte viisi*
- eritähenduslikud väljendid kokku: *mehemoodi* 'tublisti' (vrd poiss on juba *mehe moodi*), *omamoodi*
- määrsõnaga kokku: *niimoodi, nõndamoodi, kuidasmoodi, niiviisi*
- vorm nõuab kokkukirjutamist: *mismoodi, misviisi*

pidi

- käändsõnast harilikult lahku: *teed pidi* (= teed mööda), *mereteed pidi, nurki pidi* (= nurki mööda), *rööpaid pidi* (= rööpaid mööda); aga: tunneb *nägupidi* ~ *nägu pidi*, teretab *kättpidi* ~ *kätt pidi*, kõnnivad *kaelapidi* ~ *kaela pidi* koos
- kaheti võib kirjutada tähenduses 'moodi, viisi': *kaht(e)pidi* ja *kahte pidi, mitutpidi* ja *mitut pidi, kumbagipidi* ja *kumbagi pidi*
- eritähenduslikud väljendid kokku: veab *ninapidi* 'tüssab', *aegapidi* 'aeglaselt'
- vorm nõuab kokkukirjutamist: *edaspidi, pahempidi, parempidi, seespidi, tagurpidi, välispidi, äraspidi*

teel

- käändsõnast lahku: *kirja teel, posti teel, telefoni teel, meili teel*

väel

- käändsõnast lahku: *kuue väel, kampsuni väel, aluspesu väel*, vrd *imeväel, nõiaväel* (mille taga on sõnad *imevägi, nõiavägi*)

jooksul ja kestel

- käändsõnast lahku: *aja jooksul, elu kestel*

korral ja puhul

- käändsõnast lahku: *tarbe korral, soovi korral, surma puhul*
- vorm nõuab kokkukirjutamist: *mispuhul, seepuhul* (vrd *mille puhul, selle puhul*)
- eritähenduslikud väljendid kokku: *otsakorral* 'lõppemas'

kaupa ja viisi 'kaupa'

- ainsuse omastava puhul kaheti: *nädalakaupa ja nädala kaup, kaheksakaupa ja kaheksa kaup, tükkiviisi ja tüki viisi, tosinaviisi ja tosina viisi*
- mitmuse omastavast alati lahku: *nädalate kaup, kuude viisi*

pealt, peale, pärast

- käändsõnast harilikult lahku: *hüppas sõidu pealt maha, une pealt, kahe peale, päeva peale* paistab, *viguri pärast*; mõnel juhul kaheti: *päeva pealt ~ päevapealt, otsustas käigu pealt ~ käigupealt, moe pärast ~ moepärast, nalja pärast ~ naljapärast*
- eritähenduslikud väljendid kokku: *kõigepealt* 'esiteks', *korrapealt* 'otsekohe', abi oli *käepärast*, annab leiba *jaopärast, priipärast*
- vorm nõuab kokkukirjutamist: *mispärast, seepärast* (vrd *mille pärast, selle pärast*), *mispeale, seepeale* (vrd *mille peale, selle peale*)

mööda

- käändsõnast harilikult lahku: *teed mööda, serva mööda*
- eritähenduslikud väljendid kokku: *aegamööda* 'aeglaselt', *kordamööda, pikkamööda* 'pikkamisi'
- kaheti võib kirjutada: *meelt mööda* ja *meeltmööda* 'meele järgi', *jõudu mööda* ja *jõudumööda* 'jõu järgi', *konti mööda* ja *kontimööda* 'kondi järgi'

kas või ~ kasvõi

just kui ~ justkui, just nagu ~ justnagu

tõtt-öelda, nii-öelda (n-ö), ausalt öelda, pehmelt öelda

veel kord

LÜHENDAMINE

Lühendite kasutamine

- O 46 Lühendit läheb tarvis tekstis sagedaste sõnade lühendamiseks. Nii on siinses raamatus sage sõna *näiteks*, mida on otstarbekas lühendada *nt*. Pealegi paistab ta tekstis hästi välja näiteridade alguse tähistajana. Tihti on lühendamine vältimatu ruumi säästmiseks (nt kui tabelipeas on vähe ruumi).

Lühendit on mõtet kasutada siis, kui see tõesti lühendab sõna. Lühendid nagu *vrg.* – *veerg*, *veehoidl.* – *veehoidla*, *van-insener* – *vaneminsener* ei täida oma otstarvet.

On olemas kaheksuguseid lühendeid: 1) üldkasutatavad lühendid, mida kasutavad kõik kirjutajad ja millel on arusaadavuse huvides kokkuleppeline kuju (vt O 50 üldkasutatavate lühendite nimestik); 2) ühe konkreetse raamatu, kirjutise vm teksti tarvis kindlaksmääratavad lühendid, mille sisu avatakse kas esmakordsel esinemisel selles tekstis või nimestikus teksti järel.

Lühendid on argised ega sobi ilukirjandusse, pidulikku või tippametlikku teksti. Rahvusvahelistes lepingutes näiteks kasutatakse lepingu poolte täisnimetusi, nagu *Ameerika Ühendriigid ja Egiptuse Araabia Vabariik*, mitte *USA ja EAV*. Väljakirjutamine on tihti viisakam kui lühendamine, nt au- või tänukirjas ei maksaks tiitleid lühendada.

Harilikult on sobimatu lühendada *EV president*, *EV valitsus*, *EV aastapäev*, *EV siseminister*, *EV kaitsekontseptsioon* jne. Olenevalt kontekstist tuleb *EV* asemel kirjutada *Eesti Vabariigi* või *riigi* või polegi riigi nimetamine tarvilik.

Rahvusvaheline Standardiorganisatsioon (ISO) soovib, et rahvusvahelises tarvituses oleks Eesti kahetäheline maatähis *EE* ja kolmetäheline *EST*. Eesti mootorsõidukite maatähis on *EST*.

Kirjutaja peab alati meeles pidama, et lugeja tahab tema lühenditest aru saada. Teistele kirjutamine on seetõttu teine asi kui nt endale konspteerimine.

Lühendusviisid

- O 47 Sõnade ja sõnaühendite lühendamisel võib kasutada järgmisi võimalusi.
- 1) **Algustähtlühend** – võtta sõna esimene täht: *a* – aasta; *l* – leht; *loe*; *linn*; *laht*; *liiter*; *R* – reede. Liitsõna lühendamisel võib võtta eesosa algustähe ja järelosa välja kirjutada: *v-tehnik* – vanemtehnik, *L-Ameerika* – Lõuna-Ameerika, *e-post* – elektronpost, *m-parkimine* – mobiilparkimine.
 - 2) **Katkendlühend** – võtta tähed sõna algusest kuni algus- või järgsilbi esimese täishäälikuni, viimane välja arvatud; liitsõna lühendamisel võib katkendi võtta ka mõlema osa algusest või ühe osa välja kirjutada: *tr* – trükk, *lüh* – lühend, lühemalt, *konv* – konverents, *õpil* – õpilane, *sealh* – sealhulgas, *sots-dem* – sotsiaaldemokraatlik, *em-prof* – emeriitprofessor, *maj-teadusk* – majandusteaduskond, *Lad-Ameerika* – Ladina-Ameerika.
 - 3) **Valiktähtlühend** – võtta mingi ilmekas osa tähtedest (sõnaühendi puhul võetakse harilikult sõnade algustähed): *nr* – number, *hr* – härra, *nt* – näiteks, *stj* – saatja, *kt* – kohusetäitja, *lp* – lugupeetud, *õa* – õppeaasta, *rmtk*, *rk* – raamatukogu, *pst* – puistee, *SEJ* – soojuselektrijaam, *skp* – selle kuu päeval, *jne* – ja nii edasi, *RT* – Riigi Teataja, *ENE* – „Eesti nõukogude entsüklopeedia“, *ETK* – Eesti Tarbijateühistu Keskliit, *ERR* – Eesti Rahvusringhääling, *MTÜ* – mittetulundusühing, *s.o* – see on, *s.a* – sel aastal, *e.m.a* – enne meie ajaarvamist.

Nii algustäht- kui ka valiktähtlühendeid võib kirjutada üleni **väike-tähtedega** või üleni **suurtähtedega**. Suurtähtlühendeid annavad eelkõige suure algustähega kirjutatavad sõnaühendid: *TTÜ* – Tallinna Tehnikaülikool, *NSVL* – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit, *KK* – Keel ja Kirjandus. Ent sõna kirjutamine suure algustähega ei ole suurtähtlühendi nõutav eeltingimus. Suurtähtedega saab lühendada ka väikese algustähega kirjutatud sõnu: *AS* – aktsiaselts, *HEJ* – hüdroelektrijaam, *KOV* – kohalik omavalitsus, *VES* – „Vene-eesti sõnaraamat“, *E* – esmaspäev, *MM-võistlused* – maailmameistrivõistlused, *EVP* – erastamisväärtpaber, *IT* – infotehnoloogia.

Märkus. Sõnana väljaloetavaid suurtähtlühendeid võidakse hakata käsitama sõnana (nimena või mitte) ja kirjutama väiketähtedega: *UNESCO* ~ *Unesco*,

Unescole; GOST ~ gost, gostides; AIDS ~ aids [aits] – (ingl) Acquired Immune Deficiency Syndrome = omandatud immuunpuudulikkuse sündroom, UFO ~ ufo, LED ~ leed, EURIBOR ~ euribor.

Suurtähtlühendisse võib homonüümsete lühendite eristamiseks võtta väiketähti: *EKMS* – Eesti Kirjameeste Selts (vrd *EKS* – Eesti Kirjanduse Selts), *Kübi* – Küberneetika Instituut (vrd *KI* – Keemia Instituut), *RdE* – rendiettevõtte (vrd *RE* – riigiettevõtte), *Ü* – ühing, *Üs* – ühistu. Harvemini võetakse juurde suurtähti: *TLÜ* – Tallinna Ülikool (vrd *TÜ* – Tartu Ülikool).

Üht ja sama sõna või sõnaühendit on sageli võimalik lühendada **mitmel viisil**: tänav – *t, tn*, sealhulgas – *sh, sealh*, see tähendab – *st, s.t.*

Mõned lühendid on mitmetähenduslikud. Sel juhul ütleb kontekst, kas *v.a* on väga austatud või välja arvatud, kas *EE* on „Eesti entsüklopeedia“ või Eesti Ekspress, kas *v* on või, veerg, vihik, väin või vald.

Võõrkeelsete sõnaühendite puhul võib kasutada kas lähtekeelset lühendit või tõlgitud sõnaühendist saadud eesti lühendit. Emma-kumma võimaluse valikul on sageli otsustavaks kujunenud tava: *USA* – (ingl) United States of America = Ameerika Ühendriigid, *HIV* – (ingl) human immunodeficiency virus = inimese immuunpuudulikkuse viirus, *ISO* – (varasemast ingl nimetusest) International Standardizing Organization = Rahvusvaheline Standardiorganisatsioon, *KGB* – (vn) Комитет государственной безопасности = Riikliku Julgeoleku Komitee, *SI* – (pr) Système International d’Unités = rahvusvaheline mõõtühikute süsteem, *FIAT* ~ *Fiat* – (it) Fabbrica Italiana Automobili Torino; kuid: *LAV* = Lõuna-Aafrika Vabariik, *EL* – Euroopa Liit, *EÜ* – Euroopa Ühendus.

Punkt ja sidekriips lühendeis

- 48 **Väiketähtlühendi lõppu** võib soovi kohaselt kas panna punkti või jätta see panemata. Vähemalt **üldtuntud lühendeis pole punkt tarvilik**: *u* – umbes, *kr* – kroon, *vt* – vaata, *aü* – ametiühing, *jpt* – ja paljud teised (vt ○ 50 üldkasutatavate lühendite nimestik).

Punkt tuleb panna juhul, kui punktita lühend raskendab tekstist arusaamist, seega eriti siis, kui lühend langeb kokku mõne eestikeelse sõnaga. Sellised juhtumid saab otsustada koos kaastekstiga. Näiteks: suurenemist kujutab 1. *joon* 2. graafik (parem: *joon.*, *jn* või *joonise*).

Kui **sõnaühendi lühendamisel** tekkinud punktita lühend langeb kokku mõne eestikeelse sõnaga, tuleb panna lühendi **sisse** sõnavahet märkiv(ad) **punkt(id)**: *k.a* – käesoleval aastal; kaasa arvatud, *s.a* – sel aastal, *v.a* – väga austatud; välja arvatud, *e.m.a* – enne meie ajaarvamist. Sisepunkt(id) lisab (lisavad) selgust mõnes muuski sõnaühendilühendis: *s.o* – see on, *p.o* – peab olema, *m.a.j* – meie ajaarvamise järgi. Sellise punkti järele ei jäeta tühikut.

Liitsõna lühendamisel märgitakse osade piir **sidekriipsuga**: *põll-inst* – põllumajandusinstituut, *rahv-vah* – rahvusvaheline, *ped-dr* – pedagoogikadoktor, *Lad-Am* – Ladina-Ameerika, *e-post* – elektronpost, *K-Järve* – Kohtla-Järve, *P-Jaagupi* – Pärnu-Jaagupi, *MM-matš* – maailmameistrimatš, *SAT-TV ~ sat-TV* – satelliittelevisioon, *rb-paneelid* – raudbetoonpaneelid, *jsk-mehaanik* – jaoskonnamehaanik, *rg-kood* – registrikood.

Sidekriipsu ei panda, kui tegemist on kas kogu liitsõna valiktähtlühendiga või järelosa valiktähtlühendiga (eesosa välja kirjutatud): *lk* – lehekülg, *aü* – ametiühing, *VE* – väikeettevõtte, *rkl* – riigikoguliige, *sjsk*, *sidejsk* – sidejaoskond, *kindralltn* – kindralleitnant (vrd *kin-ltn*). Vahel aitab sidekriips pikast valiktähtlühendist paremini aru saada, nt auastmelühendid *kpt-ltn* – kaptenleitnant, *kpt-mjr* – kaptenmajor, *m-kpt* – mereväekapten, *n-ltn* – nooremleitnant, *n-srs* – nooremseersant, *v-mdr* – vanemmadrus.

Suurtähtlühendi lõppu ega sisse punkti ei panda: *EJL* – Eesti Juristide Liit, *RE* – riigiettevõtte, *EL* – Eesti Loodus, *MTÜ* – mittetulundusühing.

Sõnaühendilühendite kokku- ja lahkukirjutamine

○ 49a Sõnaühendeid saab lühendada kahel viisil.

1. **Lühendada iga sõna eraldi** ning kirjutada saadud lühendid **lahku**: *pr kirj* – prantsuse kirjandus, *reg-süsteemide osk* – reguleerimissüsteemide osakond. Jooksvas trükitekstis ei ole selline lühendamise soovitatav.
2. **Moodustada üks lühend** ning kirjutada selle tähed **kokku**: *jj* – ja järgmised, ja järgmine, *jms* – ja muud seesugust, ja muud sellised,

vm – või muu(d), *p.o* – peab olema, *s.a* – sel aastal, *v.a* – väga austatud; välja arvatud.

Suurtähtlühendite puhul on tavaks kasutada teist moodust: *ÜRO* – Ühinenud Rahvaste Organisatsioon, *ERM* – Eesti Rahva Muuseum, *EKI* – Eesti Konjunktuuriinstituut, Eesti Keele Instituut, *PRIA* – Põllumajanduse Registrite ja Informatsiooni Amet.

Lühendite lugemine

○ 49b **Väiketäht-**, harvemini suurtähtlühendeid loetakse nende taga peituvate sõnadena: *nt* – näiteks, *n-ö* – nii-öelda, *skp* – selle kuu päeval, *JK* – jalgpalliklubi, *SEJ* – soojuselektriijaam.

Suurtähtlühendeid loetakse kas tähekaupa **veerides**: *POÜ* [pee-oo-üü] – põllumajanduslik osaühing, *BNS* [bee-enn-ess], *APN* [aa-pee-enn], või kokku **sõnana**, kui lühend annab kõlaliselt vastuvõetava häälikuühendi: *EMO* [emo] – erakorralise meditsiini osakond, *FIAT* [fiat], *NATO* [nato], *ROK* [rokk] – Rahvusvaheline Olümpiakomitee, *ETA* [eta], *FIE* [fiie], *PERH* [perh] – Põhja-Eesti Regionaalhaigla. Et valik on vaba, loetakse osa lühendeid mõlemat moodi: *USA* [uu-ess-aa] ja [usa], *LAV* [ell-aa-vee] ja [lavv], *HIV* [haa-ii-vee] ja [hivv] jt.

Võõrkeelseid lühendeid (moodustatud inglise, prantsuse, itaalia *vm* keele sõnaühendest) loetakse **eesti keele normi kohaselt**. Nt *OECD* [oo-ee-tsee-dee], *EBS* [ee-bee-ess], *NHL* [enn-haa-ell], *ATV* [aa-tee-vee] – all-terrain vehicle (maastikukulgur) (s.o nagu eesti keele tähti); *FIDE* [fide], *ITIC* [itik] – International Teacher Identity Card (rahvusvaheline õpetaja tunnistus), *ISO* [iso] (s.o nagu eesti keele sõnu). Vt ka eelmise lõigu näiteid *BNS*, *FIAT*, *NATO* jt. Ainult väga üksikuid võõrlühendeid on erandlikult tavaks lugeda lähtekeelepäraselt: *BBC* [bii-bii-sii], *FBI* [eff-bii-ai].

Võõrkeelsed suurtähtlühendid on püstkirjas (siinses raamatus näidete muust tekstist eristamiseks kursiivis ehk kaldkirjas).

Lühendite käänamine ja lühenditest tuletamine

O 49c Käände väljendamiseks, kui see on tarvilik, lisatakse lühendile **käände-tunnus**, mitmuse väljendamiseks **mitmuse tunnus**. Neid ühendab lühendiga sidekriips: *lk-l* (leheküljel), *nr-te* (numbrite), *p-des* (punktides), *pr-d* (prouad), *a-il* (aastail) 1970–80, *ETK-le* saadetud kaubad, kooskõlas *SK-ga*, *A. B-le*, *T. E-st*. Lühendi lõpupunkt langeb ära.

Selguse huvides võib näidata tüvevokaali. See saab olla lühendil, mille viimane täht lõpeb häälduses kaashäälikuga: vrd *K* [kaa] ja *R-i* [err] nõusolek, kooskõlas *ST-ga* [tee] ja *HM-iga* [emm], *PO-le* [oo] ja *AJ-ile* [jott].

Suurtähtlühenditeis võib sidekriipsu soovi korral ära jätta: *ELi* valitsusjuhid, sõitis *USAsse*, *ÕSi* järgi, võistles *MMil*, *ASis* Saare Sai. Eriti sobib see sõnana loetavate lühendite puhul: *RAMi* poistekoor, *ROKi* liikmed, töötas *KEKis*, linastus *PÖFFil*, märkis *PINi* [pinni], uus näitus *ERMis* [ermis].

Märkus. Kui lühendit käsitatakse juba sõnana, ei erine tema muutmine teiste samasuguse ehitusega sõnade omast: arutati *Unescos*, vana *gosti* põhjal, õppis *Gitises*, nägi *ufot*, *aidsi* levik, söidutab *vippe*.

Suurtähtlühendid saavad olla tuletusaluseks. Liide liidetakse neile kas sidekriipsu abil või kokku kirjutades: *ERSP-lane* ~ *ERSPlane*, *KGB-lane* ~ *KGBlane*, *ETV-lik* ~ *ETVlik*, *OÜ-tamine* ~ *OÜtamine*, *PÖFF-ilik* ~ *PÖFFilik*. Tüvevokaal tuleks tuletise väljalugemise huvides näidata, vrd nt *AR-ilik* [aa-erri-lik] ja *AR-lik* [aa-err-lik].

Võõrkeelsed lühendid

O 49d Võõrkeelseid väiketähtlühendeid tuleb käsitada tsitaatidena ja kirjutada kursiivis ehk kaldkirjas. Punkt(id) jätta nagu lähtekeeles. Nt *e. c.* – *exempli causa*, *op. cit.* – *opus citatum*, *ib.*, *ibid.* – *ibidem*, *id.* – *idem*, *s. a.* – *sine anno*, *vs.* – *versus* (ladina keelest); *cresc.* (it *crescendo*), *p.c.* (pr *pour condoler*).

Võõrkeelsed suurtähtlühendid on eesti tekstis püstkirjas. Nt *P. S.* – *Id post scriptum* (nagu eesti lühend *PS* – postskriptum), *N. B.* – *Id nota bene* (nagu eesti *NB!*), *PhD* – ingl *Doctor of Philosophy*, *R.S.V.P.* – pr *répondez s'il vous plaît*, *CD* – pr *Corps Diplomatique*; ingl *compact disk*.

Ladina *curriculum vitae* lühend on *CV* [tsee-vee].

Tähtsümbolid

O 49e Erialatarvituseks moodustatakse lühendid kas rahvusvahelise või ühe keele sisese erialakokkuleppe alusel. Erialalühendite tarvitus **ei kuulu eesti keele üldortograafia alla**. Seesuguseid ühe eriala raames mingiks kindlaks otstarbeks moodustatud lühendeid nimetame tähtsümboleiks. Osa neist allub lühendamise üldreegleile, osa mitte. Põhimõtteliselt ei pea tähtsümbol olema saadud (sedasama tähendavatest) sõnadest, ta võib olla ka puhttinglikult valitud.

1. Matemaatikas, füüsikas, keemias – matemaatiliste mõistete, mõõtühikute, keemiliste elementide tähised: *log* – logaritm, *sin* – siinus, *lim inf* – alumine piirväärtus, *cm* – sentimeeter, *t* – tonn, *dal* – dekaliiter, *dl* – detsiliiter, *s* – sekund, *ha* – hektar, *V* – volt, *O* – hapnik, *Cl* – kloor, *Na* – naatrium.
2. Keeleteaduses – keelte, murrete ja murrakute lühendid (näiteid eesti keeleteadlaste 1954. ja 1975. a kokkuleppest): *sm* – soome keel, *mo* – mokša keel, *nee* – neenetsi keel, *lvKu* – liivi keele Kura-maa murre, *ungLo* – ungari keele loodemurre, *Koe* – Koeru murrak, *Phl* – Pühalepa murrak (iga murrakusümbol on kolmetäheline).
3. Geograafias – ilmakaarte tähised: *N* – põhi, *S* – lõuna, *O* või *E* – ida, *W* – lääts, *NO* või *NE* – kirre, *SW* – edel.
4. Õigusteaduses – õigusallikate lühendid: *TsMS* – tsiviilkohtumenetluse seadustik, *AÕS* – asjaõigusseadus, *ORAS* – omandireformi aluste seadus, *KOKS* – kohaliku omavalitsuse korralduse seadus, *HaS* – haridusseadus, *HiS* – hinnaseadus, *KrK* – kriminaalkoodeks, *TsK* – tsiviilkoodeks, *KarS* – karistusseadustik, *ÄS* – äriseadustik.

Isikunimede lühendamine

O 49f Nimetähti võib kirjutada punktita kokku *JVV*, *RK*, *BB* või punktiga lahku *J. V. V.*, *R. K.*, *B. B.*

Isikunimest ainult eesnime lühendamisel on eesnimetähe (-tähtede) järel soovitatav panna punkt: *E. Vilde*, *R. Tobias*, *F. R. Kreutzwald*, *T-R. Veller*.

Eesnimede lühendamine ei ole üldiselt soovitatav, eriti mitte esmakordsel tekstis esinemisel, raamatukaantel ja -tiitellehtedel, dokumentides, uksestildidel jne. Lühendatud eesnimi ei ole kõnes pöördumisel (inimese

järele küsimisel jne) kasutatav. Liati ei paku eesti perekonnanimed infot isiku soo kohta (nt kas küsida härra või proua V. Tamme).

Üldkasutatavaid lühendeid

○ 50	<i>a</i>	aasta	<i>jn</i>	joonis
	<i>aj</i>	ajutine	<i>jne</i>	ja nii edasi
	<i>ak</i>	arvelduskonto	<i>jpt</i>	ja paljud teised
	<i>apr</i>	aprill	<i>jr</i>	juunior, <i>junior</i>
	<i>AS</i>	aktsiaselts	<i>jrk</i>	järjekord, järjekorranumber
	<i>aug</i>	august	<i>jsk</i>	jaoskond
	<i>aü</i>	ametiühing	<i>jt</i>	ja teised
	<i>dets</i>	detsember	<i>juh</i>	juhataja
	<i>dl</i>	dessertlusikatäis	<i>jv</i>	järv
	<i>dots</i>	dotsent	<i>k</i>	küla; keel; kell
	<i>dr</i>	doktor	<i>K</i>	kolmapäev
	<i>e</i>	ehk	<i>k.a</i>	käesoleval aastal; kaasa
	<i>E</i>	esmaspäev		arvatud
	<i>eKr</i>	enne Kristuse sündi	<i>kd</i>	kõide
	<i>EL</i>	Euroopa Liit	<i>khk</i>	kihelkond
	<i>e.m.a</i>	enne meie ajaarvamist	<i>kk</i>	keskkool; käskkiri
	<i>end</i>	endine	<i>kl</i>	klass; klaas, klaasitäis; kell
	<i>FIE</i>	füüsilisest isikust ettevõtja	<i>km</i>	käibemaks; kilomeeter
	<i>hr</i>	härra	<i>knd</i>	kandidaat
	<i>hrl</i>	harilikult	<i>kod</i>	kodanik
	<i>ik</i>	isikukood	<i>kpl</i>	kauplus
	<i>ins</i>	insener	<i>kr</i>	kroon
	<i>IT</i>	infotehnoloogia	<i>kt</i>	kohusetäitja
	<i>j</i>	jõgi; jagu	<i>kub</i>	kubermang
	<i>j.a</i>	juures asuv	<i(kv< i=""></i(kv<>	kvartal
	<i>jaan</i>	jaanuar	<i>KÜ</i>	korteriühistu
	<i>jj</i>	ja järgmine, -sed	<i>l</i>	leht; loe; linn; laht; liiter
	<i>jm</i>	ja muu(d); ja mujal	<i>L</i>	laupäev
	<i>jms</i>	ja muud sellised, ja muud	<i>lj</i>	linna jagu
		seesugust	<i>lk</i>	lehekül
	<i>jmt</i>	ja mitmed teised, ja mõned	<i>LK</i>	looduskaitse all
		teised	<i>lm</i>	liidumaa

<i>lo</i>	linnaosa	<i>R</i>	reede
<i>lp</i>	lugupeetud	<i>raj</i>	rajoon
<i>lüh</i>	lühend; lühemalt	<i>rbl</i>	rubla
<i>m</i>	meri; mägi; meeter	<i>RE</i>	riigiettevõte
<i>M</i>	meestele	<i>reg-nr</i>	registreerimisnumber
<i>mag</i>	magister	<i>rg-kood</i>	registrikood
<i>m.a.j</i>	meie ajaarvamise järgi	<i>rk, rmtk</i>	raamatukogu
<i>min</i>	minut	<i>rmtp</i>	raamatupidamine
<i>mk</i>	maakond	<i>rtj</i>	raudteejaam
<i>mld</i>	miljard	<i>s</i>	sekund; sajand; saar; sent
<i>mln</i>	miljon	<i>SA</i>	sihtasutus
<i>mnt</i>	maantee	<i>s.a</i>	sel aastal
<i>mob</i>	mobiiltelefon (liitsõna eesosana <i>m-</i> , nt <i>m-makse</i>)	<i>saj</i>	sajand
<i>ms</i>	muuseum, muide	<i>sealh, sh</i>	sealhulgas
<i>MTÜ</i>	mittetulundusühing	<i>sen</i>	senior, <i>senior</i>
<i>N</i>	neljapäev; naistele	<i>sept</i>	september
<i>nim</i>	nimeline	<i>skp</i>	selle kuu päeval
<i>nn</i>	niinimetatud	<i>sl, spl</i>	supilusikatäis
<i>nov</i>	november	<i>sm</i>	seltsimees
<i>nr</i>	number	<i>snd</i>	sündinud, *
<i>nt</i>	näiteks	<i>s.o</i>	see on
<i>n-ö</i>	nii-öelda	<i>srn</i>	surnud, †
<i>okt</i>	oktoober	<i>st, s.t</i>	see tähendab
<i>osk</i>	osakond	<i>stj</i>	saatja
<i>OÜ</i>	osaühing	<i>sü</i>	säilitusüksus, säilik; söötühik
<i>p</i>	punkt; päev	<i>t</i>	tund (rahv-vah süstee- mis <i>h</i>); tonn; talu; tänav
<i>P</i>	pühapäev	<i>T</i>	teisipäev
<i>pk</i>	postkast	<i>tehn</i>	tehnika; tehniline
<i>pKr</i>	pärast Kristuse sünni	<i>tel</i>	telefon
<i>pms</i>	peamiselt	<i>tk</i>	tükk(i)
<i>p.o</i>	peab olema	<i>tl</i>	teelusikatäis
<i>pr</i>	proua	<i>tlk</i>	tõlkija; tõlkinud
<i>prl</i>	preili	<i>Tln</i>	Tallinn
<i>prof</i>	professor	<i>tn</i>	tänav
<i>ps</i>	poolsaar	<i>tr</i>	trükk
<i>pst</i>	puiestee	<i>Trt</i>	Tartu
<i>ptk</i>	peatükk		

<i>TV</i>	televisioon	<i>vkj</i>	vana, Juliuse kalendri järgi
<i>u</i>	umbes	<i>vm</i>	või muu(d)
<i>ukj</i>	uue, Gregoriuse kalendri järgi	<i>vms</i>	või muud sellist, või muu seesugune
<i>UÜ</i>	usaldusühing	<i>vrđ</i>	võrdle
<i>v</i>	või; veerg; vihik, vihk; väin; vald	<i>vt</i>	vaata
<i>v.a</i>	välja arvatud; väga austatud	<i>õa</i>	õppeaasta
<i>van</i>	vananenud	<i>õp</i>	õpetaja
<i>VE</i>	väikeettevõte	<i>õpil</i>	õpilane
<i>veebr</i>	veebuar	<i>ÄÜ</i>	äriühing
		<i>ÜE</i>	ühisettevõte

NB!

- Euroopa Liidu rahaühik on euro, mille tähis on €. Tähis *EUR* kuulub ainult rahvusvahelisse kasutusse ning eesti teksti ei sobi, sobib aga kursitabelitesse jms. Sendi lühend on *s*.

Lühendite kasutamise kohta vt ka: Maire Raadik, Väikesed tarbetekstid. Käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Tallinn, 2014.

NUMBRITE KIRJUTAMINE

Kas numbrite või sõnadega?

O 51a Tavalises üldkeelses tekstis on kombeks kirjutada arvsõnad 1–10 sõnadega: *Minu vanaisal oli seitse tütart*. Nii on ka liitsõnade koosseisus: *ühetoaline korter, nullpunkt, neljatärnihotell, kolmepunktiivise*.

Arvu suurus ei ole siiski ainumäärav. Kui tekstis on palju arve või suuri ja väikesi arve lähestikku, siis kirjutatakse nad kõik numbritega: *Mari on töötanud 6 aastat algkoolis ja 19 aastat keskkoolis – kokku on tal 25 aastat pedagoogistaaži*.

Möötühikülhendite või -tähistega koos kirjutatakse arvud numbritega: *Toa pikkus on 4 m, laius 3 m ja kõrgus 2 m. Piimalüüter maksis 3 kr 10 s* (mitte kolm kr kümme s). *Hind 6,45 € ~ € 6.45*. *Ööpäeva keskmine temperatuur on 4 °C*.

Ka protsendi- ja paragrahvimärki kasutatakse ainult koos numbritega kirjutatud arvudega: 9% (mitte: üheksa %), *rasvaprotsent* (mitte: rasva-%), *käesolevas paragrahvis* (mitte: käesolevas §-s), § 5 ~ 5. § (mitte: § viis ~ viies §), §-d 6–9 ~ 6.–9. § (mitte: §§ 6–9), §-des 16 ja 18 ~ 16. ja 18. §-s. Harilikult pannakse paragrahvimärk ette ja number järele: § 61 – loetakse põhiarvuna [paragrahv kuuskümmend üks]. Vähem on kasutusel number ees ja märk järel: 61. § – loetakse järgarvuna [kuuekümmne esimene paragrahv].

Ümmargused arvud 100, 1000, 1 000 000 jms kirjutatakse sõnadega harilikult siis, kui ei toonitata täpset arvu: *Miitingule kogunes umbes sada inimest* (s.o sadakond, ligi sada või veidi üle saja). Muidugi on numbritega kirjutamine sobimatu piltlikes väljendeis: *Olen sind sada aastat oodanud*. *Oled minust miljoni valgusaasta kaugusel*. *Vii talle tuhat tervist!*

Ümmargused arvud kirjutatakse numbritega, kui toonitatakse arvu täpsust: *Ankeedile vastas 100 katseisikut*. *Õmblusfirma toetas konverentsile sõitjat 1000 euroga*.

Mõttetu on kasutada arvu kirjutamisel sõna *tuhat* või selle lühendit *tuh*. Nt tuleb kirjutada *7000*, mitte *7 tuhat* või *7 tuh*.

Suuremate arvude puhul on sõnad *miljon*, *miljard* ja nende lühendid sobivad: *5 mln* ehk *5 miljonit* ehk *5 000 000*; *5 mld* ehk *5 miljardit* ehk *5 000 000 000* ehk *5·10⁹*.

Tühiku jätmine

O 51b Arvu ja mõõtühiku või selle lühendi või tähise vahel on üks tähekoht vahet: *30 g, 45 eurot, 45 €, 16 protsenti, 15 p/s* (pööret sekundis), *250 kW*.

Erandiks on protsendi, kraadi, nurgaminuti ja -sekundi tähise kokkukirjutamine: *16%, 4° sooja, 39° palavikku, nurk A on 56°, 1° = 60' = 3600''*. Aga lahku: *keskmise temperatuur -6 °C* (Celsiuse kraadi), *+57 °F* (Fahrenheiti kraadi).

Märkus. Tekkinud vaidluste tõttu arutas Emakeele Seltsi keeleteoimkond 2016. a protsendimärgi kirjutamist ning jättis senise, kokkukirjutamise soovitusena üldkeele tarbeks jõusse. Tühiku kasutamist erialadel, kus seesugune tava on juurdunud, ei tule siiski veaks pidada.

Arv ja temale järgnev mõõtühiku lühend või tähis tuleks paigutada samale reale: *Senised kulutused on 2 678 850 kr. Kulutused on suurenenud 4%*.

Kui arvule järgnev mõõtühiku lühend või tähis ei mahu arvuga samale reale, siis tuleks mõõtühiku nimetus järgmise rea alguses sõnaga välja kirjutada:

*Senised kulutused on 2 678 850
krooni. Kulutused on suurenenud 4
protsenti.*

Viie- ja suuremanumbrilistes arvudes jagatakse numbrid harilikult kolme numbriga rühmadesse lõpust (ühelistest) alates: *6 748 422 eurot*.

Rühmitusmärgiks on tähekoht vahet, mitte punkt (eriti eksitav on Ameerikast leviv koma). Ainult siis, kui on oht, et tühi võidakse täita numbriga (nt tšekil või vekslil), võib eraldusmärgiks kasutada punkti.

Numbreid ei rühmitata kooditähistes ja kümnendmurdudes: *isikukood 44204280253, pangakonto EE842200011024846781, ettevõtja registrikood 10223787, $\pi = 3,14159$* .

Ka sihtnumber kirjutatakse numbreid rühmitamata, nt *10920 Tallinn, 51014 Tartu*.

Telefoninumbrid: *tel 631 0310 (~ 6 310 310), mob +372 6616 5565*.

Arvude paigutamine tekstis

- 51c Numbritega kirjutatud arvud ei tohiks tekstis sattuda kõrvuti: *Kasum aastal 1993 oli 65 000 kr* ehk *Kasum oli 1993. aastal 65 000 krooni*. (Mitte: *Kasum oli aastal 1993 65 000 kr*.)

Loetletavad arvud tuleb eraldada komaga nagu mis tahes muud loetelu liikmed: *100, 150, 200, 250, 300*. Kümnnendmurde sisaldavates loeteludes tuleb kasutada semikoolonit. Matemaatika ja statistika tekstis on tavaks arvuridadest kirjavahemärgid ka ära jätta.

Lauset võib alustada ka numbritega, kui tekst seda nõuab: *3000 meetri tõkkejooks algab kell kaks. 12 t 47 min on kosmoselaeva õhkutõusmisest juba möödunud*.

Kui tekstis kasutatakse jaotiste numbertähistust, siis ei tohiks jaotise esimene lause alata numbritega. Nt ei sobi: *3.12. 2016. aastal ..* (kus 3.12 on jaotise tähis).

Tekstist arusaamist segab ka see, kui üks lause lõpeb ja teine algab numbritega. Emmas-kummas lauses tuleks muuta sõnade järjekorda: *Näitetruppe osales tänavu 27. 16 neist olid võistlemas ka mullu asemel* tuleks kirjutada *Tänavu osales 27 näitetruppi. 16 neist olid võistlemas ka mullu* või *Näitetruppe osales tänavu 27. Neist 16 olid võistlemas ka mullu* või *Näitetruppe osales tänavu 27, kellest 16 olid võistlemas ka mullu*.

Põhi- ja järgarvude kirjutamine

- 52 **Põhiarvud** kirjutatakse araabia numbritega: *9 kuud, punktis 2* ehk *p-s 2, aastal 1930, aastail 1945–1953, 15 kr* ehk *15 krooni, lühilainel 5925 kHz*.

Järgarvud kirjutatakse araabia numbritega, mille järel on punkt, või Rooma numbritega: *14. kohal, 50. sünnipäev, Eesti Vabariigi 100. aastapäev, 1930. aastad, 1905.–1907. aasta revolutsioon, Karl XII, XX sajandil, II osa, XXV olümpiamängud*.

Täpsustav täht järgneb ilma sõnavaheta: *Olevi 26a, näide 32c, 6.a klass* ehk *VIa klass*.

Punkt saab olla ka Rooma numbrite järel, kus ta annab tähenduse 'esiteks, teiseks, kolmandaks ..':

- I. Ehitusuuringud
- II. Krundi eraldamine
- III. Kaevetööd
- IV. ..
- V. ..

Rooma numbrid

1. – I	11. – XI	30. – XXX	400. – CD
2. – II	12. – XII	40. – XL	500. – D
3. – III	13. – XIII	50. – L	600. – DC
4. – IV	14. – XIV	60. – LX	700. – DCC
5. – V	15. – XV	70. – LXX	800. – DCCC
6. – VI	16. – XVI	80. – LXXX	900. – CM
7. – VII	17. – XVII	90. – XC	1000. – M
8. – VIII	18. – XVIII	100. – C	1500. – MD
9. – IX	19. – XIX	200. – CC	1800. – MDCCC
10. – X	20. – XX	300. – CCC	1900. – MCM

Rooma numbrite kirjutamiseks kasutatakse ainult seitset tähte: I, V, X, L, C (ld *centum*), D, M (ld *mille*).

Arvud on moodustatud järgmiselt:

- 1) tähe kordamine tähendab liitmist, nt $III = 1 + 1 + 1 = 3$, $XX = 10 + 10 = 20$, $MM = 1000 + 1000 = 2000$;
- 2) väiksema numbri järgnemine suuremale tähendab liitmist, nt $VI = 5 + 1 = 6$, $CLV = 100 + 50 + 5 = 155$;
- 3) väiksema numbri eelnemine suuremale tähendab, et ta tuleb suuremast lahutada, nt $IV = 5 - 1 = 4$, $CM = 1000 - 100 = 900$.

1997. aastal – a. D. ~ *anno Domini* MCMXCVII, 2016. aastal – a. D. MMXVI, 2021. aastal – a. D. MMXXI.

Käände näitamine üksinda seisva arvsõna puhul

O 53a Numbritega kirjutatud käänevormilise **põhiarvsõna** käändetunnuse saab lisada alates osastavast:

28t	28sse	28-le	28ks	28ta
	28s	28-l	28ni	28ga
	28st	28-lt	28na	

Käändetunnuse võib lisada sidekriipsuga või kokkukirjutatuna ilma sidekriipsuta. Väliskohakäänete tunnused *-le*, *-l*, *-lt* tuleks alati kirjutada sidekriipsuga, sest *l* on kirjapildilt liiga lähedane numbriga *1*: *21-le*, *428-l* (mitte: *21le*, *428l*).

Nt *96st* (ehk *96-st*) *lahkus 19. Hääletusprotsent on kasvanud 61ni (61-ni). 15-lt on arvamus saamata. Kaubamaja on lahti kella 20ni (20-ni).* (Siiski mitte: *kella 10st 20ni*, vaid: *Kaubamaja on lahti 10–20.*)

Araabia numbritega kirjutatud käänevormilise **järgarvsõna** liite ja käändetunnuse lisamist võib tarvis minna alates ainsuse omastavast ja kõigis mitmuse käändeis:

28nda	28ndasse	28ndale	28ndaks	28ndata
28ndat	28ndas	28ndal	28ndani	28ndaga
	28ndast	28ndalt	28ndana	

1930ndad (vrd *1930. aastad*)

1930ndate

1930ndaid

1930ndatesse ehk *1930ndaisse*

Käände või mitmuse tunnus koos *nda-* või *se-*liitega (nimetava *s-* või *ne-*liidet vaevalt küll on tarvis) lisatakse tüvega kokkukirjutatuna. Muidugi pole ka sidekriipsu kasutamine viga: *28-ndani*, *1930-ndaid*, *31-sele*.

Nt *Jüri tuli maratonil 96ndaks* [üheksakümne kuuendaks] ja *Kalle 152seks* [saja viiekümne teiseks]. *1960ndail ja järgnevail aastakümneil. 1960ndatel ja järgnevatel kümnenditel.*

Samal viisil tuleks toimida ka **murdarvu** *ndik*-liitega ja käände või mitmuse tunnusega:

24ndiku ~ *24-ndiku*

24ndikku ~ *24-ndikku*

24ndikusse ~ *24-ndikusse*

11ndikud ~ *11-ndikud*

Enamasti aga piisab murdarvude käänamisel käändetunnusest: $^{1/5}st$ (või $^{1/5}st$) ei jätkunud. $^{2/3}ga$ (~ $^{2/3}ga$) ei saa alustada. $^{3/24}ta$ (~ $^{3/24}ta$).

Rooma numbritega kirjutatud käändevormilise **järgarvsõna** käände või mitmuse tunnuse võib lisada sidekriipsu abil või ilma selleta alates ainsuse osastavast: III-t, III-sse, III-s, III-st (~ IIIsse, IIIs, IIIst), III-le .. III-d, III-te .. (~ IIIId, IIIte ..).

Nt *Louis XIV valitsusaeg, Ivan IV-st ~ IVst sai alguse .. , andis Hispaania valitseda oma pojale Felipe II-le, XIX-st ~ XIXst alates, küsitleti XI klassides ja testiti X-tes ~ Xtes ning XI-tes ~ XItes.*

Käände näitamine sõnaühendis oleva arvsõna puhul

○ 53b Kui **põhiarvsõna on nimetavas**, siis teda laiendav nimisõna on osastavas: *15 kuud, 27 lehekülge, 11 km* (= kilomeetrit), *5%* (= protsenti).

Põhiarvsõna ülejäänud käänete ja järgarvsõna kõigi käänete puhul langeb arvsõna ja nimisõna kääne kokku: *16* (= kuueteistkümnes) *peatükis*, *16.* (= kuueteistkümnenendas) *peatükis* – mõlemad sõnaühendi liikmed on seesütlevas.

Seepärast: **sõnaühendis selgub kääne nimisõnast ja arvsõna kääned ei ole vaja osutada.**

Põhiarvsõnade näiteid:

Käsilehed tuleb paljundada 42 kuulaja jaoks (ehk 42 kuulajale). Kutsutud 210 inimesest tulid pooled. Murdesõnavara saadi 15 külast 20 inimeselt. Vahe on suurenenud 850 kg-ni. 70 cm-st seelikuks ei jätku.

Järgarvsõnade näiteid:

7. aprillil 1994. aastal, 8. kohale, Võru maantee 16. kilomeetril, enne 1. maid, V peatükist, 8.b ehk VIIIb klassis.

VÄÄR	ÕIGE
27-st osalisest	27 osalisest
1-he pileti	ühe pileti
11-ndas klassis	11. klassis ~ XI klassis
VI-s peatükis	VI peatükis
14-s valemis	kas 14. valemis ~ valemis 14 või 14 valemis

Kui sõnaühendit moodustavad arvsõna ja nimisõna asuvad lauses **teineteisest kaugel**, siis tuleb osutada ka arvsõna käändetunnus: *Kursus peetakse 16-s ligikaudu 45 minuti pikkuses osas. 25-le Balkani poolsaarelt saabunud põgenikule. 23-l erakonna liikmel. 35-le uue kaardi omanikule.*

Kui numbritega kirjutatud arvsõna käändest võib valesi aru saada, siis on parem kirjutada see sõnadega: *Kuutkümme ~ kuutkümmet krooni ma ootama ei jää* (vrd: 60 krooni ma ..). *Kaht(e)teist(kümme) ~ kaht(e)-teistkümmet vihast meest ei ole enam laua taha oodata* (vrd: 12 vihast meest ei ole ..).

Numbrid koos *ne-* ja *line-*omadussõnaga

○ 53c Liitsõna eesosaks oleva numbri võib järelosaga liita sidekriipsu abil või kirjutada kokku: *40-vatine ~ 40vatine lamp, 18-tunnine ~ 18tunnine peatus, 55-meetrine ~ 55meetrine vagu, 1,6-liitrine ~ 1,6liitrine mootor.*

Kui tähe *l* ja numbri *1* kirjapildi lähedus võib eksitada, siis on parem panna sidekriips: *2,1-liitrine, 251-leheküljeline.*

Vrd lahku: *40 mln eurone laen* (s.o neljakümne miljoni eurone), *18 mld kroonine võlg* (kaheksateistkümne miljardi kroonine).

Lühendi või tähise kasutamisel pole sidekriipsu vaja panna: *40 W lamp* (40vatine ~ 40-vatine lamp), *270 km vahemaa* (270kilomeetrine ~ 270-kilomeetrine vahemaa), *12 a laps* (12aastane ~ 12-aastane laps), *50% hinnaalandus* (50protsendine ~ 50-protsendine hinnaalandus), *30° kuumus* (30kraadine ~ 30-kraadine kuumus).

Kirjutusviis jääb samaks ka juhul, kui liitsõnale eelneb määrsõnaline laiend (*kuni, ligi, ligemale, ligikaudu, üle, alla, peaaegu ~ peagu, umbes*):

kuni 300(-)kilomeetrine vahemaa ~ kuni 300 km vahemaa, ligi 19(-) protsendine hinnatõus ~ ligi 19% hinnatõus, ligikaudu 50(-)millimeetrine hälve ~ ligikaudu 50 mm hälve, umbes 350(-)eurone vahe ~ umbes 350 € vahe.

Kuupäevade, aastaarvude ja kellaegade kirjutamine

○ 54 **Kuupäeva** kirjutamise võimalusi:

<i>20. aprillil 1994. a</i>	<i>2. märtsil 2005. a</i>
<i>20. aprill 1994</i>	<i>2. märts 2005</i>
<i>20. IV 1994</i>	<i>2. III 2005</i>
<i>20.04.1994</i>	<i>02.03.2005</i>
<i>20.4.94</i>	<i>2.3.2005</i>

Rahvusvaheliselt ettenähtud viisidest on meil eelistatav 1994-04-20, 2000-03-02

Ajavahemiku väljendamisel algus- ja lõpukuupäevaga on järgmised võimalused:

Turniir toimub 16.–26. mail.
Turniir toimub ~ kestab 16.–26. maini ~ 16. kuni 26. maini.
Turniir toimub 16. ja 17. mail.
12.3.–20.3.2005, 21.05–23.05, 21.5–23.5, 21.–23. V

Aastaarvude kirjutamise võimalusi:

1994. aastal
1994. a
aastal 1994
aastail 1994–1997, 1994–97
aastad 1908–1918, 1908–18
Johannes Aavik (1880–1973)
1920.–1930. aastad
1920ndail
1920. aastail (vrd sõnaga: XX sajandi kahekümnendail aastail)
1905.–1907. a sündmused, sündmused aastail 1905–1907
1994.–95. õa, 1994.-95. õa, 1994/95. õa

Kellaaja ja ajavahemiku kirjutamisel eraldatakse tunnid, minutid ja sekundid üksteisest punktiga, kümnendiksekundid komaga:

kell 19.30

algab 8.00 ja lõpeb 9.15

6.18.24 (6 t 18 min 24 s)

2.36,15 (2 min 36,15 s)

Standardis EVS 8:2008 on tundide ja minutite vahel mõlemalt poolt kokku kirjutatav koolon. Kuupäeva ja kellaaja vahel on eralduseks T-täht:

6:18.24

1994-12-24T19:00 (1994. aasta jõululaupäeva õhtul kell seitse)

Üldkeele tekstis kasutatakse järgmisi lühendeid: *s* – sekund, *min* – minut, *t* – tund, *p* – päev, *ööp* – ööpäev, *näd* – nädal, *k* – kuu, *a* – aasta. Rahvusvahelisi lühendeid *h* – tund ja *d* – ööpäev seal harilikult ei tarvitata.

Jaotiste nummerdamine

- 55 Üks võimalusi raamatute, artiklite, juhendite jm teksti liigendamisel on järgmine rahvusvaheline süsteem.

<i>Põhijaotised</i>	<i>I astme alljaotised</i>	<i>II astme alljaotised</i>	<i>III astme alljaotised</i>
<i>1</i>			
<i>2</i> -----	<i>2.1</i>		
<i>3</i>	<i>2.2</i>		
<i>4</i>	<i>2.3</i> -----	<i>2.3.1</i>	
<i>5</i>	<i>2.4</i>	<i>2.3.2</i> -----	<i>2.3.2.1</i>
	<i>2.5</i>	<i>2.3.3</i>	<i>2.3.2.2</i>
	<i>2.6</i>	<i>2.3.4</i>	
	<i>2.7</i>		
	<i>2.8</i>		

Põhijaotised nummerdatakse araabia numbritega 1st alates. Iga põhijaotise sees nummerdatakse samal viisil, jättes tähise sisse ka põhijaotise numברי. I astme alljaotise sees alustatakse jälle uut nummerdust, jättes tähise sisse selle alljaotise numברי jne. Numbrite vahel on punkt, sõnavahet ei ole.

Kui jaotise tähis on oma kohal jaotise algul, siis on tähise lõpus punkt: 2.3.2. *Valla eelarve*. Kui tähise järele jäetakse harilikust sõnavahet suurem vahe, siis pole punkti tarvis: 2.3.2 *Valla eelarve*.

Kui jaotise tähist kasutatakse sellele osutades tekstis, siis tähise lõpus punkti ei ole: *Nagu jaotises 2.3.2 osutatud, algab valla eelarveaasta 1. aprillil. Valla eelarveaasta algab 1. aprillil (vt 2.3.2). Punkti 2.3.2 kohaselt algab valla eelarveaasta 1. aprillil.*

Eesti teksti liigendamisel on tavalised veel näiteks järgmised nummerdused:

<i>Esimene osa</i>	<i>IV. (osa)</i>
<i>I peatükk</i>	<i>§ 18. (paragrahv)</i>
<i>1.</i>	<i>(2) (lõige)</i>
<i>1)</i>	<i>1) (punkt)</i>
<i>a) või a.</i>	<i>a) (alapunkt)</i>

Numbrita kirjutamise ja jaotiste vormistamise kohta vt ka: Maire Raadik, Väikesed tarbetekstid. Käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Tallinn, 2014.

KIRJAVAHEMÄRGID*

Punkt

○ 56 Punkt pannakse:

- 1) väitlause järele: *Vanamees vahtis vareseid. Küsisin järele, millal raamat ilmub.* (Vrd küsilause *Kas sa küsisid järele, millal raamat ilmub?*),
- 2) araabia numbriga kirjutatud järgarvsõna järele (vt O 52 „Põhi- ja järgarvude kirjutamine“),
- 3) Rooma numbri järele, nt *I, II, III.*, mis tähendab ‘esiteks, teiseks, kolmandaks’ (vt O 52 „Põhi- ja järgarvude kirjutamine“),
- 4) tekstis ilma punktita mingil põhjusel eksitada võivate juhulühendite järele (vt O 48 „Punkt ja sidekriips lühendeis“),
- 5) tundide ja minutite, eurode ja sentide, sporditulemustes ka meetrite ja sentimeetrite eraldamiseks (*kell 21.15, kurgikilo 4.50, viskas oda 74.16*).

Punkti järel on üks tähekoht tühikut.

Tühikut ei jäeta sisepunkti puhul:

- 1) järgarvu täpsustamisel tähega: *6.a klass*;
- 2) mõnedes sõnauhendilühendeis (mis langeksid kokku eesti sõnaga või mõne teise üldtuntud lühendiga): *v.a, s.o, e.m.a, m.a.j, k.a, s.a, p.o*;
- 3) tundide ja minutite, meetrite ja sentimeetrite, eurode ja sentide eraldamisel: *kell 13.45, hüppas kaugust 7.16, hind € 84.95 (= 84,95 €)*;
- 4) läbinisti araabia numbritega kirjutatud kuupäevades: *18.12.94, 08.02.2000*.

Punkti ei panda:

- 1) eraldi reana seisva pealkirja ja allkirja järele,
- 2) üldkasutatavate lühendite järele (vt ka O 50 nimestik).

* Siin esitatu on kokkuvõtte kirjovahemärkide kasutamisest. Praktilised õpetused on Mati Erelti raamatus „Lause õigekeelsus“ (4. tr 2019) lk 140–175; Eesti Keele Instituudi keelekorraldajate kogumikes „Keelenõuanne soovitab 4“ (2008) ja „Keelenõuanne soovitab 5“ (2015).

Koma

O 57 Komadega eraldatakse järgmised lauseosad:

- 1) järellisand (SÜ 125): *Kas sina, verinoor inimene, oskad vene keelt?*
NB! Kui lisand on omastavas käändes, siis pannakse koma ainult ette: Volvo, *Rootsi auto- ja masinatööstuskeskuse* keskus asub Göteborgis. Sihitiseks olev omastavaline järellisand nõuab koma ka taha: Otsisin üles Antsu, *oma kunagise klassivenna*, ja kutsusin ta pulma.
- 2) koondlause rinnastatud liikmed üksteisest (SÜ 105): Meie aeda satub *vareseid, harakaid, tihaseid, leevikesi, rähne*;
- 3) koondlause samaväärsed täiendid ja määrused üksteisest (SÜ 106): Õhus lendlesid *sinised, punased ja rohelised* õhupallid. Oma Lõuna-Eesti reisil käisime *Viljandis, Võrtsjärve ääres, Otepääl ja Põlvas*; koma ei ole vajalik hõlmavate täiendite ja määruste puhul: Õhus lendlesid *rohelised erakonna märgiga* õhupallid. Minu isa on pärit *Hiiuimaalt Emmaste vallast Kitsa külast*;
- 4) rindlause osalused üksteisest (SÜ 136): *Sina küsid, mina vastan*;
- 5) põimlause osalused üksteisest (SÜ 141): *Juba see, et mees aadressi ei teadnud, tundus kummalisena*;
- 6) otsekõne väitlause talle järgnevast saatelausest (SÜ 143): „*Mart on natuke imelik poiss*,” *oli Maie arvamus*; saatelause tema järel jätkuvast otsekõnelausest: „*Mis sa tahad*,” *küsis Mati*, „*kas musta kohvi või rohelist teed?*“;
- 7) kiilud, sh üte ja hüüund (SÜ 146): See poiss, *räägitakse*, on väga andekas. Teil, *Jüri ja Mari*, tuleb täna aeda parandama hakata. *Oh häda*, liha kõrbes ära!
NB! Esiletõstvalt toonitamata *palun* jääb komadeta: Tule *palun* kohe siia! Hüüdsõnu, millele ei lange tunderõhk, ei eraldata komadega: *Oh* seda Ainot küll!
- 8) osa lauselühendeid (SÜ 150): verbita lühendid (Ukse taga seis isik väike poiss, *seenekorv käes*), järeltäiendiks olevad lühendid (Vili, *osalt rõukedesse pandud, osalt koristamata*, jäi põllule vedelema), määruslikud *nud-* ja *tud-*lühendid (*Teinud päevast päeva ühetoonilist tööd*, kavatses ta puhkuse ajaks Kreekasse sõita. *Kiri kirjutatud*, jäi ema tükiks ajaks mõtlema), määruslikud *des-* ja *mata-*lühendid, mille peasõna on lühendi algul (*Kaldudes algul valitud metsarajast paremale*, sattusid lapsed kanarbikuvälule – vrd *Algul valitud metsarajast paremale kaldudes* sattusid lapsed kanarbikuvälule);

NB! 1. Lühikest, tegevuse viisi väljendavat püsiühendit verbita lauselühendina pole vaja komaga eraldada: Uhke Liisi käib alati *nina püsti*. Kukk laulab *rind õieli*.

2. *tuna-* ja *maks-*lauselühend tuleks komaga eraldada ainult siis, kui mõtteselgus seda nõuab. Harilikult komata: *Kurnatuna pikast sõidust ~ pikast sõidust kurnatuna* tegi autojuht avarii. *Otsustamaks tegeliku olukorra üle* pöördugem faktide poole.

3. Kaassõnastunud verbivormid *hoolimata* (millest), *vaatamata* (millele), *alates* (millest) ja *lõpetades* (millega), *arvates* (millest), *võrreldes* (millega) ei nõua koma: *Võrreldes eelmiste aastatega* on eksamitulemused paranenud.

9) lauselaiendid *muidugi*, *mõistagi*, *tõtt-öelda*, *teadagi*, *tõepoolest*, *muide*, *tõesti*, *esiteks* jms ainult juhul, kui nad on lause algul ja neile ei järgne vahetult öeldisverb, vrd nt *Midagi kindlat väita on mõistagi veel vara*. *Mõistagi on midagi kindlat väita veel vara*. *Mõistagi, midagi kindlat väita on veel vara*;

10) sõnaga *nagu* algav loetelu, kui *nagu* tähendab 'näiteks': Mitmed, *nagu* Elli, Velli ja Kelli, jäid võistlusele tulemata.

NB! Kui *nagu* ees on sõna *sellised*, *niisugused*, *säärased*, siis on tegemist võrdlustarindiga ja koma ei ole: *Niisuguseid* torumehi *nagu* Juhan Kään ja Peeter Vään on raske leida. Vt ka SÜ 141 p 3.

Koma eraldab veel:

1) dateeringus kohanime ja kuupäeva, kui need on nimetavas käändes: *Tallinn, 12. märts 2001*,

NB! Kui kohanimi ja kuupäev on kohakäändes, siis koma ei ole: *Elvas 30. juunil 1962. a*.

2) aadressi osi, kui need pole kirjutatud üksteise alla: *Meie aadress on Eesti Keele Instituut, Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn*,

3) esikohale tõstetud perekonnanime järgnevast eesnimest: *Kessel, Mari; Goethe, Johann Wolfgang von*,

4) kümnendmurru täis- ja murdosa: *16,79; 15,2* (koma järel ei ole tühikut).

Koma ei panda kirja lõppu sõnade *lugupidamisega*, *austusega*, *tervitades*, *tänades*, *vastust oodates* jms ning nime vahele. Nt

<i>Tervitades</i>	<i>Lugupidamisega</i>
<i>Renate</i>	<i>Anne Tamm</i>

Koolon

○ 58 Koolon pannakse:

- 1) koondlauses loetelu ette, mille ees on mingi kokkuvõttev sõna (SÜ 105): Eile jõudis kohale *kogu seltskond*: öde, õemees, vend, vanaisa ja lell,
NB! Loetelu ette, mis on lause loomulik osa ja mille ees ei ole kokkuvõtvat sõna, koolonit ei panda: *Neli evangelisti on Matteus, Markus, Luukas ja Johannes*.
- 2) saatelause ja talle järgneva otsekõne vahele (SÜ 143): *Eesti vana-sõna ütleb: „Habe kasvab kiiremini kui aru.“* – vrd *Vanasõna „Käbi ei kuku kännust kaugele“ ei ole aegunud*,
- 3) rindlauses seletava või täpsustava osalause ette (SÜ 136): See on neljas kevad Kadaka noorrahva elus: *esimesel pidasid pulmi, teisel said talu enda kätte ja kolmandal asusid uude majja*,
- 4) tundide ja minutite eraldamiseks (standardis EVS 8:2008 esitatud moodus, ajamärk kirjutatakse mõlemalt poolt kokku): *16:19* (kell on 19 minutit neli läbi), *võistleja aeg oli 8:14.15* (8 t 14 min 15 s),
- 5) suhtemärgina (kirjutatakse mõlemalt poolt lahku nagu jagamis-märk): *Leedu võitis esimese mängu 6 : 2 ja teise 7 : 3*.

Semikoolon

○ 59 Semikooloniga eraldatakse omavahel lõdvemini seotud lauseosad, eriti kui komal on neis lauseosis juba muid funktsioone täita:

- 1) koondlause lootelurühmad üksteisest (SÜ 105): *Soome-ugri keeled on ungari, handi, mansi (ugri keeled); komi, udmurdi (permi keeled); ersa- ja mokšamordva, mari (volga keeled); saami ehk lapi keeled; eesti, liivi, vadja, soome, isuri, karjala, vepsa keel (läänemeresoome keeled)*,
- 2) rindlause osalused üksteisest (SÜ 136): *Kruus rudises jalge all vihaselt, kurjakuulutavalt; tuul vihises puuokstes süngelt, ähvardavalt; kõik oli nii kummituslik, ootamatu*.

Semikoolon on komast tugevam, aga punktist nõrgem eraldaja.

Sidekriips

○ 60 Sidekriips tuleb panna:

- 1) kokkukirjutistes, mille üks osadest (hrl eesosa) on tsitaatsõna, täht, täheühend või sõnaosa: *nalja-show, aedvilja-quiche, topless-neiu, squash'i-väljak, x-jalad, U-raud, T-särk, S-kurv, T-kujuline, C-vitamiin, MM-võistlused, sise-MM, teksti-TV, s-häälik, a-täht, de-mitmus, sk-lõpuline, nud-kesksõna, mõte-tüüpi sõna, kuni-sõna*;
- 2) liitomadussõnades, mille eesosa on nimi: *Läänemere-äärne, Viljandi-poolne, Peipsi-lähedane, Vabadussõja-aegne, Vene-aegne, Noa-aegne, Mozarti-taoline, Koidula-aegne* (aga: *Musta mere äärne, kuninganna Victoria aegne, Wolfgang Amadeus Mozarti taoline* ehk *W. A. Mozarti taoline*);
- 3) täpsustava täiendosa nimes: *Lõuna-Eesti, Lääne-Euroopa, Ida-Karjala, Kesk-Aasia, Lähis-Ida, Taga-Kaukaasia, Sise-Aasia, Uus-Meremaa, Väike-Maarja, Suure-Jaani, Vana-Võidu, Kilingi-Nõmme, Narva-Jõesuu, Uus-Lõuna-Wales, Sauna-Madis, Räpsi-Rein, Torupilli-Juss*;

Erandid: *Valgevene, Suurbritannia*.

NB! Nimeliitumitest saadud käändumatud omadussõnad kirjutatakse väikese algustähega ja ilma sidekriipsuta: *vanaarmeenia kirjakeel, lõunaeesti keel, niisamuti kreekakatoliku kirik, idaslaavi keeled, baltisaksa kirjanik* jms.

Sidekriipsulistest nimedest saadud tuletised on ilma sidekriipsuta: *põhjaeestlane, idasakslane, lõunaeestilik, tagakaukaaslane, kohtlajärvelane, uusmeremaalane*.

- 4) liitsõnade korduva osa asemel (sama ees- või järelosa): *sünniaasta, -kuu ja -päev, sünniaeg ja -koht, koolivennad ja -õed; õuna- ja marjaaed, korra- ja healukaitse, poolaasta- või aastatellimus, linna- või vallavalitsused, Ida- ja Kagu-Eesti*. Seejuures peab olema selge, missugust kordust sidekriips asendab. Nt kas lauses *Vidrik Viidikal on suured elu- ja leHEMEHE kogemused* on tegu *elukogemuste* või *elumehede kogemustega*?

NB! Ühe mõiste korral võib sidesõna *ja* ka ära jääda: *liha-villalamm* (üks lambatõug annab nii liha kui ka villa), *metsmaasikavanillijogurt, õuna-marjaaed, singi-makaronivorm, ekspordiimpordipank, kõrva-nina-kurguarst*. Sidesõnaga on siiski selgem,

vrđ *haige-arsti suhted* – *haige ja arsti suhted*, *aruande-valimiskoosolek* – *aruande- ja valimiskoosolek*.

- 5) liitmäärsõnades nimetav + alaltütlev: *järk-järgult*, *aeg-ajalt*, *samm-sammult*, *sõna-sõnalt*, *päev-päevalt*, *aasta-aastalt*, *tükk-tükilt*, *kord-korralt*;

NB! Vrd lahkukirjutised: *ajast aega*, *päevast päeva*, *aastast aastasse*, *päev päeva järel*, *õlg õla kõrval*, *ots otsaga kokku*, *üks ühele*.

Sidekriipsulistest määrsõnadest saadud tuletised on ilma sidekriipsuta: *järkjärguline*, *sammsammuline*.

- 6) paaris- ja kordussõnade võrdväärsete osade vahel, kus sidekriips asendab puuduvat sidesõna ja: *isa-ema*, *naised-lapsed*, *luudkondid*, *silku-leiba*, *emb-kumb*, *enam-vähem*, *risti-rästi*, *siuh-säuh*, *tahes-tahmata*, *heast-paremast*, *lükata-tõmmata*, *edasi-tagasi*, *siin-seal*, *märts-aprill*, *tere-tere*, *palju-palju*, *äiu-äiu*, *oot-oot*, *oi-oi-oi*; sidesõna või: *neli-viis õuna*, *viis-kuus sõdurit*;

NB! Sidekriipsuga kirjutatud rahvapärastes paarissõnades käänduvad mõlemad pooled: *naised-lapsed*, *naiste-laste*, *naisi-lapsi* .., *mitu-setu*, *mitme-setme*, *mitut-setut* .. Senine reegel nõudis mõlema poole käänamist ka sidekriipsuga rindliitnimisõnades *elektrik-automaatik*, *müürsepp-krohviija*, *müüja-kassapidaja*, *lasteaed-alkool*, *sekretär-juhiabi* jms, nagu nt töötab *lasteaias-alkoolis*, õpib *sekretäriks-juhiabiks*. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna 2016. a soovitusel järgi on võimalik nii senise normingu kohane käänamine kui ka esiosa käänamata jätmine: *pagaril-kondiitril* ~ *pagar-kondiitril*, vajatakse *sekretäri-tõlki* ~ *sekretär-tõlki*. Samasuguse valikuvõimaluse jättis keeleteoimkond ka sidekriipsuga rindliitomadussõnade käänamise puhul, kus küll esiosa käänamist polegi varem soovitud: *majanduslik-kultuurilise* arengu (= majanduslik ja kultuuriline), *ühiskondlik-poliitilised* vaated, *loov-praktilist* tööd, *võrdlev-ajaloolist* meetodit (peale nende veel lühenenud *line-* ja *ne-* liitega *muusikalis-kirjanduslik*, *sotsiaal-majanduslik* jms).

Sidekriipsuta kokkukirjutistes on nagu muudes liitsõnades käändunud ainult põhisõna: *ööpäev*, *ööpäevas*, *ööpäevaga* .., *kööktuba*, *kööктоast*, *kööктоaks* .., *diivanvoodi*, *kellradio*, *kauplusladu*, *aedkool*, *voltamper* (V·A), *pimekurt*, *mustvalge* foto, *magushapu* õun, *nõguskumer* lääts.

- 7) sõnaühenditest tuletatud omadussõnades: *avalik-õiguslik* (< avalik õigus), *katselis-foneetiline* (< katseline foneetika), *patoloogilisanatoomiline* (< patoloogiline anatoomia);

NB! Liitsõnadest tuletatud omadussõnades sidekriipsu ei ole: *sotsiaaldemokraatlik* (< sotsiaaldemokraatia), *eksperimentaal-füüsikaline* (< eksperimentaalfüüsika), *patoanatoomiline* (< patoanatoomia).

- 8) rinnastatud täiendite vahel, kus sidekriips asendab puuduvat sidesõna ja: *Molotovi-Ribbentropi pakt, Karpovi-Kasparovi matsš, Cricki-Watsoni avastus, Boyle'i-Mariotte'i seadus, Eesti-Vene läbirääkimised, Tallinna-Tartu linnavõistlus, Islandi-Rootsi-Soome film, Vene-Jaapani sõda, Eesti-Ungari selts, Rootsi-Eesti ühisfirma, Leedu-Poola piir, Rivaali-Volle mäng, prantsuse-eesti sõnaraamat, eesti-inglise-saksa-vene oskussõnastik, inimese-looduse probleem, magamise-ärkveloleku tsükkel, soome-ugri keeled* (aga: *o-sidevokaali puhul kokku indoeuroopa keeled*);

NB! 1. Kõik rinnastatud täiendid peavad olema omastavas käändes (vt eelmise lõigu näited). Nimetavakujulised tuleb vormistada kokku: *inimene-masin-süsteem, täht-number-sisestus*.

2. Kui tegemist on vahemaadega (distsantsid, liinid, marsruudid jms), võib panna kas sidekriipsu või mõttekriipsu (vt ka O 61 „Mõttekriips“ 8. p): *Jägala-Pirita veejuhe ~ Jägala–Pirita veejuhe* (nii ka järgmised näited), *Volga-Doni kanal, loode-kagu suund, Tallinna-Peterburi maantee, Haapsalu-Tallinna rong, Tallinna-Amsterdami-Londoni lennuliin ~ lennuliin Tallinn-Amsterdam-London, Pirita-Kose-Kloostrimetsa ringrada, Aegviidu-Jäneda matk*.

3. Kui üks rinnastatud täiendeist on sidekriipsuline või mitmesõnaline, tuleb täiendite vahel sidekriipsu asemel panna mõttekriips (vt O 61 „Mõttekriips“ 9. p).

- 9) kaksikeesnimes või -perekonnanimes: *Mari-Ann, Ulla-Liisa, Karl-Erik, Grünthal-Ridala, Mari Plank-Veerits, August Falk-Valk*;

NB! Käändub ainult kaksiknime järelosa: *Ann-Liisile, Falk-Valguga*.

- 10) tähtede ja väiketähtlühendite käänamisel käändetunnuse lisamiseks: *a-sse ja b-sse, m korrutada K-ga, aii-le, nr-d*, vaata *postimees.ee-st* (vt O 49c „Lühendite käänamine“);

- 11) lühendi kirjavahemärgina (vt O 48 „Punkt ja sidekriips lühendis“);

- 12) poolitusmärgina.

Sidekriipsu võib panna:

- 1) pikemais liitsõnades parema loetavuse ja mõtte selguse huvides (nende osade vahele, mille ühtekuuluvus on vähem tihe): *karusmarja-jahukaste* (karusmarja haigus), *korvpalli-meistrivõistlused*, *vaherahu-läbirääkimised*, *elektri-veesoojendi*, *nõgese-dušigeel*, mõnikord mõtte selguse huvides ka lühemais liitsõnades: *maat-uss*, *ping-ist*, *lobe-ist*, *pool-elutu*;
- 2) liitsõna piiiril, kus satuvad kõrvuti kolm või enam ühesugust tähte: *maa-ala*, *iga-aastane*, *kutse-eetika*, *üle-eestiline*, *tormi-iil*, *turu-uuringud*, *jää-äärne*, *plekk-katus*, *pakk-kast*, *latt-tara*, *lõpp-punkt*, *kilovatt-tund*, *lakk-kingad*;
- 3) liitsõnades, mille eesosa on number või märk (vt O 53c „Numbrid koos *ne-* ja *line-*omadussõnaga“): *8-tunnine* tööpäev, *15-meetrine* riidetükk, *50-aastane*, *+märk*, *∞-märk*;
- 4) suurtähtlühendite, numbrite ja märkide käänamisel (vt O 49c „Lühendite käänamine“, O 53a „Käände näitamine üksinda seisva arvsõna puhul“): *VHL-iga*, *264-st*, *∞-st*;
- 5) tavaliselt lahku kirjutatavate sõnade ühendamiseks mõtte selguse huvides: *Norra Atlandi-uurijad*, *Venemaa Euroopa-osa*, *USA Hiina-poliitika*, *Kalevi Itaalia-turnee*, *professori Tartu-aastad*, *lavastaja Goethe-käsitlus*;
- 6) mõnedes rahvapärastes liitumites, kus nimi on omastavaline eeslisand: *Liisa-tädi* (tädi Liisa), *Kuuse-onu* (onu Kuusk), *Seegeni-mutt* või *Seegeni-eit* (halvustavalt vanema naise kohta, kelle perekonnanimi on Seegen), *Roobi-vanamees*, *Milla-proua*, *Juuli-preili*, *Kastani-härra* (härra Kastan);
- 7) sõnade *ad hoc* sidumisel ahelliitumiks: *aega-küll-meeleolu*, *keelan-käsin-juhtimine*, *ära-puutu-mind-hoiak*, *anna-mulle-andeks-naeratus*, *vaatab mis-see-minusse-puutub-näoga pealt*;
- 8) mitmesõnalistest nimedest saadud tuletistes nende loetavuse huvides (vt O 21 „Võõrnimetuletiste kirjutamine“): *françois-villon'lik iroonia*, *saul-bellow'lik kirjeldus*, *bernard-kangrolik romaan*, *buenos-aireslane*, *addis-abealane*.

Seega on õigekirjas olemas:

- a) **ühendav** sidekriips –
tuleb panna 1) 2) 3) 5) 7) 9) 10) 11) 12)
võib panna 3) 4) 5) 6) 7)

- b) **asendav** sidekriips –
tuleb panna 4) 6) 8)
- c) **lugemist hõlbustav** sidekriips –
võib panna 1) 2) 8)

Mõttekriips

O 61 Mõttekriips(ud) pannakse:

- 1) koondlauses loetelu järele kokkuvõtva sõna ette (SÜ 105): Rahulik, nõudlik ja vähese jutuga – *selline* peabki üks ülemus olema;
- 2) rindlauses osalause esiletõstuks (SÜ 136): Kõik rannaküla inimesed töötasid hommikust õhtuni – *keegi ei saanud selle eest tänugi*;
- 3) pikema kiilu eraldamiseks muust lausest, eriti kui kiilus juba on teisi kirjavahemärke (SÜ 146): Rasvane lest kuivatati ja see oli – *veel praegugi hakkab suu vett jooksuma!* – tõeline maiuspala;
- 4) eriti esile tõstetud lisandi eraldamiseks põhjast (SÜ 125): Viimase ülesande lahendas valesti isegi Toomas – *meie parim matemaatik*;
- 5) sõna(de) ette, mis peab (peavad) mõjuma üllatavana, ootamatuna: Uks lendas lahti ja sisse kargas – *suur koer*;
- 6) lausekatkestuse tähistuseks (nagu mõttepunktidki): *Lähme – nojah – lähme siis pärast – mis siis ikka – pärast kümnet võib – võib küll – lähme käime ära*;
- 7) sõna *kuni* asenduseks: *lk-d 19–36, üheksa–kaksteist elanikku, 10–20 aastat, aastail 1945–1960, 1990.–1995. aastal, 12.3.–20.3.2016, kell 9.00–18.45, 19–26%, 6–9°, 9,5–9,8 m pikkune, 3–6aastased lapsed (raskepärasem, aga samuti õige: 3–6-aastased), 1–5karaadised teemandid (1–5-karaadised)*;

NB! 1. Täpsemis erialatekstides (nt tehnikas, majanduses) kasutatakse mõttekriipsu asemel kolme punkti (sest mõttekriips ja miinusmärk võivad segi minna): *19...26%, –6...–9 °C, 6...8 mm läbimõõduga ava*.

2. Kõrvutiste arvude puhul on peale tõlgenduse *kuni* (ning vastavalt mõttekriipsu) võimalik ka tõlgendus *ja* (ning vastavalt sidekriipsu). Siiski on lihtsam lähtuda siingi *kuni*-võimalusest ja panna mõttekriips: *16.–17. mail, 16.–17. leheküljel*.

- 8) rinnastatud täiendite vahele, kui tegemist on vahemaadega (distantid, liinid, marsruudid jms). Sel juhul on ükskõik, kas panna

- mõtte- või sidekriips (vt O 60 „Sidekriips tuleb panna“ 8. p NB! 2). Nt *Tallinna–Peterburi rong ~ Tallinna-Peterburi rong* (nii ka järgmised näited), *edela–kirde suund*, *Kose–Männiku bussiliin*, *Annelinna–Tähtvere ühendus*, *Lelle–Türi raudteelõik*; vt ka järgmine punkt;
- 9) rinnastatud täiendite vahele, kui vähemalt üks neist on sidekriipsuline või mitmesõnaline: *Ameerika Ühendriikide – Prantsuse maa-võistlus*, *Euroopa – Lõuna-Ameerika jalgpallimatš*, *Paul Kerese – Mihhail Botvinniku partii*, *Elmar Muugi – Mihkel Tedre grammatika* (nendes näidetes saab mõttekriipsu asendada ka sõnaga *ja*);
vahemaakriips: *Kohtla-Järve – Tallinna gaasijuhe*, *autobussiliin Ristiku tänav – Paldiski mnt – Toompuiestee – Rannamäe tee*, *Tallinna – Maini-äärse Frankfurdi lennuliin*;
- 10) rahasummade kirjutamisel hinnasildil, kui täis- või kümnendosa on null: 65.– €; 65.–, –.80; jooksvas tekstis: 65 eurot ~ 65 €, 80 senti ~ 80 s;
- 11) samast reast jätkuvate otsekõnede vahele: „*Enn!*“ – „*Mis sa tahad?*“ – „*Mis kell on?*“ – „*Ajanäitaja.*“
- 12) loetelumärgina. Nt
Sama loetelu osad peavad olema vormilt ühesugused:
– *iseseisvaist lauseist moodustatud lõigud*
– *täislaused (või)*
– *loetelu sissejuhatavasse lausesse kuuluvad väikese tähega algavad lauseosad.*

Mõttekriipsu ei panda:

väljajätelises ehk lünklauses: *Õde käib esimeses klassis, vend kolmandas. Ühele meeldib ema, teisele tütar. Jüri ja Mari mingu põllule, Ants heinamaale.* Lausete, nagu *Noorus – külviaeg*, asemel tuleks öeldis välja öelda: *Noorus on külviaeg.*

Küsimärk

○ 62 Küsimärk pannakse:

- 1) küsilause järele: *Kas Mari ja Jüri pulmad on septembris?*
- 2) üksiku küsiva sõna järele: *Küsimusele miks? polnud mul midagi vastata;*
- 3) sõna või sõnaühendi järele, mis äratav kahtlust (kasutatakse ümar-sulgudes): *Hiiumaa lähedal olevat kahte vaala(?) nähtud. Jüri oli teeninud 4500 eurot(?).*

Küsimärki ei panda:

- 1) kaudse küsilause järele: *Maia küsis, kas vanaema on veel haiglas;*
- 2) väitlause vormis pealkirjade järele. Näiteks on üleliigsed küsimärgid järgmiste pealkirjade järel:
Inglise keel sureb välja?
Riigi rahumeelne ülesehitamine on võimatu?
Kodanik on hädas tulnukatega?
 Kui kaheldakse nende väidete tõele vastavuses, tuleb selline valida ka pealkirja vorm või kasutada teistsugust märgistust:
Kas inglise keel sureb välja?
Miks riigi rahumeelne ülesehitamine on võimatu?
Kodanik on hädas tulnukatega(?) ~ „tulnukatega“

Hüüumärk

○ 63 Hüüumärk pannakse:

- 1) hüüd-, käsk- ja soovlause järele (SÜ 82–84): *Küll siin on ilus! Tule siia! Palju õnne sünnipäevaks!*
- 2) üksiku hüüdsõna järele: *Põmm! kostis järsku läbi öövaikuse,*
- 3) sõna või sõnaühendi järele, mis äratav imestust või üllatab (kasutatakse ümar-sulgudes): *50-aastane Villi on seitse korda(!) kohtulikult karistatud mees,*
- 4) tunderõhulise ütte järele: *Mehed! Kodumaa kutsub,*
- 5) hoiatuse või käsu olulise sõna järele: *Ettevaatust! Aias on kuri koer. Tähelepanu! Kogunege spordiväljakule!*
- 6) kirja algul oleva pöördumise järele: *Austatud professor Pirk! Armas täd! Ella!* Hüüumärgi võib ka ära jätta. Sobimatu on kasutada inglispärast koma.

Jutumärgid

- O 64 Jutumärkidel on eesti keeles olnud eri kujusid. Meie jutumärgikasutust on mõjutanud saksa, vene, inglise ja soome keel. Nüüdseks on levinuimaks kujuks saanud „...“, s.o üheksa-üheksa all, kuus-kuus üleval.

Jutumärkidesse pannakse:

- 1) otsekõne (SÜ 143): „*Leiba olete ihule andnud, hinge olete nälgida lasknud – armastanud ei ole te mind,*“ süüdistas Tiina,
- 2) tsiteeritav lause, väljend või sõna (SÜ 143): *Louis XIV lemmiklause olevat olnud „Riik – see olen mina“. Johannes Voldemar Veski taotlus oli, et keel oleks „korrikaunis ehitus“. Arvatakse, et sildid „snacks“ ja „fast food“ tähendavad meie Euroopasse minekut. Ent ettevaatust: Duumasaadiku sõnul on ülejoosikud välismaal „elus ja terved“ – jutumärgid selles lauses panevad hoopis arvama, et saadik ütles seda irooniaga (vt 3. p),*
- 3) sõnad, millele antakse tavatu või pilkeline tähendus või mida tuntakse tugeva stiilihälbena: *Suur panganduse „asjatundja“ (tegelikult sel alal võhik). 800 aasta eest langesid liivlased „heasoovlike“ võõrvõimude hoole alla. Kas relvalubade andmisel on sõel niisama „tihe“ kui juhilubade puhul? (Kui juhilubegi on antud kergel käel.) Ja nii te siis otsustasitegi „lesta tõmmata“?*
- 4) kirjeldatav keelend: *Ühendverbil „maha laskma“ on kolm tähendust: a) alla laskma; b) (sõitjat sõidukist) väljuda laskma; c) tulirelvast lastes tapma,*
- 5) teoste, dokumentide, sarjade, saadete pealkirjad (vt O 30),
- 6) ürituste pealkirjad (vt O 33),
- 7) taimede sordinimed mitteerialases tarvituses (vt O 34).

2. ja 4. punktis märgitud väljendeid ja sõnu võib muust tekstist esile tuua ka eri kirjaga (hrl kursiivis). Siis jutumärke ei ole.

Jutumärkidesse ei panda:

üle kantud tähendusega sõnu ja väljendeid (vt ka L 45). Nt on üleliigsed järgmiste väljendite jutumärgid: *ostis „mustalt turult“, soome „lauluisa“ Elias Lönnrot (jutumärgid näitaksid, et kirjutaja ei peagi teda lauluisaks). Ilma jutumärkideta on ka piltlikud terminid, nt geoloogias mineraalid *kassisilm* ja *tiigrisilm*, võrkpallimängus söödud *liblikas* ja *pannkook* ning pallingud *bumerang* ja *langev leht*.*

Enam pole tarvis jutumärgistada ka:

- 1) asutuste, ettevõtete, organisatsioonide ja ühenduste nimesid,
- 2) perioodikaväljaannete nimesid,
- 3) autasunimesid,
- 4) kaubanimedid,
- 5) üksiksõidukite nimesid.

Nende nimede kirjutamise kohta vt lähemalt „Algustäheortograafia“ osast.

Ühepoole-jutumärke kasutatakse loetelus kordusmärgina:

<i>Mati Mardikas</i>	<i>Tallinn</i>
<i>Silvi Siisike</i>	”
<i>Vaike Varblane</i>	<i>Tartu</i>
<i>Reet Rebane</i>	”
<i>Leili Lest</i>	”

Ülakoma

○ 65 **Ülakoma kasutatakse:**

- 1) eesti nimede käänamisel, kui on tarvis osutada nime nimetavat käänet, mis on omastavakujuline: *Ants Metsa’le, Maie Kalda’lt*;
- 2) võõrnimede käänamisel, kui on tarvis osutada nime nimetavat käänet ja sobitada võõrnime eesti käändetunnustega, eelkõige järgmistel juhtudel:
 - a) nimi lõpeb häälduses täishäälikuga, aga kirjas kaashäälikuga: *Dumas* [dümaa] : *Dumas’le*, *Rabelais* [rablee] : *Rabelais’d*, *Renault* [renoo] : *Renault’ga*, *Versailles* [versai] : *Versailles’ rahu*, *Marat* [maraa] : *Marat’ surm*, *Bordeaux* [bordoo] : *Bordeaux’ vein*,
 - b) nimi lõpeb häälduses kaashäälikuga, aga kirjas täishäälikuga: *Seattle* [siätl] : *Seattle’is*, *Milne* [miln] : *Milne’iga*, *Wilde* [uaild] : *Wilde’ist*, *Hume* [hjuum] : *Hume’i õpetus*, *Skype* [skaip] : *Skype’i*,
 - c) ühesilbilise nime käändevorm võib tunduda imelik, nt osastava *Pod* võiks kirjutada *Po’d*, *Koniga* võiks olla *Kon’iga*, *Poes* asemel *Poe’s*, (Belgia linnas) *Spas* asemel *Spa’s*. Soovi korral saab

kasutada ka juhul, kui nime häälduses kaob terve silp, nt *Cannes* [kann] : *Cannesis* ~ *Cannes'is*, *Marseille* [marssei] : *Marseilles* ~ *Marseille's*;

- 3) nimetuletistes tuletusaluse nimekuju osutamiseks (vt O 21 „Võõr-nimetuletiste kirjutamine“);
- 4) tsitaatsõnade käänamisel: *show*'ga, *chargé d'affaires*'iks ehk asjuriks, *copyright*'ita, *carpaccio*'t;
- 5) tähe väljajätu märkimiseks (hrl luules): *Tihti üksainus pehme öö / lööb öitsel' armu öit*. Koidula luules on sagedased *mull'* ja *sull'*.

Kaksisülakomasid kasutatakse keeleteaduslikus tekstis tähendusmärkidena. Nende märkide vahel võib seletada nii oma- kui ka võõrkeelsete sõnade tähendusi. Nt soome sõnade tähendusi: *hallitus* 'valitsus', *huone* 'tuba', *pääoma* 'kapital', *takka* 'kamin', *öljy* 'õli; nafta'.

Levinuimad kujud on ['...'] ja ['..'], s.o kuus-üheksa ja üheksa-üheksa.

Ümarsulud

O 66 Ümarsulgudesse pannakse:

- 1) võrdväärne võimalus: *viieprotsendi(li)ne*, *tek(k)ib*, *antiseptik(um)*, *(vilja)peksumasin*, *omakasu(püüdma)tu tegu*, *ei lausunud (mitte) musta ega valget*;
- 2) seletavad ja täiendavad kiilmärkused, nt sõnaseletused, nimede hääldus, viited jms (SÜ 146): *Iherus (meriforell) kaalub 2–5 kg*. *See juhtus 1836. aastal Marseille's (loe: marsseis)*. *Pandiõigust käsitleb üks tema kunagisi artikleid (Äripäev 1997, nr 43, lk 3)*;
- 3) muust tekstist vähem olulised seletavad ja täiendavad laused. Sellise lause punkt on sulgude sees: *Rahva mälu järgi elanud soosaarel üks erak*. (*Dokumendid seda küll ei näita*.) *Tema olevat tulnud Järvamaalt*.

Sama näidet võib kirjutada ka 2. punkti järgi: *Rahva mälu järgi elanud soosaarel üks erak (dokumendid seda küll ei näita)*. *Tema olevat tulnud Järvamaalt*.

Nurksulud

○ 67 Nurksulgudesse pannakse:

- 1) tsitaadis tsiteerija lisandus. Nt „*Kõhud teistel [sigadel] tühjad kui lõõtsad.*“ A. H. Tammsaare. „*Võiks ütelda, et mida sügavamale seab inimene olemispõhja, seda enam avaneb olev, millega tal on tege- mist, oma läbipääsmatuses [Unwegsamkeit] ja ligipääsmatuses [Unzugänglichkeit].*“ Wolfgang Schadewaldt. Vahel kasutatakse sel juhul ka ümarsulge,
- 2) teatmeteostes ja keeleteaduslikus tekstis sõnade hääldus: *Marlowe [mälou], magyar [madjar], force majeure [forss mažöör].*

Kaldkriips

○ 68 Kaldkriipsu kasutatakse:

- 1) murdudes: $\frac{4}{5}$, $\frac{12}{213}$;
- 2) suhte osutamisel: *m/s* (meetrit sekundis), *km/h* (kilomeetrit tun- nis), *p/min* (pööret minutis), *A/m* (amprit meetri kohta);
- 3) eri võimaluste vahel: *abielus/vallaline/lesk/lahutatud* (ankeedis), *ja/või, jah/ei*;
- 4) värsipiiride märkimisel, kui värsid on kirjutatud järjestikuse tekstina: *Su veri valatakse paari võimuhullu pärast. / Su lapsed nälgivad paari võimuhullu pärast. / Su lapsed on alasti paari võimuhullu pärast*;
- 5) järjestikuste aastaarvude vahel: *1994/95. õa, 1940/41. aasta sügis- talvel*. Sel juhul võib kasutada ka sidekriipsu, sest see tähendab 'ja': *1994.-95. õa, 1940.-41. aasta sügistanalvel*.

Kui kummalgi pool kaldkriipsu on üks number (numbrirühm), täht (tähe- rühm) või sõna, siis kriipsu ette ega taha tühikut ei jäeta. Kui vähemalt ühel pool kaldkriipsu on teksti rohkem, siis jäetakse kriipsu ette ja taha üks tähekoht vahet (vt 4. punkt).

Kaldkriipsu ei ole soovitatav kasutada lühendeis, nt mitte *a/s*, vaid *AS*; mitte *p/k*, vaid *pk*; mitte *a/ü*, vaid *aü*; mitte *õ/a*, vaid *õa*; mitte *a/k*, vaid *ak* (= arvelduskonto); mitte *v/ins*, vaid *v-ins*.

Mõttepunktid

O 69 **Mõttepunktid** (kolm punkti) **pannakse**:

- 1) lausekatkestuse tähistuseks (nagu mõttekriips, vt O 61 6. p): *Kuigi ta ... kuigi ta ... noh ... kuigi ta sinu laps ei ole ...*
- 2) näitamaks, et lause küll enam-vähem lõpetatakse, aga öelda oleks veel palju: *Sellest ööst oli Eeval palju meenutada ...*
- 3) sõnast ärajäetud tähtede asemele: *p..., m...*

1) ja 2) juhul on parem jätta mõttepunktide ette tühik (kuid ka kokkukirjutust ei pruugi pidada eksimuseks ortograafia vastu).

Katkestuspunktid ja -jooned

O 70 **Katkestuspunktid** (kaks või neli punkti) **pannakse** sellistes tekstides, kus on oluline vormiliste katkestuste eristamine sisulistest (s.o mõttepunktidega tähistatavatest). See on tavaks nt keeleteadustekstis, kui dokumenteerivad keelenäited on pikad ja lauseid tuleb ebaolulist välja jättes lühendada. Nt

Kohus uuris, miks kahtlustatav siiski kuni läbiotsimiseni .. mürske enda garaažis hoidis. Õhtuleht 2015

Katkestusjooned [– –] või [- - -] **pannakse** pikemate väljajäätude tähistamiseks. Tsitaatidest on mõnikord terved antud kontekstis ebaolulised lõigud vahelt ära jäetud. Nt

*„Keelt ärgu peetagu mitte yksi mingi rahva tooteks, kes sellesse on vajutand oma iseloomu pitsari, kelle vaim ses avaldub ja kes seepärast seda peab kalliks varanduseks, rahvuslikuks aardeks ja oma rahvusliku individuaalsuse tunnusmärgiks ja moodustajaks, vaid vaja temas enne kõike näha **inimtoimingu abinõu, riista, MASINAT**, mille otstarve on mõtteid väljendada ja seda sageli ka esteetiliste mõjude saavutamiseks! [– –] Kordame veel: keel on riist, keel on masin.“* Johannes Aavik

Muid märke

- O 71 @ **kommertsmärk, ätt**
Kasutatakse elektronposti aadressis: *tiiu@eki.ee*
- & **ja-märk, ampersand**
Harilikult ühendab kaht nime: *advokaadibüroo Mänd & Kuusk* (tühikutega), *ehitusfirma S&T* (tähed võib tühikuteta).
- % **protsendimärk**
Hind tõusis 10%.
- ‰ **promillimärk**
Veres leiti 2‰ alkoholi.
- § **paragrahvimärk**
§-des 6 ja 7 [paragrahvides kuus ja seitse] ~ 6. ja 7. §-s [kuuendas ja seitsmendas paragrahvis]
- ° **kraadimärk**
10° sooja ~ +10 °C. Nurk on 14°.
- + **plussmärk**
12 + 3 = 15. +10 °C
- **miinusmärk**
12 - 3 = 9. -10 °C
- × või · **korrutusmärgid**
12 × 3 = 36 või 12 · 3 = 36
- :
- jagamismärk**
12 : 3 = 4
- = **võrdusmärk**
16 : 4 = 4. Vana maja saneerimine (= tervistamine).
- ' **akuut**
Kasutatakse tsitaatsõnades ja võõrnimedes: *café, Molnár.*
- ` **graavis**
Kasutatakse tsitaatsõnades ja võõrnimedes: *à la, Molière.*

Kirjandust ortograafia kohta

- E. L. Asu, P. Lippus, K. Pajusalu, P. Teras**, Eesti keele hääldus. (Eesti keele varamu II.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2016.
- Eesti õigekeelsuskäsiraamat. Toimetaja Maire Raadik. Eesti Keele Instituut, 2019. <https://keeleabi.eki.ee/vikiekспорт/>
- Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018. Toimetanud M. Raadik. Koostanud T. Erelt, T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik. Eesti Keele Instituut. Tallinn: EKSA, 2018. <http://www.eki.ee/dict/qs2018>
- Emakeele Seltsi keeleteoimkonna otsused. <http://www.emakeeleselts.ee/keeletoimkond.htm>
- M. Erelt**, Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused. Neljas, täiendatud trükk. Tallinn: Emakeele Selts, 2019.
- M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare**, Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut, 1993.
- Kirjakeele teataja 1979–1983. Õigekeelsuskomisjoni otsused. Tallinn: Valgus, 1985.
- Kirjakeele teataja II 1993–2000. Emakeele Seltsi keeleteoimkonna soovitusel. Emakeele Selts, 2000.
- M. Raadik**, Väikesed tarbetekstid. Käsiraamat. Teine, täiendatud trükk. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2014. http://keeleabi.eki.ee/pdf/vaikessed_tarbetekstid.pdf

VORMIMOODUSTUS

SÕNALIIGID

M 1 Sõnu on võimalik liigitada mitut moodi. Keelesüsteemi eri tasanditel (vt SJ 10, 11) osutuvad oluliseks sõna erinevad omadused.

Vormiõpetuses on oluline see, missuguseid vorme saab sõnast moodustada. Näiteks sõnadest *mets* ja *hunt* saab moodustada seesütleva käände vormi *metsas* või mitmusevormi *hundid*; sõnast *hulkuma* käändevorme moodustada ei saa, küll aga saab sellest sõnast moodustada aega ja pööret väljendava vormi *hulkus*; sõnast *kuri* saab moodustada käändevorme (*kuri* : *kurja* : `kurja : *kurjasse* jne) ja lisaks sellele ka võrdlusvormi (*kuri* : *kurjem* : *kõige kurjem*); sõnast *eile* ei saa aga üldse mingeid vorme moodustada.

Lauseõpetuse seisukohalt on kõige tähtsam see, missuguse lause liikmena saab sõna lauses kasutada. Näiteks lauses *Metsas hulkus kuri hunt* esineb sõna *hunt* alusena, sõna *hulkuma* öeldisena, sõna *kuri* on täiendiks ja sõna *metsas* määruseks.

Leksikoloogias liigitatakse sõnu esmajoones tähenduse järgi. Näiteks sõnal *mets* on kõige üldisemas mõttes asja tähendus, sõnal *kuri* omaduse tähendus, sõnal *hulkuma* aga tegevuse tähendus.

Keelesüsteemi eri tasandite vahel valitseb teatud kooskõla. Enamasti on nii, et näiteks sõnad, mis kannavad asja tähendust, saavad lauses esineda alusena ja ühtlasi on neist võimalik moodustada ka käändevorme; sõnad, mis kannavad (asja) omaduse tähendust, saavad lauses esineda täiendina ja ühtlasi on neist võimalik moodustada käändevorme ja võrdlusvormi jne. See kooskõla võimaldab sõnu jagada niimoodi, et üks ja sama jaotus osutub oluliseks keelesüsteemi eri tasanditel. Niisuguse jaotamise tulemusel saadavaid sõnarühmi nimetatakse sõnaliikideks.

Sõnaliigi moodustavad niisiis sõnad, mida iseloomustavad järgmised ühistunnused:

1. Ühe sõnaliigi sõnad saavad seonduda ühesuguste morfoloogiliste kategooriatega (vt M 45), st neist saab moodustada ühesuguse grammatilise tähendusega sõnavorme.
2. Ühe sõnaliigi sõnad saavad esineda lauses ühesugustes süntaktilistes funktsioonides. Selle järgi, kuidas sõnu lauses kasutada saab, jagunevad nad kõigepealt kahte suurde rühma: **iseseisvad sõnad** ja **abisõnad**. Iseseisvad sõnad on sõnad, mis saavad kas a) esineda mingi lauseliikmena – öeldise, aluse, sihitise, öeldistäite, määruse või täiendina – või b) toimida lause süntaktiliselt sõltumatu osana (üldlaiendina) või iseseisva lausungina, s.o sõnadena, mis jäävad lause põhistruktuurist välja. Eespool toodud lauses *Metsas hulkus kuri hunt* on kõik sõnad lauseliikmed, seega iseseisvad. Iseseisvad on ka hüüdsõnad, nt *Ai! Oh, kui hirmus!*, ning rõhumäärsõnad, nt *kahjuks, ju, alles* lausetes *Kahjuks te eksite. Ta on ju alles laps*.

Abisõnad ei saa esineda ei lauseliikmena ega ka sõltumatu lauseosana. Nad kannavad tähendusi, mida keel üldiselt väljendab tunnuste või liidete abil, või seovad omavahel lause moodustajaid või tekstiosi. Nt lauses *Jüri ja Mari sõitsid linna* ühendab *ja* omavahel kahte alust, lauses *Ka tema arvab nii* aga seob sõna *ka* lauset eelneva kontekstiga.

3. Ühe sõnaliigi sõnadel on tavaliselt ka ühelaadne tähendus. Tähenduse järgi jagunevad sõnad samuti esmalt kahte suurde rühma: **täis-tähenduslikud sõnad** ja **mittetäistähenduslikud sõnad**. Täis-tähenduslikud on sõnad, mis kannavad endas selget kirjeldavat ehk denotatiivset tähendust ega vaja selle väljendamiseks konteksti abi. Nt sõnad *mets, hulkuma, kuri, hunt* on kõik täistähenduslikud.

Mittetäistähenduslikud sõnad on suhteliselt abstraktse ehk „tühja“ tähendusega. Iseseisev mittetäistähenduslik sõna võib kontekstis saada konkreetse tähenduse. Nt lauses *Mari võttis õuna ja andis selle Jürile* viitab sõna *see* õunale ning saab seeläbi konkreetse tähenduse. Mittetäistähenduslik sõna, mis on ühtlasi abisõna, muudab mõne täistähendusliku sõna või suurema süntaktilise üksuse tähendust või seob omavahel sõnu või suuremaid üksusi. Nt sõna *sisse* muudab sõna *elama* tähendust: *sisse elama*. Kõik abisõnad ongi mittetäistähenduslikud.

Ka lause põhistruktuuri mittekuuluvatel sõnadel ehk **partiklitel** (hüüdsõnad ja rõhumäärsõnad) puudub kirjeldav tähendus. Nad täidavad pigem pragmaatilist funktsiooni.

Ühte sõnaliiki kuuluvatel täistähenduslikel sõnadel on tavaliselt ka ühesugune üldisem tähendus ehk **kategoriaalne tähendus**. Sõnaliigi üldine tähendus võib olla asja, omaduse või tegevuse tähendus.

M2 Eesti keeles on 12 sõnaliiki:

LAUSE PÕHISTRUKTUURI SÕNAD

1.	teigusõnad verbid	pöörsõnad	muutuvad	täistähenduslikud	iseseisvad
1a.	abiverbid			mitte- täistähenduslikud	mitte- iseseisvad
2.	nimisõnad substantiivid	käändsõnad	muutuvad	täistähenduslikud	iseseisvad
3.	omadussõnad adjektiivid				
4.	arvsõnad numeraalid				
5.	asesõnad pronoomenid				
6.	määrsõnad adverbid	muutumatud	muutumatud	täistähenduslikud	mitte- iseseisvad
7.	asemäärsõnad proadverbid				
8.	abimäärsõnad afiksaaladverbid				
9.	kaassõnad adpositsioonid				
10.	sidesõnad konjunktsioonid				

PARTIKLID

11.	rõhumäärsõnad	muutumatud	mitte- täistähenduslikud	iseseisvad
12.	hüüdsõnad interjektsioonid			

Nimi-, omadus- ja arvsõnad kui iseseisvad täistähenduslikud sõnad, mis seonduvad morfoloogilise käände- ja arvukategooriaga, moodustavad omaette suurema rühma, **noomenite** klassi. Noomenite mittetäistähenduslikuks vasteks on pronoomenid, mis on nii abstraktse ja tühja tähendusega, et neid pole sageli võimalik jagada prosubstantiivideks, proadjektiivideks ja pronumeraalideks.

Kõiki muutumatuid sõnu (määrsõnu, asemäärsõnu, abimäärsõnu, kaassõnu, sidesõnu, rõhumäärsõnu ja hüüdsõnu) nimetati varem **partikliteks**. Seejärel (ka selle käsiraamatu eelmistes väljaannetes) kasutati seda terminit mittetäistähenduslike muutumatute sõnade tähistamiseks. Praegune kasutus (ainult rõhumäärsõnad ja hüüdsõnad) hakkas levima suulise keele kirjelduste kaudu.

Mõningates käsitlustes vaadeldakse määrsõnu ühe sõnaliigina, eristamata iseseisvaid määrsõnu, asemäärsõnu, abimäärsõnu ja rõhumäärsõnu. Nii on toimitud ka siinse raamatu ortograafia osas.

- M 2a Vastavused keelesüsteemi eri tasandite vahel ei ole absoluutsed. Leidub sõnu, mis ühe tasandi tunnuste alusel sobivad kokku üht laadi sõnadega, teise tasandi tunnuste alusel teist laadi sõnadega. Näiteks sõna *roostekarva* esineb lauses täiendi funktsioonis nagu sõna *kuri*: *roostekarva koer*, *kuri hunt*. Mõlemad sõnad kannavad omaduse tähendust. Aga morfoloogia tasandil ilmneb lahknevus. Sõna *kuri* käändub ja kompareerub: *kuri* : *kurja* : `kurja : *kurjasse* jne, *kuri* : *kurjem* : *kõige kurjem*. Sõna *roostekarva* on aga muutumatu sõna, kuuludes morfoloogilises mõttes kokku näiteks sõnadega *ja*, *eile*, *noh*, mis lauses täiendi funktsioonis esineda ei saa ega kannu ka omaduse tähendust.

Sõnaliigid ei olegi üksteisest rangelt lahus seisvad kastid, vaid hajusate piiridega rühmad. Igal sõnaliigil on oma iseloomulik tuumik, st sõnad, millel on kõik selle sõnaliigi tunnused. Aga sõnaliigis võib olla ka perifeerseid allrühmi, millel on ainult osa selle sõnaliigi tunnustest. Millegi puudumist või nappust tähistab terminiosis **vaeg**-. Sõna *roostekarva* on sõnaliigi seisukohalt vaegomadussõna ja võrdekategooria seisukohalt vaegvõrdeline sõna, sest süntaktiliselt ja tähenduslikult sarnaneb ta omadussõnadega, aga morfoloogiliselt erineb tüüpilistest omadussõnadest, kuivõrd tal ei ole ei käände- ega võrdlusvorme.

Mõni sõna võib olla sedavõrd ambivalentsete tunnustega, et teda polegi võimalik selgesti ühte või teise sõnaliiki paigutada. Eriti markantse sõnaliikide vahelise rühma moodustavad need vaegomadussõnad, mis võivad

käituda ka määrsõnana (vt M 5a). Nt sõna *isemoodi* väljendab omadust ja esineb täiendina nagu sõnad *kuri* ja *roostekarva*: *isemoodi inimene*, nagu *kuri hunt* ja *roostekarva koer*. Morfoloogilised vormid sel sõnal puuduvad nii nagu vaegomadussõnal *roostekarva*. Aga sellele lisaks võib *isemoodi* esineda lauses ka määrusena: *See inimene kõneleb isemoodi*. Selle poolest sarnaneb *isemoodi* hoopis määrsõnadega, nagu *hästi*, *valjusti*, *kummaliselt*, mis esinevad lauses samuti määrusena ja millel pole samuti morfoloogilisi vorme: *See inimene kõneleb hästi / valjusti / kummaliselt*. Aga määrsõnad ei saa lauses täiendiks olla: **hästi inimene*. Nõnda ei saagi selgelt väita, kas *isemoodi* on rohkem vaegomadussõna või määrsõna.

Tegusõnad

M 3 Tegusõnad on tüüpjuhul pöördes, ajas, kõneviisis, tegumoes ja kõneliigis muutuvad sõnad, mis väljendavad tegevust (laias mõttes) ja esinevad lauses öeldisena. Nt *Ta elab Pärnus. Nad sõitsid suveks maale*.

Tegusõna muutevormid, milles avalduvad loetletud kategooriad, on finiitsed ehk **pöördelised verbivormid**. Peale finiitsete vormide on tegusõnadel ka vorme, milles tegusõna morfoloogilised kategooriad avalduvad puudulikult ning mis võivad väljendada hoopis käändsõna kategooriaid (kääne, arv). Sellised verbivormid on infiniitsed ehk **käändelised verbivormid** (tegevusnimed, nt *elada*, *elama* jt; kesksõnad, nt *elav*, *elanud*, *loetav*, *loetud*; *des*-vorm, nt *elades*) (vt M 72). Käändelised verbivormid normaaljuhul üksi öeldisena esineda ei saa, vaid vajavad selleks tuge abiverbide (*olema*, *saama* jm) näol, et moodustada nendega **liit-** ja **perifraatilisi verbivorme**, nt *on teinud*, *oli teinud*, *saab olema* (vt M 3b abiverbid).

Mõned verbid ja abiverbid on **vormiliselt vaegmuutelised**. Selline on tegusõna *pidama* 'kohustatud olema', millel puudub umbisikulise tegumoe vormistik. Vaegmuutelise tegusõna vormideks võib pidada ka sarju, millel algvorm puudub ning milles on esindatud ainult üksikud tegusõnavormid. Eituses esinevad *pole* : *polnud* : *poleks* : *polevat* ja *ära* : *ärgem* : *ärge* : *argu* (vt M 99), käskivas ning möönvas kõneviisis esineb *säh* : *sähke* : *sähku*, *da*-tegevusnime ja möönva kõneviisi vormis *parata* : *paraku*.

Öeldisverb on lause sisuline ja süntaktiline kese, millest oleneb paljude verbi laiendavate lauseliikmete olemasolu võimalus, sisutüüp ja tihtipeale ka vorm. Kuid sageli pole selleks keskmeks siiski mitte tegusõna üksi, vaid

koos abimäärsõna või käändsõnaga, millega tegusõna moodustab sisulise terviku – ühend- või väljendverbi. **Ühendverbid** on tegusõna ühendid tema tähendust muutva abimäärsõnaga, nt *alla andma* (*Vaenlane ei andnud alla*), *maha magama*, *otsa saama*, *üle elama* (vt ka SÜ 15). **Väljendverbid** on tegusõna idiomaatilised ühendid käändsõna(fraasi) või kaassõnafraasiga, nt *silma hakkama* (*Tema puudumine hakkas kõigile silma*), *jalga laskma*, *korrale kutsuma*, *kindlaks tegema*, *omaks võtma*, *naha peale andma* (vt ka SÜ 14). Ehkki ühend- ja väljendverbid moodustavad sisulise ja süntaktilise terviku, pole põhjust neid pidada üheks sõnaks, nagu nende kinnistunud nimetused viitavad, vaid ikkagi sõnade ühenditeks. Muu hulgas näitab ühendilisust asjaolu, et nii ühend- kui väljendtegu sõna osade omavaheline järjekord võib lauses muutuda, vrd *Ta andis alla* – *Ta oli alla andnud*. *Ta lasi jalga* – *Ta oli jalga lasknud*, ning osade vahele võib sattuda ka teisi sõnu, vrd *Ta sai õnnetult otsa. Kutsuge see märatseja ometi korrale!*

Tähenduselt ning sellest tulenevate süntaktiliste omaduste poolest jagunevad verbid paljudesse rühmadesse. Kaks olulist lähtepunkti tegusõnade tähenduslikul rühmitamisel on a) tegevuse suhe oma osalistega ja b) tegevuslaad (vt ka SM 9).

Tegevuse ja osaliste suhte järgi jagunevad tegusõnad esmajärjekorras **sihilisteks** ehk **transitiivseteks tegusõnadeks** ja **sihituteks** ehk **intransitiivseteks tegusõnadeks**. Sihilised on tegusõnad, mis tavaliselt esinevad koos sihitisega, nt *alustama* (*tööd*), *armastama* (*ligimest*), *lugema* (*raamatut*), *laadima* (*koormat*), *vaatama* (*pilti*), *kulutama* (*raha*), *rajama* (*teed*). Sihitud on tegusõnad, mis tavaliselt esinevad ilma sihitiseta, nt *algama*, *elama*, *käima*, *olema*, *liikuma*, *laabuma*, *lõppema*, *tunduma*, *näima*. **Enesekohased** ehk **refleksiivsed tegusõnad** väljendavad tegijale endale suunatud tegevust, nt (*laps*) *riietub*, **translatiivsed tegusõnad** aga subjekti seisundi muutust, nt (*uks*) *sulgus*. Refleksiivsed ja translatiivsed tegusõnad on alati sihitud, nt *tõmbuma*, *ahenema*, *liikkuma*, *kaarduma*, *selguma*. **Kausatiivsed tegusõnad** väljendavad tegevuse põhjustamist või esile kutsumist. Kausatiivsed tegusõnad on alati sihilised, nt *liigutama* (*ennast*) (vrd *liikuma*), *söötma* (*loomi*) (vrd *sööma*). **Vastastikused** ehk **retsiprooksed tegusõnad** väljendavad vastastikust tegevust, nt *sõimlema* (vrd *sõimama*).

Tegevuslaadilt jagunevad verbid seisundiverbideks ja sündmusverbideks, viimased omakorda duratiivideks ja momentaanideks. **Seisundi-**

verbid väljendavad staatilist situatsiooni ehk seisundit, nt *armastama* (*Ma armastan sind*), *paiknema*, *sisaldama*, *omama* jne, **duratiivid** kestusega sündmust, nt *suusatama* (*Poiss suusatab*), *istuma* jt, sh korduvat tegevust, nt *askeldama* (*Ema askeldas õues*), *ekslema* jt ning **momentaanid** hetkelist sündmust, nt *plahvatama* (*Pomm plahvatas*), *sähvatama*, *süttima* jt.

Osa tegusõnu on **tähenduse tõttu vaegmuutelised**, st nende tähendusest tulenevalt ei saa neist teatud vorme kasutada. **Vaegpöördelised tegusõnad** esinevad tavaliselt isikulise tegumoe 3. pöördes, sest nad väljendavad tegevust, mille tegijaks ei saa olla inimene, nt *auruma*, *hargnema*, *haljendama*, *õitsema*, *helisema*, *ilmnema*, *kahanema*, *tuikama*, *sügelema*. Osa vaegpöördelisi tegusõnu esineb tavaliselt ainult ainsuse 3. pöördes, nt *müristama*, *koitma*, *sadama*, *iiveldama*. Täendusnihke või isikustamise korral võivad vaegpöördelised tegusõnad siiski ette tulla ka muudes pöördevormides, nt *Miski praksatas ootamatult ja me sada-sime kõik kolmekesi katuselt alla. Mis sa sügeled siin päevad läbi ringi! Saja, saja, vihmakene!*

- M 3a Tegusõnad on suhteliselt kindlapiiriline sõnaliik. Ühelgi tegusõnade hulka kuuluval sõnal tervikuna ei ole teiste sõnaliikide tunnuseid. Kuid osa tegusõna vorme, nimelt käändelised vormid, on kõigi tegusõnade korral sõnaliigiliselt ambivalentsed (vt M 72, 73). Oleviku kesksõna kuulubki pigem omadussõnade hulka ja seda käsitletakse verbivormina peamiselt vaid traditsiooni tõttu.
- M 3b Verbide hulgas moodustavad omaette rühma **abiverbid**. Need on leksikaalselt väga üldise või grammatilise tähendusega pöördõnad, mis kuuluvad lauses täistähendusliku põhiverbi juurde, aidates sel moodustada liit- või perifrastilist verbivormi. Abiverbina toimib ennekõike verb *olema* muutetunnuste kandjana verbi täis- ja ennemineviku vormide koosseisus (*on teinud*, *oli teinud*) ning mitmete perifrastiliste verbivormide, nt progressiivi koosseisus (*Kuritegevus on vähenemas*). Perifrastiliste verbivormide moodustamisel kasutatakse abiverbidena muidki verbe, nt verbi *saama* tuleviku vormides (*Seal saab toimuma vägev pidu*) ja passiivis (*Laud sai kaetud*), verbi *jääma* passiivis (*Laud jäi katmata*), verbi *hakkama* tulevikus (*Loengud hakkavad toimuma reedeti*), *pidama* kaudses teatelaadis (*Ta pidi haige olema*) jne. Abiverb on ka keeldu väljendav eitusverb *ära* (*ära tee, ärge tehke*).

Tavaliselt käsitatakse abiverbe verbide allrühmana, sest enamik selliseid verbe võib täita ka iseseisvale verbile omast öeldise funktsiooni, vrd *Laud jäi katmata*, aga *Poiss jäi koju*. Kuid nagu abimäärsõnu võib neid pidada ka omaette sõnaliigiks. Nii ongi toimunud nt uues „Eesti grammatikas“ (2020).

Nimisõnad

M 4 Nimisõnad on tüüpjuhul käändes ja arvus muutuvad sõnad, mis nime-tavad asju (esemeid, olendeid jne) ning saavad lauses esineda aluse ja sihitisena. Nt *Meri kohises. Tüdrukud kuulavad muusikat*.

Tüüpiliste nimisõnade kõrval on ka tähenduslikult teiseseid nimisõnu, mis väljendavad tegevust (*jooksmine, jooks*) või omadust (*ilu*). Nimisõnad võivad täita ka teistele sõnaliikidele iseloomulikke süntaktilisi funktsioone: esineda määrsõna kombel määrusena, nt *Tüdrukud kuulasid laupäeval muusikat* (nagu *Tüdrukud kuulasid eile muusikat*), omadussõna kombel täiendina, nt *poisi raamat* (nagu *hea raamat*), ning öeldistaitena, nt *Joosep on üliõpilane* (nagu *Joosep on imelik*).

Tähenduse alusel eristatakse mitmeid vastandlikke nimisõnade liike. Tähistatava üldisuse või individuaalsuse järgi jagunevad nimisõnad **üld-** ja **pärisnimedeks**. Üldnimed märgivad liiki, nt *linn, maa, tüdruk, ajakiri, koer*. Pärisnimed märgivad üht individuaalset asja, nt *Tartu, Prantsusmaa, Mari, Keel ja Kirjandus, Pontu*. (Siinse raamatu ortograafiaosas vastavad sellele jaotusele terminid *nimetus* ja *nimi*.) Olenevalt tähistatava tajutavusest jagunevad nimisõnad **konkreetseteks** ja **abstraktseteks**. Konkreetseteks nimetatakse sõnu, mis märgivad meeleliselt tajutavaid asju, nt *mees, puu, varvas*. Abstraktsed nimisõnad märgivad meeltega haaramatuid abstraktmõisteid, nt *inimkond, kurjus, olevik, ilu*. Teatud juhtudel on oluline nimisõnade jaotus **elusat** ja **elutut** märkivateks sõnadeks; esimesed vastavad küsimusele *kes?*, teised küsimusele *mis?*. Elusat märgivad näiteks *õpetaja, varblane*, elutut *õpetus, klassiruum, kolmnurk*, aga eesti keeles vastavad küsimusele *mis?* ka taimenimed, nagu *kask, karikakar*. Botaanikutel on taimedki *kes?*

Nimisõnu jagatakse ka **loendatavateks** ja **loendamatuteks**. Loendatavad on nimisõnad, mis märgivad asju vm, mida põhimõtteliselt saab loendada, nt *pliiats, täht, jalg, meeter*. Loendamatud nimisõnad märgivad

nähtusi vm, mis põhimõtteliselt pole loendatavad, nagu ainenimed *vesi, õhk* või abstraktnimisõnad *inimkond, kurjus, olevik, ilu*. Loendatavuse ja loendamatus vastandus on oluline arvu väljendamise seisukohalt. On nimisõnu, mis esinevad tavaliselt ühes arvus. **Ainsussõnad** on tavaliselt ainsuse vormis, nt *kurjus, headus, nohu*, **mitmussõnad** mitmuse vormis, nt *rõuged, jõulud, tangud, heitmed, andmed* (vt lähemalt M 66). Ainsus- ja mitmussõnad on **tähenduse tõttu vaegmuutelised**. Harilikust kõrvale kalduvas stiilis võivad ainsussõnad siiski ka mitmuse vormis ette tulla, nt *Ta ei teadnud enam, kuidas kõigi nende nohude ja muude hädadega hakkama saada*. Mitmussõnad esinevad ainsuse vormis liitsõna koostises ja fraseoloogilistes väljendites, nt *kääri+otsad, jõulu+rahu, läks kosja*.

Puht **vormiliselt vaegmuutelisi** nimisõnu eesti keeles pole.

- M 4a Nimisõnade perifeerses osas leidub sõnu, mis võivad käituda nii nimi- kui omadussõnana. Näiteks *ja*-liitelised tegijanimed, mis enamasti käituvad nimisõnana, võivad üksikjuhtudel esineda ka ühilduva täiendina. Vrd *Selle lobisejaga* (nimisõna) *pole mõtet aega viita* ja *Sellest lobisejast* (omadussõna) *tüdrukust tüdined sa varsti*. Kui ühel sõnakujul on eri sõnaliikidena käitudes ka erinev tähendus, on alust pidada neid kaheks eri sõnaks. Vrd *Keegi on siia joogi sisse kihvti* (nimisõna tähendusega 'mürk') *seganud* ja *Kuulsin ühte kihvti* (omadussõna tähendusega 'vahva, tore') *anekdooti*.

Hajus on piir ka nimisõnade ja (abi)määrsõnade ning kaassõnade vahel. Selle põhjuseks on asjaolu, et paljud (abi)määrsõnad ja kaassõnad on ajalooliselt kujunenud mingi nimisõna käändevormi tähendusliku abstraherumise (grammatiseerumise) tulemusena (vt M 11a).

Omadussõnad

- M 5 Omadussõnad on tüüpjuhul käändes, arvus ja võrdlusastmes muutuvad sõnad, mis väljendavad (asja) omadust ja võivad lauses esineda ühilduva täiendina või öeldistaitena. Nt *Nägin metsas üht kummalist lindu. Vali siit ilusamad pildid ise välja. See koer on kuri*.

Paljud omadussõnad ei saa tavakõnes siiski võrdlusastmetes esineda. Võrdlemiseks peab tähistatav omadus olema niisugune, mida asjal saab olla rohkem või vähem, nt *hea (inimene) : parem (inimene) : kõige parem inimene, suur (kivi) : suurem (kivi) : kõige suurem (kivi), veider (jutt) :*

veidram (jutt) : kõige veidram (jutt). Omadussõna võib aga märkida ka omadust, mis asjal põhimõtteliselt kas on või ei ole; niisugusel juhul ei saa selle omaduse määra võrrelda, nt *emane (kass)*, *surelik (inimene)*, *eestikeelne (raamat)*, *kuusnurkne (ehitis)*. Võrrelda ei saa ka omadussõnu, mis ise kätkevad endas võrdlust, nt *majakõrgune (mehemürakas)*, *surmtõsine (nägu)*, *kivikõva (leib)*. Samuti ei saa võrrelda omadussõnu, mis väljendavad omaduse äärmuslikku määra, nt *üliandekas (pianist)*, *läbimärg (jopp)*, *tibatilluke (täpp)*. Kirjeldatud omadussõnad on **tähenduse tõttu vaegvõrdelised**. Harilikust hälbivas stiilis võib nendest esineda ka võrdlusvorme, nt *Nataša on tublisti vaeva näinud ja nüüd on tema jutt juba märksa eestikeelsem kui kaks kuud tagasi*.

On aga ka omadussõnu, millel morfoloogilised vormid üldse puuduvad. Need on sõnad, mis väljendavad küll omadust ja esinevad lauses täiendina, aga ei ühildu oma põhisõnaga. Neil puuduvad ka võrdlusvormid, ehkki nende tähendus ei pruugi võrdlust välistada. Niisuguseid, muutumatuid omadussõnu nimetatakse **vaegomadussõnadeks**. Vaegomadussõnade hulka kuuluvad:

1. Omastavapärased sõnakujud, millel (samas tähenduses) muud käändevormid puuduvad, nt *prantsuse (kirjandus)*, *katoliku (usk)*, *kulla (mees)*, *paganama (poisiklutt)*.
2. Liitsõnapärased sõnakujud, mille viimane osis on osastavakujuline *-karva*, *-laadi*, *-ohtu*, *-verd*, *-võitu*, *-värki*, kuid millel liitsõnana teised käändevormid puuduvad, nt *tuhakarva (juuksed)*, *iselaadi (inimene)*, *poisiohtu (töömees)*, *mustaverd (piiga)*, *kehvavõitu (söök)*, *isevärki (mõtted)*.
3. Sõnakujud, mis ei seostu ka ühegi muutähendusliku sõna omastava ega osastavaga, nt *väärt (jutt)*, *eri (asjad)*.
4. Sõnakujud, mis võivad käituda ka muutuva nimi- või omadussõnana, nt *sula (lumest)* – vrd *sulast*, *mäda* ~ *mädal (õunal)*.

M 5a Omadussõnadel kui sõnaliigil on ühisosad määrsõnade, tegusõnade, arvõnade ja nimisõnadega.

Küllaltki suur hulk muutumatuid sõnu, mis saavad lauses esineda täiendina (vaegomadussõnad), võivad käituda ka määrsõnana, st esineda lauses määrusena. Niisuguseid sõnu on mitusada, nt *valmis*, *eht*, *pärani*, *päris*, *naeruväärt*, *isemoodi*, *lokkis*. Vrd *On see ikka päris* (täiend) *raha?* *Töö on päris* (määrus) *korralikult tehtud*. *Ta vaatas mind isemoodi* (täiend)

pilguga. Ta vaatas mind kuidagi isemoodi (määrus). *Ta vahtis mind pärani* (täiend) *silmadega. Poisi silmad läksid imestusest pärani* (määrus).

Tegusõnade sõnaliigiga seob omadussõnu asjaolu, et kõikide verbide kesksõnad võivad lauses käituda omadussõnana. Oleviku kesksõna ei saagi lauses teisiti käituda kui omadussõnana, vrd *värisevad käed* nagu *soonilised käed* (vt M 78). Mineviku kesksõna esineb omadussõna funktsioonis ainult osal kasutusjuhtudest, vrd *kolletanud lehed* nagu *värvilised lehed* (vt M 79).

Arvsõnadega seob omadussõnu see, et kõik järgarvsõnad käituvad lauses täpselt samamoodi nagu tüüpilised omadussõnad, vrd *neljandas majas* nagu *suures majas* (vt M 6).

Omadus- ja nimisõnade ühisosa kohta vt M 4a.

Arvsõnad

M 6 Arvsõnad moodustavad ühtse sõnaliigi ainult tähenduse ja morfoloogia seisukohalt. Lauseõpetuse seisukohalt kuuluvad arvsõnade hulka väga erinevalt käituvad sõnad.

Arvsõnadeks nimetatakse sõnu, mis väljendavad asjade hulka ning muutuvad käändes ja arvus. Tähenduse järgi jagunevad arvsõnad omakorda kaheks: **põhiarvsõnad** ehk **kardinaalid** ja **järgarvsõnad** ehk **ordinaalid**.

Põhiarvsõnad väljendavad asjade absoluutset arvu ja vastavad küsimusele *mitu? mitmendik?*, nt *Toas on neli inimest. Tal on raamatust vaevalt kolmandik loetud*.

Järgarvsõnad väljendavad asjade kohta mingis järjestuses ja vastavad küsimusele *mitmes?*, nt *Jüri tuli viiendale kohale*.

Järgarvsõnad käituvad lauses samamoodi nagu omadussõnad ja neid võikski pidada omadussõnadeks. Põhiarvsõnad seevastu käituvad lauses omapäraselt ning sellele tuginebki arvsõnade pidamine omaette sõnaliigiks. Põhiarvsõnade süntaktiline omapära seisneb selles, et kui põhiarvsõna on nimetavas käändes, määrab ta (v.a *üks*) oma laiendi osastava vormi, teiste käänete korral aga on arv- ja nimisõna vahel ühildumisseos. Vrd *Toas viibis kolm inimest. Kolmele inimesele siin ruumi ei jätku*.

Määrsõnad

M 7 Määrsõnad on muutumatud sõnad, mis esinevad lauses määrusena. Määrsõnade tähenduskaala on üsna lai. Olulisemad tähenduslikud liigid on järgmised.

1. **Kohamäärsõnad** ehk **lokaaladverbid** märgivad ruumilisi suhteid, nt *Tule lähemale. Kaugelt kostis imelikke hääli.*

Nii nagu eesti kohakäänded, võivad ka kohamäärsõnad väljendada kolme ruumilise suhte vastandust. Sihtkohta väljendavad kohamäärsõnad vastavad küsimusele *kuhu?*, asukohta väljendavad kohamäärsõnad vastavad küsimusele *kus?*, lähtekohta väljendavad kohamäärsõnad vastavad küsimusele *kust?* Nt *alla, all, alt, ette, ees, eest, lähemale, lähemal, lähemalt, allapoole, allpool, altpoolt.* Kõik kohamäärsõnad siiski kolme suhet ei erista, nt *tagasi, edasi, kohati, maitsi.*

Kolme ruumilist suhet väljendava määrsõnasarja liikmeid võib pidada erinevateks muutumatuteks sõnadeks, nt *alla, all, alt.* Kuid niisuguseid kohamäärsõnu on võimalik käsitleda ka vaegkäändeliste sõnadena, mis esinevad ainult kolmes kohakäändes.

2. **Ajamäärsõnad** ehk **temporaaladverbid** märgivad sündmust iseloomustavaid ajalisi suhteid ja vastavad küsimustele *millal? kui kaua? mis ajaks? kui tihti?* jne, nt *homme, täna, eile, ammu, kaua, kauaks, varsti, sageli, tihti, harva.* Nt *Hiljuti käisime paadimatkal. Ta külastab meid päris sageli.*
3. **Viisi- ja seisundimäärsõnad** märgivad sündmuse toimumise viisi või sündmuses osaleja seisundit või asendit ning vastavad tavaliselt küsimusele *kuidas?*, nt *hästi, halvasti, ilusti, valjusti, salaja, vaikselt, segamini, lõbusalt, kurvalt, kössis, paljapäi, selili, naljatamisi.* Nt *Ära räägi nii valjusti. Mees istus kössis ja kurvalt. Kõik läks segamini.*

Seisundimäärsõnad võivad moodustada kaheliikmelisi sarju, mille üks liige väljendab seisundisse või asendisse sattumist, teine seal olemist, nt *vajus kössi – oli kössis; jäi purju – oli purjus.*

4. **Hulga- ja määramäärsõnad** märgivad objektide hulka või omaduse määra, nt *hulgakesi, kahekesi, üksinda, natuke(ne), palju, väga, võrdlemisi, üsna, märksa.* Nt *Nad läksid kahekesi kalale. Ta laulab võrdlemisi hästi. Täna on üsna ilus ilm.*

Määrsõnade tähenduslik jaotus pole kuigi range. Näiteks lauses *Mees ei läinudki otse koju* võib sõna *otse* pidada nii koha- kui

viisimäärsõnaks. Leidub ka üksikuid määrsõnu, mis ei sobi ühegi nimetatud liigi alla, nt *loomuldasa*.

Nagu öeldud, võivad koha- ja seisundimäärsõnad esineda sarjadena, mis meenutavad käändsõnade kohakäändevorme, nt *alla, all, alt; kõssi, kõssis*. Samuti võivad paljud määrsõnad moodustada sarju, mis vastavad omadussõnade võrdlusvormidele, nt *ilusti, ilusamini, kõige ilusamini*. Sel moel võib omavahel seotud olla kuni üheksa määrsõna: kolm kohavormi, igaühel kolm võrdlusvormi, nt *kaugele, kaugemale, kõige kaugemale, kaugel, kaugemal, kõige kaugemal, kaugelt, kaugemalt, kõige kaugemalt*. Kuna niisugused määrsõnad pole vormiliselt omavahel nii reeglipäraselt suhestatud nagu käände- ja võrdlusvormid, vaadeldakse neid enamasti erinevate muutumatute sõnadena, kuid põhimõtteliselt võib neid pidada ka ühe sõna eri vormideks (vt ka M 46).

- M 7a Iseseisvatel määrsõnadega on kokku puutepunkte käänduvate nimi- ja omadussõnadega, käändumatute ehk vaegomadussõnadega ning (mitteiseseisvate) abimäärsõnade ja kaassõnadega.

Mõned määrsõnad võivad olla homonüümsed nimi- või omadussõna käändevormiga. Tavaliselt näitab sõna kasutus lauses üheselt, missuguse sõnaliigiga on tegemist. Vrd *Lennuk lendas madalalt* (määruse funktsioonis määrsõna) *üle majade – Madalalt* (täiendi funktsioonis omadussõna käändevorm) *majalt oli värv maha koorunud*. Üksikjuhtudel võib siiski tekkida kahtlus, kas tegemist on nimisõna käändevormiga või määrsõnaga. Niisugusel juhul võib proovida, kas kriitilisele vormile saab lisada täiendit. Kui täiendit saab lisada, siis on tegemist käändevormis nimisõnaga, kui täiendit lisada ei saa, on tegemist määrsõnaga. Nt *Pärast rikkalikku söömaaega oli ta kõht lõhkemiseni* (määramäärsõna) *pungil – Kuni torude (ootamatu) lõhkemiseni* (nimisõna rajava käände vorm) *oli ta elanud oma kõögipugerikus*. Nimisõna seesütleva käändega sarnanevad määrsõnavormid erinevad paradigmaatilisest käändevormist sageli ka tüve tugeva astme poolest, vrd *Poisil olid kõrvad lukkus* (seisundimäärsõna) – *Selles tohutus ja keerulises lukus* (käändsõna seesütleva käände vorm) *oli midagi pahaendelist*.

Üsna suur hulk muutumatuid sõnu võib lauses käituda nii määrsõnana (määruse funktsioonis) kui vaegomadussõnana (täiendi funktsioonis) – vt M 5a.

Paljud sõnad (eriti kohta väljendavad) võivad esineda kord määrsonana, kord mitteiseseisva sõnana, nimelt abimäärsona või kaassõnana, nii et nende sõnaliiki saabki määrata ainult konkreetse lauses. Vrd *Meie peade kohalt lendas üle* (määrsona) *linnuparv. Ronisime üle* (kaassõna) *aia. Sa kipud ennast üle* (abimäärsona) *hindama.* (Vt M 10a, 11a.)

Asesõnad

M 8 Asesõnad on tüüpjuhul iseseisvad mittetäistähenduslikud sõnad, mis muutuvad käändes ja arvus ning käituvad lauses nimi-, omadus- või arvsõnade taoliselt, kuid on nendega võrreldes „tühjema“, abstraktsema sisuga, nt *mina, tema, see, niisugune, iga, mitu.*

Lauseõpetuse seisukohalt võivad mõned pronoomenid käituda kord iseseisvate, kord abisõnadena. Näiteks lauses *Kes seal kõnnib?* on pronoomen *kes* iseseisev sõna, aga lauses *Jüri pidi helistama mehele, kes olevat asjaga kursis* käitub seesama pronoomen nagu abisõna, mis seob omavahel kahte osalause.

Vastavalt sellele, missuguse täistähendusliku sõnaliigi taoliselt pronoomenid käituvad, võib neid jagada a) **asenimisõnadeks** ehk **prosubstantiivideks**, nt *mina, tema, kes*, b) **aseomadussõnadeks** ehk **proadjektiivideks**, nt *niisugune, missugune, iga*, ja c) **asearvsõnadeks** ehk **pronumeraalideks**, mida on ainult viis: *mitu, mitmes, mitu-setu, mitmes-setmes, mitmendik*. Niisugune jaotus pole siiski päris range, sest pronoomeni tähendus võib olla nii abstraktne, et üks ja seesama sõna võib käituda nii nimi- kui ka omadussõnade laadselt. Nt *Ma panin siia ühe raamatu. Võta see* (asenimisõna) *homme kaasa. Kas sa oled seda* (aseomadussõna) *raamatut juba lugenud?*

Pronoomeni abstraktne tähendus võib kontekstis tegelikult täpsustuda. Nt eespool toodud näites *Ma panin siia ühe raamatu. Võta see homme kaasa* tähistab pronoomen *ma* konkreetset kõnelejat, pronoomen *see* kõnealust raamatut. Kuid asesõnade tähendus võib jääda ka täpsustamata. Nt lauses *Keegi on siin täna käinud* jääbki asesõna *keegi* täpsem sisu määratlemata.

Selle järgi, missuguses kontekstis mingit pronoomenit kasutada saab, jagatakse pronoomenid kaheksasse liiki.

1. **Isikulised asesõnad** ehk **personaalpronoomenid** esindavad lauses kõneleja või kuulaja isikut või kedagi kolmandat märkivat nimisõna. Isikulisi asesõnu on kuus:

AINSUSES	MITMUSES
<i>mina (ma)</i>	<i>meie (me)</i>
<i>sina (sa)</i>	<i>teie (te)</i>
<i>tema (ta)</i>	<i>nemad (nad)</i>

Isikuliste asesõnade lühivariandid (vt M 159) esinevad tavaliselt lauserõhutus asendis, nt *Kellena su vend töötab?* Mõned lühivariandid võivad esineda ka rõhulises positsioonis, nt *Anna see mulle* (või *minule*)! Pikad variandid võivad olla lauses nii rõhutus kui ka rõhulises positsioonis, nt rõhutus positsioonis *Tema* (või *ta*) *nõustub sellega kindlasti*, rõhulises positsioonis *Tema sellega küll ei nõustu*.

Ainsuse 3. isiku pronoomeni lühivariant *ta* võib viidata ka elutule, nt *Viin võib ju hea olla, aga ta võtab mõistuse ära*. Pikk variant *tema* viitab normaaljuhul vaid isikule. Mõnel juhul kasutatakse elusolendile viitamisel *tema* või *ta* asemel hoopis näitavat asesõna *see* (vt punkt 4).

2. **Enesekohased asesõnad** ehk **refleksiivpronoomenid** *ise* : *enese* ~ *enda*, *oma*, *iseenese* ~ *iseenda*, *omaenese* ~ *omaenda* näitavad, et tegevusobjekt või omaja langeb kokku tegevussubjektiga, nt *Poiss tagus endale rusikaga vastu rinda*. *Sa võta oma asjad ja mine minema*, või rõhutavad asjaolu, et tegevussubjektiks on just nimetatu, mitte keegi teine, nt *Jüri ise nii ei arvanud*. Vt lähemalt SÜ 87.

3. **Vastastikused asesõnad** ehk **retsiprookpronoomenid** näitavad, et kaks või enam vastastikku toimivat tegevusobjekti või omajat langevad kokku tegevussubjektidega. Vastastikuseid asesõnu on kaks: *üksteise*, *teineteise*. Mõlemad on vaegmuutelised sõnad, millel puudub ainsuse nimetav ja mitmuse vormid. Asesõna *üksteise* osutab kahele või enamale, *teineteise* ainult kahele. Nt *Näis, et kõik need inimesed on üksteisega kuidagi seotud*. *Nad tähistasid alati üksteise sünnipäevi*. *Jüri ja Jaan vaatavad teineteisele* ~ *üksteisele* *kohkunult otsa*.

4. **Näitavad asesõnad** ehk **demonstratiivpronoomenid** viitavad mingile situatsioonist või teistest lausetest selguvale asjale, omadusele või

tegevusele. Asesõnad *see, too, sama, seesama, toosama, teine, muu* võivad esineda nii asenimisõnana, nt *Panin lauale ühe raamatu. Võta see homme kaasa*, kui ka aseomadussõnana, nt **Selle** raamatu loed sa ühe õhtuga läbi. Asesõnad *niisugune, samasugune, niisamasugune, selline, seesugune, säärane, säherdune, taoline, selletaoline* toimivad ainult aseomadussõnana, nt *Täna sajab jälle. Niisuguse ilmaga ei aja hea peremees koeragi välja.*

Asesõna *see* viitab harilikult elutule, kuid vahel kasutatakse teda ka elusolendile viitavana 3. isiku asesõna *tema* asemel. Kui näitavat asesõna *see* kasutatakse isikulise asesõna asemel, on tal halvustav varjund, nt *Peeter käis meil. – Mida see siit tahtis?*

Kui eelnevas tekstis on nimetatud kahte objekti, millest üks on elus, teine elutu, siis viidatakse elusale asesõnaga *tema*, elutule asesõnaga *see*, vrd *Anne ostis endale uue kleidi. Ta* (st Anne) *näeb kena välja. See* (st kleit) *näeb kena välja.*

Lõunaeestilist päritolu asesõna *too* ei ole eesti ühiskeeles veel päris kodunenud. Teda kasutatakse viitamaks kõnelejast ruumis ja ajas kaugemal paiknevale, nt **Too** seal on minu portfell. **Tol** aastal oli kevad väga külm, aga mitte: ***Too** siin on minu portfell. ***Tol** aastal on kevad väga külm. Asesõna *see* on ruumilise ja ajalise kauguse suhtes neutraalne.

Asesõnade *see, too, tema, ta* kasutuse kohta vt ka SÜ 89.

Omadussõnalisel näitaval asesõnal *niisugune* on mitmeid kõnekeelseid variante: *nisuke, nihuke, niuke*. Kõnekeelne on ka *sihuke, siuke*.

5. Küsivad-siduvad asesõnad ehk interrogatiiv-relatiivpronoomenid esinevad lauses kahes eri funktsioonis: a) küsisõnana küsilause või küsilause kujulises kõrvallause, nt **Kes** seal kõnnib? **Missuguse** kutsika te välja valisite? *Vaadake kõik kutsikad üle ja otsustage, missuguse te välja valite;* b) siduva sõnana relatiivses kõrvallause (relatiivlause), asendades pealause mingit nimisõna(fraasi), nt *See mees, kes seal kõnnib, on vist korstnapühkija.*

Küsivad-siduvad asesõnad on *kes, mis, kumb, missugune, milline, mäherdune, misuke* (kõnek), *mitu, mitmes, mitmendik*.

Nimisõnaliste asesõnade *kes* ja *mis* kasutuse kohta relatiivlausest vt SÜ 139.

Asesõna *mis* tähenduses 'missugune' võib asendada ka omadussõna. Niisugusel juhul on ta muutumatu sõna. Nt **Mis** raamatu sa raamatu-kogust võtsid? *Mina ei saa aru, mis inimestega sa läbi käid.*

Asesõnad *kumb*, *missugune*, *milline*, *mäherdune*, *mitmes* esinevad alati omadussõna asemel ning ühilduvad arvus põhisõnaga. Nt ***Kumb*** *õde sulle rohkem meeldib?* ***Missugused*** *inimesed nad tegelikult on?* ***Mitmendas*** *klassis Mari käib?*

6. **Umbmäärased asesõnad** ehk **indefiniitpronoomenid** on suhteliselt heterogeenne asesõnade rühm, mille ühisjooneks on see, et nad viitavad mingile täpselt määratlemata või tundmatule asjale, nähtusele või tunnusele. Umbmäärased asesõnad on *iga*, *igaiüks*, *igamees*, *kõik*, *mõlemad*, *kumbki*, *emb-kumb*, *kogu*, *terve*, *keegi*, *miski*, *mingi*, *mingisugune*, *miski-sugune*, *ükski*, *mitu*, *mitmes*, *mitu-setu*, *mitmes-setmes*, *mõni*, *mõningane*, *paljud*, *üks*, *teine*.

Asesõnad *iga*, *igaiüks*, *igamees* rõhutavad, et öeldu käib iga üksiku asja kohta eraldi. Neil asesõnadel on ainult ainsuse vormistik. *Iga* esineb omadussõna positsioonis, *igaiüks* ja *igamees* asendavad nimisõna. Nt *Loe see ankeet läbi ja vaata, kas sa saad ikka igast küsimusest aru.* ***Igaiüks*** *on ise oma õnne sepp.*

Asesõnad *mõlemad*, *kumbki*, *emb-kumb* viitavad kahele asjale, kusjuures *mõlemad* tõstab esile kahte asja koos, *kumbki* kaht asja eraldi ja *emb-kumb* ühte kahest asjast. Kõik kolm sõna võivad esineda nii omadussõna kui nimisõna positsioonis. Asesõnal *mõlemad* puudub ainsuse nimetav vorm. Muude käänete puhul võib *mõlemad* ja tema põhi olla kas ainsuses või mitmuses. Soovitav on kasutada ainsust, nt ***Mõlemast mehest*** (halvem *mõlematest meestest*) *olin ma varemgi kuulnud.* *Kumb* ja *emb-kumb* esinevad alati ainsuses, nt *Ma polnud kummastki mehest varem midagi kuulnud.* ***Kumbki*** *neist polnud sellest midagi kuulnud.* *Jüri mõtles, et emma-kumma raamatu peaks siiski ostma.* ***Emb-kumb*** *meist eksib.*

Asesõnad *kõik*, *kogu*, *terve* rõhutavad asja terviklikkust. Vaegmuuteline *kõik*, millel vormiline mitmuse nimetav kääne puudub, võib esineda nii nimisõna funktsioonis kui ka omadussõna funktsioonis ühilduva täiendina. Nt ***Kõigile*** *meil küll tööd anda pole.* *Ta oli kõigest sellest juba tüdinud.*

Kogu ja *terve* esinevad täiendina, kusjuures *kogu* on muutumatu sõna, *terve* aga ühildub oma põhisõnaga. Nt *See jäi talle meelde kogu eluks.* *Olen teda tervest linnast otsinud.*

Vaegmuuteline asesõna *keegi*, millel mitmuse vormistik puudub, esineb alati nimisõna funktsioonis. Nt ***Keegi*** *on siin paberites sorinud.*

Asesõnad *miski, mõni, üks, teine* esinevad nii nimisõna kui omadusõna funktsioonis, kusjuures vaegmuuteline *miski*, millel mitmuse vormistik puudub, on nimisõna funktsioonis tavalisem. Nt *Siin on miski viltu. See pole miski õige tegu. Mõni arvab, et võib endale kõike lubada. Piisab mõnest lohutavast sõnastki. Nii üks kui teine püüdis vastutust enda pealt ära veeretada. Sa eksid nii ühes kui teises asjas.*

Aseõnad *mingi, mingisugune, miskisugune, mõningane, mõningad, paljud, ükski, mitmes, mitmes-setmes* esinevad alati omadussõna positsioonis, ühildudes nii arvus kui ka käändes oma põhisõnaga; *mõningad* ja *paljud* esinevad alati mitmuse vormis. Nt *Jüri tahab mingis küsimuses sinuga konsulteerida. Ta rääkis mingitest dokumentidest, mis tuleb homseks korda teha. Kõneleja peatus pikemalt mõningatel olulistel küsimustel.*

Umbmäärases tähenduses kasutatud *mitu* ja *mitu-setu* asendavad arvõnu ning käituvadki lauses põhiarvõnade laadselt. Nt *Seal oli mitu uut maja.*

Asemäärsõnad

M9 Asemäärsõnad on täistähenduslike määrsõnade mittetäistähenduslikud vasted. Nagu täistähenduslikud määrsõnad, liigituvad ka asemäärsõnad koha-aseäärsõnadeks: *sinna, seal, sealt, siia, siin, siit, kuhu, kus, kust, siiapool, siinpool, siitpool, siiasamasse, siinsamas, siitsamast* jne, nt *Kust sa tuled? Siin pole mitte kedagi*; aja-aseäärsõnadeks: *siis, millal, kunas* jne, nt *Millal sa tuled? Olime siis kõik noored*; viisi- ja seisundi-aseäärsõnadeks: *nii, nõnda, sedasi, sedaviisi, sedamoodi, kuidas* jne, nt *Kuidas seda sõna hääldatakse? Sedaviisi te küll kuhugi ei jõua*; hulga- ja määra-aseäärsõnadeks: *sedavõrd, niivõrd* jne, nt *Ta oli sedavõrd väsinud, et ei jaksanud enam sõnagi öelda.*

Kuid asemäärsõnade hulgas on ka selliseid, millel täistähenduslike adverbide seas vasted puuduvad. Niisugused asemäärsõnad osutavad sündmuste põhjuslikele seostele: põhjuse-aseäärsõnad *sellepärast, seepärast, seetõttu, seeläbi, miks, mistõttu, millepärast*, otstarbe-aseäärsõnad *misjaoks, mistarvis*, möönduse-aseäärsõnad *kusjuures, seevastu, sellegipoolest*.

Nagu asesõnad liigituvad ka asemäärsõnad **enesekohasteks**: *ise* 'ise-enesest'; **vastastikusteks**: *omavahel, vastastikku, isekeskis*; **näitavateks**: *sinna, seal, siia, siiapool, siis, nii, sedaviisi, sedavõrd* jne; **küsiivateks**-

siduvateks: *millal, kuhu, kus, kust, kuidas, miks, misjaoks, mistarvis* jne; ja **umbmäärasteks:** *kunagi, millalgi, kusagil, kusagile, kusagilt, millegipärast, miskipärast* (kõnek), *mujale, mujal, mujalt, teisale, teisel, teisalt, teisiti, kõikjal, kõikjale, kõikjalt, alati, igati* jne.

Abimäärsõnad

M 10 Abimäärsõnad on muutumatud sõnad, mis kuuluvad lauses tegusõna juurde, andes sellele mingi uue tähendusvarjundi või konkretiseerides tegusõna tähendust, nt *läbi* (*elama*), *vastu* (*võtma*), *kallale* (*kippuma*), *tagasi* (*tõmbuma*), *ära* (*sõitma*), *ümbere* (*aelema*), *valmis* (*saama*), *lial* (*valguma*), *läbi* (*paistma*), *sisse* (*elama*). Abimäärsõnad on tähenduselt lähedased tuletusliidetele: nad moodustavad koos tegusõnaga uue tähendusliku terviku – ühendverbi (vt M3).

Nagu määrsõnad, võivad ka abimäärsõnad moodustada kohakäänetes muutuvaid sarju, nt *kokku* (*saama, langema*) : *koos* (*eksisteerima*) : *koost* (*lagunema*); *kõrvale* (*jääma*) : *kõrval* (*seisma*) : *kõrvalt* (*vaatama*).

M 10a Abimäärsõnade käsitlemine omaette sõnaliigina on mõneti tinglik. Nimelt võivad paljud abimäärsõnana käituvad sõnad esineda ka iseseisva määrsõnana. Abimäärsõnade tunnistamist omaette sõnaliigiks tingib asjaolu, et enamik vastavaid sõnu toimib sagedamini abimäärsõnana kui iseseisva määrsõnana. Neist paljude võime esineda iseseisva määrsõnana on koguni küsitav. Niisugused on näiteks perfektiivsust väljendavad *ära, läbi, valmis, ilma*, kuid ka mõned teised sõnad, nagu *kallale, jälile, kaasa* jt, mis ei vasta kunagi iseseisvale küsimusele, vaid moodustavad alati tegusõnaga lahutamatu terviku, nt *ära minema/kaebama/saatma* jne, *läbi lugema/elama/vaatama* jne, *valmis saama/tegema/olema* jne, *ilma jääma/jätma/olema* jne, *kallale kippuma/tungima* jne, *jälile jõudma/saama* jne, *kaasa võtma/tulema/mängima* jne.

Üldjuhul saab aga sõna liigitada abimäärsõnaks ainult konkreetsel esinemisjuhul. Et määrsõnad ja abimäärsõnad erinevad üksnes oma iseseisvuse astmelt, ei pruugi nende sõnaliik isegi konkreetses kontekstis alati selge olla. Olukorra teeb veelgi keerulisemaks asjaolu, et paljud kõnealusel sõnad võivad paralleelselt esineda ka kaassõnana, st kuuluda hoopis nimisõna juurde. Vrd *Ta on kusagil seal taga* (määrsõna) – *Ta ajab meid taga* (abimäärsõna) – *Ta on meie taga* (kaassõna).

Kaassõnad

M 11 Kaassõnad on muutumatud sõnad, mis kuuluvad lauses nimisõna juurde, andes sellele ligilähedasel samasuguseid tähendusi nagu käändetunnused, nt (*maja*) *taga*, (*linna*) *kohal*, (*laua*) *ümber*, (*saali*) *keskel*, *mööda* (*teed*), *pärast* (*sööki*), *enne* (*vihma*). Kaassõnad võimaldavad edasi anda palju mitmekesisemaid ja täpsemaid tähendusvarjundeid kui käändetunnused. Ehkki mõnel juhul saab kasutada paralleelselt nii kaassõna kui ka käändetunnust, on käändetunnuste tähendus palju abstraktsem ja seetõttu ka kasutusala laiem. Nii on näiteks rööpselt võimalikud küll *Pani raamatu laua peale* ~ *Pani raamatu lauale*, kuid rööpvariant puudub juhtudel, nagu *Andis poisile vastu kõrvu*. *Asi tundus vanamehele kahtlane*.

Nagu määrsõnad ja abimäärsõnad, võivad ka kaassõnad moodustada kolmeliikmelisi kohakäänetes muutuvaid sarju, nt (*maja*) *sisse* : (*maja*) *sees* : (*maja*) *seest*; (*laua*) *alla* : (*laua*) *all* : (*laua*) *alt*; (*ukse*) *ette* : (*ukse*) *ees* : (*ukse*) *eest*; *allapoole* (*pilvi*) : *allpool* (*pilvi*) : *altpoolt* (*pilvi*).

Kuivõrd kaassõnad on mittetäistähenduslikud, ilmneb nende tähendus sageli ainult seoses konkreetse nimisõnaga konkreetsetes kontekstis. Sealjuures võib üks ja seesama kaassõna eri kontekstides üsna erinevaid tähendusi kanda. Vrd *Sõitsime vastu tuult* – *Me oleme sõja vastu* – *Lõin pea kapinurga vastu veriseks* – *Ta on minu vastu väga lahke*. *Võileib kukkus laua alla* – *Kontserdi alguseni on jäänud pisut alla tunni*. *Pärast tööd läksid nad teatrisse* – *Tunni aja pärast on lõuna* – *Ärge selle pärast muretsege*. Seetõttu kerkivad kaassõnade tähenduslikul rühmitamisel umbkaudu samad probleemid nagu käänete tähendusfunktsioonide kirjeldamisel. Siiski on kaassõnade tähendus konkreetsem ja selgem kui käänedel.

1. **Kohakaassõnad.** Paljud kohasuhteid väljendavad kaassõnad jagunevad nagu kohakäänded ja osa kohaadverbe sihtkohta, asukohta ja lähtekohta väljendavateks kaassõnadeks. Nt *Pall veeres laua alla*. *Auto sõitis maja ette*. *Mees kadus rahva sekka*. *Ta tahtis minna teiste juurde*. – *Pall on laua all*. *Auto seisab maja ees*. *Meest polnud rahva seas enam nähagi*. *Olime õhtul naabrite juures*. – *Võta pall laua alt üles*. *Kao mu silme eest!* *Rahva seast ilmus nähtavale tuttav punetav nägu*. *Lahkusime naabrite juurest kell kümme*.

Mõned kohakaassõnad niisuguseid kolmikuid ei moodusta. Nt *Lennuk lendas madalalt üle puude*. *Mööda teed sõitis auto*. *Liikusime piki jõekallast*. *Ta liikus ettevaatlikult puude vahetsi*.

2. **Ajakaassõnad.** Nt Päikese tõusu **eel** on ilm külm. Ta saabus mõne päeva **eest**. Tee see töö nädala **jooksul** ära. Ta pole kolme aasta **kestel** kordagi siin käinud. Istusime ööd **läbi** üleval. Seminar algab kolme tunni **pärast**. Tule **enne** lõunat instituudist läbi.
3. **Põhjuslike suhete kaassõnad.** Nt Ta teeb kõik teiste **heaks**. Oma töö **jaoks** polnud tal millestki kahju. Jüri otsustas naise **kiuste** artikli valmis kirjutada. Teen sulle sünnipäeva **puhul** välja. Mille **põhjal** sa nii otsustad? Kas tasub selle tühise asja **pärast** südant vaevata? Kogusin referaadi **tarvis** materjali. Halva ilma **tõttu** jääb sõit ära. **Tänu** osavõtjate heatahtlikkusele üritus siiski õnnestus. Rõõmustasime tema saabumise **üle**.
4. **Viisi- ja seisundikaassõnad.** Nt Tüdruk langes teiste põlguse **alla**. Kannatasin hirmsa peavalu **käes** ~ **küüsis**. See asi polnud neile meelt **mööda**. Koerad haukusid üksteise **võidu**. Poiss jooksis särgi ja sokkide **väl** õue.
5. **Vahendi- või abinõukaassõnad.** Nt Kelle **abil** sa selle töö lõpuks valmis said? Kaaslaste jõu ja nõu **najal** tuli ta omadega siiski toime. Salakaebuste **teel** õnnestus tal rivaal eemaldada. Jüri on omaenese tarkuse **varal** nii kaugele jõudnud.
6. **Suhtumis- või suhtekaassõnad.** Nt Ta on oma ea **kohta** üsna arukas. Minu **meelest** on Jüri kõiges süüdi. Tarkuse ja teravmeelsuse **poolest** on ta teistest üle. Mari ilmutas nende ideede **suhtes** teatud umbusku. Palk käivat töö **järgi**.
7. **Hulga-, mõõdu- ja määrakaassõnad.** Nt Jüri on aastate **kaupa** kodust eemal viibinud. See teeb viis senti kasumit iga kilogrammi **kohta**. Ta on endale virnade **viisi** raamatuid kokku tassinud. Jüri on Marist arvestuses viie punkti **võrra** ees. Seal oli **üle** viieteistkümne inimese. Ta on meil veidi **alla** aasta töötanud.

Peale nende suuremate tähendusrühmade võivad kaassõnad väljendada veel:

- a) ligikaudsust, nt Tõnu lubas kella kolme **paiku** tulla. Astun teilt lõuna **aegu** läbi. Peeter on vist juba kolmekümne **ligi**. Õunu oli viiekümne kilo **ümber**. See arbuus kaalus kolme kilo **ringis**;
- b) koos- või kaasasolu, nt Ekskursandid saabusid giidi **saatel** hotelli. On sul meie **seltsis** igav? Kas sa vennaga **koos** nõustuksid tulema? Jüri läks teistega **ühes**. Tulge **koos** asjadega;
- c) ilmaolu, nt **Ilma** töötä läheb ta kohe närviliseks;

- d) asendust, nt *Sa pead kellegi enda **asemel** saatma. Jüri on juba täie mehe **eest** väljas. Maali lehm olla põdra **pähe** maha lastud;*
- e) koha-, aja- või kogusepiiri, nt *Läksime **kuni** suure teeni koos. See nõupidamine kestab vist **kuni** õhtuni. Tema artiklite arv ulatuvat juba **kuni** kahesajani. Rohi oli rinnust **saadik**;*
- f) välistust, nt ***Peale** Jüri ei tea sellest otsusest veel keegi;*
- g) tegijat, nt *Tuule **poolt** murtud puud jäidki metsa;*
- h) valdajat, nt *Töö jäi üliõpilase **kätte**. Kelle **käes** on võti? Tulevik on noorte **päralt**;*
- i) tegevusobjekti, nt *Mees löi kirvega jala **pihta**. Mis sa norid nende väikeste vigade **kallal**! Maitse **üle** ei vaielda.*

Kaassõnad võivad asetseda neid laiendava nimisõnafraasi järel või ees. Selle järgi nimetatakse neid **tagasõnadeks** ehk **postpositsioonideks** ja **eessõnadeks** ehk **prepositsioonideks**. Valdav osa eesti kaassõnadest on tagasõnad, nt (*laua*) *all*, (*laua*) *alt*, (*minu*) *meelest*, (*liiva*) *sisse*, (*supi*) *sees*, (*maja*) *seest*, (*kümnete*) *viisi*, (*tosinate*) *kaupa*, (*üksteise*) *võidu*. Tagasõnade tarvitamist peetakse üheks eesti keele soomeugriliseks jooneks, võrreldes indoeuroopa keeltega, mis kasutavad ainult eessõnu. Eesti keeles on eessõnu vähe, nt *enne* (*õhtut*), *keset* (*teed*), *piki* (*randa*), *ilma* (*emata*), *kuni* (*metsani*). Ilukirjanduskeeles, eriti luulekeeles, võivad küll tavaliselt tagasõnadena käituvad sõnad stiili- või rütmikaalutlustel asetseda nimisõna ees, nt *vahel vaevade*, *kiuste kõikide*. Üksikuid kaassõnu võib ka stiililt neutraalses kontekstis tarvitada nii ees- kui ka tagasõnana, nt *mööda teed* ~ *teed mööda*, *koos meiega* ~ *meiega koos*. Mõned sõnad on ees- ja tagasõnana tähenduselt erinevad, vrd *laua alla* (koht) – *alla kilomeetri* (mõõt), *eksimuse pärast* (põhjus) – *pärast tööd* (aeg).

Kaassõnad nõuavad nimisõnalt kindlat käändevormi. Enamik tagasõnu nõuab nimisõnalt omastava käände vormi, nt *katuse all*, *söögi asemel*, *teiste ette*, *meie heaks*, *looma kannul*, *kolme kaupa*, *laste kilda*, *naabri kiuste*, *poe ligidal*, *kuuse otsas*, *plangu taha*, *aia ääres*. Üksikud tagasõnad esinevad ka muude käänetega, nt *päev otsa*, *teed mööda*, *sügisest saadik*, *lastega seltsis*, *minuga koos*. Eessõnad esinevad tavaliselt koos osastavas käändes nimisõnaga, nt *enne koitu*, *keset teed*, *piki kallast*, *pealpool pilvi*, *kahele poole teed*. Üksikud eessõnad nõuavad muidki käändeid, nt *tänu sõbrale*, *kuni lõunani*, *ilma pikema jututa*.

Mõned kaassõnad on fakultatiivsed, sest nad täidavad sedasama funktsiooni, mis nende laiendi kääne, nt *koos isaga* ~ *isaga*, *ilma emata* ~

emata, ühes lastega ~ lastega, varandusega tükkis ~ varandusega, kuni hommikuni ~ hommikuni.

- M 11a Kaassõnade kui sõnaliigi piir nimi- ja (abi)määrsõnadega on hajus. Nii kaassõnad kui ka (abi)määrsõnad on enamikus kujunenud nimisõna käändevormide grammatiseerumise ehk leksikaaltähenduse tuhmumise teel. Kui ühe ja sellesama nimisõna käändevormi kasutati nii koos teise nimisõnaga kui ka koos tegusõnaga, tekkiski sõna leksikaalse tähenduse tuhmumisel abisõna, mis esineb kord nimisõnaga seoses kaassõnana, kord tegusõnaga seoses (abi)määrsõnana. Vrd *Mine seisa teiste kõrvale* (kaassõna) – *Sa oled viimasel ajal kõigest kuidagi kõrvale* (abimäärsõna) **jäänud**.

Teatud nimisõnade käändevormide grammatiseerumine toimub ka tänapäeval. Üleminek on järkjärguline ja selle alguses on tähendusnihked vaevu märgatavad. Otsustamaks, kas tegemist on iseseisva nimisõna käändevormiga või mitteiseseisva sõnaga, võib proovida, kas kriitilisele sõnakujule on võimalik lisada täiendit. Näiteks ühendites *häda sunnil, varga kombel, käte jõul* võib vorme *sunnil, kombel, jõul* pidada veel käändsõna alalütleva käände vormideks, sest saab öelda ka *häda paratamatul sunnil, varga alatul kombel, käte tõhusal jõul*. Niisuguste täiendiga ühendite konstrueeritus annab siiski tunnistust, et vaadeldavad vormid on abisõnastumas. Ühendites *vaenlase kannul, tõve küüsis* on aga vormid *kannul* ja *küüsis* juba sedavõrd abisõnastunud, et neile ei saa enam mingit täiendit lisada. Seetõttu võib neid pidada kaassõnadeks, ehkki nende leksikaaltähendus on veel läbinähtav. Samavõrra kaassõnastunud on ka näiteks *tänu*, milles on veel säilinud lähtenimisõna positiivne tähendus, mistõttu teda pole hea kasutada negatiivses tähenduses, nt **Tänu tulekahjule jäime peavarjuta*.

Peale nimisõna käändevormidest lähtunud kaassõnade leidub vähemal määral ka tegusõnade *des-* ja *mata-*vormidest kujunenud kaassõnu, nt *alates (homsest), lõpetades (lastega), vaatamata (raskustele), hoolimata (raskustest), võrreldes (teistega)*. *des-* ja *mata-*vormi muutumist kaassõnaks näitab mh tegevustähenduse tuhmumine, rektsioonivõimaluste ahenemine, muude verbilaiendite esinemise võimatus.

Sidesõnad

M 12 Sidesõnad on muutumatud sõnad, mille ainsaks süntaktiliseks funktsiooniks on siduda lauses moodustajaid, seejuures viimaste vormi mõjutamata.

Sidesõnu on kõikides keeltes vähe. Eesti keeles on neid parkümmend: *ja, ning, ega, ehk, või, aga, kuid, ent, vaid, et, kui, kuna, sest, kuni, kuigi, ehkki, nagu*, arhailine *elik* ning liitsõnalised *justkui, otsekui*. Nt *Alguses lõi Jumal taeva ja maa. See on hea raamat, aga too teine on huvitavam. Jüri on noorem kui Mari.*

Paljud sidesõnad kuuluvad ka ühendsidendite koosseisu: *nii et, nõnda et, sellepärast et, niikaua kui, parajasti kui, nõnda nagu, kas ... või, kui ... siis, ei ... ega, niihästi ... kui ka jne; selleks et, samal ajal kui, sel ajal kui, selle asemel et, sellest hoolimata et, peale seda kui*. Nt *See küsimus jääbki lahendamata, niikaua kui kumbki pool järeleandmisi ei tee. Nad peavad valima kas ühe või teise võimaluse, muud väljapääsu pole. Ta istus uuesti laua taha, samal ajal kui külalised alles esikus kobistasid. Õhk oli lämbe, sellest hoolimata et päev läbi oli vihma sadanud*. Kõige enam mitmesõnalisi sidendeid moodustavad sidesõnad *et* ja *kui*, üldse ei moodusta neid sidesõnad *ja, ning, ehk, elik, kuna, kuigi, ehkki, otsekui, justkui*.

Vastavalt oma võimele esineda rinnastavas või alistavas seoses jagunevad sidesõnad **rinnastavateks** (*ja, ning, ehk, elik, või, ega, aga, kuid, ent, vaid*) ja **alistavateks** (*et, kuna, sest, kuigi, ehkki, olgugi, nagu, otsekui, justkui*). Nt *linn ja maa; kolm või neli; teab, aga ei räägi – Ma tean, et loota pole midagi. Ta vaatas mind nagu ilmutust*. Sidesõnad *kui* ja *kuni* võivad esineda nii rinnastavas kui ka alistavas seoses, nt *Valvasin ööd kui päevad – Söö, kui maitseb. Paranemine võtab kolm kuni neli kuud – Ole siin, kuni ma tulen*.

Rinnastavad sidesõnad jagunevad tähenduse järgi **ühendavateks** (*ja, ning, ega*), nt *Alguses lõi Jumal taeva ja maa, eraldavateks* (*või, ehk, arhailine elik*), nt *Ei tea, kas naerda või nutta, ja vastandavateks* (*aga, kuid, ent, vaid*), nt *Tuleksin hea meelega, aga mul pole aega*.

Alistavad ja alistav-rinnastavad sidesõnad võivad täita väga erinevaid funktsioone, olenevalt sellest, missuguste sõnadega koos nad sidendi moodustavad ja/või missuguseid osalauseid omavahel seovad.

Rõhumäärsõnad

M 13 Rõhumäärsõnad on muutumatud sõnad, mis toimivad lauses üldlaienditena (lause- ja fraasilaienditena). Nad annavad edasi kõike seda, mis käib lausega väljendatava sündmuse kui terviku kohta: tõenäosus-vm modaalhinnanguid, nt *võib-olla*, *arvatavasti*, *vist*, *kahjuks*; suhtlus-eesmärgi, s.o küsimust, käsku jne, nt *kas*, *las*; sündmuse või selle osaliste tuntust, olulisust vms kuulaja jaoks, nt *ju*, *siis*, *ka*, *samuti*, *eelkõige*, *veel*, *hoopis*, *küll*, *just*, *kasvõi*, *juba*, *no*, *ometi*, *jah*, *vaat*. Nt **Võib-olla** ma eksisin. **Kas** Tallinnas eile vihma sadas? **Las** nad tulevad parem homme. **Ma ju** rääkisin sulle sellest. **Ka** poisid kuulasid huviga. **Just** sellest ma tahtsingi rääkida.

M 13a Sõnaliigiliselt on rõhumäärsõnad kõige tihedamalt seotud iseseisvate täis- tähenduslike määrsõnadega. Sageli võib üks ja seesama sõnakuju esineda paralleelselt nii iseseisva kui ka rõhumäärsõnana, nii lauseliikmena kui mittelauseliikmena. Esimesel juhul on harilikult võimalik vastava sõna kohta küsimus esitada, teisel juhul mitte. Vrd *Ta rääkis lihtsalt. (Kuidas ta rääkis?)* – *Ta lihtsalt rääkis. See oli õige tilluke putukas. (Kui tilluke putukas see oli?)* – *Läheks õige linna!*

Üks ja seesama sõnakuju võib esineda ka rõhumäärsõnana ja sidesõnana. Vrd *Nagu sa ise ei teaks!* – *Näib, nagu teaksid sa seda ka ise. Homme on ehk ilmgi pisut ilusam* – *See on tavaline halljänes ehk Lepus europaeus.*

Modaaladverbina käitub ka rõhutav liide *-ki/-gi*, mis pole küll foneetiliselt omaette sõna, kuid võib täita lauses üldlaiendi funktsiooni. Nt *Nii juhtuski. Siin metsas kasvab pilvikuid ja puravikkegi.*

Hüüdsõnad

M 14 Hüüdsõnad on iseseisva leksikaaltähenduseta muutumatud sõnad, mis väljendavad tundeid (nt *tohoh*, *oi*, *ai*, *uih*), annavad edasi tahteimpulsse (nt *kõtt*, *äss*, *kuss*), on suhtluses kontakti sõlmimise ja hoidmise vahendid (nt *halloo*, *ja-jah*) või jäljendavad heli (nt *kill-koll*, *plärts*). Hüüdsõnad toimivad tavaliselt omaette lausungina või lause süntaktiliselt sõltumatu osana (hüüundina). Ainult üksikutel hüüdsõnadel on grammatilise seostumise võime: hüüdsõnad *oi*, *oh*, *oo*, *ennäe*, *ena* jms võivad alistada

osastavas või nimetavas käändes nimisõnafaasi, nt **Oh õnnetust! Oo, noorus, noorus!**; onomatopoeetilised hüüdsõnad kui kõige ebatüüpilisemad võivad alistuda verbile, talitledes viisimäärusena, nt *Prõmm ja prõmm tagus keegi rusikaga uksele. Suur mädanenud õun kukkus potsti Jüri kõrvale maha.*

Oma süntaktilise seostumatuse juures on hüüdsõnad siiski võimelised andma tuletisi, nt *ahaa > ahaatama, nõõ > nõõtama, plärts > plärtsti.*

Päritolult on osa hüüdsõnu algupärased, nt *ahaa, ehee, oi, oo, aih, uih, noh, uu*, teised aga tekkinud täistähenduslike sõnade ja sõnade ühendite vormi ja/või sisu muutumise teel, nt *tere, aitäh, aitüma ~ aituma* (< *aita jumal*), *ennäe, ennäh, ena, etskae* (< *et sa kae*), *pagan* jne. Osa hüüdsõnu on laenulised, nt *davai, proosit, marss, halloo, kuss, stopp, vot, soo, vau.*

Tähenduse järgi on võimalik eristada hüüdsõnade seas nelja suuremat rühma.

1. Tundeid väljendavad hüüdsõnad peegeldavad kõneleja emotsioone ja suhtumist, nt *oi, ahaa, ohoo, hurraa, ai-ai, ähää*. Nt **Oi, kui ilus! Ohoo, keda ma näen! Hurraa!**
2. Tahteavaldusi väljendavad hüüdsõnad väljendavad kõneleja soovi kedagi tegevusele õhutada ja neid kasutatakse käskivate vormelitenä, nt *äss, nõõ, kõtt, säh, marss, kuss*. Nt **Säh, võta kott.**
3. Suhtlushüüdsõnad (nt *noh, no, jah, ah nii, ah soo*) sõlmivad kuulajaga kontakti, märkides kõnevooru algust (**Noh, kust teie tulete?**), hoiavad kuulajaga kontakti, toimides täitesõnana kõnevooru sees (*See oli **noh** niisugune natuke imelik päev*) või on tagasisidesignaalideks (**Nii-nii!**).
4. Onomatopoeetilised hüüdsõnad matkivad loomade hääletsusi või muid loodus- või tehishääli või toiminguid, nt *miäu, atsih, ha-ha-haa, öök, plärts, põmm, piraki, vinta-vänta, singa-vonga*. Paljud sõnad on reduplikatiivsõnad, mis näitavad matkitava heli korduvust, nt *auh-auh, liiri-lõõri, röh-röh, pliks-plaks, tipa-tapa, sulla-sulla*.

M 14a Sõnaliigiliselt on ambivalentssed onomatopoeetilised hüüdsõnad, mis, nagu öeldud, võivad alistuda verbile ja käituda seega nagu viisimäärsõnad.

Onomatopoeetiliste hüüdsõnade hulgas on nii liiteta kui ka *ti-/di-*liitelisi sõnu. Liiteta sõnadel on enamasti olemas ka liiteta variant, nt *kärtsti*

~ *kärts*, *köldi* ~ *köll*, *sulpsti* ~ *sulps*. Vastupidine aga ei kehti, nt sõnadel *kuku*, *kukeleegu* puuduvad liitelised vasted. Mõnikord on häädsõnadeks peetud ainult liiteta sõnu, liitelisi aga määrsõnadeks. Neid tuleks siiski käsitleda ühtmoodi, sest mõlemat tüüpi sõnu kasutatakse nii tegusõnast sõltumatult kui ka tegusõna laiendina, vrd ***Sulps!*** ~ ***Sulpsti!*** *Kivi kukkus sulps* ~ *sulpsti vette*.

VORMIMOODUSTUSE PÕHIMÕISTED

Mida uurib vormimoodustus: morfeem ja formatiiv

M 15 Vormimoodustus ehk sõnamuutmine ehk muutemorfoloogia on morfoloogia osa, mis kirjeldab sõnavormide moodustamist. Mõnikord kasutatakse muutemorfoloogia tähistamiseks ka terminit vormiõpetus ning eristatakse selle sees vormide moodustamist käsitlevat allosa ehk **vormisünteesi** ja vormidest arusaamist käsitlevat allosa ehk **vormianalüüsi**. Siinses käsiraamatus kirjeldatakse ainult vormide moodustamist.

Vormimoodustuse põhiüksuseks on **morfeem** – keelesüsteemi väikseim tähenduslik osa. Vastavalt tähendusele, mida morfeemid sõnavormis kannavad, jagunevad nad **tüvedeks**, **liideteks** ja **tunnusteks** (vt SJ 10).

Märkus. Eesti keele vormimoodustuses on käände- ja pöördetunnuseid nimetatud ka **lõppudeks** selle põhjal, et nad esinevad alati sõnavormi lõpus, nt *raamatu/te/le, ela/si/me*. Siinses käsiraamatus niisugust vahet ei tehta ja nimetatakse kõiki grammatiliste tähenduste kandjaid ühtviisi tunnusteks.

Vormimoodustuses käsitletakse grammatilist tähendust väljendavate tunnuste liitumist tüvele või mõnele teisele tunnusele. Sõna liiteline ehitus huvitab vormimoodustust ainult sedavõrd, kuivõrd see mõjutab tunnuste liitumist. Seepärast kasutatakse vormimoodustuses terminit *tüvi* sageli laiemas tähenduses, pidades tüveks seda sõnaosa, mis eelneb tunnuste(te)le. Nt sõnavorm *õpetajale* koosneb vormimoodustuse seisukohalt tüvest *õpetaja* ning käändetunnusest *le*, kuigi sõnamoodustuse seisukohalt koosneb *õpetaja* omakorda juurmorfeemist ja liidetest. Vormimoodustuse seisukohalt olulised on ainult üksikud tuletusliited, mis mõjutavad sõna vormimoodustust (vt M 18).

Ühes sõnavormis kajastub enamasti mitu grammatilist tähendust. Kõigi ühes sõnavormis kajastuvate grammatiliste tähenduste ühisväljendust nimetatakse **formatiiviks**. Nt sõnavorm *ela/sime* koosneb tüvest *ela*, mis kannab leksikaalset tähendust 'elus olema, eksisteerima, olemas olema,' ja formatiivist *sime*, mis kannab liitset grammatilist tähendust 'lihtmineviku mitmuse 1. pööre'.

Kuidas moodustatakse sõnavorme

- M 16 Sõnavormide moodustamiseks on kaks viisi: aglutinatsioon ja fleksioon (ehk fusioon).

Aglutinatsioon on sõnavormide moodustamise viis, mille korral sõnavorm liidetakse kokku morfeemidest nii, et eri morfeemid ei mõjuta üksteise välist kuju ning sõnavorm jaguneb selget tähendust kandvateks osadeks. Nt eesti keele sõnavorm *ela/n* koosneb selgesti eristatavatest osadest: tüvi *ela*, mis kannab sõna leksikaalset tähendust, ja tunnus *n*, mis kannab ainsuse 1. pöörde tähendust.

Ideaalse aglutineeriva keele korral saab morfeeme eri vormideks kokku liita nii, et nad jäävad ka teiste sõnavormide koostises väliselt samasuguseks ning kannavad ikka sama tähendust. Nt tüvi *ela* säilib samasugusena ka sama sõna teistes vormides (vrd *ela/ksite*, *ela/takse*, *ela/me*, *ela/gu*), tunnusel *n* on ainsuse 1. pöörde tähendus ka sama sõna teistes vormides ning teiste sõnade vormistikus (vrd *elasi/n*, *käi/n*, *laulaksi/n*).

Fleksioon on niisugune sõnavormide moodustamise viis, mille korral eri morfeemid mõjutavad üksteist nii, et sõnavormi pole võimalik jagada eri tähendust kandvateks osadeks. Nt sõnavormis *õõpru* tunneb igäüks küll ära mitmuse osastava käände sõnast *õõber*, ometi ei saa jagada seda sõnavormi osadeks ja täpselt näidata, kus on tüvi, kus mitmuse tunnus ja kus osastava käände tunnus.

Flekteerivates keeltes esineb üks ja seesama morfeem eri sõnavormides erineval kujul. Nt ladina keeles avaldub genitiivi tähendus eri sõnatüüpides ja ka ühe sõnatüübi ainsuses ning mitmuses täiesti erinevalt: vrd *silva* : *silvae* : *silvārum* ('mets : metsa : metsade') ja *hortus* : *hortī* : *hortōrum* ('aed : aia : aedade'). Ka eesti keeles võib nt tüvi *jalg* esineda vormiti kujul *jala* ning *jalga*, mitmuse tunnus võib aga avalduda kas *d*, *de*, *te* või *i*-na või sulada tüvega ühte (vrd *jala/d*, *jalga/de*, *raamatu/te*, *raamatu/i/d*, *jalgu*).

- M 17 Keeleajalooliselt tüübilt on eesti keel aglutineeriv. Eesti keele sõnavormid koosnevad enamasti kahest selgesti eristatavast osast: tüvest ja formatiivist, kusjuures formatiiv koosneb selgesti eristuvatest tunnustest. Nt sõnavorm *raamatu/te/le* koosneb tüvest *raamatu* ja formatiivist *tele* ning viimane jaguneb mitmuse tunnuseks *te* ja alaleütleva käände tunnuseks *le*.

Ometigi on eesti keel eemaldunud ideaalsest aglutineerivast keeletüübist palju kaugemale kui näiteks soome keel, milles morfeemid on säilinud palju selgepiirilisematena. Sealjuures on fleksioon arenenud eriti kaugale lõunaeesti murretes. Põhjaeesti murretes, millele tugineb ka eesti kirjakeel, on ajalooline aglutinatiivne keeletüüp paremini säilinud.

Eesti kirjakeele põhitüübilt aglutinatiivset vormimoodustust iseloomustavad järgmised flektiivsed jooned.

1. Sõnatüvi võib eri vormides olla erineva kujuga, vrd *jala/s*, *jalga/des*; *põõsas/te*, *põõsa/id* (vt lähemalt M 21).
2. Üks ja seesama tunnus võib eri vormides avalduda erinevalt, vrd mitmuse avaldumist vormides *jala/d*, *raamatu/te*, *raamatu/i/d*, *jalgu* (vt lähemalt M 68).
3. Teatud vormides võib sõnatüübiti tunnus sulada tüvega ühte morfoloogiliselt liigendamatuks **vormitüveks**, nt mitmusevormis *jalgu*, ainsuse sisseütlevas *patta*, lihtminevikus *oli* ja ülivõrdes *õnnelikem* (vt lähemalt M 21a, 55, 70, 87, 103).
4. Mitmuse osastava käände formatiivis on teatud sõnatüüpides kaks tunnust sulanud üheks liigendamatuks tervikuks, nt *ema/sid* (vt lähemalt M 53).

Algvorm

M 18 Kuna eesti keeles võib sõnatüvi vormimoodustuses muutuda, siis tuleb vormimoodustuse kirjeldamisel aluseks võtta üks kindel tüvekuju, millest reeglite esitamisel lähtuda. Niisugust tüvekuju nimetatakse **algvormiks**. Siinses käsiraamatus on käandsõnade algvormiks ainsuse nimetav kääne (*ema*, *auto*, *kirja`nik*, *`tantsijatar*) ja pöördõnade algvormiks tüvekuju, mis esineb *ma*-tegevusnime tunnuse ees (*ela(ma)*, *`hakka(ma)*, *kirjuta(ma)*, *`ilmne(ma)*).

See, missugustele reeglitele mingi algvorm vormimoodustuses allub, oleneb peamiselt algvormi fonoloogilisest ehitusest. Olulised on kolm algvormi omadust: **silpide arv**, **välde** ja **lõpufoneem**. Algvormi silpide arvu järgi jagunevad sõnad kolme rühma: ühe-, kahe- ning kolme- ja enamasilbilised sõnad. Välde on oluline ainult kahesilbilise algvormiga sõnade korral, sest ühesilbilised sõnad on kõik niikuinii kolmandavärtelised ja kolme- ning enamasilbiliste sõnade muutmisel pole välde (tavaliselt) tähtis. Lõpufoneemi seisukohalt jagunevad sõnad kahte suurde rühma:

vokaaliga lõppevad ja konsonandiga lõppevad sõnad. Üksikjuhtudel on oluline ka lõpufoneemi(de) täpsem määratlemine.

Niisiis saab eesti keele algvorme kirjeldada kolme omaduse põhjal, mis esitatakse siinses käsiraamatus kaldkriipsude vahel: araabia number märgib silpide arvu (1, 2 või 3jj), Rooma number märgib völdet (I, II või III välde; esitatakse ainult kahesilbiliste sõnade korral), tähis V või C märgib vastavalt vokaal- või konsonantlõpulisi sõnu. Sealjuures tuleb meeles pidada, et silpide arvu loetakse alates sõna pearõhulisest silbist või vormimoodustuse seisukohalt olulisest kaasarõhusilbist. Nt /1 C/-sõnad on ühesilbilised konsonantlõpulised sõnad, nagu `siil, `mets, `koer, `poiss, `peda `goog, /2 II V/-sõnad on kahesilbilised teisevärtelised vokaallõpulised sõnad, nagu *auto*, *jope*, *manna*, *kiisu*, /3jj V/-sõnad on kolme- ja enamasilbilised vokaallõpulised sõnad, nagu *elamu*, *kannatamatu*.

Algvormi fonoloogilise ehituse kõrval mängib sõnade muutmisel olulist osa ka sõnade liiteline ehitus. Eri liidete mõju sõna muutmisviisile on erinev. Tuletusliiteid, mis määravad sõna muutmisviisi, olenemata sõna fonoloogilisest ehitusest, nimetatakse **vormimoodustuse seisukohalt olulisteks liideteks**. Nt *ne*-liitelised sõnad muutuvad täiesti omapäraselt, vrd kahesilbilise kolmandavärtelise algvormiga sõnu `vaene : `vaese : `vaes/t : `vaes/te : `vaese/id ja `aasta : `aasta : `aasta/t : `aasta/te : `aasta/id. Seepärast kirjeldatakse niisuguseid sõnu nende liite järgi: /ne/-sõnad.

Muuttüübid ja erandid

- M 19 Vormimoodustuses pole mõtet esitada kõikide sõnade kõikide vormide moodustusreegleid. Ühesuguse algvormi ehitusega sõnad muutuvad enamasti ühtemoodi, st nende tüvega toimuvad ühesugused muutused ja nad kasutavad ühesuguseid formatiive. Vrd nt /2 I V/-sõnade *ema* ja *käbi* vorme: *ema* : *ema* : *ema* : *emasse* : *emade* : *emasid* ja *käbi* : *käbi* : *käbi* : *käbide* : *käbisid*. Sõnad, mis vormimoodustuses alluvad ühesugustele reeglitele, moodustavad **muuttüübi**.

Ühe muuttüübi kirjeldamiseks piisab, kui valida välja üks sõna, mis seda tüüpi esindab, ehk **tüüpsõna**, ja kirjeldada ainult seda sõna.

Üksnes algvormi ehituse järgi sõnu siiski muuttüüpidesse jagada ei saa, sest leidub sõnu, mille muutmine erineb tavalisest vastava algvormi ehitusega sõnade muuttüübist. Nt /2 I V/-sõnad *pada* ja *madu*

kasutavad küll samasuguseid formatiive, nagu *ema* ja *käbi*, aga teatud vormides nende tüvi teiseneb: *pada* : *paja* : *pada* : *pajasse* : *padade* : *padasid* ja *madu* : *mao* : *madu* : *maosse* : *madude* : *madusid*. Seepärast võib öelda, et *ema*- ja *pada*-tüüp on /2 I V/-sõnade kaks võimalikku muuttüüpi.

Keeles leidub üksikuid sõnu, mille muutmine on täiesti erandlik või erineb mõne tüübi muutmisest mõne üksiku vormi osas. Neid sõnu nimetatakse **eranditeks** ehk erandsõnadeks. Nt erandsõna *õlu* muutub täiesti ainulaadselt: *õlu* : *õlle* : *õlut* : *õllesse* : *õlled* ~ *õllede* : *õllesid* ~ *õllesid*, erandsõna *sada* muutub üldiselt nii nagu *sõda*-tüüpi sõnad, ainult ainsuse osastavas käändes on tal paralleelselt võimalikud kaks vormi: vrd *sõda* : *sõja* : *sõda* : *sõdade* : *sõdasid* ~ *sõdu* ja *sada* : *saja* : *sada* ~ *sadat* : *sadade* : *sadasid* ~ *sadu*. Sõna *sada* saab pidada *sõda*-tüübi erandiks, aga sõna *õlu* sidumine mingi tüübi külge on tinglik.

Põhivormid ja analoogiavormid

- M 20 Nii nagu kõigi keeles esinevate muutmisevõimaluste kirjeldamiseks pole tarvis kirjeldada kõiki sõnu, vaid piisab tüüpsõnade vaatlusest, nõnda pole ka kõigi vormide moodustamiseks tarvis üksipulgi kõiki vorme kirjeldada, sest paljud vormid on omavahel mitmes mõttes sarnased. Nt kõik ainsuse käänded alates (*sse*-tunnuselisest) sisseütlevast ning lisaks ka mitmuse nimetav kasutavad kõigi sõnade korral täpselt sama tüvevarianti nagu ainsuse omastav ja alati ühesugust formatiivi: vrd nt *jalg* : *jala* > *jala/sse*, *jala/s*, *jala/st*, *jala/le*, *jala/l*, *jala/lt*, *jala/ks*, *jala/ni*, *jala/ta*, *jala/ga*, *jala/d*; *põõsas* : *põõsa* > *põõsa/sse*, *põõsa/s*, *põõsa/st*, *põõsa/le*, *põõsa/l*, *põõsa/lt*, *põõsa/ks*, *põõsa/ni*, *põõsa/ta*, *põõsa/ga*, *põõsa/d*. Seepärast pole mingit mõtet esitada iga tüüpsõna korral üksikasjalikke reegleid nende käändevormide moodustamiseks. Piisab ainsuse omastava käände moodustusreeglitest ning teadmisest, missugune formatiiv mingis käändes lisada tuleb.

Kirjeldatud asjaolu alusel jagunevad muutevormid põhivormideks ja analoogiavormideks. **Põhivormid** on need vormid, mida pole võimalik teiste vormide alusel tuletada ning mille moodustamiseks tuleb iga muuttüübi korral anda vastavad reeglid. **Analoogiavormid** on vormid, mida saab moodustada mingi põhivormi analoogial.

Käändsõna põhivormid on **ainsuse nimetav, ainsuse omastav, ainsuse osastav, mitmuse omastav ja mitmuse osastav**. Põhivormiks tuleb tingimisi lugeda ka **ainsuse lühikest sisseütlevat**. Kuid sõna tüve- muutuste kirjeldamisel ning tüübikuuluvuse määramisel ainsuse lühikest sisseütlevat ei arvestata, sest selle moodustamine on täiesti erinev teiste sõnavormide moodustamisest ning selle kasutus on kõikuv. Kolm põhivormi – ainsuse nimetav, ainsuse osastav ja ainsuse lühike sisseütlev – on individuaalsed vormid, mille alusel teisi vorme moodustada ei saa. Kolm ülejäänud põhivormi – ainsuse omastav, mitmuse omastav ja mitmuse osastav – on aluseks käändsõna ülejäänud vormide moodustamisel (vt M 111).

Märkus. Vahel eristatakse veel põhi- ja **peavorme**. Niisugusel juhul nimetatakse põhivormideks ainult neid vorme, mille alusel saab moodustada teisi vorme, ning peavormideks neid (kitsamas tähenduses) põhivorme ja individuaalseid vorme kokku. Siinses käsiraamatus seda vahet ei tehta ning kasutatakse üksnes mõistet põhivorm.

Pöörd sõna põhivormid on **ma-tegevusnimi, da-tegevusnimi, kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre ja kindla kõneviisi umbisikulise tegumoe olevik**. Kõik need vormid on aluseks mingitele teistele pöörd sõna vormidele (vt M 112).

TÜVEVAHELDUSED

M 21 Eesti keele häälikuloolise arengu tulemusena võib sõnatüvi eri vormides esineda erineval kujul, nt *veda/ma* : *'vea/n*, *'vaene* : *'vaes/t*. Käändsõnade vormimoodustuses võib teatud muuttüüpides kolme esimese käände vaheline erinevus ilmnedu täiesti piisava selgusega ainult tüvevahelduses. Nt vormides *'kask* : *kase* : *'kask* tunneb iga eestlane eksimatult ära ainsuse nimetava, omastava ja osastava käände, ehkki mingit selget käändetunnust neis vormides pole: grammatiline tähendus selgub ainult tüvekuju vaheldumisest.

Muutuvaid sõnu, mille tüvi kõigis muutevormides ühesuguseks jääb, on eesti keeles vähem kui teiseneva tüvega sõnu. Käsiraamatu koostamisel aluseks olnud Eesti Keele Instituudi morfoloogilises andmebaasis on niisuguseid sõnu alla ühe viiendiku kõigist muutuvatest sõnadest: veidi alla 10% käändsõnadest, nt *roosa* : *roosa* : *roosa/t*, *õpetaja* : *õpetaja* : *õpetaja/t*, ja umbes 64% pöörd sõnadest, nt *ela/ma* : *ela/da* : *ela/b*, *kirjuta/ma* : *kirjuta/da* : *kirjuta/b*. Rohkem kui neli viiendikku muutuvatest sõnadest on niisugused, mille tüvi eri vormides erineb.

Muutused, mis tüvega vormimoodustuses toimuvad, võivad puudutada tüve eri osi. Selle järgi eristatakse kaht suurt tüvevahelduse liiki: **astmevaheldust**, mis puudutab tüve sisehäälikuid ja välidet, ning **lõpuvaheldust**, mis puudutab tüve lõpuhäälikuid. Vahelduv tüvi võib olla ainult astmevahelduslik (*ohe* : *'ohke*), ainult lõpuvahelduslik (*kanal* : *kanali*) või nii astme- kui ka lõpuvahelduslik (*lammas* : *'lamba*).

Astme- ja lõpuvaheldus on regulaarsed nähtused, mida saab reeglite abil kirjeldada. Kuid keeles on väike hulk sõnu, mille tüvi võib eri vormides olla täiesti erinev, nii et kahe tüvekuju vahel pole mingit fonoloogilist seost. Tüvekuju, mis pole algvormist reeglipäraselt tuletatav, nimetatakse **supletiivseks tüveks**. Päril supletiivseid tüvevariante kasutavaid sõnu on eesti keeles vähe, nt *mine/ma* : *lähe/n*, *ise* : *enese*, *'hea* : *pare/m*. Veidi rohkem on sõnu, milles algne reeglipärane vaheldus on häälikuloolise arengu tulemusena ähmastunud. Eri tüvekuju vahel on tänapäeval nõrk fonoloogiline seos küll säilinud, kuid seda oleks liiga keeruline reeglendada ning mõttekam on kirjeldada nende sõnade vormimoodustust supletiivsete tüvevariantide abil, vrd nt *tule/ma* : *tull/akse*, *tege/ma* : *'teh/tud*, *'mees* : *mehe*, *õlu* : *õlle*.

- M 21a Teatud tunnused võivad mõnes muuttüübis liituda tüvele flektiivselt, nii et tekib morfoloogiliselt liigendamatu **vormitüvi**. Niisuguseid vormitüvesid ei vaadelda siinses käsiraamatus mitte tüvevahelduse all, vaid vormitüve moodustamist käsitletakse koos vastavate vormitunnustega. Vormitüvesid on nelja liiki: ainsuse lühikese sisseütleva tüvi, nt *talv* : *ˈtallu* (vt M 55); mitmusetüvi, nt *pesa* : *pesi* (vt M 70); lihtmineviku tüvi, nt *tege/ma* : *tegi* (vt M 87); ülivõrdetüvi, nt *õnnelik* : *õnnelikem* (vt M 103).

Astmevaheldus

- M 22 Sõna eri vormides esinevad tüvekujud võivad üksteisest erineda oma astme poolest, st välte või sisehäälikute poolest või nii välte kui ka sisehäälikute poolest, nt *ˈhaara/ma* : *haara/ta*, *tõbi* : *tõve*, *ˈohka/ma* : *oha/ta*. Astme poolest erinevate tüvevariantide vaheldumist sõna vormiparadigmas nimetatakse astmevahelduseks.

Kui astmevaheldus avaldub ainult välteerinevuses, siis vahelduvad eri tüvevariantides II ja III välde, nt *ˈkarju/ma* : *karju/b*, *laine* : *ˈlaine*.

Kui astmevaheldus avaldub sisehäälikute erinevuses, peab vähemalt ühe tüvevariandi sisehäälikute seas esinema sulghäälik või *s*, mis teises tüvevariandis puudub või on teistsuguse pikkusega, nt *ˈkarga/ma* : *kara/ta*, *tõsi* : *ˈtõe*, *paat* : *paadi*. Muudel juhtudel ei kuulu sisehäälikute erinevus astmevahelduse alla, vaid tegemist on lõpuvaheldusega, mis lihtsalt ulatub sõna sisehäälikuteni, nt *ˈeesel* : *ˈeesli*, *ˈkringel* : *ˈkringli*.

Astmevahelduse seisukohalt jagunevad tüvekujud tugeva- ja nõrgaastmelisteks. **Tugevaastmeline tüvi** (T) on tavaliselt kolmandavälteline, **nõrgaastmeline tüvi** (N) teisevälteline, nt *ˈhaara/ma* (T) : *haara/ta* (N), *saade* (N) : *ˈsaate* (T). Kui astmeerinevus ilmneb selles, et ühes tüvevariandis esineb sulghäälik või *s*, mida teises tüvevariandis pole, on tugevaastmeline tüvevariant see, milles sulghäälik või *s* esineb, ja nõrgaastmeline see variant, milles sulghäälik või *s* puudub, olenemata kummagi tüvevariandi vältest, nt *ˈjoud* (T, III välde) : *ˈjou* (N, III välde), *tõbi* (T, I välde) : *tõve* (N, I välde), *käsi* (T, I välde) : *ˈkæe* (N, III välde).

Astmevaheldus hõlmab kahte nähtust: astmemuutust ja astmevaheldusmalli.

Astmemuutus iseloomustab konkreetseid fonoloogilisi teisenemisi, mis leiavad aset algvormist erinevas astmes tüvevariandi moodustamisel.

Astmemuutusreeglid kirjeldavad nt seda, kuidas tüvekujust `vaata(*ma*) saadakse tüvekuju *vaada(nud)* või tüvekujust *ohe* tüvekuju `ohke.

Astmevaheldusmall iseloomustab seda, missuguses astmes tüve sõna eri muutevormides kasutatakse, olenemata sellest, kuidas vastavas astmes tüvekuju on moodustatud. Nt sõnade `haara/*ma* ja `karga/*ma* vormides vahelduvad tugeva- ning nõrgaastmeline tüvevariant ühtemoodi, vrd `haara/*ma* (T) : haara/*ta* (N) : `haara/*n* (T) ja `karga/*ma* (T) : kara/*ta* (N) : `karga/*n* (T). Seega on need kaks sõna ühesuguse astmevaheldusmalliga, kuigi konkreetne astmemuutus on mõlemas sõnas erinev, vrd ainult välteerinevusega vorme `haara/*ma* : haara/*ta* ja sisehäälikute poolest erinevaid vorme `karga/*ma* : kara/*ta*.

M 23 **Astmevahelduse alla ei kuulu:**

1. Juhuslike kolmandavärteliste vormide esinemine *tuli-* ja *pesema-* tüüpi sõnade vormistikus, kus tüvi lüheneb lõpumuutuse tagajärjel ühesilbiliseks, nt *tuli* : *tule* : `tul/*d*, *pese/ma* : *pese/b* : `pes/*takse*.
2. Kolmanda välte esinemine sõnade *teine* ja *naine* vormides, nt *teine* : `teis/*t*, `teisi.
3. Teisevärteliste vormide esinemine lõpuvahelduseta ühesilbilise tüvega sõnade vormistikus, nt `maa : `maa/*de* ~ maa/*de*, `saa/*ma* : saa/*nud*.
4. Suplettiivsete tüvekujude vahelised erinevused, nt *mine/ma* : läk/*sin* : läi/*nud*.
5. Tüvekonsonandi pikenemine ja sellega kaasnev välteteisendus lühikesesse sisseütleva vormides, nt *pesa* : `pessa, *maja* : `majja.
6. Kindlate formatiivide liitumisega kaasnev sulghääliku väljalangemine tüvelõpulisest konsonantühendist *ks*, *sk* või *ps*, nt `uks : `us/*t*, `lask/*ma* : `las/*takse*, `laps : `las/*t*.

Missugused sõnad on astmevahelduslikud

Selleks, et määrata, kas sõna on astmevahelduslik või mitte, tuleb võrrelda sõna kriitilisi põhivorme.

- M 24 **Käändsõnade** korral piisab tavaliselt sellest, kui võrrelda **ainsuse nimetavat** ja **omastavat** ning vaadata, kas nendevaheline erinevus sobib kokku astmevahelduse olemusega. Nt vormide `siil : siili ja

taevas : `taeva võrdlemisest piisab otsustamaks, et need sõnad on astmevahelduslikud.

Mõnikord ainsuse nimetava ja omastava võrdlemisest siiski ei aita. Nt vormide *nali* : *nalja* ning *sõber* : *sõbra* omavaheline suhe ei mahu astmevahelduse mõiste alla: välde küll erineb, aga vastanduvad I ja II, mitte II ja III välde; sisehäälikud erinevad samuti, kuid erinevus ei puuduta sulghäälikut või *s*-i. Astmevahelduslik erinevus tuleb ilmsiks alles siis, kui haarame võrdlusesse ka **ainsuse osastava**: *nali* : *nalja* : `nalja, *sõber* : *sõbra* : `sõpra. Niisuguseid sõnu, mille algvorm on määramata astmes ning mille tegelik astmeerinevus ilmneb alles ainsuse omastava ja osastava võrdlemisel, on keeles umbes 70, ent eksimise vältimiseks tasub astmevahelduse määramisel ainsuse osastavat alati silmas pidada.

Käändsõnade hulgas on astmevahelduslikud tavaliselt /1 C/-sõnad ja /`ik/-sõnad, nt `siil : siili, õnne`lik : õnneliku. Teistsuguse algvormi ehitusega sõnad on tavaliselt ilma astmevaheldusega, nt `koi : koi, roosa : roosa, õpetaja : õpetaja, kanal : kanali, termos : termose. Siiski leidub ka teistsuguse ehitusega sõnade hulgas üksikuid astmevahelduslikke muuttüüpe, nt /1 V/-sõnadest `sai : saia, /2 I~II C/-sõnadest küünal : `küünla, sõber : sõbra : `sõpra, /2 I~II V/-sõnadest mõte : `mõtte, nali : nalja : `nalja. Üksikud /1 C/-sõnad ei allu astmevaheldusele, nt `õel : `õela. /2 III/-sõnad ning kõik kolme- ja enamasilbilised käändsõnad on alati astmevaheldusega, nt `aasta : `aasta, `kringel : `kringli, taltsutamatu : taltsutamatu.

Käändsõnadest alluvad astmevaheldusele:

/1 C/-sõnad	tavaliselt (v.a õel-tüüp)
/`ik/-sõnad	alati
/1 V/-sõnadest	sai-tüüp, erandsõna loe
/2 I~II C/-sõnadest	küünal-, ratas-, armas-, manner-, sõber-tüüp
/2 I~II V/-sõnadest	pada-, sõda-, lagi-, käsi-, nali-, mõte-, pääse-tüüp

M 25 **Pöördsõnade** korral tuleb võrrelda kolme põhivormi: **ma-tegevusnime**, **da-tegevusnime** ja **kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööret**, nt `hakka/ma : haka/ta : `hakka/b, `laul/ma : `laul/da : laula/b.

Pöördsõnade hulgast on astmevahelduslikud kõik /1 C/-sõnad, nt `laul/ma : `laul/da : laula/b. Tavaliselt on astmevahelduslikud ka /2 III V/-sõnad, nt `hakka/ma : haka/ta : `hakka/b, `õppi/ma : `õppi/da : õpi/b, `liiku/ma : `liiku/da : liigu/b. Kuid *u*-tüveliste sõnadega väliselt sarnased

u-refleksiivid ei ole kunagi astmevahelduslikud, nt `muutu/*ma* : `muutu/*da* : `muutu/*b*. Astmevaheldus puudub ka nendes *a*-ga lõppevates sõndes, milles *a* kuulub tuletusliitesse, nt `taasta/*ma* : `taasta/*da* : `taasta/*b*, `loenda/*ma* : `loenda/*da* : `loenda/*b*. Peale nende, selgelt liiteliste sõnade on veel umbes 30 /2 III *i, e*-sõna, mis ei allu astmevaheldusele, nt `jälgi/*ma* : `jälgi/*da* : `jälgi/*b*, `kulge/*ma* : `kulge/*da* : `kulge/*b*. Osa /2 III V/-sõnu võib muutuda nii astmevahelduslikult kui ilma astmevahelduseta (vt M 175). Alati on astmevahelduslikud kahesilbilised (C)*le*-liitelised sõnad, nt `vaevle/*ma* : vaevel/*da* : `vaevle/*b*. Erandid on ainult `loetlema ja `taotlema (vt M 170).

Ülejäänud ühe- või kahesilbilised sõnatüübid on tavaliselt astmevahelduseta, nt `käi/*ma* : `käi/*a* : `käi/*b*, *ela*/*ma* : *ela*/*da* : *ela*/*b*. /2 I V/-sõnade hulgast on *luge*- ja *tege*-tüüp siiski astmevahelduslikud, nt *luge*/*ma* : *luge*/*da* : `loe/*b*. Kolme- ja enamasilbilise algvormiga pöörd-sõnad on alati astmevahelduseta.

Pöörd-sõnadest alluvad astmevaheldusele:

/1 C/-sõnad	alati
/(C) <i>le</i> -sõnad	alati
/2 I V/-sõnadest	<i>luge</i> / <i>ma</i> -, <i>tege</i> -tüüp
/2 III V/-sõnad	tavaliselt (v.a <i>jälgima</i> -tüüp ja / <i>ta, sta, lda, nda, u</i> -refl/-sõnad)

Astmemuutus

- M 26 Astmemuutuse suund võib olla erinev, olenevalt algvormi astmest. Tavaliselt on algvorm tugevas astmes ning algvormist erineva astmega tüvevariandi saamiseks tuleb tüve aste nõrgaks muuta, nt `park → *pargi*, `õppima → *õpi*/*n*. Niisugust astmemuutust nimetatakse normaalseks ehk **nõrgenevaks astmemuutuseks**. Käändsõnade korral võib algvorm olla ka nõrgas astmes ning sellest erineva tüvekaju moodustamiseks tuleb aste tugevaks muuta, nt *torge* → `torke. Niisugust astmemuutust nimetatakse pööratud ehk **tugevnevaks astmemuutuseks**.

Tüves asetleidvate fonoloogiliste muutuste laadi alusel eristatakse kolme astmemuutuse liiki: vältemuutus, pikkusmuutus ja laadimuutus.

M 27 **Vältemuutus** on niisugune astmemuutus, mille korral muutub ainult sõna välde. Nõrgeneva vältemuutuse korral asendub kolmas välde teisega (*'laev : laeva, 'hõõru/ma : hõõru/n*), tugevneva vältemuutuse korral asendub teine välde kolmandaga (*arve : 'arve*). Vältemuutuse korral tüve sisehäälikute fonoloogiline pikkus ei teisene, ehkki kirjapildis võib sulghäälik esineda vältemuutusliku sõna nõrgaastmelises tüvevariandis ühe, tugevaastmelises tüvevariandis kahe tähega märgitult (vrd *mõte : 'mõtte, 'hakka/ma : haka/ta*).

nõrgenev vältemuutus: III → II

tugevnev vältemuutus: II → III

Vältemuutuslikke sõnu on ligi 9000 (neist umbes 350 käändsõna allub tugevnevale vältemuutusele).

M 28 **Pikkusmuutus** on vältemuutuse alaliik. Teatud ehitusega tüvede korral, mis sisaldavad sulghäälikut või *s*-i, võib astmemuutus realiseeruda kahte moodi. Sõnades, mille kolmandavältilises algvormis on *k, p, t* või *ss*, võib astme nõrgenemine realiseeruda ainult välteerinevusena, ilma sisehäälikute fonoloogilise muutuseta, nt *'tank : tanki*. Teistes samasuguse ehitusega sõnades kaasneb välte nõrgenemisega sulghääliku või *s*-i lühenemine, mida kirjapildis kajastab *k, p, t* või *ss*-i asendumine *g, b, d* või *s*-iga (*'pank : panga, 'kaup : kauba, 'vaata/ma : vaada/ta, 'poiss : pois*). Sõnades, mille teisevältilises algvormis on *g, b, d* või *s*, võib III välde astme tugevnemisel realiseeruda samuti ilma sisehäälikute muutuseta (*rõngas : 'rõnga, seade : 'seade*). Teistes samasuguse ehitusega sõnades kaasneb välte tugevnemisega sulghääliku või *s*-i fonoloogiline piknemine, mida kirjapildis kajastab *g, b, d* või *s*-i asendumine *k, p, t* või *ss*-iga (*põrge : 'põrke, saabas : 'saapa, vaade : 'vaate, pörsas : 'põrssa*). Vältemuutust, millega kaasneb sulghääliku või *s*-i pikkuse muutumine, nimetatakse pikkusmuutuseks.

nõrgenev pikkusmuutus: (III) *k, p, t, ss* → (II) *g, b, d, s*

tugevnev pikkusmuutus: (II) *g, b, d, s* → (III) *k, p, t, ss*

Pikkusmuutus saab tüves toimuda siis, kui sulghäälikule või *s*-ile eelneb pikk vokaalaines (*'kaapi/ma → kaabi/b, hõige → 'hõike*), eelneb heliline konsonant (*'marssi/ma → marsi/b, torge → 'torke*) või järgneb heliline konsonant (*'kõpla/ma → kõbla/ta*).

Nõrgenev pikkusmuutus toimub peaaegu alati, kui tüvi vastab kirjeldatud tingimustele. Ainus sõna, mis sobivale struktuurile vaatamata allub ainult vältemuutusele, on `tank : tanki. Enamasti alluvad uued laenud alguses vältemuutusele, kuid keelega kohanedes hakkavad alluma pikkusmuutusele, nt alguses `grant : granti, nüüd grandi, alguses pe`tank : petanki, nüüd petangi. Ainult vältemuutusele alluvad ka võõrisikunimed, mille struktuur võimaldaks pikkusmuutust, nt `Kant : Kanti, ning enamik võõrkohanimesid, nt De`troit : Detroiti; sagedamini kasutatavad kohanimed alluvad pikkusmuutusele, nt New`York : New Yorgi.

Tugevneva astmemuutuse korral on olukord keerulisem. Pikkusmuutuseks sobiliku ehitusega omasõnad võivad alluda nii pikkus- kui ka vältemuutusele, vrd võnge : võnke, aga pinge : `pinge, raibe : `raibe, aga vaibe : `vaibe. *s*-i sisaldavad sõnad ongi normitud paralleelse kasutusega: põrsas : `põrssa ~ `põrsa.

Pikkusmuutuslikke sõnu on ligi 1800 (neist umbes 170 käändsõna allub tugevnevale pikkusmuutusele).

M 29 **Laadimuutus** on niisugune astmemuutus, mille korral eri astmes tüvevariandid erinevad teineteisest sulghääliku või *s*-i esinemise või puudumise poolest. Nõrgeneva astmemuutuse korral tugevas astmes esinev sulghäälik või *s* asendub või assimileerub või kaob, nt pada : paja, `kuld : kulla, `saag : `sae, käsi : `käe. Tugevneva astmemuutuse korral asendub heliline konsonant (poolvokaal) sulghäälikuga või asendub pikk heliline konsonant sama konsonandi ja sulghääliku ühendiga või lisandub sulghäälik lihtsalt olemasolevatele sisehäälikutele, nt joove : `joobe, kolle : `kolde, ohe : `ohke. Tugevnevas laadimuutuses *s* ei osale.

Laadimuutuslikke sõnu on umbes 890 (neist umbes 180 käändsõna allub tugevnevale laadimuutusele).

Laadimuutuses osalev sulghäälik on tavaliselt lühike ja märgitakse *g*, *b*, *d*-ga (`org, `halb, sadu), kuid helitus ümbruses esindab fonoloogiliselt lühikest sulghäälikut kirjaipildis *k*, *p*, *t* (`lohk, `luht; laadivahelduslik lühike /*p*/ helitus ümbruses ei esine). Seitsmes pöördõnas allub laadivaheldusele fonoloogiliselt pikk sulghäälik, mida kirjaipildis märgib (konsonantühendis) samuti ühekordne *k*, *p*, *t*, nt `üttele/ma : `öel/da, `mõttele/ma : `mõel/da.

Olenevalt sellest, mis sulghääliku või *s*-iga astmemuutuse käigus juhtub, eristatakse kolme laadimuutuse alaliiki.

Nõrgeneva laadimuutuse alaliigid on **assimilatsioon**, **asendumine** ja **kadu**. Assimilatsiooni korral samastub sulghäälik või *s* eelneva helilise konsonandiga, nt `tund : tunni, `kumb : kumma, `vars : varre. Asendumise korral tuleb sulghääliku või *s*-i asemele poolvokaal või *n*, nt `pärg : pärja, `tõbi : tõve, `kaas : kaane. Kao korral tugevas astmes esinev sulghäälik või *s* lihtsalt kaob, nt `saag : `sae, `kuub : kuue, `uus : uue. Assimilatsiooni korral kaasneb laadimuutusega tavaline vältemuutus, asendumise ning kao korral võivad vältesuhted olla rikutud.

assimilatsioon:	(III) <i>nd</i>	→	(II) <i>nn</i>	`tund : tunni
	(III) <i>rd</i>	→	(II) <i>rr</i>	`kord : korra
	(III) <i>ld</i>	→	(II) <i>ll</i>	`kuld : kulla
	(III) <i>mb</i>	→	(II) <i>mm</i>	`tõmba/ma : tõmma/ta
	(III) <i>rs</i>	→	(II) <i>rr</i>	`kõrs : kõrre

asendumine:	<i>b</i> → <i>v</i>	<i>tõbi</i> : <i>tõve</i>
	<i>d</i> → <i>j</i>	<i>sada/ma</i> : <i>saja/b</i>
	<i>g</i> → <i>j</i>	`pärg : pärja
	<i>s</i> → <i>n</i>	`kaas : kaane

kadu:	<i>g</i> (~ <i>k</i>)	→	0	`saag : `sae, `sohk : sohi
	<i>b</i>	→	0	`kuub : kuue
	<i>d</i> (~ <i>t</i>)	→	0	`luud : luua, `koht : koha
	<i>t</i>	→	0	`mõtlem/ma : `mõel/nud
	<i>s</i>	→	0	käsi : `käte

Kui sulghäälik või *s* kaob vokaalide vahelt, siis võib tüvi alluda lisaks veel **vokaaliteisendustele**. Olulisimad neist on pika mittekõrge vokaali lühenemine, nt `roog : `roa, `need/ma : `nea/n (pikk kõrge vokaal säilib: `siig : siia) ja kõrge vokaali madaldumine, nt süsi : `söe, nuga : `noa.

Tugevneva laadimuutuse alaliigid on **dissimilatsioon**, **asendumine** ja **lisandumine**. Dissimilatsiooni korral eraldub sulghäälik pikast helilisest konsonandist, nt *tunne* : `tunde, *komme* : `kombe. Asenduse korral asendub algvormis esinev heliline konsonant sulghäälikuga, nt *varvas* : `varba. Lisandumise korral lisandub tüvesse lühike sulghäälik, nt *oie* : `oige. Dissimilatsiooni ja asendumisega kaasneb tavaline vältemuutus, lisandumise korral võivad vältesuhted olla rikutud.

dissimilatsioon:	(II) <i>nn</i>	→ (III) <i>nd</i>	<i>tunne</i> : `tunde
	(II) <i>rr</i>	→ (III) <i>rd</i>	<i>murre</i> : `murde
	(II) <i>ll</i>	→ (III) <i>ld</i>	<i>kolle</i> : `kolde
	(II) <i>mm</i>	→ (III) <i>mb</i>	<i>komme</i> : `kombe
asendumine:	(II) <i>v</i>	→ (III) <i>b</i>	<i>varvas</i> : `varba
	(II) <i>j</i>	→ (III) <i>g</i>	<i>hüljes</i> : `hülge
lisandumine:	<i>o</i> → <i>g</i> (~ <i>k</i>)		<i>oie</i> : `oige, <i>ohe</i> : `ohke
	<i>o</i> → <i>d</i> (~ <i>t</i>)		<i>roie</i> : `roide, <i>juhe</i> : `juhtme

Kui on teada, et sõna allub laadimuutusele, on laadimuutuse täpsem liik enamasti reeglistatav, kuid reeglid on väga keerulised ning üksikasjalikud. Laadimuutus tervikuna on ainult vanu kindlalt piiratud tüvesid haarav nähtus, mis ei laiene uutele laensõnadele. Uudissõnade loojad on siiski püüdnud juurutada ka uusi laadimuutuslikke tehissõnu, millest üksikud ongi käibele tulnud, nt `emba/ma : emma/ta, maare : `maarde 'maavara'.

Astmevaheldusmallid

- M 30 Astmevaheldusmall iseloomustab seda, missuguses astmes tüvekuju sõna ühes või teises muutevormis kasutatakse, olenemata sõna astmemuutuse fonoloogilisest liigist.

Astmevaheldusmallide erinevused tulevad ilmsiks sõnade põhivormide võrdlemisel. Ülejäänud vormide aste on tuletatav põhivormide alusel (vt M 111, 112).

Käändsõna astmevaheldusmallid

- M 31 Käändsõna vormimoodustuses võib suurem osa vorme olla kas tugevas või nõrgas astmes, v.a mitmuse osastav ja *i*-mitmuse vormid, mis on alati tugevas astmes. Põhivormides kasutatavate astmete kombinatsioone on kokku 10 (T = tugevaastmeline tüvi, N = nõrgaastmeline tüvi, ? = määramata astmega tüvi).

MALLI NR	AINS NIM	AINS OM	AINS OS	MITM OM	MITM OS	SÖNADE ARV*	NÄIDE
1.	T	N	T	T	T	6570	<i>`siil</i>
2.	T	N	T	T~N	T	1280	<i>õnne`lik</i>
3.	T	N	N	N	T	32	<i>`uus</i>
4.	?	N	T	T	T	68	<i>nali</i>
5.	?	N	T~N	T	T	4	<i>rehi</i>
6.	N	T	N	N	T	590	<i>mõte</i>
7.	N	T	N	T	T	100	<i>pääse</i>
8.	N	T	N~T	T	T	15	<i>armas</i>
9.	N	T	N	N~T	T	2	<i>kallis</i>
10.	N	T	T	T	T	8	<i>manner</i>

Käändsõna astmevaheldusmallid jagunevad kahte suurde rühma, kirjeldades vastavalt nõrgenevat astmevaheldust (mallid 1–5) ja tugevnevat astmevaheldust (mallid 6–10).

M 32 **Normaalseks** ehk **nõrgenevaks astmevahelduseks** nimetatakse niisuguseid malle, mille korral ainsuse nimetav on tugevas astmes ja ainsuse omastav nõrgas astmes.

Kõige tavalisem on 1. mall, nt *`siil : siili : `siili : `siili/de : `siile ~ `siili/-sid*. See mall iseloomustab *siil-*, *koer-*, *suur-*, *sai-*, *pada-*, *sõda-* ja *lagi-*tüüpi sõnu. **NB!** *koer-* ja *suur-*tüüpi sõnade teiseväeteline mitmuse osastav kääne (*koer/te*, *suur/te*) on astmevahelduse seisukohalt tugevas astmes, sest tüvi on siin ühesilbiline ning teine välde iseloomustab ainult vormi, mitte tüvevarianti.

2. mall, mis erineb esimesest nõrgaastmelise paralleelvormi poolest mitmuse omastavas, iseloomustab eeskätt /`ik/-sõnu, nt *õnne`lik : õnne-liku : õnne`likku : õnnelike ~ õnne`likku/de : õnne`likke ~ õnne`likku/sid*. Lisaks *õnnelik-*tüüpi sõnadele kasutab niisugust astmevaheldust ka erandsõna *`kõik*.

* Sõnade arv siinses ja järgnevates morfoloogia osa tabelites lähtub Eesti Keele Instituudi morfoloogilise andmebaasi seisust käsiraamatu esimese trüki koostamise ajal 1990. aastate lõpul. Sama andmebaasi alusel koostati ÕS 1999 ja kõik järgnevad õigekeelsussõnaraamatud (ÕS 2006, 2013 ja 2018). Hilisemates ÕSides kajastuvaid normimuudatusi vaadeldakse üksiktüüpide all (M 113 – M 190).

3.–5. mall iseloomustavad ainult suletud muuttüüpe.

3. mall erineb esimesest ainsuse osastava ja mitmuse omastava astme poolest, nt `uus : uue : `uu/t : uu/te : `uusi. 3. malliga on kirjeldatavad arhailise *s*-laadivaheldusega sõnad (*uus-*, *küüs-* ja *käsi-*tüüp). Tegelikult võiks need sõnad paigutada ka 1. malli alla. Nimelt on nende kriitilisi vorme (`*uut*, *uute*) võimalik kaheti tõlgendada. Keeleajalooliselt on tüvi neis vormides tugevas astmes, sest *t* kuulub mõlemas vormis nii tüvesse kui ka tunnusesse. Tänapäeva keele seisukohalt näib siiski loomulikum liigendada niisuguseid vorme vastavalt `uu/t, `küün/t, `kä/tt ja uu/te, küün/te, kä/te ning kirjeldada tüve (*s*-kaolise) nõrgaastmelise varian-dina.

4. malliga on kirjeldatavad sõnad, mille algvormi aste on määramatu – *nali-* ja *sõber-*tüüp. Need kõik on /2 I V~C/-sõnad ja muudes vormides kattub nende astmevaheldus 1. malliga, nt *nali* : *nalja* : `nalja : `naljade : `nalju ~ `nalja/sid.

5. mall, mis iseloomustab erandsõnu *rehi*, *ruhi*, *üks*, *kaks*, kattub neljandaga, v.a nõrgaastmeline paralleelvorm ainsuse osastavas kään-des. Ainsuse põhivormidest *rehi* : *rehe* : `rehte ~ `reh/t on pikem osastava vorm `rehte kirjeldatav tavalise laadivaheldusliku tugevaastmelise tüvena, millele ei liitu ühtegi selget tunnust. Aga lühemat vormi `reht saab tänapäeva keele seisukohalt analüüsida ainult kui vormi, mis koosneb tunnusest *t* ja tüvevariandist *reh*: `reh/t. Kuna selles tüvevariandis sulghäälik puudub, tuleb teda pidada laadimuutuse seisukohalt nõrgaastmeliseks.

M 33 **Pööratud** ehk **tugevnevaks astmevahelduseks** nimetatakse vaheldust, mille korral ainsuse nimetav on nõrgas astmes ja ainsuse omastav tugevas astmes. Pööratud astmevaheldus tervikuna iseloomustab ainult suletud muuttüüpe, st laensõnad seesuguseid malle ei kasuta, kuid tugevneva astmevaheldusega tehissõnu on edukalt juurutatud, nt *olme* : `olme. Pööratud astmevaheldusega saavad olla /2 I~II/-sõnad. Peale niisuguste sõnade on tugevneva astmevaheldusega siiski ka üks /1 V/-sõna: `loe : `loode, mille malli pole aga võimalik täpsemalt määrata, sest sellel sõnal puuduvad mitmuse vormid.

6. mall on 1. malli vastand, st kõik vormid, mille aste üldse saab varieeruda, on selle malli korral vastupidises astmes kui 1. malli korral, nt *mõte* : `mõtte : mõte/t : mõte/te : `mõtte/id. See mall iseloomustab *mõte-*, *ratas-* ja *küünal-*tüüpi sõnu.

7. mall erineb kuuendast mitmuse omastava astme poolest, nt *pääse* : `pääsme : pääse/t : `pääsme/te : `pääsme/id. See mall iseloomustab *pääse*-tüüpi sõnu.

8. mall erineb 7. mallist paralleelvõimaluse poolest ainsuse osastavas, nt *armas* : `armsa : armas/t ~ `armsa/t : `armsa/te : `armsa/id. See mall iseloomustab *armas*-tüüpi sõnu.

9. mall, mis iseloomustab erandsõnu *kallis* ja *kaunis*, erineb 6. mallist paralleelvõimaluse poolest mitmuse omastavas, nt *kallis* : `kalli : kallis/t : `kallis/te ~ `kalli/te : `kalle/id.

10. mall on tegelikult astmevahelduslike sõnade üleminekuvariant astmevahelduseta muutmisele. Siin on nõrk aste säilinud veel ainult ainsuse nimetavas, nt *manner* : `mandri : mandri/t : `mandri/te : `mandre/id. Niisugused on *manner*-tüüpi sõnad.

Pöördsõna astmevaheldusmallid

M 34 Pöördsõna algvorm ehk *ma*-tegevusnimes esinev tüvekuju on alati tugevas astmes. Seetõttu on kõik astmevahelduslikud pöördsõnad nõrgeneva astmevaheldusega. Teistes põhivormides võib aste varieeruda. Põhivormides kasutatavate astmete kombinatsioone on kokku neli (T = tugevaastmeline tüvi, N = nõrgaastmeline tüvi).

MALLI NR	MA-TGN	DA-TGN	KINDEL KV OL AINS 3. P	KINDEL KV UMBIS TGM OL	SÕNADE ARV	NÄIDE
1.	T	T	N	N	2100	`õppi/ <i>ma</i>
2.	N	T	N	N	740	`hüppa/ <i>ma</i>
3.	T	T	N	T	35	`laul/ <i>ma</i>
4.	T	T	N	T~N	3	`käski/ <i>ma</i>

1. mall, mille korral *ma*- ja *da*-tegevusnimi on tugevas astmes, kindla kõneviisi oleviku 3. pööre ja umbisikulise tegumoe olevik aga nõrgas astmes, on tavaline /2 III *i, u, e*/-sõnade vaheldusmall, mis iseloomustab *õppima*-tüüpi sõnu, nt `õppi/*ma* : `õppi/*da* : õpi/*b* : õpi/*takse*. Sama malli kasutavad ka laadivahelduslikud /2 I V/-sõnad (*lugema*-tüüp), nt *luge*/*ma* :

luge/da : `loe/b : `loe/takse, ning osa /1 C/-sõnu (*saatma-* ja *jätma-*tüüp), nt `saat/ma : `saat/a : *saada/b, saade/takse*.

2. mall, mille korral *da*-tegevusnimi ja umbisikulise tegumoe olevik on nõrgas astmes, kindla kõneviisi oleviku 3. pööre aga tugevas astmes, iseloomustab /2 III a/-sõnu ning /(C)le/-sõnu (*hüppama-* ja *vestlema-*tüüp), nt `hüppa/ma : hüpa/ta : `hüppa/b : hüpa/takse, `vestle/ma : vestel/da : `vestle/b : vestel/dakse.

3. ja 4. mall iseloomustavad ainult suletud muuttüüpe.

3. mall, mille korral ainus nõrgaastmeline põhivorm on kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre, kirjeldab *laulma-*, *tõusma-*, *murdma-* ja *mõskma-*tüüpi /1 C/-sõnade astmevaheldust, nt `laul/ma : `laul/da : laula/n : `laul/dakse.

4. mall, mis erineb esimesest mallist ainult umbisikulise tegumoe oleviku tugevaastmelise (paralleel)võimaluse poolest, kirjeldab *käskima-*tüüpi /2 III i, u/-sõnade umbisikulist tegumoodi (muud põhivormid vastavad tavaliste /2 III i, u/-sõnade astmevaheldusele): `usku/ma : usu/takse ~ `us/takse, `kisku/ma : `kis/takse ~ kisu/takse ja ainult `käski/ma : `käs/takse.

Lõpuvaheldus

M 35 Peale eri astmes tüvekujude võib sõna vormides esineda tüvekujusid, mis erinevad üksteisest lõpufoneemide poolest. Üks tüvevariant võib olla lihtsalt pikem kui teine, nt `siil : siili, *kibe* : *kibeda*, `laul/ma : laula/n, *naljakas* : *naljaka*; tüve lõpufoneemid võivad vahetada koha, nt *valvas* : `valvsa, `õmble/ma : õmmel/da; kuid erinevused võivad olla ka teistsugused, nt `kringel : `kringli, *kolmas* : *kolmanda*, *tuli* : *tule*. Lõpufoneemide poolest erinevate tüvekujude vaheldumist sõna vormides nimetatakse lõpuvahelduseks.

Lõpuvahelduse seisukohalt jagunevad tüviallomorfid lähtetüveks, muutetüveks ja lühenenud muutetüveks. **Lähtetüvi** (L) on tüvevariant, mis esineb lõpuvaheldusliku sõna algvormis. **Muutetüvi** (M) on tüvevariant, mis esineb lõpuvaheldusliku sõna mõnes muus vormis. Tavaliselt ongi lõpuvahelduslikel sõnadel kaks tüvevarianti, nt *habe* (L) : *habeme* (M), `laul/ma (L) : laula/n (M). Teatud tüüpi käändsõnadel esineb mõnes muutevormis veel kolmaski tüvekuju, mis on tuletatav muutetüvest viimase vokaali ärajätmise teel; niisugust tüvekuju nimetatakse **lühenenud muutetüveks** (M'), nt *inimene* (L) : *inimese* (M) : *inimes/t* (M').

Lõpuvaheldus on seotud sõnade keeleajaloolise jagunemisega ühe- ja kahetüvelisteks. Keeleajalooliselt on teatud tüüpi sõnades tüvi esinenud kahesugusel kujul: vokaal- ja konsonantlõpulisena, kusjuures konsonantlõpulist tüvekuju on kasutatud kindlates muutevormides. Ülejäänud sõnadel, nn ühetüvelistel sõnadel, on tüvi kõigis muutevormides olnud ühesugune, vokaallõpuline. Sellele keeleajaloolisele nähtusele on ajapikku lisandunud muudest teguritest tingitud tüvemuutusi. Seetõttu on tänapäevane lõpuvaheldus palju laiem kui sõnade algne jaotus kahe- ning ühetüvelisteks.

Lõpuvaheldus ei ole nii süsteemne nagu astmevaheldus. Kuna käändsõna ainsuse nimetava lõpus pole keeleajalooliselt kunagi tunnust olnud, on käändsõna algvorm allunud paljudele häälikuloolistele teisendustele. Teistes käändsõna vormides on tunnus tüve lõppu häälikulooliste teisenduste eest kaitsnud. Seetõttu on käändsõnade hulgas tänapäeval suhteliselt palju lõpuvahelduslikke sõnu. Pöördsõna vormide hulgas puudub vorm, millel keeleajalooliselt poleks mingit tunnust olnud. Seetõttu on tüve esinemus pöördsõna vormides ühtlasem ning tänapäeval on pöördsõnade hulgas suhteliselt vähe lõpuvahelduslikke sõnu.

Nagu astmevahelduse korral, nii tuleb ka lõpuvahelduse käsitlemisel eristada kahte nähtust: lõpum muutust ja lõpuvaheldusmalli.

Lõpum muutus kirjeldab konkreetset fonoloogilist teisenemist, mis leiab aset lähtetüvest muutetüve moodustamisel. Lõpum muutusreeglid kirjeldavad näiteks seda, missugune asendus peab toimuma, et saada tüvekujust *puder* tüvekuju *puđu*.

Lõpuvaheldusmall kirjeldab lähtetüve, muutetüve ja lühenenud muutetüve kasutamist sõna eri vormides, sõltumata sellest, kuidas vastav tüvekuju on saadud. Nt sõnad *keel* ja *järv* kasutavad ainsuse osastavas ja mitmuse omastavas erinevaid lõpuvahelduslikke tüvekujusid, vrd *'keel : 'keel/t (L) : keel/te (L)*, aga *'järv : 'järve (M) : 'järve/de (M)*. Järelikult on nende lõpuvaheldusmall erinev, kuigi lõpum muutus on neil ühesugune, sest mõlemal juhul lisandub lähtetüvele *e*, vrd *'keel : keele*, *'järv : järve*.

M 36 Lõpuvahelduse alla ei kuulu:

1. Muutused, mis toimuvad tüve lõpuhäälikutega ainult kindlate formatiivide liitumisel. Nimelt:
 - a) tüve lõpu *i* muutumine *e*-ks, kui formatiiv algab *i*-ga, nt *valemi + i → valeme/id*, *'väeti + im > 'väete/im*;
 - b) pika tüvevokaali lühenemine *i*-ga algava formatiivi ees, nt *'saa(/ma) + in → 'sa/in*, *'maa + id > 'ma/id*;

- c) muud teisendused /1 V/-tüvedes vokaaliga algava formatiivi ees, nt `söö/ma, aga `söö + akse > süü/akse, `joo/ma, aga `joo + es > `juu/es;
 - d) tüve lõpu *a* muutumine *e*-ks umbisikulise tegumoe tunnuse ees, nt `taht/ma : taha/n, aga taha + takse → tahe/takse;
 - d) tüve lõpu *m*-i muutumine *n*-iks *d*- või *t*-ga algava formatiivi ees, nt lumi : lume, aga lum + d → `lun/d.
2. Laadimuutusega kaasnevad vokaaliteisendused (vt M 29), nt lugu : `loo.
 3. Suplettiivsete tüvekujude esinemine sõna eri vormides, nt mine/ma : läk/sin, õlu : õlle, tege/ma : teh/akse (vt M 21).

Missugused sõnad on lõpuvahelduslikud

Selleks, et otsustada, kas sõna on lõpuvahelduslik või mitte, tuleb võrrelda sõna kriitilisi põhivorme.

M 37 **Käändsõnade** lõpuvahelduslikkuse määramiseks piisab, kui võrdleme **ainsuse nimetavat** ja **omastavat**, nt `siil : siili, tore : toreda, inimene : inimese. Lühenenud muutetüve olemasolu selgub siis, kui võrdleme ka **ainsuse osastavat** käänat, nt inimene : inimese : inimes/t.

Osastavat käänat tasub appi võtta ka nõrgeneva astmemuutusega laadi- vahelduslike käändsõnade lõpuvahelduslikkuse selgitamisel. Neil sõnadel on omastav kääne nõrgas astmes, ja kui nõrgas astmes on toimunud sulg- hääliku või *s*-i kadu, võib sellega kaasneda vokaaliteisendusi, mis ei kuulu lõpuvahelduse alla (vt M 29). Näiteks tegu : `teo : tegu on lõpuvahelduseta sõna, aga mägi : `mäe : mäge on lõpuvahelduslik.

Käändsõnad on alati lõpuvahelduslikud, kui nende algvorm lõpeb konsonandiga, ükskõik, kas see konsonant kuulub liitesse või mitte, nt `park : pargi, kanal : kanali, naljakas : naljaka. Vokaaliga lõppevad sõnad on tavaliselt ilma lõpuvahelduseta, nt `maa : `maa, ema : ema, roosa : roosa, `aasta : `aasta, õpetaja : õpetaja. Vokaaliga lõppevad sõnad on lõpuvahelduslikud siis, kui see vokaal kuulub tuletusliitesse *ne* või *ke*, nt inimene : inimese, tilluke : tillukese. Ka muude vokaallõpuliste sõnade hulgas leidub suletud lõpuvahelduslikke muuttüüpe, nt `sai : saia, tuli : tule, ahi : ahju, tore : toreda, seeme : `seemne.

KÄÄNDSÕNADEST ON LÕPUVAHELDUSLIKUD:

konsonantlõpulised sõnad	alati
/ne, ke/-sõnad	alati
/V/-sõnadest	nimi-, tuli-, kole-, habe-, sai-, lagi-, käsi-, nali-, pääse-tüüp

- M 38 **Pöördsõnade** lõpuvahelduslikkuse määramiseks tuleb võrrelda kolme vormi: **ma-tegevusnime, kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööret ja umbisikulise tegumoe olevikku**, nt `võimle/ma : `võimle/b : võimel/dakse, `laul/ma : laula/b : `laul/dakse.

Pöördsõnadest on lõpuvahelduslikud kõik /1 C/-sõnad ning /(C)le ja ele/-sõnad, nt `laul/ma : laula/b : `laul/dakse, `saat/ma : saada/b : saade/takse, `õmble/ma : `õmble/b : õmmel/dakse, kõnele/ma : kõnele/b : kõnel/dakse ~ kõnele/takse. Ülejäänud sõnade hulgas on ainult kolm lõpuvahelduslikku sõna – `kisku/ma, `käski/ma, `usku/ma –, mille umbisikulise tegumoe olevik võib kasutada lähtetüvest erinevat tüvekuju: `kis/takse ~ kisu/takse, `käs/takse, usu/takse ~ `us/takse.

PÖÖRDSÕNADEST ON LÕPUVAHELDUSLIKUD:

/1 C/-sõnad	alati
/(C)le, ele/-sõnad	alati
/2 III V/-sõnadest	käskima-tüüp

Lõpumuutus

- M 39 Ehkki lõpumuutus ei ole nii süsteemne nähtus nagu astmemuutus, võib siingi eristada kolme põhilist liiki: lisandumine, asendumine ja kadu.

Lisandumine on lõpumuutus, mille korral muutetüve moodustamiseks tuleb lähtetüvele lisada üks või kaks foneemi, nt `siil → siili, termos → termose, `laul/ma → laula/b, tore → toreda.

Asendumine on lõpumuutus, mille korral muutetüve moodustamiseks tuleb lähtetüve viimane foneem (või kaks viimast foneemi) asendada ühe kuni kolme teistsuguse foneemiga, nt lumi → lume, mari → marja, kollane → kollase, kolmas → kolmanda, või vahetavad kaks viimast foneemi kohad, nt `suhkur → `suhkru, `võimle/ma → võimel/da.

Kadu on lõpumuutus, mille korral muutetüve moodustamiseks tuleb lähtetüve lõpust üks foneem ära võtta, nt *naljakas* → *naljaka*, *kõnele/ma* → *kõnel/da*.

Käänd- ja pöörd sõnade korral on konkreetset lõpumuutused erinevad.

Käändsõna lõpumuutus

M 40 Olulisemad käändsõnas aset leidvad lõpumuutused on toodud järgmisel leheküljel.

Käändsõnade tavalisim lõpumuutus on muutuse $0 \rightarrow V$ alaliik $0 \rightarrow i$, mis toimub enamikus konsonantlõpulistest sõnades, kui sõna ei lõpe vormimoodustuse seisukohalt olulise tuletusliitega, nt *siil* : *siili*, *kanal* : *kanali*, *album* : *albumi*. Lõpumuutus $0 \rightarrow e$ on peamiselt $(V)s$ -sõnade lõpumuutus. Seda muutust kasutavad s -lõpulisel uuemad laensõnad ning eesti omasõnad, milles s kuulub tuletusliitesse, nt *termos* : *termose*, *gloobus* : *gloobuse*, *pimedus* : *pimeduse*, *kannatlikkus* : *kannatlikkuse*. Lõpumuutus $0 \rightarrow a$ iseloomustab eeskätt v - ja tav -kesksõnu ning m -lõpulisel võrdlusvormel, nt *elav* : *elava*, *parem* : *parema*. Lõpumuutuse $0 \rightarrow V$ alaliike $0 \rightarrow u$ ja $0 \rightarrow a$ ja $0 \rightarrow e$ kasutavad siiski ka mõned tavalised konsonantlõpulisel sõnad, nt *juust* : *juustu*, *hulk* : *hulga*, *kevad* : *kevade*.

Muutus $0 \rightarrow se$ iseloomustab $/ke/$ -liitelisi sõnu, nt *tilluke* : *tillukese*.

Muutus $0 \rightarrow da$ iseloomustab $kole$ -tüüpi $/2 I e/$ -omadussõnu, nt *pime* : *pimeda*, *tore* : *toreda*, samamoodi käitub ka üks nimisõna: *hõbe* : *hõbeda*.

Muutus $0 \rightarrow me$ iseloomustab paarikümnet $/2 I e/$ -nimisõna (*habetüüp*), nt *ige* : *igeme*, *säde* : *sädeme*, sama muutusega on ka üks a -lõpuline sõna *siida* : *siidame*.

Muutus $ne \rightarrow se$ iseloomustab $/ne/$ -liitelisi sõnu (ka neid, mille liites ne -le veel midagi eelneb), nt *inimene* : *inimese*, *raudne* : *raudse*, (')*tallinlane* : (')*tallinlase*, *marjuline* : *marjulise*. Sõnadel, milles liitele ne eelneb vokaal ($(V)ne/$ -sõnadel), on sealjuures olemas ka lühenenud muutetüvi, nt *inimene* : *inimese* : *inimes/t*. Sõnadel, milles liitele ne eelneb konsonant ($(C)ne/$ -sõnadel), lühenenud muutetüve pole, vrd *raudne* : *raudse* : *raudse/t*.

LÖPUMUUTUSE LIIK	SÕNADE ARV	NÄIDE
LISANDUMINE:		
$0 \rightarrow V$	14 550	
a) $0 \rightarrow i$	7440	<i>kanal</i>
b) $0 \rightarrow e$	3350	<i>termos</i>
c) $0 \rightarrow u$	2690	<i>tõusik</i>
d) $0 \rightarrow a$	1070	<i>elav</i>
$0 \rightarrow se$	100	<i>tilluke</i>
$0 \rightarrow da$	90	<i>pime</i>
$0 \rightarrow me$	29	<i>sade</i>
ASENDUMINE:		
$ne \rightarrow se$	3 700	<i>kollane</i>
$VC \rightarrow CV$	740	<i>`kringel</i>
$V \rightarrow me$	91	<i>mähe</i>
$i \rightarrow jV$	40	<i>mari</i>
$V^1 \rightarrow V^2$	37	<i>lumi</i>
$s \rightarrow nda$	14	<i>kolmas</i>
KADU:		
$s \rightarrow 0$	1 120	<i>naljakas</i>
$d \rightarrow 0$	(15 640)	<i>`loetud</i>

Muutusel $VC \rightarrow CV$ võib olla mitu erinevat kuju. Tavalisimad on muutused $el \rightarrow li$ ja $er \rightarrow ri$, mis iseloomustavad enamikku /2 III *el, er*/-sõnu, nt *`kringel*: *`kringli*, *`märter*: *`märtri*. Kirjapildis võib selle lõpumuutusega kaasned ka kahekordse konsonandi asendumine (tekkinud konsonantühendis) ühe konsonandiga, nt *`kimmel*: *`kimli*, *`snepper*: *`snepri*. Muutusel $VC \rightarrow CV$ on teisigi kujusid. Peale /2 III *el, er*/-sõnade kasutavad seda muutust ka üksikud muulõpulised kahesilbilised kolmandavärtelised sõnad ning *sõber*- ja *armas*-tüüpi sõnad, nt *`tähtis*: *`tähtsa*, *`kuulus*: *`kuulsa*, *puder*: *pudru*, *sõber*: *sõbra*, *armas*: *`armsa*.

Muutus $V \rightarrow me$ iseloomustab *pääse*-tüüpi sõnu, nt *pääse*: *`pääsme*, *mähe*: *`mähkme*, *juhe*: *juhtme*, *koole*: *koolme*, *võti*: *`võtme*.

Muutus $i \rightarrow jV$ iseloomustab *nali*-tüüpi sõnu, nt *nali*: *nalja*, *mari*: *marja*, *ahi*: *ahju*.

Muutuse $V^1 \rightarrow V^2$ olulisim kuju on $e \rightarrow i$ ning see iseloomustab *nimi*-, *tuli*- ja *lagi*-tüüpi sõnu, nt *nimi*: *nime*, *tuli*: *tule*, *lagi*: *`lae* (: *lage*).

Muutus $s \rightarrow nda$ iseloomustab /s/-liitelisi järgarve, nt *kolmas*: *kolmanda*.

Muutus $s \rightarrow 0$ iseloomustab /kas, jas/-liitelisi sõnu, nt *naljakas* : *naljaka*, *siidjas* : *siidja*. Sama muutust kasutavad ka *ratas*-tüüpi sõnad ja mõned /2 I~II s/-erandsõnad, nt *ratas* : *ratta*, *lammas* : *lamba*, *hüljes* : *hülge*, *kallis* : *kalli*, *kohus* : *kohtu*.

Muutus $d \rightarrow 0$ iseloomustab /nud ja tud~dud/-kesksõnu, nt *loetud* : *loetu*. (Kuna mineviku kesksõnad käänduvad ainult kindlatel tingimustel – M 79 –, siis pole nendega tavaliselt arvandmete esinemisel arvestatud; tabeli arv 15 640 kajastab käsiraamatu esimese trüki koostamisel kasutatud andmebaasis esinenud pöördõnade isikulise ja umbisikulise tegumoe kesksõnade arvu.)

Üksiksõnuti esineb käändõnade muutmisel muidki lõpumuutuse liike, nt *juus* : *juukse*, *põli* : *põlve*, *soe* : *sooja*, *kurat* : *kuradi*, *paras* : *paraja*.

Kuigi üksikud lõpumuutuse liigid iseloomustavad kindlaid muuttüüpe, ei määra lõpumuutuse liik sõna tüübikuuluvust (vt M 115).

Pöördõna lõpumuutus

- M 41 Pöördõnade muutmisel tuleb esile ainult paar lõpumuutuse liiki, nimelt:

LÕPUMUUTUS	SÕNADE ARV	NÄIDE
$le \rightarrow el$	190	<i>võimle/ma</i>
$0 \rightarrow V$	98	
a) $0 \rightarrow a$	86	<i>laul/ma</i>
b) $0 \rightarrow e$	12	<i>tund/ma</i>
$V \rightarrow 0$	48	<i>kõnele/ma</i>

Asendus $le \rightarrow el$ iseloomustab *vestlema*-tüüpi sõnu, nt *vestle/ma* : *vestel/da*, *võimle/ma* : *võimel/da*, *kauple/ma* : *kaubel/da*. Ühe sõna korral on muutusel kuju $er \rightarrow re$: *vähkre/ma* : *väher/da*.

Lisandumine iseloomustab /1 C/-sõnu. Tavaliselt on lisanduvaks vokaaliks *a*, nt *laul/ma* : *laula/n*, *taht/ma* : *taha/n*, harvem lisandub *e*, nt *tund/ma* : *tunne/n*, *kuul/ma* : *kuule/n*.

Kadu iseloomustab *kõnelema*-tüüpi sõnu, kusjuures kaolistel vormidel on alati ka lähtetüve kasutatav paralleelvorm, nt *kõnele/ma* : *kõnele/da* ~ *kõnel/da*. Kaoga on kirjeldatav ka kolme erandliku /2 III V/-sõna ja kahe /2 I V/-sõna muutetüve moodustamine: *kisku/ma* : *kis/takse*, *käski/*

ma : `käs/takse, `usku/*ma* : `us/takse, *pese/ma* : `pes/takse, *kuse/ma* : `kus/takse.

Siinjuures ei ole lõpuvaheldusena käsitletud kõrgstiilse paralleelvormistiku esinemist *esitlema*-tüübis, kuivõrd selles tüübis võib ka algvorm ise olla kahesugune, vrd *esitle/ma* : *esitele/ma* (vt M 168).

Lõpuvaheldusmallid

- M 42 Lõpuvaheldusmall iseloomustab seda, missugust lõpuvahelduslikku tüvekuju (lähtetüve, muutetüve või lühenenud muutetüve) sõna ühes või teises muutevormis kasutatakse.

Lõpuvaheldusmall iseloomustab tüvede esinemist põhivormides. Ülejäänud vormide tüvekasutus on tuletatav põhivormide alusel (vt M 111, 112).

Käändsõna lõpuvaheldusmallid

- M 43 Käändsõna põhivormidest võib lähtetüvi esineda peale ainsuse nimetava veel ainsuse osastavas ning mitmuse omastavas. Ainsuse omastavas ja mitmuse osastavas kasutatakse alati muutetüve. Lühenenud muutetüvi võib (nagu lähtetüvigi) esineda ainsuse osastavas ja mitmuse omastavas. Seega erinevad mallid üksteisest ainult ainsuse osastavas ja mitmuse omastavas kasutatavate tüvevariantide poolest. Malle on kokku üheksa (L = lähtetüvi, M = muutetüvi, M' = lühenenud muutetüvi).

MALLI	AINS	AINS	AINS	MITM	MITM	SÕNADE	NÄIDE
NR	NIM	OM	OS	OM	OS	ARV	
1.	L	M	M	M	M	13 770	<i>`siil</i>
2.	L	M	L	L	M	3 270	<i>panus</i>
3.	L	M	M'	M'	M	2 830	<i>soolane</i>
4.	L	M	L	M	M	120	<i>liige</i>
5.	L	M	M	L~M	M	18	<i>`koer</i>
6.	L	M	L~M	M	M	15	<i>armas</i>
7.	L	M	L	L~M	M	2	<i>kallis</i>
8.	L	M	M'	M	M	8	<i>tuli</i>
9.	L	M	M~M'	M	M	4	<i>rehi</i>

Kõige tavalisem on 1. mall, mille korral lähtetüvi esineb ainult ainsuse nimetavas käändes ning kõigis teistes vormides kasutatakse muutetüve. See mall iseloomustab *seminar-*, *redel-*, *kringel-*, *siil-*, *sai-*, *lagi-*, *nali-*, *sõber-* ja *õnnelik-*tüüpi sõnu, nt `siil : siili : `siili : `siili/de : `siile ~ `siili/sid.

2. malli korral on lähtetüve levik kõige suurem; lähtetüvi esineb siin nii ainsuse osastavas kui mitmuse omastavas käändes. See mall iseloomustab eeskätt /*(V)s/-*sõnu, nt *panus* : *panuse* : *panus/t* : *panus/te* : *panuse/id*. Sama malli kasutavad ka *suur-*tüüpi sõnad, nt `suur : suure : `suur/t : suur/te : `suuri, ning *küünal-*tüüpi sõnad, nt *küünal* : `küünla : küünal/t : küünal/de : `küünla/id.

3. mall on sarnane 2. malliga, kuid lähtetüve asemel kasutatakse neis sõnades nii ainsuse osastavas kui mitmuse omastavas lühenenud muutetüve. See mall iseloomustab eeskätt /*(V)ne* ja *ke/-*sõnu. Nende sõnade lühenenud muutetüvi lõpeb järjendiga Vs, nii et kriitilised vormid sarnanevad väliselt 2. malli kasutatavate /*(V)s/-*sõnade vastavate vormidega, kus esineb lähtetüvi, nt *soolane* : *soolase* : *soolas/t* : *soolas/te* : *soolase/id*, *tilluke* : *tillukese* : *tillukes/t* : *tillukes/te* : *tillukesi*. Sama malliga on kirjeldatav ka *uus-küüs-* ja *käsi-*tüüpi sõnade vormistik, nt `uus : uue : `uu/t : uu/te : `uusi, *käsi* : `käte : `kä/tt : kä/te : käsi.

4. malli korral esineb lähtetüvi lisaks ainsuse nimetavale veel ainsuse osastavas käändes, kuid mitmuse omastav kääne kasutab muutetüve. See mall iseloomustab *habe-* ja *pääse-*tüüpi sõnu, nt *habe* : *habeme* : *habe/t* : *habeme/te* : *habeme/id*, *pääse* : `pääsme : pääse/t : `pääsme/te : `pääsme/id.

5.–9. malli võib pidada kolme esimese malli variantideks, mis erinevad põhimallidest võimalike paralleelvormide poolest.

5. mall on 1. malli variant, mille korral mitmuse omastavas käändes on võimalik lähtetüve kasutatav paralleelvorm. See mall kirjeldab `koer-tüüpi sõnade vormimoodustust, nt `koer : koera : `koera : koer/te ~ `koera/de : `koeri ~ `koera/sid.

6. malli võib pidada 1. malli variandiks, mille korral ainsuse osastavas käändes on võimalik lähtetüve kasutatav paralleelvorm. See mall kirjeldab *armas-*tüüpi sõnade vormimoodustust, nt *armas* : `armsa : armas/t ~ `armsa/t : `armsa/te : `armsa/id.

7. mall on 2. malli variant, mille korral mitmuse omastavas käändes on paralleelselt võimalik muutetüve kasutatav vorm. See mall kirjeldab erand-sõnade *kallis* ja *kaunis* normitud vormistikku, nt *kallis* : `kalli : kallis/t : `kalli/te ~ kallis/te : `kalle/id.

8. mall on vaadeldav 2. malli variandina, mille korral lühenenud muute-tüvi esineb küll ainsuse osastavas käändes, kuid mitmuse omastav kasutab tavalist muudetüve. See mall kirjeldab *tuli*-tüüpi sõnade ning erandsõna *süda* vorme, nt *tuli* : *tule* : `tul/d : *tule/de* : *tule/sid*.

9. mall on 1. malli variant, mille korral ainsuse osastavas käändes esineb paralleelvorm, mis on (tänapäeva keele seisukohalt) kirjeldatav lühene-nud muudetüve sisaldavana. See mall võimaldab kirjeldada erandsõnade *rehi*, *ruhi*, *üks*, *kaks* vormistikku, nt `üks : *ühe* : *ühte* ~ `üh/t : `ühte/de : `ühte/sid.

Pöördsõna lõpuvaheldusmallid

M 44 Pöördsõna vormimoodustuses võib lähtetüvi esineda lisaks *ma*-tegevus-nimele mis tahes teises põhivormis. Malle on kokku viis (L = lähtetüvi, M = muudetüvi).

MALLI NR	MA- TGN	DA- TGN	KINDEL KV		SÕNADE ARV	NÄIDE
			OL AINS 3. P	UMBIS TGM OL		
1.	L	M	L	M	200	`vestle/ <i>ma</i>
2.	L	L~M	L	L~M	45	kõnele/ <i>ma</i>
3.	L	L	M	M	63	`saat/ <i>ma</i>
4.	L	L	M	L	35	`laul/ <i>ma</i>
5.	L	L	L	M~L	3	`käski/ <i>ma</i>

1. mall, mille korral lähtetüvi esineb lisaks *ma*-tegevusnimele ka kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pöördes, aga *da*-tegevusnimi ja umbisikuline tegumood kasutavad muudetüve, on kõige levinum. See iseloomustab *vestlema*- ning *pesema*-tüüpi sõnu, nt `võimle/*ma* : *võimel/da* : `võimle/*b* : *võimel/dakse*.

2. mall on esimesega sarnane, kuid muudetüve kasutatavates vormides võib siin paralleelselt esineda ka lähtetüvele tuginev vorm. See mall kirjeldab *kõnelema*-tüüpi sõnade vormimoodustust, nt *kõnele/ma* : *kõnele/-da* ~ *kõnel/da* : *kõnele/b* : *kõnele/takse* ~ *kõnel/dakse*.

3. malli korral esineb lähtetüvi lisaks *ma*-tegevusnimele ka *da*-tegevus-nimes, kuid kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre ning umbisikulise

tegumoe olevik kasutavad muutetüve. See mall kirjeldab *saatma-* ja *jätma-*tüüpi sõnade vormistikku, nt `saat/ma : `saat/a : saada/b : saade/-takse.

4. mall erineb 3. mallist selle poolest, et umbisikulise tegumoe olevikus kasutatakse siin lähtetüve. See mall iseloomustab *laulma-*, *tõusma-*, *murdma-* ja *mõskma-*tüüpi sõnade vormistikku, nt `laul/ma : `laul/da : laula/b : `laul/dakse.

5. mall, mille korral muutetüvi tuleb esile ainult umbisikulises tegumoes, iseloomustab kolme *käskima-*tüüpi sõna: `usku/ma : `usku/da : usu/b : usu/takse ~ `us/takse, `kisku/ma : `kisku/da : kisu/b : `kis/takse ~ kisu/takse, `käski/ma : `käski/da : käsi/b : `käs/takse.

MORFOLOOGILISED KATEGOORIAD

M 45 Morfoloogiliseks kategooriaks ehk vormikategooriaks nimetatakse vormitunnuste kujul avalduvate üksteist välistavate tähenduste klassi. Nt pöördekategooria on (kindlatel süntaktilistel tingimustel) verbivormis avaldub tegija (s.o alusega tähistatu) suhe kõneleja või kuulajaga. Pöörde-
kategooria tunnusteks on *n*, *d*, *b*, *me* (~ *m*), *te*, *vad* (~ *d*). Kõik need tunnused väljendavad tegija suhet kõneleja või kuulaja isikuga, kusjuures igaüks neist väljendab selle suhte erinevat liiki: *n* väljendab seda, et tegija on samane kõnelejaga (*ela/n*), *d* väljendab seda, et tegija on samane kuulajaga (*ela/d*) jne. Pöördetunnused välistavad üksteist, sest ühes sõnavormis saab olla ainult üks pöördetunnus.

Üksteist välistavaid tähendusi, mis ühe kategooria siseselt väljenduvad erinevate tunnuste abil, nimetatakse selle **kategooria liikmeteks**. Näiteks ainsuse 1. pööre, mida väljendab tunnus *n*, on üks pöördekategooria liige.

M 46 Vastavalt sellele, missuguseid funktsioone saab sõna lauses kanda, võib ta seostuda ka erinevate vormikategooriatega. Oma võimelt seostuda vormikategooriatega jagunevad sõnad kolme suurde klassi: **käändsõnad**, **pöördsõnad** ja **muutumatud sõnad**.

Käändsõnade klassi moodustavad nimi-, omadus- ja arvsõnad ning nendele vastavad pronoomenid. Ainult nimetatud sõnaliikidesse kuuluvad käändumatud sõnad, nagu *prantsuse* (*keel*), *oma* (*mure*), jäävad käändsõnade klassist välja.

Pöördsõnade klassi kuuluvad tegusõnad ja abitegusõnad.

Muutumatud sõnade klassi kuuluvad määrsõnad ja asemäärsõnad, abisõnadest abimäärsõnad, kaassõnad ja sidesõnad ning kõik partiklid (rõhumäärsõnad ja hüüdsõnad).

Muutumatud sõnade klassis on sõnu, mis võivad esineda kahes või kolmes vormis, mis tähenduse poolest vastavad igati käändsõnade mõnele vormile. Niisuguseid sarju moodustavad kohta ja seisundit väljendavad määrsõnad, asemäärsõnad, abimäärsõnad ja kaassõnad, nt *alla* : *all* : *alt*, *siia* : *siin* : *siit*, *ette* : *ees* : *eest*, *kortsu* : *kortsus*. Põhimõtteliselt oleks võimalik käsitleda niisuguseid sõnu omaette klassina, kohakäändesõnadena. Vormitunnuste poolest ei ole need sarjad siiski nii regulaarsed nagu tavalised muutevormid. Nt sõnad *siin*, *all* ja *ees* märgivad kõik asukohta, kuid

neil pole ühtegi vormilist ühistunnust. Seepärast vaadeldakse niisuguseid sõnu tavaliselt omaette muutumatute sõnadena: *alla*, *all* ja *alt* loetakse niisiis kolmeks eri sõnaks, mitte ühe sõna kolmeks vormiks.

Vaadeldud suurest kolmikjaotusest eraldi seisavad veel **võrdlussõnad**, st võrdluskategooriaga seostuvad sõnad. Võrdluskategooriaga võivad seostuda omadussõnad ja määrsõnad, nt *vana* : *vanem* : *kõige vanem* ~ *vanim*, *ilus* : *ilusam* : *kõige ilusam* ~ *ilusaim*, *kaugel* : *kaugemal* : *kõige kaugemal*, *kiiresti* : *kiiremini* : *kõige kiiremini*. Ka niisuguste sarjade korral on kaks tõlgendusvõimalust: 1) pidada kolme sõnakuju eri sõnadeks, mis on omavahel tuletuslikult seotud, või 2) pidada neid sõnakujusid ühe sõna muutevormideks.

Määrsõna võrdlusvormide käsitlemist ühe sõna muutevormidena takistab taas vormiline ebauhtlus: *vrđ kiiresti* : *kiiremini*, *kaugel* : *kaugemal*, *lühidalt* : *lühemini* ~ *lühemalt*. Seepärast käsitletakse siin käsiraamatus määrsõnade võrdlusvorme eri sõnadena.

Omadussõnade võrdlusvormid on regulaarsemad ning nende moodustamist vaadeldakse vormimoodustuse all. Seega tekib võrdluskategooriaga seotud omadussõnade alusel veel üks vormimoodustuse klass – võrdlussõnade klass. Võrdlussõnad ei ole siiski käänd-, pöörd- ja muutumatute sõnadega samaväärne sõnaklass, vaid seisab suurest kolmikjaotusest eraldi.

Käändsõna

M 47 Eesti keeles on käändsõnal kaks vormikategooriat: **kääne** ehk kaasus ja **arv** ehk numerus. Iga käändsõnavorm väljendab alati nii käände- kui arvukategooria mingit liiget (ehkki kummagi kategooria liikmetel on tavaliselt erinev vormitunnus), nt *siilil* väljendab alalütlevat käänet ja ainsust, *siilidest* väljendab seestütlevat käänet ja mitmust.

Tunnuste morfotaktiline järjestus on TÜVI+ARV+KÄÄNE, nt *`siili/de/st*. Kui arvukategooriat esindab tunnusetu liige ainsus, liitub käändetunnus vahetult tüvele. Tavaliselt liitub käändetunnus tüvele aglutinatiivselt, nt *siili/l* (TÜVI+KÄÄNE). Sisseütleva käände tunnus võib (teatud sõnatüüpide paralleelvormis) olla tüvega ühte sulanud, nt *`pessa* (TÜVI-KÄÄNE). Ka arvutunnus liitub tüvele tavaliselt aglutinatiivselt, nt *`siili/de/l* (TÜVI+ARV+KÄÄNE). Teatud sõnatüüpides võib arvutunnus tüvega ühte sulada, nt *õnnelike/l* (TÜVI-ARV+KÄÄNE). Arvutunnus

liitub käändetunnusele tavaliselt samuti aglutinatiivselt, ainult mitmuse osastavas käändes esineb teatud sõnatüüpides formatiiv, milles arvu- ja käändetunnus on ühte sulanud, nt *pesa/sid* (TÜVI+ARV-KÄÄNE).

Kääne

M 48 Kääne ehk kaasus on käändsõna vormikategooria, mis näitab nimisõna- (fraasi) süntaktilisi ja semantilisi funktsioone lauses. See tähendab, et ühelt poolt näitab kääne lause moodustajate vahelisi alistusseoseid (mis mida laiendab) ja eristab lauseliikmeid (alust, sihitist jt) omavahel. Teiselt poolt on kääne vahend, millega näidatakse, kas nimisõna(fraasi)ga tähistatu on tegija, tegevusvahend, tegevuskoht vms. Eesti keeles on 14 käänet:

1.	nimetav	<i>siil</i>			} abstraktsed ehk grammatilised käänded
	nominatiiv				
2.	omastav	<i>siili</i>			
	genitiiv				
3.	osastav	<i>siili</i>			
	partitiiv				
4.	sisseütlev	<i>siilisse</i>	} sisekoha- käänded	} koha- käänded	} konkreetsed ehk semantilised käänded
	illatiiv				
5.	seesütlev	<i>siilis</i>			
	inessiiv				
6.	seestütlev	<i>siilist</i>			
	elatiiv				
7.	alaleütlev	<i>siilile</i>	} väliskoha- käänded		
	allatiiv				
8.	alalütlev	<i>siilil</i>			
	adessiiv				
9.	alaltütlev	<i>siililt</i>			
	ablatiiv				
10.	saav	<i>siiliks</i>			
	translatiiv				
11.	rajav	<i>siilini</i>			
	terminatiiv				
12.	olev	<i>siilina</i>			
	essiiv				
13.	ilmaütlev	<i>siilita</i>			
	abessiiv				
14.	kaasaütlev	<i>siiliga</i>			
	komitatiiv				

Lisaks loetletuile on eesti keeles vähestest sõnadest võimalik moodustada ka **viisiütlevat käänet** ehk instruktiivi, nt *palja jalu ~ paljajalu, lehvivi hõlmu*. Niisuguseid vorme ei saa tänapäeva keeles siiski täisväärtuslikeks käändevormideks pidada, kuna neid saab moodustada ainult vähestest sõnadest.

M 49 **Abstraktsed** ehk **grammatilised käänded** – nimetav, omastav ja osastav – näitavad peamiselt nimisõna(fraasi) süntaktilisi funktsioone, st nad kannavad väga üldist laadi grammatilisi tähendusi (aluse, sihitise jms tähendust), nt *Lehtedes krabistas siil. Siili okkad olid turris. Ma nägin aias siili*. Nende tähenduste esinemine ei olene kuigivõrd sõna leksikaalsest tähendusest ja tavaliselt pole nad väljendatavad leksikaalsete vahenditega (määr- või kaassõnadega).

M 50 **Konkreetsed** ehk **semantilised käänded** kannavad kitsamalt piiritletavaid tähendusi, mille esinemine oleneb sõna leksikaalsest tähendusest ja mis on paljudel juhtudel väljendatavad ka leksikaalsete vahenditega (määr- või kaassõnadega). Nt seesütleva käände vorm võib oma grammatilise tähenduse poolest kattuda kohamäärsõnaga või kohta märkiva kaassõnafrasiga, vrd *Lehtedes krabistas keegi. Seal krabistas keegi. Lehtede sees krabistas keegi*. Kuid konkreetsetel käänetel on ka abstraktsemaid kasutusvõimalusi, mille korral vastavat tähendust ei saa leksikaalsete vahenditega väljendada, nt *Selles inimeses on midagi*, samuti niisuguseid kasutusvõimalusi, mis tulenevad ajalooliselt väljakujunenud rektsiooninõuetest ning mille korral mingist grammatilisest tähendusest on isegi raske rääkida, nt *Mari kahtles mehe sõnades*.

Konkreetsetest käänetest eralduvad omaette rühmana nn kohakäänded. **Kohakäänded** on käänded, mis on kujunenud kohasuhteid märkivate tunnuste alusel. Eesti keeles on kaks kohakäänete sarja: sisekohakäänded ja väliskohakäänded. **Sisekohakäänded** on keeleajalooliselt vanemad ning väljendavad tänapäeva keeles kinnise ruumiga seotud kohasuhteid, nt *Toas oli umbne*. **Väliskohakäänded** väljendavad avatud pinnaga seotud kohasuhteid, nt *Põrandal vedeles prahti*. Kummalgi sarjal on kolm liiget, mis väljendavad vastavalt:

- a) sihtkohta, nt *Mari astus tuppa. Raamat kukkus põrandale*;
- b) asukohta, nt *Mari istus toas. Raamat lebas põrandal*;
- c) lähtekohta, nt *Mari lahkus toast. Ta tõstis raamatu põrandalt*.

Ruumiliste suhete väljendamisel sõltub sise- ja väliskohakäänete valik vormi aluseks oleva sõna leksikaalsest tähendusest, st sellest, kas sõna tähistab ruumi või pinda. Mõni sõna võib olla kaheti mõtestatav ja see-tõttu võib temast kasutada ka mõlema sarja kohakäändeid, vrd nt *Laevas oli palju reisijaid.* – *Laeval oli palju reisijaid.* Tänapäeva keeles on kohakäänedel mitmeid abstraktseid kasutusvõimalusi, mis pole nende algse kohatähendusega enam otseselt seotud. Nii vormistavad väliskohakäänded sagedamini hoopis adressaati või valdajat, nt *Mari rääkis juhtunust ka Jürile. Jüril on mere ääres väike suvila. Mari kuulis seda Jürilt.*

Süntaktiliselt esinevad konkreetsetes käänetes fraasid põhiliselt määrusena.

Nimetav kääne

- M 51 Nimetav on abstraktne kääne, mille põhifunktsiooniks on vormistada:
- täisalust, sh verbita lauselühendis, nt *Lind istub pesal. Lind istub pesal, tiivad sorgus;*
 - alusega ühilduvat öeldistäidet, nt *Ilm on ilus.*

Muudest öeldisverbi laienditest vormistab nimetav kindlatel tingimustel:

- täissihitist, nt *Praht visati lõkkesse* (vt lähemalt SÜ 51–54);
- täissihitise sarnast aja- või hulgamäärust, nt *Ootasin kolm päeva. Suusatasin viis kilomeetrit;*
- üksikjuhtudel toimumisaega väljendavat ajamäärust, nt *Järgmine nädal sõidame maale;*
- vahel ka öeldistäitemäärust, nt *Ilm tundus külm.*

Nimisõnafraasis vormistab nimetav:

- ühilduvat täiendit, *see ülesanne, ilus ilm;*
- lisandit, nt *Küsi seda härra Tammelt;*
- liitsõna nimisõnalist täiendosa, nt *kuld kell, sukkpüksid.*

Mittelauseliikmetest on nimetavas:

- üte, nt *Võta end kokku, Juku.*
- vahetult lause ees paiknev teema (eelteema), nt *Jaan, tema on meie ülemus;*
- vahetult lause järel paiknev täpsustus (täpsustusjätk), nt *Ta on meeldiv inimene, see sinu sõber.*

Nimetaval käändel puudub tunnus.

Omastav kääne

M 52 Omastav on ennekõike noomeni ja nominaalse verbivormi laiendi kääne.

Laiendi-omastav vormistab:

- a) täiendit, nt *maja aknad*, *ussi hammustus*, *surmanuhtluse pool-daja*;
- b) eeslisandit, nt *Vanemuise teater*, *Tamme Jürka*;
- c) käändelise verbivormi tegevussubjekti, nt *koera näritud kondid*, *See pole meie teha*. *Pimeduse saabudes asusime teele*;
- d) võrdlusalust võrdlustarindeis, nt *naabripoisi pikkune*;
- e) võrdlusalust liitsõnades, nt *viieaastane*, *samblaroheline*;
- f) tagasõnade laiendit, nt *metsa taga*.

Häälikuloolise arengu tulemusel on pärisomastavaga kokku sulanud endine sihitise kääne akusatiiv, mis enamikus keeltes erineb omastavast ehk genitiivist. Sihitise-omastav vormistab kindlatel tingimustel:

- g) täissihitist, nt *Viskasime prahi lõkkesse* (vt lähemalt SÜ 51–54);
- h) sellega sarnast aja- või hulgamäärust, nt *Ootasin tunnikese ja tulin siis koju*.

Lisaks vormistab omastav kääne ka osaliselt ühilduvaid komponente, nimelt:

- i) konkreetsetes käändes arvsõna esikomponente, nt *Kahekümne neljal inimesel oli elukohaga probleeme*;
- j) rajavas, olevas, ilmaütlevas või kaasaütlevas käändes nimisõnafraasi määratlevat või omadussõnalist täiendit, nt *Selle / mõne päevaga muutus kõik. Ilusa ilmaga käisime mere ääres jalutamas*, samuti neis käänetes hulgafraasi hulgasõna, nt *Korvitäie õunteta Mari juba külla ei tule*;
- k) fakultatiivselt ka nendes käänetes rindtarindi eesliikmeid, nt *Jüri arutas seda küsimust sõprade ja töökaaslastega*.

Omastaval käändel puudub tunnus.

Osastav kääne

- M 53 Osastav kääne väljendab piiritlematust või osalisust ning vormistab:
- osasihitist, nt *Jüri luges raamatut, Mari korjas marju*;
 - osasihitise sarnast aja- või hulgamäärust, nt *Juhtunust polnud möödunud veel tundigi. Koorem kaalus tonne*;
 - osaalust, nt *Põrandal vedeles prahti*;
 - osaöeldistäidet, nt *Jüri on meie helgemaid päid*;
 - hulgasõna laiendit, nt *kolm inimest*;
 - mitmuslikku lisandit, nt *Juku, klassi hullemaid pröökameid, oli seekord täiesti kuss*;
 - kaassõnade laiendit, nt *vastu aeda*.

Osastavas on tavaliselt ka parameetersõnast tuumosaga fraasid, nt *suurt kasvu, punast värvi, tundmatut liiki*, mis esinevad nii öeldistäitena, nt *See poiss on suurt kasvu*, täiendina, nt *suurt kasvu poiss*, kui ka määрусena, nt *Ta värvis maja rohelist värvi*.

Osastava käände tunnusel on neli morfeemivarianti: *t, d, 0* ja *da*. **Ainsuse** vormides esinevad kõik neli, kusjuures valik sõltub sõnatüübist.

<i>t (~tt)</i>	III kk	<i>ratsu/t</i>
	IV kk	<i>`aasta/t, redeli/t, `kringli/t, koleda/t, habe/t, `õela/t, magari/t</i>
	V kk	<i>soolas/t, `jõulis/t, olulis/t, `juus/t</i>
	VI kk-st	<i>`suur/t, `uu/t, `küün/t, `kä/tt</i>
	VII kk	<i>mõte/t, pääse/t, küünal/t, ratas/t, armas/t ~ `armsa/t</i>
<i>d</i>	I kk	<i>`koi/d, i `dee/d</i>
	II kk-st	<i>`tul/d</i>
<i>0</i>	II kk-st	<i>ema, pesa, seminari, nime</i>
	VI kk-st	<i>`siili, `koera, `saia, pada, sõda, lage, `nalja, `sõpra, õnne`likku</i>

Üksiksõnuti esinevad:

da *se/da, to/da, ke/da, mi/da, te/da*

0 ~ t *`kahte ~ `kah/t, `ühte ~ `üh/t,*
`rehte ~ `reh/t, `ruhte ~ `ruh/t,
rubla ~ rubla/t, vedru ~ vedru/t,
kahju ~ kahju/t
iga ~ iga/t, sada ~ sada/t

da ~ d *`mõn/da ~ `mõn/d*

Mitmuses esinevad morfeemivariandid *d* ja *0*, kusjuures valik sõltub sellest, missugust vokaalmitmuse tüüpi sõna kasutab (vt M 70):

d ← kui vokaalmitmuse tunnuseks on *i*, nt *`mõtte/i/d*

0 ← kui vokaalmitmuse tunnuseks on mitmuse tüvi, nt *`siile*.

Kui sõnal vokaalmitmus puudub, kasutatakse osastavas formatiivi *sid*, nt *ratsu/sid*, *koi/sid*. Kuid *sid* võib esineda paralleelvormis ka nendel sõnadel, mis kasutavad mingit vokaalmitmuse tüüpi ja sellele vastavat osastava käände tunnust. Vokaalmitmus ja *sid* esinevad paralleelselt järgmistes tüüpides:

I kk-st *i`dee : i`de/i/d ~ i`dee/sid*

II kk-st *pesa : pesi ~ pesa/sid*
seminar : seminare (~ seminari/sid)

VI kk-st *`siil : `siile ~ `siili/sid*
`koer : `koeri ~ `koera/sid
`sai : `saiu ~ `saia/sid
sõda : sõdu ~ sõda/sid
nali : `nalju ~ `nalja/sid
sõber : `sõpru ~ `sõpra/sid

Osa sõnade korral on *sid*-formatiiviga vorm arhailise stiilivarjundiga, nt *`siili/sid*, mõnes tüübis on selle kasutamine koguni küsitav (*seminari/sid*).

Sisseütlev kääne

- M 54 Sisseütlev kääne on sisekohakäänete seas sihikääne, mille abil väljendatakse olenevalt sõna leksikaalsest tähendusest:
- sihtkohta, seejuures peale ruumiliste kohtade ka kehaosi, kollektiive jm, nt *Ena sõitis linna. Ta pani mütsi pähe. Jüri astus Keskerakonda;*
 - sihtaega, nt *Kõik kordus aastast aastasse. Töö lõpetamine jääb maikuusse;*
 - sihtseisundit (seisundit, millesse siirdutakse), nt *Mees vajus mõttesse.*

Kindlate verbide rektsioonilise laiendina väljendab sisseütlev kääne:

- isikut, eset või nähtust, kellele või millele tegevus on suunatud (suhtumise või tunde objekti, ka mõju objekti), nt *Kuidas sa minu ettepanekusse suhtud? Jüri on Marisse armunud. See ei puutu minusse;*
- harva ka põhjust, nt *Isa suri vähki.*

Sisseütleva käände tunnuseks võib kõikidel sõnadel olla *sse*.

- M 55 Teatud sõnatüüpides on *sse*-sisseütleva kõrval ainsuses võimalik ka nn **lühike sisseütlev**, nt *paja/sse* ~ `patta, `muuseumi/sse ~ `muuseumi, `õnneliku/sse ~ `õnne`likku. Lühikesel sisseütleväl on viis morfeemivarianti: 0, TÛVI, hV, de, da, nt `muuseum : `muuseumi, pesa : `pessa, `suu : su/hu, `laas : `laan/de, mõni : `mõn/da. 0-sisseütlev langeb väliselt alati kokku ainsuse osastavaga, nt `park : `parki (os, sisseüt); kui sõna on astmevahelduseta, siis ka ainsuse omastavaga, nt seminar : seminari (om, os, sisseüt).

Morfeemivariandi valik sõltub sõnatüübist, kuid lühikese sisseütleva võimalikkus ei määra sõna tüübikuuluvust. Ühte tüüpi võivad kuuluda sõnad, millel lühike sisseütlev on olemas, ja sõnad, millel see puudub. Tüübiti valitakse järgmised morfeemivariandid:

0	II kk-st	seminari
	VI kk-st	`parki (siil), `kaela (koer), `põue (sai), `ahju (nali), `otra (sõber), õnne`likku

TÜVI	II kk-st	`tallu (ema), `pessa, `sülle (nimi), `tulle
	V kk-st	olulisse
	VI kk-st	`patta, `sõtta, `lakke, `kätte
de	VI kk-st	`suur/de, `uu/de, `laan/de (küüis)

Üksiksõnuti esinevad:

hV	ma/ha, su/hu, so/hu, ö/he, pä/he
0	`põrgu, `tasku, `voodi, `taeva, `teise
da	`mõn/da

Lühikese sisseütleva tüvi on tekkinud sisseütleva käände ajaloolise tunnuse ja tüve ühtesulamisel. Sisseütleva tüve kasutavad sõnad, mille algvormi struktuur on /2 I V/ ja osa V käändkonna sõnu (viimaste kohta vt allpool). Kahesilbiliste sõnade sisseütleva tüve moodustamiseks pikendatakse sõna sisekonsonanti ning sõna läheb III vältesse, nt *küla* : `külla, *maja* : `majja. Lõpuvahelduslikel sõnadel võetakse aluseks muutetüvi, nt *tuli* : tule : `tulle, astmevahelduslikel sõnadel tugevaastmeline (muute) tüvi, nt *pada* : paja : `patta, *mägi* : mäe : `mække. käsi-tüübis asendub tugeva astme lühike s pika t-ga, nt *vesi* : vee : `vette.

V käändkonna sõnade paralleelvormide käsitlemine tüvesisseütlevana on tegelikult tinglik. Nende sõnade regulaarne sisseütlev lõpeb häälikujärgendiga (V)sesse (nt `lootuse/sse, `inimese/sse, `tillukese/sse). Haploogia nähuna võib osas tüüpides tüve lõpusilp se välja langeda: `lootu/sse, `inime/sse, `tilluke/sse. Seega on neis lühemais vormides sse-tunnus tegelikult esindatud ning neid saab ainult kokkuleppeliselt pidada tüvesisseütleva vormideks.

Mõned uurijad on näinud lühikeses sisseütlevas ka täiesti iseseisvat käänet, mille tähendus vastandub pika sisseütleva tähendusele. Niisugune arusaam tugineb tõsiasi jale, et paljudest sõnadest kasutatakse selges kohatähenduses alati lühikest sisseütlevat, rektsioonilise laiendi (sõltuvusmääruse) käändena aga pikka sisseütlevat: vrd *Poiss kukkus jökke* (mitte *jõe/sse*), aga *Ta oli sellesse jõe/sse* (mitte *jökke*) *lausa kiindunud*.

Osast sõnadest on lühike ja pikk sisseütlev siiski täiesti paralleelselt kasutatavad, nt *Jüri armus juuditariisse* ~ *juuditari esimesest silmapilgust*. Kas sa täna *raamatukogu/sse* ~ *raamatukokku* ka lähed?

Ühe või teise vormi vastuvõetavus ühes või teises tähenduses oleneb lisaks sõna morfofonoloogilistele tunnustele (st sõna muuttüübile) ka konkreetse sõna leksikaalsest tähendusest. Sõnadest, mis sihtkoha tähendusega sisuliselt kokku sobivad, on lühike sisseütlev selles tähenduses peaaegu ainuvõimalik, nt *läks parki* (mitte *pargi/sse*), *kukkus vette* (mitte *vee/sse*), *tõlkis eesti keel/de* (mitte *keele/sse*). Sõltuvusmäärusena (verbide *suhtuma*, *kiinduma*, *armuma* jt laiendina) kasutatakse neid sõnu haruharva. Sageli on lühikese sisseütleva vormid juba lähedased määr sõnadele, nt *meelde*, *hoolde*, *pähe*, *kätte*.

Üha enam kasutatakse lühikest sisseütlevat kohanimede puhul, nt *sõitis`Elva*, *`Rõngu*, *`Lätti*, *`Taani*, *`Poola* pro *Elvasse*, *Rõngusse*, *Lätisse*, *Taanisse*, *Poolasse*. Nagu toodud näidetest näha, kasutatakse kohanimede korral lühikest sisseütlevat ka sõnadest, mille algvormi struktuur on /2 II V/, ehkki üldnimede korral seesugustel sõnadel (*ratsu*-tüübis) lühike sisseütlev puudub. Kui /2 I V/-üldnimedest moodustatakse sisseütleva tüvi tüvekonsonandi topeldamise teel, millega kaasneb I välte asendumine III vältega (*tal* : *`tallu*, *pada* : *`patta*), siis /2 II V/-kohanimedest moodustatakse sisseütleva tüvi ainult teise välte kolmandaga asendamise teel (vt ka M 161). Erinevalt 0-formatiiviga üldnimede sisseütlevast, mis langeb kokku sama sõna mõne muu vormiga (*`parki* võib olla lühike sisseütlev või ainsuse osastav, *`tasku* võib olla lühike sisseütlev, ainsuse nimetav või ainsuse osastav), ei lange seesuguste kohanimede lühike sisseütlev ühegi muu vormiga kokku, mistõttu seda on alust kirjeldada vormitüvena.

Seesütlev kääne

- M 56 Seesütlev kääne on sisekohakäänete seas asukohakääne, mille abil väljendatakse olenevalt sõna leksikaalsest tähendusest:
- asukohta, seejuures peale ruumiliste kohtade ka kehaosi, kollektiive jm, nt *Me elame linnas*. Müts on *peas*. Jüri on *Keskerakonnas*;
 - toimumisega, nt *Tema sünnipäev on märtsis*;
 - seisundit, nt *Mees on sügavas depressioonis*; *depressioonis mees*.

Peale selle võib seesütlevat kasutada märkimaks:

- omadust või tegevussfääri, mille poolest tegevussubjekt silma paistab, nt *Korralikkuses ületab ta teisi tublisti*, aga *arukuses kipub teistele alla jääma*. Ta on andekas *matemaatikas*;

- e) mõne verbi reksioonilise laiendina ka tegevusobjekti omadust või toimimissfääri, nt *Ma kahtlen teie siiruses. Mari oli veendunud ürituse kordaminekus.*

Seesütleva käände tunnus on s.

Seestütlev kääne

M 57 Seestütlev kääne on sisekohakäänete seas lähtekääne, mille abil väljendatakse olenevalt sõna leksikaalsest tähendusest:

- lähtekohta, seejuures peale ruumiliste kohtade ka kehaosi, kollektiive jm, nt *Tulin linnast. Ta võttis mütsi peast. Ta on pärit heast perekonnast;*
- algusaega, nt *Ootasin teda hommikust õhtuni;*
- lähteseisundit, nt *Poiss toibus minestusest üsna ruttu.*

Seestütleva käände abil saab väljendada veel:

- rühma või tervikut, mille osaks miski on, nt *Kolm meest sellest seltskonnast olid mulle võõrad. Jüri on poistest kõige nutikam. Ta on näost kaame;*
- kellest või millest midagi tuleb või saab, ka materjali, millest midagi valmistatakse, nt *Sinust saab õpetaja. Poistest kasvatati tublid mehed. Maja on ehitatud palkidest;*
- passiivitarindi tegevussubjekti, nt *Mees on murest murtud. See jääb minust tegemata;*
- põhjust, nt *Sõrmed olid külmast kanged;*
- võrdlusalust, nt *Naine oli mehest pikem;*
- viisi, nt *Laps karjus täiest kõrist.*

Seestütlev vormistab ka paljude verbide reksioonilist laiendit (sõltuvusmäärust), mis väljendab:

- objekti, millele tegevus on suunatud, nt *Ta ei saanud sellest aru. Miks sa ei rääkinud mulle oma murest? Mis sa tast narrid?*
- midagi, millega puudub või katkeb ühendus, nt *Ta jäi abirahast ilma. Ta loobus oma ideest üsna ruttu;*
- või on selge tähenduseta, nt *Mari vaimustub kõigest väga kergesti. Kõik oleneb olukorrast.*

Seestütlev on põhiliselt määruse kääne, kuid võib vormistada ka:

- m) materjali väljendavat öeldistäidet või täiendit, nt *Maja on puust; puust maja;*
- n) lisandit, nt *üliõpilasest poeg;*
- o) kaassõna laiendit, nt *rinnust saadik, hoolimata kõigest, kuuendast juulist alates ~ arvates.*

Seestütleva käände tunnus on *st*.

Alaleütlev kääne

M 58 Alaleütlev kääne on väliskohakäänete seas sihikääne, mille abil väljendatakse olenevalt sõna leksikaalsest tähendusest:

- a) sihtkohta, sh sihtkohana mõtestuvat sündmust, nt *Mari sõitis välismaale. Üliõpilased läksid loengule;*
- b) tähtaega, nt *Koosolek viidi üle neljapäevale;*
- c) tulemusseisundit, nt *Tüdrukku nägu läks naerule. Kisub vihmale. Munad klopiti vahule.*

Alaleütleva olulisi funktsioone tänapäeva keeles on väljendada:

- d) saajat, adressaati, nt *Isa andis pojale taskuraha. Mari rääkis Jürile kõik ausalt ära;*
- e) kasu- või kahjusaajat, s.o hrl isikut, kelle jaoks midagi toimub, on kasulik või kahjulik vms, nt *Meile tulid külalised. Talle piisab vähesest. Suitsetamine on tervisele kahjulik;*
- f) kogejat, nt *Mulle meeldib siin elada. See selgus talle hiljem.*

Kindlate verbide ja omadussõnade rektsioonilise laiendina väljendab alaleütlev ka:

- g) kedagi või midagi, kellele või millele tegevus on suunatud, nt *Ta lootis sõpradele. Jüri näitas näpuga raamatule;*
- h) hoiaku või emotsiooni objekti, nt *Mihkel on sõbrale kade. Ära ole mulle kuri;*
- i) tegevusvaldkonda, nt *Jüri on usin tööle.*

Alaleütleva käände tunnusel on kaks varianti: *le* ja *lle*. Morfeemivariant *lle* esineb ainult kolme asesõna vormistikus, kus tunnus liitub lühikesest

silbist koosnevale tüvekuju: `mu/lle, `su/lle, `ta/lle. Kõigil muudel juhtudel kasutatakse alaleütlevas käändes morfeemivarianti *le*.

Alalütlev kääne

M 59 Alalütlev kääne on väliskohakäänete seas asukohakääne, mille abil väljendatakse olenevalt sõna leksikaalsest tähendusest:

- a) asukohta, sh asukohana mõtestuvat sündmust, nt *Mari elab juba kolmandat aastat välismaal. Üliõpilased on loengul;*
- b) toimumisaega, nt *Nad sõidavad neljapäeval maale;*
- c) seisundit, nt *Tüdrukku nägu on naerul. Munad on vahul.*

Alalütleva olulisi funktsioone tänapäeva keeles on väljendada:

- d) omajat või muud tegevussubjekti pöördelise verbivormi juures, nt *Maril on kaks last. See asi ununes mul täielikult;*
- e) tegevussubjekti infiniittarindeis, nt *Luba tal ükskord ometi kõik südamelt ära rääkida.*

Peale selle kasutatakse alalütlevat käänat väljendamaks:

- f) vahendit, nt *Mari mängib klaveril juba päris keerulisi lugusid;*
- g) viisi, nt *Mari kuulas kikkis kõrvul.*

Kirjapildis on alalütleva käände tunnuseks alati *l*. Kui tunnus liitub lühikesest silbist koosnevale tüvele, võib *l* lauserõhulises positsioonis fonoloogiliselt pikeneda, ehkki see kirjapildis ei kajastu. Niisugused vormid esinevad seitsme asesõna käänamisel, nt *ma* : `mu/l, *sa* : `su/l, *ta* : `ta/l, *see* : `se/l, *too* : `to/l, *kes* : `ke/l, *mis* : `mi/l.

Alaltütlev kääne

M 60 Alaltütlev kääne on väliskohakäänete seas lähtekääne, mille abil väljendatakse:

- a) lähtekohta, sh lähtekohana mõtestuvat sündmust, nt *Mari saabus üleeile välismaalt. Üliõpilased tulid loengult;*
- b) info, asja vm allikat, nt *Mari kuulis seda Jürilt. Laenasin sõbralt raamatu.*

Samuti vormistab alaltütlev:

- c) nimi- või omadussõna laiendit, mis on tähenduselt sünonüümne kaassõnafraasiga Ngen + *poolest*, nt **Elukutselt** (~ *elukutse poolest*) *on ta insener, aga hingelt luuletaja.*

Alaltütleva käände tunnus on *lt*.

Saav kääne

M 61 Saava käände abil väljendatakse:

- a) olekut või seisundit, millesse siirdatakse, nt *Mari muutus väga kurvaks;*
 b) juhuslikku või ajutist olekut või seisundit, milles ollakse, nt *Jüri on siin rohkem nagu õpipoisiks;*
 c) otstarvet, nt **Joomiseks ärge seda vett küll kasutage;**
 d) aega (tähtaega, kestust), nt *Töö tuleb homseks valmis teha. Koosolek määrati reedeks. Jäin nende juurde terveks nädalaks.*

Saava käände tunnus on *ks*.

Rajav kääne

M 62 Rajava käände abil väljendatakse:

- a) ruumilist lõpp-piiri, nt *Kõndisime aeglaselt metsatukani. Põld ulatus metsani;*
 b) ajalist lõpp-piiri, nt *Ootasin teda hommikust õhtuni;*
 c) kvantitatiivset lõpp-piiri, nt *Närvid olid kõigil viimse võimaluseni pingul. Temperatuur langes kolme kraadini.*

Rajava käände tunnus on *ni*.

Olev kääne

M 63 Oleva käände abil väljendatakse:

- a) tegevussubjekti või -objekti olekut või seisundit, nt *Ta lamas **hai-gena** voodis. Tundsin end täieliku **võhikuna**. Ma nägin teda **viha-sena** karjumas.*

Seisundiga võivad kaasnedä muud tähendused:

- b) otstarve, nt *Kuurialust kasutati ka **saunana**;*
- c) tingimus, nt *Õigesti **kasutatuna** on see tervisele kasulik;*
- d) aeg (elujärk), nt ***Kahekümneaastasena** oli ta juba lavatäht;*
- e) viis, nt *Inimesi tuli lakkamatu **vooluna**.*

Oleva käände tunnus on *na*.

Ilmaütlev kääne

M 64 Ilmaütlev kääne on kaasütleva vastandkääne, mille abil näidatakse:

- a) kaaslase või kaasasoleva eseme puudumist, nt *Käisin reisil ilma **naiseta**. Mari ei tihanud (ilma) **kingituseta** külla minna;*
- b) vahendi puudumist, nt *Ta sööb praadigi (ilma) **kahvlita**;*
- c) millegi puudumist kui viisi või seisundit, nt *Ta vaatas mulle (ilma) **vihata** otsa. Jüri sõi (ilma) **isuta**. Haige oli **meelemärkuseta**;*
- d) ilmaolu kui omadust, nt (ilma) **prillideta mees, kooreta kohv**.

Viimases tähenduses tuleks püsiva ilmaoleku korral eelistada *tu*-liidet, vrd *sabata ahv* (ahv, kes on jäänud sabast ilma), *sabatu ahv* (ahviliik, millele on tunnuslik saba puudumine).

Nagu toodud näidetest näha, võib ilmaütleva käände vorm esineda samades tähendustes ka koos eessõnaga *ilma*.

Süntaktiliselt esineb ilmaütlevas käändes fraas küll ennekõike määrusena, kuid omadust või seisundit väljendav fraas võib olla ka öeldistäide, nt *Haige oli **meelemärkuseta***, või (täenduselt) omadussõnaline täiend, nt ***kooreta kohv***.

Ilmaütleva käände tunnus on *ta*.

Kaasaütlev kääne

- M 65 Kaasaütleva käände abil väljendatakse eelkõige:
- koos- või kaasasolu (sageli võib selles funktsioonis kaasaütleva käände vormile eelneda eessõna *koos*), nt *Mari läks (koos) Jüriga kinno. Reisijad läksid koos asjadega maale;*
 - vastastikuse tegevuse või suhte osalist, nt *Jüri abiellus Mariga. Poeg sarnaneb isaga.*

Kaasaütlevaga võib väljendada ka:

- vahendit (lähedaselt kaassõnafraasile *Ngen + abil*), nt *Mees kaevas labidaga maad.*

Peale selle kasutatakse kaasaütlevat märkimaks:

- viisi või seisundit, nt *Ta kuulab muusikat andumusega. Tüdruk vaatas neid mõtliku näoga;*
- põhjust või tingimust, nt *Temperatuuri tõusuga suureneb aurustumine. Külma ilmaga tuleb soojalt riietuda;*
- sündmuse lõpulejõudmiseks kuluvat aega, nt *Selle töö saan ma kahe päevaga valmis.*

Kindlate verbide reksioonilise laiendina väljendab kaasaütlev kääne:

- asja, millele tegevus on suunatud, nt *Maril oli raske uue olukorraga harjuda.*

Nagu ilmaütlev nii ka kaasaütlev fraas võib süntaktiliselt olla peale mää-ruse ka öeldistäide, nt *Maatükk on madala väärtusega*, või täiend, nt *kurva lõpuga lugu.*

Kaasaütleva käände tunnus on *ga*.

Arv

M 66 Arv ehk number on käändsõna vormikategooria, mis näitab asjade, olendite jms hulka.

Eesti keeles on arvukategoorial kaks liiget – **ainsus** ehk singular ja **mitmus** ehk plural –, mis eristavad üht (ainsus) kahest või enamast (mitmus), nt *Mees vehkis käega. Mees vehkis kätega.*

Arvuvastandus on ainult **loendatavatel nimisõnadel**, nagu *mees, laud, tegevus* (vt M 4). **Loendamatutel nimisõnadel**, nagu *ilu, tõde, vanadus, gripp, leetrid*, tavaline arvuvastandus puudub. Lisaks loendamatutele nimisõnadele on keeles nimisõnu, mis märgivad küll põhimõtteliselt loendatavaid asju, kuid ei erista nende arvu, nt *püksid, käärid*; asjade arvu eristamiseks tuleb niisuguste sõnade korral kasutada leksikaalseid vahendeid, nn hulgasõnu, nt *ühed käärid, seitsmed käärid, paar pükse, kolm paari pükse*. Sõnad, mis on arvuvastanduse suhtes eriolukorras, esinevad tavaliselt kas ainsuse vormis või mitmuse vormis ja neid nime-tatakse vastavalt **ainsussõnadeks** (ehk *singulare tantum*-sõnadeks) ja **mitmussõnadeks** (ehk *plurale tantum*-sõnadeks).

Kontekstis võib normaaljuhul mitteloendatavat asja tõlgendada ka loendatavana. Niisugusel korral saab tavaliselt ainsussõnana käituvast sõnast moodustada ka mitmusevormi, nt *Tuleb arvestada ka iga konkreetse rahva minevikuga*, aga *Ühise keele leidmiseks olid nende meeste minevikud olnud liiga erinevad*. Tavaliselt mitmussõnana käituvatel sõnadel esineb fraseologismides või liitsõnades enamasti ka ainsusevorme, nt *Jõulud olid sel aastal ilma lumeta*, aga *Tule jõuluks koju* või *Pane prillid ette*, aga *Prillisang oli katki*.

Olulisemad **ainsussõnade** tähendusrühmad on järgmised:

- 1) abstraktmõisted, nt *pimedus, hirm, õnn*;
- 2) ained, nt *suhkur, jahu, kuld*;
- 3) kogumõisted, nt *mööbel, inimkond, kraam*;
- 4) haigused, nt *gripp, köha, vähk*;
- 5) ainumõisted, nt *ida, lää, minevik*.

Olulisemad **mitmussõnade** tähendusrühmad on järgmised:

- 1) kahest või enamast sarnasest osast koosnevad objektid, nt *prillid, püksid, veimed, andmed*;
- 2) rahvakogunemised, pidustused, nt *talgud, lihavõtted*;

- 3) haigused, nt *leetrid, rõuged, sügelised*;
- 4) ained, jäätmed, nt *tangud, rapped, heitmed*;
- 5) inimeste ja olendite rühmad, nt *kolmikud, omaksed*.

Ainsus

- M 67 Ainsus on arvukategooria liige, mis eristab üht asja vastandatuna kahele või enamale, nt *raamat, mees, naine*. Ainsus võib väljendada ka mingite asjade terviklikku kogumit, st kõiki vastavaid asju kui abstraktset liiki, nt *Hunt on suurim kiskjaline koerlaste sugukonnast*.
Ainsusel puudub tunnus.

Mitmus

- M 68 Mitmus on arvukategooria liige, mis eristab kaht või enamat asja vastandatuna ühele, nt *raamatud, mehed, naised*.

Mitmuse väljendamiseks on eesti keeles põhiliselt kaks võimalust: *de*-mitmus (nt *ema/de/l*) ja vokaalmitmus, mis avaldub omakorda kahe tüübina (nt *`aasta/i/s, õnnelike/s*).

Lisaks *de*-mitmusele ja vokaalmitmusele võib mitmus väljenduda ka koos osastava käände tunnusega formatiivis *sid*, nt *pesa/sid*.

Kahe asesõna mitmus väljendub ainult suplettiivses tüvevariandis: *mina : meie, sina : teie*. Seitsmel asesõnal puudub üldse mitmuse vormistik: *keegi, ükski, miski, iga, igäüks ja üksteise, teineteise*, millel puudub ka ainsuse nimetava käände vorm.

Kolmes sõnas esineb mitmuse tunnuseks *e*, mis keeleajalooliselt pärineb hoopiski *de*-mitmusest: *`siln : `silme, `rind : `rinde, `jalg : `jalge*. Niisuguseid omastava käände vorme kasutatakse ainult kinnisväljendeis, nt *jalge all, silme ees*, mistõttu neid ei loeta paradigmaatilise mitmuse vormideks.

de-mitmus

M 69 *de*-mitmus on üldine kõikidele sõnadele ja puudub ainult asesõnadel *mina* ja *sina*, mille mitmust väljendab tüvevariant *meie*, *teie*.

de-mitmus esineb kõikides käänetes, v.a osastav, mis kasutab alati vokaalmitmust või formatiivi *sid*, nt `aasta: `aasta/*d*, `aasta/*te*, `aasta/*te/sse*, `aasta/*te/s* jne, aga `aasta/*i/d*.

de-mitmuse tunnus liitub alati tüvele ja tal on kolm varianti: *d*, *de* ja *te*, nt *ema/d*, *ema/de*, `aasta/*te*. Variandi valik oleneb osalt konkreetsest vormist, osalt muuttüübist. Morfeemivariant *d* esineb alati ja ainult nimetavas käändes, nt *ema/d*, `aasta/*d*. Kõigis teistes *de*-mitmuse käänetes esinevad *de* ja *te*, nt *ema/de*, *ema/de/sse*, *ema/de/s*, *ema/de/st* jne; `aasta/*te*, `aasta/*te/sse*, `aasta/*te/s*, `aasta/*te/st* jne.

Valik morfeemivariantide *de* ja *te* vahel oleneb muuttüübist.

<i>de</i>	I	kk	`koi/ <i>de</i> , i`dee/ <i>de</i>	
	II	kk	<i>ema/de</i> , <i>pesa/de</i> , <i>seminari/de</i> , <i>nime/de</i> , <i>tule/de</i>	
	III	kk	<i>ratsu/de</i>	
	VI	kk-st	`siili/ <i>de</i> , `saia/ <i>de</i> , <i>pada/de</i> , <i>sõda/de</i> , <i>lage/de</i> , `nalja/ <i>de</i> , `sõpra/ <i>de</i> , <i>õnne`likku/de</i>	
	VII	kk-st	<i>küünal/de</i>	
	<i>te</i>	IV	kk	`aasta/ <i>te</i> , <i>redeli/te</i> , `kringli/ <i>te</i> , <i>koleda/te</i> , <i>habeme/te</i> , `õela/ <i>te</i> , <i>magasi/te</i>
		V	kk	<i>soolas/te</i> , `jõulis/ <i>te</i> , <i>olulis/te</i> , `juus/ <i>te</i>
VI		kk-st	<i>suur/te</i> , <i>uu/te</i> , <i>küün/te</i> , <i>kä/te</i>	
VII		kk-st	<i>mõte/te</i> , `pääsme/ <i>te</i> , <i>ratas/te</i> , <i>armsa/te</i> , `mandrite	
<i>te ~ de</i>		VI	kk-st	<i>koer/te ~ `koera/de</i>

Vokaalmitmus

M 70 Vokaalmitmuse esinemisvõimalus oleneb muuttüübist. Kui muuttüüp vokaalmitmust võimaldab, esineb vokaalmitmus vähemalt osastavas käändes (kas ainuvõimalikuna või paralleelselt formatiiviga *sid*), nt `aasta : `aasta/i/d, `siil : `siile ~ `siili/sid. Tüübiti võib vokaalmitmus esineda paralleelselt *de*-mitmusega ka kohakäänetes ja saavas käändes ning (olenevalt vokaalmitmuse liigist) ka omastavas, rajavas, olevas, ilmaütlevas ja kaasaütlevas käändes. Nimetavas käändes ei esine kunagi vokaalmitmust.

Vokaalmitmusel on omakorda kaks liiki: ***i*-mitmus** ja **tüvemitmus**. Neist esimese korral on mitmuse tunnuseks *i*, mis liitub tüvele, nt `aasta/i/d, `karvase/i/d. Teatud muuttüüpides on mitmuse tunnus *i* sulanud häälikuloolise arengu tulemusel tüvega ühte. Selle tulemusel on tekkinud mitmusetüvi, milles mitmuse tunnus ja tüvi ei ole teineteisest eraldatavad, nt `siil (: *siili*) : `siile, *maja* : *maju*, `kurk (: *kurgi*) : `kurke. Niisugust mitmuse liiki nimetatakse tüvemitmuseks.

Vokaalmitmuse liigi valik sõltub muuttüübist.

<i>i</i> -mitmus	I kk-st	<i>i`de/i/d</i>
	IV kk	`aasta/i/d, `redele/i/d, `kringle/i/d, `koleda/i/d, `habeme/i/d, `õela/i/d, `magase/i/d
	V kk-st	<i>soolase/i/d, `juukse/i/d</i>
	VII kk	`mõtte/i/d, `pääsme/i/d, `küünla/i/d, `ratta/id, `armsa/i/d, `mandre/i/d
tüvemitmus	II kk-st	<i>pesi, seminare</i>
	V kk-st	<i>olulisi</i>
	VI kk-st	`siile, `saiu, `nalju, `sõpru, sõdu, `koeri, `suuri, `uusi, `küüsi, käsi, õnne`likke
tüve- ~ <i>i</i> -mitmus	V kk-st	`jõulisi ~ `jõulise/i/d
puudub	I kk-st	<i>koi-tüüp</i>
	II kk-st	<i>ema-, nimi-, tuli-tüüp</i>
	III kk	<i>ratsu-tüüp</i>
	VI kk-st	<i>pada-, lagi-tüüp</i>

Kui sõna kasutab ***i*-mitmust**, esinevad vokaalmitmuse vormid (peale osastava käände) veel (paralleelselt *de*-mitmuse vormidega) kohakäändes ja saavas käändes, nt `aasta : `aasta/te/sse ~ `aasta/i/sse, `aasta/te/s ~ `aasta/i/s, `aasta/te/st ~ `aasta/i/st, `aasta/te/le ~ `aasta/i/le, `aasta/te/l ~ `aasta/i/l, `aasta/te/lt ~ `aasta/i/lt, `aasta/te/ks ~ `aasta/i/ks.

Teatud juhtudel toob *i* liitumine kaasa teisendusi tüve lõpuvokaalis.

1. Kui *i* liitub *i*-lõpulisel tüvevariandile, toimub tüve lõpus teisendus $i \rightarrow e$, nt `voodi : `voode/i/d, kanal : kanali : kanale/i/d.
2. Kui *i* liitub pika vokaaliga lõppevale tüvevariandile, siis pikk vokaal lüheneb, nt `maa : `ma/i/d, i`dee : i`de/i/d.

Kui sõna kasutab **tüvemitmust**, on vokaalmitmuse vormide esinemas tüübiti erinev. VI käändkonna sõnadel (v.a *õnnelik*-tüüp) ja *pesa*-tüübis piirdub tüvemitmuse kasutus tavaliselt osastava käändega, nt `siil : `siile, *pesa* : *pesi*. Teistes käändetes esineb tüvemitmus nende sõnade korral vaid fraseologismides ja liitsõnades, nt `jalg : `jalgu, *jalu/s* (*olema*), käsi : käsi, käsi/le (*võtma*), `jalg : `jälgi, jäli/le (*jõudma*), `täht : tähti, tähis(*taevas*), *muna* : *mune*, *munele* (*hakkama*). Luulekeeles võib tüvemitmus nendes sõnatüüpides esineda ka väljaspool kivistunud väljendeid, nt Neil **harvul hetkil** *mina jälle mina*. *õnnelik*-tüübis on tüvemitmus täiesti tavaline kõigis käändetes, v.a nimetav, paralleelselt *de*-mitmusega: *õnne`lik* : *õnne`likku/de* ~ *õnnelike*, *õnne`likku/de/sse* ~ *õnnelike/sse*, *õnne`likku/de/s* ~ *õnnelike/s*, *õnne`likku/de/st* ~ *õnnelike/st*, *õnne`likku/de/le* ~ *õnnelike/le*, *õnne`likku/de/l* ~ *õnnelike/l*, *õnne`likku/de/lt* ~ *õnnelike/lt*, *õnne`likku/de/ks* ~ *õnnelike/ks*, *õnne`likku/de/ni* ~ *õnnelike/ni*, *õnne`likku/de/na* ~ *õnnelike/na*, *õnne`likku/de/ta* ~ *õnnelike/ta*, *õnne`likku/de/ga* ~ *õnnelike/ga*. Ka *seminar*-tüübis ja V käändkonnas (*jõuline*- ning *oluline*-tüübis) on tüvemitmus väljaspool osastavat käänat tavalisem kui VI käändkonnas ning *pesa*-tüübis.

- M 71 **Mitmusetüve moodustamiseks** tuleb kõigepealt leida sõna tüvevokaal. Õige tüvevokaali saame lõpumuutuslike sõnade korral sõna muute-tüvest, nt `lai : *laia* on *a*-tüveline, `keel : *keele* on *e*-tüveline, `siil : *siili* on *i*-tüveline, `laul : *laulu* on *u*-tüveline sõna. Klusiili või *s*-i kaoga laadi-vahelduslike sõnade korral on otstarbekas võtta aluseks tugevaastmeline muutetüvi (kui sõnal niisugune tüvevariant on), sest nõrgas astmes võivad vokaaliteisendused tüve lõpuvokaali moonutada, nt `pood : `poe : `poodi on *i*-tüveline sõna.

Mitmusetüve saamiseks tuleb sõna tüvevokaali teisendada.

Kui tüvevokaaliks on *i* või *u*, asendub see mitmusetüves alati *e*-ga, nt *`kuul : kuuli : `kuule, `toit : toidu : `toite*.

Kui tüvevokaaliks on *e*, asendub see mitmusetüves alati *i*-ga, nt *`meel : meele : `meeli, inimene : inimese : inimesi*.

Kui tüvevokaaliks on *a*, võib tüve- ja mitmusetüves esineda *u*, *e* või *i*, olenevalt esimese silbi vokaali(de)st. Kui esimeses silbis on *a*, *aa*, *i*, *ii*, *õ*, *õõ* või diftongid *ae*, *ai*, *ei*, *äi*, *õi*, *au*, *iu*, *õu*, toimub asendus *a* → *u*, nt *kala : kalu, `vaal : vaala : `vaalu, `kaer : kaera : `kaeru*. Kui esimene silp on lühike ja selle vokaaliks on *u*, toimub asendus *a* → *e*, nt *tuba : tube*. Muudel juhtudel asendub *a* alati *i*-ga, nt *pesa : pesi, `julm : julma : `julmi*.

u → *e*

i → *e*

e → *i*

a → *u*, kui esisilbis *a, aa, i, ii, õ, õõ, ae, ai, ei, äi, õi, au, iu, õu*

a → *e*, kui lühikeses esisilbis *u*

a → *i* mujal

Tüve- ja mitmusetüve moodustada ainult astmevahelduseta sõnadest (*seminar-, pesa-, oluline-, jõuline-tüüp*) või nõrgeneva astmevaheldusega sõnadest (VI käändkond). Astmevahelduse korral võib ka mitmusetüvi esineda erinevas astmes, nt *`jalg : `jalgu : jalu/l, õnne`lik : õnne`likke, õnnelike/l* (vt M 111).

Tüve- ja mitmusetüve moodustamisel võib olla fonoloogilisi piiranguid isegi siis, kui muuttüüp üldiselt tüve- ja mitmusetüve moodustamist lubab. Näiteks puudub tüve- ja mitmusetüve moodustamine *sai*-tüübi *u*-lõpulistel sõnadel, vrd *`sai : `saiu ~ `saia/sid*, aga ainult *`õu : `õue/sid*.

Eespool kirjeldatud keerulisel reeglistikul on viis erandit: *`pikk : `pikki, `silm : `silmi, `king : `kingi* (ehkki reegli järgi peaks nende tüve- ja mitmusetüve moodustamine olema *u*-line) ja *neli : `nelju, väli : `välju* (ehkki reegli järgi peaks nende tüve- ja mitmusetüve moodustamine olema *e*-line).

Pöördsõna

M 72 Eesti keeles on pöördsõnal viis vormikategooriat: **pööre**, **tegumood**, **aeg**, **kõneviis** ja **kõneliik**. Kõik viis kategooriat ei saa kunagi ühes pöördsõnavormis väljenduda. Nt vormis *elavat* ei kajastu pöördekategooria. Üsikutel pöördsõnavormidel puudub üldse seos pöördsõna kategooriatega, nt *elada*.

Pöördsõna vormid võivad olla a) finiitsed või infiniitsed, b) liht- või liitvormid.

Finiitsed vormid on niisugused pöördsõnavormid, mis võivad lauses iseseisvalt esineda öeldisena ja milles avalduvad pöördsõna vormikategooriad. Nt lauses *Ma käisin eile teatris* on *käisin* pöördsõna finiitne vorm, mis esineb öeldisena ja väljendab pöördekategooriast ainsuse 1. pööret, tegumokategooriast isikulist tegumoodi, ajakategooriast lihtminevikku, kõneviisikategooriast kindlat kõneviisi ja kõneliigikategooriast jaatavat kõnet.

Infiniitsed vormid on niisugused pöördsõnast regulaarselt moodustatavad vormid, mis normaalujuhul ei saa lauses iseseisvalt öeldisena esineda ning milles pöördsõna vormikategooriad saavad väljenduda vaid puudulikult. Seevastu võivad mõnes infiniitses vormis väljenduda hoopis käändsõna vormikategooriad. Infiniitsetel vormidel puuduvad mitmed tegusõnale omased tunnused ning nad lähenevad sõnaliigilt nimi-, omadus- ja määrsõnadele. Nt lauses *Ma olen seda etendust juba näinud* on *näinud* pöördsõna infiniitne vorm, mis täidab öeldise funktsiooni ainult koos sõnavormiga *olen* ning milles väljendub pöördsõna kategooriatest aeg (mineviku näol) ning tegumood (isikulise tegumoe näol). Sealjuures võib sama vorm teistsuguses lauses käituda hoopis omadussõnalaadselt ning väljendada käände- ja arvukategooriat, nt *Neilt meestelt, hallipäistelt ja nii mõndagi näinutelt, oleks kõigil üht-teist õppida*.

Liitvormid ehk **süntheetilised vormid** on vormid, mis koosnevad ühest sõnast, nt *elasin, elavat, elanuksime, elades*.

Liitvormid ehk **analüütilised vormid** on vormid, mis koosnevad kahest või kolmest sõnast, nt *olen elanud, ei ela, ei ole elanud*.

Finiitsetes liitvormides avalduvad pöörde-, tegumoe- ja kõneviisikategooria ning osa ajakategooria liikmeid. Tunnuste üldine morfofaktiline järjestus on TÜVI+TEGUMOOD+AEG+KÕNEVIIS+ PÖÖRE, kuid

tegumoe- ja pöördetunnus ei saa kunagi ühes ja samas vormis esineda. Morfotaktiliselt keerulisim pöörd sõna lihtvorm saab eesti keeles sisaldada aja-, kõneviisi- ja pöördetunnust, nt *ela/nu/ksi/me*. Enamik pöörd sõna tunnuseid liitub aglutinatiivselt, nt *ela/t/i* (TÜVI+ TEGUMOOD+AEG), *ela/si/me* (TÜVI+AEG+PÖÖRE). Ainult ajatunnus võib teatud sõnatüüpides tüvega ühte sulada, nt *tuli/me* (TÜVI-AEG+PÖÖRE).

Finiitsete liitvormidena avalduvad mõned ajakategooria liikmed, nt *olen elanud, olevat elatud*; kõik eitava kõneliigi vormid on liitvormid, nt *ei ela, ära ela, ei ole elanud*. Liitajavormid koosnevad jaatavas kõneliigis kahest sõnast: abiverbi *olema* finiitset liitvormist, mis väljendab aega, kõneviisi ja pööret, ning põhiverbi mineviku kesksõnast, mis väljendab tegumoodi, nt *olen elanud, oleksin elanud, oli elatud*. Eitusvormid koosnevad kahest või kolmest sõnast, olenevalt sellest, kas vastav jaatusvorm on liht- või liitvorm, nt *ei elavat, ärge elage, ei elanud; ei olevat elanud, ei olnud elanud, ei ole elatud*.

Infiniitsed liitvormid on a) tegevusnimed: *da*-tegevusnimi ehk *da*-infinitiiv, *vat*-tegevusnimi ehk *vat*-infinitiiv ja *ma*-tegevusnimi oma käändevormidega, nt *elada, elavat, elama, elamas, elamast, elamaks, elamata*, b) kesksõnad ehk partitsiibid, nt *elav, elanud, loetav, loetud*, ja c) *des*-vorm ehk konverb, nt *elades*.

Infiniitsetes liitvormides liituvad morfeemid aglutinatiivselt, ainult mineviku kesksõnas on tunnused omavahel kokku sulanud, väljendades korruga aega ja kesksõna (*ela/nud*) või aega, kesksõna ja tegumoodi (*ela/tud*).

Lauses võib esineda konstruktsioone, mida on alust pidada infiniitseks liitvormiks. Nt *Mari võis olla juba koju läinud* (*da*-tegevusnime liitajavorm). *Mari peaks olema nüüd juba koju tulnud* (*ma*-tegevusnime liitajavorm). *Olles koju jõudnud, hakkas Mari sööma* (*des*-vormi liitajavorm). Infiniitsed liitvormid koosnevad abiverbi *olema* infiniitset vormist ja põhiverbi mineviku kesksõnast.

Infiniitsed vormid

- M 73 Infiniitsed vormid jagunevad oma süntaktiliste kasutusvõimaluste alusel kolme rühma: a) nimisõnalaadsed **tegevusnimed**: *da*-tegevusnimi ehk *da*-infinitiiv, *vat*-tegevusnimi ehk *vat*-infinitiiv, *ma*-tegevusnimi ehk *ma*-infinitiiv, b) omadussõnalaadsed **kesksõnad** ehk partitsiibid ja c) määr sõnalaadne **des-vorm** ehk konverb.

Koos laienditega või erijuhul üksi moodustab infiniitne verbivorm lauselühendi, mis toimib lause nominaalse liikmena (vt SÜ 147). Infiniitne vorm võib esineda ka öeldise osana, mõnel juhul öeldise endana.

da-tegevusnimi

M 74 *da*-tegevusnimi on pöördsõna infiniitne vorm, mis väljendab tegevust kui niisugust, edastamata sealjuures mingeid täpsemaid grammatilisi tähendusi. Süntaktilistelt kasutusvõimalustelt on *da*-tegevusnimi kõige mitmekesisem pöördsõnavorm. Ta võib (üksi või koos oma laienditega) esineda mis tahes nimisõnalise lauseliikmena:

- a) alusena, nt *Mõtelda on mõnus*;
- b) sihitisena, nt *Katsu selle peale mitte mõtelda*;
- c) määrusena, nt *Kübar kõlbab kanda*;
- d) öeldistäitena, nt *Jüri ainus siht on edasi jõuda*;
- e) täiendina, nt *Maris tärkas kihk plehku panna*.

da-tegevusnimi võib esineda ka:

- f) liitöeldise osana, nt *See on mulle teada. Poiss sai isa käest rielda*.

Erinevalt enamikust infiniitvormidest saab *da*-tegevusnimi täita ka iseisvalt öeldise funktsiooni, nimelt:

- g) kaudse kõneviisi tähendust väljendavana (eeskätt seoses verbiga *olema*), nt *Mari olla väga jutukas*;
- h) (harva ka) käsu tähendust väljendavana, nt *Lõuad pidada ja edasi teenida*;
- i) osas kõrvallauseis – otstarbelauseis, nt *Ta rääkis sosinal, et mitte häirida teisi*; tingimuslauseis, nt *Kui kaua istuda, jääb selg valusaks* jm.

da-tegevusnime tunnusel on kolm varianti: *da*, *ta* ja *a*, nt *ela/da*, *haka/ta*, *süü/a*. Variandi valik sõltub muuttüübist.

<i>da</i>	I pk-st	`trei/da, `või/da, `saa/da
	II pk-st	ela/da, kõnele/da ~ kõnel/da, `jälgi/da
	III pk-st	`õppi/da, `laul/da, luge/da, `käski/da
	IV pk-st	vestel/da, mõtel/da ~ `mõel/da

<i>ta</i>	II pk-st	` <i>pes/ta</i>
	III pk-st	` <i>tõus/ta, `mõs/ta</i>
	IV pk-st	<i>hüpa/ta</i>
<i>a</i>	I pk-st	` <i>käi/a, `juu/a</i>
	II pk-st	` <i>tull/a</i>
	III pk-st	` <i>saat/a, `jätt/a, `murd/a, teh/a</i>
<i>da ~ a</i>	II pk-st	<i>esitle/da ~ esi`tell/a</i>
<i>da ~ ta</i>	III pk-st	` <i>maitse/da ~ `mait/ta</i>

da-tegevusnime tunnus liitub alati tüvele. Kui variant *a* liitub *oo-* või *öö-lõpulisele* tüvele, teiseneb pikk lõpuvokaal vastavalt *uu-*ks või *üü-*ks, nt *`jooma : `juu/a, `sööma : `süü/a*.

***vat*-tegevusnimi**

M 75 *vat*-tegevusnimi on kujunenud pöörd sõna oleviku kesksõna osastava käände vormist. Temast kui iseseisvast infiniitvormist on alust rääkida seetõttu, et süntaktiliselt käitub ta nimisõna laadselt. *vat*-lauselühend võib asendada *et*-sihitislauset ja esineb lauses:

- a) sihitisena, nt *Ma uskusin **sind magavat*** (= *Ma uskusin, et sa magad*). *Kuulsin **toas lauldavat*** (= *Kuulsin, et toas lauldakse*).

vat-infinitiiv võib olla ka:

- b) liitõeldise osa, nt *Ta **näis kõike teadvat***.

Vormiliselt kattub *vat*-tegevusnimi kaudse kõneviisi olevikuvormiga (vt M 95), mistõttu vormimoodustuses temal eraldi ei peatuta.

***ma*-tegevusnimi**

M 76 *ma*-tegevusnimi on pöörd sõna infiniitne vorm, mis seondub osa käändekategooria liikmetega. *ma*-tegevusnimel on viis vormi: *ma-*, *mas-*, *mast-*, *maks-* ja *mata*-vorm. Eesti keelde on püütud tuua ka *mani-* ja *maga*-vormi, aga need pole kasutust leidnud. *ma*-tegevusnime vormide tähendus ja süntaktilised kasutusvõimalused on erinevad.

1. **ma-vorm** väljendab mingi muu tegevuse suhtes järgnevat tegevust (suhtelist tulevikku). Teda sisaldav lühend on lauses tavaliselt:
 - a) liikumisverbide laiendina kas sihtkohta või otstarvet väljendav määrus, nt *Läksime sööma. Läksime restorani lõunat sööma*; sobivusverbide laiendina otstarbemäärus, nt *Ta on võimeline seda tegema*;
 - b) sõltuvusmäärus, nt *Laps õppis rääkima*.

ma-vorm võib olla ka:

- c) liitöeldise osa, nt *Mari hakkas laulma. Sellel raamatul saab olema suur menu. Mari pidi ülikooli astuma*.
- d) mõnikord iseseisev öeldis, nt *Kähku magama!*

ma-vormil on ka umbisikulise tegumoe vorm, mida kasutatakse koos kaudse kõneviisi tähenduses verbivormiga *pidi* ~ *pidavat*, nt *Järve äärde pidi ~ pidavat mindama jalgsi*.

ma-vormi tunnus on *ma*, mis liitub tüvele või umbisikulise tegumoe tunnusele.

2. **mas-vorm** väljendab tavaliselt mingi muu tegevuse suhtes samaaegset tegevust (suhtelist olevikku). Teda sisaldav lühend esineb lauses tavaliselt:
 - a) asukohta ja/või otstarvet väljendava määrusena, nt *Olime marju korjamas. Olime metsas marju korjamas*;
 - b) sõltuvusmäärusena, laiendades kindlaid verbe enam-vähem sünonüümselt *vat*-lühendiga, nt *Nägin teda kellegagi vestlemas* (~ *vestlevat*);

mas-vorm võib esineda ka:

- c) liitöeldise osana, väljendades koos verbiga *olema* tegevuse parajasti toimumist, nt *Kuritegevus on vähenemas*, mõnikord aga hoopis selle peatset algust (suhtelist tulevikku), nt *Olime just välja minemas, kui Mari helistas*.

mas-vormi tunnus on *mas*, mis liitub tüvele.

3. **mast-vorm** väljendab kas tegevust, millest väljutakse (suhtelist minevikku) või tegevust, millesse sisenemisest loobutakse (suhtelist tulevikku). *mast*-lühend esineb lauses tavaliselt:

- a) tegevusest väljumise korral lähtekoha või otstarbe tähendusega määrusena, nt *Tulime söömast. Tulime restoranist söömast;*
- b) tegevusest loobumise korral sõltuvusmäärusena, nt *Mari keeldus söömast.*

mast-vorm võib esineda:

- c) liitõeldise osana koos tegevuse lõppemist väljendava verbiga *lakkama*, nt *Mari lakkas söömast.*

mast-vormi tunnus on *mast*, mis liitub tüvele.

4. ***maks*-vormiga lühend** esineb lauses selge otstarbemäärusena, mis väljendab tegevust kui teise tegevuse otstarvet. *maks*-lühendiga saab asendada kõrvallauset, mis algab sidendiga *selleks et*, nt *Mari läks varakult kohale leidmaks endale paremat istekohta (= ... selleks et endale paremat istekohta leida).*

maks-vormi tunnus on *maks*, mis liitub tüvele.

5. ***mata*-vorm** väljendab sooritamata tegevust.

Enamasti esineb *mata*-vorm:

- a) *des*-vormi eitava vastena määruse positsioonis, nt *Jüri nõustus pikemalt mõtlemata.* (Vrd *Pikemalt järele mõeldes otsustas Jüri plaanist loobuda.*)
- b) kesksõna eitava vastena öeldistäite positsioonis, nt *Tuba on koristamata.* (Vrd *Tuba on koristatud.*)
- c) liitõeldise koosseisus *saama*-passiivi eitava vastena, nt *Mul jäi tuba koristamata.*

mata-vormi tunnus on *mata*, mis liitub tüvele.

Kesksõnad

- M 77 Kesksõna on verbi infiniitne vorm, mis väljendab tegevust omaduse või seisundina. Seetõttu on kesksõna sõnaliigilt lähedane omadussõnadele ja saab esineda omadussõnalise täiendina, nt *tõusev päike, praetud kartulid.* Verbikategooriatest seostub kesksõna aja ja tegumooega, nt *tõusev päike* (olevik, isikuline tegumood), *praetud kartulid* (minevik, umbisikuline tegumood).

Kuna olevikus ja minevikus on kesksõna tunnused ja süntaktilised kasutusvõimalused erinevad, on mõttekas eristada eesti keeles kaht kesksõna – oleviku kesksõna ja mineviku kesksõna –, millel kummalgi on isikulise tegumoe vorm ja umbisikulise tegumoe vorm.

Oleviku kesksõna

M 78 Oleviku kesksõna väljendab tegevust, mis suhtelises olevikus (vt M 85) iseloomustab tegijat või tegevusobjekti, mida finiiitse verbivormi juures vormistaks vastavalt alus ja sihitis, nt *Tuppa tormas hingeldav Mari (Mari hingeldab). Tagmaetav mees peitis enda heki taha (Meest aetakse taga).*

Tegijat iseloomustav oleviku kesksõna on isikulises tegumoes (*hingeldav*), tegevusobjekti iseloomustav oleviku kesksõna on umbisikulises tegumoes (*tagaetav*). Kuna umbisikulises tegumoes peab oleviku kesksõna iseloomustama tegevusobjekti, saab umbisikulises tegumoes esineda ainult sihilise verbi oleviku kesksõna, nt *vaatlev : vaadeldav, liikkav : liikatav*, aga ainult *lobisev, aurav, looklev*.

Ehkki oleviku kesksõna peetakse verbi vormiks, on ta väga lähedane omadussõnale. Oleviku kesksõna seostub käände- ja arvukategooriaga, nt *hingeldav : hingeldavasse : hingeldavatele*. Võrdluskategooriaga seostuvad siiski vaid need oleviku kesksõnad, mille tähendus on algsest protsessi tähendusest eemale nihkunud, nt *liigutav lugu : liigutavam lugu : kõige liigutavam lugu*. Süntaktilistelt kasutusvõimalustelt kattub oleviku kesksõna täiesti omadussõnadega ja esineb lauses:

- a) täiendina, nt *Tuppa tormas hingeldav Mari*;
- b) öeldistäitena, nt *See raamat on laialt loetav*;
- c) öeldistäitemäärusena, nt *Erutusest värisevana tormas Mari tuppa*.

Oleviku kesksõna tunnus on *v*, mis liitub tüvele või umbisikulise tegumoe tunnusele, nt *värise/v, 'loe/ta/v*. Kui tunnus liitub ühesilbilisele konsonantlõpulisel tüvele (III pk *saatma-, jätma-, laulma-, tõusma-, murdma-, mõskma-*-tüüp), tekib tüve ja tunnuse vahele häälduse hõlbustamiseks *e*, nt *'laul/ma : 'laul/ev, 'mõist/ma : 'mõist/ev*.

Oleviku kesksõna tegumoevorme võib käsitada ka eri kesksõnadena ja rääkida *v-kesksõnast* (*värise/v*) ja *tav-kesksõnast* (*'loe/tav*).

Mineviku kesksõna

M 79 Mineviku kesksõna väljendab omadust või seisundit, mis on tekkinud või tekitatud suhtelises minevikus (vt M 85). Nt *Päike oli äsja loojunud*. *Võib-olla jätab Mari kirjutatud kirja siiski saatmata*.

Mineviku kesksõna on sõnaliigilt kaheplaaniline. Ta võib käituda nagu tegusõna ja esineda lauses:

- a) öeldisena, moodustades koos abiverbiga *olema* liitvorme, nt *Jüri on palju ringi reisinud*.

Teisalt võib mineviku kesksõna nagu oleviku kesksõnagi käituda nagu omadussõna ning esineda koos oma laienditega lauses:

- b) täiendina, nt *Kirjutatud kiri jäigi saatmata*;
 c) öeldistäitena, nt *Tee on sillutatud*;
 d) öeldistäitemäärusena, nt *Murest murtuna tormas Mari tupp*.

Pöördsõna liitvormi osana saavad ka sihitute verbide mineviku kesksõnad esineda umbisikulises tegumoes, nt *Nüüd on juba küllalt lobisetud*.

Eestäiendina mineviku kesksõna käände- ja arvukategooriaga ei seondu, st ei ühildu oma põhjaga. Järeltäiendina esinev mineviku kesksõna aga ühildub oma põhjaga käändes ja arvus. Vrd *Nendelt hallipäistelt ja paljunäinud meestelt on mõndagi õppida* – *Nendelt meestelt, hallipäistelt ja paljunäinutelt, on mõndagi õppida*.

Mineviku kesksõna tunnus avaldub formatiivina, mis peale mineviku ja kesksõna tähenduse kajastab ka tegumoodi. Isikulises tegumoes on mineviku kesksõna formatiiv *nud*, nt *ela/nud, haka/nud, käi/nud*. Umbisikulises tegumoes on mineviku kesksõna formatiiv sõnatüübist olenevalt kas *tud* või *dud*, nt *ela/tud, haka/tud, käi/dud* (vt M 84).

Mineviku kesksõna tegumoevorme võib käsitada ka eri kesksõnadena ja rääkida *nud-kesksõnast* ja *tud-kesksõnast*.

des-vorm

M 80 *des*-vorm ehk konverb on pöördsõna infiniitne vorm, mis koos oma laienditega esineb lauses määrusena, väljendades teise tegevusega kaasnevat ja sageli seda iseloomustavat tegevust, nt *Lauldes ja hõisates tormasid*

poisid majast välja. des-vormil on nii olevik kui ka minevik. Olevik on isikuline (nagu toodud näiteis), minevik isikuline, nt *Olles üles kasvanud Eestis, ei suutnud ta mujal toime tulla*, ja umbisikuline, nt *Olles sunnitud kodust lahkuma, muutus ta murelikuks*.

des-vormi tunnusel on kolm varianti: *des*, *tes* ja *es*, mille valik sõltub samadest asjaoludest nagu *da*-tegevusnime variantide valik (vt M 74).

<i>des</i>	kui <i>da</i> -tegevusnimes <i>da</i> , nt <i>ela/da</i> → <i>ela/des</i>
<i>tes</i>	kui <i>da</i> -tegevusnimes <i>ta</i> , nt <i>hüpa/ta</i> → <i>hüpa/tes</i>
<i>es</i>	kui <i>da</i> -tegevusnimes <i>a</i> , nt <i>'kái/a</i> → <i>'kái/es</i>

Morfeemivariandid liituvad alati otse tüvele. Variandi *es* liitumine *oo*- või *öö*-lõpulisele tüvekujule toob tüves kaasa samasuguse vokaali-teisenduse *oo* → *öö*, *uu* → *üü* nagu *da*-tegevusnime tunnuse *a* liitumine, nt *'joo/ma* : *'juu/es*, *'söö/ma* : *'süü/es*.

Pööre

M 81 Pööre on pöörd sõna vormikategooria, mis näitab, et tegevus lähtub täisalusega tähistatavast tegijast (subjektisikust), samuti selle tegija seost kõneleja ning kuulajaga.

Pöördetunnused on kolm ainsuslikku ja kolm mitmuslikku liiget ehk pööret, mis avalduvad pöördetunnustena. Need esinevad:

- kindla kõneviisi jaatavas kõneliigis, nt *Ma elan Tallinnas*;
- fakultatiivselt tingiva kõneviisi jaatavas kõneliigis, nt *Oleksin (~ma oleks) selle peaaegu unustanud*;
- käskiva kõneviisi mõlemas kõneliigis, nt *Minge metsa. Äрге minuga arvestage*.

Kindla ja tingiva kõneviisi eitavas kõneliigis ning kaudses ja möönvas kõneviisis pöördetunnused puuduvad ja subjektisikut väljendab vastav isikuline asesõna või nimisõna, nt *Ma ei ela Tallinnas. Ma ei räägiks sinuga niisama. Sa elavat Tallinnas. Jüri elavat Tallinnas. Mina istugu kodus*.

Ainsuse 1. pööre väljendab seda, et subjektisikuid on üks ja see on kõneleja ise, nt *Ma elan Tallinnas*.

Ainsuse 1. pöörde tunnus on alati n , mis liitub tüvele (ela/n) või eelnevale aja- või kõneviisitunnusele ($ela/si/n$, $ela/ksi/n$).

Mitmuse 1. pööre väljendab seda, et subjektisikuid on mitu ja kõneleja kuulub nende hulka, nt *Me käisime eile linnas*.

Mitmuse 1. pöörde tunnusel on kaks kuju: me ja m . Kuju m esineb käskivas kõneviisis käskiva kõneviisi tunnuse järel, nt *'laul/ge/m*. Kuju me esineb kindla ja tingiva kõneviisi vormides, liitudes kas vahetult tüvele (ela/me) või aja- või kõneviisitunnusele ($ela/si/me$, $ela/ksi/me$).

Ainsuse 2. pööre väljendab seda, et subjektisikuid on üks ja see on kuulaja, nt *Sa käisid eile linnas*.

Ainsuse 2. pöörde tunnusel on kaks kuju: d ja 0 . Kuju 0 esineb ainult käskiva kõneviisi vormis, kus talle eelneb käskiva kõneviisi tunnuse 0 -kuju ja tüvi ($ela/0/0$). Kõigil muudel juhtudel, st kindlas ja tingivas kõneviisis on ainsuse 2. pöörde tunnuseks d , mis liitub tüvele (ela/d) või aja- või kõneviisitunnusele ($ela/si/d$, $ela/ksi/d$).

Mitmuse 2. pööre väljendab seda, et subjektisikuid on mitu ja vähemalt üks neist on kuulaja, nt *Teie käisite eile linnas*.

Mitmuse 2. pöörde tunnusel on kaks kuju: te ja 0 . Kuju 0 esineb ainult käskiva kõneviisi vormis, kus talle eelneb käskiva kõneviisi tunnus ($ela/ge/0$). Kõigil muudel juhtudel, st kindlas ja tingivas kõneviisis on mitmuse 2. pöörde tunnuseks te , mis liitub tüvele (ela/te) või aja- või kõneviisitunnusele ($ela/si/te$, $ela/ksi/te$).

Ainsuse 3. pöördel on ainult välistav tähendus, st ta väljendab üksnes seda, et ei kõneleja ega kuulaja pole kumbki subjektisikuks. Tavaliselt kasutatakse ainsuse 3. pööret siis, kui subjektisikuks on üks väljaspool kõnesituatsiooni viibiv isik või asi, nt *Isa käis eile linnas. Buss väljub kell 10*. Kuid ainsuse 3. pöörde tühja tähenduse tõttu tarvitatakse seda ka üldisikulistest lausetes, nt *Seal käib ära kahe tunniga*, ja isikuta lausetes, nt *Eile sadas päev läbi*.

Ainsuse 3. pöörde välistava tähenduse tõttu pole sellel vormil algselt olnud oma tunnus. Tänapäeva keeles võib siiski rääkida ainsuse 3. pöörde tunnusest, millel on kaks kuju: b (keeleajalooliselt oleviku tunnus) ja 0 . Kuju b kasutatakse ainult kindla kõneviisi olevikus, kus ta liitub tüvele (ela/b). Kõigil muudel juhtudel, st kindla kõneviisi lihtmineviku vormis

ja tingivas, käskivas ja möönvas kõneviisis vastava tunnuse järel, esineb ainsuse 3. pöörde tunnus *0*-variandina (*ela/s/0*, *ela/ks/0*).

Mitmuse 3. pööre väljendab seda, et subjektisikuid on mitu, aga ükski neist pole kõneleja ega kuulaja, nt *Nad käisid eile linnas. Jüri ja Mari käisid eile linnas*. Harva esineb mitmuse 3. pööre ka umbisikulise tähenduse väljendajana (sünonüümselt umbisikulise tegumoega), nt *Räägivad, et suvi tuleb vihmane = Räägitakse, et suvi tuleb vihmane*.

Ka mitmuses pole algselt olnud 3. pöörde väljendamiseks oma tunnust. Tänapäeva keeles võib siiski rääkida mitmuse 3. pöörde tunnusest, millel on kaks kuju: *vad* (keeleajalooline oleviku tunnus + mitmuse tunnus) ja *d* (keeleajalooliselt mitmuse tunnus). Kuju *vad* esineb ainult kindla kõneviisi olevikuvormis, kus ta liitub tüvele (*ela/vad*). Kõigil muudel juhtudel, st kindla kõneviisi lihtminevikus ja tingiva kõneviisi vormides esineb *d*, mis liitub vastavale tunnusele. Mitmuse 3. pöörde vormid, mis kasutavad tunnusevarianti *d*, on homonüümsed sama tunnusevarianti kasutavate ainsuse 2. pöörde vormidega (*sina ~ nemad ela/si/d*, *sina ~ nemad ela/ksi/d*).

Tegumood

- M 82 (Morfoloogiline) tegumood ehk geenus on eesti keeles pöördsõna vormikategooria, mis näitab tegevussubjekti vahekorda grammatilise subjektiga (alusega).

Eesti tegumoekategoorial on kaks liiget: **isikuline tegumood** e **personaal** ja **umbisikuline tegumood** ehk **impersonaal**.

Isikuline tegumood

- M 83 Isikuline tegumood on tegumoekategooria markeerimata liige, mille korral tegevussubjekt on tavaliselt väljendatav alusena, nt *Jüri käis eile linnas*. Isikulise tegumoe vormi kasutatakse siiski ka üldisikulistest lausetes, nt *Seal käib ära kahe tunniga*, ja isikuta lausetes, nt *Eile sadas päev läbi*.

Isikulisel tegumoel puudub tunnus.

Umbisikuline tegumood

M 84 Umbisikuline tegumood näitab tüüpjuhul seda, et tegevussubjektiks on keegi inimene, nn umbisik, kes jääb lauses väljendamata, nt *Teises toas lauldi* (vt SÜ 23).

Kuna umbisikulise tegumoe korral peab tegevussubjektiks olema inimene, ei saa paljusid verbe tavalises kontekstis umbisikulises tegumoes kasutada. Need on enamasti samad verbid, mis isikulise tegumoe korral esinevad tavaliselt ainult 3. pöördes (vt M 3), nt *kostma, sadama, helendama*.

Umbisikulise tegumoe tunnusel on seitse kuju: *takse, dakse, akse, t, d, ta, da*, nt *ela/takse, 'laul/dakse, süü/akse, ela/t/i, 'laul/d/i, ela/ta/vat, 'laul/-da/vat*. Peale nende morfeemivariantide võib umbisikuline tegumood avalduda ka formatiivvariantides *tud* ja *dud*, milles väljenduvad koos umbisiku, mineviku ja kesksõna tähendus (vt M 79), nt *ela/tud, 'laul/dud*.

Morfeemivariandid *takse, dakse* ja *akse* esinevad ainult kindla kõneviisi oleviku jaatusvormides, kus neile ei järgne enam ühtegi muud tunnust, nt *ela/takse, 'laul/dakse, süü/akse*. Kujud *t* ja *d* esinevad ainult kindla kõneviisi mineviku jaatusvormides, kus neile järgneb mineviku tunnus *i*, nt *ela/t/i, 'laul/d/i*. Ülejäänud umbisikulise tegumoe vormides (kus ei kasutata kesksõna) väljendavad umbisikulist tegumoodi *ta* ja *da*, nt *ela/ta/vat, 'laul/da/vat, ela/ta/ks, 'laul/da/ks, ela/ta/gu, 'laul/da/gu, 'ei ela/ta, 'ei 'laul/da*.

t-lised ja *d*-lised variandid moodustavad kumbki omaette sarja: ühelt poolt *takse, t, ta* ning formatiiv *tud*, teiselt poolt *dakse, d, da* ning formatiiv *dud*, nt *elama : ela/takse, ela/t/i, ela/ta/vat, ela/tud; 'laul/ma : 'laul/dakse, 'laul/d/i, 'laul/da/vat, 'laul/dud*. Kolmanda kindla kõneviisi olevikuvormis kasutatava kujuga *akse* kaasnevad ülejäänud vormides *d*-lised tunnusevariandid: *akse, d, da* ja formatiiv *dud*, nt *'sööma : süü/akse, 'söö/d/i, 'söö/da/vat, 'söö/dud*. Valik kolme sarja vahel sõltub muuttüübist.

<i>dakse</i> jne	I pk-st	'või/dakse, 'saa/dakse
	III pk-st	'laul/dakse
	IV pk-st	vestel/dakse,
		mõtel/dakse ~ mõel/dakse

(<i>t</i>) <i>akse</i> jne	III pk -st	'murtakse
------------------------------	------------	-----------

<i>takse</i> jne	I pk-st	<i>`trei/takse</i>
	II pk-st	<i>ela/takse, `jalgi/takse, `pes/takse</i>
	III pk-st	<i>õpi/takse, saade/takse, `jæe/takse, `tõus/takse, `mõs/takse, `loe/takse, `käs/takse, `maits/takse</i>
	IV pk-st	<i>hüpa/takse</i>
<i>dakse ~ takse</i> jne	II pk-st	<i>kõnel/dakse ~ kõnele/takse</i>
<i>akse</i> jne	I pk-st	<i>käi/akse, juu/akse</i>
	II pk-st	<i>tull/akse</i>
	III pk-st	<i>teh/akse</i>
<i>takse ~ akse</i> jne	II pk-st	<i>esitle/takse ~ esitell/akse</i>

Tunnused liituvad otse tüvele. III pöördkonna *saatma-*, *jätma-* ja *lugema-*tüübis toimub *a*-lõpulise tüvevariandi korral umbisikulise tegumoe tunnuse ees tüve lõpus vokaaliteisendus *a* → *e*, nt *taht/ma* : *taha/n* : *tahe/takse*, *veda/ma* : *`vea/n* : *`vee/takse*. I pöördkonna *jooma-*tüübis toimub formatiivi *akse* ees vokaaliteisendus *oo* → *uu* või *öö* → *üü*, nt *`jooma* : *juu/akse*, *`sööma* : *süü/akse*.

III pöördkonna *murdma-*tüübis on umbisikulise tegumoe vormi raske analüüsida. Vormis *`murtakse* on tüve lõpukonsonant *d* ja formatiivi alguskonsonant ühte sulanud, nii et tüve ja formatiivi piir läheb tegelikult läbi *t*.

Aeg

M 85 Aeg ehk tempus on pöörd sõna kategooria, mis väljendab tegevuse ajalist suhet kõnehetkega (absoluutset aega) või mingi teise tegevusega (suhtelist aega). Lauses *Eile käisin ma linnas* väljendab verbivorm *käisin* seda, et linnaskäik toimus enne lause ütlemist (absoluutne minevik). Lauses *Mari tormas hõisates tupp*a väljendab verbivorm *hõisates* seda, et hõiskamine toimus samaaegselt tormamisega (suhteline olevik), ehkki mõlemad tegevused (nii hõiskamine kui tormamine) toimusid enne kõnehetke.

Pöörd sõna finiitsed vormid väljendavad peamiselt absoluutset aega, ent liitvormid sisaldavad ka suhtelise aja sugemeid. Pöörd sõna infiniitsed vormid väljendavad suhtelist aega, kui nad üldse on ajakategooriaga seotud.

Keerukamate ajasuhete selgitamiseks on otstarbekas võtta appi lisaks sündmushetkele (st tegevuse toimumise ajale) ja kõnehetkele veel vaatlushetke mõiste. Vaatlushetk on aeg, millest lähtudes tegevust vaadeldakse. Lauses *Eile käisin ma linnas* väljendab verbivorm *käisin* peale selle, et linnaskäik toimus enne lausungi ütlemist, ka seda, et linnaskäigust räägitakse kui möödunud sündmusest, millel pole kõnehetkega otsest seost. Seevastu lauses *Olen siin linnas ennegi käinud* väljendab verbivorm *olen käinud* lisaks sellele, et käimine on toimunud enne kõnehetke, veel seda, et käimist vaadeldakse kõnehetke seisukohalt, möödunust kokkuvõtet tehes.

Pöördsõna finiiitsetes vormides väljenduval ajakategoorial on kõneviisist olenevalt erinev arv liikmeid. Kindlas kõneviisis on neli aega: **olevik** ehk **preesens**, **lihtminevik** ehk **imperfekt** ehk **preteeritum**, **täisminevik** ehk **perfekt** ja **enneminevik** ehk **pluskvamperfekt**. Tingivas, kaudses ja möönvas kõneviisis on kaks aega: **olevik** ja **üldminevik**. Käskivas kõneviisis on ainult üks aeg – olevik.

Olevik

- M 86 Olevik on pöördsõna finiiitne ajavorm, mis väljendab seda, et tegevus toimub kõnehetke suhtes mitteminevikulisel ajahetkel. Eesti keele olevikuvormi kasutatakse nii siis, kui sündmushetk on kõnehetkega samaaegne, nt *Jüri loeb raamatut*, kui ka siis, kui sündmushetk järgneb kõnehetkele, tulevikus toimuva sündmuse väljendamisel, nt *Jaan ehitab endale suvila*. *Mari minevat sügisel kooli*.

Olevikul puudub tänapäeva eesti keeles tunnus. Keeles on säilinud siiski mõningad morfeemid, mida võib pidada ajalooliseks oleviku tunnuseks: oleviku kesksõna tunnus *v*, ainsuse 3. pöörde tunnus *b*, mitmuse 3. pöörde tunnuses *vad* sisalduv *va* ning samuti umbisikulise tegumoe tunnusevariantides *takse*, *dakse* ja *akse* sisalduv *kse*.

Lihtminevik

- M 87 Lihtminevik on kindla kõneviisi minevikuaeg, mis väljendab tavaliselt seda, et tegevus eelneb kõnehetkele ja tegevust vaadeldakse tegevusega kaasa liikudes, st vaatlushetk langeb ühte sündmushetkega, nt *Eile käisime Asta sünnipäeval ja viisime talle kimbu lilli* (vt ka SÜ 28).

Jaatavas ja eitavas kõneliigis väljendub lihtminevik erinevalt. Eitavas kõneliigis väljendub lihtminevik mineviku kesksõna tunnuses *nud* (isikulises tegumoes) või *tud, dud* (umbisikulises tegumoes), nt *ei ela/nud, ei ela/tud, ei 'laul/dud*. Jaatusvormides on lihtmineviku tunnusel kolm kuju: *s, i* ja minevikutüvi, nt *ela/s/0, sa/i/me, tuli/me*. Umbisikulises tegumoes esineb alati *i*, mis liitub umbisikulise tegumoe tunnusele, nt *ela/t/i, 'kää/d/i*. Isikulises tegumoes esinevad kõik kolm varianti, nt *ela/s/0, sa/i/me, tuli/me*.

Valik kolme isikulises tegumoes kasutatava variandi vahel sõltub muuttüübist. Kõige üldisem on *s*-lihtminevik, nt *'võima : 'või/s, elama : ela/s, 'kinkima : 'kinki/s, kõnelema : kõnele/s*. Muid variante kasutavad ainult üksikud suletud muuttüübid. *i*-lihtminevikku kasutavad I pöördkonna *saama-* ja *jooma-*tüüp, nt *'saama : 'sa/i, 'jooma : 'jõ/i*. Tüvelihtminevikku kasutavad II pöördkonna *tulema-* ja *pesema-*tüüp, nt *tulema : tuli, pesema : pesi*, ning III pöördkonna *tegema-*tüüp ja erandsõna *pidama* (täheanduses 'kohustatud olema'), nt *tegema : tegi, pidama : pidi*. Paralleelselt *s*-lihtminevikuga kasutab tüvelihtminevikku ka erandsõna *laskma* (*'lask/is ~ lasi*) ning samasugune paralleelkasutus on võimalik *esitlema-*tüübis, ehkki seal on tüvelihtminevik tugeva kõrgstiili varjundiga (*esitle/s ~ esiteli*).

<i>s</i>	tavaliselt	
<i>i</i>	I pk-st	<i>'sa/i, 'jõ/i</i>
TÜVI	II pk-st	<i>tuli, pesi</i>
	III pk-st	<i>tegi, pidi</i>
<i>s ~ TÜVI</i>	II pk-st	<i>esitle/s ~ esiteli</i>
	III pk-st	<i>'lask/is ~ lasi</i>

Morfeemivariandi *s* kasutamisel lisandub *s*-i ette või taha enamasti *i*, nii et tegelikult võiks rääkida ka kolmest eri (fonoloogiliselt tingitud) variandist *si, s* ja *is*. Ilma järgneva *i*-ta esineb *s* ainult ainsuse 3. pöördes, nt *ela/s*. Kui lihtmineviku tunnusele järgneb häälikuliselt avalduv pöördetunnus, tekib *s*-i ja pöördetunnuse vahele *i*, nt *ela/si/n, ela/si/d, ela/si/me, ela/si/te*. III pöördkonna ühesilbilise algvormiga tüüpides tekib ainsuse 3. pöördes *s*-i ette hääldust hõlbustav *i*, nt *'laulma : 'laul + s → 'laul/is*. Keerulisem

on vormide analüüsimine *tõusma*-tüüpi sõnade korral. Ainsuse 3. pöörde vormid on samasugused nagu teistes ühesilbilise algvormiga tüüpides, nt `tõusma : `tõus/is. Teistes pöördevormides kaob *tõusma*-tüübis tüve ja tunnuse liitumisel üks *s*, mistõttu vormi pole võimalik jaotada tüveks ja formatiiviks, nt `tõus/ma : `tõusin.

i-tunnuse liitumisega kaasneb alati eelneva pika vokaali lühenemine, nt `saa/ma : `sa/i/n, pika *oo* ja *öö* korral ka teisenemine *õ*-ks, nt `joo/ma : `jõ/i/n, `söö/ma : `sõ/i/n.

Minevikutüvi on keeleajaloolise tunnuse *i* ja tüve ühtesulamisest tekkinud tüvevariant. Ta lõpeb alati vokaaliga *i*, mis on tekkinud tunnuse *i* ühtesulamisest tüvelõpulise *e*- või *a*-ga, nt *tege/ma* : *tegi/n*, *pida/ma* : *pidi/n*.

Täisminevik

- M 88 Täisminevik on kindla kõneviisi minevikuaeg, mis väljendab seda, et sündmushetk eelneb mitteminevikulisele vaatlushetkele. Tavaliselt kasutatakse täisminevikku siis, kui kõnehetkele eelnenud tegevust vaadeldakse kõnehetke seisukohalt (oleviku minevikus), nt *Näostki on näha, et oled kõvasti tööd teinud*. Ent täismineviku vormi kasutatakse ka siis, kui kõnehetkele järgnevat tegevust vaadeldakse mingi veel hilisema vaatlushetke seisukohalt (tuleviku minevikus), nt *Loodame, et pühapäeva õhtuks oled sa selle töö lõpetanud*.

Täisminevik avaldub liitajavormina, mis koosneb verbi *olema* kindla kõneviisi isikulise tegumoe olevikuvormist ja põhiverbi (isikulise või umbisikulise tegumoe) mineviku kesksõnast, nt *olen elanud, oleme elanud, on elatud*.

Ennemindevik

- M 89 Ennemindevik on kindla kõneviisi minevikuaeg, mis väljendab seda, et sündmushetk eelneb minevikulisele vaatlushetkele (st tegu on mineviku minevikuga), nt *Näostki võis näha, et Mari oli kõvasti tööd teinud*.

Ennemindevik avaldub liitajavormina, mis koosneb verbi *olema* kindla kõneviisi isikulise tegumoe lihtminevikuvormist ja põhiverbi (isikulise või umbisikulise tegumoe) mineviku kesksõnast, nt *olin elanud, olime elanud, oli elatud*.

Üldminevik

- M 90 Üldminevik on tingiva, kaudse ja möönva kõneviisi minevikuaeg, mis väljendab seda, et tegevus eelneb vaatlus- või kõnehetkele, eristamata vaatlushetke ja kõnehetke täpsemaid suhteid, nt *Kui sa **oleksid** mind kuulda **võtnud**, ei oleks seda **juhtunud**. Mari **olevat** kõvasti alla **võtnud**. **Olgu** see töö teil pühapäeva õhtuks **tehtud**.*

Üldminevik avaldub tavaliselt liitajavormina, mis koosneb verbi *olema* tingiva, kaudse või möönva kõneviisi isikulise tegumoe olevikuvormist ja põhiverbi (isikulise või umbisikulise tegumoe) mineviku kesksõnast, nt *oleksin elanud, oleks elatud, olevat elanud, olevat elatud, olgu elanud, olgu tehtud*.

Kõrgstiilsemas tekstis võib üldminevik avalduda isikulise tegumoe korral ka lihtvormina, milles ajatähendust kannab tunnus *nu*, mis järgneb tüvele ja eelneb kõneviisitunnusele, nt *ela/nu/ksin, ela/nu/vat*. Umbisikulises tegumoes pole üldmineviku lihtvormid kasutust leidnud.

Kõneviis

- M 91 Kõneviis ehk moodus on pöörd sõna vormikategooria, mis väljendab kõneleja hinnangut tegevuse reaalsusele, kõneleja osa teate edastamisel (teatelaadi) ja suhtluseesmärgi.

Kõneleja võib pidada tegevust reaalseks või ebareaalseks. Esimesel juhul on ta kindal, et tegevus tõesti toimub või toimus, nt *Jüri **sõitis** eile maale*. Teisel juhul kirjeldatakse tegevust, mis teatud tingimustel oleks toimunud või toimuks või mille toimumist kõneleja soovib, nt *Kui Jüri **oleks** eile maale **sõitnud**, **oleksime** temaga kaasa läinud*. Sellele küsimusele ***jätaksin** parema meelega vastamata*.

Teatelaad võib olla otsene või kaudne. Esimesel juhul on kõneleja ise teate allikas, nt *Jüri **sõitis** eile maale*. Teisel juhul pärineb teade kelleltki kolmandalt ja kõneleja vahendab seda kuulajale, nt *Jüri **olevat** eile maale **sõitnud***.

Suhtluseesmärk võib olla esituslik või taotluslik (tegevusele õhutav). Esimesel juhul väidetakse midagi, nt *Jüri **sõitis** eile maale*, teisel juhul kästakse, nt ***Sõida** meile külla!*

Vaadeldud vastanduste täielikke või osalisi kombinatsioone vormistavad eesti keeles kõneviisikategooria viis liiget: **kindel kõneviis** ehk

indikatiiv, tingiv kõneviis ehk konditsionaal, käskiv kõneviis ehk imperatiiv, kaudne kõneviis ehk kvotatiiv ja möönev kõneviis ehk jussiiv.

Kindel kõneviis

- M 92 Kindel kõneviis on kõneviisikategooria tähenduslikult neutraalne liige. Tavaliselt kasutatakse kindlat kõneviisi küll siis, kui tegevust peetakse reaalseks, teatelaad on otsene ja suhtluseesmärk esituslik, nagu lauses *Jüri sõitis eile maale*. Kindla kõneviisi tähenduslik neutraalsus ilmneb aga selles, et leksikaalseid või intonatsioonilisi vahendeid rakendades on võimalik kasutada kindlat kõneviisi ka siis, kui tegevust peetakse ebareaalseks, nt *Pidin peaaegu kukkuma* (vrd tingiva kõneviisiga *Oleksin peaaegu kukkunud*), kui teatelaad on kaudne, nt *Mari ütles, et Jüri on maale sõitnud* (vrd kaudse kõneviisiga *Mari ütles, et Jüri olevat maale sõitnud*), või kui suhtluseesmärk on taotluslik, nt *Selle töö teed sa nüüd kohe valmis!* (vrd käskiva kõneviisiga *Tee see töö nüüd kohe valmis!*).

Kindlal kõneviisil puudub tunnus.

Tingiv kõneviis

- M 93 Tingiv kõneviis väljendab seda, et kõneleja peab tegevust ebareaalseks, nt *Oleks onul rattad all, oleks omnibuss*. Tingiva kõneviisi oleviku 2. ja 3. pööre võivad väljendada ka viisakat käsku, nt *Kas te ulataksite mulle selle raamatu. See kiri tuleks posti panna*, 1. pööre (täitumatut) soovi, nt *Tahaksin jäädagi nooreks!*

Tingiva kõneviisi tunnusel on kaks kuju: *ksi* (kui järgneb pöördetunnus, nt *ela/ksi/n*) ja *ks* (sõna lõpus, nt *ela/ks*).

Kõnekeeles jäetakse pöördetunnused tingiva kõneviisi isikulise tegumoe vormides tavaliselt ära. Lühikest tingivat kõneviisi on lubatud kasutada ka kirjakeeles: *ela/ksi/n = mina ela/ks*, *ela/ksi/d = sina ela/ks*, *ela/ksi/me = meie ela/ks* jne.

Käskiv kõneviis

- M 94 Käskiv kõneviis väljendab käsku. Ainsuse ja mitmuse 2. pööre ning mitmuse 1. pööre (*ela, elage, elagem*) väljendavad kuulajale suunatud käsku, nt **Jää vait! Lõpetage itsitamine!** Käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöörde vorm kuulub pidulikku stiili, nt *Mingem üles mägedele! Tõstkem klaasid juubilariterviseks!* Neutraalstiilis kasutatakse selle asemel kindla kõneviisi mitmuse 1. pööret, nt **Lähme mägedesse!** Kolmas pööre väljendab kolmandale isikule suunatud käsku või soovi, nt *Jüri olgu selle koha pealt täiesti vait* (vrd M 96).

Käskiva kõneviisi tunnusel on viis kuju: *ge, ke, gu, ku* ja *0*. Morfeemivariant *0* esineb ainsuse 2. pöördes (*ela/0*). Ainsuse ja mitmuse 3. pöördes kasutatakse kujusid *gu, ku* (*ela/gu, haka/ku*) ning mitmuse 1. ja 2. pöördes kujusid *ge, ke* (*ela/ge/m, haka/ke/m, ela/ge, haka/ke*). *g*-line või *k*-line variant valitakse *da*-tegevusnime morfeemivariandi analoogial.

<i>ge, gu</i>	kui <i>da</i> -tegevusnimes <i>da</i> või <i>a</i> , nt <i>ela/da</i> → <i>ela/ge, ela/gu</i> <i>juu/a</i> → <i>joo/ge, joo/gu</i>
<i>ke, ku</i>	kui <i>da</i> -tegevusnimes <i>ta</i> , nt <i>hüpa/ta</i> → <i>hüpa/ke, hüpa/ku</i>

Kaudne kõneviis

- M 95 Kaudne kõneviis väljendab kaudset (st kelleltki kolmandalt kuulnud) väidet, nt *Jüri olevat endale uue maja ostnud.*

Kaudse kõneviisi tunnus on *vat*, nt *ela/vat, ole/vat elanud, ela/nu/vat, ela/ta/vat.*

Möönev kõneviis

- M 96 Möönev kõneviis on arenenud käskiva kõneviisi 3. pöörde vormist, mis on laienenud kõikidele pöördevormidele. Mõönva kõneviisi vormid võivad väljendada allika poolest kaudset (st kelleltki kolmandalt lähtuvat) käsku, nt *Ema ütles, et tulgu Jüri homme meile. Ah mina tehku päev läbi palehigis tööd!* Kuid nime on mõönvale kõneviisile andnud võimalus

kasutada seda ka möönvas tähenduses, nt *Olgu te pealegi oodanud siin juba kaks tundi, mina ei saa teid millegagi aidata*. Peale nende tähenduste kasutatakse möönvat kõneviisi veel soovivas tähenduses, nt *Tulgu sellele segadusele ükskord lõpp!*

Möönva kõneviisi tunnusel on isikulises tegumoes kaks kuju: *gu* ja *ku* (*ela/gu*, *haka/ku*), mis valitakse *da*-tegevusnime morfeemivariandi analoogial.

<i>gu</i>	kui <i>da</i> -tegevusnimes <i>da</i> või <i>a</i> , nt <i>ela/da</i> → <i>ela/gu</i> , ` <i>juu/a</i> → <i>joo/gu</i>
<i>ku</i>	kui <i>da</i> -tegevusnimes <i>ta</i> , nt <i>haka/ta</i> → <i>haka/ku</i>

Umbisikulises tegumoes esineb alati *gu*, mis liitub tegumoe tunnusele, nt *ela/ta/gu*, *haka/ta/gu*.

Kõneliik

M 97 Kõneliik on pöörd sõna kategooria, mis väljendab öeldisverbiga kirjeldatava tegevuse jaatust või eitust. Kõneliigikateoorial on kaks liiget: **jaatav kõneliik** ehk **afirmatiiv** ja **eitav kõneliik** ehk **negatiiv**. Kasutatakse ka lühivariante **jaatav kõne** ja **eitav kõne**.

Kõneliigi pidamine vormikategooriaks on tingitud sellest, et eesti keeles kasutatakse paljude vormide eituse väljendamisel lisaks eitussõnale ka vastavast jaatusvormist erinevat pöörd sõnavormi, nt *elasime : ei elanud*, *elan : ei ela*, *elatakse : ei elata*.

Jaatav kõneliik

M 98 Jaatav kõneliik väljendab öeldisverbiga kirjeldatava tegevuse jaatust, nt *Jüri sõitis eile maale*.

Jaataval kõneliigil puudub tunnus.

Eitav kõneliik

- M 99 Eitav kõneliik väljendab öeldisverbiga kirjeldatava tegevuse eitust, nt *Jüri ei söitnud eile maale*.

Eitusvormid on liitvormid, milles eitust väljendab eitussõna *ei* või *ära*. Eitussõna *ei* kasutatakse kindlas, tingivas ja kaudses kõneviisis, nt *ei ela*, *ei elaks*, *ei elavat*, eitussõna *ära* kasutatakse käskivas ja möönvas kõneviisis, nt *ära ela*, *ärgu elagu*.

Täis-, enne- ja üldmineviku vormide korral, mis koosnevad abisõna *olema* vormist ja põhisõna mineviku kesksõnast, võib eitussõna *ei* liituda abisõna ette eitavaks eesliiteks *p*, nt *ei ole elanud* ~ *pole elanud*, *ei ole elatud* ~ *pole elatud*, *ei olnud elanud* ~ *polnud elanud*, *ei oleks elanud* ~ *poleks elanud*, *ei olevat elanud* ~ *polevat elanud* (vt M 171). Niisugust eesliitelist eitusvormi osa võib käsitleda omaette vaegmuutelise tegusõnana (vt M 3).

Ka eitussõna *ära* võib vaadelda vaegmuutelise pöörd sõnana, sest olenevalt kõneviisist ja pöördest liidab ta endaga kõneviisi- ja pöörde-tunnuse. Käskiva kõneviisi mitmuse 1. pöördes on tavalisem (ja ka stiililt neutraalsem) ilma kõneviisitunnuseta eitusvorm (*är/me ela/me*); kõne-keeles võib põhiverbivormis puududa ka pöördetunnus (*är/me ela*).

	KÄSKIV KÕNEVIIS		MÖÖNEV KÕNEVIIS	
	AINSUS	MITMUS	AINSUS	MITMUS
1. p –		<i>är/ge/m ela/ge/m</i> <i>~är/me ela(me)</i>	<i>är/gu ela/gu</i>	<i>är/gu ela/gu</i>
2. p <i>ära ela</i>		<i>är/ge ela/ge</i>	<i>är/gu ela/gu</i>	<i>är/gu ela/gu</i>
3. p <i>är/gu ela/gu</i>		<i>är/gu ela/gu</i>	<i>är/gu ela/gu</i>	<i>är/gu ela/gu</i>

Eitusvormi teiseks osaks võib olla kas vastav jaatusvorm (*ela/vat* : `ei ela/vat), tunnusetu tüvi (*ela/n* : `ei ela), kõneviisitunnusega tüvi (*ela/ksi/n* : `ei ela/ks), umbisikulise tegumoe tunnusega tüvi (*ela/takse* : `ei ela/ta) või mineviku kesksõna (*ela/si/n* : `ei ela/nud, *ela/t/i* : `ei ela/tud).

Võrdlussõna

M 100 Võrdlussõnadele on tunnuslik **võrdlus-** ehk **komparatsioonikategooria** olemasolu, mis väljendab eri asjade ühesuguse omaduse kvantitatiivset suhet. Võrdluskategoorial on kolm liiget – võrdlusastet ehk võrret: **algvõrre** ehk **positiiv** (*ilus*), **keskvõrre** ehk **komparatiiv** (*ilusam*) ja **ülvõrre** ehk **superlatiiv** (*kõige ilusam ~ ilusaim*).

Võrdluskategooria ei ole päris õige vormikategooria, sest igal võrdlussõnal on omakorda käände- ja arvuvormid. Võrdlustunnus järgneb tüvele ja eelneb arvu- ja käändetunnusele, kätitudes morfotaktiliselt nagu tuletusliide, nt *ilusa/ma/te/le* (TÜVI+VÕRDLUS+ ARV+KÄÄNE).

Sõnad, mida saab vaadelda võrdlussõnade klassina, kuuluvad sõnaliigilt omadussõnade hulka (vt M 46). Kuid kõik omadussõnad pole võrdlussõnad, sest vaegomadussõnadel, nagu *inglise* (*huumor*), *isevärki* (*inimene*), puuduvad võrdlusastmed (vt M 5).

Määrsõnade võrdlusvormide kohta vt M 7.

Algvõrre

M 101 Algvõrre väljendab omadust kui niisugust, ütlemata midagi selle omaduse määra kohta, nt *Jüri on tõsise loomuga*.

Algvõrdel puudub tunnus.

Keskvõrre

M 102 Keskvõrre väljendab seda, et kirjeldataval olendil, asjal või nähtusel on omadust suuremal määral kui mingil teisel, nt *Jüri on tõsisema loomuga kui Jaan*.

Keskvõrde tunnuseks on alati *m*, mis liitub tavaliselt algvõrde omastava käände tüvele, nt *'suur : suure + m → suure/m*, *kaunis : 'kauni + m → 'kauni/m*, *korra`lik : korraliku + m → korraliku/m*, *roosa : roosa + m → roosa/m*.

Ligi 70 omadussõna korral, mille algvõrde omastav kääne lõpeb *a-* või *u-*ga, toimub keskvõrde tunnuse ees vokaaliteisendus *a, u → e*. Niisugusele teisendusele alluvad VI käändkonna *siil-*, *sai-*, *nali-* ja *sõber-* tüüpi sõnad, nt *'pikk : pika : pike/m*, *'paks : paksu : pakse/m*, *'lai : laia :*

laie/m, kuri : kurja : kurje/m, nõder : nõdra : nõdre/m. Teistesse käändkondadesse kuuluvate sõnade tüvi tavaliselt ei teisene, nt II käändkonnast *vaba : vaba/m*, III käändkonnast *roosa : roosa/m*, IV käändkonnast *põdur : põdura/m, abitu : abitu/m*, VII käändkonnast *armas : `armsa/m*. Siiski alluvad vokaaliteisendusele ka paar II käändkonna *pesa*-tüüpi sõna, nt *vana : vane/m, paha : pahe/m*, ja üksikud III käändkonna *ratsu*-tüüpi sõnad, nt *lahja : lahje/m*.

Mõnest üksikust VI käändkonna *siil*-tüüpi sõnast on vokaaliteisendusega vormi kõrval olemas ka ilma teisenduseta vorm, nt *`ropp : ropu : ropem ~ ropum, `sünk : sünga : süngem ~ süngam, `järsk : järsu : järsem ~ järsum*.

Üksikud sõnad kasutavad keskvõrde moodustamisel supletiivset tüve, nt *`hea : pare/m, lühike : lühem, pisike : pise/m*.

Ülivõrre

- M 103 Ülivõrre väljendab seda, et kirjeldataval olendil, asjal või nähtusel on omadust suuremal määral kui ühelgi teisel samasse rühma kuuluval olendil, asjal või nähtusel, nt *Tallinn on Eesti suurim linn*.

Ülivõrde moodustamiseks on kaks võimalust: liitülivõrre ehk *kõige-ülivõrre* ja lihtülivõrre.

Liitülivõrre on liitvorm, mis koosneb abisõnast *kõige* ja võrdlussõna keskvõrde vormist. Liitülivõrret saab moodustada kõikidest võrdlussõnadest, nt *vaga (: vagam) : kõige vagam, roosa (: roosam) : kõige roosam, `hull (: hullem) : kõige hullem, kummaline (: kummalisem) : kõige kummalisem*.

Lihtülivõrre on moodustatav vaid neist võrdlussõnadest, millel on olemas vokaalmitmus, ning tal on nagu vokaalmitmuselgi kaks liiki – *i*-ülivõrre ja tüveülivõrre.

***i*-ülivõrde** tunnuseks on *im*, nt *ilus : ilusa/im, kole : koleda/im*. *i*-ülivõrre on võimalik nendest sõnadest, mis kasutavad *i*-mitmust (vt M 70):

I	kk-st	sõna `truu : `tru/im
IV	kk	kõik tüübid, nt <i>madal : madala/im, hale : haleda/im</i>

V	kk-st	<i>soolane</i> -tüüp, nt <i>soolase/im</i> <i>jõuline</i> -tüüp (paralleelselt tüveülivõrdega), nt `jõulise/im ~ `jõulisim
VII	kk	kõik tüübid, nt <i>kiire</i> : `kiire/im, <i>toores</i> : `toore/im

i-ülivõrde tunnus *im* liitub algvõrde omastavalisele tüvele. Kui tüvi lõpeb *i*-ga, toimub ülivõrde tunnuse ees vokaaliteisendus *i* → *e*, nt *kallis* : `kalli + *im* → `kalle/im. Sõnas *truu*, kus tüvi lõpeb pika vokaaliga, kaasneb tunnuse liitmiseга vokaali lühenemine: `truu : `tru/im.

Tüveülivõrdes on ülivõrde tunnuse algusvokaal *i* sulanud tüve lõpuvokaaliga ühte, nii et tüve ja tunnust pole võimalik selgelt eraldada. Tüveülivõrre on võimalik osast sõnadest, mis kasutavad tüveomitmust (vt M 70):

II	kk-st	üksikud <i>pesa</i> -tüüpi sõnad, nt <i>paha</i> : <i>pahim</i> , <i>vana</i> : <i>vanim</i> , <i>püha</i> : <i>pühim</i>
V	kk-st	<i>oluline</i> -tüüp, nt <i>olulisim</i> <i>jõuline</i> -tüüp (paralleelselt <i>i</i> -ülivõrdega), nt `jõulisim ~ `jõulise/im
VI	kk-st	<i>siil</i> -tüübi <i>a-</i> ja <i>u</i> -tüvelised sõnad, nt `tark (: <i>targa</i>) : targim, `järsk (: järsu) : järsim, `laisk (: <i>laisa</i>) : laisim <i>suur-</i> ja <i>uus</i> -tüüp, nt <i>suurim</i> , <i>uusim</i> <i>õnnelik</i> -tüüp, nt <i>õnnelikem</i>

Tüveülivõrde moodustamiseks võetakse aluseks algvõrde omastava käände vorm ning teisendatakse selle lõpuvokaali: *õnnelik*-tüüpi sõnades *u* → *e*, kõigil teistel juhtudel teiseneb lõpuvokaal *a*, *e*, *u* → *i*. *uus*-tüüpi sõnade tüvi on ülivõrdes tugevas astmes, kuid teisevärteline. Saadud tüvekujule lisatakse *m*, nt *õnne`lik* (: *õnneliku*) : *õnnelikem*, `tark (: *targa*) : *targim*, `suur (: *suure*) : *suurim*, `uus (: *uue*) : *uusim*, `paks (: *paksu*) : *paksim*.

Üksikutel sõnadel on olemas lihtülivõrre, mis tugineb samasugusele supletivsele tüvevariandile nagu keskvoorregi: `hea (: *parem*) : *parim*, *lühike* (: *lühem*) : *lühim*.

VORMIPARADIGMA

M 104 **Vormiparadigmaks** nimetatakse kategooriate alusel korrastatud sõnavormide hulka. Sõna paradigma koosseis sõltub sellest, missugusesse sõnaklassi sõna kuulub. Sel alusel võib eristada käändsõna, pöörd sõna ja tingimisi ka võrdlussõna paradigmat. Ühe sõnaklassi paradigma koosseisu määravad vormikategooriad, millega see sõna seostub. Paradigma maht ehk liikmete arv oleneb sellest, kui palju omavahelisi kombinatsioone vastavate kategooriate liikmed annavad. Konkreetse sõna sõnavormide hulk võib paralleelvormide võrra suurem olla.

Käändsõna paradigma

M 105 Eesti keele käändsõna paradigmas on kahe arvu ja 14 käände kombinatsioonina 28 liiget. Nt sõna *kala* paradigma on järgmine:

KÄÄNE	ARV	
	AINUS	MITMUS
Nimetav	<i>kala</i>	<i>kalad</i>
Omastav	<i>kala</i>	<i>kalade</i>
Osastav	<i>kala</i>	<i>kalasid ~ kalu</i>
Sisseütlev	<i>kalasse</i>	<i>kaladesse</i>
Seesütlev	<i>kalas</i>	<i>kalades</i>
Seestütlev	<i>kalast</i>	<i>kaladest</i>
Alaleütlev	<i>kalale</i>	<i>kaladele</i>
Alalütlev	<i>kalal</i>	<i>kaladel</i>
Alaltütlev	<i>kalalt</i>	<i>kaladelt</i>
Saav	<i>kalaks</i>	<i>kaladeks</i>
Rajav	<i>kalani</i>	<i>kaladeni</i>
Olev	<i>kalana</i>	<i>kaladena</i>
Ilmaütlev	<i>kalata</i>	<i>kaladeta</i>
Kaasaütlev	<i>kalaga</i>	<i>kaladega</i>

Vajaduse korral võib kindlast kategooriast lähtudes rääkida ka allparadigmadest. Näiteks käändsõnal võib arvukategooriast lähtudes eristada ainsuse paradigmat ja mitmuse paradigmat (kummaski 14 liiget).

Pöördsõna paradigma

M 106 Pöördsõna paradigma on palju keerukama koosseisuga kui käändsõna paradigma, sest pöördsõnal on rohkem kategooriaid ning nende võime omavahel kombineeruda on erinev. Pöördsõna paradigma koosseisu teeb keerukaks seegi, et pöördsõna vormide hulka arvatakse infiniitsed vormid, mis ei pruugi pöördsõna kategooriatega seostuda, ning liitvormid.

Pöördsõna paradigma võib olla täis- või põhiparadigma. **Täisparadigmaks** nimetatakse paradigmat, mis sisaldab kõiki pöördsõna vorme, st nii liht- kui liitvorme. Sõna vormimoodustuse kirjeldamisel pole liitvormide arvestamine enamasti vajalik, sest liitvormid moodustatakse liitvormide alusel kõikidest sõnadest ühtemoodi. Seetõttu esitatakse pöördsõnade vormimoodustuse kirjelduses tavaliselt niisugune paradigma, mis sisaldab ainult liitvorme – **põhiparadigma**. Pöördsõna paradigma keerukuse tõttu pole selle esitamine ühe tabelina võimalik. Enamasti jaotatakse pöördsõna paradigma allparadigmadeks kõneviiside kaupa, sest kõneviisiti on erinevused muutevormides kõige ülevaatlikumad. Kategooriate kaupa korrastatud paradigma lõpus esitatakse loendina infiniitsed vormid.

Järgneb sõna *ela/ma* täisparadigma kõneviiside kaupa.

Kindla kõneviisi paradigma

TEGU- MOOD	PÖÖRE	KÕNELIIK		AEG
		JAATAV	EITAV	
Is	Ains1	<i>elan</i>		Olevik
	Ains2	<i>elad</i>		
	Ains3	<i>elab</i>	<i>ei ela</i>	
	Mitm1	<i>elame</i>		
	Mitm2	<i>elate</i>		
	Mitm3	<i>elavad</i>		
Umbis		<i>elatakse</i>	<i>ei elata</i>	
Is	Ains1	<i>elasin</i>		Liht- minevik
	Ains2	<i>elasid</i>		
	Ains3	<i>elas</i>	<i>ei elanud</i>	
	Mitm1	<i>elasime</i>		
	Mitm2	<i>elasite</i>		
	Mitm3	<i>elasid</i>		
Umbis		<i>elati</i>	<i>ei elatud</i>	
Is	Ains1	<i>olen elanud</i>		Täis- minevik
	Ains2	<i>oled elanud</i>		
	Ains3	<i>on elanud</i>	<i>ei ole elanud</i>	
	Mitm1	<i>oleme elanud</i>	<i>~ pole elanud</i>	
	Mitm2	<i>olete elanud</i>		
	Mitm3	<i>on elanud</i>		
Umbis		<i>on elatud</i>	<i>ei ole elatud</i> <i>~ pole elatud</i>	
Is	Ains1	<i>olin elanud</i>		Enne- minevik
	Ains2	<i>olid elanud</i>		
	Ains3	<i>oli elanud</i>	<i>ei olnud elanud</i>	
	Mitm1	<i>olime elanud</i>	<i>~ polnud elanud</i>	
	Mitm2	<i>olite elanud</i>		
	Mitm3	<i>olid elanud</i>		
Umbis		<i>oli elatud</i>	<i>ei olnud elatud</i> <i>~ polnud elatud</i>	

Tingiva kõneviisi paradigma

TEGU- MOOD	PÖÖRE	KÕNELIIK		AEG
		JAATAV	EITAV	
Is	Ains1	<i>elaks(in)</i>		Olevik
	Ains2	<i>elaks(id)</i>		
	Ains3	<i>elaks</i>	<i>ei elaks</i>	
	Mitm1	<i>elaks(ime)</i>		
	Mitm2	<i>elaks(ite)</i>		
	Mitm3	<i>elaks(id)</i>		
Umbis		<i>elataks</i>	<i>ei elataks</i>	
Is	Ains1	<i>oleks(in) elanud</i> ~ <i>elanuks(in)</i>		Üld- minevik
	Ains2	<i>oleks(id) elanud</i> ~ <i>elanuks(id)</i>		
	Ains3	<i>oleks elanud</i> ~ <i>elanuks</i>	<i>ei oleks elanud</i> ~ <i>poleks elanud</i>	
	Mitm1	<i>oleks(ime) elanud</i> ~ <i>elanuks(ime)</i>	~ <i>ei elanuks</i>	
	Mitm2	<i>oleks(ite) elanud</i> ~ <i>elanuks(ite)</i>		
	Mitm3	<i>oleks(id) elanud</i> ~ <i>elanuks(id)</i>		
Umbis		<i>oleks elatud</i>	<i>ei oleks elatud</i> ~ <i>poleks elatud</i>	

Käskiva kõneviisi paradigma

KÕNELIIK		
PÖÖRE	JAATAV	EITAV
Ains2	<i>ela</i>	<i>ära ela</i>
Ains3	<i>elagu</i>	<i>ärgu elagu</i>
Mitm1	<i>elagem</i>	<i>ärgem elagem ~ ärme ela(me)</i>
Mitm2	<i>elage</i>	<i>ärke elage</i>
Mitm3	<i>elagu</i>	<i>ärgu elagu</i>

Kaudse kõneviisi paradigma

KÕNELIIK			AEG
TEGUMOOD	JAATAV	EITAV	
Isikuline	<i>elavat</i>	<i>ei elavat</i>	Olevik
Umbisikuline	<i>elatavat</i>	<i>ei elatavat</i>	
Isikuline	<i>olevat elanud</i> <i>~ elanuvat</i>	<i>ei olevat elanud</i> <i>~ polevat elanud</i> <i>~ ei elanuvat</i>	Üld- minevik
Umbisikuline	<i>olevat elatud</i>	<i>ei olevat elatud</i> <i>~ polevat elatud</i>	

Möönva kõneviisi paradigma

KÕNELIIK			AEG
TEGUMOOD	JAATAV	EITAV	
Isikuline	<i>elagu</i>	<i>ärgu elagu</i>	Olevik
Umbisikuline	<i>elatagu</i>	<i>ärgu elatagu</i>	
Isikuline	<i>olgu elanud</i>	<i>ärgu olgu elanud</i>	Üld- minevik
Umbisikuline	<i>olgu elatud</i>	<i>ärgu olgu elatud</i>	

Infiniitsed vormid

Tegevusnimed:

DA-TEGEVUSNIMI	IS TGM	UMBIS TGM
Olevik	<i>elada</i>	–
Minevik	<i>olla elanud</i>	<i>olla elatud</i>
VAT-TEGEVUSNIMI		
Olevik	<i>elavat</i>	<i>tehtavat</i>
Minevik	<i>olevat elanud</i> ~ <i>elanuvat</i>	<i>olevat tehtud</i>
MA-TEGEVUSNIME VORMID		
<i>ma</i> -vorm	<i>elama</i>	<i>elatama</i>
<i>mas</i> -vorm	<i>elamas</i>	–
<i>mast</i> -vorm	<i>elamast</i>	–
<i>maks</i> -vorm	<i>elamaks</i>	–
<i>mata</i> -vorm	<i>elamata</i>	–
Kesksõnad		
Olevik	<i>elav</i>	<i>elatav</i>
Minevik	<i>elanud</i>	<i>elatud</i>
<i>des</i> -vorm		
Olevik	<i>elades</i>	–
Minevik	<i>olles elanud</i>	<i>olles jäetud</i>

Võrdlussõna paradigma

M 107 Võrdlussõna võrdlusastmed on ühtlasi võrdlussõna paradigma liikmeteks. Seega on võrdlussõna paradigmas kolm liiget. Võrdlussõna paradigma on täisparadigma, sest ta sisaldab ülivõrde näol liitvormi. Nt sõna *suur* paradigma on järgmine:

Algvõrre	<i>suur</i>
Keskvõrre	<i>suurem</i>
Ülivõrre	<i>kõige suurem ~ suurim</i>

Formatiivvariandid

M 108 Formatiivid, mis sisaldavad erinevate morfeemivariantidena väljenduvaid tunnuseid, varieeruvad järelkult ka ise. Järgnevas tabelites on toodud käänd- ja pöörsõnade võimalikud formatiivvariandid (VT = vormitüvi).

Käändsõna formatiivvariandid

M 109	KÄÄNE	ARV	
		AINSUS	MITMUS
			DE-MITMUS
Nimetav	–	<i>d</i>	
Omastav	–	<i>te, de</i>	VT
Osastav	<i>t, d, 0, da</i>	<i>sid</i>	<i>id, VT</i>
Sisseütlev	<i>sse, 0, VT, de, hV</i>	<i>tesse, desse</i>	<i>isse, VTsse</i>
Seesütlev	<i>s</i>	<i>tes, des</i>	<i>is, VTs</i>
Seestütlev	<i>st</i>	<i>test, des</i>	<i>ist, VTst</i>
Alaleütlev	<i>le, lle</i>	<i>tele, dele</i>	<i>ile, VTle</i>
Alalütlev	<i>l</i>	<i>tel, del</i>	<i>il, VTl</i>
Alaltütlev	<i>lt</i>	<i>telt, delt</i>	<i>ilt, VTlt</i>
Saav	<i>ks</i>	<i>teks, deks</i>	<i>iks, VTks</i>
Rajav	<i>ni</i>	<i>teni, deni</i>	<i>VTni</i>
Olev	<i>na</i>	<i>tena, dena</i>	<i>VTna</i>
Ilmaütlev	<i>ta</i>	<i>teta, deta</i>	<i>VTta</i>
Kaasaütlev	<i>ga</i>	<i>tega, dega</i>	<i>VTga</i>

Pöördsõna formatiivvariandid

M 110 Pöördsõna formatiivide puhul on olulised ainult lihtvormid, mistõttu järgnevalt on esitatud pöördsõna põhiparadigma formatiivid.

Kindla ja tingiva kõneviisi formatiivid

TEGU- MOOD	PÖÖRE	KÕNEVIIS		AEG
		KINDEL	TINGIV	
Is	Ains1	<i>n</i>	<i>ks(in)</i>	Olevik
	Ains2	<i>d</i>	<i>ks(id)</i>	
	Ains3	<i>b</i>	<i>ks</i>	
	Mitm1	<i>me</i>	<i>ks(ime)</i>	
	Mitm2	<i>te</i>	<i>ks(ite)</i>	
	Mitm3	<i>vad</i>	<i>ks(id)</i>	
Umbis		<i>takse, dakse, ~ akse</i>	<i>taks, daks</i>	
Is	Ains1	<i>sin, in, VTn</i>	<i>nuksin</i>	Liht- või üld- minevik
	Ains2	<i>sid, id, VTd</i>	<i>nuksid</i>	
	Ains3	<i>s, i, VT</i>	<i>nuks</i>	
	Mitm1	<i>sime, ime, VTme</i>	<i>nuksime</i>	
	Mitm2	<i>site, ite, VTte</i>	<i>nuksite</i>	
	Mitm3	<i>sid, id, VTd</i>	<i>nuksid</i>	
Umbis		<i>ti, di</i>		

Käskiva, kaudse ja möönva kõneviisi formatiivid

TEGU- MOOD	PÖÖRE	KÕNEVIIS			AEG
		KÄSKIV	KAUDNE	MÖÖNEV	
Is	Ains1	–			Olevik
	Ains2	<i>0</i>			
	Ains3	<i>gu, ku</i>	<i>vat</i>	<i>gu, ku</i>	
	Mitm1	<i>gem, kem</i>			
	Mitm2	<i>ge, ke</i>			
	Mitm3	<i>gu, ku</i>			
Umbis		–	<i>tavat, davat</i>	<i>tagu, dagu</i>	
Is			<i>nuvat</i>		Üldminevik

Infiinitsete lihtvormide formatiivid

<i>da</i> -tegevusnimi	<i>da, ta, a</i>
<i>des</i> -vorm	<i>des, tes, es</i>
<i>ma</i> -tegevusnimi	
Is	<i>ma</i>
Umbis	<i>tama, dama</i>
Seesütlev	<i>mas</i>
Seestütlev	<i>mast</i>
Saav	<i>maks</i>
Ilmaütlev	<i>mata</i>
Oleviku kesksõna	
Is	<i>v</i>
Umbis	<i>tav, dav</i>
Mineviku kesksõna	
Is	<i>nud</i>
Umbis	<i>tud, dud</i>

Vormidevahelised analoogiaseosed

Analoogiaseosed käändsõna paradigmas

M 111 Käändsõna põhivormid on **ainsuse nimetav**, **ainsuse omastav**, **ainsuse osastav**, **lühike ainsuse sisseütlev**, **mitmuse omastav** ja **mitmuse osastav**. Nendest on ainsuse nimetav, ainsuse osastav ja lühike sisseütlev individuaalsed vormid, mille analoogial teisi vorme moodustada ei saa. Ainsuse omastava, mitmuse omastava ja mitmuse osastava analoogial moodustatakse paradigma ülejäänud vormid. (Vt M 20.)

Ainsuse omastav on aluseks kõigile ainsuse käänetele alates *sse*-sisseütlevast ning mitmuse nimetavale: *jalg* : *jala* → *jala/sse*, *jala/s*, *jala/st*, *jala/le*, *jala/l*, *jala/lt*, *jala/ks*, *jala/ni*, *jala/na*, *jala/ta*, *jala/d*; *saabas* : *saapa* → *saapa/sse*, *saapa/s*, *saapa/st*, *saapa/le*, *saapa/l*, *saapa/lt*, *saapa/ks*, *saapa/ni*, *saapa/na*, *saapa/ta*, *saapa/ga*, *saapa/d*.

Mitmuse omastav on aluseks kõigile *de*-mitmuse vormidele (v.a mitmuse nimetav): *jalg* : *jalga/de* → *jalga/desse*, *jalga/des*, *jalga/dest*, *jalga/dele*, *jalga/del*, *jalga/delt*, *jalga/deks*, *jalga/deni*, *jalga/dena*, *jalga/deta*, *jalga/dega*; *saabas* : *saabas/te* → *saabas/tesse*, *saabas/tes*,

saabas/test, saabas/tele, saabas/tel, saabas/telt, saabas/teks, saabas/teni, saabas/tena, saabas/teta, saabas/tega.

Mitmuse osastav on aluseks kõigile vokaalmitmuse vormidele. Kui mitmuse osastavas on ainuvõimalikuks formatiiviks *sid*, siis sõnal vokaalmitmus puudub, nt *auto* : *auto/sid*. Kui mitmuse osastavas on formatiiviks *id*, siis moodustatakse selle analoogial vokaalmitmuse vormid (kuni saava käändeni): *saabas* : `saapa/id → `saapa/isse, `saapa/is, `saapa/ist, `saapa/ile, `saapa/il, `saapa/ilt, `saapa/iks.

Kui mitmuse osastavas on formatiiviks mitmusetüvi, on olukord keerulisem. Paljudel sõnadel on mitmusetüveline osastav kääne tegelikus keelekasutuses ainuke vokaalmitmuslik vorm ning ülejäänud mitmuse käändevormides kasutatakse *de*-mitmust, nt `siil : `siile, aga ainult `siili/-desse, `siili/des, `siili/dest jne (vt M 70). Üksikutes muuttüüpides on mitmuse osastava analoogial moodustatav tüvemitmus siiski täiesti tavaline ka kõigis analoogiavormides. Kui sõna on astmevahelduseta, moodustatakse analoogiavormid mitmuse osastava käände järgi lihtsalt käändetunnuse lisamise teel: *inimene* : *inimesi* → *inimesisse, inimesis, inimesist, inimesile, inimesiks*. Kui sõna on astmevahelduslik, tuleb analoogiavormide moodustamiseks tavaliselt asendada tugev aste nõrgaga: *õnne`lik* : *õnne`likke* → *õnnelikesse, õnnelikes, õnnelikest, õnnelikele, õnnelikel, õnnelikelt, õnnelikeks, õnnelikeni, õnnelikena, õnneliketa, õnnelikega. uus-küüs-* ja *käsi-tüüpi* sõnades jääb aste samaks, kuid *uus-küüs-tüübis* on analoogiavormid välteteisenduslikud: `pars : `parsi → *parsile (ronima), `küüs : `küüsi* → *küüsist (pääsema), käsi : käsi* → *käsil (olema)*.

Ains nim	→ individuaalne
Ains os	→ individuaalne
Lüh sisse	→ individuaalne
Ains om	→ ainsuse käänded alates <i>sse</i> -sisseütlevast ja mitmuse nimetav
Mitm om	→ <i>de</i> -mitmuse vormid alates sisseütlevast
Mitm os	→ vokaalmitmuse vormid (võib esineda teisendusi)

Loetletud põhivormide ja analoogiareeglite abil ei ole kirjeldatav reegli-päratute asesõnade vormistik (vt M 159).

Analoogiaseosed pöörd sõna paradigmas

M 112 Pöörd sõna põhivormid on *ma-tegevusnimi*, *da-tegevusnimi*, **kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre** ja **kindla kõneviisi umbisikulise tegumoe olevik**. Pöörd sõna põhivormide hulgas ei ole individuaalseid vorme. Kõik neli vormi on aluseks mingitele teistele lihtvormidele.

ma-tegevusnime alusel moodustatakse tema käändevormid, isikulise tegumoe kindla kõneviisi lihtminevik, kaudse kõneviisi olevik ja isikulise tegumoe oleviku kesksõna: `kinki/ma → `kinki/mas, `kinki/mast, `kinki/maks, `kinki/mata, `kinki/sin, `kinki/sid, `kinki/s, `kinki/sime, `kinki/site, `kinki/sid, `kinki/vat, `kinki/v; `vestle/ma → `vestle/mas, `vestle/mast, `vestle/maks, `vestle/mata, `vestle/sin, `vestle/sid, `vestle/s, `vestle/sime, `vestle/site, `vestle/sid, `vestle/vat, `vestle/v.

da-tegevusnime järgi moodustatakse *des*-vorm, käskiva kõneviisi ainsuse 3. pööre ja mitmus, möönva kõneviisi olevik, isikulise tegumoe mineviku kesksõna ja tingiva ning kaudse kõneviisi minevik: `kinki/da → `kinki/des, `kinki/gem, `kinki/ge, `kinki/gu, `kinki/nud, `kinki/nuksin, `kinki/nuksid, `kinki/nuks, `kinki/nuksime, `kinki/nuksite, `kinki/nuksid, `kinki/nuvat; `vestel/da → `vestel/des, `vestel/gem, `vestel/ge, `vestel/gu, `vestel/nud, `vestel/nuksin, `vestel/nuksid, `vestel/nuks, `vestel/nuksime, `vestel/nuksite, `vestel/nuksid, `vestel/nuvat.

Kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre järgi moodustatakse teised sama allparadigma pöörded, käskiva kõneviisi ainsus ja tingiva kõneviisi olevik: kingi/b → kingi/n, kingi/d, kingi/me, kingi/te, kingi/vad, kingi, kingi/ksin, kingi/ksid, kingi/ks, kingi/ksime, kingi/ksite, kingi/ksid; `vestle/b → `vestle/n, `vestle/d, `vestle/me, `vestle/te, `vestle/vad, `vestle, `vestle/ksin, `vestle/ksid, `vestle/ks, `vestle/ksime, `vestle/ksite, `vestle/ksid.

Kindla kõneviisi umbisikulise tegumoe oleviku järgi moodustatakse kõik ülejäänud umbisikulise tegumoe vormid: kingi/takse → kingi/ti, kingi/taks, kingi/tavat, kingi/tagu, kingi/tama, kingi/tav, kingi/tud; `vestel/dakse → `vestel/di, `vestel/daks, `vestel/davat, `vestel/dagu, `vestel/dama, `vestel/dav, `vestel/dud.

ma-tegevusnimi → *ma-tegevusnime* käändevormid;
 kindla kõneviisi lihtmineviku pöörded;
 kaudse kõneviisi olevik;
 isikulise tegumoe oleviku kesksõna

da-tegevusnimi → *des*-vorm;
 käskiva kõneviisi ainsuse 3. pööre ja mitmus;
 möönva kõneviisi olevik;
 isikulise tegumoe mineviku kesksõna;
 tingiva ja kaudse kõneviisi minevik

Kindla kv ol ains3 → ülejäänud kindla kv oleviku pöörded;
 tingiva kõneviisi olevik

Kindla kv
 umbis tgm ol → ülejäänud umbisikulise tgm vormid

Loetletud põhivormid (ja analoogiareeglid) ei ole piisavad kirjeldamiseks 27 pöörd sõna vormistikku. Nendeks ebaregulaarseteks sõnadeks on: *laskma, pidama, pesema, kusema, tegema, nägema, tulema, panema, surema, olema, minema* ja 16 välteteisenduslike vormidega ühesilbilist vokaal-lõpulist sõna (I pöördkonna *võima-, saama-, käima-, jooma-*tüüp).

MUUTTÜÜBID

M 113 Ühte ja samasse sõnaklassi kuuluvad sõnad võivad käituda vormimoodustuses erinevalt:

- 1a. Sõna tüvi võib olla astmevahelduseta või astmevahelduslik, vrd *roosa : roosa : roosa/t, mõte : mõtte : mõte/t*.
- 1b. Astmevahelduslikud sõnad võivad alluda erinevatele astme-muutusreeglitele, vrd *'lord : lordi : 'lordi, 'kord : korra : 'korda*.
- 1c. Astmevahelduslikud sõnad võivad teatud vormides kasutada erinevas astmes tüvekuju, vrd *'õppi/ma : 'õppi/da : õpi/n, 'hakka/ma : haka/ta : 'hakka/n*.
- 2a. Sõna tüvi võib olla lõpuvahelduseta või lõpuvahelduslik, vrd *kõne : kõne : kõne/t, pime : pime : pime/da*.
- 2b. Lõpuvahelduslikud sõnad võivad alluda erinevatele lõpumuutusreeglitele, vrd *otsus : otsuse, sipelgas : sipelga*.
- 2c. Lõpuvahelduslikud sõnad võivad teatud vormides kasutada erinevat lõpuvahelduslikku tüvekuju, vrd *'vaene : 'vaese : 'vaes/t, 'raudne : 'raudse : 'raudse/t*.
3. Sõna võib mõnes vormis kasutada hoopis suplettiivset tüvekuju, vrd *aja/ma : aja/da : aja/b : 'ae/takse*.
4. Sõnad võivad ühes ja samas vormis kasutada eri formatiiv variante, vrd osastavaid (*seda*) *pesa, õpetaja/t, 'puu/d; (neid) pesa/sid ~ pesi, õpetaja/id*.

Muuttüübiks nimetatakse vormimoodustuses ühtmoodi käituvate sõnade rühma. Kui püüda arvestada kõiki kirjeldatud muutujaid, on eesti keeles näiteks käändsõnal sadu muuttüüpe. Niisuguse muuttüübigistiku esitamine poleks aga ülevaatlik, sest sel viisil ei eralduks vormimoodustuslikult olulisemad muutujad vähem olulistest ning võrdväärsele positsiooni jääksid muuttüübid, millesse kuulub tuhandeid sõnu, ja muuttüübid, millesse kuulub ainult üks sõna.

Seetõttu on keelekirjelduses püütud välja selgitada, missugused muutujad on vormimoodustuse seisukohalt kõige olulisemad, ning lähtuda muuttüübigistiku esitamisel nendest, kusjuures väiksemad tüübid liidetakse suuremate ning olulisemate tüüpide juurde alltüüpide või erandrühmadena.

On esitatud mitmeid muuttüübigistikke, olenevalt sellest, mida eesti keele vormimoodustuses oluliseks peetakse ja missugune osa vormi-

moodustuses toimuvast esitatakse reeglite kujul. Enamasti võetakse tüübistamisel arvesse formatiive ja tüve astmevahelduslikkust ning astmevaheldusmalli; vahel on arvestatud ka tänapäeva vormide keeleajaloolist tagapõhja. „Eesti keele grammatikas“ (I osas, 1995) on tüübitunnuseks peetud ka konkreetset astme- ja lõpumuutuse liiki. ÕSides esitatakse tüübid järjestikku numereeritult, kusjuures tüüpide arv ja järjekord on ÕS 2013-s ja ÕS 2018-s varasematest väljaannetest (ÕS 1960 – ÕS 2006) erinev. Tüüpide arv sõltub muu hulgas sellest, kas mingist aspektist lähedasi sõnu käsitletakse alltüüpidena või iseseisvate tüüpidena ning kas võimalike rööpvormidega sõnarühmi käsitletakse omaette tüübina või sõnadena, mis saavad kuuluda kahte eri tüüpi. ÕS 2018-s kirjeldatakse käändsõnade muutumist 26 muuttüübi abil, millest 19-l on kaks kuni kuus alltüüpi; pöörsõnu kirjeldatakse 12 muuttüübi abil, millest 7-l on kaks alltüüpi. Kõige laiemat kasutust on leidnud Elmar Muugi poolt 1927. a esitatud muuttüübigistik. Tänu meetoodilisele selgusele kasutatakse seda väikeste variatsioonidega tänini ka koolides, ehkki süsteemi seisukohalt on sellel mitmeid puudusi (vt M 115).

- M 114 Muuttüübid ainult kirjeldavad ülevaatlilikult sõnade muutmist. Tüüpide tundmine iseenesest ei aita sõnu õigesti muuta. Õigesti muutmiseks on tarvis teada, missugune sõna missugusesse tüüpi kuulub. Eesti keeles ei pruugi sõna algvormi tundmisest alati piisata otsustamiseks, missugusesse tüüpi ta kuulub. Näiteks täiesti kattuva algvormiga sõnad *sari* 'India naise riietuse' ja *sari* 'rühm, kobar, kogu; seeria; tsükkel' muutuvad täiesti erinevalt – vrd *sari* : *sari* : *sari* : *sari/de* : *sari/sid* ja *sari* : *sarja* : *sarja* : *sarja/de* : *sarja/sid* ~ *sarju*. Iga algvormi struktuuritüübi jaoks on üks kindel muuttüüp siiski tavalisem kui teised. Näiteks /2 I V/-sõnadest muutub enamik sõnu nii nagu *sari* : *sari*. Käsiraamatu koostamisel kasutatud morfoloogilises andmebaasis on niisuguseid sõnu umbes 500 ja neid tuleb järjest juurde, sest kõik uued kahesilbilised esmavälgelised vokaallõpulisel laensõnad, mis eesti keelde laenatakse, hakkavad muutuma samamoodi, vrd *dogi*, *groggi*, *tagi*, *hobi*, *bobi*, *gini*, *blogi*, *lobi*. Seevastu sõnu, mis muutuksid nagu *sari* : *sarja* : *sarja*, on keeles piiratud hulk – (kasutatud andmebaasis) 33 sõna. Ükski uus laensõna niimoodi muutuma ei hakka.

Kirjeldatud põhjusel võib muuttüübid jagada **avatud** ja **suletud tüüpideks**. Avatud muuttüüp on niisugune tüüp, kuhu vastava algvormi-struktuuriga sõnu saab uute laenude näol juurde tulla. Suletud muuttüübi moodustavad kindla struktuuriga omasõnad või vanad laenud. Suletud

muuttüüpi saab sõnu juurde tulla ainult tehissõnade või regulaarsete ning produktiivsete tuletusmallide abil tuletatud sõnade arvel. Näiteks sõnast `muld suhteliselt hiljuti *e*-liitega tuletatud kahesilbiline teiseväteline sõna *mulle* muutub suletud muuttüübi analoogial *mulle* : `mulde : *mulle/t*, mitte avatud muuttüübi analoogial, nagu kahesilbilised teisevätelised vokaallõpuliselt suhteliselt hilised laenuid *mulla* : *mulla* : *mulla/t*, *auto* : *auto* : *auto/t*, *firma* : *firma* : *firma/t* jt.

Suletud muuttüüpi kuuluva sõna korral peab sõna muutmist tundma, selleks et sõna õigesti muuta. Avatud muuttüüpi kuuluva sõna korral saab sõna muutmise üle otsustada algvormi struktuuri alusel. Enamik muutuvaid sõnu kuulub avatud muuttüüpidesse. Kui jätta muuttüüpide määramisel tüve astme- ja lõpumuutuse liik arvestamata, nagu Muugi tüübistikus tavaks, siis kuulub suletud tüüpidesse umbes 5% käändsõnadest ja 2,6% pöörsõnadest. Kuna keel on pidevas muutumises, võivad ka avatud tüüpide piirid nihkuda, st teatud algvormistruktuuriga sõnad võivad hakata muutuma mingi teise algvormistruktuuri analoogial. Näiteks on täheldatud kahesilbiliste *e*-lõpulist sõnade (*kõne*-alltüüp) ja muu vokaaliga lõppevate sõnade (*ema*-tüüp) segunemist. Uute laenude korral ongi ainsuse osastavas lubatud nii (*seda*) *logot*, *homot*, *minit* kui ka *logo*, *homo*, *mini*; argikeeles ilmnev vastupidine suundumus kasutada partitiivi (*seda*) *kõne* (pro *kõnet*) normikohaselt lubatud ei ole.

M 115 Elmar Muugi muuttüübistiku tähtsaimaks lähtekohaks on tüve astmevahelduslikkus. Sellest johtuvalt jagatakse sõnad kõigepealt kahte suurde rühma: astmevahelduseta ja astmevahelduslikud sõnad. Astmevahelduslike sõnade korral jagatakse sõnad veel omakorda kaheks olenevalt astmemuutuse suunast. Astmevaheldusest johtuva kolmikjaotuse sees jagatakse sõnad väiksematesse tüüpidesse lähtuvalt formatiividest. Osa tüüpe on kas algvormistruktuuri sarnasuse või formatiivide sarnasuse alusel koondatud suuremateks rühmadeks – **muutkondadeks**. Muutkondadesse jaotamisel puuduvad siiski ühtsed selged kriteeriumid.

Muugi süsteemi põhipuuduseks on, et sel moel sattuvad ühesuguseid formatiive kasutavad sõnad täiesti erinevatesse muutkondadesse, nt astmevahelduseta *sõna* : *sõna* : *sõna* : *sõna/de* : *sõna/sid* ~ *sõnu* kuulub II käändkonda, aga astmevahelduslik *sõda* : *sõja* : *sõda* : *sõda/de* : *sõda/sid* ~ *sõdu* hoopis VI käändkonda.

Sõnade lõpuvahelduslikkusele pööratakse Muugi tüübistikus tähelepanu viimases järjekorras ja ainult sedavõrd, kuivõrd see mõjutab forma-

tiivide valikut. Astme- ning lõpumuutuse liiki muuttüüpidesse jagamisel ei arvestata. Ainult mõni üksik muuttüüp eristub suuremast tüübist lõpuvahelduse alusel.

Järgnevas tüübistikus on mõningaid kõrvalekaldeid traditsioonilisest Muugi tüübistikust. Eraldi tüüpidena esitatakse lõpuvaheldusega ja ilma lõpuvahelduseta tüübid. Iga muutkonna sees esitatakse selle muutkonna avatud tüübid ning suletud tüübid eraldi. Suletud tüüptide korral on tüüpsõna järel sulgudes vastavate sõnade arv käsiraamatu koostamisel aluseks olnud andmebaasis, mis on (suuremate kui kümneliikmeliste tüüptide korral) ümardatud kümnelisteni. Paralleelvormide esinemist pole tüüpidesse jaotamisel tavaliselt arvestatud, kui mingi paralleelvormi kasutus sõnarühmas on kõikuv ning sõltub keelekasutaja keelepädevusest, stiilist, sõna tähendusest vms. Niisugused kõikuva kasutusega sõnarühmad saavad kaks tüüpsõna ning kriitilistele vormidele juhitakse tähelepanu tüübikirjelduses (vt nt M 117 *koi-idee*-tüüp). Eraldi alltüübina käsitletakse ka mõningaid ilmeka sõnarühmi, mis erinevad suuremast põhitüübist ainult oma lõpumuutuse liigi poolest (vt nt M 127 *redel-kringel*-tüüp). Tüübikirjeldustes avatud tüüptide puhul toodud sõnade arvud on umbkaudsed, sest sõnavara on pidevas liikumises. Siinse raamatu näidete hulka on lisatud palju sõnu, mida kunagise andmebaasi ajal veel polnud. Tähelepanu on juhitud mõnele üksiksõnale, mille normingut on hiljaaegu muudetud.

Muuttüübiks loetakse käändsõnade osas vähemalt viieliikmelist ühesuguse vormimoodustusega sõnade rühma. Väiksemaid rühmi ja üksiksõnu käsitletakse **erandina**. Väljaspool käändkondi kirjeldatakse erandliku vormimoodustusega asesõnade muutmist ning mõningaid arv-sõnade ja pärisnimede muutmise seotud küsimusi. Pöörd sõnade osas on tüübiks loetud vähemalt kaheliikmelised rühmad, sest muidu tuleks liiga palju pöörd sõnu erandiks tunnistada.

Kui ühte tüüpi kuuluvad erineva algvormistruktuuriga sõnad, esitatakse tüübile nime andva sõna järel ka teistsuguse struktuuriga abitüüpsõnad. Täpsemini analüüsitakse tüüpi kuuluvate sõnade algvormi tüübikirjelduses.

Ehkki sinne tüübistik lähtub põhimõtteliselt samadelt alustelt nagu õigekeelsussõnaraamatu tüübistik, ei ole tüübid täielikult kattuvad. Käsi-raamatu ja õigekeelsussõnaraamatu kokkuvõimiseks on tüübikirjeldustes toodud ka vastavat sõnarühma õigekeelsussõnaraamatus (ÕS 2018) kirjeldavate tüüptide numbrid.

Käändkonnad

M 116	KK	AVATUD TÜÜBID	SULETUD TÜÜBID
I	/1 V/	koi-idee	
II	/2 I V/	ema-pesa	/2 I i/ nimi (8) /2 I i/ tuli (6)
	/3 C/	seminar	
	/tar/	lauljatar	
III	/2 II V/	ratsu	
	/2 I e/	kõne	
	/(V)mma/	lauljanna	
IV	/2 III V/	aasta	/2 I e/ kole (90)
	/3jj V/	taltsutamatu	/2 I e/ habe (30)
	/2 C/	redel	/1 C/ õel (10)
	/2 III er,el/	kringel	/(V)s/ magas (20)
	/(C)ne, ik, kas, jas, ts, ng, nd, rd, v-, tav-kesks nud-, tud-kesks m-võrdlussõna/		
V	/(V)ne, ke, (V)s/-sõnad		
	/(V)ne 3 I~II või 2 III/	soolane maine	/(V)s1/ juus (5)
	/(V)s 1 või 2 I~II/	teos otsus	
	/(V)ne 4jj/	oluline	
	/(V)s, ke 3jj/	harjutus	
	/(V)ne 3 III/	jõuline	
	/(V)s 2 III/	lootus	
	/pikaliitelised/	kannatlikkus	

KK	AVATUD TÜÜBID	SULETUD TÜÜBID
VI	/1 C/ siil	/1 C/ jõud (30) /1 V/ sai (20) /2 I i/ nali (40) /2 I C/ sõber (20) /2 I V/ pada-sõda (50) /2 I V/ lagi (8) /1 C/ koer (20) /1 C/ suur (30) /1 C/ uus-küüs (20) /2 I i/ käsi (9)
	/`ik/ õnnelik	
VII		/2 I~II e/ mõte (390) /2 I~II e/ pääse (90) /2 II C/ küünal (40) /2 I~II Vs/ ratas (160) /2 II Vs/ armas (20) /2 I~II C/ manner (10)

Astmevahelduse alusel jagunevad käändkonnad kolme rühma: astmevahelduseta käändkonnad (I–V), nõrgeneva astmevaheldusega käändkond (VI) ja tugevneva astmevaheldusega käändkond (VII). Astmevahelduseta muuttüübid jagunevad viide käändkonda olenevalt avatud muuttüüpide algvormistruktuurist ning sellega kaasnevast formatiivide valikust. Nõrgeneva astmevaheldusega muuttüübid moodustavad ühe käändkonna, milles on kaks erineva algvormistruktuuriga avatud muuttüüpi, mille vaheline erinevus formatiivide valikus on üsna väike. Mõned nõrgeneva astmevaheldusega suletud tüübid kasutavad avatud tüüpidest täiesti erinevaid formatiive. Viimase käändkonna moodustavad tugevneva astmevaheldusega muuttüübid. See käändkond on tervikuna suletud.

M 117 **I käändkond:** avatud tüüp *koi-idee*.

`koi		i`dee	
`koi	`koi/de	i`dee	i`dee/de
`koi/d	`koi/sid	i`dee/d	i`dee/sid ~ i`de/id
`koi/sse		i`dee/sse	

I käändkonna sõnadel on tüvi ilma vahelduseta. Ainsuse osastava formaatiiv on kõigil sõnadel *d*, mitmuse omastavas *de*. Mitmuse osastavas käändes võib alati olla *sid*. Osal sõnadest esineb mitmuse osastavas käändes paralleelvorm formaatiiviga *id*. Ainsuse lühike sisseütlev (formaatiiviga *hV*) on olemas ainult üksiksõnadel.

koi-idee-tüüpi (ÕS 26. tüüp) kuulub umbes 300 /1 V/-sõna, millest valdav enamik on ainult vormimoodustuse seisukohalt ühesilbilised, väliselt aga mitmesilbilised (võõr)sõnad rõhuga viimasel silbil, nt *'koi*, *'maa*, *'puu*, *'spaa*, *'ljöö*, *i`dee*, *orhi`dee*, *kommüni`kee*, *rande`vuu*, *o`boe*, *kalan`hoe*, *tri`koo*, *mil`jöö*, *fon`düü*.

Mitmuse osastav. Tüüp jaguneb kaheks olenevalt mitmuse osastava paralleelvormi olemasolust. *koi*-tüüpi sõnadel võib mitmuse osastavas olla ainult *sid*, nt *'koi* : *'koi/sid*. *i`dee*-tüüpi sõnadel on olemas paralleelvorm formaatiiviga *id*, nt *i`dee* : *id`ee/sid* ~ *id`e/id*. Piir nende tüüpide vahel tegelikus keeekasutuses pole selge. Paralleelvorm puudub kindlasti sõnadel, mis lõpevad diftongi või pika *i*-ga, nagu *'koi*, *'boa*, *'kae*, *'või*, *'viu*, *par`tei*, *kon`voi*, *'pree*, *mar`kii*, *par`tii*. Samuti puudub paralleelvorm paaril pika vokaaliga lõppeval omasõnal, nagu *'jää*, *'süü*, ja noodi- ning tähenimedel, nagu *'aa*, *'bee*, *'do*, *'re*. Paralleelvorm on kindlasti olemas kümnekonnal pika vokaaliga lõppeval omasõnal: *'maa*, *'soo*, *'kuu*, *'luu*, *'muu*, *'puu*, *'suu*, *'öö*, *'töö*, *'vöö*. Enamasti on paralleelvorm tarvitatav pika *e*-ga lõppevatest mitmesilbilistest võõrsõnadest, nagu *i`dee*, *port`ree*, *atel`jee*, *al`lee*, *es`see*. ÕSi järgi on paralleelvorm olemas ka pika *o*-ga lõppevatel mitmesilbilistel võõrsõnadel, nagu *met`roo*, *tri`koo*. Muus osas on paralleelvormi kasutus küsitav, nt *hal`vaa* : *?hal`va/id*, *rande`vuu* : *?rande`vu/id*. Paralleelvormi vastuvõetavust mõjutab niisuguses tähenduses vormi tavalisus.

Kui formaatiiv *id* liitub pika vokaaliga lõppevale tüvele, siis tüve pikk vokaal lüheneb: *'maa + id* → *'ma/id*, *i`dee + id* → *i`de/id*.

Mitmuse omastav. Esineb kõikumisi mitmuse omastava käände ning selle analoogiavormide vältes, nt *'maa* : *'maa/de* ~ *maa/de*, *i`dee* : *i`dee/de* ~ *idee/de*.

NB! Välteteisendus ei muuda neid sõnu astmevahelduslikuks. Tüvi on siin alati ühesilbiline ning teine välde on vastavate **vormide** eripära, mis ei iseloomusta **tüve** käitumist.

Lühike sisseütlev esineb üksiksõnadest ning on osal juhtudest pigem mäarsõna kui käändevorm. Lühikese sisseütleva formaatiiviks on *hV*, kusjuures formaatiivi ees tüve pikk vokaal lüheneb: *'maa* : *maha*, *'suu* : *suhu*,

`soo : sohu, `öö : öhe. Vrd *kaevas pehmesse maasse augu*, aga *kukkus maha*.

Erandid. Sõnade `*hea* ja `*pea* murdeline kasutus on olnud kõikuv: *hea* ~ *hää*, *pea* ~ *pää*. Ehkki kirjakeeles on võidule pääsenud diftongiline algvorm, tuginevad ainsuse lühike sisseütlev (sõnast `*pea*) ning mitmuse osastav pika vokaaliga tüvevariandile, mida tänapäeva keele seisukohalt võib pidada suplettiivseks. Mitmuse osastavas puudub neil sõnadel *sid* formatiiviga vorm: `*pea* : `*pea* : `*pea/d* : `*pea/sse* ~ *pähe* : `*pea/de* ~ *pea/-de* : `*pä/id*; `*hea* : `*hea* : `*hea/d* : `*hea/sse* : `*hea/de* ~ *hea/de* : `*hä/id*.

Sõnad `*au*, `*nõu* kuuluvad keeleajalooliselt kahesilbiliste sõnade hulka. Seetõttu langeb nende vormimoodustus kokku II käändkonna *ema*-tüübiga (vt M 119), st nende ainsuse osastavas ei tohi kasutada formatiivi *d*. Lubatud on ainult (*seda*) `*au*, (*seda*) `*nõu*.

Sõna `*loe* on tugevneva laadimuutusega sõna, mille vormimoodustus langeb kokku VII käändkonna sõnadega (vt M 158).

Sõnades `*aaria*, `*paapua*, *rodeo*, *stereo*, *video* jts ei ole diftongi, st need sõnad on kolmesilbilised (*aa-ri-a*) ning kuuluvad järelikult IV käändkonna *aasta*-tüüpi (vt M 126).

M 118 **II käändkond:** avatud tüübid *ema-pesa*, *seminar*; suletud tüübid *nimi*, *tuli*.

ema		pesa	
<i>ema</i>	<i>ema/de</i>	<i>pesa</i>	<i>pesa/de</i>
<i>ema</i>	<i>ema/sid</i>	<i>pesa</i>	<i>pesa/sid</i> ~ <i>pesi</i>
<i>ema/sse</i>		<i>pesa/sse</i>	
		~ ` <i>pessa</i>	

seminar	
<i>seminari</i>	<i>seminari/de</i>
<i>seminari</i>	<i>seminare</i> (~ <i>seminari/sid</i>)
<i>seminari/sse</i>	
~ <i>seminari</i>	

nimi	
<i>nime</i>	<i>nime/de</i>
<i>nime</i>	<i>nime/sid</i>
<i>nime/sse</i>	
~ ` <i>nimme</i>	

tuli

tule tule/de

`tul/d tule/sid

tule/sse

~ `tulle

II käändkonna sõnadel (ÕS 17., 19., 20. tüüp) on tüvi ilma astmevahelduseta, *ema-pesa* tüübis ka lõpuvahelduseta. Ainsuse osastava formatiiviks on *0*, mitmuse omastavas *de*. Avatud tüübid erinevad teineteisest tüve lõpuvahelduslikkuse poolest ning mitmuse osastava võimaliku paralleelvormi poolest. Lühike sisseütlev esineb *seminar*-tüübis regulaarselt, teistes tüüpides üksiksõnadest.

- M 119 **ema-pesa** tüüpi (ÕS 17. tüüp) kuulub umbes 500 /2 I V/-sõna, mis ei lõpe *e-ga*, nagu *loba, iha, tola, koma, maja, rabi, klubi, publi, sodi, kivi, pori, kino, tobu, jahu*. Sama tüübi järgi muutuvad ka *elu*-liitelised sõnad, nagu *mõtiskelu, loetelu, oleskelu*. Sõnad on tüvevahelduseta.

Mitmuse osastav. Tüüp jaguneb kaheks olenevalt mitmuse osastava paralleelvormi olemasolust. Enamik selle tüübi sõnu kuulub *ema*-alltüüpi, mis kasutab mitmuse osastavas ainult formatiivi *sid*, nt *ema* : *ema/sid*. *pesa*-alltüüpi kuuluvatel sõnadel on paralleelvorm, mis kasutab mitmuse vormitüve. Niisugune paralleelvorm on üldkasutatav umbes 30 *a*-lõpulisel sõnal ja paaril *i*-lõpulisel sõnal, nt *pesa* : *pesa/sid* ~ *pesi*, *paha* : *paha/sid* ~ *pahu*, *keha* : *keha/sid* ~ *kehi*, *püha* : *püha/sid* ~ *pühi*, *kivi* : *kivi/sid* ~ *kive*, *huvi* : *huvi/sid* ~ *huve*.

Vokaalmitmuse levik. Teistes käänetes peale osastava esineb vormitüve kasutatav vokaalmitmus *pesa*-tüüpi sõnadest üksnes kindlates püsiühendites, nagu *munele (hakkama)* jms (vt M 70).

Lühike sisseütlev. Üksikute siia tüüpi kuuluvate omasõnade korral kasutatakse vormitüvelist lühikest sisseütlevat, nt *udu* : `uttu, *pori* : `porri, *pesa* : `pessa, *maja* : `majja. See vorm on kasutatav ka kõigest *elu*-liitelistest sõnadest, nt *mõtiskelu* : *mõtis`kellu*.

Ainsuse osastav. /2 I V/-võõrsõnadel ning pärisnimedel on kalduvus kasutada ainsuse osastava käände selgemaks eristamiseks formatiivi *t*, vrd *seda dogi/t* pro *dogi*, st muuta neid sõnu III käändkonna analoogial. Niisugune kasutus on normipärane pärisnimede korral, nt *Mari/t* ~ *Mari*, *Türi/t* ~ *Türi* (vt M 161), samuti paarikümne uuema laenu puhul, nt *homo/t* ~ *homo*, *mini/t* ~ *mini*, *sumo/t* ~ *sumo*, *logo/t* ~ *logo*, sh kaas-

rõhulise /2 I V/-osaga sõnade korral, nagu *ikebana/t* ~ *ikebana*, *tiramisu/t* ~ *tiramisu* (vt M 124). ÕSis kuuluvad niisugused sõnad rööpselt 16. ja 17. tüüpi. Normipärane on kahe sugune ainsuse osastav ka vaegmuutelisest asesõnast *iga* (vt M 123).

- M 120 **seminar**-tüüpi (ÕS 19. tüüp) kuuluvad a) umbes 500 /3 C/-sõna, mis on hilised laenud või võõrsõnad, nt *materjal*, *alkohol*, *molekul*, *tehnikum*, *talisman*, *restoran*, *paviljon*, *brigadir*, ning b) kõik /tar/-sõnad, nt *'lauljatar*, *'tantsijatar*. Tüvi on lõpuvahelduslik ning allub lõpumuutusele *0* → *i*, nt *seminar* : *seminari*, *'lauljatar* : *'lauljatori*. Kõigil selle tüübi sõnadel on olemas regulaarne lühike sisseütlev (*0*-formatiiviga), mis kattub vormiliselt ainsuse omastava ja osastava, nt *seminar* : *seminari* : *seminari* : *seminari/sse* ~ *seminari*.

Kui sõna lõpeb järjendiga V^1V^2C (eriti *eum*, *ium*, *ion*), nagu *'muuseum*, *ak'vaarium*, *'pension*, pole sõna silbitumine üheselt selge. Nt sõna *'muuseum* võib silbituda *'muu-se-um* või *'muu-seum*. Esimesel juhul on sõna kolmesilbiline ning kuulub *seminar*-tüüpi: *'muuseum* : *'muuseumi* : *'muuseumi* : *'muuseumi/sse* ~ *'muuseumi* : *'muuseumi/de* : *'muuseume* (~ *'muuseumi/sid*). Teise silbitamisviisi korral osutub sõna kahe silbiliseks ning kuulub järelikult IV käändkonna *redel*-tüüpi (vt M 127): *'muuseum* : *'muuseumi* : *'muuseumi/t* : *'muuseumi/sse* : *'muuseumi/te* : *'muuseume/id*. ÕSis kuuluvad niisugused sõnad rööpselt 19. ja 2e tüüpi.

Mitmuse osastav. Vaadeldavas tüübis on *sid*-formatiiviga mitmuse osastav küll lubatud, ent eelistatavam on vormitüveline mitmuse osastav, nt *molekul* : *molekule* (~ *molekuli/sid*), *restoran* : *restorane* (~ *restorani/sid*), *'tantsijatar* : *'tantsijatare* (~ *'tantsijatari/sid*). Eriti ilmne on *sid*-vormi tavapäratus V^1V^2C -lõpuliste sõnade korral, nt *ak'vaarium* : *ak'vaariume* (~ *?akv'aariumi/sid*), *'muuseum* : *'muuseume* (~ *? 'muuseumi/sid*).

Vokaalmitmuse levik. Teistes käänetes peale osastava on (vormitüveline) vokaalmitmus selles tüübis vastuvõetavam kui *pesa*-tüüpi sõnadest, ehkki vormid on kõrgstiilse varjundiga, nt *'muuseumes*, *'lauljatarest*.

- M 121 **nimi**-tüüpi (ÕS 20. tüüp) kuulub kaheksa lõpumuutusele *i* → *e* alluvat sõna: *nimi*, *lõhi*, *hani*, *suvi*, *süli*, *tüvi*, *lovi*, *lävi* (vt ka M 123). Nende ainus erinevus avatud *ema*-tüübist ongi nende lõpuvahelduslikkus: *nimi* : *nime* : *nime* : *nime/de* : *nime/sid*. Kolmest sõnast kasutatakse vormitüvelist lühikest sisseütlevat: *nimi* : *'nimme*, *süli* : *'sülle*, *tüvi* : *'tüvve*.

M 122 **tuli**-tüüpi (ÕS 20. tüüp) kuuluvad sõnad *tuli, lumi, uni, meri, veri, kusi*. Need sõnad alluvad samuti lõpumuutusele $i \rightarrow e$, kuid erinevalt *nimi*-tüübist moodustatakse nende ainsuse osastav kääne lühenenud muute-tüve ning formatiivi *d* abil: *tuli : tule : `tul/d : tule/de : tule/sid*.

NB! *tuli*-tüübi sõnade ainsuse osastava käände kolmas välde ei viita astmevaheldusele, vaid on tingitud lihtsalt vormi lühenemisest ühesilbiliseks.

Sõnas *kusi* muutub ainsuse osastava formatiiv *d* foneetilise assimilatsioonitõttu *t*-ks: *`kus/t*.

Sõnas *lumi* muutub tüve *m* ainsuse osastava formatiivi *d* ees foneetilise assimilatsioonitõttu *n*-iks: *`lun/d*.

Kõigil *tuli*-tüüpi sõnadel, v.a *kusi*, on olemas vormitüveline lühike sisseütlev: *`tulle, `lumme, `unne, `merre, `verre*.

M 123 **Erandid**. Sõna *mõni* on *tuli*-tüübi erandsõna, mis võib ainsuse osastavas kasutada paralleelselt ka formatiivi *da*; täiesti erandlik, *da*-formatiivilise ainsuse osastavaga kattuv on ka lühike sisseütlev: *mõni : mõne : `mõn/d ~ `mõn/da : mõne/sse ~ `mõn/da : mõne/de : mõne/sid*.

Sõna *iga* on *ema*-tüübi erandsõna, millel puudub mitmuse vormistik, ainsuse osastavas on paralleelselt võimalikud formatiivid *0* ja *t*: *iga : iga ~ iga/t*.

Sõna *õlu* on täiesti erandliku tüvevaheldusega; formatiivivalik kattub III käändkonnaga (vt M 124), st ainsuse osastavas on formatiiv *t*: *õlu : õlle : õlu/t : `õlle/de ~ õlle/de : `õlle/sid ~ õlle/sid*.

Umbes 70 /2 I V/-sõna allub nõrgenevale laadimuutusele, mistõttu nad kuuluvad VI käändkonda (vt M 144, 145, 149). Umbes 40 /2 I i/-sõna vormistik vastab nõrgeneva astmemuutusega sõnade vormistikule, ehkki algvormi aste on määramatu; neidki sõnu vaadeldakse VI käändkonna all (vt M 143).

M 124 **III käändkond**: avatud tüüp *ratsu*.

ratsu

ratsu *ratsu/de*

ratsu/t *ratsu/sid*

ratsu/sse

ratsu-tüüpi (ÕS 16. tüüp) kuulub umbes 800 sõna. Need on a) /2 I e/-nimisõnad, nagu *kõne, male, klade*, b) /2 II V/-sõnad, nagu *auto, põssa*,

kiisu, aku, roosa, vurle, suši, tapa, tofu, ja c) / (V)nna/-sõnad, nagu (˘)lau-
janna, primadonna, (˘)vürstinna. /2 I V/-sõnadest, mille lõpuvokaaliks ei
ole e, võivad uuemad laenud ja pärisnimed muutuda *ema*-tüübi asemel
ka *ratsu*-tüübi analoogial (vt M 119).

Erandid. III käändkonna kriitilisteks sõnadeks on *kahju, rubla, vedru*,
mis on II ja III käändkonna segavormistusega, st nende sõnade ainsuse
osastavas on lubatud nii formatiiv *0* kui formatiiv *t*: (*seda*) *kahju* ~ *kahju/t*,
(*seda*) *rubla* ~ *rubla/t*, (*seda*) *vedru* ~ *vedru/t*.

Umbes 120 lõpukahelduslikku /2 I e/-sõna kuulub IV käändkonda (vt
M 128, 129). Umbes 480 /2 I~II e/-sõna allub tugevnevale astmemuutu-
sele ja kuulub VII käändkonda (vt M 152, 153).

M 125 **IV käändkond:** avatud tüübid *aasta, redel–kringel*; suletud tüübid *kole*,
habe, õel, magas.

`aasta

`aasta `aasta/te
`aasta/t `aasta/id
`aasta/sse

redel

redeli redeli/te
redeli/t redele/id
redeli/sse

`kringel

`kringli `kringli/te
`kringli/t `kringle/id
`kringli/sse

kole

koleda koleda/te
koleda/t koleda/id
koleda/sse

habe

habeme habeme/te
habe/t habeme/id
habeme/sse

`õel

`õela `õela/te
`õela/t `õela/id
`õela/sse

magas

magasi magasi/te
magasi/t magase/id
magasi/sse

IV käändkonna sõnadel (ÕS 1., 2. ja 4. tüüp) on tüvi ilma astmevahelduseta; *aasta*-tüübis puudub ka lõpuvaheldus, teised tüübid on lõpuvahelduslikud. Ainsuse osastavas on formatiiviks *t*, mitmuse omastavas *te*, mitmuse osastavas *id*. Kui mitmuse osastava formatiiv liitub *i*-lõpulisele tüvekujule, toimub tüve lõpus vokaaliteisendus $i \rightarrow e$, nt *`voodi + id* → *`voode/id*, *redeli + id* → *redele/id*, *`kringli + id* → *`kringle/id*. Ainsuse lühike sisseütlev formatiiviga *0* esineb üksikutest sõnadest.

- M 126 ***aasta***-tüüpi (ÕS 1. tüüp) kuulub umbes 1600 sõna. Need on a) /2 III V/-sõnad, nagu *`laulja*, *`söökla*, *`sirge*, *`voodi*, *`kirju*, ja b) /3jj V/-sõnad (olenemata vältest), nagu *juhataja*, *loogika*, *võimendi*, *kannatanu*, *taltsutamatu*. Kolmesilbilistena kuuluvad siia tüüpi ka mõned kahe vokaaliga lõppevad võõrsõnad, milles vokaalid kuuluvad eri silpidesse, nt *`aaria*, *`paapua*, *`stuudio*, *rodeo*, *stereo*, *video*. Nende mitmuse osastav peab normipäraselt kasutama formatiivi *id*: *`aaria/id*, *`paapua/id*, *`stuudio/id*, *rodeo/id*, *stereo/id*, *video/id*.

Lühike sisseütlev. Üksikutest /2 III V/-sõnadest on kasutusel *0*-formatiiviga lühike ainsuse sisseütlev, mis langeb väliselt kokku ainsuse nime-tava ja omastavaga, nt *`tasku* : *`tasku/sse* ~ *`tasku*, *`põrgu* : *`põrgu/sse* ~ *`põrgu*, *`voodi* : *`voodi/sse* ~ *`voodi*.

- M 127 ***redel–kringel***-tüüpi (ÕS 2. tüüp) kuulub umbes 2800 sõna. Need on a) /2 C/-sõnad (olenemata vältest), nagu *hertsog*, *kanal*, *`vaksal*, *`kandam*, *`kastan*, *parun*, *kalur*, *salat* (/2 III *el*, *erl*-sõnad kuuluvad sealjuures *kringel*-alltüüpi), b) enamik vormimoodustuse seisukohalt olulise liitega sõnu (olenemata silpide arvust või vältest): /(C)*ne*-sõnad, nagu *`raudne*, *o`vaalne*; /*ik*/-sõnad, milles liide pole kaasrõhuline, nagu *laulik*, *metsik* (vt ka M 141); /*kas*, *jas*/-sõnad, nagu *masajas*, *`siidjas*, *`toekas*, *kaabakas*; /*ts*, *ng*, *nd*, *rd*/-sõnad, nagu *`peats*, *kergets*, *`loeng*, *valang*, *`tõend*, *porgand*, *`soerd*, *lakard*; /*s*/-järgarvsõnad, nagu *kolmas*, *viie`kümnes*; /*v*, *tav*/-kesksõnad, nagu *`saav*, *`lokkav*, *ammendav*, *süüdistatav*; /*nud*, *tud*/-kesksõnad, nagu *kulunud*, *`loetud*; /*m*/-võrdlussõnad, nagu *virgem*, *kummalisem*, *`kallim*, *parim*.

Sõnad on lõpuvahelduslikud; tavalisim lõpumuutuse liik on $0 \rightarrow i$: *kanal* : *kanali* : *kanali/t* : *kanali/te* : *kanale/id*. Algvormi ehitus võib tingida ka teistsuguse lõpumuutuse liigi. /(C)*ne*-sõnad alluvad lõpumuutusele $ne \rightarrow se$ (*`raudne* : *`raudse*), /*kas*, *jas*/-sõnad alluvad lõpumuutusele $s \rightarrow 0$ (*masajas* : *masaja*), /*s*/-järgarvsõnad alluvad lõpumuutusele

s → *nda* (*kolmas* : *kolmanda*), /*v, tav*/-kesksõnad ja /*m*/-võrdlussõnad alluvad lõpumuutusele *0* → *a* (*ammendav* : *ammendava*, *virgem* : *virgema*), /*nud, tud*/-kesksõnad alluvad lõpumuutusele *d* → *0* (*kulunud* : *kulunu*). /*ng*/-sõnad on enamasti deverbaalid ja alluvad lõpumuutusele *0* → *u* (*loeng* : *loengu*) jne, võõrsõna *puding* võib alluda nii lõpumuutusele *0* → *u* kui ka *0* → *i*. Üksikute sõnade korral pole lõpumuutuse liik algvormi ehitusest tuletatav, nt *saatan* : *saatana*, *kevad* : *kevade*.

kringel-alltüüp eristub üldisemast *redel*-tüübist ainult lõpumuutuse alusel. Siia kuulub umbes 600 /2 III *el, er*/-sõna, mis alluvad tavaliselt lõpumuutusele *eC* → *Ci*, nt *kringel* : *kringli*, *maaler* : *maalri*. Piir kahe tüübi vahel pole algvormi ehituse põhjal siiski määratav, sest osa samasuguse ehitusega sõnu allub üldisemale muutusele *0* → *i*, nt *juubel* : *juubeli*, *maakler* : *maakleri*. *redel*-tüübile iseloomuliku muutusega *0* → *i* on eelkõige sõnad, kus vokaali väljalangemisel tekiks raskesti hääldatav ühend (*ingver*, *foks terjer*, *pantser*, *sprinkler*, *hipster*) või kus *r* on kahes kõrvuti asetsevas silbis (*korter*, *kärner*, *farmer*, *order*, *berber*). Tihti käänduvad uued, alles keelde tulnud sõnad alguses *redel*-tüübi analoogial, et siis hiljem mugandudes siirduda *kringel*-tüüpi, nt algul *stopper* : *stopperi*, nüüd ka *stopper* : *stopri*, niisamuti *vesper* : *vesperi* ~ *vespri*. ÕS 2018-s on sellise rööpse käänamisega 10 /*er*/-sõna ja 1 /*el*/-sõna (*gospel* : *gospeli* ~ *gospli*).

kringel-tüübis võib lõpumuutusega kaasneda kirjapildis ühe konsonandimärgi väljalangemine tekkinud konsonantühendis, nt *vekker* : *vekri*, *kipper* : *kipri*, *litter* : *litri*.

Väike osa *kringel*-tüüpi sõnu kasutab suletud lõpumuutuse liike ning võib lõppeda ka teistsuguse foneemijärgendiga, nt *kindel* : *kindla*, *kangur* : *kangru*.

- M 128 **kole**-tüüpi (ÕSis arvatud 2. tüübi alla) kuulub umbes 90 /2 I *e*/-omadussõna, mis alluvad kõik suletud lõpumuutuse liigile *0* → *da*, nt *hale*, *tore*, *sale*. Formatiivide valik ning lõpuvaheldusmall kattub avatud *aasta*-tüübiga.
- M 129 **habe**-tüüpi (ÕS 4. tüüp) kuulub umbes 30 vana /2 I *e*/-nimisõna, nagu *ige*, *ebe*, *kübe*, *vare*, *ase*, *jäse*, *säde* (vt ka M 132). Sõnad on lõpuvahelduslikud, alludes lõpumuutusele *0* → *me*; ainsuse osastavas käändes esineb neil lähtetüvi: *habe* (: *habeme*) : *habe/t*.

Taimenimetuse *pune* suhtes on keelekorraldajad ja botaanikud leppinud kokku, et peale senise käänamise *pune* : *puneme* võib seda sõna käänata ka III käändkonna *ratsu*-tüübi järgi *pune* : *pune* : *pune/t*.

- M 130 **õel**-tüüpi (ÕS 2. tüübi ühesilbilised, ilma vormimoodustuse seisukohalt olulise liiteta konsonantlõpulised sõnad) kuulub umbes 30 /1 C/-sõna, mille vormimoodustus kattub täiesti *redel*-tüübiga. Suletud tüübina käsitletakse *õel*-tüüpi siia kuuluvate sõnade algvormi ehituse tõttu, kui-võrd avatud tüübina alluvad /1 C/-sõnad astmevaheldusele (vrd M 140 *siil*-tüüp). Selle tüübi moodustavad a) võõrsõnad, mille fonoloogiline ehitus on liig keeruline astmevahelduse rakendamiseks, nagu `kreml ja `žanr, ning b) mõned vanad sõnad, mille vormimoodustus on tingitud nende häälikuloolisest arengust, nagu `kõrb, `küps, `aus, `mõis, `pärl. Osa *õel*-tüüpi kuuluvaid sõnu võib käituda paralleelselt ka *siil*-tüübi analoogial, st astmevahelduslikult (vt M 140), nt `mõis : `mõisa : `mõisa/t : `mõisa/te : `mõisa/id ehk `mõis : mõisa : `mõisa : `mõisa/de : `mõisu ~ `mõisa/sid; `pärl : `pärl : `pärl/t : `pärl/te : `pärl/id ehk `pärl : `pärl : `pärl : `pärl/de : `pärl ~ `pärl/sid; `žanr : `žanri : `žanri/t : `žanri/te : `žanre/id ehk `žanr : žanri : `žanri : `žanri/de : `žanre ~ `žanri/sid.

Lühike sisseütlev. Üksiksõnadest esineb (0-formatiiviga) lühike ainsuse sisseütlev, mis langeb astmevahelduseta käänamise korral kokku ainsuse omastavaga, astmevaheldusliku käänamise korral ainsuse osastavaga: `mõis : (`)mõisa/sse ~ `mõisa.

- M 131 **magas**-tüübi (ÕS 2. tüübi (V)s-lõpulised sõnad) moodustavad paar-kümmend /(V)s/-lõpulist sõna, mille vormimoodustus langeb kokku avatud *redel*-tüübiga ning mis moodustavad eraldi tüübi ainult oma algvormi ehituse tõttu (vrd /(V)s/-sõnadele iseloomulike tüüpidega M 133–137, 155, 156). Lõpumuutuse liik võib neil sõnadel olla erinev, vrd *magas* : *magasi*, *paras* : *paraja*, `kuulus : `kuulsa, `valmis : `valmi.

Kuus /us/-omadussõna võivad algvormis olla nii kolmanda- kui teise-vältilised; viimasel juhul kuuluvad nad *manner*-tüüpi (vt M157).

- M 132 **Erandid.** IV käändkonna erandsõna *süda* käitub *habe*-tüübi analoogial, kuid ainsuse osastav ei kasuta siin mitte lähtetüve, vaid lühenenud muute-tüve: *süda* : *südame* : *südan/t* : *südame/te* : *südame/id* (teisendus *m* → *n* formatiivi *t* ees on tingitud foneetilisest assimilatsioonist).

Umbes 20 /2 I C/-sõna vormistik vastab nõrgeneva astmemuutusega sõnade vormistikule, ehkki algvormi aste on määramatu (vt M 143). Umbes 40 /2 II C/-sõna allub tugevnevale astmemuutusele (vt M 154).

M 133 **V käändkond:** avatud tüübid *soolane, oluline, jõuline*; suletud tüüp *juus*.

soolane

soolase *soolas/te*
soolas/t *soolase/id*
soolase/sse

oluline

olulise *olulis/te*
olulis/t *olulisi*
olulise/sse
 ~ *olulisse*

õjuline

õjulise *õjulis/te*
õjulis/t *õjulisi ~ õjulise/id*
õjulise/sse
 ~ *õjulisse*

juus

juukse *juus/te*
juus/t *juukse/id*
juukse/sse

V käändkonna (ÕS 9.–12. tüüp) moodustavad /(V)*ne*, (V)*s* ja *ke/-sõnad*, mis alluvad vastavalt lõpumuutusele *ne* → *se*, *0* → *e* ja *0* → *se* (suletud tüübis *s* → *kse*). Sõnad, milles liitele *ne* eelneb konsonant /(C)*ne/-sõnad*, kuuluvad IV käändkonna *redel*-tüübi alla, sest kuigi nende lõpumuutuseks on samuti *ne* → *se*, nagu /(V)*ne/-sõnad*elgi, ei erine nad oma vormimoodustuselt millegagi tavalistest liitelistest sõnadest (vt M 127).

V käändkonnas on ainsuse osastava käände formatiiviks *t*, mis liitub *s*-lõpulisele tüvele. /(V)*ne* ning *ke/-sõnade* seisukohalt on niisugune

tüvevariant lühenenud muutetüvi – *soolane* : *soolase* : *soolas/t*, *tilluke* : *tillukese* : *tillukes/t* –, /(*V*)*s*/-sõnade seisukohalt lähtetüvi – *otsus* : *otsuse* : *otsus/t*. Mitmuse omastavas käändes on formatiiviks *te*, mis liitub samale *s*-lõpulisel tüvevariandile.

Sõnad jagunevad avatud tüüpide vahel olenevalt **mitmuse osastava** formatiivist: *id* või vormitüvi. *soolane*-tüübis on võimalik ainult formatiiv *id* (*soolase/id*), *oluline*-tüübis on võimalik ainult vormitüvi (*olulisi*), *jõuline*-tüübis on paralleelselt võimalikud nii vormitüvi kui *id* (*`jõulisi* ~ *`jõulise/id*). Lühemate sõnade korral on selline jaotus selgepiiriline. Keerulisema struktuuriga mitmeliiteliste sõnade korral on jaotus küsitavam ning sõnade liigitumist on korduvalt ümber normitud. Range normimise teeb kahtlask asjaolu, et niisugused sõnad on tihti abstraktse tähendusega ning esinevad tegelikus keelekasutuses haruharva mitmuse vormis. Seetõttu on siinses käsiraamatus kõik keerulisema struktuuriga sõnad arvatud *jõuline*-tüübi alla, mis lubab mõlemat formatiivi (st kõiki *jõuline*-tüübi alla koondatud sõnu võiks vaadelda ka *soolane*- ja *oluline*-tüübi rööpkasutusega sõnadena, mitte omaette tüübina).

Vokaalmitmuse levik. V käändkonna sõnadel on vormitüveline vokaalmitmus (kui tüüp seda võimaldab) kasutatav ka teistes käänetes peale osastava, nt *olulisist*, *`jõulisil* (vt M 70).

Lühike sisseütlev esineb osas tüüpidest (haploloogilise) vormitüve kujul (vt M 55).

- M 134 ***soolane***-tüübis (ÕS 9. ja 10. tüüp) on mitmuse osastavas formatiiviks *id*, lühike ainsuse sisseütlev puudub.

soolane-tüüpi kuuluvad sõnad, mille muutetüvi on struktuuriga /2 III/ või /3 I~II/. Niisugusele tingimusele vastavad: a) /(*V*)*ne*/ sõnad, mille algvormi kujuks on /2 III/, nagu *`maine*, *`töine*; b) /(*V*)*ne*/-sõnad, mille algvormi kujuks on /3 I~II/, nagu *higine*, *soolane*, *näljane*; c) /(*V*)*s*/-sõnad, mille algvorm on ühesilbiline, nagu *`teos*, *`veos*; d) /(*V*)*s*/-sõnad, mille algvormi kujuks on /2 I~II/, nagu *jänes*, *otsus*.

- M 135 ***oluline***-tüübis (ÕS 11. ja 12. tüüp) on mitmuse osastav ainuvõimalikult vormitüveline, lühike ainsuse sisseütlev on võimalik.

oluline-tüüpi kuuluvad sõnad, mille muutetüvi on neljasilbiline ja kaasarõhuga eelviimasel silbil, nagu *inime:ne*, *harjutus* (*harjutu:se*); sh /*lane*, *line*, *ke*, *kene*, *mine*/-liitelised sõnad, nagu *hollandlane*, *marjuline*, *tilluke*, *tillukene*, *olemine*.

M 136 **jõuline**-tüüpi kuuluvad sõnad, mis võivad muutuda nii *soolane*- kui *oluline*-tüübi järgi, st mitmuse osastavas võib neil olla nii vormitüvi kui *id*. Segatüüpi kuuluvad sõnad, mille muutetüvi on kujuga /3 III/. Niisugusele tingimusele vastavad: a) /(*V*)*ne*/-sõnad, mille algvormi kujuks on /3 III/, nagu `jõuline, `tööline, `eestlane; b) /(*V*)*s*/-sõnad, mille algvormi kujuks on /2 III/, nagu `öeldis, `seisus; c) /*ke*/-sõnad, mille algvormi kujuks on /2 III/, nagu `lõoke, `paike.

Siinses käsiraamatus on *jõuline*-tüübi alla arvatud ka keerulisema struktuuriga sõnad, mille rahuldav normimine pole seni õnnestunud. Näiteks /`*likkus*/-liitelised sõnad, nagu *kannat`likkus*, *põhjus`likkus*, /*lisus*, *matus*/-liitelised sõnad, nagu *pahelisuus*, *paratamatus*; nelja- või enamasilbilised /(*V*)*ne*/-sõnad, mille eelviimane silp on rõhutu, nagu *alkoho:line*, *vastasti:kune*.

M 137 **juus**-tüüpi (ÕSis arvatud 9. tüübi alla) kuuluvad üksikud vanad oma-sõnad, mis kasutavad lõpumuutust *s* → *kse*: `juus, *omas*, *vennas*, `ões, `nõos. Mitmuse osastava käände formatiiv on neil *id*: `juus : `juukse/*id*.

M 138 **Erandid**. V käändkonna erandsõnadeks on **teine** ja **naine**. Nende sõnade algvormi ehitus (/2 II/) ei sobi kokku ühegi avatud tüübiga. Mitmuse osastav on neil ainuvõimalikult vormitüveline (nagu *oluline*-tüübis). Erandlikuks muudab need vormiti esinev välteteisendus ning lühike sisseütlev (sõnast *teine*), milleks on välteteisenduslik muutetüvi: *teine* : *teise* : `teis/*t* : *teise*/*sse* ~ `teise : *teis*/*te* : `teisi.

jõuline-segatüübi järgi käänduvad `väike(*ne*), `päike(*ne*), `äike(*ne*), mille vormistikus esineb lühenenud tüvega paralleelvariante: `väike(*ne*): `väikese ~ `väikse : `väikes/*t* : `väikese/*sse* ~ `väikse/*sse* ~ `väikesse : `väikes/*te* : `väikesi ~ `väikse/*id*. Lühema (ilma *e*-ta) tüvekujuga vormid on argikeelsemad.

Umbes 180 /2 I~II *s*/-sõna allub tugevnevale astmemuutusele (vt M 155, 156). Paarkümmend (*V*)*s*-lõpulist sõna käitub nagu tavalised konsonantlõpulisel sõnad (vt M 131).

M 139 **VI käändkond:** avatud tüübid: *siil, õnnelik*; suletud tüübid: *jõud, sai, nali-sõber, pada-sõda, lagi, koer, suur, uus-küüs, käsi*.

`siil

siili `siili/de
 `siili `siile ~ `siili/sid
siili/sse ~ `siili

õnne`lik

õnneliku õnnelike (~ õnne`likku/de)
õnne`likku õnne`likke (~ õnne`likku/sid)
õnneliku/sse
 ~ õnne`likku

`jõud

`jõu `jõudu/de
`jõudu `jõudu/sid
`jõusse ~ `jõude

`sai

saia `saia/de
 `saia `saiu ~ `saia/sid
saia/sse
 ~ `saia

nali

nalja `nalja/de
 `nalja `nalju
nalja/sse ~ `nalja/sid

sõber

sõbra `sõpra/de
 `sõpra `sõpru
sõbra/sse ~ `sõpra/sid

pada

paja pada/de
pada pada/sid
paja/sse
 ~ `patta

sõda

sõja sõda/de
sõda sõda/sid ~ sõdu
sõja/sse
 ~ `sõtta

lagi

`lae lage/de
lage lage/sid
 `lae/sse
 ~ `lakke

`koer

koera koer/te ~ `koera/de
 `koera `koeri ~ `koera/sid
 koera/sse

`suur

suure suur/te
 `suur/t `suuri
 suure/sse
 ~ `suur/de

`uus

uue uu/te
 `uu/t `uusi
 uue/sse
 ~ `uu/de

`küüs

küüne küün/te
 `küün/t `küüsi
 küüne/sse
 ~ `küün/de

käsi

`käte kä/te
 `kä/tt käsi
 `käte/sse
 ~ `kätte

VI käändkonna (ÕS 13.–15., 18. ja 21.–25. tüüp) moodustavad **nõrgeneva astmevaheldusega** sõnad. Formatiivivalik ning tüvevaheldusmallid võivad (suletud tüüpides) olla väga erinevad. Avatud tüüpides moodustatakse ainsuse osastav tugevaastmelise muutetüve baasil 0-formatiiviga, mitmuse osastav võib olla vormitüveline või kasutada formatiivi *sid*. Avatud tüüpide erinevus ilmneb mitmuse omastavas, mis moodustatakse kas ainult tugevaastmelise muutetüve baasil formatiiviga *de* või paralleelselt ka nõrgaastmelise mitmusetüve kujulisena. Lühike sisseütlev (0-formatiiviga) kattub avatud tüüpides ainsuse osastava käändega.

M 140 **siil**-tüüpi sõnad (ÕS 22. tüüp) kasutavad mitmuse omastavas käändes ainult *de*-formatiiviga vormi.

siil-tüüpi kuulub umbes 8700 sõna. Need on a) /1 C/-sõnad, nagu `laul, `kurk, `jalg, `britt, `äpp, `doos; b) kahe- ja enamasilbilised võõrsõnad pearõhuga viimasel silbil, nagu ko `meet, an `tenn, emotsi `oon; c) kolme- ja

enamasilbilised võõrsõnad kaasrõhuga viimasel silbil, nagu *konser`vant*, *manda`riin*, *tabu`ret*, d) üksikud kahesilbilised võõrsõnad, mille pearõhk on esimesel silbil, aga viimane silp käitub vormimoodustuses astmevahelduslikult, nagu *`piis`kop*, *`kont`sert*, *`komp`vek*, *`komp`leks*. b-rühma kahesilbiliste sõnade hulgas on paari uuema sõna puhul ainsuse nimetavas käändes normikohane ka esimesele silbile nihkunud pearõhuga variant; niisuguse algvormiga sõnad käänduvad astmevahelduseta *redel*-tüübi järgi (vt M 127), nt *ko`lumn : kolumni : ko`lumni* ja *kolumn : kolumni : kolumni/t*, *kü`borg : küborgi : kü`borgi* ja *küborg : küborgi : küborgi/t*, *sü`naps : sünapsi : sü`napsi* ja *sünaps : sünapsi : sünapsi/t*.

Võõrsõnadele avatud osas alluvad selle tüübi sõnad (olenevalt tüve struktuurist) välte- või pikkusmuutusele ning lõpumuutusele $0 \rightarrow i$, nagu vältemuutuslikud *`siil : siili*, *`stepp : stepi*, *emotsi`oon : emotsiooni* või pikkusmuutuslik *konser`vant : konservandi*. Erandlikult allub pikkusmuutusele sobilikust struktuurist hoolimata vältemuutusele *`tank : tanki*. Ainult omasõnades ja väga vanades laenudes esineb laadimuutust ning lõpumuutust $0 \rightarrow a$, $0 \rightarrow e$, $0 \rightarrow u$, nt *`sünd : sünni*, *`kaer : kaera*, *`jalg : jala*, *`hang : hange*, *`sulg : sule*, *`kasv : kasvu*, *`kulg : kulu*. Taimenimetuse *ussilakk* suhtes on keelekorraldajad ja botaanikud leppinud kokku, et peale keeleajalooliselt õige lõpumuutuse $0 \rightarrow u$ võib kasutada ka rahvaetümoloogiliselt põhjendatud lõpumuutust $0 \rightarrow a$, niisiis *ussi`lakk : ussilaku ~ ussilaka*.

Mitmuse osastav. Ehkki normipäraselt on kõikidest *siil*-tüübi sõnadest lubatud kaks mitmuse osastava käände vormi, on *sid*-formatiiviga vorm enamasti selge stiililise varjundiga, vrd *`siil : `siile ~ `siili/sid*, *`kott : `kotte ~ `kotti/sid*, *`jalg : `jalgu ~ `jalga/sid*. Sõnade korral, mis on tegelikult pikemad kui ühesilbilised, on *sid*-formatiiviga vorm koguni küsitav, vrd *emotsi`oon : emotsi`oone (~ ?emotsi`ooni/sid)*, *konser`vant : konser`vante (~ ?konser`vanti/sid)*, *tabu`ret : tabu`rette (~ ?tabu`retti/sid)*.

Vokaalmitmuse levik. Teistes käänetes peale mitmuse osastava esineb *siil*-tüüpi sõnadest vokaalmitmuse vorme ainult üksikutes püsiühendites, nagu *jälile (jõudma)*, *jalust (rabama)*, ja luulekeeles (vt lähemalt M 70).

M 141 **õnnelik**-tüüpi (ÕS 25. tüüp) kuulub umbes 1300 sõna. Need on kaasrõhulise /ik/-lõpulise liitega (seega ka /ndik, nik, mik, stik, vik, lik/-liitelised) sõnad. **Mitmuse omastavas** käändes esineb nii *de*-formatiiviga kui mitmusetüveline vorm. Pikem mitmuse omastav mõjub tänapäeval

vanamoelisena, vrd *õnnelike* ~ *õnne`likku/de*; pikem (*sid*-formatiiviga) mitmuse osastav samuti, vrd *õnnel`ikke* ~ *õnnel`ikku/sid* (vt allpool).

Kaasrõhu saab *ik*-liide siis, kui sõna algvorm on kujuga a) /2 III/, nagu *`kunst`nik*, *`lõp`lik*, *`vest`mik*, või b) kolme- või enamasilbiline, nagu *luge`mik*, *lummutus`lik*. Ainsuse nimetavas käändes ei pruugi neil kaasrõhk realiseeruda, st kolmanda välte märk algvormis tähistab vormimoodustuse tüüpi ega pruugi häälduses kajastuda. a-rühma sõnadel võib kaasrõhk ka muutevormides neutraliseeruda. Niisugusel juhul osutub sõna astmevaheldusetuks ning muutub IV käändkonna *redel*-tüübi analoogial (vt M 127): *`kunstnik* : *`kunstniku* : *`kunstniku/t* pro *`kunst`nikku*. ÕSi normi järgi on seesuguseid sõnu viis ning kaasrõhu neutraliseerumisel muutub sõna (pea-rõhuline kõnetakt) teisevälteliseks: *kol`hoos`nik* ~ *kolhoosnik*, *sov`hoos`nik* ~ *sovhoosnik*, *ves`tern* ~ *vestern*, *`pik`nik* ~ *piknik*, *`pea`lik* ~ *pealik*.

Mitmuse osastav. Ehkki normipäraselt on *õnnelik*-tüübis lubatud kaks mitmuse osastava käände vormi, on *sid*-formatiiviga vorm enamasti vanamoelise varjundiga, nagu mainitud. /2 III/-sõnade korral, samuti pikemate sõnade korral, mille eelviimane silp on kolmandavälte-line, on *sid*-formatiiviga vormi olemasolu koguni küsitav, vrd *`kunst`nik* : *`kunst`nikke* (~ ? *`kunstn`ikku/sid*), *pere`kond`lik* : *pere`kond`likke* (~ ? *pere`kond`likku/sid*).

Vokaalmitmuse levik. Selles tüübis on vormitüvelise vokaalmitmuse kasutamine kõigis käänetes (v.a nimetav) täiesti tavaline, nt *õnnelike*, *õnnelikele*, *õnnelikest*.

NB! *õnnelik*-tüüpi sõnadel on olemas lühike ülivõrre, mis kasutab alati vormitüve, nt *õnnelikem*, *`paindlikem*, *`rikkalikem* (vt M 103).

M 141a **jõud**-tüüp (ÕSis arvatud 22. tüübi alla). Ligi 30 laadivahelduslikul sõnal, mis muutuvad põhimõtteliselt nagu *siil*-tüüpi sõnadki, ilmneb vormiti reeglipäraseid erijooni, mistõttu neid vaadeldakse sageli eri tüübina. Ainsuse omastav on neil sõnadel konsonandi kao ning vokaaliteisenduste tagajärjel ühesilbiline, nt *`jõud* : *`jõu*, *`hoog* : *`hoo*, *`pood* : *`poe*, *`saag* : *`sae*, *`roog* : *`roa*. Niisuguste sõnade lõpumuutuse vokaal selgub kindlamini ainsuse osastavas käändes, nt sõnas *`hoog* : *`hoo* : *`hoogu* on lõpumuutus $0 \rightarrow u$, sõnas *`pood* : *`poe* : *`poodi* lõpumuutus $0 \rightarrow i$. Algvormis *d*-ga lõppevatel sõnadel võib mitmuse nimetav kääne väliselt ainsuse nimetavaga kokku langeda, ehkki analüüsida tuleb neid erinevalt: nt ainsuse nimetav *`jõud* (tugevaastmeline lähtetüvi), mitmuse nimetav *`jõu/d* (nõrgaastmeline muutetüvi + formatiiv *d*).

- M 142 **sai**-tüüpi (ÕSis arvatud 22.tüübi alla) kuulub ligi 20 /1 V/ sõna, mille vormistik kattub avatud *siil*-tüüpi sõnade vormistikuga. Suletud tüüpi kuuluvad need sõnad ainult oma algvormi ehituse tõttu, kuivõrd /1 V/-sõnad peaksid avatud tüübina kuuluma *koi*-tüüpi (vt M 117).

sai-tüüpi sõnad alluvad enamikus lõpumuutusele $0 \rightarrow a$, nagu `sai : saia, `lai : laia, `sau : saua, harvem lõpumuutusele $0 \rightarrow e$, nagu `õu : õue, `põu : põue, `sau : saue. Kahe sõna lõpumuutus on täiesti erandlik: `soe : sooja, `roe : rooja. *u*-lõpulistel sõnadel puudub mitmusetüveline mitmuse osastav, nt ainult `põu : `põue/sid.

- M 143 **nali**-**sõber**-tüüpi (ÕS 24. tüüp) kuulub a) üle 40 /2 I i/-sõna, nagu *ohi, kuhi, neli, kiri, asi, padi, vari, veli, tali*, b) veidi üle 20 /2 I C/-sõna, milles helilisele lõpukonsonandile (*l, r, v*) eelneb *e*, nagu *vagel, kabel, mäger, puder, õgev*. Muutevormistik kattub täiesti avatud *siil*-tüübiga, v.a algvorm ise, mis on määramata astmega. Üksiksõnuti esineb ainsuse osastavaga kattuv lühike sisseütlev, nt *ahi* : *ahju/sse* ~ `ahju, *oder* : *odra/sse* ~ `otra. Vormitüveline mitmuse osastava käände paralleelvorm võib üksiksõnuti fonoloogilise piirangu tõttu puududa, nt ainult *puri* : *p`urje/sid*.

nali-alltüübi sõnade muutevormistik võib olla mistahes astmemuutuse liigiga. Kui algvormis on esimese ja teise silbi piiril lühike klusiil, on muutevormistik kirjeldatav pikkusmuutuslikuna: *kabi* : *kabja* : `kapja; muul juhul on muutevormistik tavaliselt vältemuutuslik: *nali* : *nalja* : `nalja; ühel juhul laadimuutuslik: *rohi* : *rohu* : `rohtu. Algvormi erandlikkus tingib ka eripärase lõpumuutuse: $i \rightarrow jV$; tavaliselt on tekkivaks vokaaliks *a*: *nali* : *nalja*; harvem *u* või *e*: *ahi* : *ahju*, *puri* : *purje*. Kolmel sõnal esineb veelgi omapärasem lõpumuutus: *tali* : *talve*, *põli* : *põlve*, *rohi* : *rohu*; täiesti erandliku paralleelse muutetüve variandiga on *veli* : *velle* ~ *velje*.

sõber-alltüübi sõnades on esimese ja teise silbi piiril alati lühike klusiil, millest johtuvalt kõigi sõnade muutevormistik on pikkusmuutuslik. Lõpumuutuse liigiks on $eC \rightarrow CV$, tavaliselt on tekkivaks vokaaliks *a*: *sõber* : *sõbra*, harvem *u* või *e*: *puder* : *pudru*, *teder* : *tedre*.

- M 144 **pada**-**sõda**-tüüpi (ÕS 18. tüüp) kuulub umbes 50 /2 I V/-sõna, mille esimese ja teise silbi piiril on lühike klusiil, nagu *iga, õde, vagu, pidu, siga, viga, luga, rida, koda, sõda*. Tüübi formatiivivalik kattub algvormile vastava II käändkonna avatud *ema*-*pesa*-tüübiga (vt M 119) ja VI käändkonna avatud *siil*-tüübiga (vt M 140). Tüvi on laadivahelduslik ning

astmevaheldusmall vastab *siil*-tüübile. Lühike ainsuse sisseütlev on olemas ainult üksikutest sõnadest: *paja/sse* ~ `patta, `jao/sse : `jakku, `mao/sse ~ `makku, `nao/sse ~ `näkkü, `toa/sse ~ `tuppa, `koja/sse ~ `kotta, `lao/sse ~ `lattu, `sõja/sse ~ `sõtta. Sõna *pidu* saab peale *pada*-tüübi käänata ka astmevahelduseta *ema*-tüübi järgi (M 119); niisiis võib minna `pittu või *pidus/sse* ja ka (alaleütlevas käändes) `peo/le või *pidu/le*.

Nagu *ema-pesa*-tüüp, nii jaguneb seegi tüüp kaheks olenevalt vormitüvelise **mitmuse osastava** käände olemasolust. Enamikul sõnadest on mitmuse osastavas ainuvõimalik *sid*-formatiiv, nt *iga* : *iga/sid*, *vagu* : *vagu/sid*, *pidu* : *pidu/sid*. Vähemalt kümmekonnal *a*-lõpulisel sõnal on olemas ka vormitüveline paralleelvorm, nt *nuga* : *nuga/sid* ~ *nuge*, *uba* : *uba/sid* ~ *ube*, *sig*a : *sig/sid* ~ *sigu*, *rada* : *rada/sid* ~ *radu*.

Vokaalmitmuse levik. Väljaspool mitmuse osastavat käänat ei ole vormitüveline vokaalmitmus *sõda*-tüübis kasutatav.

M 145 **lagi**-tüüpi (ÕS 21. tüüp) kuulub 8 /2 I i/-sõna, mille esimese ja teise silbi piiril on lühike klusiil: *lagi*, *regi*, *tugi*, *jõgi*, *nõgi*, *mägi*, *vägi*, *tõbi*. Vormimoodustus kattub *pada*-tüübiga, kuid laadivaheldusele lisaks on need sõnad ka lõpuvahelduslikud, alludes lõpumuutusele *i* → *e*. Vormitüveline mitmuse osastav puudub; sõnuti esineb vormitüveline lühike sisseütlev: `lae/sse ~ `lakke, `ree/sse ~ `rekke, `jõe/sse : `jõkke, `mäe/sse ~ `mække, `tõve/sse : `tõppe.

M 146 **koer**-tüüpi (ÕS 23. tüüp) kuulub ligi 20 /1 C/-nimisõna, mis lõpevad helilise konsonandiga, lühikese või pika *s*-iga või ühendiga *ks*, *ts*, nt `kael, `nael, `pael, `nõel, `sõel, `hein, `sein, `kaun, `õun, `kaer, `koer, `ais, `poiss, `püks, `saks, `oks, `vits, `ots. Tüüp erineb avatud *siil*-tüübist selle poolest, et mitmuse omastavas käändes võib selle tüübi sõnadel paralleelselt kasutada lähtetüvel põhinevat vormi formatiiviga *te*; tavaliselt on see vorm välteteisenduslik: `koer : *koer/te* ~ `koera/de. Muudetüveline *de*-mitmus (`koera/de, `koera/desse jne) osutab küll selle tüübi kokkukuuluvusele *siil*-tüübiga, kuid on tegelikus tarvituses haruldane. Liitsõnades võib muudetüveline mitmus olla siiski igati sobilik, nt `pikk `poissi/de, `arg `pükside, `vesi `pükside, `kibu `vitsade. Üksiksõnadest esineb 0-formatiiviga lühike ainsuse sisseütlev: *kaela/sse* ~ `kaela, *seina/sse* ~ `seina, *otsa/sse* ~ `otsa, *pükside/sse* ~ `pükside.

koer-tüübi sõnad alluvad lõpumuutusele 0 → *a*, v.a sõnad `poiss ja `püks, mis alluvad lõpumuutusele 0 → *i*.

Mitmuse omastav. Kuigi tavaliselt on *koer*-tüübi lähtetüveline mitmuse omastav teisevälteline (*nael/te, pael/te, hein/te*), säilib kolmas välde siiski nende sõnade korral, mis lõpevad konsonantühendiga, nt *'püks/te, 'saks/te, 'oks/te*. Sõnas *'poiss* kaob lühemas mitmuse omastavas formaatiivi liitumisel tüvest üks *s*: *pois/te*.

NB! Teine välde mitmuse omastavas käändes (*koer/te, pael/te*) ei viita nõrgale astmele, vaid on vormi eripära. Kuna tüvi on siin ühesilbiline, on vorm astmevahelduse seisukohalt tugevas astmes.

- M 147 **suur**-tüüpi (ÕS 13. tüüp) kuulub umbes 30 /1 C/-sõna, milles helilisele lõpukonsonandile eelneb pikk vokaal, nagu *'hool, 'huul, 'kaar, 'säär*, ning sõnad *'uks* ja *'laps*. **Ainsuse osastav** ja **mitmuse omastav** kääne kasutavad selles tüübis ainult lähtetüve, kusjuures formaatiiviks on vastavalt *t* ja *te*. **NB!** Teine välde mitmuse omastavas käändes (*suur/te*) ei viita nõrgale astmele, vaid on vormi eripära. Kuna tüvi on siin ühesilbiline, on vorm astmevahelduse seisukohalt tugevas astmes.

Mitmuse osastavas käändes on selles tüübis ainuvõimalik mitmuse-tüveline vorm (*'suuri*).

Enamikul sõnadel on olemas *de*-formaatiiviga **lühike sisseütlev**, nt *suure/sse*: *'suur/de, huule/sse ~ 'huul/de, peene/sse ~ 'peen/de, sääre/sse ~ 'säär/de*.

Kõik *suur*-tüüpi sõnad alluvad lõpumuutusele $0 \rightarrow e$.

Sõnas *'leem* toimub lähtetüvele liituvate formaatiivide ees foneetilise assimilatsiooni tõttu muutus $m \rightarrow n$: *'leen/t, 'leen/de, leen/te*.

Sõnadel *'laps* ja *'uks* puudub lühike sisseütlev; lähtetüve kasutataves vormides langeb formaatiivi liitumisel foneetilise lihtsustumise tõttu klusiil välja: *'las/t, las/te, 'us/t, us/te*. **NB!** Niisugune klusiili väljalangemine ei kuulu laadivahelduse alla.

Sõna *'peen* võib viimaste ÕSide normi järgi käänduda nii *suur*-tüübi järgi kui ka astmevahelduseta *õel*-tüübi järgi (M 130).

- M 148 **uus**-**küüs**-tüüpi (ÕS 14. tüüp) kuulub 23 laadimuutuslikku /1 s/-sõna, nagu *'õis, 'viis, 'vars, 'küüs, 'kaas*. Tüübi vormistik sarnaneb väliselt *suur*-tüüpi sõnadega, kuid vormianalüüsi seisukohalt on see tüüp *suur*-tüübist erinev. Kuna tegemist on arhailise *s*-laadivaheldusega, tuleb tänapäeva keele seisukohalt ilma *s*-ita tüvevarianti sisaldavaid vorme pidada nõrgaastmeliseks. Seega tuleks **ainsuse osastava, lühikese sisseütleva** ja **mitmuse omastava** vormis (*'uu/t, 'uu/de, uu/te*) tüvi analüüsida

nõrgaastmeliseks lühenenud muutetüveks (aga *suur*-tüübi vastavates vormides on tegemist tugevaastmelise lähtetüvega).

Keeleajalooliselt on tüvi kõnealustes vormides tugevas astmes: vormides *`uut* ja *uute* läheb tüve ja formatiivi keeleajalooline piir läbi pika *t*-klusiili; lühikese sisseütleva vormis *`uude* kuulub *d* keele-ajalooliselt tüvesse.

Kõik selle tüübi sõnad alluvad lõpumuutusele $0 \rightarrow e$. Tüüp jaguneb kaheks laadimuutuse alusel: omaette rühma moodustavad viis sõna, milles laadimuutus väljendub erandlikus asenduses $s \rightarrow n$: *`kaas : kaane*, *`laas : laane*, *`õõs : õõne*, *`lääs : lääne*, *`küüs : küüne*.

- M 149 **käsi**-tüüpi (ÕS 15. tüüp) kuulub üheksa /2 I *i/*-sõna, mille esimese ja teise silbi piiril on *s*: *esi*, *kesi*, *mesi*, *vesi*, *susi*, *tõsi*, *käsi*, *lüsi*, *süsi*. Vormimoodustus on sarnane *`uus*-tüübiga. Siingi tuleb mängu arhailine *s*-laadivaheldus, mistõttu vormide tänapäevane tõlgendus on vastuolus keeleajalooga (vt M 148). Ortograafilises kirjapildis erineb *käsi*-tüübi ainsuse osastava käände vorm *uus*-tüübi vastavast vormist: *`kä/tt*, vrd *`uu/t* (fonoloogiliselt on mõlemas vormis tegemist pika klusiiliga). Üksiksõnuti esinev ainsuse lühike sisseütlev on siin tüübis (erinevalt *`uus*-tüübist) vormitüveline: *`vette*, *`kätte*. Vokaalmitmust kasutatakse kindlates ühendeis ainult sõnast *käsi*: *käsist* (ja *jalust seotud*), *käsile* (*võtma*), *käsil* (*olema*); vormid *esil* ja *esile* on täielikult adverbistunud.

käsi-tüüpi sõnad alluvad lõpumuutusele $i \rightarrow e$.

- M 150 **Erandid**. Sõnad *`üks* ja *`kaks* on erandliku tüvevaheldusega, milles segunevad arhailine laadivaheldus ning lõpuvaheldus: *`üks : ühe : `ühte*. Vaheldusmallide ning formatiivivaliku osas erinevad need sõnad avatud *siil*-tüübist ainsuse osastava käände paralleelvormi poolest, mida tänapäeva keele seisukohalt tuleb kirjeldada nõrgaastmelise lühenenud muutetüve ning formatiivi *t* abil: *`ühte* ~ *`üh/t*. Mitmuse osastavas käändes puudub neil sõnadel vormitüveline paralleelvorm: *`üks : `ühte/sid*.

Sõna *`kõik* on *õnnelik*-tüübi erandsõna, mille tüvi kasutab ainsuse vormides lõpumuutust $0 \rightarrow e$, *de*-mitmuse vormides lõpumuutust $0 \rightarrow i$: *`kõik : kõige : `kõike : `kõiki/de*. Tüvem muutuse vormid (*kõigi* : *`kõiki*) lähtuvad tüvevokaalist *e*, mis teisendub reeglipäraselt *i*-ks (vt M 71). Sõnal puudub mitmuse nimetava käände vorm ning selle asemel kasutatakse vastavat ainsuse vormi (*`kõik*).

Sõna *`mees* formatiivivalik kattub *suur*-tüübiga, kuid osas vormidest ei ole tüvi seostatav regulaarse astmeheldusega: *`mees : mehe : `mees/t : mees/te : mehi*.

Sõna *sada* on *sõda*-tüübi erand, mis erineb *sõda*-tüübist ainsuse osastava paralleelvormi poolest: *sada ~ sada/t*.

Sõnad *rehi* ja *ruhi* on *nali*-tüübi erandid, mille muutevormistik on laadivahelduslik (nagu sõnal *rohi*), lõpumuutuseks on *i* → *e*, kuid ainsuse osastavas esineb paralleelvorm, mis on kirjeldatav nõrgaastmelise lühenenud muutetüve ning formatiivi *t* abil: (*seda*) *`rehte ~ `reh/t*.

M 151 **VII käändkond:** suletud tüübid: *mõte, pääse, küünal, ratas, armas, manner*.

mõte

`mõtte *mõte/te*
mõte/t *`mõtte/id*
`mõtte/sse

pääse

`pääsme *`pääsme/te*
pääse/t *`pääsme/id*
`pääsme/sse

küünal

`küünla *küünal/de*
küünal/t *`küünla/id*
`küünla/sse

ratas

`ratta *ratas/te*
ratas/t *`ratta/id*
`ratta/sse

armas

`armsa *`armsa/te*
armas/t *`armsa/id*
 ~ *`armsa/t*
`armsa/sse

manner

`mandri `mandri/te
 `mandri/t `mandre/id
 `mandri/sse

VII käändkond (ÕS 3., 5.–8. tüüp) on suletud käändkond, kuivõrd selle moodustavad **tugevneva astmevaheldusega** sõnad. Võimalikele uutele *e*-deverbaalidele avatuks võib siiski pidada *mõte*-tüüpi. Ainsuse osastava formatiiviks on *t*, mitmuse osastava formatiiviks *id*. Lühike sisseütlev enamasti puudub. Tüübid erinevad üksteisest eeskätt **mitmuse omastava** vormi poolest, kus võib esineda nii formatiiv *te* kui *de*; erinev on ka sõnade lõpuvaheldus ning astmevaheldusmall.

M 152 **mõte**-tüüpi (ÕS 6. tüüp) kuulub ligi 400 /2 I~II V/-sõna, mis lõpevad enamasti *e*-ga, nagu *vihje*, *meene*, *teene*, *lause*, *tõuge*, *välde*, *ehe*, *tunne*, lisaks teistsuguse vokaaliga lõppevad *lõuna*, *läinu*, *poonu*, *tulnu*, *olnu*. (Normi jägi võivad /nu/-sõnad olla ka III vältes; sellisel juhul käänduvad nad astmevahelduseta *aasta*-tüübi järgi, vt M 126.) Tüvi on ilma lõpuvahelduseta. **Mitmuse omastav** moodustatakse nõrgaastmelise tüve põhjal formatiiviga *te*: *mõte/te*. Üksiksõnadest esineb 0-formatiiviga ainsuse **lühike sisseütlev**, mis langeb kokku ainsuse omastavaga: *`kütte/sse* ~ *`kütte*, *`palge/sse* ~ *`palge*.

Teisevärtelised *mõte*-tüüpi sõnad alluvad tavaliselt tugevnevale vältemuutusele: *vihje* : *`vihje*, *lause* : *`lause*. Sõnad, mille esimese ja teise silbi piiril on lühike klusiil, võivad alluda ka tugevnevale pikkusmuutusele, kuid ei pruugi: vrd *tõlge* : *`tõlke*, *teade* : *`teate*, aga *alge* : *`alge*, *seade* : *`seade*. Umbes üks kolmandik *mõte*-tüüpi sõnu (sh kõik esmavärtelised sõnad) on laadimuutuslikud, nt *ehe* : *`ehete*, *tunne* : *`tunde*, *teave* : *`teabe*.

Omadussõnad *ahne*, *ihne*, *kaine*, *kärme*, *terve* ja *tiine* võivad olla ka kolmandavärtelise algvormiga ning niisugusel juhul kattub nende muutmise (*`ahne* : *`ahne* : *`ahne/t*) IV käändkonna *aasta*-tüübiga, mis erineb *mõte*-tüübist ainult astmevahelduse puudumise poolest (vt M 126).

mõte-tüüpi kuulub ka argikeelne sõna *kööme* : *`kööme* : *kööme/t* 'köömneseeme; tühiasi'. Astmevahelduseta ja lõpumuutusega *en* → *ne* variant *`köömen* : *`köömne* on botaanikas 'teatud rohttaim ja selle seeme' ning käändub *kringel*-tüübi järgi (M 127). Peale selle on argikeeles kasutusel veel variant *köömes* : *`kööme* 'tühiasi', mis käändub *ratas*-tüübi järgi (M 155).

M 153 **pääse**-tüüpi (ÕS 5. tüüp) kuulub veidi alla saja sõna, mille algvorm on samasugune nagu *mõte*-tüübis: /2 I~II V/-sõnad, mis lõpevad enamasti *e*-ga, nagu *koole*, *sõõre*, *nääre*, *solge*, *mõõde*, *juhe*, *ranne*, lisaks teistsuguse vokaaliga lõppevad *võti*, *mitu*, *mitu-setu*. Kuid siin tüübis on tüvi lõpuvahelduslik: *pääse* : `pääsme. **Mitmuse omastav** moodustatakse tugevaastmelise muutetüve põhjal formatiiviga *te*: `pääsme/te.

Teisevärtelised sõnad alluvad ka siin tüübis tavaliselt tugevnevale vältemuutusele: *koole* : `koolme, *iste* : `istme. Sõnad, mille esimese ja teise silbi piiril on lühike klusiil, alluvad enamasti tugevnevale pikkusmuutusele: *solge* : `solkme, *mõõde* : `mõõtme, kuid võivad alluda ka vältemuutusele: *alge* : `algme. Umbes üks viiendik *pääse*-tüüpi sõnu (sh kõik esmavärtelised sõnad) on laadimuutuslikud, nt *juhe* : `juhtme, *ranne* : `randme. Enamik sõnu allub lõpumuutusele $V \rightarrow me$; kaks sõna, milles silbipiiril on $m(m)$, allub lõpumuutusele $V \rightarrow ne$: *seeme* : `seemme, *kümme* : `kümme.

M 154 **küünal**-tüüpi (ÕS 8. tüüp) kuulub umbes 40 /2 II C/-sõna, mis lõpevad helilise konsonandiga (*l*, *n*, *r*), nagu *kukal*, *peenar*, *katel*, *süstal*, *aken*, *pipar*, *tatar*, *tütar*, *pöial*. Tüvi on lõpuvahelduslik nagu kõigil konsonantlõpulistel sõnadel. **Mitmuse omastav** moodustatakse nõrgaastmelise lähtetüve põhjal formatiiviga *de*: *küünal*/de.

Enamik sõnu allub tugevnevale vältemuutusele: *kukal* : `kukla, *peenar* : `peenra; üks sõna allub tugevnevale pikkusmuutusele: *pundar* : `puntra; 9 sõna allub tugevnevale laadimuutusele, nt *sammal* : `sambla. Lõpumuutuse liigiks on $VC \rightarrow CV$, lõpumuutuses osalevateks vokaalideks on *e* ja *a*, nt *tungal* : `tungla, *kannel* : `kandle, *aken* : `akna, *tütar* : `tütre.

M 155 **ratas**-tüüpi (ÕS 7. tüüp) kuulub umbes 160 /2 I~II s/-sõna, nagu *maias*, *okas*, *kangas*, *pilbas*, *puhas*, *varvas*. Vormimoodustus on analoogiline *küünal*-tüübiga. Ainukeseks erinevuseks on **mitmuse omastava** formatiiv *te*. Sedagi erinevust võib pidada vormimoodustuse seisukohalt ebaoluliseks, sest see puudutab ainult ortograafiat ja foneetikat: formatiiv liitub *s*-lõpulisele tüvevariandile ning *s*-i järel on klusiili pikkus fonoloogiliselt neutraliseerunud: *ratas*/te.

Teisevärtelised sõnad alluvad enamasti tugevnevale vältemuutusele: *maias* : `maia, *okas* : `okka. Sõnad, mille esimese ja teise silbi piiril on lühike klusiil, alluvad enamasti tugevnevale pikkusmuutusele, kuid võivad alluda ka vältemuutusele: vrd *küngas* : `künka, aga *rõngas* : `rõnga. Umbes üks viiendik *ratas*-tüüpi sõnu (sh kõik esmavärtelised sõnad) on

tugevneva laadimuutusega, nt *puhas* : `puhta, *sammas* : `samba, *varvas* : `varba. Enamik *ratas*-tüüpi sõnu allub lõpumuutusele $s \rightarrow 0$: *ratas* : `ratta, *küngas* : `künka, *hüljes* : `hülge; ainult sõna *kärbes* allub lõpumuutusele $VC \rightarrow CV$: *kärbes* : `kärbse.

- M 156 **armas**-tüüpi (ÕS 3. ja 5. tüüp) kuulub alla 20 sõna, mis on samasuguse ehitusega nagu *ratas*-tüübiski: /2 II s/, nt *ainus*, *õilis*, *hoolas*, *ergas*, *sünnis*. Erinevalt *ratas*-tüübist on siin **ainsuse osastavas** käändes võimalik paralleelvorm tugevaastmelise muutetüve põhjal, **mitmuse omastav** moodustatakse ainuvõimalikult tugevaastmelise muutetüvega: *armas* : *armas/t* ~ `armsa/t : `armsa/te.

Astmemuutus on neil analoogiline *ratas*-tüübiga: enamik on vältemuutuslikud, nagu *armas* : `armsa, osa pikkusmuutuslikud, nagu *tõrges* : `tõrksa, üksikud laadimuutuslikud, nagu *sünnis* : `sündsa. Erinevalt *ratas* tüübist alluvad need sõnad aga lõpumuutusele $VC \rightarrow CV$, kusjuures algvormi vokaaliks võib olla *a*, *e*, *i* või *u*, kuid muutetüve vokaaliks on alati *a*, nt *armas* : `armsa, *õõnes* : `õõnsa, *õnnis* ; `õndsas, *ihnus* : `ihnsa.

- M 157 **manner**-tüüpi (ÕS 3. tüüp) kuuluvad /2 I~II C/-sõnad *aher*, *vaher*, *manner*, *tanner* ja rühm /us/-omadussõnu. Need sõnad on astmevahelduslikud ainult ainsuse nimetava nõrga astme tõttu; kõik teised vormid põhinevad neil tugevaastmelisel muutetüvel. Neli sõna on laadimuutuslikud: *aher* : `ahtra, *vaher* : `vahtra, *manner* : `mandri, *tanner* : `tandri; kuus /us/-omadussõna vältemuutuslikud: *kuulus* : `kuulsa, *rõõmus* : `rõõmsa, *siivus* : `siivsa, *soodus* : `soodsa, *hirmus* : `hirmsa, *tiidus* : `tiidsa. Vältemuutuslikel sõnadel ning sõnadel *manner* ja *tanner* on olemas ka tugevaastmeline paralleelne algvorm (*kuulus* ~ `kuulus, *manner* ~ `mander), st nad võivad kuuluda ka astmevahelduseta IV käändkonda (vt M 127, 131).

- M 158 **Erandid**. VII käändkonna erandsõnadeks on tugevneva astmevaheldusega sõnad, mille vormistik ei kattu kuue põhitüübi vormidega.

Liitsõna `kolmainus sarnaneb astmevahelduse poolest *manner*-tüübiga, kuid ta võib kasutada kahesugust lõpumuutust ning osastavas käändes nii (tugevaastmelist) muute- kui ka (nõrgaastmelist) lähtetüve: `kolmainus : `kolm`ainu ~ `kolm`ainsa : `kolm`ainu/t ~ `kolm`ainsa/t ~ `kolmainus/t. Muutmise *ainus* : `ainu on sealjuures arhailise värvinuga.

Sõnad *kallis* ja *kaunis* on *ratas*-tüübi erandsõnad, millel mitmuse omastavas on võimalik tugevaastmelisel muutetüvel põhinev paralleelvorm: *kallis* : `kalli : *kallis*/t : `kalli/te ~ *kallis*/te : `kalle/id.

Sõna *kohus* kasutab ainsuse osastavas täiesti erandlikult (nõrgaastmelist) muutetüve, mitmuse omastav põhineb tugevaastmelisel muutetüvel: *kohus* : `kohtu : *kohu*/t : `kohtu/te : `kohtu/id.

VII käändkonna alla kuulub ka ainus tugevneva astmemuutusega /1 V/-sõna *loe*. Kuna sel sõnal mitmuse vormistik puudub, pole tema täpsem tüüp määratav. Ainsuslikud põhivormid on: *loe* : `loode : *loe*/t.

Reeglipäratud asesõnad

M 159 Mõningate sageli esinevate asesõnade vormistus on nii reeglipäratu, et neid pole mõttekas käsitleda ühegi tüübi juures isegi eranditena mitte. Asesõnade *see*, *too*, *kes*, *mis*, *mina*, *sina*, *tema* vormistikus esineb paralleelseid lühivorme, mida tavaliselt kasutatakse lauserõhutus positsioonis, kus nad kaotavad oma välte (vt O 10). Järgnevates näidisparadigmades on kõik vormid, mis rõhulises asendis häälduksid kolmandavältilisena, varustatud siiski kolmanda välte märgiga (*su/l*).

Näitavad asesõnad *see*, *too* kasutavad osas ainsuse vormidest tüvekuju *selle*, *tolle* ning mitmuse vormides tüvevariante *nee*, *noo* ja *nen*, *non*. Osas ainsuse vormidest esineb neil paralleelselt pika ja lühikese tüvevariandiga vorme. Näiteks sõna *see* vormistik:

	AINSUS	MITMUS
Nimetav	<i>see</i>	`nee/d
Omastav	<i>selle</i>	nen/de
Osastav	<i>se/da</i>	`ne/id
Sisseütlev	<i>selle/sse</i> ~ `se/sse	nen/desse ~ `ne/isse
Seesütlev	<i>selle/s</i> ~ `se/s	nen/des ~ `ne/is
Seestütlev	<i>selle/st</i> ~ `se/st	nen/dest ~ `ne/ist
Alaleütlev	<i>selle/le</i>	nen/dele ~ `ne/ile
Alalütlev	<i>selle/l</i> ~ `se/l	nen/del ~ `ne/il
Alaltütlev	<i>selle/lt</i> ~ `se/lt	nen/delt ~ `ne/ilt
Saav	<i>selle/ks</i> ~ `se/ks	nen/deks ~ `ne/iks
Rajav	<i>selle/ni</i>	nen/deni

Olev	<i>selle/na</i>	<i>nen/dena</i>
Ilmaütlev	<i>selle/ta</i>	<i>nen/deta</i>
Kaasaütlev	<i>selle/ga ~ `see/ga</i>	<i>nen/dega</i>

Küsid-avad siduvad asesõnad *`kes*, *`mis* kasutavad enamikus vormidest tüvekuju *kelle, mille*. Paaris ainsuse kohakäändes esineb neil lühema tüvevariantiga paralleelvorm. Nimetavas ja osastavas käändes puudub neil mitmuse vorm. Teistes käänetes on mitmuse vorm olemas, kuid seda võib peaaegu alati asendada ka ainsuse vorm. Näiteks sõna *`kes* vormistik:

	AINSUS	MITMUS
Nimetav	<i>`kes</i>	
Omastav	<i>kelle</i>	<i>kelle/de</i>
Osastav	<i>ke/da</i>	
Sisseütlev	<i>kelle/sse</i>	<i>kelle/desse</i>
Seesütlev	<i>kelle/s</i>	<i>kelle/des</i>
Seestütlev	<i>kelle/st</i>	<i>kelle/dest</i>
Alaleütlev	<i>kelle/le</i>	<i>kelle/dele</i>
Alalütlev	<i>kelle/l ~ `ke/l</i>	<i>kelle/del</i>
Alaltütlev	<i>kelle/lt</i>	<i>kelle/delt</i>
Saav	<i>kelle/ks</i>	<i>kelle/deks</i>
Rajav	<i>kelle/ni</i>	<i>kelle/deni</i>
Olev	<i>kelle/na</i>	<i>kelle/dena</i>
Ilmaütlev	<i>kelle/ta</i>	<i>kelle/deta</i>
Kaasaütlev	<i>kelle/ga</i>	<i>kelle/dega</i>

Sama moodi muutuvad ka umbmäärased asesõnad *`keegi*, *`miski*, kusjuures rõhuliide *gi/ki* jääb alati sõnavormi lõppu: *`keegi : kellegi : kedagi : kellessegi* jne, mitte **kellegisse, *kellegile* jne.

Isikulised asesõnad *mina, sina* alluvad ainsuses lõpumuutusele *a → u*. Osas ainsuse vormidest esinevad lühikese tüvevariantiga paralleelvormid. Mitmuses kasutatakse tüvekuju *meie, teie*; osas vormidest kasutatakse lühemat tüvevarianti *me, te* kas ainuvõimalikult või paralleelvormis. Näiteks asesõna *mina* vormistik:

	AINUS	MITMUS
Nimetav	<i>mina ~ `ma</i>	<i>meie ~ `me</i>
Omastav	<i>minu ~ `mu</i>	<i>meie ~ `me</i>
Osastav	<i>`min/d</i>	<i>`me/id</i>
Sisseütlev	<i>minu/sse ~ `mu/sse</i>	<i>`me/isse</i>
Seesütlev	<i>minu/s ~ `mu/s</i>	<i>`me/is</i>
Seestütlev	<i>minu/st ~ `mu/st</i>	<i>`me/ist</i>
Alaleütlev	<i>minu/le ~ `mu/lle</i>	<i>`me/ile</i>
Alalütlev	<i>minu/l ~ `mu/l</i>	<i>`me/il</i>
Alaltütlev	<i>minu/lt ~ `mu/lt</i>	<i>`me/ilt</i>
Saav	<i>minu/ks</i>	<i>meie/ks ~ `me/iks</i>
Rajav	<i>minu/ni</i>	<i>meie/ni</i>
Olev	<i>minu/na</i>	<i>meie/na</i>
Ilmaütlev	<i>minu/ta</i>	<i>meie/ta</i>
Kaasaütlev	<i>minu/ga ~ `mu/ga</i>	<i>meie/ga</i>

Isikuline asesõna **tema** kasutab mitmes ainsuse vormis paralleelselt lühikest tüvevarianti *ta*, ainsuse osastav on aga hoopis erandlik. Mitmuses on sel asesõnal mitu tüvekuju, kusjuures alates omastavast käändest kattuvad vormid asesõna *see* mitmuse vormidega.

	AINUS	MITMUS
Nimetav	<i>tema ~ `ta</i>	<i>nema/d ~ `na/d</i>
Omastav	<i>tema ~ `ta</i>	<i>nen/de</i>
Osastav	<i>te/da</i>	<i>`ne/id</i>
Sisseütlev	<i>tema/sse ~ `ta/sse</i>	<i>nen/desse ~ `ne/isse</i>
Seesütlev	<i>tema/s ~ `ta/s</i>	<i>nen/des ~ `ne/is</i>
Seestütlev	<i>tema/st ~ `ta/st</i>	<i>nen/dest ~ `ne/ist</i>
Alaleütlev	<i>tema/le ~ `ta/lle</i>	<i>nen/dele ~ `ne/ile</i>
Alalütlev	<i>tema/l ~ `ta/l</i>	<i>nen/del ~ `ne/il</i>
Alaltütlev	<i>tema/lt ~ `ta/lt</i>	<i>nen/delt ~ `ne/ilt</i>
Saav	<i>tema/ks</i>	<i>nen/deks ~ `ne/iks</i>
Rajav	<i>tema/ni</i>	<i>nen/deni</i>
Olev	<i>tema/na</i>	<i>nen/dena</i>
Ilmaütlev	<i>tema/ta</i>	<i>nen/deta</i>
Kaasaütlev	<i>tema/ga ~ `ta/ga</i>	<i>nen/dega</i>

Määratlev asesõna *ise* kasutab kõigis vormides peale algvormi tüvekujusid *enese*, `enda. Tüvevariant *enese* käitub vormides nagu V käändkonna sõnade muutetüvi (vrd *soolase*). Mitmuses esinevat tüvevarianti `endi võib käsitleda tüvekuju `enda mitmuse vormitüvena. Enamikus vormides on mõlemad tüvevariandid paralleelselt võimalikud. Nimetavas käandes mitmuse vorm puudub.

	AINSUS	MITMUS
Nimetav	<i>ise</i>	
Omastav	<i>enese</i> ~ `enda	<i>enes/te</i> ~ `endi
Osastav	<i>ennas/t</i> ~ `en/d	`endid
Sisseütlev	<i>enese/sse</i> ~ `enda/sse	<i>enes/tesse</i> ~ `endisse
Seesütlev	<i>enese/s</i> ~ `enda/s	<i>enes/tes</i> ~ `endis
Seestütlev	<i>enese/st</i> ~ `enda/st	<i>enes/test</i> ~ `endist
Alaleütlev	<i>enese/le</i> ~ `enda/le	<i>enes/tele</i> ~ `endile
Alalütlev	<i>enese/l</i> ~ `enda/l	<i>enes/tel</i> ~ `endil
Alaltütlev	<i>enese/lt</i> ~ `enda/lt	<i>enes/telt</i> ~ `endilt
Saav	<i>enese/ks</i> ~ `enda/ks	<i>enes/teks</i> ~ `endiks
Rajav	<i>enese/ni</i> ~ `enda/ni	<i>enes/teni</i> ~ `endini
Olev	<i>enese/na</i> ~ `enda/na	<i>enes/tena</i> ~ `endina
Ilmaütlev	<i>enese/ta</i> ~ `enda/ta	<i>enes/teta</i> ~ `endita
Kaasaütlev	<i>enese/ga</i> ~ `enda/ga	<i>enes/tega</i> ~ `endiga

Sama moodi muutuvad ka algvormita liitasesõnad *iseenese*, *omaenese*.

Umbmäärane asesõna `kumbki muutub nagu küsiv-siduv asesõna `kumb VI käändkonna *siil*-tüübi järgi. Tähele tuleb panna, et rõhuliide *ki/gi* jääb alati sõnavormi lõppu: `kumb/ki : kumma/gi : `kumba/gi : kumma/ssegi : kumma/ski jne, kumma/dki : `kumba/deggi : `kumbi/gi : `kumba/dessegi jne, mitte *`kumbagisse või *kummagisse jne.

Liitarvsõnade käänamisest

M 160 **Liitjärgarvsõnade** käänamisel muutub ainult viimane sõna, arvsõna esikomponendid jäävad kõigis käänetes omastavasse.

Nimetav	<i>tuhande kuue+saja kolme+`kümne neljas</i>
Omastav	<i>tuhande kuue+saja kolme+`kümne neljanda</i>
Osastav	<i>tuhande kuue+saja kolme+`kümne neljanda/t</i>
Sisseütlev	<i>tuhande kuue+saja kolme+`kümne neljanda/sse</i>

Liitpõhiarvsõnade käänamisel muutuvad nimetavas, omastavas ja osastavas kõik komponendid (olenemata kokku- või lahkukirjutamisest). Sõna *tuhat* osastav on liitarvu koostises *tuhat*. Alates sisseütlevast jäävad esikomponendid omastavasse ning käändub ainult viimane sõna.

Nimetav	<i>`kaks tuhat `kuus+sada `kolm</i>
Omastav	<i>kahe tuhande kuue+saja kolme</i>
Osastav	<i>`kahte (~ `kah/t) tuhat `kuu/t+sada(t) `kolme</i>
Sisseütlev	<i>kahe tuhande kuue+saja kolme/sse</i>

Kui mõnda arvsõna osa on vaja rõhutada, võib see ka esikomponendina kõigis käänetes muutuda, nt *Mitmest inimesest siin õieti juttu on? – Vähe-malt kolmest- kuni neljastsajast.*

VII käändkonda kuuluval arvsõna järelkomponendil **-kümmend** on osastavas käändes kaks paralleelvõimalust: *kümmend* ja *kümme/t*.

Nimetav	<i>`viis+kümmend</i>
Omastav	<i>viie+`kümne</i>
Osastav	<i>`vii/t+kümmend ~ `vii/t+kümme/t</i>
Sisseütlev	<i>viie+`kümne/sse</i> (rõhulises asendis <i>viie/sse+`kümne/sse</i>)

Arvsõna osa **-teist(kümmend)** võib nimetavas, omastavas ning osastavas esineda ilma järelkomponendita *-kümmend*. Alates sisseütlevast on järelkomponent vajalik. Sõnaosa *-teist* ei käändu, teised osad käänduvad nagu tavalised liitarvsõna osad.

Nimetav	`viis+teist(+kümmend)
Omastav	viie+teist(+`kümne)
Osastav	`vii/t+teist(+kümmend) ~ `vii/t+teist+kümme/t
Sisseütlev	viie+teist+`kümne/sse (rõhulises asendis viie/sse+teist+`kümne/sse ~ `vii/de+teist+`kümne/sse)

Sõna **pool** käitub tavalise arvsõnakomponendina: *pool+sada : poole+saja : pool/t+sada(t) : poole+saja/sse* (rõhulises asendis *poole/sse+saja/sse ~ pool/de+saja/sse*).

Liitarvsõnas **pool`teist** võib esiosa *pool-* omastavas ja alates sisseütlevast jääda muutumatuks või olla omastavakujuline: *pool+`teist : pool+teise ~ poole+teise : pool/t+`teis/t : pool+teise/sse ~ pool+`teise ~ poole+teise/sse ~ poole+`teise*.

Pikemate liitarvsõnade (*poolteistkümmend, poolteistsada*) esikomponendina esineb *poolteist-* alates sisseütlevast omastavas. Rõhulises asendis võib osis *-teist-* käänduda, kusjuures sisseütlevas on tal kaks paralleelvormi nagu sõnal *teine*: *pool+teise+`kümne ~ poole+teise+`kümne : pool/t+`teis/t+kümmend ~ pool/t+`teis/t+ kümme/t : pool+teise+`kümne/sse ~ poole+teise+`kümne/sse* (rõhulises asendis *pool+teise/sse+`kümne/sse ~ pool+`teise+`kümne/sse ~ poole+teise/sse+`kümne/sse ~ poole+`teise+`kümne/sse*).

Nimede käänamine

M 161 **Eesti nimed.** Nii isiku- kui ka kohanimed käänduvad üldiselt **nagu muud samasuguse algvormistruktuuriga sõnad**, enamasti kuuludes avatud muuttüüpidesse.

	TÜÜPSÕNA	MUUTEVORMID
PEREKONNANIMI		
<i>Tae</i>	<i>koi</i>	<i>`Tae : `Tae : `Taed</i>
<i>Jakobson</i>	<i>seminar</i>	<i>Jakobson : Jakobsoni : Jakobsoni</i>
<i>Kivistik</i>	<i>õnnelik</i>	<i>Kivis`tik : Kivistiku : Kivis`tikku</i>
EESNIMI		
<i>Peeter</i>	<i>kringel</i>	<i>`Peeter : `Peetri : `Peetrit</i>
<i>Tiit</i>	<i>siil</i>	<i>`Tiit : Tiidu : `Tiitu</i>

KOHANIMI

<i>Vaemla</i>	<i>aasta</i>	<i>`Vaemla : `Vaemla : `Vaemlat</i>
<i>Nissi</i>	<i>ratsu</i>	<i>Nissi : Nissi : Nissit</i>

Erandiks on /2 I V/-nimed, mille ainsuse osastavas võib väljenduse selguse huvides kasutada formatiivi *-t*, kuigi sellele algvormistruktuurile vastavas *ema*-tüübis (vt M 119) pole niisugune osastav üldiselt lubatud (*ema* osastav on *ema*).

PEREKONNANIMI	<i>Aru</i>	OSASTAV	<i>Aru ~ Arut</i>
	<i>Palusalu</i>		<i>Palusalu ~ Palusalut</i>
EESNIMI	<i>Mari</i>		<i>Mari ~ Marit</i>
	<i>Jüri</i>		<i>Jüri ~ Jürit</i>
KOHANIMI	<i>Türi</i>		<i>Türi ~ Türit</i>
	<i>Pillapalu</i>		<i>Pillapalu ~ Pillapalut</i>

Peale selle tuleks eesti nimede käänamisel arvestada veel järgmist.

1. Perekonnanimed. Nimesid, mis langevad kujult kokku harilike eesti käändsõnadega, käänatakse enamasti nagu neid käändsõnu. Nt *Pere* : *Pere* : *Peret*, *`Rüütel* : *`Rüütli* : *`Rüütli*, *`Ots* : *Otsa* : *`Otsa*, *`Sepp* : *Sepa* : *`Seppa*, *Ime`lik* : *Imeliku* : *Ime`likku*, *`Kask* : *Kase* : *`Kaske*, *Mägi* : *Mäe* : *Mäge*.

Eelkõige kehtib see reegel nimisõnatüvede kohta, mis on astmevahelduseta või vältevahelduslikud (avatud tüübid) või üldtuntud laadivahelduslikud sõnad. Muudel juhtudel viiakse nimi algvormistruktuurile vastavasse avatud tüüpi. Levinumad seesugused juhud on järgmised.

- Laadivaheldusliku tüvega nimed, mis kuuluvad keerulise muutmise ja väikesesse muuttüüpi, nt *Susi* : *Susi* : *Susi(t)* *ema*-tüübi järgi (mitte *Susi* : *`Soe* : *`Sutt*), *`Raag* : *Raagi* : *`Raagi siil*-tüübi järgi (mitte *`Raag* : *`Rao* : *`Raagu*), *`Aeg* : *Aegi* : *`Aegi siil*-tüübi järgi (mitte *`Aeg* : *Aja* : *`Aega*).
- Nimed, millele tuleks käänamisel juurde silp *-me*, *-da*, *-ja*, *-ju*, *-nda*.

<i>siida</i> : <i>siidame</i> : <i>siidant</i> , aga	<i>Süida</i> : <i>Süida</i> : <i>Süida(t)</i> nagu	<i>ema</i>
<i>ige</i> : <i>igeme</i> : <i>iget</i>	<i>Ige</i> : <i>Ige</i> : <i>Iget</i>	<i>ratsu</i>
<i>kibe</i> : <i>kibeda</i> : <i>kibedat</i>	<i>Kibe</i> : <i>Kibe</i> : <i>Kibet</i>	<i>ratsu</i>
<i>ranne</i> : <i>`randme</i> : <i>rannet</i>	<i>Ranne</i> : <i>Ranne</i> : <i>Rannet</i>	<i>ratsu</i>

<i>kali</i> : <i>kalja</i> : `kalja	<i>Kali</i> : <i>Kali</i> : <i>Kali(t)</i>	<i>ema</i>
<i>vari</i> : <i>varju</i> : `varju	<i>Vari</i> : <i>Vari</i> : <i>Vari(t)</i>	<i>ema</i>
<i>viies</i> : <i>viienda</i> : <i>viiendat</i>	<i>Viies</i> : <i>Viiese</i> : <i>Viiest</i>	<i>soolane</i>

- c) Osa omadussõnalisi nimesid, mille puhul ilmselt soovitakse vähendada omaduse esiletõusu, nt `Aus : Ausi (?`Ausa), `Vapper : `Vapperi (?`Vapra), `Kindel : `Kindeli (?`Kindla), Verev : Verevi (?Vereva), Armas : Armase (?`Armsa). Aga siiski: Tark : Targa, Laisk : Laisa, Usin : Usina.
- d) Kirjakeeles vähem tuntud sõnadest lähtunud nimed võivad erinevalt oma lähtesõnast alluda üldisemale lõpumuutusele $0 \rightarrow i$, nt `Rüüt, omastav pigem Rүүüdi kui Rүүüda; `Päll, omastav pigem Pälli kui Pällu.

Liitsõnaliste nimede käänamisel hoitakse lähtesõnale omasest käänamisest kinni rohkemgi kui lihtsõnade puhul, nt Uusväli : Uusvälja, vrd Väli : Väli : Väli(t); Kalamees : Kalamehe; Mäeumbaed : Mäeumbaia.

Perekonnanime käänamisel tuleb arvestada nime kandja soovi, kui see jääb eesti käänamissüsteemi piiresse, s.o ei lähe vastuollu eesti sõnade loomuliku käänamisega. Eriti kehtib see juhul, kui perekonnanime nime-tava käände taga on kaks sama kujuga, aga eri tähendusega eesti keele sõna (homonüümid), nt Kolk : Kolga või Kolgi, Niit : Niidu või Niidi, Mark : Marga või Margi, Päts : Pätsi või Pätsu. Arvestada saab sedagi, kas nt nime Kallas kandja soovib omastavat Kalda või Kallase, nime Teder puhul Tedre või Tederi, nime Vaher puhul Vahtra või Vaheri. Käänamine Kallase, Tederi, Vaheri hoiaks lahus sagedad perekonnanimed Kallas ja Kalda, Teder ja Tedre, Vaher ja Vahtra.

Kui perekonnanimi on nimetavas käändes mõne eestikeelse sõna omastava käände kujuline, siis tuleks ametlikes dokumentides näidata nime algkuju ülakomaga, nt Metsa, alaleütlev Metsa'le, Kaare, alaleütlev Kaare'le, Liiva, alaleütlev Liiva'le, Mandli, alaleütlev Mandli'le, et eristada neid nimedest Mets, Kaar, Liiv, Mandel. Ka omastavakujuliste nimede käänamisel on aluseks nime algvormistruktuur, nt Kaare : Kaare : Kaaret (ratsu-tüüp), mitte Kaare : Kaare : Kaart, nagu tuleks sõna kaar järgi (suur-tüüp).

Oluline on sõnastada dokumendid (ja eriti dokumendiplangid) nii, et **perekonnanimi jääks nimetavasse käändesse**. Nt mitte „Käesolev tõend on välja antud Juhan Kurele selle kohta, et tema on saanud ..“ (sest võib

jääda kahtlus, kas nimi on *Kurg* või *Kure*), vaid: „Tõendan (~ tõendame), et Juhan Kurg on saanud ..“ või „TÕEND. Juhan Kurg on saanud ..“ / „Juhan Kurg on lõpetanud ..“ Saab öelda „Juhan Kurg on saanud järgmist tulu ..“ (mitte: Juhan Kure tulud on olnud järgmised ..). Kui siiski tekib tekstis vajadus näidata nime algkuju, siis saab seda teha nime käändevormi järel sulgudes, nt Juhan Kurele (*Kurg*).

Asutusesiseste dokumentide vormistamisel, nt kui juhataja avaldab töötajale tänu, selts annab liikmele aukirja vms, on nimi kõigile tuttav, algkuju teada ja seda tuleb käänta kõige loomulikumal viisil, nt Karl *Hundile* (mitte *Huntile*), Juta *Kõvamehele* (mitte *Kõvameesile*), Selma *Uudelepale* (mitte *Uudeleppile*), Kati *Mesilasele* (mitte *Mesilane'le*). Soovitatav ei ole ka: *Hunt*, *Karlile* või *Kõvamees*, *Jutale* või *Uudelepp*, *Selmale* või *Mesilane*, *Katile*.

2. Eesnimed. Osa eesnimesid käändub ainult avatud tüübi järgi, ehkki vastavad eesti keele sõnad kuuluvad suletud tüüpi, nt *Laine*, *Luule*, *Ilme*, *Anne*, *Valve*, *Veste*, *Virve*, s.o *Laine* : *Laine* : *Lainet* (*ratsu*-tüüp) – vrd *laine* : *laine* : *lainet* (*mõte*-tüüp).

Mõned nimed alluvad oma lähtesõnast erinevalt üldisemale lõpumuutusele $0 \rightarrow i$. Nt *Kiur* : *Kiuri* (kuigi *kiur* : *kiuru*), *Ustav* : *Ustavi* (kuigi *ustav* : *ustava*).

Nimed *Toomas* ja *Joonas* käänduvad nagu sõna *hammas*, s.o *Toomas* : *Tooma* : *Toomast*, *Joonas* : *Joonas* : *Joonast*, nt räägi nagu *Uskmatu Toomaga*, *Eduard Vilde kirjutas Tooma tohtrist*, *raekoja Vana Tooma uuendamise*, *Joonas läkitus*. *Urmas* on uuem, 1920. aastaist pärinev nimi, aga sedagi sobiks käänta *Urmas* : *Urma* : *Urmast*.

3. Kohanimed. *aasta*-tüüpi kohanimedel on peale *sse*-sisseütleva lubatud ka *0*-formatiiviga sisseütlev, mis langeb kokku nimetava ja omastava käändega, nt sõitis *Harku/sse* ~ *Harku*, *Tartu/sse* ~ *Tartu*, *Viljandi/sse* ~ *Viljandi*, *Porkuni/sse* ~ *Porkuni*.

ratsu-tüübis on rohkesti pikenenud konsonandiga kolmandavärtlise vormitüvega sisseütlevat, nt (*sõitis*) *Pilistvere/sse* ~ *Pilist'verre*, *Halti* (nimi *Haldi*), *Valka* (nimi *Valga*), *Leetu*. Kolmandavärtlise vormitüvega sisseütlevat esineb ka nimedes, milles fonoloogilist pikenemist ei toimu. Sobiva fonoloogilise struktuuri korral võib välteteisendus kirja pildis kajastuda (*Lätti*), ehkki enamasti jääb see tavakirjas kajastamata, nt (*sõitis*) *Vasalemma/sse* ~ *Vasa'lemma*, *Tõrva/sse* ~ *Tõrva*, *Soome*, *Rootsi*,

`*Taani*, hiljuti on käibele tulnud ka vormid `*Poola*, `*Hiina*, `*Norra*. (Viimased näited ei ole küll Eesti kohanimed, aga on eestikeelsed, s.o ekso-nüümid.)

Kolme- ja neljasilblised *se-lõpulised* nimed käänduvad nagu V käänd-konna /*ne* ja *s/-sõnad*, nt *Palamuse* : *Palamuse* : *Palamust*, `*Kukruse* : `*Kukruse* : `*Kukrust*, *Padise* : *Padise* : *Padist*; kahesilbilised *se-lõpulised* sõnad käänduvad *ratsu-* ja *aasta-tüübi* järgi, nt *Kose* : *Kose* : *Koset*, `*Laitse* : `*Laitse* : `*Laitset*.

M 161a **Võõrnimed.** Võõrnimed käänduvad oma häälduse järgi nagu muud samasuguse algvormistruktuuriga sõnad. Nad kuuluvad avatud muut-tüüpidesse.

	TÜÜPSÕNA	MUUTEVORMID
PEREKONNANIMI		
<i>Fuchs</i> sks [`fuks]	<i>siil</i>	<i>Fuchs</i> : <i>Fuchsi</i> : <i>Fuchsi</i> [`fuks : fuksi : `fuksi]
<i>Caruso</i> it [karuuso]	<i>ratsu</i>	<i>Caruso</i> : <i>Caruso</i> : <i>Carusot</i>
EESNIMI		
<i>Jack</i> ingl [`džäkk]	<i>siil</i>	<i>Jack</i> : <i>Jacki</i> : <i>Jacki</i> [`džäkk : džäki : `džäkki]
<i>Sergei</i> vn [ser`gei]	<i>koi</i>	<i>Sergei</i> : <i>Sergei</i> : <i>Sergeid</i> [ser`gei : ser`gei : ser`geid]
KOHANIMI		
<i>Valencia</i> hisp [va-`lens-si-a]	<i>aasta</i>	<i>Valencia</i> : <i>Valencia</i> : <i>Valenciat</i>
<i>Debrecen</i> ung [däbrätsän]	<i>seminar</i>	<i>Debrecen</i> : <i>Debreceni</i> : <i>Debreceni</i>

Tuntumad võõrkohanimed (sh häälduspäraselt kirjutatud) alluvad eesti pikkusmuutusele, mis väljendub ka kirjapildis, nt `*Frank`furt* : `*Frank-furdi*, *New`York* : *New Yorgi*, *Taš`kent* : *Taškendi*, *I`raak* : *Iraagi* : *I`raaki*. Vähem tuntutes tavatsetakse nime algkuju käänamisel kirjas säilitada ja neis toimub ainult vältemuutus häälduses, nt *Sum`gait* : *Sumgaiti* : *Sum`gaiti*, *Mi`rank* : *Miranki* : *Mi`ranki*.

Niisamuti alluvad ainult vältemuutusele (ja mitte pikkusmuutusele) võõrisikunimed, nt Immanuel `Kant : Kanti, Andrzej `Munk : Munki, Franklin Roose`velt : Roosevelti.

Hääldukes kaashäälikuga lõppevad nimed alluvad üldiselt lõpumuutusele $0 \rightarrow i$, nt Schiller : Schilleri, Humboldt : Humboldti, Tšehhov : Tšehhovi, Shetland : Shetlandi, New Orleans : New Orleansi, Robespierre [robespjeer] : Robespierre'i, Lorraine [lorrään] : Lorraine'i.

Lühikese s-iga lõppevad nimed alluvad lõpumuutusele $0 \rightarrow e$: Kolumbus : Kolumbuse, Horatiuse, Dallase, Vilniuse, Egeuse, Laose. Vrd pikk -s, nt Kos : Kosi.

Soome *nen*-liitelisi nimesid võib käännata kahte moodi – kas nimetava kuju säilitades või eesti *ne*-liiteliste sõnade eeskujul, nt Lauri Kettunen : Kettunen ~ Kettuse : Kettunen ~ Kettust, Paavo Pulkkinen : Pulkkineni ~ Pulkkise : Pulkkineni ~ Pulkkist. Kahte moodi võib käännata ka liitsõnalisi soome nimesid, mille põhisõna on lähedane eesti sõnale (nagu *-joki* ja *-jõgi*, *-koski* ja *-kosk*, *-ranta* ja *-rand*), nt Hella Vuolijoki : Vuolijoki : Vuolijoki(t) ([*-jogi*] nagu *ema*) või Vuolijoki : Vuolijoe : Vuolijoke ([*-jogi*] nagu *jõgi*); Lappeenranta, seesütlev Lappeenrantas ~ Lappeenrannas; Längelmäki, alalütlev Längelmäkil ~ Längelmäel.

Ülakoma kasutatakse nimede käännamisel, kui on tarvis osutada nime nimetavat käänet. (Sama põhimõte kehtib ka eesti nimede puhul, vt eespool näited *Metsa'le*, *Kaare'le*, *Liiva'le*, *Mandli'le*). Need juhtumid on eelkõige (vt ka O 65):

- a) nimi lõpeb hääldukes täishäälikuga, aga kirjas kaashäälikuga;
- b) nimi lõpeb hääldukes kaashäälikuga, aga kirjas täishäälikuga;
- c) ühesilbilise nime käänevorm võib tunduda imelik, nt osastava *Pod* võiks kirjutada *Po'd*; *Koniga* võiks olla *Kon'iga*; osastav *Gaki* võiks olla *Gak'i*; *Poes* võiks olla *Poe's*.

Pöördkonnad

M 162	PK	AVATUD TÜÜBID	SULETUD TÜÜBID
	I		/1 V/ <i>trei/ma</i> (3) /1 V/ <i>või/ma</i> (5) /1 V/ <i>saa/ma</i> (2) /1 V/ <i>käi/ma</i> (4) /1 V/ <i>joo/ma</i> (5)
	II	/2 I~II V/ <i>ela/ma</i> /3jj/ <i>kirjuta/ma</i> /ta, sta, lda, nda, ne, u-refl/ /(C)le 3/ <i>esitle/ma</i> /(e)le/ <i>kõnele/ma</i>	/2 III V/ <i>jälgi/ma</i> (30) /2 I e/ <i>tule/ma</i> (5) /2 I e/ <i>pese/ma</i> (2)
	III	/2 III i, u, e/ <i>õppi/ma</i>	/1 C/ <i>saat/ma</i> (60) /1 C/ <i>jät/ma</i> (5) /1 C/ <i>laul/ma</i> (7) /1 C/ <i>tõus/ma</i> (7) /1 C/ <i>murd/ma</i> (16) /1 C/ <i>mõsk/ma</i> (2) /2 I V/ <i>luge/ma</i> (17) /2 I V/ <i>tege/ma</i> (2) /2 III i, u/ <i>käski/ma</i> (3) /1~2 III/ <i>maits(e)/ma</i> (3)
	IV	/2 III a/ <i>hüppa/ma</i> /(C)le 2/ <i>vestle/ma</i>	/(C)le/ <i>mõtlet/ma</i> (2)

Astmevahelduse alusel jagunevad pöördkonnad kahte suurde rühma: astmevahelduseta pöördkonnad (I ja II pöördkond) ja astmevahelduslikud pöördkonnad (III ja IV pöördkond). Astmevahelduseta sõnad jagunevad kahe pöördkonna vahel ennekõike algvormi ehituse alusel: I pöördkonda kuuluvad /1 V/-sõnad, mis jagunevad mitmeks väikeseks rühmaks ja mille muutevormistik on väga kirju. Enamik ühesilbilisi vokaallõpulisõnu

on ebaregulaarsed, st nende põhivormid ning analoogiareeglid ülejäänud vormide tuletamiseks ei kattu pöörd sõnade põhimassi omadega. II pöördkonda kuuluvad kõik ülejäänud astmevahelduseta sõnad. Astmevahelduslikud sõnad jagunevad kahe pöördkonna vahel astmevaheldusmalli ja formatiivivaliku alusel.

M 163 **I pöördkond:** suletud tüübid: *treima*, *võima*, *saama*, *käima*, *jooma*.

`*trei/ma* `*trei/da*
 `*trei/b*
 `*trei/takse*

`*või/ma*, `*saa/ma*, `*käi/ma*, `*joo/ma* – ebaregulaarsed

Kõik I pöördkonna sõnad on ilma tüvevahelduseta, kuid enamiku sõnade vormimoodustuses esineb välteteisendus, st esineb ühesilbilist tüve sisaldavaid vorme, mis on teisevältelised, nagu *või/sin*, *saa/nud*, *käi/akse*, *jõ/ime*. **NB!** Välteteisendus ei muuda neid sõnu astmevahelduslikeks (vt M 23).

Välteteisendust ei esine ainult `*trei/ma*-tüübis.

M 164 ***treima***-tüüpi (ÕSis arvatud 27. tüübi alla) kuuluvad ilma välteteisenduseta /1 V/-sõnad: `*trei/ma*, `*kae/ma*, `*täi/ma*. Nende sõnade vormimoodustus kattub II pöördkonna *elama*-tüübiga: *da*-tegevusnime formatiiviks on neil *da*, umbisikulise tegumoe olevikuvormis *takse*.

M 165 ***võima*-**, ***saama*-**, ***käima*-**, ***jooma***-tüübid (ÕS 37. ja 38. tüüp). Loetletud tüübid on välteteisenduslikud, st siia kuuluvate sõnade vormistikus esineb teisevältelisi vorme, mis sisaldavad ühesilbilist tüvevarianti. Põhivormide hulka tuleb lugeda ka lihtmineviku ainsuse 1. pööre, sest nende sõnade lihtminevik võib olla ebaregulaarne. Osa vorme on analoogilised *nud*-kesksõnaga. Kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pöörde võib aga kõrvale jätta, sest selle moodustamisega ei teki probleeme ning sama allparadigma ülejäänud vormide vältet selle põhjal tuletada ei saa.

<i>ma</i> -tgn	` <i>või/ma</i>	` <i>saa/ma</i>	` <i>käi/ma</i>	` <i>joo/ma</i>
<i>da</i> -tgn	` <i>või/da</i>	` <i>saa/da</i>	` <i>käi/a</i>	` <i>juu/a</i>
<i>takse</i> -vorm	` <i>või/dakse</i>	` <i>saa/dakse</i>	<i>käi/akse</i>	<i>juu/akse</i>
<i>nud</i> -kesks	<i>või/nud</i>	<i>saa/nud</i>	<i>käi/nud</i>	<i>joo/nud</i>
Lihtmin ains1	<i>või/sin</i>	` <i>sa/in</i>	<i>käi/sin</i>	<i>jõ/in</i>

da-tegevusnimes kasutatakse formatiivi *da* (`või/da, `saa/da) või *a* (`käi/a, `juu/a). Umbisikulise tegumoe olevikuvormis kasutatakse formatiivi *dakse* (`või/dakse, `saa/dakse) või *a* (*käi/akse, juu/akse*). Lihtminevikus kasutab osa sõnu *s*-minevikku (*või/sin, käi/sin*), osa sõnu *i*-minevikku (`sa/in, `jõ/in); vormiti esineb mõlema tunnuse korral välteisendust, kusjuures kõik kahe- või enamasilbilised lihtmineviku vormid on välteteisenduslikud.

Analoogiaseosed ülejäänud vormide moodustamiseks on neil sõna-
del samuti hälbivad. Olulisim erinevus on see, et umbisikulise tegumoe
olevikuvorm (`või/dakse, `saa/dakse, *käi/akse, juu/akse*) on indivi-
duaalne ning umbisikulise tegumoe ülejäänud vormid, mis kasutavad alati
d-algulist formatiivi, on tuletatavad *ma*-tegevusnime järgi: `või/ma →
`või/di, `või/dud jne, `saa/ma → `saa/di, `saa/dud jne, `käi/ma → `käi/di,
`käi/dud jne, `joo/ma → `joo/di, `joo/dud jne.

Kindla kõneviisi oleviku ainsusevormid ning tingiva ja kaudse kõne-
viisi kõik olevikuvormid moodustatakse samuti *ma*-tegevusnime järgi:
`või/ma → `või/n, `või/ksin, `või/vat jne, `saa/ma → `saa/n, `saa/ksin
jne, `käi/ma → `käi/n, `käi/ksin jne, `joo/ma → `joo/n, `joo/ksin jne.
Kindla kõneviisi oleviku mitmusevormid on välteteisenduslikud: *või/me,*
saa/me, käi/me, joo/me.

Välteteisendusliku *nud*-kesksõna järgi moodustatakse kindla kõne-
viisi oleviku mitmus, tingiva ja kaudse kõneviisi minevik, käskiva kõne-
viisi mitmus, möönva kõneviisi olevikuvorm ja *mata*-vorm, nt *või/nud*
→ *või/me, või/nuksin, või/nuvat, või/gu, või/mata; käi/nud* → *käi/me,*
käi/nuksin, käi/nuvat, käi/gem, käi/mata.

Mõne vormi valde võib kõikuda, nt *kee/vad* ~ `kee/vad, *kee/gu* ~ `kee/gu.

võima-tüüpi kuuluvad `võima, `kee/ma, `lee/ma, `nai/ma, `näi/ma.

saama-tüüpi kuuluvad `saama, `jääma.

käima-tüüpi kuuluvad `käima, `vii/ma, `poo/ma, `miüü/ma.

jooma-tüüpi kuuluvad `jooma, `loo/ma, `too/ma, `löö/ma `söö/ma.

M 166 **II pöördkond:** avatud tüübid: *elama, esitlema, kõnelema*; suletud tüübid: *`jalgima, tulema, pesema*.

ela/ma *ela/da*
 ela/b
 ela/takse

esitle/ma ~ *esitele/ma* *esitle/da* ~ *esi`tell/a*
 esitle/b ~ *esitele/b*
 esitle/takse ~ *esitell/akse*

kõnele/ma *kõnele/da* ~ *kõnel/da*
 kõnele/b
 kõnele/takse ~ *kõnel/dakse*

`jälgi/ma *`jälgi/da*
 `jälgi/b
 `jälgi/takse

tulema – ebaregulaarne

pese/ma *`pes/ta*
 pese/b
 `pes/takse
 pesi

II pöördkonna sõnad (ÕS 27., 31. ja 36. tüüp) on ilma astmevahelduseta, *elama*-tüübis puudub ka lõpuvaheldus, *esitlema*-, *kõnelema*- ja *pesema*-tüüp ning mõned erandlikud sõnad on lõpuvahelduslikud. Lõpuvahelduse olemasolu tingib ka erineva formatiivivaliku.

M 167 *elama*-tüüpi (ÕS 27. tüüp) kuulub üle 4800 pöörsõna. Need on kas a) /2 I~II V/-sõnad, nagu *sula/ma, luba/ma, kire/ma, sebi/ma, räsi/ma, kulu/ma, sibli/ma*; b) /3jj/-sõnad (v.a *le*-liitelised), nagu *pummelda/ma, rehkenda/ma, suigata/ma, sarnane/ma, vennastu/ma*; või c) kahesilbilise kolmandavärtelise algvormiga pöörsõnad, mis on /*ta, da, lda, sta, nda, ne, u*-refl/-liitelised, nagu *`toeta/ma, `hoolda/ma, `veelda/ma, `heasta/ma, `soenda/ma, `soene/ma, `muutu/ma, vari`eeru/ma*. Kõik need sõnad

kasutavad nii *da*-tegevusnimes kui umbisikulises tegumoes ainult üht vormi (*ela/da, ela/takse*).

- M 168 **esitlema**-tüüpi (ÕSis käsitletud 27. ja 36. tüübi all, sõltuvalt algvormist) kuulub umbes 60 /*skle, tle*/-liitelist tegusõna, mille tüvi on kolmesilbiline, nagu *oleskle/ma, sosiskle/ma, naljatle/ma, kenitle/ma, keskustle/ma* (vrd kahesilbiliste /(C)*le*/-teigusõnadega M 189). Need sõnad moodustavad omaette tüübi ainult tinglikult, sest neil on olemas rööpse algvormiga terviklik paralleelparadigma. Nimelt võivad need sõnad muutuda nii nagu *elama*-tüüpi sõnad (vrd *kirjuta/ma : kirjuta/da : kirjuta/n : kirjuta/takse*), kuid lisaks sellele on neil olemas (kõrgstiilne) paralleelvormistik, mis on analoogiline *tulema*-tüübiga (vt M 171). Kui palju, mis tingimustel ja missugustes paradigma vormides neid rööpvorme tegelikult kasutatakse, pole selge. Paistab, et suhteliselt sagedased on *da*-tegevusnimi ja *nud*-kesksõna: *esi`tell/a, esitel/nud*. Ka lihtminevik võib neil olla nii regulaarne kui *tulema*-tüübi analoogial ebaregulaarne: *esitle/sin ~ esitelin*.
- M 169 **kõnelema**-tüüpi (ÕSis käsitletud 27. ja 31. tüübi all) kuulub üle 40 /(*e*)*le*/-liitelise sõna, mille algvorm on kolmesilbiline, nagu *rabele/ma, sõnele/ma, purele/-ma*. Sõnad on lõpuvahelduslikud ja alluvad lõpumuutusele *e* → 0. Konsonantlõpulist muutetüve kasutatakse paralleelvõimalusena *da*-tegevusnimes, *nud*-kesksõnas ja umbisikulises tegumoes; viimases kaasneb muutetüve kasutamisega formaatiiv *dakse*: *kõnele/da ~ kõnel/da, kõnele/nud ~ kõnel/nud, kõnele/takse ~ kõnel/dakse, kõnele/ti ~ kõnel/di* jne.
- M 170 **jälgima**-tüüpi (ÕSis arvatud 27. tüübi alla) kuulub a) umbes 30 /2 III *i, e*/-sõna, nagu *`meeldi/ma, `tarbi/ma, `puhke/ma*, ja b) kaks /(C)*le*/-sõna: *`loetle/ma, `taotle/ma*. Nende sõnade vormistik kattub täielikult avatud *elama*-tüübiga. Suletud tüübi moodustavad nad seetõttu, et tavaliselt on niisuguse algvormiga sõnad astmevahelduslikud (vt M 175, 189). Kuivõrd /2 III V/-sõnade seas ei ole piir astmevaheldusliku ja astmevahelduseta muutmisviisi vahel päris range, siis osa selliseid sõnu võibki muutuda nii *õppima*- kui ka *jälgima*-tüübi järgi. Nende kohta vt M 175.
- M 171 **tulema**-tüübi (ÕS 36. tüüp) moodustavad viis ebaregulaarset /2 I *e*/-sõna: *tule/ma, pane/ma, sure/ma, ole/ma, mine/ma*. Sõnad kasutavad suplettiivseid tüviallomorfe; *da*-tegevusnime formaatiiviks on neil *a*, umbisikulise

tegumoe olevikuvormis *akse*; lihtminevik moodustatakse vormitüve põhjal. Vormiti esineb välteteisendust. Põhiparadigma vormistiku tuletamiseks vajalikud põhivormid on *ma*-tegevusnimi, *da*-tegevusnimi, kindla kõneviisi lihtmineviku ainsuse 3. pöörde, umbisikulise tegumoe olevikuvorm, isikulise ja umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna.

tule/ma `tull/a
 tuli/n
 tull/akse
 tul/nud
 `tul/dud

ma-tegevusnime järgi moodustatakse selle käändevormid, kindla, tingiva ja kaudse kõneviisi olevikuvormid, käskiva kõneviisi ainsusevorm ja oleviku kesksõna: *tule/ma* → *tule/mas*, *tule/mast*, *tule/maks*, *tule/mata*, *tule/n*, *tule/d*, *tule/b*, *tule/me*, *tule/te*, *tule/vad*, *tule/ksin*, *tule/ksid*, *tule/ks*, *tule/ksime*, *tule/ksite*, *tule/ksid*, *tule/vat*, *tule*, *tule/v*.

da-tegevusnime järgi moodustatakse *des*-vorm: `tull/a → `tull/es.

Kindla kõneviisi lihtmineviku ainsuse 3. pöörde järgi moodustatakse teised sama allparadigma pöörded: *tuli* → *tuli/n*, *tuli/d*, *tuli/me*, *tuli/te*, *tuli/d*.

Umbisikulise tegumoe olevikuvorm (*tull/akse*) on individuaalne vorm.

Isikulise tegumoe mineviku kesksõna järgi moodustatakse käskiva kõneviisi mitmus, möönva kõneviisi olevik, tingiva ja kaudse kõneviisi minevik: *tul/nud* → *tul/gem*, *tul/ge*, *tul/gu*, *tul/nuksin*, *tul/nuksid*, *tul/nuks*, *tul/nuksime*, *tul/nuksite*, *tul/nuksid*, *tul/nuvat*.

Umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna järgi moodustatakse kõik umbisikulise tegumoe vormid, v.a olevikuvorm: `tul/dud → `tul/di, `tul/daks, `tul/davat, `tul/dagu, `tul/dama, `tul/dav.

Täpselt samuti nagu *tule/ma* pöörduvad *pane/ma* ja *sure/ma*.

Sõnal **ole/ma** on kindla kõneviisi oleviku ainsuse ja mitmuse 3. pöörde vormiks homonüümne tüvekuju ilma formatiivita: (*tema*, *nemad*) `on. Nendes eitusvormides, mis kasutavad eitussõna `ei, esineb liitvormiga paralleelselt eesliiteline lihtvorm: `ei ole ~ pole, `ei ol/nud ~ pol/nud, `ei ole/ks ~ pole/ks, `ei ole/vat ~ pole/vat, `ei ol/nuks ~ pol/nuks, `ei ol/nuvat ~ pol/nuvat.

Sõnas **mine/ma** on keeleajalooliselt kaks erinevat pöörd sõna kokku sulanud, moodustades segaparadigma.

da-tegevusnimi, umbisikulise tegumoe olevikuvorm ja umbisikulise tegumoe mineviku kesksõna moodustatakse sel sõnal samamoodi nagu tüüpsõnal *tulema* ning ka analoogiaseosed on siin samad: `minn/a → `minn/es; minna/kse; `min/dud → `min/di, `min/daks jne. *ma*-tegevusnime järgi moodustatakse ainult selle käändevormid, käskiva kõneviisi ainsus, kaudse kõneviisi olevik ja isikulise tegumoe oleviku kesksõna: *mine/ma* → *mine/mas* jne, *mine*, *mine/vat*, *mine/v*. Käskiva kõneviisi mitmusevormid ja möönva kõneviisi vorm on analoogilised tüüpsõna *tulema* vastavate vormidega, kuid jäävad vaadeldava sõna paradigmas täiesti omaette: *min/gem*, *min/ge*, *min/gu*.

Kindla ja tingiva kõneviisi olevikuvormid saadakse hoopis teistsuguse tüvekuju põhjal: *lähe/n*, *lähe/d*, *lähe/b*, *lähe/me*, *lähe/te*, *lähe/vad*, *lähe/ksin*, *lähe/ksid*, *lähe/ks*, *lähe/ksime*, *lähe/ksite*, *lähe/ksid*. Kindla kõneviisi lihtmineviku vormid moodustatakse veel omakorda teistsuguse tüvekuju põhjal: *läksin*, *läksid*, `läks, *läksime*, *läksite*, *läksid*. Tänapäeva keelesüsteemi seisukohalt on lihtmineviku vormid tõlgen-datavad *s*-mineviku vormidena (*läk/sin*), ehkki keeleajalooliselt kuulub *s* tüvesse ning tegemist on tüveminevikuga (*läksi/n*). Vormid *läki* ja *läh/me* on käskiva kõneviisi olevikus vormi *min/gem* argisemad variantid. Isikulise tegumoe mineviku kesksõna ning sellest tuletatavad tingiva ja kaudse kõneviisi minevikuvormid kasutavad veel omakorda erisugust tüvekuju: *läi/nud*, *läi/nuksin*, *läi/nuksid*, *läi/nuks*, *läi/nuksime*, *läi/nuksite*, *läi/nuksid*.

Peale kirjeldatud viie ebaregulaarse verbi võivad normikohaselt *tulema*-tüübi järgi pöörduda veel umbes 60 /*skele*, *tele*/-verbi, mille tüvi on neljasilbiline, s.o *esitlema*-tüübi verbide pikema algvormiga rööpkujud. Siinses käsitluses on *esitlema* segatüüp (vt M 168). ÕSi käsitluses on neil verbidel kaks täisparadigmat: *esitle/ma* : *esitle/da* (27. tüüp) ja *esitele/ma* : *esi`tella* (36. tüüp).

- M 172 **pesema**-tüüpi (ÕSis arvatud 36. tüübi alla) kuulub kaks /2 I *e/*-sõna: *pese/ma* ja *kuse/ma*. Need sõnad on, erinevalt avatud *elama*-tüübist, lõpuvahelduslikud: *pese/ma* : `pes/ta : *pese/b* : `pes/takse. **NB!** kolmanda välte esinemine ühesilbilist tüvevarianti kasutavates vormides ei ole seotud astmevaheldusega (vt M 23). Enamik analoogiareegleid kehtib; erandlikud on ainult kindla kõneviisi lihtmineviku vormid, mis moodustatakse minevikutüve põhjal: *pesi/n*, *pesi/d*, *pesi*, *pesi/me*, *pesi/te*, *pesi/d*.

M 173 **Erandid.** Sõnal *aja/ma* on erandlik ainult umbisikulise tegumoe moodustamine: `ae/takse → `ae/ti, `ae/tud jne.

Sõna `julge/ma võib umbisikulise tegumoe vormides paralleelselt kasutada laadimuutusele allunud tüvekuju: `julge/takse ~ jule/takse → `julge/ti ~ jule/ti, `julge/tud ~ jule/tud.

M 174 **III pöördkond:** avatud tüüp õppima, suletud tüübid: saatma, jätma, laulma, tõusma, murdma, mõskma, lugema, tegema, käskima, maits(e)ma.

`õppi/ma	`õppi/da õpi/b õpi/takse
`saat/ma	`saat/a saada/b saade/takse
`jät/ma	`jätt/a jäta/b `jäe/takse
`laul/ma	`laul/da laula/b `laul/dakse
`tõus/ma	`tõus/ta tõuse/b `tõus/takse `tõusin
`murd/ma	`murd/a murra/b `murtakse
`mõsk/ma	`mõs/ta mõse/b `mõs/takse

luge/ma *luge/da*
 `loe/b
 `loe/takse

tege/ma – ebaregulaarne

`*käski/ma* `*käski/da*
 käsi/b
 `*käs/takse*

`*maitse/ma* ~ `*maits/ma* `*maitse/da* ~ `*maits/ta*
 maitse/b
 `*maits/takse*
 `*maitse/sin*

III pöördkonna sõnad (ÕS 28. ja 32.–35. tüüp) on **astmevahelduslikud**, avatud tüüp on ilma lõpuvahelduseta, osa suletud tüüpe on lõpuvahelduslikud. *da*-tegevusnimi moodustatakse tugevaastmelise tüve põhjal formatiiviga *da*, mis mõnes tüübis võib foneetilise assimilatsiooni tulemusel esineda kujul *ta* või *a*. Kindla kõneviisi olevik kasutab alati nõrgaastmelist tüve. Umbisikulise tegumoe olevikuvorm kasutab nõrgaastmelist või (ühesilbilist) tugevaastmelist tüve; umbisikulise tegumoe olevikuvormi formatiiviks on *takse*, mis tüübiti võib foneetilise assimilatsiooni tõttu teiseneda.

M 175 **õppima**-tüüpi (ÕS 28. tüüp) kuulub umbes 2000 /2 III V/-sõna. Enamik neist on *i*-, *u*-lõpulised, nt `*õppi/ma*, `*tungi/ma*, `*matki/ma*, `*viili/ma*, *protes`teeri/ma*, *ana`lüüsi/ma*, `*hõõru/ma*, `*rikku/ma*, `*astu/ma*; sama moodi käitub kümnekond *e*-lõpulist sõna, nagu `*itke/ma*, `*kätke/ma*, `*haisema*. Erandlikult kuulub siia tüüpi ka kaks *a*-lõpulist sõna: `*kuiva/ma*, `*kasva/ma* (vrd M 188).

Enamik sõnu on vältemuutuslikud, nagu `*matki/ma* : *matki/b*, `*viili/ma* : *viili/b*, `*õppi/ma* : *õpi/b*. Sõnad, mille ehitus vastab pikkusmuutuse tingimustele, alluvad pikkusmuutusele, nagu `*kinki/ma* : *kingi/b*, `*streiki/ma* : *streigi/b*. Umbes 60 omasõna on laadimuutuslikud, nt `*kõndi/ma* : *kõnni/b*, `*mahtu/ma* : *mahu/b*.

Just **õppima**-tüüpi lisandub rohkesti ka uudisverbe. Need on enamasti vältemuutuslikud, nt *eerima*-lõpulised (*flam`beeri/ma*, *roboti`seeri/ma*,

positsio`neeri/ma) või ilma liiteta (*par`kuuri/ma*, *`skoori/ma*, *`häkki/ma*, *`vokki/ma*), aga ka pikkusmuutuslikud, nagu *`skaipi/ma*, *`haipi/ma*, *`linki/ma*, *`folki/ma*.

/2 III V/-sõnade seas ei ole piir astmevaheldusliku ja astmevahelduseta muutmisviisi vahel siiski päris range. Osa niisuguse struktuuriga sõnu võib muutuda nii astmevahelduslikult (*õppima*-tüübi järgi) kui ka ilma astmevahelduseta (*jälgima*-tüübi järgi, vrd M 170). Kahte moodi on lubatud muuta järgmisi sõnu:

<i>`hålbima</i>	: <i>hålvi/b</i> ~ <i>`hålbi/b</i>
<i>`kåüündi/ma</i>	: <i>kåüüni/b</i> ~ <i>`kåüündib</i>
<i>`lehti/ma</i>	: <i>lehi/b</i> ~ <i>`lehti/b</i>
<i>`lekki/ma</i>	: <i>leki/b</i> ~ <i>`lekki/b</i>
<i>`pürgi/ma</i>	: <i>püri/b</i> ~ <i>`pürgi/b</i>
<i>`setti/ma</i>	: <i>seti/b</i> ~ <i>`setti/b</i>
<i>`sulgi/ma</i>	: <i>suli/b</i> ~ <i>`sulgi/b</i>
<i>`sütti/ma</i>	: <i>sütib</i> ~ <i>`sütti/b</i>
<i>`tekki/ma</i>	: <i>teki/b</i> ~ <i>`tekki/b</i>
<i>`veti/ma</i>	: <i>veti/b</i> ~ <i>`veti/b</i>
<i>`hukku/ma</i>	: <i>huku/b</i> ~ <i>`hukku/b</i>
<i>`kaiku/ma</i>	: <i>kaigu/b</i> ~ <i>`kaiku/b</i>
<i>`rappu/ma</i>	: <i>rapu/b</i> ~ <i>`rappu/b</i>
<i>`sattu/ma</i>	: <i>satu/b</i> ~ <i>`sattu/b</i>
<i>`soigu/ma</i>	: <i>soiu/b</i> ~ <i>`soigu/b</i>
<i>`vappu/ma</i>	: <i>vapu/b</i> ~ <i>`vappu/b</i>
<i>`võppu/ma</i>	: <i>võpu/b</i> ~ <i>`võppu/b</i>
<i>`lõppe/ma</i>	: <i>lõpe/b</i> ~ <i>`lõppe/b</i>
<i>`sulge/ma</i>	: <i>suleb</i> ~ <i>`sulge/b</i>

Vältevahelduslik ja vältevahelduseta muutmine on mõlemad lubatud ka nendes /2 III V/-sõnades, kus kirjapilt välteerinevust ei kajasta. Nt

<i>`hõlju/ma</i>	: <i>hõlju/b</i> ~ <i>`hõlju/b</i>
<i>`kustu/ma</i>	: <i>kustu/b</i> ~ <i>`kustu/b</i>
<i>`lausu/ma</i>	: <i>lausu/b</i> ~ <i>`lausu/b</i>
<i>`säili/ma</i>	: <i>säili/b</i> ~ <i>`säili/b</i>
<i>`kätke/ma</i>	: <i>kätke/b</i> ~ <i>`kätke/b</i>
<i>`küpsu/ma</i>	: <i>küpsu/b</i> ~ <i>`küpsu/b</i>

<i>`suitse/ma</i>	: <i>suitse/b</i> ~ <i>`suitse/b</i>
<i>`veere/ma</i>	: <i>veere/b</i> ~ <i>`veere/b</i>
<i>`haise/ma</i>	: <i>haise/b</i> ~ <i>`haise/b</i>
<i>`kasva/ma</i>	: <i>kasva/b</i> ~ <i>`kasva/b</i>
<i>`kuiva/ma</i>	: <i>kuiva/b</i> ~ <i>`kuiva/b</i>

Muuttüübi sees on hiljuti tehtud järgmised normi täiendused. Laadimuutuslikel sõnadel *`vaagi/ma*: *`vae/n* ja *`näugu/ma*: *`näu/n* on lisatud vältemuutuslik võimalus *`vaagi/ma*: *vaagi/n* ja *`näugu/ma*: *näugu/n*. Verb *`laadi/ma* on tegeliku keekekasutuse järgi jagatud tähendusest olenevalt kaheks. Vältemuutusliku *`laadi/ma*: *laadi/n* tähenduses on tulemuseks laadung või last (nt laaditakse vagunit), laadimuutusliku *`laadi/ma*: *lae/n* tähenduses on tulemuseks laeng, laetud olek (nt laetakse püssi ja akut).

M 176 **saatma**-tüüpi (ÕS 34. tüüp) kuuluvad /1 t, p/-sõnad, nagu *`heit/ma*, *`suut/ma*, *`tap/ma*, *`paist/ma*, *`taht/ma*. Niisuguseid sõnu on umbes 60, kuid viis neist kuuluvad *`jätma*-tüüpi (vt M 177). Sõnad on lõpuvahelduslikud; *da*-tegevusnimi moodustatakse lähtetüve põhjal formatiiviga *a*, kindla kõneviisi olevikuvorm ja umbisikulise tegumoe olevikuvorm moodustatakse muutetüve põhjal.

NB! Umbisikulise tegumoe vormide tüvelõpuline *e* (pro *a*) ei kuulu lõpumuutuse alla, vaid on tingitud järgneva formatiivi mõjust: *saada* + *takse* → *saade/takse* (vt M 36).

Olenevalt algvormi struktuurist alluvad sõnad kas välte- või pikkusmuutusele, vrd *`ost/ma*: *osta/b*, *`võit/ma*: *võida/b*. Kolm sõna on laadimuutuslikud: *`taht/ma*, *`aht/ma*, *`uht/ma*. Tavaline lõpumuutuse liik on *o* → *a*, ühes sõnas esineb ka lõpumuutus *o* → *e*: *`lõp/ma*: *lõpe/b*.

Lihtmineviku formatiivi *s* liitumisel lisandub tüve ja tunnuse vahele *i*, nt *`saat/ma*: *`saat/is*.

M 177 **jätma**-tüüpi (ÕS 35. tüüp) kuuluvad *`kat/ma*, *`mat/ma*, *`võt/ma*, *`jät/ma*, *`küt/ma*. Need viis sõna muutuvad üldiselt samamoodi nagu *saatma*-tüüpi sõnad, kuid osas nõrgaastmelistest vormidest on nende tüvi allunud vältemuutuse reeglile, osas laadimuutuse reeglile. Vältemuutusele allunud tüvevariant esineb isikulise tegumoe kindla kõneviisi olevikus (ja selle analoogiavormides): *kata/b*, *mata/b*, *võta/b*, *jäta/b*, *küta/b*. Laadimuutusele allunud tüvevariant esineb umbisikulise tegumoe vormides: *`kae/takse*, *`mae/takse*, *`võe/takse*, *`jõe/takse*, *`kõe/takse*.

M 178 **laulma**-tüüpi (ÕS 33. tüüp) kuuluvad /1 l, n, r/-sõnad. Niisuguseid sõnu on seitse: `laul/ma, `veen/ma, `möön/ma, `naer/ma, `siir/ma, `kool/ma, `kuul/ma. *da*-tegevusnimi moodustatakse neil formatiiviga *da* (`laul/da); umbisikulise tegumoe vorm põhineb tugevaastmelisel lähtetüvel: `laul/dakse.

Sõnad alluvad vältemuutusele, nt `kuul/ma : kuule/b. Lõpumuutuse liigiks on tavaliselt $0 \rightarrow a$, nt `laul/ma : laula/b, `veen/ma : veena/b, kahel sõnal $0 \rightarrow e$: `kuul/ma : kuule/b, `kool/ma : koole/b.

Lihtmineviku formatiivi *s* liitumisel lisandub tüve ja tunnuse vahele *i*, nt `laul/ma : `laul/is.

M 179 **tõusma**-tüüpi (ÕS 32. tüüp) kuuluvad /1 s/-sõnad `seis/ma, `maks/ma, `peks/ma, `lüps/ma, `naas/ma, `jooks/ma, `tõus/ma. Nende sõnade vormimoodustus sarnaneb *laulma*-tüübiga, kuid algvormi ehituse tõttu on vormides paar teisendust. **da-tegevusnime** ja **umbisikulise tegumoe** tunnus algab foneetilise assimilatsiooniga tõttu *t*-ga (mitte *d*-ga): `tõus/ma : `tõus/ta : `tõus/takse.

Lihtmineviku vormides (v.a ainsuse 3. pööre) on formatiivi *s* ja tüve lõpu *s* kokku sulanud: `tõusin, `tõusid, `tõusime, `tõusite, `tõusid, aga `tõus/is; sama moodi `naasin, `naasid, `naas/is.

Sõnas **jooksm**a kaob *t*-alguliste formatiivide lähtetüvele liitumisel tüvelõpu konsonantühendist *k*: `jooks + ta \rightarrow `joos/ta, `jooks + takse \rightarrow `joos/takse. **NB!** Niisugune *k* kadu on tingitud foneetilisest lihtsustumisest ega kuulu laadivahelduse alla (vt M 23).

M 180 **murdma**-tüüpi (ÕSis arvatud 34. tüübi alla) kuuluvad /1 d/-sõnad, nagu `and/ma, `leid/ma, `murd/ma, `püüd/ma. Niisuguseid sõnu on 16. Sõnade vormimoodustus sarnaneb *laulma*-tüübiga, kuid algvormi ehituse tõttu on vormides paar teisendust: seal, kus *laulma*-tüübis liitub lähtetüvele *d*-alguline formatiiv, on tüve ja formatiivi piiril tekkinud muutused. **da-tegevusnimes** on tüve lõpukonsonant ja formatiivi alguskonsonant ühte sulanud, mistõttu vormi võib vaadelda *a*-tunnuselisena (`murd/a); **umbisikulise tegumoe** vormides on tüve lõpu ja formatiivi alguse lühikesed konsonandid sulanud üheks pikaks klusiiliks, mistõttu neid polegi võimalik jagada tüveks ja formatiiviks: `antakse.

M 181 **mõskma**-tüüpi (ÕSis arvatud 34. tüübi alla) kuuluvad murdesõnad `mõsk/ma, `pusk/ma (vt ka M 186). Nendegi sõnade vormimoodustus sarnaneb *laulma*-tüübiga, kuid algvormi ehituse tõttu esineb vormiti teisendusi.

da-tegevusnime ja **umbisikulise tegumoe** formatiivid algavad *t*-ga. Sõnad on laadivahelduslikud: vrd `mõsk/ma : mõse/n. Kuid ilma *k*-ta tüvevariant esineb ka *da*-tegevusnimes ja umbisikulises tegumoes: *m`õs/ta, m`õs/takse*. **NB!** Nendes vormides pole tegemist laadimuutusele allunud nõrgaastmelise tüvega, vaid *k* kadu on tingitud foneetilisest lihtsustusest (vt M 23).

- M 182 **lugema**-tüüpi (ÕS 28. tüüp) kuulub ligi 20 /2 I V/-sõna, mille esimese ja teise silbi piiril on lühike klusiil, nagu *püga/ma, sada/ma, põde/ma, ladu/ma, kudu/ma*. Need sõnad käituvad analoogiliselt avatud õppima-tüübiga (erandlik on ainult algvorm ise), aga alluvad laadimuutusele. Sõnadel *ligu/ma : `leo/n, püga/ma : `põa/n* on astmevahelduseta rööpparadigma *elama*-tüübi järgi (*ligu/ma : ligu/n, püga/ma : püga/n*).
- M 183 **tegema**-tüüpi (ÕSis arvatud 28. tüübi alla) kuulub kaks /2 I e/-sõna, mille esimese ja teise silbi piiril on lühike klusiil: *tege/ma, näge/ma*. Nende sõnade vormistik kattub osaliselt *lugema*-tüübiga, kuid osas vormidest kasutatakse suplettiivseid tüvevariante ja teistsuguseid formatiive ning vormid võivad olla erinevas vältes.

VORMI NIMETUS	TÜVEVARIANT (JA VORMI VÄLDE)	VORM
<i>da-tgn</i>		<i>näh/a, teh/a</i>
<i>des</i> -vorm	<i>näh, teh I</i>	<i>näh/es, teh/es</i>
<i>takse</i> -vorm		<i>näh/akse, teh/akse</i>
muud umbisikulise tegumoe vormid	<i>näh, teh III</i>	<i>`näh/tud, `näh/ti</i> jne <i>`teh/tud, `teh/ti</i> jne
<i>nud</i> -kesksõna <i>nuks</i> -vormid	<i>näi, tei II</i>	<i>näi/nud, tei/nud</i> <i>näi/nuksin</i> jne, <i>tei/nuksin</i> jne
<i>nuvat</i> -vormid		<i>näi/nuvat, tei/nuvat</i>
isikulise tegumoe kindla kv oleviku	laadivahelduslik nõrk aste <i>näe, tee</i>	
a) ainsus	III	<i>`näe/n</i> jne, <i>`tee/n</i> jne
b) mitmus	II	<i>näe/me</i> jne, <i>tee/me</i> jne

<i>ma</i> -tegevusnimi		<i>näge/ma, tege/ma</i>
ja selle vormid	<i>näge, tege</i>	<i>näge/mas</i> jne,
ja isikulise tegumoe		<i>tege/mas</i> jne
kindla kv lihtminevik		<i>nägin</i> jne, <i>tegin</i> jne

M 184 **käskima**-tüüpi (ÖSis arvatud 28. tüübi alla) kuuluvad `kisku/ma, `käski/ma, `usku/ma. Need sõnad muutuvad avatud *õppima*-tüübi sarnaselt, kuid **umbisikulise tegumoe** vormi tõttu tuleb neid pidada lõpuvahelduslikeks. Nimelt on neil sõnadel umbisikulise tegumoe vorm moodustatav kas paralleelvõimalusena või ainuvõimalikult konsonantlõpulise tüvekuju põhjal: `kisu/takse ~ `kis/takse, `käs/takse, usu/takse ~ `us/takse. Vorme `us/takse ja `us/tud kasutatakse nüüdiskeeles harva.

M 185 **maitisma** ~ **maitsema**-tüüpi kuulub kolm sõna: `kaitse/ma ~ `kaitse/ma, `maitse/ma ~ `maitse/ma, `õitse/ma ~ `õitse/ma. Algvormi järgi on siin tegemist õieti kuue sõnaga: kolm /1 s/-sõna (`kaitse/ma, `maitse/ma, `õitse/ma), mis muutuvad *tõusma*-tüübi analoogial (vt M 179) ja kolm /2 III e/-sõna (`kaitse/ma, `maitse/ma, `õitse/ma), mis muutuvad *õppima*-tüübi analoogial (vt M 175). Kuid osas allparadigmadest puudub neil sõnadel paralleelne vormistus.

Isikulise tegumoe kindla kõneviisi **lihtminevikus** esineb ainult *õppima*-tüübile vastav vormistik: `kaitse/sin, `maitse/sin, `õitse/sin.

Umbisikulises tegumoes esineb ainult *tõusma*-tüübile vastav vormistik: `kaitse/takse jne, `maitse/takse jne, `õitse/takse jne.

M 186 **Erandid**. III pöördkonna erandsõnadest on **lask/ma** analoogiline *mõskma*-tüübiga, aga lihtminevikus esineb paralleelselt regulaarse *s*-minevikuga ka minevikutüve kasutatav vorm: `lask/ma : `las/ta : lase/b : `las/takse : `lask/is ~ lasi.

Sõna **pida/ma** 'kohustatud olema' on *lugema*-tüübi erandsõna, mille lihtminevik moodustatakse vormitüve põhjal. Sõnal puudub umbisikulise tegumoe vormistik: *pida/ma* : *pida/da* : `pea/b : *pidi*.

M 187 **IV pöördkond:** avatud tüübid: *hüppama, vestlema*; suletud tüüp *mõt-
lema*.

<i>`hüppa/ma</i>	<i>hüpa/ta</i> <i>`hüppa/b</i> <i>hüpa/takse</i>
<i>`vestle/ma</i>	<i>vestel/da</i> <i>`vestle/b</i> <i>vestel/dakse</i>
<i>`mõtle/ma</i>	<i>mötel/da ~ `möel/da</i> <i>`mõtle/b</i> <i>mötel/dakse ~ `möel/dakse</i>

IV pöördkonna sõnad (ÕS 29.–30. tüüp) on **astmevahelduslikud**, kuid **astmevaheldusmall** on III pöördkonnast erinev: *da*-tegevusnimi on nõrgas astmes, kindla kõneviisi olevik tugevas astmes ja umbisikulise tegumoe vorm nõrgas astmes. *hüppama*-tüüp on ilma lõpuvahelduseta, *vestlema*-tüüp lõpuvahelduslik. Lõpuvaheldusest tingituna on ka formaatiivide valik eri tüüpides erinev.

M 188 *hüppama*-tüüpi (ÕS 29. tüüp) kuuluvad /2 III *a*/-sõnad, milles *a* ei kuulu vormimoodustuse seisukohalt olulisse tuletusliitesse (vrd M 167), nagu *`kerja/ma*, *`nõela/ma*, *`mõlla/ma*, *`vasta/ma*. Sõnad kasutavad *da*-tegevusnimes formaatiivi *ta* ja umbisikulise tegumoe olevikus formaatiivi *takse*: *hüpa/ta*, *hüpa/takse*.

Enamik sõnu on vältemuutuslikud, nagu *`mõlla/ma : mõlla/ta*, *`hakka/ma : haka/ta*, argikeelsed *`fänna/ma : fänna/ta*, *`stressa/ma : stressa/ta*. Kui algvormi struktuur seda võimaldab, alluvad sõnad pikkusmuutusele, nagu *`vaata/ma : vaada/ta*, *`vatra/ma : vadra/ta*; veidi üle 100 sõna allub laadimuutuse reeglitele, nt *`lehka/ma : leha/ta*, *`oiga/ma : oia/ta*, *`hinda/ma : hinna/ta*.

M 189 *vestlema*-tüüpi (ÕS 30. tüüp) kuuluvad kahesilbilised kolmandavärtelised /le/-sõnad, milles liitele eelneb konsonant, nagu *`tiirle/ma*, *`kepsle/ma*, *`tõukle/ma*, *`õmble/ma*. Sõnad on lõpuvahelduslikud. *da*-tegevusnimes kasutavad nad (nõrgaastmelist) muutetüve, millele liitub formaatiiv *da*,

kindla kõneviisi olevikuvormid põhinevad (tugevaastmelisel) lähtetüvel, umbisikulise tegumoe vorm põhineb (nõrgaastmelisel) muudetüvel, millele liitub formatiiv *dakse*: *vestel/da* : `vestle/b : *vestel/dakse*.

Sõnad on olenevalt algvormi struktuurist kas vältemuutuslikud, nagu `vestle/ma : *vestel/da*, `tiirle/ma : *tiirel/da*, `võistle/ma : *võistel/da*, või pikkusmuutuslikud, nagu `vaatle/ma : *vaadel/da*, `vookle/ma : *voogel/da*; ligi 60 sõna allub laadimuutuse reeglitele, nt `kõhkle/ma : *kõhel/da*, `õmble/ma : *õmmel/da*, `juurdle/ma : *juurel/da*. Lõpumuutuse liigiks on *le* → *el*: `vestle/ma : *vestel/da*. Üks *re*-lõpuline sõna allub lõpumuutusele *re* → *er*: `vähkre/ma : *väher/da*.

- M 190 **mõtlemä**-tüüpi kuuluvad `mõtle/ma, `üttele/ma, mis käituvad analoogiliselt *vestlema*-tüübiga, kuid nõrgaastmelistes vormides on neil sõnadel paralleelselt võimalik kasutada välte- ja laadimuutuslikku tüve: *mõttele/da* ~ `mõel/da, *mõttele/dakse* ~ `mõel/dakse, *üttele/da* ~ `öel/da, *üttele/dakse* ~ `öel/dakse.

Kirjandust vormimoodustuse kohta

- P. Alvre**, Eesti kirja- ja murdekeele morfoloogiat. Tallinn: Valgus, 1989.
 Eesti keele sõnaraamat **ÕS 1999**. Toimetanud T. Ereht. Koostanud T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik, T. Ereht. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999.
 Eesti õigekeelsussõnaraamat **ÕS 2006**. Toimetanud T. Ereht. Koostanud T. Ereht, T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006.
 Eesti õigekeelsussõnaraamat **ÕS 2018**. Toimetanud M. Raadik. Koostanud T. Ereht, T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik. Tallinn: EKSA, 2018.
M. Ehala, Eesti morfoloogia olemus. – Keel ja Kirjandus 1997, 6, lk 370–383.
M. Ereht, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare, Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995.
V. Hallap, Omastava käände, vaegkäandsõnade ja määrsõnade vahekorra. – Keel ja Kirjandus 1986, 4, lk 199–208, 5, lk 280–287.
V. Hallap, Sõnaliikide piirimailt. – Keel ja Kirjandus 1984, 1, lk 30–40.
T. Help, Üks võimalus eesti verbimorfoloogia käsitlemiseks. – Keel ja Kirjandus 1985, 4, lk 212–226.
M. Hint, Eesti mitmusetüübid keeletüpoloogilisest seisukohast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 30. Tallinn, 1986, lk 56–63.
M. Hint, Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis. Nõrgaastmeline *i*-mitmus. – Keel ja Kirjandus 1979, 3, lk 142–149, 4, lk 200–208.

- M. Hint**, Minevikuline ja tulevikuline aines keelesüsteemis. Prosoodiatüübi nihked ja selle tagajärjed. – Keel ja Kirjandus 1980, 4, lk 215–223, 5, lk 270–278, 6, lk 349–355.
- H.-J. Kaalep**, Eesti verbi vormistik – Keel ja Kirjandus, 2015, 1, lk 1–15.
- H.-J. Kaalep**, Keelelise küsitluse tõlgendamise ohud. – Keel ja Kirjandus 2013, 6, lk 440–449.
- H.-J. Kaalep**, Käänamissüsteemi seaduspärasused. – Keel ja Kirjandus, 2012, 6, lk 418–449.
- A. Kask**, Eesti muutkondade süsteemi kujunemisest. – Nonaginta: Johannes Voldeemar Veski 90. sünnipäevaks 27. juunil 1963. Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia, 1963, lk 36–57.
- A. Kask**, Nihkeid eesti kirjakeele morfoloogilises struktuuris käesoleval sajandil. – Emakeele Seltsi aastaraamat 13. Tallinn, 1968, lk 3–17.
- M. Raadik**, Riigiga koos kasvanud sõnaraamat. – Oma Keel 2019, 1, lk 44–53.
- M. Raadik**, Emakeele Seltsi keeleteoimkonna veerandsajand. – Oma Keel 2019, 1, lk 54–67.
- H. Rätsep**, Eesti keele ajalooline morfoloogia, 1. osa: õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1982.
- H. Rätsep**, Eesti keele ajalooline morfoloogia, 2. osa: õpivahend eesti filoloogia osakonna üliõpilastele. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1979.
- H. Saari**, Üks vormiõpetus I: Vaimumõõgad. – Keel ja Kirjandus 1998, 9, lk 606–621.
- H. Saari**, Üks vormiõpetus II: Taksonoomia. – Keel ja Kirjandus 1999, 2, lk 80–87, 4, lk 166–175.
- V. Tauli**, Eesti grammatika I. Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus. Uppsala: Soome-Ugri Keelte Instituut, 1972.
- J. Valgma, N. Rimmel**, Eesti keele grammatika. Käsiraamat. 2. tr. Tallinn: Valgus, 1970.
- A. Viht, K. Habicht**, Eesti keele sõnamuutmine. (= Eesti keele varamu IV). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2019. (Seal on ka ulatuslik vormimoodustuse käsitluste bibliograafia.)
- T.-R. Viitso**, Eesti muutkondade süsteemist. – Keel ja Kirjandus 1976, 3, lk 148–162.
- Ü. Viks**, Klassifikatoorne morfoloogia. Verb. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut, 1980.
- Ü. Viks**, Klassifikatoorne morfoloogia. Noomen. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut, 1982.
- Ü. Viks**, Klassifikatoorse morfoloogia põhimõtted. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut, 1977.
- Ü. Viks**, Väike vormisõnastik. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, Keele ja Kirjanduse Instituut, 1992.
- Ü. Viks, M. Erelt, T.-R. Viitso**, Kuidas käsitada sõnaliigi mõistet? – Keel ja Kirjandus 1977, 9, lk 520–537.

SÕNAMOODUSTUS

Sissejuhatus

Sõnamoodustuse mõiste

SM 1 **Sõnamoodustus** grammatika osana kirjeldab sõnade (täpsemalt: muutetunnusteta sõnatüvede) morfeemkoosseisu. Sõna ehitust kirjeldatakse sõna ehitamise (moodustamise) kaudu. Niisugune ehitust kirjeldav ehk deskriptiivne sõnamoodustus liigub lihtsamalt keerulisemale ega ütle midagi selle kohta, kuidas iga sõna tegelikult saadud on. Väga sageli langevad küll deskriptiivne sõnamoodustus ja sõna tegelik (ajas jälgitav) moodustus ehk saamislugu suunalt kokku. Nt pole põhjust kahelda, et sõna *vennalik* on niihästi kirjeldatav sõna *vend* kaudu kui ka saadud sõnast *vend*. Kuid see pole sugugi alati nii. Nt oskussõna *kuumsuitsutamine* on küll nagu iga teinegi teonimi grammatiliselt kirjeldatav verbi *kuumsuitsutama* kaudu, kuid tegeliku moodustuse suund on vastupidine: teonime alusel tehti verb. Sellist moodustust on saamisviisina nimetatud tagasituletuseks. On ka sõnu, mis pole üldse saadud morfeemide lisamise või äravõtmise teel. Sõnu on laenatud (nt *maaler* on saksa laen, st võetud saksa keelest tervikuna üle, mitte eesti oma vahenditega tuletatud), neid on saadud häälikuid vabalt kombineerides (*veenma, raal* jt) ja mitmel muul viisil. Konkreetsete sõnade saamislugu käsitleb ajalooline leksikoloogia.

Sõnamoodustusviisid

SM 2 Eesti keele põhilised sõnamoodustusviisid on:

- 1) **tuletus** ehk **derivatsioon** – sõna moodustatakse teisest sõnast selle tüvele (vahel ka vormile) (**tuletus**)**liite** lisamise teel, nt *sõbra + lik* > *sõbra/lik*, *pard + el* > *pard/el*, *lahendama + tu* > *lahendama/tu*, või tüvest otse, s.o ilma liiteta ehk **null-liitega**, nt *julge (mees)* > (*mees*) *julge/b*.

Eesti keele liited on **järelliited** ehk **sufiksid**, seega esimest tüüpi tuletus on **sufikstuletus**. Teist tüüpi tuletus on **otse-** ehk **nultuletus**.

Tuletamise teel moodustatud sõna on **tuletis** ehk **derivaat**. Sõna, millest tuletis moodustatakse, on **tuletusalus**, selle sõna tüvi **alustüvi**. Sõnatüvi (või sõnavorm), millele liide otseselt liitub (ja mis võib, ehkki ei pruugi, alustüvest mõnevõrra erineda), on **tuletustüvi**. Nt tuletise *sõbralik* tuletusalus on nimisõna *sõber*, tuletustüvi ja ühtlasi alustüvi selle omastavaline kuju *sõbra*, tuletise *hõõrits* tuletusalus on verb *hõõruma*, alustüvi *hõõru-* ning tuletustüvi *hõõri-*;

- 2) **liitmine** ehk **kompositsioon** – sõna moodustatakse mingile sõnale teise sõna tüve (või vormi) lisamise teel, nt *raud* + *tee* > *raud/tee*, *magama* + *minek* > *magama/minek*. Liitmise abil moodustatud sõna on **liitsõna**.

Tuletusaluseks ning liitsõna moodustusosadeks võivad olla **liht-** ehk **juursõnad**, nagu *pida/ma* > *pid/ur*, *vana* + *isa* > *vana/isa*. Neiks võivad olla ka teised tuletised või liitsõnad, seega moodustus võib olla korduv, nt [*sõber* + *lik* > *sõbralik*] + *us* > *sõbralikkus*; [*raud* + *tee* > *raudtee*] + *lane* > *raudteelane*; [*raud* + *tee* > *raudtee*] + [*töö* + *line* > *tööline*] > *raudteetööline*. Moodustist peetakse tuletiseks või liitsõnaks viimase moodustusastme järgi, st tema vahetute moodustajate järgi. Nt *raudteelane* ei ole liitsõna, vaid tuletis, mille tuletusaluseks on liitsõna. Mõnda sõna võib siiski pidada niihästi tuletiseks kui ka liitsõnaks, sest esineb kombineeritud sõnamoodustust, kus tuletus ja liitmine toimuvad üheaegselt, nt *sirge* + *selg* + *-line* > *sirgeseljaline* (mitte: [*sirge* + *selg* > *sirgeselg*] + *line* > *sirgeseljaline* või [*sirge*] + [*selg* + *line* > *seljaline*] > *sirgeseljaline*).

Märkus. Mõnikord nimetatakse liitsõnadeks kõiki sõnu, mille mingi (mitte tingimata viimane) moodustusaste on liitmine. Niisuguse käsitluse kohaselt on liitsõna ka *raudteelane*. Siinse raamatu ortograafiaosaski on reeglilikult lihtsuse huvides moodustusastmete järjekord arvestamata jäetud.

Grammatiline ja leksikaalne tuletus

SM 3 **Tuletuse** korral kombineerub tuletusaluse leksikaalne tähendus (sõna-tähendus) liite tähendusega (nt 'omadus', 'tegevuse enesekohasus', 'tegija' jms). Mõnevõrra tinglikult jaguneb tuletus funktsioonilt grammatiliseks ja leksikaalseks tuletuseks.

Grammatilise tuletuse puhul erineb tuletis tuletusalusest üksnes sõnaliigi ja sellele omase kategoriaalse tähenduse (asi, tegevus, omadus jne) poolest ja see erinevus on tingitud lause struktuurist, vrd *Ta lahkus ootamatult – Tema lahkumine oli ootamatu*. Liiteid, mis annaksid ainult grammatilisi tuletisi, eesti keeles pole, kuid on liiteid, mille põhifunktsioon on grammatiline, s.o sõnaliigi vahetus. Niisugused on nt verbidest teonimesid moodustav liide *-mine* (*käski/ma > käski/mine*), omadussõnadest abstraktnimisõnu moodustav *-us* (*kartlik > kartlikk/us*), määrsõnaliited *-sti* ja *-lt* (*kiire > kiire/sti, kiire/lt*). Peale sufikstuletuse võib sõnaliiki vahetada ka otsetuletus, nt *lenda/ma > lend*.

Grammatilised tuletised on täiesti regulaarsed ja moodustuslikult läbipaistvad. Sellistena pole nad valmis sõnavaraüksused. Enamikku neist sõnaraamatud märksõnadena ei esita (nt *mine*-tuletisi), sest eeldatakse, et kõneleja moodustab neid kindlate reeglite järgi vahetult lause moodustamise käigus. Täpselt samamoodi nagu sõna muutevorme.

Leksikaalne tuletus muudab tuletusaluse mittekategoriaalset leksikaalset tähendust. On liiteid, mis üksnes täpsustavad tuletusaluse tähendust. Sellised on nt naissooliited *-nna* ja *-tar* (*laulja > laulja/nna, laulja/tar*). Enamik liiteid aga loob täiesti uue mõiste. Nad võivad seejuures muuta ka sõnaliiki, nt *lenda/ma > lend/ur*, kuid ei pruugi seda teha, nt *kohv > kohv/ik*. Leksikaalsel tuletusel toimuv tähendusmuutus võib olla läbipaistev (reeglipärane). Sõnade *kauba/ndus* ja *vene/lane* suhe alussõnadega *kaup* ja *vene* on täiesti kirjeldatav sõnamoodustusreeglitega. Muutus võib olla ka läbipaistmatu (idiomaatiline). Sõnade *maja/ndus* ja *aur/ik* ning nende alussõnade *maja* ja *aur* tähendussuhte kirjeldamiseks ei aita reegleist, sest see suhe on nihkunud. Tähenduslikult läbipaistmatud tuletised ja suur osa läbipaistvaidki on sõnavaraüksused, mida kõneleja ei pane kokku lause moodustamise ajal, vaid kasutab valmis kujul. Grammatiliste tuletistega sarnanevad reeglipärased juhutuletised, nagu *küünarnuki/lik, missi/ndus* jne, mida sõnaraamatud ei fikseeri.

Enamik liiteid on mitmetähenduslikud.

Liitsõnamoodustuse põhijooni

SM 4 **Liitsõnale** on tunnuslik kokkuvormistus mis tahes ümbruses ja põhiosa mis tahes vormi korral. Kõnes avaldub kokkuvormistus eelkõige rõhutamallis – liitsõnal on üks alguspearõhk, nt *va-naema*, samal ajal kui sõnade ühendis on igal sõnal oma pearõhk, nt *va-na e-ma*. Ortograafias kajastab suulist kokkuvormistust kokkukirjutus.

Liitsõna kokkuvormistusega kaasneb liitsõna grammatiline ja/või tähenduslik erinevus sõnade ühendist. Sellised ehitusmallid nagu liitsõnad *saagirikas*, *nõelterav* jne puuduvad sõnade ühendeil. Eesti liitsõna eesosa jääb üldjuhul muutumatuks, ükskõik mis vormis järelosa ka ei esineks. See eristab nt liitsõna *kalliskivi* sõnade ühendist *kallis kivi*, vrd *kalliskivist* ja *kallist kivist*. On vaid üksikuid liitsõnu, mille eesosa ühildub järelosaga, nt *vaenelaps* (*vaeselapse*, *vaestlast*), *teinepool* (*teisepoole*, *teistpoolt*), *viimsepäev* (*viimsepäeva*, *viimsestpäevast*). *Kalliskivi* ja *vanaema*, kuid ka *vaenelaps* ja *teinepool* erinevad sõnade ühendeist *kallis kivi*, *vana ema*, *vaene laps*, *teine pool* tähenduslikultki.

On kokkukirjutisi, mis pole liitsõnad. Nt ortograafiareeglite järgi on teatud tingimustel lubatud kokku kirjutada ühendverbegi, nimelt siis, kui nende verbiline osa on oleviku kesksõna ja ühendverb on lauses täiendiks või öeldistäiteks, nt *lahtivõetav jalgratas*, *jalgratas on lahtivõetav*, samuti siis, kui verbiline osa on mineviku kesksõna või *mata*-vorm ja ühendverb esineb lauses täiendina, nt *ettevalmistatud koosolek*, *ettevalmistamata koosolek*. Neil puhkudel on reeglikohane nii kokku- kui ka lahkukirjutus (vt O 44).

Eesti keeleõpetuses on tavaks käsitleda kõiki kokkukirjutamise tingimusi koos ortograafia allosas „Kokku- ja lahkukirjutamine“, sõnamoodustuses aga kirjeldada liitsõnade ehitust.

Nagu sõnade ühendid jagunevad ka liitsõnad osade vastastikuse suhte alusel kaheks:

- 1) **põimliitsõna** on selline, mille eesosa (**laiendsõna**) laiendab järelosa (**põhisõna**), nt liitsõnas *naisterätsep* laiendab sõna *naiste* sõna *rätsep*, liitsõnas *lumivalge* laiendab sõna *lumi* sõna *valge*;
- 2) **rindliitsõna** on selline, mille osad on omavahel rinnastatud, nt *ööpäev*, *pudi-padi*, *ajaloolis-poliitiline*, *sinimustvalge*.

Enamik liitsõnu on põimliitsõnad.

On liitsõnu, mille üks osa on omandamas väga üldist tähendust ja muutumas liitetaoliseks elemendiks. Eesosad, nagu *ala-* (*alaväärtuslik*,

alamõõduline) või *üli-* (*üliarmas, ülisuur*) toimivad **pooleesliidetena** ehk **prefiksoididena**, järelosad, nagu *-võitu* või *-ohtu* (*rumalavõitu, suurevõitu, kallivõitu; poisikeseohtu, nooreohtu*) **pooljärelliidetena** ehk **sufiksoididena**. Viimased on vormimoodustuse seisukohast vaegomadussõnad (vt M 5).

Sõnamoodustusega kaasnevaid häälikulisi muutusi

SM 5 Sõna moodustusosade ühenduskohal võib toimuda **häälikulisi muutusi**, ehkki muutusteta seostumine, nt *madal/ik, vana/isa*, on tavalisem. Tuletuse puhul kehtib seaduspärasus: mida selgem on liite funktsioon, seda selgem on ka tuletuse vormikülg. Teonimeliide *-mine*, tegijanimeliide *-ja*, vähendusliide *-ke(ne)*, omadussõnaliited *-ne* ja *-line* on suhteliselt korrapärased nii sisu kui ka vormi poolest.

Tüve ja järelosa (liite, liitsõna järelosa) piiril toimuvatest muutustest on sagedasemad järgmised:

- 1) **alustüve lühenemine**. Tuletuses välditakse sellega kahe eri silpidesse kuuluva täis- või kaashääliku kõrvusattumist, nt *kala + ur > kal/ur, kirjuta + is > kirjut/is, korratu + us > korratus, hammas + stik > hamma/stik*. Liitsõnamoodustuses võib eesosa lüheneda muudel põhjustel, nt *kauge + side > kaug/side, lühike + ühendus > lühiihendus*;
- 2) **konsonandi lisandumine**. Tuletuses on see teine viis vältimaks kahe eri silpidesse kuuluva täishääliku kõrvusattumist. Mõnikord peetakse lisanduvat kaashäälikut morfeemi koosseisu mittekuuluvaks vahekonsonandiks, käesolevas raamatus aga liite osaks, nt *vaba > vaba/dus* (vrd *pikk > pikk/us*), *söö/ma > söö/bi/ma*. Liitsõnades ja *kond*-liite puhul esineb *s*-i lisandumist (ees)tüvele, nt *kulla + sepp > kullas/sepp, lugeja > lugejas/kond*;
- 3) **tüvevokaali teisenemine**, nt *i > a: jonn : jonni > jonna/kas, u > a: rippu/ma : ripu/n > ripa/ts, i > u: laadi/ma > laadu/ng, e > a: kerge > kerga/ts, a > i: tõmma/ta > tõmmi/ts*;
- 4) **alustüve astme nõrgenemine**, nt *pehme > pehme/ne/ma, vanker > vanger/da/ma*. Tuletiste välte nõrgenemise kohta vt ka O 10.

SM 6 Eesti kirjakeel on **tuletise- ja liitsõnarahke** keel. Eesti keelekorraldus on alati soosinud tuletiste kasutamist ja XX sajandi jooksul on neid

kirjakeelde juurde toodud tohutul hulgal. Kirjakeele allkeeled erinevad tuletiste kasutamise poolest siiski tunduvalt. Nii on oskuskeeles tuletisi hoopis rohkem kui üldkeeles. Ka on oskuskeeles liidete tähendused sageli kokkuleppelised ja vahel teistsugused kui üldkeeles. Kirjalik väljenduskuju on üldjuhul tuletiserohkem kui suuline, kuna viimane vajab mõistmiseks „läbipaistvamaid“ keelendeid.

Sõnamoodustuse kirjelduse osad

SM 7 Sõnamoodustuse kirjeldus esitatakse harilikult ja ka siinses käsiraamatus moodustiste sõnaliikide kaupa:

- 1) verbimoodustus
- 2) nimisõnamoodustus
- 3) omadussõnamoodustus
- 4) mäarsõnamoodustus

Põhitähelepanu pööratakse **produktiivsetele** (s.o praegugi uute moodustiste saamiseks kasutatavatele) liidetele, tuletus- ja liitumismallidele.

VERBIMOODUSTUS

SM 8 Verbe moodustatakse eesti keeles sufikstuletuse teel, nt *suusa/ta/ma* (vt SM 9–17), ja otsetuletuse teel, nt *tiba/ma* (vt SM 18).

On vaid vähesel arvel tegevuse viisi väljendavaid liitverbe, nt *eel-hääletama, siirdistutama, sügavkülmutama* (vt SM 20).

Verbiliited

SM 9 Põhifunktsiooni järgi jagunevad verbiliited kaheks. Ühed näitavad **tegevuse ja selle osalise suhet**, teised **tegevuse laadi** või **aspekti**.

Esimesed tuletavad:

- a) subjektist väljapoole suunatud põhjustavat tegevust väljendavaid verbe ehk **kausatiive**, nt *Jüri õhu/ta/b tuba. Ema pruuni/sta/b liha*; lihtsalt tegevuse sooritamist väljendavaid verbe ehk **faktitiive**, nt *Laps kelgu/ta/b*;
- b) subjekti endaga toimuvat tegevust väljendavaid verbe ehk **refleksiive** ja **translatiive**, nt *Jüri riie/t/u/b. Uks sulg/u/b. Inimene vana/ne/b*.

Tegevuslaadi- ja aspektiliited tuletavad hetkelist tegevust väljendavaid verbe ehk **momentaane**, nt *nors/ata/ma*, ja korduvat tegevust väljendavaid verbe ehk **frekventatiive**, nt *vehk/le/ma. näpi/tse/ma*.

Verbiliited:

1) kausatiivi- ja faktitiiviliited	<i>-ta-, -da-, -sta-, -nda-, -lda-, -rda-, -t-</i>
2) refleksiivi- ja translatiiviliited	<i>-u-, -bu-, -bi-; -ne-</i>
3) momentaaniiliited	<i>-ata- (-ahta-), -a-</i>
4) frekventatiiviliited	<i>-le-, -dle-, -tle- (-tele-), -skle- (-skele-), -i-, -ki-, -gi-, -ku-, -gu-, -u-; -tse-, -ise-</i>

Kausatiivi- ja faktitiiviliited

SM 10 **t(a)**- või **da**-elementi sisaldavad liited **-ta-**, **-da-**, **-sta-**, **-nda-**, **-rda-**, **-lda-**, **-t-** tuletavad sihitutest verbidest, käänd- ja mäarsõnadest **kausatiive** ja peamiselt nimisõnadest **faktitiive**, nt (V) *põle/ma* > *põle/ta/ma*; (Adj) *avar* > *avar/da/ma*; (N) *rühm* > *rühmi/ta/ma*, *suusa/ta/ma*; (Adv) *püsti* > *püsti/ta/ma*.

Kausatiivi- ja faktitiiviliited liituvad:

- a) kahesilbilisele esma- või teisevärtelisele tuletustüvele, nt *hõbe* > *hõbe/ta/ma*, *kurva/ta/ma*, *ahel/da/ma*, *eesti/nda/ma*, *pate/rda/ma*, kusjuures kolmandavärteline alustüvi nõrgeneb teisevärteliseks tuletustüveks, nt *peegel* (III v) > *peegel/da/ma* (II v), *julge* (III v) > *julge/ta/ma* (II v);
- b) ühesilbilisele pika vokaali või diftongiga lõppevale tüvele, nt *vöö/ta/ma*, *koi/ta/ma*, *kao/ta/ma*.

Astmevaheldusliku alussõna korral saab tuletustüveks nõrga astme tüvi, nt *põde/ma* : *põe/n* > *põe/ta/ma*, *kurb* : *kurva* > *kurva/ta/ma*, *kiip* : *kiibi* > *kiibi/ta/ma*, *käsi* : *käe* > *käe/nda/ma*.

Loetletud liidete verbid on astmevahelduseta, v.a verb *näi/ta/ma* : *näi/da/ta* ning kõik *t*-liitelised verbid: *kee/t/ma* : *kee/d/an*, *joo/t/ma* jt.

-ta- ja **-da-** liituvad nii verbidele kui ka käänd- ja mäarsõnadele, olles kõige laiemal kasutuspiirkonnaga kausatiivi- ja faktitiiviliited. **-ta-** liitub vokaalile (*suitse/ta/ma*) ja *s*-ile (*elus/ta/ma*), **-da-** esineb *l*, *r* ja *v* järel (*kaval/da/ma*, *avar/da/ma*, *elav/da/ma*).

-sta- liitub põhiliselt käändsõnade vokaaltüvele ning verb iseloomustab tegevust tulemuse või vahendi kaudu, nt (Adj) *kurb* > *kurva/ta/ma* 'kurvaks tegema', *pruunistama*, *karmistama*, *nüristama*; *pilt/liku/ta/ma*; *kahju/tu/ta/ma*; (N) *aur* > *auru/ta/ma* 'auruks muutma', *survestama* 'survet avaldama', *killustama*, *suhkrustama*; *relvastama* 'relvadega varustama', *reeglistama*, *hoonestama*.

Kuigi selles kasutuspiirkonnas on tänapäeval üldine **-sta-**, on osas sõnades siiski kasutusel **-ta-**: *trellitama*, *takutama*, *torutama*, *võretama*, *pilitama*, *silbitama*, *laenutama*, *hirmutama*, *tolmutama*, *jupitama*. Mõnest sõnast on olemas mõlemad tuletised. Erineva tähendusega on: *suhkur-dama* 'suhkruga katma' ja *suhkrustama* 'suhkruks muut(u)ma', *aurutama*

'auruga töötlemata' ja *aurustama* 'auruks muutma', *tolmutama* ja *tolmustama*. Sama tähendusega on: *einetama* = *einestama*, *lõunatama* = *lõunastama*, *mürgitama* = *mürgistama*, *mõjutama* = *mõjustama*.

-nda- liitub käändsõnade, verbide ja määrsõnade vokaaltüvele, nt (N) *külg* : *külje* > *külje/nda/ma*, *pärlendama*, *kavandama*, *lapsendama*, *käendama*, *tõendama*, *maandama*; (Adj puhul liitliitena) *suur* : *suure* > *suure/ne/ma* > *suure/nda/ma*, *kiirendama*; (V) *teeni/ma* > *teeni/nda/ma*, *tõlgendama*, *loendama*, *ajendama*, *pagendama*; (Adv) *valla* > *valla/nda/ma*, *vastandama*, *väljendama*. Osas sõnades tüvevokaal *a* ja *u*, mõnel juhul ka *i* muutub *e*-ks, nt *must* : *musta* > *muste/nda/ma*, *paks* : *paksu* > *pakse/nda/ma*, *juht* : *juhi* > *juhe/nda/ma*. Tähenduselt selgepiirilise *nda*-tuletiste rühma moodustavad vaid keelte nimetustest saadud tuletised, mis tähistavad tõlkimist sellesse keelde, nt *eesti* > *eesti/nda/ma*, *venendama*, *soomendama*.

Ülejäänud kausatiivi- ja faktitiiviliited on ebaproduktiivsed.

-lda-: *häda/lda/ma*, *ihaldama*, *kohaldama*; *uhkeldama*.

-rda- tuletab halvustava tähendusega verbe: *ähva/rda/ma*, *ukerdama*, *käperdama*, *tuigerdama*.

-t-: *kee/t/ma*, *jootma*, *naitma*, *söötma*, *muutma*, *matma*.

Refleksiivi- ja translatiiviliited

SM 11 **u**-elementi sisaldavad liited **-u-**, **-du-** ja **-bu-**, samuti liide **-bi-** tuletavad nii verbidest kui ka käändsõnadest a) **enesekohaseid verbe** ehk **refleksiive** ning b) **seisundimuutust väljendavaid verbe** ehk **translatiive**. Need on verbid, mis väljendavad subjekti enesega toimuvat tegevust. Liide ise ei määra tegevuse laadi täpsemalt, see oleneb alussõna tähendusest ja kontekstist.

Refleksiivne verb väljendab subjekti aktiivset tegevust, mis on otseselt või kaudselt suunatud subjektile endale, nt *Ta riietub* = *Ta riietab ennast*. Selliseid refleksiive on eesti keeles suhteliselt vähe, nt *hoiduma*, *keelduma*, *viskuma*, *naituma*, *toituma*, *kaevuma*, *pühenduma*, *tõmbuma*.

Enamikul juhtudel väljendavad loetletud liidetega tuletised siiski subjekti seisundi muutust, mis toimub subjektiga justnagu iseenesest (automaatselt), nt *ärrituma*, *huvituma*, *aeglustuma*, *teostuma*, *orbuma*,

ähmastuma, kivistuma. Sellisel juhul on need tuletised käsitatavad translatiividena.

Iseenesest toimuval protsessil ei saa olla tegijat. Seetõttu ei saa translatiive tuletada neist verbidest, mille subjektiks võib olla ainult tegija. Nt *Politsei arreteeris kurjategija* – **Politsei käsk arreteeris kurjategija* – **Kurjategija arreteerus*. Selles mõttes oleks valesti moodustatud verbid nt *manustuma, laasuma, nuumuma, repressseeruma*.

NB! Refleksiivide hulka kuuluvad ka *deserteeruma, doktoreeruma, migreeruma, emigreeruma, immigrereeruma, remigreeruma, finišeeruma, resulteeruma*, mis õigekeelsusallikais olid varem *i*-lised (*deserteerima* jne) ja kus alates ÕS 1999-st eelistatakse tegelikus kasutuses juurdunud *u*-lisi.

-du- liitub ühesilbilisele tüvele, mille lõpus on pikale vokaalile või diftongile järgnev *l, n, r*, nt *keel/du/ma, veen/du/ma, piir/du/ma; pool/du/ma, pain/du/ma, juur/du/ma*.

-bu-, -bi- liituvad ühesilbilistele pika vokaali või diftongiga lõppevatele tüvedele. Eesvokaalsetele tüvedele liitub **-bi-**, nt *vii/bi/ma, käibima, sööbima, ööbima, müübima* (erand: *hääbuma*), tagavokaalsetele **-bu-**, nt *maa/bu/ma, joobuma, loobuma*.

-u- liitub muudele ühesilbilistele konsonanttüvedele, asendades alussõna tüvevokaali, nt *kaeva/ma > kaev/u/ma, tõmbuma; sulge/ma > sulg/u/ma; haaki/ma > haak/u/ma, sõlm/u/ma*, samuti vahetab välja kausatiiviliites sisalduva *a*, nt *lüli/ta/ma > lüli/tu/ma, auru/sta/ma > auru/stu/ma, ete/nda/ma > ete/ndu/ma, koha/lda/ma > koha/ldu/ma*, ning *i* võõrliites **-eeri-**, nt *bürokratiseerima > bürokratiseeruma, automatiseeruma, varieeruma*.

Kõik vaadeldud *u*-tuletised on astmevahelduseta.

SM 12 **-ne-** tuletab peamiselt **translatiive**, s.o seisundimuutust väljendavaid sihituid verbe, eriti omadussõnadest, nt *noor > noore/ne/ma*, kuid ka muud liiki sõnadest, nt (N) *kivi > kivi/ne/ma*, (Adv) *palju > palju/ne/ma*, (V) *hävi/ma > hävi/ne/ma*. Seisundimuutus on harilikult järkjärguline. Osa nimi- või määrsõnadest lähtuvaid *ne*-tuletisi väljendab seisundis olekut, nt *häbe/ne/ma, jagunema, janunema, põhinema; koos/ne/ma, eelnema, kaasnema*.

Seisundimuutust väljendavates *ne*-tuletistes (päristranslatiivides) liitub *-ne-* ainult kaheasilbilisele nõrgaastmelisele, astmevahelduseta sõnades esmavärtelisele vokaaltüvele, v.a *v*-liitelised adjektiivid, nt *killunema*, *halvenema*, *kivinema*, *vähinema*, *selginema*, *ligunema*, kuid *elav* > *elav/-ne/ma*, *teravnema*. Omadussõnade puhul on tuletustüveks harilikult keskvärde tüvi, mis vajaduse korral nõrgeneb, nt *paks* : *paksu* : *pakse/m* > *pakse/ne/ma*, *haige* : *haige/m* (III v) > *haige/ne/ma* (II v). Erandid: a) *vana* : *vane/m* > *vana/ne/ma*, *kitsas* : *kitsa/m* > *kitse/ne/ma*, *ahas* : *ahta/m* > *ahe/ne/ma*; b) *da*-adjektiivid: *pime* : *pimeda/m* > *pime/ne/ma*.

Seisundis olekut väljendavates *ne*-tuletistes liitub *-ne-* kas kaheasilbilisele esmavärtelisele vokaaltüvele, nt *tugi/ne/ma*, *janunema*, või ühesilbilisele konsonanttüvele, nt *võlg/ne/ma*.

-ne- on tähenduselt lähedane *u*-liitele. Kuid omadussõnadest tuletatud *ne*-tuletised väljendavad pikaldast muutust, vähehaavalist teisenemist, *u*-tuletised lihtsalt muutust, vrd *leigenema* – *leiguma*, *mustenema* – *mustuma*, *kehvenema* – *kehvuma*. Muud tüüpi alussõnade puhul oleneb liite valik eelkõige alussõna ehitusest või juhusest.

Momentaaniliited

SM 13 *-ata-* (*-ahta-*) tuletab hetkelist, **ühekordset tegevust väljendavaid verbe** ehk **momentaane**. Tuletusaluseks on peamiselt onomatopoeetilised ja deskriptiivsed tüved või verbid, nt *parts* > *parts/ata/ma*, *patsatama*, *lonksatama*, *kääks* või *kääks/u/ma* > *kääks/ata/ma*, *kolksatama*, *norsatama*, harvemini muud verbid, nt *jahmatama*, *seisatama*, *naeratama*. Tuletise välde nõrgeneb, nt *sära/ma* > *sär/ata/ma*, *loksu/ma* (III v) : *loksu/n* (II v) > *loks/ata/ma* (II v), *jahmu/ma* (III v) : *jahmu/n* (III v) > *jahm/ata/ma* (II v), *oiga/ma* : *oia/ta* > *oi/ata/ma*.

ahta-liitelised rööptuletised on stililt markeeritud. Nende moodustamine on suhteliselt vaba, kuid mitte eriti levinud. Rohkem kasutatakse *ahta*-varianti helilise konsonandiga tüvede korral, kusjuures tüvi on harilikult esimeses vältes, nt *helahtama*, *kõmahtama*, *urahtama*. Leidub siiski ka teisevärtelisi sõnu, nt *kiljahtama*, *karjahtama*, *liigahtama*.

ata- (*ahta-*)liitelised verbid on astmevahelduseta.

-a- tuletab ühekordset tegevust väljendavaid verbe ühesilbilistest konsonandiga lõppevatest onomatopoeetilistest või deskriptiivsetest tüvedest, nt *lonks/a/ma, sulpsama, sähvama, kopsama, tonksama*.

Frekventatiiviliited

SM 14 Frekventatiiviliited tuletavad verbe, mis väljendavad korduvat tegevust või protsessi. Sellisteks liideteks on:

- a) **le-**elementi sisaldavad liited **-le-**, **-dle-**, **-tle-** (**-tele-**), **-skle-** (**-skele-**)
- b) liited **-i-**, **-ki-**, **-gi-**, **-ku-**, **-gu-**, **-u-**
- c) **se-**elementi sisaldavad liited **-tse-** ja **-ise-**

SM 15 **le-**elementi sisaldavad liited **-le-**, **-dle-**, **-tle-** (**-tele-**), **-skle-** (**-skele-**), tuletavad frekventatiive, mis märgivad harilikult korrapäratult korduvat tegevust. Korduvusega kaasneb sageli vähehaavalisus. **-skle-** (**-skele-**) puhul on see koguni põhitähendus. Tuletusaluseks on verb, nt *vehki/ma > vehk/le/ma, tunglema, karglema, ekslema, huiklema, kaeblema, vallatlema, lamask(e)lema, naudisk(e)lema*, käänd- või mäarsõna, nt (N) *ring/le/ma*, (Adj) *igav/le/ma*, (Adv) *võistu > võist/le/ma*.

-le- liitub ühesilbilisele konsonanttüvele, nt *lenda/ma > lend/le/ma, laisklema, vintsklema*, ja kahesilbilisele esmavätelisele vokaaltüvele, nt *mõnu > mõnu/le/ma, ebalema*. Erand: *igav/le/ma*. Esmavätelistes verbitüvedes on vokaal liite ees asendunud *e-*ga, nt *süga/ma > süge/le/ma*.

Ülejäänud **le-**elementi sisaldavad liited on ebaproduktiivsed.

-dle- liitub ühesilbilisele pika vokaaliga lõppevale nimisõnatüvele, nt *suu > suu/dle/ma, maadlema*. Erand: *juur/dle/ma*.

-tle- (**-tele-**) on enamasti liitsufiks, mis moodustub **-le-** liitumisel ta-liitelistele verbidele, nt *nalja/ta/ma > nalja/t/le/ma ~ nalja/te/le/ma*, kuid võib esineda ka iseseisva liitena, nt *küsi/ma > küsi/tle/ma ~ küsi/tele/ma*. **tele-**röökikut kasutatakse harvemini ning see on stiililt markeeritud, nt *Aeg möödus naljatelles ja vallatelles. Kujutelin kujuteldamatut*. Vrd ka nimisõnatuletised *küsitlus* ja *küsitelu*.

-skle- (**-skele-**) liitub esma- või teisevärtelisele kahesilbilisele vokaal-tüvele, nt *lama/skle/ma*, *olesklema*, *mõtisklema*. Erand: *tege/ma : tee/n > tee/skle/ma*. *skle-*verbidel on ka harvemini kasutatav ja stiililt markeeritud *skele-*paralleel, nt *mõtisklema ~ mõtiskelema*, *meelisklema ~ meeliskelema*. Pole aega pikalt mõtiskella ja meeliskella. Oleskelin niisama.

SM 16 Liited **-i-**, **-ki-**, **-gi-**, **-ku-**, **-gu-**, **-u-** on eaproduktiivsed **frekventatiivi**-liited, mis tuletavad verbe peamiselt onomatopoeetilistest ja deskriptiiv-sõnadest.

-i- tuletab frekventatiive harilikult ühekordset tegevust väljendavatest *a*-tüvelistest deskriptiivverbidest, nt *sähva/ma > sähv/i/ma*, *kompima*, *kraapima*, *lahmima*, *lonkima*, *lökkima*, *kopsima*, *limpsima*. **-i-** võib liituda ka nimisõnale, misjuhul tuletusalus tähistab verbiga väljendatud tegevuse tulemust, nt *joon > joon/i/ma*, *sõlmima*, *kerima*. Tuletustüvi on ühesilbiline konsonanttüvi, v.a *sõdima* ja *kerima* puhul.

-ki-, **-gi-** ja **-ku-**, **-gu-** moodustavad verbe ühesilbilistest onomatopoeetilistest tüvedest, kusjuures **-gi-** liitub pikale vokaalile, nt *mää/gi/ma*, *möögima*, **-ki-** konsonandile, harilikult *h*-le, nt *oh > oh/ki/ma*, *puhkima*, *rõhkima*. Erand: *kära > kär/ki/ma*. **-ku-**, **-gu-** abil on moodustatud *hau/-ku/ma*, *paukuma*, *tõre > tõr/ku/ma*; *näuguma*. Tuletised on astmevahelduslikud.

-u- tuletab frekventatiive ühesilbilistest onomatopoeetilistest ja deskriptiivsetest tüvedest, nt *krõps/u/ma*, *raksuma*, *praksuma*. Tuletised on astmevahelduslikud.

SM 17 **-tse-** tuletab:

- a) käändsõnadest peamiselt inimese käitumisviisile osutavaid, sageli halvustava varjundiga verbe, nt *kära > kära/tse/ma*, *skandaalitsema*, *boheemitsema*, *kapriisitsema*, *prouatsema*; *tore > tore/tse/ma*, *toorutsema*; *ise > ise/tse/ma* 'oma mina esile tõstma'; harvemini mittehinnangulise tähendusega verbe, nt *plaanitsema*, *lõbutsema*, *pidutsema*, *muretsema*, *nukrutsema*, *haletsema*;
- b) verbidest peamiselt vähehaavalist (mitteintensiivset) tegevust väljendavaid verbe, nt *nokki/ma : noki/n > noki/tse/ma*, *näpitsema*, *hingitsema*, *immitsema*.

Liide liitub ainult kahesilbilisele esma- või teisevärtelisele vokaaltüvele, nt *kavatsema*, *primadonnatsema*, *võidutsema*, *veritsema*. Osas sõnades on tüvevokaal *-a* või *-e* asendunud *i*-ga (eriti nimisõnades), nt *pesitsema*, *pühitsema*, *hoolitsema*, *kaubitsema*; ka *ahnitsema*, või *u*-ga (eriti omadussõnades), nt *õrnutsema*, *peenutsema*, *ihnutsema*, *õelutsema*; ka *sõbrutsema* (= *sõbrustama*).

-ise- tuletab onomatopoeetilistest ja deskriptiivsetest tüvedest sama-sisulisi verbe, nt *rabisema*, *krabisema*, *kobisema*, *lobisema*, *logisema*, *nagisema*, *helisema*, *kolisema*, *sisisema*, *urisema*; *vabisema*, *varisema*, *nirisema*.

Otsetuletus

SM 18 Otsetuletuse ehk nulltuletuse korral lisatakse käändsõna tüvele verbi morfoloogilised tunnused ilma liidet kasutamata. Täenduslikult on otsetuletised põhiliselt kausatiivid või faktitiivid.

Nimisõnast tuletatud verb väljendab tegevust, milles nimisõnaga märgitu on osaline. Olenevalt alussõnast võivad tuletised väljendada:

- a) tegevust tegevusvahendi kaudu ('N abil tegema'), nt *viil* > *viili/-ma*, *puurima*, *nõelama*, *pumpama*, *kraadima*, *liimima*, *harjama*, (*heinu*) *hanguma*, *kammima*, *nööpima*, *kruvima*, *kõplama*;
- b) millegagi katmist ('Nga katma'): *kuld* > *kulda/ma*, *tahmama*, *loorima*, *salvima*, *värvima*, *minkima*, *lupjama*, *koormama*;
- c) tegevust tegevusobjekti või tegevuse tulemuse kaudu ('tegema, tekitama, valmistama N'): *haav* > *haava/ma*, *kinkima*, *lokkima*, *praadima*, *ruunama*;
- d) muid tähendusi: *hõlm* > *hõlma/ma*, *kraamima*, *narrima*, *ristima*, *sihtima*, *tollima*, *uurima*, *arstima*, *orjama*.

Omadussõnast tuletatud verb võib olla:

- a) hrl seisundi tekitamist väljendav sihiline verb ('tegema, muutma Adj-ks'): *nüri* > *nüri/ma*, *võltsima*;
- b) vahel ka seisundit või seisundimuutust väljendav sihitu verb ('olema Adj'): *must* > *mustama*; ('muutuma Adj-ks'): *klaar* > *klaari/ma* (mõlemad verbid esinevad ka eelmises, kausatiivses tähenduses).

Võõrtüveliste verbide tuletusest

SM 19 1. Võõrtüvelistele verbidele on eriti iseloomulikud *i*-tüvelised otsetuletised: *tapeetima*, *filmima*, *diagnoosima*, *protokollima* jne.

2. Uute laentüvede puhul on ilmselt soome keele mõjul hakanud argi-keeles levima ja osalt jõudnud kirjakeeldegi *a*-liide. Tuletised esinevad kas *i*-tüveliste otsetuletiste rööbikutena, nt *surf* : *surfi* > *surfima* ~ *surfama*, *klikkima* ~ *klikkama*, *tšekkima* ~ *tšekkama*, või ainult *a*-listena, nt *šoppama*, *fännama*, *stressama*, *strippama*. *a*-liite kasutamisega kaasneb muuttüübi muutus: *klikkima* : *klikkida* : *klikin* (*õppima*-tüüp) – *klikkama* : *klikata* : *klikkan* (*hüppama*-tüüp).

3. Võõrtüveliste *eeri-*, *eeru-*verbide puhul on üldjuhul soovitatav:

- a) vältida *eeri-*, *eeru*-liitele eelnevaid liiteid, nt *digitaliseerima* → *digiteerima* (veel parem *digima*), *inventariseerima* → *inventeerima*, *optimaliseerima* ~ *optimiseerima* → *optimeerima*, *minimaliseerima* ~ *minimiseerima* → *minimeerima*;
- b) kasutada *eeri-*, *eeru-*verbide asemel ja kõrval otsetuletisi või omaliidetega (*-ta-*, *-da-*, *-sta-*, *-le-*, *-tse-*) verbe, nt *betoneerima* > *betoonima*, *aktiviseeruma* ~ *aktiveeruma* > *aktiivistuma*, *radikalseeruma* = *radikaalistuma*, *numereerima* > *nummerdama*, kui on olemas vastav käändsõna (*betoon*, *aktiivne*, *radikaal*, *number*).

Sõnuti on mitmesuguseid suhteid *eeri-*, *eeru-*verbide ning omaliiteliste verbide ja otsetuletiste vahel (ainult üks on võimalik, üks on parem kui teine, mõlemad on võrdväärised, tähendused on erinevad).

PAREM	HALVEM
<i>galoppima</i>	<i>galopeerima</i>
<i>emailima</i>	<i>emaileerima</i>
<i>ankeetima</i>	<i>anketeerima</i>
<i>tsementima</i>	<i>tsementeerima</i>
<i>tapeetima</i>	<i>tapetseerima</i>
<i>protestima</i>	<i>protesteerima</i>
<i>boikottima</i>	<i>boikoteerima</i>
<i>normima</i>	<i>normeerima</i>
<i>positsioonima</i>	<i>positsioneerima</i>

Liitverbid

SM 20 **Liitverbid** on liitsõnad, mille põhiosaks on verb, nt *alahindama*. Eesti keeles on palju verbe, mis sisaldavad rohkem kui üht tüve, kuid enamik neist ei ole liitverbid, vaid ühend- ja väljendverbide kokkuvormistused või liitsõnade verbtuletised. Liitverbid erinevad ühend- ja väljendverbidest selle poolest, et liitverbi kui liitsõna moodustajad vormistatakse samas järjestuses kokku verbi mis tahes vormi korral (*alahindab, alahinnata, alahinnatud* jne), ühend- ja väljendverbide moodustajad aga üksnes teatud juhtudel (*pahakspandav käitumine, äravõetud õigused*; vt O 44, SM 4). Liitverbid erinevad liitsõnade verbtuletistest selle poolest, et liitverbide vahetuteks moodustajateks on tüved (*ala + hindama*), liitsõnade verbtuletistel aga liittüvi + liide või null-liide (*peremehe + tse/ma, rahatrahvi + ma*).

Liitverbide moodustusmallid:

- 1) **määrsõna + verb:** *alahindama, alakoormama, esietenduma, taandarenema, üldiseloostama, siirdistutama, eelhääletama, eelregistreerima, järelnoppima, risküsitlema* (vrd *risti*), *risttolmlema, vastunäidustama, pealtväetama, tasaliitama*. Sõnade *taas-* ja *üle-* kasutamine on kõikuv, need võivad sama verbiga moodustada nii liitsõna kui ka ühendverbi: *ülehindab oma võimeid = hindab oma võimeid üle; endine kord taaskehtestati = endine kord kehtestati taas, taashuua ~ taas luua, taasvallutada ~ taas vallutada*;
- 2) **käändsõna nimetavas + verb: (Adj + V)** *kuritarvitama, kuivsoolama, kuivpuurima, kuivpuhtima, märgsoolama, märgpuurima, märgpuhtima, sügavküündma, sügavpuurima, sügavvääetama, kuumtöötlemata, kuumvaltsima, kuumsuitsutama, külmsuitsutama, külmneetima, külmvaltsima; (N + V): hädamanduma, iluvõimlema, jääpurjetama, purilendama, rulluisutama, rullsuusatama, mineraalvääetama, ravivõimlema, rändkaubitsema*.

Omadussõnaline laiendosa iseloomustab verbiga väljendatud tegevuse viisi ning liitverbile vastab harilikult sõnaühend: **viisiadverb + V** (*kuumvaltsima = kuumalt valtsima*). Nimetavalise laiendosaga moodustusmall on tegelikult omane liitkäändsõnadele. Selle malli kandumine verbimoodustusse on alguse saanud mõnede deverbaalide tagasituletiste toomisest keelde (*kuritarvitus > kuritarvitama, silmkude > silmkuduma, rulluisutamine > rulluisutama*).

NIMISÕNAMOODUSTUS

Nimisõnaliited

SM 21 Nimisõnaliited tuletavad nimisõnu, mis väljendavad:

1) tegevust	<i>-mine, -m : -ma, -us, -lus, -u, -e : -e, -ng, -k, -ndus</i>
2) isikut või asja	<i>-ja, -nu, -tu, -(V)r, -line, -ik, -lane, -nna, -tar, -kas, -rd, -sk, -nik, -ts, -el, -i, -nd, -e : -me, -m : -mi, -is</i>
3) kogu või ala	<i>-kond, -stik, -stu, -la, -mu, -mik, -ndik</i>

Liited on jaotatud põhilistesse tähendusrühmadesse nende esmase tähenduse alusel. Kui arvestada teiseseid tähendusi, siis osa liiteid annab ka kahe või koguni kolme rühma tuletisi.

Peale loetletud liidete on eesti keeles kaks vähendava ehk deminutiivse tähendusega liidet *-ke(ne)* ja *-u*. *kene*-liide on tegelikult käändsõnaliide, kuivõrd see tuletab nimisõnadest deminutiivseid nimisõnu (*poisikene*) ja omadussõnadest deminutiivseid omadussõnu (*kaunikene*).

Tegevusliited

SM 22 *-mine* on produktiivne liide, mis tuletab mis tahes verbist selle *ma*-infinitiivi tüvele liitudes tegevust (laias mõttes) nimetavaid nimisõnu – **teonimesid**, nt *rääki/ma > rääki/mine, kasva/ma > kasva/mine*. Põhijuhul ei muuda *-mine* tuletusaluse verbi mõistemahtu, nt *rääkimine* osutab iga-sugusele rääkimistegevusele. Olenevalt kontekstist võivad teonimed küll esitada tegevuse kord protsessina, kord nähtusena, vrd *Õuna söömisel* (protsess) *hakkas ta kõht valutama : Õuna söömine* (nähtus) *on meeldiv tegevus*. Ka süntaktiliselt on teonimi sarnane verbiga: alusverbi rektsioon säilib (nt *räägib tööst > tööst rääkimine*), vaid alus ja sihitis muutuvad omastavakäändelisteks täienditeks (*Sina räägid > sinu rääkimine; räägib uudiseid > uudiste rääkimine*) (vt SÜ 151).

Teonimede hulgas on peale sõnaliigituletiste ka mõistetuletisi – kitsamas tähenduses nähtusenimetustena kasutatakse *mine*-tuletisi

tegevusalade nimetamisel, nt *laulmine*, *joonistamine*, *võimlemine*, *käimine*, *matkamine*. Põhiline tegevusala väljendaja on siiski *-us*.

-m : **-ma** on tähenduselt küll sama üldine kui *-mine*, kuid ei ole produktiivne. Tuletusaluseks on mõned ühesilbilise vokaaltüvega verbid. Tuletised esinevad peamiselt liitsõna eesosana, nt *söömaaeg*, *joomalaul*, *saamahimu*, *löömamees*, harva omaette sõnana, nt (*läks*) *löömaks*, (*on*) *käima* (*peal*), *söömad-joomad*.

-us tuletab põhijuhul verbitüvedest tegevust nimetavaid nimisõnu ning verbi käändelistest vormidest ja käändsõnadest olekut, nähtust või omadust väljendavaid nimisõnu.

Verbaalsest tuletusalusest lähtuvad **us**-tuletised väljendavad omaette sõnana esinedes harilikult:

- a) tegevust kui nähtust, nt *armasta/ma* > *armast/us*;
- b) tegevuse üksikuhtu, nt *võistle/ma* > *võistl/us*, *seiklus*, *taotlus*;
- c) tegevuse tulemust, nt *joonista/ma* > *joonist/us*, *kritseldus*;
- d) tegevusala, nt *keevita/ma* > *keevit/us*, *suhtekorraldus*, *jäätmekäitlus*, *maadlus*.

Liitsõna eesosana eelistatakse **us**-tuletist kui lühemat *mine*-tuletisele ka protsessitähenduse korral, nt *puhastusvahend*, *täienduskursused*.

Üksikud verbilähtesed **us**-tuletised väljendavad tegijate kollektiivi, asutust või kohta, nt *valitsus*, *juhatus*, *toimetus*, *esindus*, *kirjastus*, *kaevandus*, *kauplus*.

Omadussõnadest ning *v*- ja *tud*-kesksõnast lähtuvad **us**-tuletised nimetavad olekut, nähtust või omadust, nt *sõbralik* > *sõbralikk/us*, *pikkus*, *haigus*, *tarkus*, *eakus*, *kartmatus*, *formaalsus*, *vanem* > *vanemus*, *veetlev* (*naine*) > (*naise*) *veetlevus*, *kõrvaldatav* (*viga*) > (*vea*) *kõrvaldatavus*, *lõpetatud* (*töö*) > (*töö*) *lõpetatus*. *nud*-kesksõna **us**-tuletisi ei anna, tulemusolekut väljendavad tuletised, mis saadakse **us**-i liitmisel *ma*-tegevusnimele, nt *solvu/ma* > *solvu/m/us* (solvunud olek), *kohkumus*, *joobumus*, *tülpimus*, *roidumus*. *mus*-lõpulised tuletised võivad väljendada ka muud tulemust, nt *uurimus*, *tellimus*, *pakkumus*, *tulemus*, või arvuliselt mõõdetavat tulemit, nt *sündimus*, *suremus*.

-us liitub konsonanttüvele, v.a *hoius*, *avaus*, *priius*, *laius*, *täius*. Alustüveks on hrl *ma*-tegevusnime ja nimetavaline tüvi, nt *kart/ma* > *kartus*, *rumal* > *rumal/us*, *arglik* > *arglikk/us*. Kui alustüvi lõpeb vokaaliga,

siis viimane harilikult kaob, nt *ärata/ma* > *ärat/us*, *haige* > *haig/us*. Kui alustüvi oma häälikstruktuuri tõttu lüheneda ei saa, liitub sellele konsonandiga algav liitevariant, hrl **-dus**, nt *harima* > *hari/dus*, *segadus*, *vajadus*, *omadus*, *headus*, *truudus*, *kenadus*, *kaunidus*, *tublidus*; harva **-tus**, nt *noomi/ma* > *noomi/tus*, *eksitus*; **-sus**, nt *kirju* > *kirju/sus*, *isiksus*, *autorsus*, *liikmesus*. Üksikjuhtudel oleneb liitevariandi valikust tuletise tähendus, vrd *vanadus* 'vana olemine' – *vanus* 'iga', *õigsus* – *õigus*, *peensus* 'detail' – *peenus* 'peen olek'.

ne-, *line-*, *jas-* ja *kas-*liiteliste sõnade puhul liitub *-us* lühenenud omastavalisele tüvele, nt *vaene* : *vaese* > *vaes/us*, *kogu/kas* : *kogu/ka* > *kogu/k/us*, *helilisuus*.

Astmevahelduslike tüvede korral on tuletüstüvi harilikult tugevas astmes, nihkunud tähendusega tuletiste puhul esineb ka nõrka tuletüstüve, nt *kütus*, *katus*, *matus*, *hoius*.

-lus annab nimisõnadest nähtust väljendavaid tuletisi, nt *sangar* > *sangar/lus*, *reeturlus*, *pagulus*, *rahvuslus*, *kolklus*, *hulkurlus*, *sponsorlus*, *veganlus*. Liitub ka nimele, nt *Schopenhauer* > *schopenhauer/lus*.

-u tuletab:

- a) *tele-*, *skele-*liitelistest verbidest tegevust väljendavaid nimisõnu, nt *aru/tele/ma* > *aru/tel/u*, *mõti/skele/ma* > *mõti/skel/u* (*tle-*, *skle-*liitelistele verbidele liitub *-mine* või *-us*, nt *mõti/skle/ma* > *mõti/skle/mine*, *mõti/skl/us*);
- b) mõnedest kahe silbilistest esmavälistest *a-* ja *e-*tüvelistest verbidest mitmesuguse tähendusega nimisõnu, nt *sada/ma* > *sad/u*, *pese/ma* > *pes/u*, *jagu*, *valu*, *elu*, *tänu*, *pidu*, *lugu*, *nägu*, *olu*, *tähelepanu*.

-e : **-e** tuletab verbidest nimisõnu, mis väljendavad:

- a) tegevust üldse, esinedes peamiselt liitsõna eesosana, nt *kõrb/e/lõhn*, *mõõteriist*, harvemini omaette sõnana, nt *tek/e*, *ränne*, *seire*;
- b) tegevuse üksikjuhtu (kui tuletusaluseks on korduvat tegevust väljendav verb), nt *huika/ma* > *huig/e*, *tõuge*, *hüpe*, *vanne*, *heide*, *hüüe*, *hõise*, *norse*;
- c) tegevusvahendit, nt *küt/e*, *täide*.

-e on andnud tuletisi ka käandsõnadest, nt (N) *sõna* > *sõn/e* 'tekstisõna', *jäide*, *ulme*; (Adj) *hapu* > *hap/e*, *hüve*, *pahe*.

-e liitub konsonanttüvele, asendades alussõna tüvevokaali, pika vokaali ja diftongi puhul ka vokaaltüvele, nt *muie*, *hüüie*, *nõue*. Sõnadel *võime* ja *loome* on liide liitunud *ma*-tegevusnime tunnusele.

-ng tuletab verbidest nimisõnu, mis väljendavad:

- a) tegevuse üksikjuhtu, nt *löö/ma* > *löö/mi/ng*, *sööming*, *oleng*, *istung*, *loeng*, *treening*, *otsing*, *solvang*;
- b) tegevuse tulemust, nt *looming*, *toodang*, *leping*, *võltsing*, *soeng*, *graveering*, *tätoveering*.

Üksikuid tuletisi on ka käändsõnadest, nt (N) *tugi* > *toeng*, *värving*, *astang*, *iiling*; (Adj) *hüva* > *hüvang*.

-k tuletab verbidest nimisõnu, mis väljendavad:

- a) tegevuse üksikjuhtu, nt *tule/ma* > *tule/k*, *minek*, *panek*, *müük*, *seisak*, *rünnak*, *uinak*;
- b) tegevuse tulemust, nt *saak*, *jääk*;
- c) tegevuse objekti, nt *söök*, *jook*;
- d) tegevusvahendit, nt *tõstuk*, *sõiduk*, *hõljuk*.

-k annab mitmesuguse tähendusega tuletisi ka käändsõnadest, nt (N) *kari* : *karja* > *karja/k*, *labak*, *õlak*, *veok*, *liivak*, *seljak*, *soolak*, *kümnepäevak*, *viisaastak*; (Adj) *püha* > *püha/k*, *erak*.

-ndus tuletab peamiselt nimisõnadest, harva verbidest nimisõnu, mis väljendavad:

- a) põhiliselt tegevusala, nt *aed* : *aia* > *aia/ndus*, *karjandus*, *kalandus*, *pangandus*, *sõjandus*, *kaubandus*;
- b) harvemini tegevust ennast, nt (V) *korjandus*;
- c) tegevuskohta, nt (V) *istandus*, *kasvandus*;
- d) hrv muud, nt *varandus*.

Tuletüstüveks on ühe- või kahesilbiline vokaaltüvi.

Isiku- ja asjaliited

SM 23 **-ja** tuletab verbidest **tegijanimesid**, nt *sööja* 'keegi, kes sööb', *kaevaja* 'keegi/miski, kes/mis kaevab'. Tuletisi saab moodustada ainult neist verbidest, mis väljendavad alusest kui tegevussubjektist lähtuvat tegevust. Vaegpöördelised verbid (*piisab, koidab, iiveldab*), millel alus puudub, ning verbid, mille alus ei väljenda aktiivseimat osalist, st pole tegevus-subjekt (nt *meeldima*-verbi puhul osutab viimasele pigem määrus kui alus: *Sa meeldid mulle*) ei anna tegijanimesid (**piisaja, *koitja, *iiveldaja, *meeldija*).

Peale üldise tegijatähenduse on osal *ja*-tuletistel ka kitsam tähendus. Nad võivad märkida:

- a) ametit, nt *laulja* märgib kas igasugust laulvat inimest või elukutselist lauljat, samuti *õpetaja, joonestaja*;
- b) tegevusvahendit (seadet, tööriista), nt *hävitaja* märgib kedagi või midagi, kes või mis hävitab midagi; sõjanduses: sõjalennuki- või sõjalaevaliiki.

Ühemõtteliselt väljendavad ametit või vahendit tegijanimelise põhiosaga liitsõnad, nt *muusika + õpetaja > muusikaõpetaja; kuuli + pilduja > kuulipilduja, sokihoidja, rinnahoidja, tolmuimeja, kruvikeeraja*.

-ja liitub *ma*-tegevusnime tüvele, kuid nende esmaväteliste *e*-tüveliste verbide puhul, mille lihtminevikus on *-i*, esineb ka liite ees *e* asemel *i*: *tege/ma : tegi/n > tegi/ja, olija, tulija, panija, surija, pesija, kusija, nägija*.

nu-tuletised on *nud*-kesksõnale vastavad nimisõnad, mis väljendavad minevikulise tegevuse subjekti, nt *eksi/nu* 'keegi, kes on eksinud', *surnu, tulnu, ellujäänu, surmasaanu; ol/nu* 'miski, mis on olnud', *möödunu*.

tu-, du-tuletised on *tud*-kesksõnale vastavad nimisõnad, mis väljendavad minevikulise tegevuse objekti, nt *pete/tu* 'keegi, keda on petetud', *kiidetu, armastatu, hellitatu, surmamõistetetu; kuuldu* 'miski, mida on kuulnud', *nähtu, kirjutatu*.

-ur, -ar ja **-r** tuletavad verbidest ja käändsõnadest tegijat või tegevusvahendit väljendavaid nimisõnu.

Verbist tuletusaluse korral väljendavad tuletised:

- a) tegijat peamiselt elukutse järgi, nt *lenda/ma* > *lend/ur*, *leidur*, *teadur*, *kaevur*, *laskur*, *kohtutäitur*; *turva/ma* > *turva/r*, mõnevõrra ka muu tegevusliku tunnuse järgi (tuletised on halvustavad), nt *tuupi/ma* > *tuup/ur*, *hulkur*, *reetur*, *pettur*;
- b) tegevusvahendit või seadet, ka abstraktset mõjutajat, nt *veda/ma* > *ved/ur*, (*kuu*)*kulgur*, *püüdur*, *survepesur*, *sidur*, *pidur*; *kõla/ma* > *kõla/r*, *kuvar*, *kuular*, *luger*; *mõjur*, *tegur*.

Käändsõnalise tuletusaluse korral väljendab tuletis tegijat, kelle (pms elukutseline) tegevus on seotud tuletusalusega märgitud objektiga, nt (N) *kala* > *kal/ur* 'keegi, kes püüab kala', *juuksur*, *sõdur*, *relvur*, *jalgrattur*, *pankur*, (*purje*-, *laine*-, *lume*)*laudur*; *trumm/ar*, *pomm/ar*; kelle tegevusele on iseloomulik tuletusalusega märgitud omadus, nt (Adj) *julm* > *julm/ur*, *ihnur*, *laiskur*, *rikkur*. Adjektiivist lähtuvad tuletised on enamasti halvustavad, v.a *vanur*, *noorur*, *keskur*.

Loodusteaduse sõnavaras kasutatakse (V)*r*-liidet ka loomanimetustes, nt *mähkur*, *ujur*, *tuhkur*.

r-tuletised on kahesilbilised kolmanda- või esmavältelised sõnad, astmevahelduslike alussõnade puhul seostub liide tugevaastmelise tüvega.

Märkus. *r*-lõpuliste sõnade seas on selliseid, mis päritolult on tegelikult saksa või hollandi laenud, nt *maaler*, *maakler*, *reeder*, uued inglise laenud, nt *printer*, *plotter*, *mikser*, või uued soome laenud (või soome-eeskujulised tuletised), nt *räppar*, *rokkar*, *strippar*. Ka neid võib, ehkki ei pruugi käsitleda tuletistena, kui eesti keelde on laenatud ka samatüveline verb, nt *teeni/ma* > *teen/er*.

-line tuletab nimisõnadest tegijat väljendavaid nimisõnu. Tuletusalus märgib harilikult tegevust, üritust, tegevuskohta või tegevusobjekti, nt *jaht* > *jahi/line*, *pulmaline*, *peieline*, *matuseline*, *piduline*, *õitsiline*, *küla-line*, *kaevuline*, *kirikuline*, *marjuline*, *seeneline*.

Botaanikas märgivad *line*-tuletised taimesugukondi, nt *kanarbikulised*, *nelgilised*, zooloogias seltse, alamseltse ja rühmi, nt *hailised*, *ahvilised*, *astlalised*.

-line liitub vokaaltüvele, mis muutuva tüve korral on omastavaline.

-ik on produktiivne liide, mis annab tuletisi igat liiki sõnadest. Liide on väga üldise tähendusega: tuletised väljendavad alustüvega märgitud tunnuse kandjat.

Tuletis võib tähistada:

- a) asja, nt (N) *nurk* > *nurg/ik*, *häälik*, *kõrsik*, *säärik*, *sõrmik*, *tuulik*, *päevik*, *tõrvik*, *laulik* 'laulude kogu'; (V) *kand/ma* > *kand/ik*, *lehvik*, *lüpsik*, *õpik*, *köidik*, *voolik*, *pistik*; (Adj) *külm* > *külm/ik*; (muutumatu sõna) *ümber* > *ümbr/ik*;
- b) isikut, nt (V) *saat/ma* > *saad/ik*, *soosik*, *nohik*, *imik*, *joodik*, *tõusik*, *söödik*, *põgenik*; (Adj) *kehv* > *kehv/ik*, *noorik*, *kainik*, *oivik*, *ülbik*; (N) *aadel* > *aadl/ik*; (arvsõna) *kaks* > *kaks/ikud*, *kolmikud*;
- c) looma, nt (V) *röövi/ma* > *rööv/ik*; (N) *siil* > *siil/ik*, *kesik*;
- d) taime, nt (N) *rist* > *rist/ik*, *pilvik*, *tatik*, (V) *istutama* > *istik*;
- e) kohta, nt (Adj) *madal* > *madal/ik*, *sügavik*, *tühik*, (N) *kuusik*, *männik*.

-ik võib toimida ka vähendusliitena, nt *mügar* > *mügar/ik* 'väike mügar', *alev* > *alev/ik*.

-ik liitub konsonandile (ainuke erand on *kuuik*), kusjuures vokaal-lõpulise alustüve korral asendab liite vokaal tüvevokaali, nt *lina* > *lin/ik*. Enamik *ik*-tuletisi on nimetavas kahesilbilised esma- või teisevärtelised sõnad, nt *pisik*, *saadik*. Kolmandavärteline alustüvi nõrgeneb teisevärteliseks, nt *püsti* III > *püstik* II. Erandlikult on kolmandas vältes *kringel-* ja *küünal-*tüüpi sõnadest lähtuvad tuletised, nt *aadlik*, *samblik*.

Kui tuletis moodustatakse vokaaltüvest ilma lõppvokaali kaota, kasutatakse liitevariante **-dik**, nt *joo/ma* > *joo/dik*, *töö* > *töödik*, **-bik**, nt *öö* > *öö/bik*, **-rik**, nt *puge/rik*, **-vik**, nt *mine/ma* > *minev/ik*, *tulevik*, *olevik*, *kaduvik*, *põnevik*, *igavik*.

-lane tuletab peamiselt nimisõnadest, üksikjuhtudel ka muudest sõnadest nimisõnu, mis väljendavad:

- a) isikut rahvuse või päritolu järgi, tuletusaluseks on kohanimi vm kohta märkiv sõna, nt *Eesti* > *eest/lane*, *Tallinn* > *tallin/lane*, *newyork/lane*, *välismaa* > *välismaa/lane*, *saarlane*, *randlane*;
- b) rühmitise liiget, tuletusaluseks isiku- või organisatsiooninimi, ka vastav üldnimi, nt *Lenin* > *lenin/lane* ('Lenini õpetuse pooldaja'), *newtonlane*, *kristlane*, *Estonia* > *estoon/lane*, *SS-lane*, *parteilane*, *olümp(ia)lane*;
- c) isikut tegevusala järgi, nt (V) *õppi/ma* > *õpi/lane*, *teadlane*, *tegelane*, *kosilane*; (N) *raudtee* > *raudtee/lane*, *ajaloolane*, *sportlane*;
- d) isikut mingi muu tunnuse põhjal, nt (Adj) *kange* > *kange/lane*, *karsklane*, *vaenlane*.
- e) looma, oskuskeeles sugukonda, nt *mesi/lane*, *öölane*; *kaslane*.

Kui tuletusaluseks on kohanimi vm kohta märkiv sõna, liitub *-lane* hari-likult nimetavalisele tüvekujule, nt *Siber* > *siber/lane*, *jaapanlane*, *elvalane*; *mägi* > *mägi/lane*. Alustüve lõppvokaal(id) jäetakse ära järgmistel juhtudel:

- a) vanemates tuletistes kahesilbilistest teise- ja kolmandavärtelistest kohanimedest, nt *Soome* > *soom/lane*, *rootslane*, *sakslane*, *eestlane*, *tartlane*, *kihnlane*;
- b) mitmesilbilistes võörkohanimedes,
 - kui nende lõpus on *-ia*, nt *Austraalia* > *austraal/lane*, *kaukaaslane*, *skandinaavlane*, v.a juhul, kui *-ia* kao tõttu jääks *-lane* ette üksainus silp, nt *Sofia* > *sofia/lane*, *aasialane*, *bosnialane*, *gambialane* (siiski: *belglane*, *serblane*);
 - kui nende lõpus on *-eri*, *-ari*, nt *Ingeri* > *inger/lane*, *Tatari* > *tatar/lane*;
 - muudel erandjuhtudel: *ameeriklane*, *argentiinlane*, *mehhiklane*, *inglane*, *egiptlane*, *türklane*, *hiinlane*.

Mitmesilbilistes eesti kohanimedes esineb mõlemat võimalust, nt *rakver(e)lane*, *viljand(i)lane*, *jõgev(a)lane*, *aser(i)lane*, *haapsal(u)lane*.

ne-lõpulistel nimedel on *-lane* ees *s-lõpuline* konsonanttüvi, nt *Vanemuine* > *vanemuislane*.

-nna ja *-tar* tuletavad naisisikut väljendavaid nimisõnu. Kui tuletusalus ei näita isiku sugu (nt *eestlane*, *juut*), siis *-nna* või *-tar* lisab ainult naissootähenduse: *eestlanna*, *juuditar*. Seejuures

- a) *-nna* liitub *lane*-liitelistele sõnadele, nt *eestlane* > *eestla/nna*, *mustlanna*, *tallinlanna*, *kangelanna*, *kaaslanna*;
- b) *-tar* liitub teise liitega või liiteta rahvanimele, nt *poola/kas* > *poola/tar*, *juut* > *juudi/tar*. Mitmesilbilise liiteta tuletusaluse puhul, milles rõhk on viimasel silbil, on lisaks *tar*-liitele siiski võimalik ka liitevariant *-lanna*, nt *kirgiis* > *kirgiisi/tar* = *kirgiis/-lanna*;
- c) nii *-nna* kui ka *-tar* on võimalikud *ja*-liitelistes isikunimetustes tegevusala järgi, nt *laulja* > *laulja/nna* = *laulja/tar*, *tantsijanna* = *tantsijatar*, kuid mõlema rööpset kasutust esineb harva; mõnel juhul on ainult *nna*-tuletis, nt *õpetajanna*, mitte *õpetajatar*, *kasvatajanna*;

Muutüvelisi tuletisi on vähe, kusjuures *-nna* ja *-tar* vahekorid pole alati reeglistatav, nt *sõbranna* = *sõbratar*, *naabrinna* = *naabritar*, aga ainult: *kaunitar*, *orjatar*, *neegritar*.

Kui tuletusalus tähistab kõrget sugu meesisikut, siis osutab *nna*-tuletis tema abikaasale, nt *krahv* > *krahvi/nna*, *hertsoginna*, *tsaarinna*, *-tar* aga tütrele, nt *krahvitar*, *vürstitar*, *tsaaritar*. Tuletist *kuninganna* kasutatakse nii naissoost valitseja (valitsejanna) kui ka kuninga abikaasa tähenduses, niisamuti on *kuningatar* nii kuningriigi noor naissoost valitseja (valitsejatar) kui ka kuninga tütar.

-kas esineb tänapäeval väheproduktiivse neutraalliitena ja väga produktiivse argikeele- ja slängiliitena.

Neutraalliitena on *-kas* väga üldise tähendusega ning on andnud peamiselt nimisõnadest ja sõnaliigilt määramatutest tüvedest tuletisi, mis väljendavad alustüvega märgitud tunnuse kandjat:

- a) eset vm objekti, nt *muna* > *muna/kas*, *purjekas*, *soolikas*, *viilakas*, *risttahukas*, *karikas*, *rusikas*, *kasukas*;
- b) taime, nt *mesi* > *mesi/kas*, *vetikas*, *tulikak*, *sinikas*, *ohakas*, *mura-kas*, *vaarikas*, *jõhvikas*, *maasikas*;
- c) looma, nt *sitikas*, *limukas*, *kutsikas*, *kajakas*, *harakas*, *prussakas*, *ritsikas*, *latikas*;
- d) isikut rahvuse, päritolu või elukoha järgi, kui puudub samasisuline *lane*-tuletis, nt *Poola* > *poola/kas*, aga ka *-lane* kõrval, nt *leedukas*, *norrakas*, *harjukas* (= harjulane), *järvakas* (= järvalane); mõnel juhul isikut ka muu tunnuse alusel, nt *moonakas*, *kaltsakas*;
- e) ootamatut hetkelist heli või valgust (tuletüstüvi on deskriptiivne või onomatopoeetiline), nt *kõma/ma* > *kõma/kas*, *sähvakas*, *prahvakas*, *plärtsakas*.

Argikeelsust või slängi markeeriva liitena asendab *-kas* neutraalset liidet, liitsõna või fraasi põhisõna, nt *kümme* > *kümne/kas* (vrd *kümne/line*), *radikas*, *ühine* > *ühi/kas* (vrd *ühis/elamu*), *foto* > *foto/kas* (vrd *foto/aparaat*), *telekas*, *pastakas*, *kainekas*, *ärikas*, *bensukas*, *friikad*, *kaltsukas*, *naistekas*. Slängis võib *-kas* esineda ka nimeliitena, nt *Ülle* > *Ülle/kas*, *Tamm* > *Tamme/kas* (vrd *Tamm*, *Tammekänd* või *Tammemägi*). Argikeele ja slängisõnad võivad aja jooksul neutraliseeruda, kirjakeelseks on saanud nt *pastakas* ja *vildikas*.

Tuletüstüveks on üldjuhul kahesilbiline vokaaltüvi.

-(a)rd tuletab verbidest ja käändsõnadest halvustavaid isikunimetusi, nt *õgima* > *õga/rd*, *jahvard*, *lakard*, *logard*, *kohmard*, *käpard*; *jõhker* > *jõhka/rd*, *juhmart*, *sõjard*. Tuletustüve funktsioonis võib esineda ka *eba-*prefiksoid: *eba/rd*.

-sk on samuti halvustavate isikunimetuste liide, nt *kolask*, *volask*, *logask*. Erandid: (*koore*)*ürask*, *linask*.

-nik on varem andnud rohkesti isikunimetusi pms püsiva tegevusala järgi, nt (käändsõnadest) *aed* > *aed/nik*, *kirjanik*, *kohtunik*, *kunstnik*, *laevnik*, *lihunik*, *mesinik*, *nõunik*, *kümnik*, *mõisnik*, *rentnik*, *talunik*, harva muu tunnuse alusel, nt *osanic*, *võlgnik*, *suurnik*, *üürnik*; (V) *elama* > *ela/nik*, *asunik*, *omanik*. Erandid: *möödanik* ja ainenimetused *hapnik*, *süsinik*, *vesinik*. Liide ei ole tänapäeval produktiivne.

-ts tuletab verbidest ja käändsõnadest:

- a) esemenimetusi, pms vahendit märkivaid, nt (V) *hüppa/ma* > *hüpi/ts*, *klopits*, *kombits*, *kaabits*, *ripats*; (N) *jalg* > *jala/ts*, *jaluts*, *korgits*, *nokats*, *päits*, *lavats*;
- b) isikunimetusi, pms halvustava varjundiga, nt (N) *jupp* > *jupa/ts*; (Adj) *kerge* > *kerga/ts*; (V) *nähva/ma* > *nähvi/ts*, *kekats*.

-ts liitub kahesilbilisele esma- või teisevärtelisele vokaaltüvele (v.a *peats* ~ *päits*), astmevahelduslike sõnade puhul nõrga astme tüvele. Tuletustüve vokaal on *a* või *i*. Kui alustüves on muu vokaal, siis see asendub *a-* või *i-*ga, nt *kerge* > *kerga/ts*, *hõõruma* > *hõõri/ts* (v.a *jaluts*).

-el on väheproduktiivne liide, mis tuletab pms verbidest, harva nimisõnadest vahendit märkivaid nimisõnu, pms tehnikatermineid, nt (V) *hoid/ma* > *hoid/el*, *keetel*, *möötel*, *süütel*; (N) *nupp* > *nupp/el*, *pardel*.

Tuletustüveks on ühesilbiline konsonanttüvi.

-i tuletab *ta-* või *da-*elementi sisaldavatest verbidest vahendit ja ainet märkivaid nimisõnu (*-ta*, *-da* + *-i* > *-ti*, *-di*), nt *valgusta/ma* > *valgus/ti*, *soojendi*, *kirjuti*, *arvuti*, *kustuti*, *lüliti*, *pihusti*; *pesuvalgen/di*, *meigeemaldi*, *räbusti*, *uimasti*, *erguti*, *ilmuti*, *kinnisti*, *lahtisti*, *pleegiti*, *nõrgendi*. Liide on eriti produktiivne oskuskeeles.

-nd tuletab verbidest ja käändsõnadest nimisõnu, mis väljendavad midagi, mis on mingil viisil seotud tuletusalusega märgitud tegevuse, asja või omadusega, nt (V) *oma/ma* > *oma/nd*, *rebend*, *visand*, *olend*, *lisand*; (N) *vari* : *varju* > *varju/nd*, *seisund*, *isand*, *emand*, *kirjand*, *malend*, *keelend*; (Adj) *kõre* > *kõre/nd*, *paljand*; (arvsõna) *kümme* : *kümne* > *kümnend*, *sajand*; (asesõna) *ise* > *ise/nd*.

Tuletustüveks on enamasti kahesilbiline nõrga astme vokaaltüvi (käändsõnade puhul omastavaline).

-e : **-me** tuletab peamiselt verbidest nimisõnu, mis väljendavad:

- a) tegevuse tulemust, nt *pühki/ma* > *pühk/med*, *jäätmed*, *riismed*, *heitmed*, *lõikmed*, *viilmed*, *puurmed*, *lendmed*, *pritsmed*, *sademed*, *säilmed*; *andmed*, *teade* : *teatmed* 'andmed' (vrd *teade* : *teated* 'sõnum; teadaanne; teatamine'), *mõõde* : *mõõtmed* 'dimensioon; ulatus' (vrd *mõõde* : *mõõte* 'mõõtmine'), *pake* : *pakme* 'veoks, tööt-luseks vm ühendatu, kokkukõidetu', nt *palgipake*, *tellisepake*, *toorikupake* (vrd *pakk*, *pakett* 'väike pakk');
- b) muud tegevusega seotud asja, nt (*vee*)*lahe*, *iste*, *seade*, *aste*, *liige*.

Üksikuid tuletisi on ka käändsõnadest, nt (N) *suu* > *suu/e*, *vööde*, *rööbe*; (Adj) *toores* > *toore*, *tühe* 'orv, nišš, lohk' (= *tühemik*, vrd *tühik* = *tühimik* 'tühi koht'). Moodustuslikult liigendamatud on nt *ranne*, *habe*, *kübe*, *nääre*, *lõke* : *lõkmed*, *ige*, *ebe*, *suge*.

-e liitub konsonanttüvele, v.a juhul, kui liitele eelneb poolvokaal, nt *suue*, *haue*. Kui konsonanttüvi pole häälikuliselt võimalik, rakendub konsonandiga algav liitevariant **-de** : **-tme**, nt *vöö* > *vööde* : *vöötme*. Uusmoodustises *olme* : *olme* 'eluolu' kasutatakse erandlikult ka nimetavas liitekuju **-me** (peetud ka tehistüveks).

-m : **-mi** tuletab peamiselt verbidest, harvemini käändsõnadest nimisõnu, mis väljendavad asja või nähtust, harva isikut, millel või kellel on mingi seos tuletustüvega tähistatuga, nt (V) *arsti/ma* > *arsti/m*, *ravim*, *andam*, *kandam*, *sulam*, *verevalum*, *juhtum*, *hõljum*, *luiskam*, *ajam*, *lugem*, *tulem*, *veerem*, *unelm*; (N) *jalg* : *jala* > *jala/m*, *kivim*, *sõnum*, *kasum*, *kahjum*, *kogum*, *sülem*; (Adj) *eri* > *eri/m*, *mühhkam*.

-is tuletab verbidest nimisõnu, mis väljendavad peamiselt:

- a) tegevuse tulemust, nt *jaota/ma* > *jaot/is*, *moodustis*, *korruptis*, *hautis*, *keedis*, *kirjutis*, *väljamõeldis*, *eritis*, *saadeti*, *kujutis*, *ohatis*, *härmatis*;
- b) tegevusvahendit, nt *elatis*, *väetis*, *teatis*, *juhis*, *peibutis*, *hüvitis*, *ehis*;
- c) tegijat (halvustavalt), nt *laterda/ma* > *laterd/is*, *lõhverdis*, *vaterdis*, *kohmerdis*, *käperdis*, *sahmerdis*, *koperdis*, *paterdis*, *puterdis*, *pudrutis*, *jorutis*, *laaberdis*, *kecutis*, *eputis*.

Muudest sõnaliikidest lähtuvaid tuletisi on vähe: (N) *sõrm* > *sõrm/is*, *kätis*, *sepis*, *emis*, *sopis*, *küünis*, *osis*; (Adj) *jõle* > *jõle/tis*, *koletis*, *jäletis*, *süvis*, *uudis*, *tervis*; (arvsõna) *kümnis*; (muutumatu sõna) *pealis*, *ümbris*, *muistis*.

-is liitub konsonandiga lõppevale tuletustüvele. Kui alustüvi lõpeb vokaaliga, viimane kas kaob, nt *tuleta/ma* > *tulet/is*, või rakendub konsonandiga algav liitevariant *-tis* (kõige sagedamini kahesilbiliste esmavärteliste tüvede korral), nt *taga/ma* > *taga/tis*, *kole* > *kole/tis*.

Kogu või ala väljendavad liited

SM 24 **-kond** tuletab peamiselt nimisõnadest, harva muude sõnaliikide sõnadest nimisõnu, mis väljendavad:

- a) kogu
 - tuletusalusega nimetatud isikute kogu, nt (N) *kirjanik* > *kirjanik/kond*, *kodanikkond*, *haritlaskond*, *meeskond*, *naiskond*;
 - isikute kogu tuletusalusega märgitud tunnuse kaudu, nt (N) *õu* > *õu/kond*, *perekond*, *seltskond*, *sõpruskond*; (V) *saat/ma* > *saatkond*, *võistkond*; (Adj) *ühine* > *ühiskond*, *erakond*, *vabakond*; (muutumatu sõna) *kaaskond*, *lähikond*;
 - tuletusalusega nimetatud asjade või nähtuste kogu (pms oskuskeeles), nt (N) *keelkond*, *lihaskond*, *hammaskond*;
 - asjade või nähtuste kogu tuletusalusega märgitud tunnuse kaudu (pms oskuskeeles), nt (N) *pesa* > *pesa/kond*; (V) *käänd/ma* > *käänd/kond*, *pöördkond*, *muutkond*;
- b) piirkonda, nt (N) *ring* > *ring/kond*, *paikkond*, *maakond*, *võimkond*, *jõgikond*, *valdkond*.

Arvsõnadele liitudes väljendab *-kond* ligikaudsust, nt *kümme* > *kümme/-kond* 'umbes kümme', *sadakond*, *tuhatkond*.

Nimisõnalise tuletusaluse korral liitub *-kond* nimetavalisele tüvele, *ne-*, *line-*, *lane-*liiteliste sõnade puhul *s-*tüvele, nt *naine* : *naise* > *nais/-kond*, *haritlane* : *haritlase* > *haritlas/kond*, *tööline* : *töölise* > *töölis/kond*, *õpilane* : *õpilase* > *õpilas/kond*. Erand: *inimene* : *inimese* > *inim/kond*. *-s* lisandub ka *ja*-liitelisele alustüvele, nt *kuulaja* > *kuulajas/kond*, *õpetajaskond*, *teenijaskond*. Selle rühma eeskujul on erandlikult tuletatud ka *liikmeskond* ja *jaoskond*. Verbide puhul liitub *-kond* konsonanttüvele, nt *võistkond*, *pöördkond*.

kond-liide on kujunenud iseseisvast sõnast ja tal on mõningaid sõnaomadusi veel praegugi. Rindtarindis võib korduva *kond*-liite ära jätta, justnagu oleks ta liitsõna põhisõna, nt *mees-* ja *naiskonnad*. Õigekirjutuse poolest aga ei erine *kond*-liide muudest liidetest. Ka *kond*-tuletiste puhul kehtib häälikuühendite kirjutamise reegel, mille järgi kirjutatakse kaashäälikuühendis iga täht ühekordselt, v. a juhul, kui tüvi lõpeb sama konsonandiga, millega liide algab, vrd *lipkond* ja *salkkond* (vt O 15).

-stik tuletab nimisõnadest nimisõnu, mis väljendavad:

- a) asjade või nähtuste kogu, nt *luu* > *luu/stik*, *soonestik*, *torustik*, *reeglistik*, *sõnastik*, *tähestik*, *andmestik*;
- b) loodusobjektide rühma või ala, nt *järv* > *järve/stik*, *määstik*, *põõsastik*, *kärestik*, *kitsustik*.

-stik liitub omastavalisele tüvele, nt *juhtme/stik*, ning mitmesilbilisele *s*-lõpulisele nimetava tüvele (kusjuures tüve *-s* ja liite *-s* kattuvad) (*hammastik*). Kahesilbilisest kolmandavärtelisest *us*-lõpulisest alustüvest lähtuvate tuletiste välde kõigub (III või II), nt *kõrgus* (III) > *kõrgustik* (III või II), *kitsustik*, *süüdmustik*, *seadustik*, *määrustik*. Muude tüvede välde enamasti säilib, nt *andmestik*, *kombestik*, *luitestik*, *võtetistik*.

-(i)stu tuletab nimisõnu, mis väljendavad kogu või ala, nt *ühistu*, *kaubastu*, *kalmistu*, *linnastu* 'suurlinn koos ees- ja tütarlinnadega', *rõivistu* 'riidehoid; riietusruum', *haljastu* 'haljasala', *kinnistu*. Paljud tuletised on oskussõnad, mille erinevus samatüvelistest *stik*-tuletistest on erialati täpsustatud. Vrd

<i>ilmastik</i> 'ilmad lühema aja vältel'	<i>ilmastu</i> 'kliima'
<i>järvestik</i> 'järvede rühm'	<i>järvistu</i> 'üksteisega seotud järvede rühm'
<i>puiestik</i> 'puudega ala'	<i>puistu</i> 'tunnuste poolest ühtlane metsaosa'

-la tuletab nimisõnu, mis märgivad peamiselt:

- ehitisi, nt *haigla, vangla, söökla, juuksla, kanala, prügila, suvila, võimla, parkla, tankla*;
- maa-ala, nt *rohtla, põhjala, tagala*.

-mu tuletab samuti üksikuid sõnu, mis väljendavad ehitisi või ala, nt *elamu, eramu, pühamu, songermu, tõngermu, koelmu*, või muid kohti, nt *varamu, valamu*.

-mik tuletab nimisõnu, mis väljendavad:

- kehapiirkonda, nt *otsmik, rindmik, istmik*;
- muid kohti, nt *katmik, raiesmik, hargmik, vahemik, tühimik* (= *tühik*), *tühemik* (= *tühe*);
- kogu, nt *kogumik, valimik, lugemik, vestmik, vaatmik*;
- muid tähendusi, nt *pääsmik, habemik, kõrtsmik*.

Tuletustüveks on ühesilbiline konsonanttüvi või kahesilbiline esma- välteline vokaaltüvi.

-ndik tuletab nimisõnu, mis väljendavad:

- kohta või ala, nt *järsandik, seljandik, legendik, kõrgendik, tasandik, hõrendik, noorendik, tarandik, istandik*;
- murdarvude nimetusi, nt *kolmandik, kuuendik, tuhandik*;
- harva isikut, nt *kasvandik*.

Vähendusliited

SM 25 **-ke(ne)** lisab tuletusalusele nimisõnale vähendava ehk deminutiivse tähendusvarjundi, nt *vend > venna/ke(ne)*, *sõbrake, lollike, linnuke, majake*. Vähendusega kaasneb enamasti hellitlev varjund. Vahel võib see olla ka halvustav, nt *värvitud daamike*, või tühisust toonitav, nt *Tal on seni ilmunud vaid paar raamatukest*.

-ke(ne) liitub harilikult omastavalisele tüvele, nt *sõber* : *sõbra* > *sõbrake*. Liitele võib eelneeda tüvevokaali asemel teine vähendusliide *-u*, nt *laevuke*, *lapsuke*, *naisuke*, *pojuke*, *tuluke*, või vokaal *-i*, mis samuti osutab vähesusele, nt *vennike*, *mehike*.

ke(ne)-nimisõnade tuletusaluseks võib üksikjuhtudel olla ka omadussõna, nt *vanake*, *kallike*.

-u on *ke(ne)*-liitega võrreldes afektiivsem (tugevama hellitleva varjundiga) ja seetõttu neutraalstiilis vähem kasutatav. Esineb omaette vaid üksikutes sõnades, nt *ratsu*, *poisu*, *poju*, *kiisu*, *kutsu*, tavalisem koos *ke(ne)*-liitega. Levinud liide lastekeeles, nt *nuku*, *taadu*, *punnu*, *kätü*, *tupsununnu*, *pissu*, *Märt* > *Märdu*.

Märkus. Mõnel juhul väljendatakse deminutiivsust omastavakujulise sõnavormiga, nt *poja*, *venna*, *Jaani*.

Mõne nimisõnatähenduse väljendusvõimalusi

SM 26	TEGIJA	<i>-ja</i>	<i>laulja</i> , <i>õpetaja</i>
		<i>-(V)r</i>	<i>juuksur</i> , <i>kalur</i> , <i>kaevur</i> , <i>teadur</i>
		<i>-ik</i>	<i>saadik</i> , <i>laulik</i> 'laulja', <i>tõusik</i>
		<i>-nik</i>	<i>kirjanik</i> , <i>lihunik</i> , <i>mesinik</i>
VAHEND	<i>-ja</i>	<i>kruvikeeraja</i> , <i>tolmuimeja</i> , <i>avaja</i>	
	<i>-(V)r</i>	<i>kallur</i> , <i>pidur</i> , <i>sulgur</i> , <i>kõlar</i> , <i>kuular</i>	
	<i>-ik</i>	<i>lüpsik</i> , <i>möödik</i> , <i>päästik</i>	
	<i>-i</i>	<i>valgusti</i> , <i>arvuti</i> , <i>kustuti</i>	
	<i>-el</i>	<i>hoidel</i> , <i>keetel</i> , <i>süütel</i> , <i>pardel</i>	
	<i>-k</i>	<i>sõiduk</i> , <i>niiduk</i> , <i>tõstuk</i> , <i>veok</i>	
	<i>-ts</i>	<i>kaabits</i> , <i>klopits</i> , <i>korgits</i>	

Oskuskeeles on soovitatav kasutada *ja*-liidet tegija väljendamisel, s.o ametinimetustes, vahendiliidetena (seadmete, masinate, riistade, ainete nimetamisel) aga teisi liiteid. Nii on *tahkestaja*, *paljundaja*, *tuulaja* ametid, aga *tahkesti* on tahkestav aine, *paljundi* paljundusaparaat ning *tuular* tuulamismasin. Üldkeeles sellist vahet ei tehta – *-ja* on üldisema tähendusega liide, millega saab osutada nii tegijale kui ka vahendile.

KOHT	-la	<i>söökla, asula, parkla</i>
	-k	<i>seljak, rinnak, liivak, soojak</i>
	-ik	<i>madalik, sügavik, rannik, pimik</i>
	-mik	<i>lahkmik, ristmik, vahemik</i>
	-stik	<i>kõrgustik, kitsustik, luitestik</i>
	-stu	<i>haljastu, rohustu</i>
	-mu	<i>elamu, pühamu, valamu</i>

Eesliited

SM 27 Eesti nimisõnadel päris eesliited puuduvad. Üldise tähendusega eesosad, nt *eba-*, *mitte-*; *üli-*, *ala-*, *era-* jt (vt SM 32) on parimal juhul vaid **pool-eesliited** ehk **prefiksoidid**, s.o muutumatud sõnad, mis võivad käituda eesliite taoliselt. Kõige rohkem sarnaneb eesliitega *eba-*, mida sageli ongi eesliiteks peetud. Kuivõrd *eba-* võib esineda ka tüvimorfeemina, millele võivad liituda liited, nt *eba/rd*, *eba/k*, *eba/le/ma*, siis on sedagi hakatud pidama prefiksoidiks. Selgemini on prefiksoid *eba-*le tähenduslikult lähedane *mitte-*, nt *mittesuitsetaja*, *mittekodanik*, *mittetulundusühing*, kuna see võib esineda ka omaette sõnana, nt *Mart ei sõitnud mitte Tallinna, vaid Tartusse*.

Prefiksoid *eba-* liitub nimisõnadele tähenduses 'mitte päris, väär, näiline', olles produktiivne eelkõige oskussõnavaras, nt *ebahalvatus*, *ebatsuuga*, *ebajasmiin*, *ebapärlikarp*, *ebakujutis*, *ebafookus*. Üldkeele näiteid: *ebajumal*, *ebausk*, *ebateadus*, *ebakõla*, *ebaõnn*, *ebaedu*, *ebakoht* ('puudus').

Omadusnimedega seoses esineb *eba-* küll puhteitavas tähenduses, nt *ebaausus*, *ebainimlikkus*, *ebakonkreetsus*. Kuid selliseid moodustisi on õigem käsitleda eitavate omadussõnade *us-*tuletistena, nt *aus* > *ebaaus* > *ebaausus* (vt SM 37).

Puhteitav tähendus on nimisõnade korral pooleesliitel *mitte-*, nt *mitte-tegemine*, *mittepüsimine*, *mittetöötaja*, *mittevenelane*, *mittemetall*.

Liitnimisõnad

Põimliitnimisõnad

SM 28 Põimliitsõnu moodustavad nimisõnad koos täiendsõnaga (atributiivse laiendsõnaga), milleks on tavaliselt:

- omadussõna täis- või lühikujul,
- nimisõna nimetavas või omastavas käändes või lühikujul,
- verbitüvi,
- muutumatu sõna.

Deverbaalse, tegevust või tegijat väljendava nimisõna täiendsõna võib mõnikord olla ka kujult teistsugune.

Omadussõna + nimisõna

SM 29 **Täiskujul** on omadussõna (ka omadussõna taoliselt toimiv oleviku kesk-sõna) **nimetavas** käändes, nt *uusehitus, külmkapp, vanemteadur, magus-toit, teravkõrv, põlevkivi, taastuenergia*.

Lühitüve kujul esinevad:

- ne- : se -sõnad. Konsonant + ne -sõnad** esinevad ilma *ne- : se-*liiteta, nt *lihtrahvas, umbtänav, ürginimene, ideaalühiskond, reaalne, passiivmaja*. Erandid: *viimnepäev, vaenelaps, teinepool*. Suurem osa **vokaal + ne -sõnu** esineb *s-tüveliselt*, nt *endisaeg, hilissügis, kinnis-idee, põlismets, välismaa, ühiselamu*. Erandlikult liituvad *s-tüveliselt* ka *nüüdne, pealmine*, nt *nüüdiskunst, pealisriided*. Osa vokaal + *ne -sõnu* lüheneb *ne-liite* või rohkem kui *ne-liite* võrra, nt *esimees, esmaabi, üldajalugu, peaarst, tavainimene, põhinõue, salajutt, pisiasi, punakapsas, sinisukk, rohevetikas, siseelund, ainuõigus, lühijutt*;
- osa kahesilbilisi e-omadussõnu**: *kõrg-*: *kõrghoone, kõrgmäestik, kõrgharidus, kõrgkool, kõrgkultuur*, siiski: *kõrgepinge; kiir-*: *kiirabi, kiirrong, kiirköitja, kiirkiri; kerg-*: *kergetoon, kergethis, kergliiklus*, siiski: *kergejõustik, kergekaal, kergetööstus; kaug-*: *kaugjuhtimine, kaugõpe; rask-*: *raskõli; rusk-*: *ruskmuld*;
- võõras > võõr-**: *võõrsõna, võõrtööline, võõrliik, võõrvõim*.

Deverbaalse, tegevust väljendava põhisõna puhul võib täis- või lühitüveline omadussõnaline täiendosa tegelikult lähtuda määsõnast, nt *sügavalt kündma* > *sügav/künd*, *kiiresti parandama* > *kiir/parandus*, *kaugelt juhtima* > *kaug/juhtimine*.

Nimisõna + nimisõna

SM 30 Täiendõna nimetava või omastava käände (nimetavalise või omastavalise liitumise) valik oleneb vormilistest ja sisulistest teguritest.

1. Nimetavas käändes on:

- a) sõnad, mis märgivad olendi või eseme ehituslikult või funktsionaalselt olulist tunnust, nt *löötpill*, *keelpill*, *lintraktor*, *okaspuu*, *sarvloom*, *ketassaag*, *tiibklaver*, *juurvili*, *pendelkell*, *möökkala*, *tornmaja*, *narmasjuur*. Erandid on rahvapärased *sarvesai*, *karvamüts*;
- b) sõnad, mis näitavad, kes või mis põhisõnaga väljendatu on, nt *tütarlaps*, *meesõpetaja*, *neegerlaulja*, *lehmvasikas*, *agressorriik*, *helkurvest*;

Märkus. Sellesse rühma kuuluvad ka liitnimisõnad täiendosaga *lõpp*, kui see esineb tähenduses 'viimane', nt *lõppjaam*, *lõppsõna*, *lõppvõistlus*. Kui aga *lõpp* esineb tähenduses 'lõpu puhul esinev', on ta omastavas käändes, nt *lõpuaktus*, *lõpueksam*, *lõpupidu*.

- c) sõnad, mis märgivad vahendit, nt *käsitöö*, *jalgratas*, *vesiravi*, *teivashüpe*, *õhkipidur*, *riistvõimlemine*. Üldkeeles võib siiski kasutada omastavat sealgi, kus oskuskeeke järjekindlus nõuab nimetavat: üldkeeles *ahjuküte*, *elektrikeevitaja*, *telefoniside*, oskuskeeles *ahiküte*, *elektrokeevitus*, *telefonside*;
- d) *us*-lõpulisel sõnad, kui nad on kahesilbilised ja III vältel või kui neil on rohkem kui kaks silpi, nt *küpsusksam*, *nakkushaigus*, *loodusuurija*, *kaugusmöödik*, *austusavaldus*, *muinsuskaitse*, *haridusministeerium*, *kirjutuslaud*.

s-liitumine ei ole siiski üldine. Rahvapärastes sõnades on *e* säilinud, nt *tarkusehammas*, *küllusesarv*, *teadusetempel*, *seaduse-silm* 'korralvur, politseinik vms'. Paljud sõnad käibivad kahel

kujul: *näitus(e)väljak, tärkelis(e)tööstus, rõskus(e)laik, õigus(e)-rikkumine;*

- e) osa võõrsõnu (sh eriti need, mis meile on laenatud tervikkujul), nt *aadressbüroo, ballettmeister, kontsertmeister, detektiivromaan, signaallamp, sportauto, treeningpüksid.*

2. Omastavas käändes on:

- a) kuuluvusseosele osutavad sõnad, nt *vankriratas, aknaklaas, vennanaine, piibusuits;*
 b) otstarvet märkivad sõnad, nt *klaasinuga, rauasaag, söögilaud, veoauto, lokirullid;*
 c) *mõte-tüüpi* sõnad, nt *kattelaht, tõkkepuu, tõlkelaen, seemnevili;*
 d) tegevust või tegijat väljendava põhisõna subjekt- või objekttäiend, nt *ajab habet* (sihitis) > *habeme/ajamine, enesetäiendamine, viljalõikus, niiskusesisaldus, lapsehoidja, murdeuurija; palk* (alus) *tõuseb* > *palga/tõus, päikeseloojang.*

3. Kui täiendsõna väljendab põhisõnaga tähistatu **ainet** või **materjali**, siis võib olenevalt konkreetsest sõnast esineda **kas nimetav või omastav**. Üldpõhimõte on, et nimetavalist liitumist kasutatakse juhul, kui liitsõna sisuliseks keskmeks on põhisõna, nt *vaskpott = pott, mis on vasest (tehtud), klaashelmes, kipskuju, paberraha, palkmaja, pitspluus, plekkkarp, sametkleit, teivasaed*. Ja vastupidi, kui liitsõna põhisõna kannab täiendosa ning põhisõna väljendab sellega väljendatu hulka, kuju, liiki vms, tarvitatakse omastavat, nt *leivatükk, liivakoorem; kujundlikud metsamüür, lumevaip, pilveloor, veesammas; rahvalikud tammepuu, särjekala*. Sageli on niisuguse liitsõna täiendosa tarvitatav liitsõna asemel, nt *lumevaip = lumi, tammepuu = tamm, särjekala = särg*. Tegelikus kasutuses esineb siiski palju kõikuvusi ja erandeid põhiliselt omastava kasuks: *rookatus, sitsirätik, vatitekk*. Üldkeeles võibki kasutada omastavat ka seal, kus oskuskeeles järjekindlus nõuab nimetavat: üldkeeles *paepõrand, pilpakatus, rooplaat*, ehituse terminoloogias *paaspõrand, pilbaskatus, roogplaat*.

Omastavalise liitumise korral võib täiendsõna olla mõnel juhul mitmuse omastavas, nt *lasteaed, lastearst, lastekoor, naistejuuksur, naistekütt, naisterahvas, meestekingad, meesterahvas, käterätik, keeltekool, võõrastemaja, noorteõhtu, vanadekodu*.

4. Täiendsõna **lüheneb** järgmistel juhtudel:

- a) *ne-*, *lane-*, *line-*, *mine*-liitelised nimisõnad lühenevad harilikult *s*-tüvelisteks, nt *õpilasorganisatsioon*, *töölispererkond*, *loobumisvõit*, *lugemisoskus*, *naisliikumine*. *Inimese*- lüheneb *inim-*, nt *inimolend*, *-jalg*, *-loomus*, *-mõistus*. *ne-*, *lane-* ja *line*-liiteline täiendosa on täiskujuline (omastavaline), kui see on objekttäiend, nt *naisevõtt*, *varblasekütt*, *inimesetapja*, ent siiski *inimjaht*, *inimvihkaja*.

Märkus. *mine*-teonime (lühikuju) asemel on soovitatav kasutada veelgi lühemaid *us-*, *e-*, *u*-liitelisi tegevussõnu, nt *austusavaldus*, *kinkelepung*, *jooksuaeg*.

- b) kolmesilbilised *gas-* ~ *kas*-lõpulised sõnad, nt *kasukvest*, *maasikmari*, *sipelghape*, *kuningriik*.

Liitsõnades, mille põhisõnaks on tegevust või tegijat väljendav deverbaal-substantiiv, võib täiendsõna säilida verbi määruslikule laiendile omases vormis, nt *hüppab vette* > *vette/hüppamine*, *käib koolis* > *koolis/käimine*, *saunaminek*, *liikmeksastumine*, *näpuganäitamine*. Osal juhtudel võtab määruslik osis liitsõna täiendsõnana siiski omastava kuju, nt *masinakirjutaja*, *kepikõnd*, või (peamiselt terminites) ka nimetava kuju, nt *nõelravi*, *masintõlge*. Vrd ka *masinaparandus* (parandatakse masinat) ja *masinaparandus* (parandatakse masinaga).

Verb + nimisõna

SM 31 Verbitüvi esineb täiendosana järgmisel kujul:

- a) kahesilbilised esmavältelised *ma*-tegevusnime tüved esinevad harilikult muutumata kujul, nt *avamäng*, *püsiühendus*, *küsimärk*, *silulaud*, *suruõhk*; mõnes sõnas *-e* > *-i*, nt *surilina*, *panipaik*;
- b) kahesilbilised kolmandavältelised ja ühesilbilised *ma*-tegevusnime tüved esinevad harilikult ilma lõppvokaalita, nt *algkiirus*, *hõõglamp*, *koondmeeskond*, *purskkaev*, *röövloom*, *pöördlava*, *taandrida*, *triikraud*; *pistoda*;
- c) mitmesilbilised tüved lühenevad kahesilbilisteks, nt *lakkakõha*, *hõõvelpink*, *traagelniit*, *ühendkoor*.

Kui liitsõna põhisõnaks on tegevust või tegijat väljendav nimisõna, võib täiendosal säilida verbi laiendile omane vorm, nt *hakkab liikuma* >

liikuma/hakkamine, magamaminek, olemasolu, ütlematajätmine, teadaanne; jääb istuma > istuma/jääja.

Muutumatu sõna + nimisõna

SM 32 **ala-**: *alagrupp, alajaam, alajäse, alaliik, alapealkiri*; **all-**: *allilm, allasutus, allkiri, allohvitser, alltekst*; **ase-**: *aseaine, aseesimees*; **eel-**: *eelaimus, eelarvamus, eelarve, eelmäestik, eelmüük, eelnõu*; **ees-**: *eesistuja, eeskiri, eeskuju, eeslinn, eesnimi, eesriie*; **era-**: *eraettevõte, erakool*; **eri-**: *eriala, eriarst, eriarvamus, eriseminar*; **igi-**: *igijää, igivaenlane*; **järel-**: *järeleksam, järelkäru, järelmärkus, järelsõna*; **kaas-**: *kaasabi, kaasaeg, kaasautor, kaasinimene, kaaskiri*; **kald-**: *kaldkriips, kaldpind*; **kõrval-**: *kõrvalehitus, kõrvalküsimus, kõrvalmaitse, kõrvalsaadus*; **liba-**: *liba-uudised, libakonto*; **piki-**: *pikilõige, pikipragu*; **risti-**: *ristiasend, risti-võnkumine*; **sega-**: *segakaubad, segakeel, segapuder*; **taga-**: *tagahoov, tagakamber, tagakiül, tagamõte*; **ulgu-**: *ulgumeri, ulguvesi*; **vaeg-**: *vaegtoitumus, vaegnägija*; **vastas-**: *vastaskallas, vastasmeeskond, vastassuund*; **vastu-**: *vastuabinõu, vastuarmastus, vastuhääl, vastulause, vastumürk*; **üla-**: *ülakeha, ülakoma*; **üli-**: *üliinimene, ülivõrre* jpm.

Deverbaalse põhiosa täiendsõnaks võivad olla paljud verbi juures määrusena esinevad sõnad, nt *teisitimõtleva, hüvastijätt, taaskasutus, hulgimüük*.

Rindliitnimisõnad

SM 33 Rindliitnimisõnu on kahte tüüpi: a) liitnimisõnad, mille osad on erisuguse tähendusega, nt *ööpäev, tõlk-toimetaja*, b) liitnimisõnad, mille osad on sama tähendusega, sageli ka sarnase häälikkoosseisuga, ehk **reduplika-tiivnimisõnad**, nt *kribu-krabu, eluolu*.

Esimest tüüpi liitsõnade tähendus on suhteliselt võrdväärsete osade tähenduste summa, nt *ööpäev, aegruum, katuslagi, aedkool, kohvik(-) söökla, saun-pesumaja, köster-kooliõpetaja, lukksepp-keevitaja*. Pike-mates sõnades kasutatakse sidekriipsu, misjuhul võib, ehkki ei pruugi mõlemat komponenti käänta, nt *lasteaias-alkkoolis ~ lasteaed-alkkoolis*. Käänamine rõhutab osade võrdväarsust, mittekäänamine aga seda, et esiosa võib käsitada ka järelosa täpsustajana (vt O 60 p 6, SÜ 100).

Ametinimetustena kasutatakse mõnikord pseudo-rindliitsõnu, kus võrdväärseks on esitatud sõnad, mis tegelikult võrdväärseid pole. Nii näiteks liitsõnades *insener-keemik*, *insener-ökonomist*, *arst-pediaater*, *revident-raamatupidaja* järelkomponent tegelikult täpsustab esikomponenti (näitab esiosaga märgitu liiki), st sisuliselt on tegemist põimseosega. Niisuguste rindliitsõnade asemel tulekski kasutada põimliitsõnu *keemia-insener*, *majandusinsener*, *pediaatriaarst* ~ *pediaater* (veelgi parem: *lastearst*), *raamatupidamisrevident*..

Reduplikatiivnimisõnad on paarissõnade liike, kus samatähenduslike ja/või häälikujult lähedaste sõnade kordus täidab poeetilist või poeetilis-intensiivistavat ülesannet, nt *luud-kondid*, *kila-kola*, *prigin-pragin*, *sitsid-satsid*.

OMADUSSÖNAMOODUSTUS

Omadussõnaliited

SM 34 Tänapäeva eesti keele produktiivsed omadussõnaliited on *-ne*, *-lik*, *-line*, *-tu*, *-kas* ja *-jas*. Nimi- ja tegusõnale liitudes loovad nad alussõnaga võrreldes uue mõiste ja jagunevad järgmisteks liikideks:

1) üldised omadussõnaliited	<i>-ne</i> , <i>-line</i> , <i>-lik</i>
2) omaduse puudumist väljendav liide	<i>-tu</i>
3) omaduse rohkust väljendav liide	<i>-kas</i>
4) sarnasust väljendav liide	<i>-jas</i>

Omadussõnale liitudes on kõik need liited ühtviisi vaid vähendava tähendusega, nt *puna/ne* > *puna/kas*, *mõrkjas*, *arglik*. Produktiivne on selles funktsioonis eelkõige *-kas*, nt *punakas*, *kreemikas*, *hapukas*.

Määrsõnatüvele liitudes muudab *ne*-liide vaid sõnaliiki, nt *lahti* > *lahti/ne*.

Mitteproduktiivsed omadussõnaliited on *-ik*, *-lane*, *-ldane*, *-mine*, *-(V)s*, *-(u)r*, *-v*.

Käändsõnaliitena tuletab omadussõnadest omadussõnu ka vähendusliide *-ke(ne)*, nt *kehvake(ne)*.

SM 35 *-ne* liitub eelkõige nimisõnadele, ka võrdlemisi paljudele määrsõnadele ning üksikutele omadussõnadele.

Nimisõnade korral on tuletus produktiivne ainet või mõõtühikut märkivatest nimisõnadest. Tuletised väljendavad vastavalt:

- kokkupuudet, koosnemist või rohket sisaldust, nt *piimane klaas* 'klaas, mis on piimaga koos', *jahused (käed)*, *porine (põrand)*, *tolmune (riiul)*; *villane riie* 'riie, mis koosneb, on tehtud villast', *vaskne (pannal)*, *pihlakane (kepp)*; *liivane maa* 'maa, mis sisaldab palju liiva', *soolane (liha)*, *vesine (supp)*, *kadakane (karjamaa)*, *kaljune (maastik)*;
- mõõtu, nt *aastane*, *tunnine*, *tonnine*, *kilone*, *grammine*, *puudane*, *liitrine*, *meetrine*, *ämbrine*, *kroonine*, *sendine*; tuletusalusena võib esineda ka arvu ja mõõtühikut väljendav fraas, nt *kolm päeva* > *kolmepäevane*, *kuuemeetrine*, *kahe tuhande kroonine*. Mõõtühikut väljendavale nimisõnale liitub *ne*-liide siis, kui mõõtühik on

üldtuntud ja mõõdetavat suurust ennast (pikkust, vanust, pinget, sagedust vms) ei peeta vajalikuks nimetada; muudel juhtudel liitub *-ne* mõõduomadussõnale, nt *nädalapikkune, kahe tolli paksune, meie maja kõrgune*.

Võõrsõnade korral on tuletusaluseks erinevalt omasõnadest abstraktnimisõna, nt *autoriteetne, efektne, kontrastne, stereotüüpne*.

Omadussõnast lähtuvatel tuletistel on vähendav tähendus, nt *uus > uud/ne, argne, tühine*.

Määrsõnatüvede korral on *-ne*-liitel vaid sõnaliiki muutev funktsioon, nt *lahti > lahti/ne, katkine, otsene, vähene, sinne, sealne, eilne, praegune*.

-ne liitub harilikult omastavalisele tüvele. Nimetavaline tüvi esineb kahesilbiliste esmavärtlite sõnade puhul, nt *vesine, tühine*, ning koostist märkivates tuletistes, kui nimetav on ühesilbiline ja lõpeb konsonandiga, nt *kuldne, raudne, muldne, nahkne*.

-line liitub nimisõnale, osutades üldjuhul olemuslikumale tunnusele kui *-ne*:

- a) mingile (hrl välisele) tunnusjoonele, nt *jooneline, praguline, plekiline, kortsuline*. Tuletusaluseks on harilikult konkreetnimisõna. Sageli esineb tuletusalusena nimisõna- või hulgasõnafraas, nt *suur nina > suurenina/line, kõrgepalgaline, tugevatoimeline; kolm haru > kolmeharu/line, kahekõiteline, tuhandepealine*. (Siiski: *laiaõlgne, sinisilmne, välejalgne, teravmeelne, mitmehäälnne; kõrgeväärtuslik, heasüdamlik*.) Selle rühma *line*-tuletised on enamasti asendatavad kaasäutlevas käändes nimisõnaga, nt *armiline (nägu) = armidega (nägu), suureninaline (mees) = suure ninaga (mees), kahevahetuse-line (töö) = kahe vahetusega (töö)*;
- b) kujule või vormile (nii konkreetsetes kui ka abstraktses mõttes), nt *silindriline, kristalliline, esemeline, laineline, sõnaline, numbriline, astmeline, massiline, irooniline*. Tuletusaluseks on nii konkreet- kui ka abstraktnimisõnad;
- c) alale või valdkonnale, nt *sõjaline, keeleline, hingeline, sisuline, vanuseline, aineline, ajalooline, plaaniline, perioodiline, loominguline, matemaatiline, elektriline*. Tuletusaluseks on enamasti abstraktnimisõna. Sellised *line*-liitelised täiendid on tihti asendatavad omastavalise täiendiga, nt *loominguline puhkus = loomingupuhkus, vanuseline vahe = vanusevahe*.

-line liitub omastavalisele tüvele. *ia-* ja *ika-*liitelised võõrsõnad on *-line* ees sageli lühenenud, nt *energia* > *energi/line*, *bioloogiline*, *demagoogiline*; *lingvistika* > *lingvisti/line*, *statistika* > *statistiline*. *ika-*liide säilib, kui on vaja eri sõnu tähenduslikult lahus hoida, nt *klassiline* – *klassikaline*, *füüsiline* – *füüsikaline*, *taktiline* – *taktikaline*.

-lik liitub peamiselt nimisõnatüvele, harvemini omadussõna- ja verbitüvele. Suurem osa *lik*-tuletisi osutavad tegevuses või olekus avalduvale tunnusele.

Nimisõnast lähtuvad tuletised väljendavad enamasti sarnasust toimes või olekus. Tuletusaluseks on sel juhul elusolendit (eriti isikut) väljendav sõna, harvemini muu sõna, nt *ori* > *orja/lik* 'käitub nagu ori', *lapselik*, *emalik*, *inimlik*, *reeturlik*, *süüdlaslik*, *peremehelik*, *kuninglik*, *natsionalistlik*, *aristokraatlik*; *masinlik*, *eeskujulik*, *pühalik*, *linlik*, *kroonulik*, *taevalik*. *-lik* annab tuletisi ka nimedest, nt *kristlik*, *euroopalik*, *goethelik*, *juhanliivilik*; *pariislik*, *tartulik*.

Muid nimisõnast lähtuvaid *lik*-tuletisi: *riiklik*, *isamaalik*, *ilmalik*, *isiklik*, *kohalik*, *ametlik*, *loomulik*, *korralik*, *õnnelik*, *rahulik*, *murelik*, *valelik*, *heasüdamlik*, *kirjalik*, *erandlik*, *vastandlik*.

Verbit lähtuvad tuletised märgivad, et vastav tegevus on kellelegi või millelegi iseloomulik, nt *kartlik laps* = *laps*, *kes kardab*, *leplik*, *kõlblik*, *kiuslik*, *leidlik*, *reetlik*, *mõistlik*, *kannatlik*, *õpetlik*.

Omadussõnatüvele liitaval *lik*-liitel on vähendav varjund, nt *kurblik*, *tuttavlik*, *arglik*.

-lik liitub harilikult nimetavalisele tüvele, nt *masin* > *masin/lik*. Omastavalisele tüvele liitub *-lik* alussõnade korral, mis alluvad lõpumuutusele *i* > *ja*, nt *asi* : *asja* > *asja/lik*, *kirjalik*, või on tugevneva astmevaheldusega, nt *rikas* : *rikka* > *rikka/lik*, *rahvalik*, *kohtulik*. Lühitüvele liitub *-lik lane*-liitelistes sõnades, nt *kangelane* > *kangelas/lik*, *gas-* ~ *kas*-lõpulistes sõnades, nt *kasakas* > *kasak/lik*, *kuningas* > *kuning/lik*, ning sõnades *südamlik*, *mätlik*, *inimlik*, *kodanlik*. Astmevahelduslike sõnade puhul, mis omastavas on kahesilbilised, nimetavas aga ühesilbilised, oleneb tuletistüve valik traditsioonist, vrd *kramplik* – *lapselik*. Uuemates sõnades, kus traditsiooni veel pole, samuti nimedest tuletamisel esineb sageli kahe-sugust kasutust, nt *ilmlik* ~ *ilmalik*, *londonlik* ~ *londonilik*.

Verbitüvede puhul liitub *-lik* harilikult ühesilbilisele konsonanttüvele, nt *tead/ma* > *tead/lik*, *tundlik*, *leidlik*, *nõudlik*, *petlik*; kahesilbiline vokaaltüvi lüheneb ühesilbiliseks, nt *tõtta/ma* > *tõt/lik*, *kõlba/ma* > *kõlb/lik*.

Esmavärtlaliste astmevahelduseta tüvede puhul liitub liide tüvevokaalile, nt *sobi/ma* > *sobi/lik, surelik, pärilik*.

-tu väljendab omaduse puudumist.

Nimisõnale liitudes näitab see nimisõnaga märgitu puudumist, nt *andetu inimene* 'inimene, kellel pole annet', *maitsetu, sisutu, tundetu, kultuuritu, sarvitu*. **-tu** liitub ka enesekohasele asesõnale *ise* > *isetu*.

Osa nimisõnatüvelisi **tu**-omadussõnu langeb tähenduslikult kokku alusõna ilmaütleva käände vormiga, nt *alusetu süüdistus* = *alusetu süüdistus, lõhnatu gaas* = *lõhnata gaas*. Osa omadussõnu on siiski tähenduslikult iseseisvunud ega ole asendatavad käändevormiga, vrd *sõnatu* – *sõnata, vahetu* – *vaheta, abitu* – *abita, korratu* – *korrata, keeletu* – *keeleta, jäägitu* – *jäägita, näotu* – *näota*.

Nimisõnalise alusõna puhul liitub **-tu** omastavalisele tüvele. *mõte*-tüüpi sõnade puhul võib tuletise välde nõrgeneda, nt *tarbetu* (III või II v), *maitsetu, kaitsetu, andetu*. See ei tohi aga väljenduda kirjapildis, nt *mõte* : *mõtte* > *mõtte/tu*, mitte **mõtetu*.

Verbi *ma*-tegevusnimele liitudes näitab **tu**-liide:

- a) objekti allumatust tegevusele, tuletised on sisult passiivsed, nt *lahendamatu ülesanne* = *ülesanne, mis ei ole lahendatav*. Selliste omadussõnade tuletusaluseks saab olla ainult sihiline verb;
- b) subjekti mittetoimimist, tuletised on sisult aktiivsed, nt *halastamatu inimene* = *inimene, kes ei halasta*. Enamasti on tuletusaluseks sihitu verb, üksikjuhtudel ka sihiline verb, nt *tähelepanematu, mõtlematu, usaldamatu, läbilaskmatu, taipamatu, kannatamatu, kartmatu*.

Sisult passiivsed tuletised osutavad enamasti tegevuse võimatusele. Nende jaatavaks vasteks on *tav*-kesksõna, nt *ületamatu raskus* = *raskus, mida pole võimalik ületada* – *ületatav raskus* = *raskus, mida on võimalik ületada*. Kuid leidub ka üksikuid mittemodaalseid tuletisi, vasteks *tud*-partitsiip, nt *ootamatu külaline* = *külaline, keda ei oodatud* – *oodatud külaline* = *külaline, keda oodati*. Sisult passiivsete omadussõnade tuletustüvi on harilikult isikulise tegumoe vormis, kuid kasutatakse ka umbisikulisi tuletustüvesid, enamasti esimeste paralleelvõimalusena, nt *vastuvõtmatu* = *vastuvõetamatu, kujutlematu* = *kujuteldamatu*. Osal juhtudel on toimunud tähenduste spetsialiseerumine, isikuline tüvi annab subjektiivilise, umbisikuline objektiivilise tuletise, nt *mõistmatu*

inimene – mõistetamatu tegu, tähelepanematu kuulaja – tähelepandamatu kuulaja, mõtlematu küsija – mõeldamatu küsimus.

matu-omadussõnade tähendus on enamikul juhtudel erinev *mata*-vormide tähendusest. *matu*-omadussõnad näitavad, et tegevus ei ole võimalik, nt *ravimatu haigus* 'haigus, mida ei ole võimalik ravida', *mata*-vorm, et tegevus ei ole veel toimunud, nt *ravimata haigus* 'haigus, mida ei ole ravitud'. Osal juhtudel tähenduserinevus siiski puudub, nt *harimatu inimene* = *harimata inimene*, *teenimatu kuulsus* = *teenimata kuulsus*, *piiramatu voli* = *piiramata voli*. *matu*-omadussõnad on kirjakeelsemad, *mata*-vormid rahvakeelsemad.

-kas liitub peamiselt nimi- ja omadussõnale. Nimisõnale liitudes näitab **-kas** omaduse rohkust, nt *turi* : *turja* > *turja/kas*, *andekas*, *vaimukas*, *viljakas*, *edukas*, *mahlakas*, *eakas*, *jõukas*, omadussõnale liitudes omaduse vähesust, nt *hapu* > *hapu/kas* 'kergelt hapu', *punakas*.

Liitub pms kahe-, hrv ühesilbilisele omastavalisele tüvele. *mõte*-tüüpi sõnade puhul võib tuletise välde nõrgeneda, nt *maitsekas* (III või II v), *andekas*, *toimekas*, *kombekas*. See ei tohi aga väljenduda kirjepildis, nt *mõte* : *mõtte* > *mõtte/kas*, mitte **mõtekas*.

Üksikuid tuletisi on ka verbist, nt *kiusama* > *kiusakas*, *kuulekas*, *tormakas*, asesõnast, nt *ise* > *isekas*, ja määrsõnast, nt *püsti* > *püstakas*, *vildakas*.

-jas väljendab nimisõnale liitudes sarnasust, nt *klaas* > *klaas/jas* 'klaasi-taoline', *tuhkjas*, *kerajas* 'kerakujuline', *koonusjas*, *rombjas*, *nooljas*, *pähkeljas*, omadussõnale ja hrv ka verbile liitudes omaduse vähesust, nt *must* > *must/jas* 'mustapoolne', *tõmpjas* 'tõmbivõitu', *lauskjjas*, *kumerjjas*; *helkima* > *helk/jas*, *kleepjas*. Erinevalt *lik*-tuletistest, mis väljendavad funktsionaalset sarnasust, näitavad *jas*-tuletised füüsilist sarnasust.

Liitub hrl nimetavalisele tüvele. Kolmandavärtliline vokaallõpuline alustüvi lüheneb, nt *lääge* > *lääg/jas*, *helkima* > *helk/jas*. Kolmandavärtlise konsonantlõpuliste alussõnade välde tuletises nõrgeneb, nt *peegel* (III v) > *peegeljas* (II v).

-ke(ne) on käändsõnaliide (vt SM 25), mis väljendab ka omadussõnale liitudes deminutiivsust, esinedes sageli koos teise deminutiiviliitega *-u*, nt *väetike(ne)*, *nõdruke(ne)*, *kitsuke(ne)*.

Liitub omastavalisele tüvele: *armas* : *armsa* > *armsa/ke(ne)*, *vaeseke(ne)*, *vääkseke(ne)*.

Mitteproduktiivseid omadussõnaliiteid

- SM 36 **-ik**, nt *vastik, metsik, lapsik, saksik, ülemeelik, sõõrik* = *ümarik, vöödik, joonik, lapik*.
- lane**, nt *aeglane, väiklane, kerglane, õiglane, haiglane, ühtlane, kahtlane, täidlane*.
- ldane**, nt *vanaldane, lüheldane, laialdane, pikaldane, üksildane, väheldane, haruldane, küllaldane, liialdane*.
- mine** väljendab paiknemist millegi suhtes, olles sünonüümne liitsõnaosaga *-poolne*, nt *selgmine* = *seljapoolne, tipmine, äärmine, otsmine, servmine, nurkmine, seesmine, tagumine, eesmine, alumine, eelmine*.
- (V)s**, nt *aus, ilus, mõjus, armas, hoolas, võimas, õõnes, õnnis*.
- (u)r**, nt *himur, kidur, pahur, põdur, tuhkur* 'tuhakarva, tuhkjas', *vagur; ihar*.
- v**, nt *lihav, verev, vägev, ülev, terav, mugav, tugev, edev*.

Eesliited

- SM 37 Nagu nimisõnadel, nii ka omadussõnadel eesliited puuduvad. Siingi on eesliitele kõige lähemal prefiksoid *eba-*. Omadussõnale liitudes väljendab *eba-* eitust, nt *ebaaus, ebaharilik, ebakindel, ebakorrektn, ebaõiglane*. Prefiksoidi *eba-* esinemine on piiratum kui eitaval pooleesliitel *mitte-*. *Eba-* liitub päris omadussõnadele ja mõnele seisundit väljendavale *tav-*kesksõnale, mida võib ka omadussõnana käsitada, nt *ebameeldiv, eba-usutav*. Seevastu *mitte-* liitub nii omadussõnadele, nt *mitteametlik*, kui ka kesksõnadele, nt *mitteköetav, mittetasuv*. *Eba-* eeldab, et adjektiiv väljendab normaalolukorda. Seetõttu ei liitu *eba-* nt antonüümipaari negatiivsele liikmele, vrd *ebatasane* – **ebakonarlik*. Eitussõnal *mitte* seegust piirangut pole, vrd *mittetasane* – *mittekonarlik*. Kuid seal, kus *eba-* on võimalik, on ta ühtlasi loomulikum kui *mitte-*, st *ebaaus, ebaharilik, ebatavaline* on parem kui *mitteaus, mitteharilik, mittetavaline*.

Liitomadussõnad

Põimliitomadussõnad

Nimisõna + omadussõna

SM 38 Nimisõnalise laiendosa liitomadussõnad on võrdlus- või suhteadjektiiivid.

1. Sisult võrdluslikud liitsõnad väljendavad harilikult omaduse suurt määra, laiendosa tähistab võrdlusalust, millel eeldatakse olevat vastavat omadust väga palju. Määra väljendavate liitsõnade laiendosa on alati **nimetavas** käandes. Nt *raudköva* 'köva nagu raud', *siidpehme*, *tinaraske*, *juuspeen*, *nõelterav*, *küünalsirge*, *peegelsile*, *mesimagus*, *surmvaikne*, *välkkiire*, *lindprii*, *piltilus*, *jääkülm*, *kaljukindel*, *lumivalge*, *süsimust*. Mõned laiendnimisõnad on kaotanud võrdlusaluse funktsiooni ja muutunud määramäärsõnadeks või prefiksoidideks, nt *ime-*: *imepisike*, *imeilus*, *imetugev*; *maru-*: *maruandekas*, *marusuur* (vt SM 40).

Määratähendus puudub võrdlusomadussõnadel, mille põhisõnaks on võrdlussuhet ennast väljendavad adjektiivid *sarnane* ja *taoline*, nt *temasarnane*, *omataoline*, *õpikutaoline*.

Võrdlusalust märkiv laiendosa võib ka täpsustada värvitooni. Sellisel juhul on vahel võimalik nii nimetav kui ka omastav kääne, nt *kirsspunane* = *kirsipunane*, *sidrunkollane* = *sidrunikollane*, *lehtroheline* = *leheroheline*, *sammalroheline* = *samblaroheline*; vahel ainult nimetav, nt *kastanpruun*, *vaskpunane*, *õlgkollane*, *oliivroheline*, *mesikollane*.

2. Suhteliitsõnade laiendosa nimetab, mille suhtes omadus avaldub, ning vastab järgmistele kaassõnafraasidele ja käändevormidele: nimi-sõna omastav + *poolest*: *saagirikas* = *saagi poolest rikas*; N om + *suh-*tes: *külmatundlik* = *külma suhtes tundlik*; N om + *vastu*: *inimvaenulik* = *inimeste vastu vaenulik*; N om + *peale*: *naistemaias* = *naiste peale maias*; N seestütl: *tolmuvaba* = *tolmust vaba*; N alaleütl: *keskkonnaohtlik* = *keskkonnale ohtlik*; N saav: *elamiskõlblik* = *elamiseks kõlblik* jt. Laiendosa on üldiselt **omastavas** käandes, v.a s-liitumisega *nakkusohtlik*, *haigusvaba*, *külalislahke*, *elamiskõlblik* ja *inim-*: *inimvaenulik*, *inimpelglik*.

Seda tüüpi liitsõnade sisuliseks keskmeks on enamasti laiendsõna, kuna põhisõnaks on harilikult oma põhitähendusega võrreldes üldisema tähenduse ja laiema seostumisvõime saanud omadussõna, mis toimib liite taoliselt ja ongi mõnikord asendatav liitega, nt *anderikas* = *andekas*, *lumevaba* = *lumetu*. Liitetaolisteks sõnadeks (sufiksoidideks) on kujunenud: **-vaene**: *andevaene*, *hapnikuvaene*, *kultuurivaene*, *õunavaene*; **-rikas**: *anderikas*, *hapnikurikas*, *kultuuririkas*, *õunarikas*; **-rohke**: *lasterohke*, *kaubarohke*, *lillerohke*; **-kindel**: *ilmastikukindel*, *iseloomukindel*; **-sõbralik**: *inimsõbralik*, *lastesõbralik*; **-vaenulik**: *inimvaenulik*, *lastevaenulik*; **-vaba**: *alkoholivaba*, *maksuvaba* jne.

NB! *sõbralik*-liitsõnadega kiputakse liialdama, unustades et sõnas *-sõbralik* säilib midagi tema lähtetähendusest ka siis, kui ta esineb liitsõna osana. Vrd sobiv *lastesõbralik koer* ja sobimatu *lastesõbralik pliiit* 'lastele ohutu pliiit'. Sobimatud on sellised väljendid, nagu *käesõbralik kellarihm*, *kandjasõbralik pesu*, *keskkonnasõbralik pesupulber*, *elusõbralik mööbel*, *inimsõbralik värv*, *kasutajasõbralik tööriist*.

Omadussõna + omadussõna

SM 39 Liitsõnad väljendavad üleminekuomadusi (eriti värvuste üleminekutoone), nt *punakaskollane*, *hallikassinine*, *mustjaspunane*, *hapukasmagus*, või põhiosaga märgitud omaduse intensiivsust, nt *helesinine*, *tumepunane*, *sügavpruun*, *tuhmkollane*, *säravvalge*; *hapukasmagus*, *imalmagus*, *kibesoolane*, *krõbekülm*, *ligemärg*, *ränkraske*, *kurikaval*, *hulljulge*. Laiendosa on **nimetavas**, v.a põhiosa *-kirju* puhul, mille laiendosa on omastavas: *halli-*, *musta-*, *punasekirju*. Üleminekuvärvuste puhul on laiendosa tihti *kas-* või *jas-*liiteline omadussõna. Kui selleks on ilma liiteta värviomadussõna, väljendab liitsõna pigem eri värvuste võrdset koosinemist kui üleminekutoone, nt *roheline-kollane-punane* ~ *rohekollapunane*, *sini-mustvalge* (*lipp*). Tegemist on seega rindliitsõnaga (vt SM 41).

Muutumatu sõna + omadussõna/kesksõna

SM 40 1. Liitsõna laiendosaks on omaduse määrale osutav määrsõna (sageli lühenenud) või pooleessõna. Omaduse suurt määra näitavad: **hiigel-**: *hiigelsuur*; **ilm-**: *ilmselge*, *ilmvõimatu*; **ime-**: *imekaunis*, *imepisike*; **kerge-**:

kerглоetav; **lõpp-**: lõppilus; **läbi-**: läbimärg, läbivillane; **maru-**: maruigav, marupikk; **mega-**: megahea; **puru-**: puruhaige, puruväsinud; **puu-**: puupaljas; **püsti-**: püstihull, püstirikas; **puht-**: puhtisiklik, puhtteoreetiline; **rask-**: rasksüttiv, rasksulav; **super-**: superodav; **surm-**: surmigav, surmkindel; **tuli-**: tulivihane; **tutt-**: tuttuus; **täis-**: täisvillane, täispikk; **veri-**: verivaene, verivärske; **üld-**: üldinimlik, üldrahvalik, üldkehtiv, üldtuntud; **üli-**: üliraske, üliväsinud.

Omaduse vähesust või keskmist määra näitavad: **pool-**: poolautomaatne, poolpehme, poolvillane, poolsurnud; **vähe-**: vähenõudlik, väheusutav; **kesk-**: keskkõrge.

Märkus. Liitsõna laiendosa asemel võib omaduse vähesust väljendada ka järelosa **-võitu**: kitsavõitu ja **-poolne**: vanapoolne.

2. Muid määrsõnu: **seni-**: senikuulmatu, senitundmatu; **enne-**: ennekuulmatu; **eel-**: eelviimane, eelolev, eelseisev; **järel-**: järelkuulata, järeltulev.

Rindliitomadussõnad

SM 41 Rindliitomadussõnu on eesti keeles vähe, enamasti kasutatakse nende asemel rindfraase, nt *väike ja armas (laps)*. Rindliitsõnu on: *kaubalis-rahaline, ühiskondlik-poliitiline, sotsiaal-majanduslik, sõnalis-muusikaline, roheline-kollane-punane ~ rohekollapunane, sinimustvalge (lipp), kurtumm, nõguskumer ~ kumernõgus (lääts)*. Sidekriipsu kasutuse kohta vt O 60 p 6.

MÄÄRSÕNAMOODUSTUS

Määrsõnaliited

SM 42 Liidete abil moodustatakse põhiliselt viisimäärsõnu, nt *viisakalt, kiiresti, kobamisi*, ja seisundimäärsõnu, nt *ärevil, istukil, selili, kummuli*, vähemal määral muid tähendusi väljendavaid määrsõnu. Piirid tähenduste vahel pole teravad.

-lt on kõige tavalisem määrsõnaliide eesti keeles. See muudab põhiliselt omadus- ja kesksõna viisimäärsõnaks, vrd *viisakas (käitumine) – (käitub) viisakalt, pilkav (naer) – (naerab) pilkavalt, solvunud (inimene) – (vaikib) solvunult, põhjendatud (puudumine) – (puudub) põhjendatult*. On ka nimisõnatüvelisi tuletisi, nt *osalt, hoobilt, aeg-ajalt, järk-järgult*.

Liitub omastavalisele tüvele.

Paraku on **-lt** kujunenud moeliiteks, mida kasutatakse ka seal, kus teda sugugi tarvis pole. Sellega markeeritakse tarbetult nii tüvimäärsõnu (*koheselt pro kohe, varasemalt pro varem*) kui ka määrsõnalisi tuletisi (*vastastikuselt pro vastastikku*). Veel rohkem aga tehakse **lt**-määrsõnu mitmesugustest sõnaühenditest (*igapäevaselt pro iga päev*). Tuletised ei väljenda ainult viisi, vaid muidki tähendusi, eriti aega. Vt SÜ 71.

-sti on üldiselt sünonüümne **lt**-ga, kuid vähem kasutatav. **-sti** annab tuletisi põhiliselt juuromadussõnadest ja **tav**-kesksõnadest, mitte aga **v**-, **nud**-, **tud**-kesksõnadest. Osa omadussõnade puhul on **lt**- ja **sti**-tuletised vabalt vahelduvad, nt *julgelt = julgesti, kiirelt = kiiresti, mugavalt = mugavasti, räbalalt = räbalasti*, osa puhul ilmneb tähenduserinevus, nt (*kummar-dab*) *kangelt – (tahab) kangesti, parajalt (soe) – parajasti (siis, kui ..)*. **tav**-kesksõnadest tuletatakse **-sti** abil tõenäosust ja ebakindlust väljendavaid adverbe, nt *arvatavasti, nähtavasti, kuuldavasti, mäletatavasti, loodetavasti*.

Liitub omastavalisele tüvele.

-mini tuletab määrsõnu peamiselt omadussõna komparatiivivormile liitudes, nt *kiiremini, paremini*. Võrdlustunnus ja liide kattuvad osaliselt, nt *targe=m=ini*.

-misi tuletab verbidest viisimäärsõnu, mis on harilikult sünonüümsed *des*-vormiga, nt *kobamisi* = *kobades* (*astuma*), *hiilimisi*, *aimamisi*, *kõhklemisi*, *naljatamisi*. Üksikjuhtudel on tuletusaluseks käänd- või määrsõna, nt *ridamisi* 'reastikku; järjest', *endamisi*, *pikkamisi*, *salamisi*, *vastamisi*.

Liitub vokaaltüvele.

-ti tuletab:

- onomatopoeetilistest ja deskriptiivsetest tüvedest viisimäärsõnu, nt *suts/ti*, *niuhti*, *praksti*, *naksti*, *sulpsti*, *siuhti*, *viuhti*, *hopsti*, *viu/di*, *sumdi*, *põmdi*, *kõmdi*, *karsumdi*. Helitule häälikule liitub *-ti*, helilisele *-di*;
- nimisõnadest tuletisi, mis väljendavad jaotumist (ajas, ruumis vm), nt *õhtu/ti* (*Käin õhtuti loengutel*), *sügiseti*, *kohati* (*võib esineda öökülma*), *isikuti* = *isikute kaupa* (*võivad tulemused olla väga erinevad*), või asendit, nt *seliti*, *küliti*, *serviti*, *nurgeti*, *sügavuti*;
- muudest tüvedest mitmesuguse tähendusega tuletisi, nt *igati*, *mõneti*, *samuti*, *kõigiti*, *mitmeti*, *kaheti* 'kahte moodi, kahte viisi', *otseti*, *põigiti*, *hiljuti*, *vääriti*, *vihuti*, *alati*, *võõriti*.

-tsi annab nimisõnadest tuletisi, mis väljendavad:

- liikumisteed, liide on sünonüümne tagasõnadega *mööda*, *kaudu*, *pidi*, nt *meri* > *meri/tsi* = *merd mööda*, *jäitsi*, *maitsi*, *puitsi*, *õhutsi*;
- tegevusvahendit, liide on sünonüümne kaasaütlevaga või tagasõnadega *abil*, *teel*, nt *telefon* > *telefoni/tsi* = *telefoniga*, *telefoni teel*, *meilitsi*, *käsitsi*, *sõnutsi*;
- tegevusviisi, nt *omavoli* > *omavoli/tsi*;
- asendit (kui tuletusaluseks on kehaosa nimetus), nt *selg* : *selja* > *seli/tsi* 'seljad vastamisi', *külitsi* 'külgepidi koos', *rinnutsi*, *karvutsi*, *silmitsi*, *näotsi*; osa asendimäärsõnu on sünonüümsed *kuti*-liiteliste määrsõnadega, nt *selitsi* = *seljakuti*; *rinnutsi* = *rinnakuti*.

Tuletustüve vorm varieerub. Osas tuletistes on tuletustüveks mitmuse tunnusega tüvi, nt *maitsi*, *silmitsi*.

-kesi tuletab:

- põhiliselt arvsõnadest ja muudest hulgasõnadest hulka väljendavaid määrsõnu, nt *kahekesi*, *kümnekesi*, *hulgakesi*, *mitmekesi*, *paljukesi*;

- b) määrsõna tüvedest üksikuid tegevusviisi väljendavaid määrsõnu, nt *salakesi, hiljukesi, tasakesi*.

Käändsõnalise alussõna puhul on tuletustüvi omastavakujuline.

-li tuletab käänd- ja määrsõnadest asendit või olukorda väljendavaid seisundimäärsõnu, nt *nägu* : *näo* > *näo/li, kõhuli, ninali, seljali* ~ *selili, küljeli* ~ *külili, pooleli, sageli, laiali, harali, ammuli, otse/li, valla/li, hajali, siruli, pinguli, kummuli*. Paljud *li*-määrsõnad on sünonüümsed *kil-* ja *kile*-määrsõnadega. Kuid *li*-tuletised märgivad nii asendis olekut kui ka asendisse minekut, samal ajal kui *kil-/kile*-liite puhul on see erinevus vormiliselt väljendatud: *on istuli* = *istukil, kukkus istuli* = *istukile, kápuli* = *kápakil(e), piluli* = *pilukil(e)*.

Tuletustüvi on ühe- või kahesilbiline nõrga astme vokaaltüvi.

-kil ~ **-gil, -kile** ~ **-gile** tuletavad seisundimäärsõnu, mis väljendavad asendit või olukorda, milles ollakse (alalütleva-kujulised) või millesse minnakse (alaleütleva-kujulised), väga harva ka asendit või olukorda, millest väljutakse (alaltütleva-kujulised), nt *kápp* : *kápa* > *kápa/kil, kápa/kile, kápa/kilt* (*on kápakil, laskus kápakile, tõusis kápakilt üles*), *praokil(e), pilukil(e), püsti* > *püsta/kil(e), otse/kil(e), loha/kas* > *loha/kil(e), istu/ma* > *istu/kil(e), kummargil(e), sorakil(e), vidukil(e), upakil(e), lääbakil(e), irvakil(e), lotakil(e), kükakil(e)*. Osa määrsõnu on sünonüümsed *li*-määrsõna või sisekohakäändelise määrsõnaga, nt *seljakil* = *selili, vidukil* = *vidus, pilukil* = *piluli* = *pilus*.

Tuletustüvi on harilikult kahesilbiline vokaaltüvi.

-vel, -vele tuletab verbidest kahekäändelisi seisundimäärsõnu, nt *hõõgu/ma* > *hõõg/vel, hõõg/vele* (*söed on hõõgvel, puhus söed hõõgvele*), *maksvel(e)*. Tuletustüvi võib olla ka mitteverbiline deskriptiivtüvi, nt *kalkvel(e), kihkvel(e)*.

Liitub ühesilbilisele konsonanttüvele.

-vil, -vile tuletab samuti kahekäändelisi seisundimäärsõnu, kuid enamasti kinnistüvele liitudes, nt *hajuvil(e), elevil(e), lodevil(e), ärevil(e), kohevil(e), puhevil(e), pinevil(e), põnevil(e), õhevil(e), irevil(e), sirevil(e)*.

Liitub kahesilbilisele vokaaltüvele.

-ldasa tuletab nimisõnast määrsõnu tähenduses 'millegi poolest': *kasv* : *kasvu* > *kasvu/ldasa* = *kasvu poolest, ealdasa, aruldasa, sisuldasa, loomuldasa, ajaldasa*.

Liitub omastavalisele tüvele.

-si on ebaproduktiivne liide, mille tuletised väljendavad peamiselt

- a) tegevusviisi, nt *argsi, vargsi, silmsi, ilmsi, vagusi, jalgsi, pimesi, sedasi, tahtsi*;
- b) liikumissuunda või -teed, nt *edasi, tagasi*. Tuletised *maisi* ja *jäisi* on keeletarvituses asendunud ilmekamatega – *maitsi* ja *jäitsi*.

-kuti tuletab määrsõnu, mis väljendavad asetust üksteise suhtes, nt *kael* : *kaela* > *kaela/kuti, kohakuti, vastakuti, otsakuti, seljakuti, rinnakuti, küljekuti, ristakuti, ülekti*. *kuti*-määrsõnad on sünonüümsed *stikku*-liitelistega: *kaelakuti* = *kaelastikku*, mõnel juhul ka *misi*-liitelistega, nt *vastakuti* = *vastastikku* = *vastamisi*, või *tsi*-liitelistega, nt *seljakuti* = *selitsi*.

-stikku tuletab nimisõnadest või määrsõnadest määrsõnu, mis väljendavad asetust üksteise suhtes, nt *rida* : *rea* > *rea/stikku* ~ *ridastikku, kaelastikku, otsastikku, küljestikku, äärestikku; peal* > *peali/stikku, lähestikku, kohastikku*.

Liitmäärsõnad

SM 43 Päris liitmäärsõnu, s.o otseselt liitmise teel moodustatud liitmäärsõnu, on eesti keeles vähe. Selliseid saadakse nt eesosa *pool-* või järelosa *-võitu* lisamisel määrsõnale: *poolmuidu, poolvägisi; varavõitu, vähevõitu*.

Enamik liitmäärsõnu on kujunenud mingi fraasi määrsõnastumise teel: (käändsõna + kaassõna) *aegamööda, igapidi, kahevahel, mispärest, käekõrval, käepärest, käsikaudu, mehemoodi, muuseas, omasoodu, omavahel, vahepeal, äärepealt*; (kaassõna + käändsõna) *allamäge, altkulmu, eeskätt, ülemäära* jne; (käändsõna + määrsõna) *hädavaevu, puupüsti, ükspuha*; (käändsõna + käändsõna) *kahekorra, omapead, ükskõik*; (käändsõna/määrsõna + verbi käändeline vorm) *vahetpidamata, alalõpmata, pealtnäha*.

Osa fraase on alles määrsõnastumas ning vormistatakse kord kokku, kord lahku (vt O 45).

Liitmäärsõnade allrühm on **tüvekordusega määrsõnad**, nii onomatopoeetilised või deskriptiivsed **reduplikatiivmäärsõnad**, nt *liipadi-laapadi*, *tipa-tapa*, *risti-rästi*, *köötsa-köötsa*, *sulla-sulla*, kui ka muud tüvekordusega sõnad, nt *aeg-ajalt*, *sõna-sõnalt*, *tükk-tükilt*, *järk-järgult*. Enamasti kirjutatakse kordusmäärsõnad sidekriipsuga (vt O 60 „Sidekriips tuleb panna“ p 5 ja 6), kuid on ka kokkuvormistisi, nt *uisapäisa*, *ääriveeri*.

VÕÕRSÕNADES KASUTATUD VÕÕRLIITEID

- SM 44 **-a** ld algselt grammatilise naissoo tunnus: *summa, villa, fauna, floora, firma*
- aad** pr a) tegevus, üritus: *kanonaad, maskeraad, paraad, blokaad, olümpiaad*; b) koht: *promenaad, estraad, esplanaad*; c) toit: *limonaad, šokolaad, karbonaad, marmelaad, marinaad, rafinaad*
- aan, -an** ld pr isik: *intrigaan, dekaan, puritaan, kurtisaan, veteran, šarlatan, partisan*
- aarium, -eerium, -oorium** ld asutus, kogu, koht: *akvaarium, herbaarium, kommentaarium, ministeerium, sanatoorium, observatoorium, auditorium*
- aaz** pr pms tegevus või tegevuse tulemus: *reportaaž, massaaž, sabotaaž, šantaaž, spionaaž, pilotaaž, montaaž, dreenaar, instruktuaž, kollaaž*, ka koht, asi, kogu: *garaaž, passaaž, ermitaaž, peisaaž, trikotaaž, kilometraaž, tiraaž, litraaž, tonnaaž*
- and, -end** ld isik, kellele tegevus on suunatud: *eksaminand, diplomand, promovend*
- anss** pr abstraktmõiste, tegevus või tegevuse tulemus: *nüanss, renessanss, balanss, bilanss, romanss, avanss, allianss, reveranss*
- ant, -ent** ld isik, kes tegutseb: *doktorant, magistrant, laborant, assistent, dotsent, intelligent*
- ants, -ents** ld abstraktmõiste: *assonants, elegants, intelligents, kompetents, tendents, ekvivalents, dekadents, eksistents, konsekvents*
- bel** ld omadussõnaliide: *variaabel, respektaabel, komfortaabel, noobel, sensiibel*
- ee** pr a) isik: *atašee, krupjee, rantjee, koriüfee*; b) koht: *fuajee, kabaree, kupee, palee, allee*; c) asi: *kombinee, klišee, negližee, glasse, želee, filee*; d) üritus, tegevus: *dinee, defilee, supee, turnee*; e) abstraktmõiste: *renomee*
- eeri-** ld, **-iseeri-** kr tegusõnaliide: *vibreerima, instrueerima, intervjuueringa, retsenseerima, rehabiliteerima, kristalliseerima, organiseerima, pastöriseerima, filosofeerima, polemiseerima, teoretiseerima*. Vt ka SM 19
- ess** pr a) naisisik: *paruness, komtess, poetess, printsess*; b) abstraktmõiste: *finess*

- ett** pr algselt vähendava tähendusega: *klosett, parkett, pakett, omlett, kušett, vagonett, rakett, piruett, bankett, operett, kokett*
- ia** kr ld abstraktmõiste: *harmonia, hierarhia, filoloogia, graatsia, koopia, materia, preemia, seeria*
- iin** ld pr a) isik: *blondiin, jakobiin, beduiin, kretiin, baleriin*; b) aine, materjal: *aspiiriin, heroiin, steariin, margariin, kofeiin, musliin, dermatiin*; c) asi: *trampliin, giljotiin, tamburiin, peleriin, limusiin*; d) abstraktmõiste: *meditsiin, doktriin, distsipliin, rutiin*
- iit** kr a) aine: *dünamiit, grafiit*; b) haigus (eriti põletik): *bronhiit, pleuriit, apenditsiit*; c) rahva või seltsi liige: *semiit, eremiit, jesuiit*
- iiv** ld pms abstraktmõiste, kuid ka isik ja isikute kogu: *aktiiv, passiiv, negatiiv, illatiiv, motiiv, korrektiiv, direktiiv, detektiiv, konservatiiv, kollektiiv, kooperatiiv*; esineb sageli liitse omadussõnaliite **-iivne** koosseisus: *passiivne, positiivne, deskriptiivne*
- ioon, -jon** ld tegevus, tegevuse tulemus: *operatsioon, demonstratsioon, provokatsioon, tsivilisatsioon, divisjon, kautsjon, misjon, oksjon, komisjon, revisjon*
- ism** kr suund või vool: *sotsialism, freudism, realism, pluralism, humanism, separatism*
- iss** pr naisisik: *direktriss, abtiss*
- ist** kr isik: *sotsialist, traktorist, lingvist, arborist*
- istika** kr tegevusala: *kriminalistika, lingvistika*
- k** kr isik: *füüsik, matemaatik, tehnik, puberteetik*
- ka** kr tegevusala: *füüsika, küberneetika, aeroobika, tehnika, robotika*
- ment** ld tegevuse üksikjuhtum, tulemus, vahend, ese, laad: *eksperiment, dokument, testament, instrument, argument, temperament*
- on** kr, **-um** ld kesksoo tunnus, jääb eesti keeles sageli ära: *leksikon, staadion, meetrum, seerum, tsentrum, antiseptik(um), antibiootik(um)*; sama **-um** sisaldub ka liitliidetes **-ium, -arium, -erium, -oorium**: *gümnaasium, müsteerium, harmoonium, morfium*; **-eum**: *muuseum, lütseum*
- oon, -on** kr pr asi, koht, isik, nähtus: *tsüklon, elektron, kaanon, batoon, pontoon, rajoon, spioon, argoon, följeton, kompanjon*
- or** ld a) tegija: *oraator, diktaator, doktor, korrektor, direktor, professor*; b) seade, riist: *traktor, separaator, süntesaator, karburaator*
- os** kr, **-us** ld algselt meessoos tunnus, jääb eesti keeles sageli ära: *kosmos, papüürus, hümn, rütm*

- (si)s** kr tegevus, tegevuse tulemus, nähtus: *praksis, skepsis, askees, genees, faas, fraas, kriis, tees, analüüs*
- uur** ld a) tegevus, tegevuse tulemus: *protseduur, dressuur, tsensuur, karikatuur, diktatuur, korrektuur*; b) kogum: *klaviatuur, aparatuur, literatuur, klientuur*; c) asutus, seisus, amet: *registratuur, prokuratuur, prefektuur, professuur, magistrantuur, doktorantuur*
- äär, -är** pr a) isik: *reaktsionäär, revolutsionäär, kollektsionäär, funktsionäär, miljonär, pensionär, aktsionär*; b) ese, nähtus: *reväär, barjäär, portjäär, karjäär*
- öör, -ör** pr a) tegija: *amatöör, montöör, stažöör, marodöör, režissöör, sutenöör, kontrolör, komandör, prokurör*; b) nähtus, asi: *liköör, interjöö, odöör, transportöör*

NB! Võõrliited saavad liituda ainult võõrtüvedele, nagu siinsest loendistki näha.

Kirjandust sõnamoodustuse kohta

- M. Ereht, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare,** Eesti keele grammatika I. Morfoloogia. Sõnamoodustus. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut, 1995.
- R. Kasik,** Eesti keele sõnatuletus. Kolmas, parandatud trükk. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2010.
- R. Kasik,** Eesti keele sõnamoodustus. (= Eesti keele varamu I.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2015.
- K. Kerge,** Liitsõna. Mõisteid ja seoseid. (= Preprint KKI-51.) Tallinn: Eesti NSV Teaduste Akadeemia Ühiskonnateaduste Osakond, 1990.
- V. Tauli,** Eesti grammatika I. Hääliku-, vormi- ja sõnaõpetus. Uppsala: Institutionen för finsk-ugriska språk, 1972.

SÜNTAKS

Sissejuhatus

Lauseõpetus ja lause

SÜ 1 **Lauseõpetus** ehk **süntaks** on grammatika osa, mis kirjeldab lausete ehitust – missugustest osadest lause koosneb ja missugused on nende osade seosed ja funktsioonid.

Lause on lausungi kui suhtlusüksuse grammatilisi realisatsioone – suulises keeles üks paljudest, kirjalikus keeles aga põhiline. Lause kui suhtlusüksuse abil kas väidetakse midagi mingi sündmuse kohta, nt *Juhan luges lehte*, küsitakse midagi mingi sündmuse kohta, nt *Kas Juhan luges lehte?*, kästakse kellelgi midagi teha, nt *Loe lehte!*, ilmutatakse soovi, et mingi sündmus leiaks aset, nt *Loeks Juhan ometi lehe läbi!*, või avaldatakse imestust mingi sündmuse toimumise üle, nt *Juhan luges tõesti lehe läbi!* Lause tähenduses on seega põimunud mingi sündmuse kirjeldus kõneleja suhtluseesmärgiga.

Tüüpiline lause sisaldab **pöördelist** ehk **finiitset verbivormi** (vt M 72) ja ühe või mitu sellist osa, mille keskmeks on käänd- või määrsõna, nt *Minu poeg / lõpetas / mullu / Tartu ülikooli*.

Tüüpilised laused on **lihtlaused**, s.o laused, mis ei sisalda teisi lauseid. Lause, mille koosseisus on mitu osalauset, on **liitlause**, nt *Vihma sajab ja päike paistab. Ma tean, et sul on õigus*.

Lause kui ehituslik tervik ei pruugi kirjas alati kokku langeda **ortograafilise lausega**, mis algab suurtähega ja lõpeb lauselõpumärgiga. Ortograafiline lause võib vastata ka liitlause osalausele või hoopis mitme liht- või liitlause ühendile, nt üks liitlause, aga kaks ortograafilist lauset: *Kõik nägid seda pealt. Aga ometi ei teinud keegi midagi*; üks ortograafiline lause, aga kaks päris lauset (teine algab asesõnaga see): *Siin on naine, kellele on äsja teatatud, väga saamatult muide, et ta abikaasa sõidab teisega ära, see naine jumaldab oma meest ja tema ainuke reaktsioon on vastus: „Suurepärane. Kui tema on õnnelik, siis olen seda ka mina.“* (ilukirjandustölge, 1991)

Tüüpiline lause on **täislause**, s.o ehituselt täielik lause. Keelekasutuses on rohkesti ka mittetäielikke lauseid. Osa neist on sellised, kuhu puuduvad lauseelemente on võimalik juurde mõelda eesti keele lauseehitust tundes, nt *Peeter tuli koju ja läks magama* (→ .. *Peeter läks magama*). Need on **väljajättelised laused** ehk **lünklaused** ehk **elliptilised laused**. Teine osa on sellised, kus millegi puudumisel on kindel tähendus, nt lause *Selle teeb valmis paari päevaga* puhul järeldub aluse puudumisest, et öeldu kehtib kelle tahes kohta. Niisugused laused on **vaeglaused**. Nii lünk- kui ka vaeglausete kirjeldus kuulub otseselt süntaksi ülesannete hulka. Keelekasutuses, eriti suulises argivestluses kohtab aga väga sageli lausungeid, kust on välja jäetud kõik peale uut infot väljendava osa. Niisuguse „kokkuhoidliku“ lausungina võib toimida mis tahes sõnade ühend või sõnavorm. Vt nt järgmist dialoogi:

Tere päevast! Pakk. – Kellele? – Jüri Tammele. – Vale korter. Teine üks paremalt. – Tänan. – Pole tänu väärt.

Sellised lausungid pole laused. Neid kirjeldatakse suulise keele käsitluses, mitte tavasüntaksis.

Lause moodustajad

SÜ 2 Lause koosneb sõnadest (täpsemalt sõnavormidest). Kuid lause pole lihtsalt üksteise järele lükitud sõnade jada, vaid hierarhilise ehitusega moodustis, mis jaguneb mitmesuguse keerukusastmega vahetervikuteks ja alles lõppastmel üksiksõnadeks. Niihästi need vahetervikud kui ka sõnad on lause **moodustajad**. Moodustaja terviklust näitab tema asendatavus tekstis asesõnaga. Nt sõnade ühendit *väike poiss* lauses *Väike poiss andis koerale kondi* võib vajaduse korral asendada järgnevas kontekstis ase-sõnaga *ta*: *Väike poiss andis koerale kondi, sest tal hakkas koerast kahju*. Samuti saab seda lauset käsitada vastusena küsimusele *Kes andis koerale kondi?*, milles moodustaja *väike poiss* vasteks on küsiv asesõna *kes*. Lause moodustajateks ei ole aga nt *koerale kondi* või *poiss* .. *koerale*, sest mingit asesõna nende sõnajadade asemele panna ei saa.

Moodustaja tervikluse näitajaks on ka see, et harilikult ei puuduta lause sõnajärje muutused moodustajasisest sõnade paigutust, st moodustajad liiguvad lauses tavaliselt tervikutena. Vrd *Väike poiss luges raamatut* – *Raamatut luges väike poiss* – **Väike luges raamatut poiss*.

Moodustajate alistus

SÜ 3 Moodustajaid seob suuremateks moodustajateks **alistus-** ehk **subordinatsiooniseos**. See on ühe moodustaja olenevus teisest. Alistavat moodustajat nimetatakse **põhjaks**, alistuvat **laiendiks**, põhja ja laiendi ühendit **põim-** ehk **subordinatiivtarindiks**.

Laiendeid, mille olemasolu, tähendusklass ja enamasti ka vorm on tingitud põhja leksikaalsest tähendusest, nimetatakse **seotud laiendeiks**. Näiteks lauses *Poiss kirjutab kirja* on nimisõna *kirja* verbi *kirjutab* seotud laiend. Nii tema olemasolu kui ka tähenduspiirangud (normaaljuhul ei saa *kirjutama*-verbi selline objektlaiend tähistada elusat, nt ei saa öelda **Poiss kirjutab tüdrukut*), lisaks veel laiendi grammatiline vorm (sihitise kääne) on tingitud verbi *kirjutama* tähendusest. Peale verbide võib seotud laiendeid olla ka muude sõnaliikide sõnadel. Näiteks lauses *Ta on mulle kade* on *mulle* omadussõna *kade* seotud laiend.

Märkus 1. Mõnikord ei pruugi seotud laiendi olemasolu olla tingitud niivõrd põhja enda tähendusest, kuivõrd konstruktsiooni kui terviku tähendusest. Näiteks verbi *rääkima* tavatähendusse ei kuulu tulemus, mistõttu verb *rääkima* ei nõua ka vastava seotud laiendi olemasolu lauses. Kuid selline laiend võib seal siiski olla, nagu näiteks lauses *Ta rääkis mu pehmeks*.

Märkus 2. Sõna seotud laiendite arvu nimetatakse selle sõna **valentsiks**. Kui sõna tingib näiteks kahte seotud laiendit, nagu sõna *lugema*, siis selle sõna valents on kaks ehk see sõna on kahevalentne. Öeldakse ka, et sõna *lugema* on **kahekohaline**. Selline ütlemisviis pärineb loogikast: sõna käsitatakse loogikalise predikaadina, millel on teatud arv argumendikohti, mida saab täita konkreetsete sõnadega. Enamik eesti keele sõnu on ühe-, kahe- või kolmevalentsed (-kohalised). Nullvalentseid sõnu on vähe – need on peamiselt ilmastiku- või füsioloogilised verbid, nt *Müristab. Iiveldab*. Vähe on ka sõnu, mille valents on suurem kui kolm.

Laiendid, mille olemasolu ja tähendus ei olene kas üldse või kuigi palju põhja leksikaalsest tähendusest, on **vabad laiendid**. Need laiendavad põhja üksnes sisu täiendamise kaalutlustel. Neid saab lisada väga paljudele ja väga erineva tähendusega sõnadele. Sellised on paljud määrused. Näiteks ajamääruse (*täna, eelmisel aastal, mõnikord* vms) või viisimääruse (*kiiresti, hästi* vms) võime lisada peaaegu kõigile verbidele: *Ma käisin täna linnas. Täna on külm ilm. Ta lõpetas eelmisel aastal ülikooli. Magasin hästi. Ta sõitis kiiresti* jne. Vabade laiendite hulka kuulub ka

enamik täiendeid (*ilus tüdruk*), omadus- ja määrsõnade määralaiendid (*väga ilus, üsna kiiresti*) jne.

Alistusseos, mis avaldub laiendi või põhja grammatilises vormis, on **grammatiline seos**. Grammatilise seose liigid on **sõltumine** ehk **rekt-sioon** ja **ühildumine** ehk **kongruents**.

Sõltumine on grammatiline seos põhja ja tema seotud laiendi vahel, mille puhul põhja leksikaalne tähendus määrab laiendi grammatilise vormi. Põhja leksikaalsest tähendusest võib oleneda käändsõna kääne või see, missugune kaassõna käändsõnaga seostub, nt *heitis voodisse*, aga *tõusis voodist*; *uhke poja üle*, aga *karm poja vastu*; verbi käändeline vorm, nt *tahab laulda*, aga *hakkab laulma*, ning lauselise moodustaja sidesõna, nt *Noored räägivad, et elu on ilus*. Mõnikord oleneb laiendi grammatiline vorm lisaks tähendusele ka põhja leksikaalsest kujust, nt *osales talgutel*, aga *võttis osa talgutest*.

Ühildumine on grammatiline seos põhja ja tema laiendi vahel, mille puhul ühe grammatiline vorm ja/või grammatiline tähendus määrab teise grammatilise vormi. Nt nimisõna laiendav omadussõna on nimisõnaga samas käändes ja arvus, st omadussõnaline vaba laiend ühildub nimisõnalise põhjaga käändes ja arvus: *ilus tüdruk, ilusale tüdrukule, ilusatest tüdrukutest*. Suunalt vastupidine on öeldisverbi ühildumine teda laiendava alusega isikus ja arvus, nt *Ma puhkan*. – *Sa puhkad*. – *Me puhkame*. Viisakusmitmusega lauses *Teie, noormees, olete haige* ei tingi öeldistäite *haige* grammatilist vormi mitte aluse grammatiline vorm, vaid tema grammatiline tähendus (ainsustähendus). Niisugust ühildumise eriliiki nimetatakse **sisuliseks ühildumiseks**.

Moodustajate rinnastus

- SÜ 4 Peale alistuse võivad moodustajad olla **rinnastus-** ehk **koordinatsiooniseoses**. See on süntaktiliselt võrdväärsete moodustajate vaheline seos, nt *Mees istutas aeda õunapuud ja marjapõõsad. Ta on väike, aga tubli. Taevas läks pilve ja hakkas vihma sadama*. Rinnastusseost vormistavad peamiselt sidesõnad. Rinnastusseoses moodustajatega tarind on **rindtarind** ehk **koordinatiivtarind**.

Süntaktilised üksused. Fraas ja fraasiliigid

SÜ 5 Ehituselt jagunevad moodustajad järgmisteks põhitüüpideks:

sõnavorm	<i>isa; luges; lehte</i>
fraas	<i>poisi isa</i>
osalause	<i>Poiss nägi, et isa luges lehte</i>

Neid põhitüüpe ja lauset ennast nimetatakse **süntaktilisteks üksus-**
teks.

Fraas on laiendatud sõna, s.o niisugune sõnade ühend, mille süntaktilised omadused määrab tema koosseisu kuuluv sõna kui fraasi peasõna. Näiteks järgmistes lausetes on fraasid *see poiss, väike poiss, see väike poiss* ja *poiss, kes seal istub* sõna *poiss* laiendused ning just sõna *poiss* ühesugusest vormistusest nähtub, et kõik nad toimivad ühtmoodi lause alusena.

NIMISÕNAFRAAS

(ALUSE FUNKTSIOONIS)

<i>See poiss</i>	<i>sööb saia</i>
<i>Väike poiss</i>	<i>sööb saia</i>
<i>See väike poiss</i>	<i>sööb saia</i>
<i>Poiss, kes seal istub,</i>	<i>sööb saia</i>

Märkus 1. Täpsema käsitluse kohaselt (vt „Eesti keele süntaks“ 2017) on fraas mitte ainult laiendatud sõna, vaid igasugune sõna lauses, mida on võimalik laiendada, st fraasiks peetakse ka ühesõnalisi moodustajaid nagu *poiss* lauses *Poiss sööb saia*.

Märkus 2. Fraasi peasõna ei tohi segi ajada fraasi põhjaga. Peasõna on fraasi enda koosseisu kuuluv sõna, tema tuumsõna, põhi aga teine moodustaja, mida fraas kui tervik laiendab. Nt fraas *ühe oma tuttavana* laiendab lauses *Ma rääkisin ühe oma tuttavana* verbi *rääkima*, mis on nimetatud fraasi kui terviku suhtes põhi. Selle fraasi peasõna on aga *tuttavana*, sest kui jätame täiendid *ühe* ja *oma* ära, siis järelejäänud osa süntaktiline funktsioon ei muutu.

Fraase liigitataksegi peasõna sõnaliigi järgi.

FRAASI LIIK	SÜMBOL	NÄIDE
nimisõnafraas	NP	<i>väike poiss</i>
omadussõnafraas	AdjP	<i>väga ilus</i>
määrsõnafraas	AdvP	<i>väga kiiresti</i>
kaassõnafraas	PP	<i>üle aia, laua peale</i>
hulga(sõna)fraas	QP	<i>kaks meest, palju mehi</i>
infiniitne verbifraas	InfP	<i>süüa saia, saia sööv</i>

Märkus. Keeleteaduses on tavaks kasutada fraaside tähistamiseks inglise lühendeid: VP – verb phrase, NP – noun phrase, AdjP – adjective phrase, AdvP – adverb phrase, PP – pre- and postpositional phrase, QP – quantifier phrase.

Tüüpilised fraasid on nimisõna-, omadussõna- ja määrsõnafraas. Need on tervikuna asendatavad asesõnaga (s.o asekäändsõnaga) või asemäär sõnaga. Nende komponente ei ole tüüpjuhul võimalik lahutada.

Infiniitsed verbifraasid, s.o fraasid, mille tuumaks on infiniitne (käändeline) verbivorm, on oma omaduste poolest lähedased osalausele. Infiniitverbil ei saa küll olla alust, kuid tal võib siiski olla muid finiiitverbile omaseid laiendeid, nt sihitis (*vaadata seda filmi*), ning infiniitverbi laiendeid on võimalik infiniitverbist lahutada, nt *Ma tahan vaadata seda filmi* – *Seda filmi tahan ma vaadata*. Sageli ongi infiniitseid verbifraase peetud mitte fraasideks, vaid infiniitseteks osalauseteks. Siinses süntaksis käsitatakse neid küll fraasidena, kuid kirjeldatakse koos muude osalausele lähedaste situatsiooni väljendavate konstruktsioonidega (absoluuttarin-ditega) **lauselühendite** ühisnimetaja all.

Finiitse verbifraasi mõiste aga puudub käesolevas süntaksis sootuks. Erinevalt infiniitsest verbist võib finiiitne öeldisverb seostuda ka alusega, mille olemasolu ja tähendusklass olenevad verbist samamoodi kui verbi muude laiendite puhul. Aluse pidamine verbifraasi osaks aga tähendaks kogu lause pidamist verbifraasiks. Finiiitverbi ühendit muude laienditega kui alus (nt *Väike poiss kinkis oma õele lilli*) nimetatakse siin **öeldisrühmaks**.

Mõnevõrra tinglik on hulga(sõna)fraasi paigutamine siia ritta, kuna hulgasõna ei ole sõnaliik. See mõiste hõlmab eelkõige põhiarvsõnu (*kaks meest*), kuid peale nende ka hulka väljendavaid nimi- ja asesõnu (*rühm mehi*, *hulk raamatuid*, *mitu päeva* jm) ning määrsõnu (*palju raha* jm), mis kõik käituvad lauses ühtmoodi.

Erinevalt muudest sõnaliikidest ei ole ase- ja arvsõnadel kogu sõnaliiki iseloomustavaid süntaktilisi omadusi. Asesõnad käituvad lauses samamoodi kui täistähenduslikku sõnaliiki kuuluvad sõnad, mida enamik neist asendab. Seetõttu pole olemas asesõnafraasi, vaid asesõnalise peasõnaga fraas võib olla kas nimisõnafraas (*meie*, XI klassi õpilased), omadussõnafraas (*umbes selline*) või hulgasõnafraas (*mitu meest*). Arvsõnadest käituvad põhiarvsõnad, nagu öeldud, hulgasõnadena, järgarvsõnad aga omadussõnadena (nt *täpselt kümnes* on seega omadussõnafraas).

Moodustajate semantilised funktsioonid

SÜ 6 **Semantilisest** aspektist tähistab lause tervikuna mingit sündmust, lause moodustajad aga selle sündmuse komponente. Verb (vahel koos mingi muu sõnaga) väljendab tegevust, protsessi või seisundit, verbi seotud laiendid sündmuse osalisi ning vabad laiendid sündmuse toimumise aega, kohta, viisi jm tingimusi või asjaolusid. Nt lauses *Juku luges hommikul ajalehte* väljendab tegevust verbivorm *luges*, tegijat *Juku*, objekti *ajalehte* ning tegevusaega *hommikul*.

Seotud laiendit, mis väljendab sündmuse kesksel osalist – tegevuse sooritajat, protsessis või seisundis olijat, nimetatakse **tegevussubjektiks**. Tegevussubjekti kesksus lauseehituses avaldub muu hulgas selles, et see toimib lausesiseste asenduste ning väljajättude „kontrollijana“. Just tegevussubjekt on see, kellele või millele viitavad näiteks lauses kasutatud enesekohased asesõnad: *Laps väsitas end ära*. Lausest *Tüdrukule meeldib poissi narrida* aga nähtub see, et infinitiivitarindist (*poissi narrida*) välja jäetav subjekt peab olema identne (sihitu) põhilause tegevussubjektiga, st narrija saab siin olla ainult tüdruk.

Olenevalt verbi tähendusest võib tegevussubjekti konkreetne sisuroll olla erinev. Tegevuslauses on tegevussubjekt harilikult **tegija (agent)**, s.o teadlikult toimiv, oma tegevust kontrolliv elusolend, nt *Mees lõhub puid*, tegija puudumise korral võib selleks olla ka vahend, nt *Pall lõhkus akna*. Taju- või tundesõnade puhul on tegevussubjektiks **kogeja**, s.o vaimses protsessis või seisundis olija, nt *Mulle meeldib muusika*, omamislauses **omaja**, nt *Mul on kaks venda* jne. Tegevussubjekt on peaaegu kõigis lauseis, kui mitte selgelt väljendatuna, siis vähemalt varjatud kujul (nt umbisikulises lauses).

Paljudes lausetes on lisaks tegevussubjektile ka **tegevusobjekt**. See on seotud laiend, mis näitab seda, kellele või millele tegevus või protsess on suunatud, nt *Poiss loeb raamatut. Ta ehitas endale suvila. Ma armastan sind. Ema käskis poisil ~ poissi tuppä tulla. Sa meeldid mulle*. Nii nagu tegevussubjekt, toimib ka tegevusobjekt süntaktiliste protsesside „kontrollijana“. Kui lauses on tegevusobjekt, siis „kontrollibki“ infinitiivi subjekti väljajattu just tegevusobjekt, mitte tegevussubjekt. Näiteks lauses *Ema kutsus lapse tuppä sööma* mõtestub infinitiivse verbifraasi subjektina just põhilause tegevusobjekt *laps*, mitte tegevussubjekt *ema*.

Ka tegevusobjekti roll võib olenevalt verbi tähendusest avalduda mitmel moel. See võib olla näiteks nn **patsient** – objekt, mis tegevuse tulemusena muudab seisundit või asukohta, nt *Ta avas akna. Isa viis poja kooli, käsitusobjekt* – objekt, millele tegevus on küll suunatud, kuid mida tegevus ei mõjuta, nt *Mari loeb ajalehte*, või **stiimul**, s.o psüühilise protsessi esilekutsuja, nt *Ma armastan sind*.

Moodustajate pragmaatilised funktsioonid

SÜ 7 Suhtluse seisukohast on lause peamiseks ülesandeks teate (väite, küsimuse vms) edastamine kuulajale. Info peab olema „pakitud“ kuulaja teadmisi ja kaasteksti arvestavalt. Funktsioone, mida moodustajad täidavad selleks, et info jõuaks kuulajani, nimetatakse moodustajate **pragmaatilisteks funktsioonideks**, lausestruktuuri, kus need funktsioonid avalduvad, aga lause **teate-** ehk **infostruktuuriks**.

Mis tahes info serveeritakse kuulajale niimoodi, et üks osa sellest võetakse teate lähtepunktiks, teine osa haagitakse selle külge. Seda osa lausest, mille kohta midagi teatatakse (teate lähtepunkti), nimetatakse **teemaks**. Ülejäänud lauseosa, mis väljendab seda, mida millegi kohta teatatakse, on **reema**. Nt lauses *Peeter luges raamatut* on teema *Peeter*, reema *luges raamatut*. Harilikult sisaldab teema adressaadile **tuntud** infot, reema aga **uut** infot. Teemat eristab reemast põhiliselt sõnajärg: teema on harilikult lause algul, reemast eespool. Olenevalt kontekstist võib lause teemaks saada kord üks, kord teine moodustaja. Nt lauses *Raamatut luges Peeter* on teema hoopis *raamatut* ja reema *luges Peeter*. Iga öeldisverbi korral on siiski mingi **primaarne** ehk **neutraalne** teema-reema liigendus. Vaadeldud näidete puhul esindab seda lause *Peeter luges raamatut* liigendus, kus teema on lause alus. Eri lausetüüpide puhul võib

primaarne teema olla erinev. Nt lauses *Marit vihastas Peetri saamatus* on primaarseks teemaks hoopis *Marit*.

Reemas võib olla esile tõstetud (fookustatud) kõige uuemat või ennus-tamatut ja seega kõige olulisemat infot väljendav osa – **fookus**, (Kes seal istub?) – *Seal istub MARI*. Fookustamiseks kasutatakse tavaliselt esile-tõsterõhku.

Moodustajatel on muidki pragmaatilisi funktsioone kui teema ja reema väljendamine. Moodustaja vorm võib osutada referendi (s.o selle, mida moodustaja tähistab) määratusele või määramatusele. Referendi **määratuse** ehk **definiitsuse** ja **määramatuse** ehk **indefiniitsuse** all mõistetakse seda, kas referent on (kõneleja arvates) kuulaja poolt identifitseeritav või mitte. Nt *Maril* (määratud) *käis üks sõber* (määramata) *külal*.

Lauseliikmed

SÜ 8 Lauses kindlaid semantilisi ja pragmaatilisi funktsioone täitvad moodustajad esinevad **lauseliikmetena**. Lauseliikmetel on kindel vorm ja süntaktilised (käitumis)omadused. Mõnikord on lauseliikmeid nimetatud **süntaktilisteks funktsioonideks**.

Eesti keele lauseliikmed on:

- a) **öeldis** ehk (**grammatiline**) **predikaat**,
- b) **alus** ehk (**grammatiline**) **subjekt**,
- c) **sihitis** ehk (**grammatiline**) **objekt**,
- d) **öeldistäide** ehk **predikatiiv**,
- e) **määrus** ehk **adverbiaal**,
- f) **täiend** ehk **atribuut**.

Täiend ja osa määrusi kuuluvad alati fraasi koosseisu, olles sedakaudu lause liikmed vaid kaudselt.

Öeldis on pöördeline verbivorm või sellega funktsioonilt võrdväärne finiiitse osisega ühend, nt *Poiss jookseb. Külalised on lahkunud. Poiss laskis jalga*.

Alus on tüüpjuhul nimisõna(fraas) nimetavas või osastavas käändes, mis väljendab öeldisega märgitud tegevuse sooritajat või olukorras olijat (st on ühtlasi tegevussubjekt). Nimetavas käändes alus ühildab endaga öeldisverbi arvus ja isikus, nt *Poiss magab. Ma magan / me magame. Õues jookseb lapsi*.

Sihitis on tüüpjuhul verbist sõltuv nimisõna(fraas) omastavas, osastavas või nimetavas käändes, mis väljendab objekti, millele tegevus on suunatud (st on ühtlasi tegevusobjekt), nt *Mees parandas autot. Mari andis Jürile kõrvakiilu. Jürile anti kõrvakiil.*

Öeldistäide on tüüpjuhul verbist *olema* sõltuv käändsõna(fraas) nimetavas või osastavas käändes, mis näitab, kes, mis või missugune on alusega tähistatu. Nimetavas käändes öeldistäide ühildub alusega arvus, nt *Laps(ed) on haige(d). Ta/nad on insener(id). Ta on Eesti paremaid maletajaid.*

Määrus on igasugune verbi laiend, mis pole sihitis ega öeldistäide, samuti igasugune omadus- ja määrsõna laiend, nt *Jüri andis Marile raamatu. Maril on raamat. Lähen tööle. Eile sadas. Ta hilines, sest auto läks katki. Ta oli karme vihastama. Ta on väga haige. Kell on üsna palju.*

Märkus. Määrusteks võivad olla nii vabad kui ka seotud laiendid. Nt lauses *Jüri andis eile Marile raamatu* on *eile* vaba määrus, *Marile* aga seotud määrus. Mõnes käsitluses peetakse määrusteks ainult vabu määrusi, seotud määrusi aga käsitatakse omaette lauseliikmena.

Täiend on nimisõna laiend, nt *pikk mees, pruudi pilt, linnast tulek.*

Mittelauseliikmelised lauseelemendid

- SÜ9 Peale lauseliikmete võib lause sisaldada elemente, mis ei ole lause moodustajad ega kuulu lauseliikmestruktuuri. **Sidendid** vormistavad moodustajate vahelisi rinnastus- ja alistusseoseid, nt *Poiss ja tüdruk jalutasid käsikäes. Ei maksa hädaldada, sest see ei aita. Üldlaiendid* modifitseerivad kogu lause tähendust, nt *Kahjuks ei saa ma teid aidata. Kiilud* ehk **parenteesid** lisavad ennekõike kommentaare, täpsustusi või hinnanguid lausega või mõne selle osaga väljendatu kohta, nt *Juhan Tammest (sнд 1974, abielus, kahe lapse isa) sai juhatuse esimees*. Kiilu eriliigiks on **üte** – nimetavas käändes nimisõnafraas, mis nimetab adressaati, kellele lause on määratud, nt *Jüri, tule siia!*

Lause põhitüübid

SÜ 10 Kõige tavalisem eesti keele lause on selline, mille aluseks on nimetavas käändes ja endaga verbi ühildav nimisõna(fraas), mis on ühtaegu nii tegevussubjekt kui ka teema. Niisugust lauset nimetatakse **normaal-lauseks**. Sellised laused on nt *Jaan ehitab suvilat* ja *Jaan magab*. Normaallauseid võivad olla sihitisega, s.o **sihilised** ehk **transitiivsed**, nagu *Jaan ehitab suvilat*, või ilma sihitiseta, s.o **sihitud** ehk **intransitiivsed**, nagu *Jaan magab*. Sihitu lause erijuhtumiks on **öeldistäitega** ehk **predikatiiviga lause**, nt *Jaan on haige/üliõpilane*.

On keeli, kus ongi vaid normaallauseid, nt inglise keel. Eesti keeles on siiski ka teistsuguseid lauseid, kus puudub üksühene vastavus teema, tegevussubjekti ning aluse grammatilise vormistuse vahel.

Olemasolu- ehk **eksistentsiaallause** väidab kellegi või millegi olemasolu mingis kohas ja/või mingil ajal, esitleb kedagi või midagi, nt *Õues on lapsed*. *Peenral kasvab lilli*. *Täna on kõva tuul*. Olemasolulause lausealguliseks teemaks ongi harilikult koha- või ajamäärus (*õues, peenral, täna*), alus, mis on ühtlasi tegevussubjekt (*lapsed, lilli, kõva tuul*), aga paikneb lause lõpus.

Omajalause on lausealguline teema samuti määrus, nimelt alalütlevas käändes valdajamäärus, nt *Tal on raamat*. Erinevalt olemasolulausest on see teema ühtlasi tegevussubjekt koos vastavate süntaktiliste omadustega („kontrollib“ näiteks enesekohast asendust lauses *Peetril on oma tuba*).

Kogejalause sarnaneb paljus omajalausega. Siingi on lausealguline teema harilikult alalütlevas käändes määrus, nt *Tal on häbi/piinlik/vaja lahkuda*, ja see täidab ühtlasi tegevussubjekti rolli, nagu näitab enesekohaste asesõnade ning infinitiivitarindi tõlgendus: *Peetril oli oma* (s.o Peetri) *sõbra pärast häbi*. *Peetril oli häbi lahkuda* (s.o Peeter lahkus). Kogejat märkiv lausealguline moodustaja võib olla ka sihitis, nt *Teda huvitab botaanika*. *Mind hämmastab teie võhiklikkus*. Erinevalt omajast ei pruugi kogēja siiski mitte alati lause algust eelistada. Vrd järgmisi eeljärjega lauseid: *Mulle meeldib suusatada* – kuid: *Sa meeldid mulle*. *Mind hämmastab teie võhiklikkus* = *Teie võhiklikkus hämmastab mind*.

Tulemus- ehk **resultatiivlause** on lausealguliseks teemaks seestütlevas käändes määrus, nt *Poisist kasvas mees*. Kui normaallausest markeeritakse tulemust, mitte lähteseisundit, nt *Poiss kasvas meheks*, siis tulemuslausest on asi vastupidine.

Mittennormaallauseile (vähimal määral kogejalauseile) on iseloomulik, et alus, kui see on lauses olemas, võib olla peale nimetava käände (täisalus) ka osastavas (osaalus), seejuures eituse korral lausa kohustuslikult, nt *Peenral kasvavad lilled / kasvab lilli. Peenral ei kasvanud lilli. Mul on head sõbrad / häid sõpru. Tal ei ole häid sõpru. Poisist kasvas mees. Poisist ei kasvanud meest.*

Nii asend verbi järel kui ka osastava käände võimalus ning asjaolu, et osastavoline alus ei ühilda öeldisverbi, muudavad mittenormaallause aluse osalt sihitise sarnaseks.

	TEEMA		REEMA	
normaallause	<i>Jaan</i>	TS:alus	<i>ehitab</i>	<i>suvila</i> TO:sihitis
	<i>Jaan</i>		<i>magab</i>	
	<i>Jaan</i>		<i>on</i>	<i>haige</i> öeldistäide
olemasolulause	<i>Aias</i>	määrus	<i>kasvab</i>	<i>lilli</i> TS:alus
omajalause	<i>Jaanil</i>	TS:määrus	<i>on</i>	<i>auto</i> alus
kogejalause	<i>Jaanile</i>	TS:määrus	<i>meeldib</i>	<i>muusika</i> alus
	<i>Jaanil</i>	TS:sihitis	<i>huvitab</i>	<i>muusika</i> alus
tulemuslause	<i>Jaanist</i>	TS:määrus	<i>tuli</i>	<i>muusik</i> alus

Omamist, kogemist ja resultatiivsust võib väljendada ka normaallausega, vrd *Mul on maja* (omajalause) – *Ma oman maja* (normaallause). *Sa meeldid mulle* (kogejalause) – *Ma armastan sind* (normaallause). *Poisist kasvas mees* (tulemuslause) – *Poiss kasvas meheks* (normaallause). Normaallause kasutuses nende tähenduste väljendamisel on märgata kasvutendentsi.

Lauseanalüüsist

SÜ 11 Traditsiooniline lauseanalüüs on ühetasandiline. Selle järgi on lause liikmeteks ainult sõnavormid. Lause *Väga väike poiss meisterdas suurt maja* liigendub traditsioonilise lauseanalüüsi kohaselt järgmiselt (alust märgib üks joon, öeldist kaks).

määrus	täiend		täiend	sihitis
<i>väga</i>	<i>väike</i>	<i>poiss</i>	<i>meisterdas</i>	<i>suurt maja</i>

Moodustajaanalüüsi järgi on lauseliikmeks üldjuhul moodustaja, seega mitte ainult sõnavorm, vaid ka suuremad süntaktilised üksused: fraasid

ja osalaused. Moodustajaanalüüs on mitmetasandiline. Iga liitse moodustaja koosseisu kuuluvad moodustajad on lauseliikmed, nende koosseisu kuuluvad moodustajad omakorda lauseliikmed ja nii kuni sõnavormideni välja. Et eri tasandite liikmed segi ei läheks, võib osalausete, lauselühendite ja fraaside piiride näitamiseks kasutada näiteks sulgesitust. Öeldist ja alust võib traditsioonilise analüüsi kombel märkida allajoonimisega. Muude lauseliikmete nimetused võib märkida vastavate moodustajate kohale. Muidugi võib kasutada ka muid esitusviise.

täiend				sihitis
määrus				täiend
[[<u>väga</u>] [<u>väike</u>]]	[<i>poiss</i>]	[<u>meisterdas</u>]		[[<i>suurt</i>] [<i>maja</i>]]

LAUSE EHITUS

Öeldis

Pöördelised verbivormid

SÜ 12 **Öeldiseks** on harilikult **pöördeline verbivorm**, nt *Poiss sõi saia*, või pöördelise vormi ühend käändelise verbivormiga, käändsõna või abimäär-sõnaga, nt *Ta pidi lahkuma. Kass pistis hiire nahka. Poiss sõi saia ära.*

Pöördelised verbivormid võivad olla ühesõnalised ehk lihtvormid, nt *Mees ehitas maja*, ja mitmesõnalised ehk liit- ehk analüütilised vormid. Liitvormid on **verbi täis- ja ennemineviku vormid**, mis koosnevad abi- verbi *olema* pöördelisest vormist ja põhiverbi mineviku kesksõnast, nt *Mees on/oli ehitanud maja. On/oli ehitatud maja*, ja **eitavad verbi- vormid**, mis koosnevad eitussõnast *ei; ära, ärge, ärgu, ärgem ~ ärme* ja põhiverbist, nt *Mees ei ehita maja. Ära ehita maja* (vt M 3, 72).

Perifrastilised verbivormid ja ahelverbid

SÜ 13 Verbi ühendid käändeliste verbivormidega, mis kokku moodustavad liit- öeldise, on perifrastilised verbivormid ja ahelverbid. Käändeline verbivorm kannab nende ühendite põhisisu ja määrab ka võimalikud laiendid.

Perifrastilised verbivormid on *olema*-verbi ühendid mingi muu kään- delise verbivormiga kui *nud-* ja *tud-*kesksõna või mingi muu suhteliselt sisuvaese verbi, nt *saama, jääma, pidama* jm, ühend käändelise vor- miga, juhul kui see ühend on regulaarse kasutusega ning kannab seda tüüpi tähendust, mida tavaliselt antakse edasi morfoloogilise tunnusega, s.o tegumoe-, kõneviisi-, aja- vms tähendust, nt *Külalised on lahkumas* (progressiiv, vt SÜ 31). *See on mulle teada. Töö saab varsti tehtud* (pas- siiv, vt SÜ 24). *Ta pidi Tartus elama* (kaudne teatelaad, vt SÜ 33). *See saab olema tema suurpäev* (tulevik, vt SÜ 30).

Ahelverbide hulka kuuluvad järgmised ühendid:

- 1) tegevuse laadi iseloomustavate verbide ühendid *da*-tegevusnimega (nn **koloratiivtarindid**), nt *nähvab vastata* (*Tüdruk nähvas midagi vastata*), *paugub kõhida*, *kihistab naerda*, *logistab sõita*, *vitsutab süüa*, *vihub töötada*;

- 2) tegevuse algust ja lõppu väljendavate verbide (nn faasiverbide) ühendid *ma*-tegevusnimega, nt *hakkab sööma, kukub karjuma, jääb magama, (kõrvad) lakkavad kumisemast*;
- 3) modaalverbide *võima, tohtima, saama, tarvitsema, pruukima* ühendid *da*-tegevusnimega, *pidama* ühend *ma*-tegevusnimega, eelkõige juhul, kui modaalverb väljendab tõenäosust, nt *võib (külmale) minna, (soov) ei pruugi täituda, (kell) peaks olema (kaks)*;
- 4) näimisverbide *näima, paistma, tunduma* ühendid *vat*-vormiga, nt *(ta) näib magavat*;
- 5) tegevuse põhjustamist väljendavad verbid koos *ma*-tegevusnimega, nt *paneb (raadio) mängima*, vahel ka *da*-tegevusnimega, nt *laseb (ülikonna) ömmelda*.

Märkus. Peale ahelverbide on eesti keeles ka verbi pöördeliste vormide kokku kuuluvaid ühendeid ehk **rindverbe**. Need on peamiselt liikumisverbide (eelkõige verbi *minema* ja *tulema*, harvemini *käima, jooksema* jm), vahel ka muude verbide (eriti *võtma*) finiitvormide kokkukuuluvad ühendid muude verbide finiitvormidega, nt *Lähen heidan pikali. Mine tee üks lahti. Tule vaata paberitest järele. Käib kuulutab kohvikutes, et kirjutab romaani. Jooksen toon selle ära. Mine tea, kuhu ta läheb! Võta vii saag isa kätte. Mine saa tast aru! Mine jookse too see siia.*

Nii ahelverbid kui ka perifrastilised verbivormid on keeles pidevalt toimuva grammatiseerumisprotsessi tulemus. Näiteks ahelverbid on kujunenud finiitverbi ja lauses iseseisvalt toimiva infiniititarindi ühendist nende sisulise ning süntaktilise kokkusobitumise tulemusena. Grammatiseerumisprotsess ei ole hüppeline, vaid sujuv, mistõttu pole sugugi üllatav, et osa ühendeid on alles pooleldi grammatiseerunud ning nende staatuse määramine tekitab raskusi.

Väljendverbid

SÜ 14 Verbi ja käändsõna ülekantud tähendusega (kujundlikud) ühendid on **väljendverbid**, nt *aru saama (Ma ei saa su jutust aru)*, *aset leidma (Kohutumine leidis aset neutraalsel territooriumil)*, *hammast ihuma, poppi tegema, andeks andma, sõjajalal olema, jumalaga jätma, pahaks panema, kindlaks tegema, vedelaks lööma, hea seisma, omaks võtma*.

Väljendverbi põhisisu kannab käändsõna, mis harilikult esineb ühes kindlas vormis (nt *Püüdlused jooksevad liiva/*liivasse*). Selles suhtes sarnanevad väljendverbid ahelverbidega. Verbaalne osis lisab käändsõnale tegevusliku sisu ja on seetõttu sageli üsna üldise tähendusega (*olema, tegema, jätma* jne).

Märkus. Väljendverbid ei ole need verbi ja käändsõna ainukordsed ühendid, mis pole idioomid, st millel on ainult otsene tähendus, nt *õlgu kehitama, silmi pilgutama, pead vangutama* jne. Samuti pole väljendverbideks tugiverbikonstruktsioonid, mis koosnevad tegevust või protsessi väljendavast nimisõnafraasist ning suhteliselt sisutühjast verbist (*tegema, ajama, pidama, lööma, käima* jms), mis „toetab“ nimisõna grammatiliselt, kandes verbi grammatilisi tunnuseid, nt *teeb tööd, peab kõnet* jms. Tugiverbikonstruktsioon moodustab küll lauses sisulise teraviku (semantilise predikaadi), mistõttu teda saab tihtipeale asendada samasisulise verbiga (*teeb tööd = töötab*), kuid süntakiliselt on tema nimisõnaline osis omaette lauseliige, nt lauses *President pidas kõnet on kõnet* sihitis.

Ühendverbid

SÜ 15 Verbi kokkukuuluvad ühendid abimäärsõnaga on **ühendverbid**. Erinevalt ahel- ja väljendverbidest kannab ühendverbi põhisisu verbaalne osis. Adverb lisab sellele mingi nüansi, toimides liite taoliselt. Seetõttu ongi ühendverbide koosseisu kuuluvaid määrsõnu nimetatud **abimäärsõnadeks** ehk **afiksaaladverbideks**. Ühendverbidel võib olla nii otsene kui ka ülekantud tähendus. Abimäärsõnaks võib olla koha-, perfektiivsus- (s.o lõpetatust või resultatiivsust märkiv), seisundi- ja modaalmäärsõna:

- 1) **kohamäärsõna + verb:** *alla jääma (Spordis jäi ta sõbrale alla), sisse kukkuma, välja naerma, ette lugema, juurde tulema, ligi astuma, eemale jääma, ümber minema, üles ronima, pealt vaatama, läbi sõitma* jne;

Märkus. Paljud ühendverbi osana esinevad kohamäärsõnad on edasi grammatiseerunud kaassõnadeks. Vrd *Puu kukkus vankrile peale* (abimäärsõna) – *Puu kukkus vankri peale* (kaassõna). Mõnikord on raske otsustada, kas vaadeldav sõna kuulub abimäärsõnana verbi juurde (*kukkus peale*) või kaassõnana nimisõna juurde (*vankri peale*). Võetagu sel juhul arvesse järgmisi asjaolusid. Esiteks, kuivõrd kaassõna on lähedane käändetunnusele, siis tema ja nimisõna (fraasi) vahele ei saa paigutada teisi moodustajaid. Võib küll öelda: *Puu kukkus vankrile ootamatult peale* (abimäärsõna), kuid mitte: *Puu kukkus vankri ootamatult*

peale. Teiseks, kaassõna nõuab nimisõnalt peamiselt omastavat (tagasõnana, nt *vankri peale*) või osastavat (eessõnana, nt *mööda teed*) käänat. Muude käänete kasutusvõimalused on võrdlemisi piiratud. Seevastu ühendverbi koosseisus olev abimäärsõna nõuab ühendverbi nimisõnaliselt laiendilt eelkõige kohakäandelis vormi (*kukkus vankrile peale*).

- 2) **perfektiivsusmäärsõna + verb:** *läbi lugema (Ta luges raamatu läbi), tulema tulema (Tulime koosolekult tulema), maha müüma, minema minema (Jättis kõik ja läks minema), otsa lõppema, täis kritseldama, valmis tegema, välja kannatama, ära minema, ära sööma, ära ostma* jne;
- 3) **seisundimäärsõna + verb:** *kokku kukkuma (Maja korsten oli kokku kukkunud), lahti saama, katki tegema, katki minema* jne;

Märkus. Seisundimäärsõnad kuuluvad ühendverbide koosseisu vaid siis, kui nad moodustavad verbiga uue tähendusliku terviku. Vastasel juhul pole nad abimäärsõnad, vaid iseseisvad määrsõnad ja esinevad lauses seisundimäärusena, nt *King hõõrus jala katki*.

- 4) **modaalmäärsõna + verb:** *vaja minema/olema (Mul ei lähe seda raamatut enam vaja), tarvis minema/olema (On tarvis, et töö saaks õhtuks valmis)*.

Märkus. Ühendverbide abimäärsõnalise osa võivad moodustada ka kohamäärsõnad koos perfektiivsus- või seisundimäärsõnadega, nt *Taat teadis lume tuleku ette ära*.

Ühend- ja väljendverbide kasutusest

SÜ 16 Eesti keeles on tugev tendents analüütilisusele ja seetõttu on ühend- ja väljendverbide kasutus tänapäeva eesti keelele väga omane, hoolimata sellest, et suur osa selliseid verbe on kunagi võetud kasutusele saksa keele eeskujul. Tuletiste kasutamine ühend- ja väljendverbide asemel, nagu seda keeleuendusest alates on soovitatud, on mõnikord lause teatestruktuuri seisukohast halvem võimalus. Nii võimaldab ühend- või väljendverbi mit-teverbaalse osise paigutamine sihitise järele lause lõppu näidata sihitise tuntust, ilma et oleks vaja muuta lause normaalset rõhustruktuuri, nt *Ta tegi oma akna lahti*. Ühekomponendilise verbi kasutamisel on aga sihitise tuntuse näitamiseks (määruseta lauses) vaja seda verbi rõhutada, nt *Ta AVAS oma akna*.

Võiks siiski hoiduda **võõrmõjulise** kuju või tähendusega ühend- ja väljendverbide kasutusest. Ebasoovitav on kasutada ühendverbi *ümber vaatama* tähenduses 'muutma, revideerima, läbi vaatama', mis on selgelt venemõjuline (*непечетать*), ning *kinni olema* tähenduses 'olenema, sõltuma', mis on hakanud levima soome keele mõjul. Vähemasti neutraalses stiilis võiks vältida ka ühendverbe *lahti seletama*, *välja ütleva*, *läbi viima*, *välja tooma* ning ühendverbide *sisse viima*, *ära muutma*, *ette valmistama* kasutamist liiga üldises tähenduses.

HALVEM

*Need seadused tuleb **ümber vaadata**.*

*See on ülemuses **kinni**.*

***Viidi läbi** korjandus.*

*Neid mõisteid ei saa paari sõnaga **lahti seletada**.*

*Peame oma kohuseks uuesti **välja öelda** oma põhimõtted.*

*N ei julge uusi võite **välja lubada**.*

***Pakkuge välja** parem lahendus.*

*Artiklis on **välja toodud** kolm tegurit ..*

*Pärast Eesti krooni **sisseviimist** ..*

*Lend on **ära muudetud**.*

*Inseneri **valmistatakse ette** seitse korda vähem kui tarvis.*

PAREM

*Need seadused tuleb **üle vaadata** / **uuesti läbi vaadata** / **ümber teha** / **muuta**.*

*See **oleneb/sõltub** ülemusest.*

***Korraldati/tehti** korjandus.*

*Neid mõisteid ei saa paari sõnaga **selgitada** / (**ära**) **seletada**.*

*Peame oma kohuseks uuesti **tutvustada/esitada** oma põhimõtteid.*

*N ei julge uusi võite **lubada**.*

***Pakkuge/esitage** parem lahendus.*

*Ariklis **on esitatud** kolm tegurit ..*

*Pärast Eesti krooni **käibe**le laskmist / **kehtestamist** ..*

*Lend on **ära jäetud** / **tühistatud**.*

*Inseneri **koolitatakse** /*

***õpetatakse välja** seitse korda vähem kui tarvis.*

Vältida tuleks ka **liiaseid ühend- ja väljendverbe**, kus verbile on lisatud abimäärsõna, mille tähendus juba sisaldub verbi tähenduses (vt ka L 49). Nt *kinni peatama* – õige: *kinni pidama*, *peatama*; *kõrvale hoiduma* – õige: *kõrvale hoidma*, *hoiduma*; *välja laenutama* – õige: *välja laenama*, *laenutama*; *edasi jätkama* – õige: *jätkama*; *ümber tõlkima* – õige: *tõlkima*, *ümber panema*; *ette dikteerima* – õige: *dikteerima*, *ette ütleva*, *ette kirjutama*; *ette ennustama* – õige: *ennustama*; *järele matkima* – õige: *matkima*, *järele tegema*; *sisse importima* – õige: *importima*.

Öeldise grammatilised kategooriad

- SÜ 17 Öeldisverbi grammatiline (pöördeline või perifrastiline) vorm väljendab **isiku ja arvu, tegumoe, aja, kõneviisi ning kõneliigi** tähendust.

Isik ja arv. Öeldise ühildumine alusega

Isikuühildumine

- SÜ 18 Öeldisverbi pöördemuudetes (vt M 81) kajastub täisaluse isik ja arv. Teisiti öeldes, öeldisverb ühildub täisalusega isikus ja arvus. Kui täisaluseks on 1. või 2. isiku asesõna, siis pöördemuudetega kõneviisides on öeldisverb vastavalt 1. ja 2. pöördes, 3. isiku asesõna või nimisõna korral 3. pöördes. Nt *Ma loen. Sa loed. Ta loeb. Me loeme. Te loete. Poiss loeb. Nad loevad. Poisid loevad.*

Kui täisaluseks on rinnastatud isikulised asesõnad või ase- ja nimisõna(d), siis määrab öeldisverbi isikuvormi harilikult isikuhierarhias (1. isik > 2. isik > 3. isik) kõrgemal paiknev asesõna. Nt *Mina ja sina loeme. Sina ja tema loete. Mina ja Peeter loeme. Sina ja Peeter loete.*

Kui 1. või 2. isiku asesõnaga on rinnastatud nimisõna, võib verb peale 1. või 2. pöörde olla ka 3. pöördes. Nt *Ametnikest oskame ~ oskavad eesti keelt mina ja kantselei juhataja, kes on eestlanna. Ametnikest oskate ~ oskavad eesti keelt sina ja kantselei juhataja ..*

Arvuühildumine

- SÜ 19 Öeldisverbi arvuvormi valik oleneb aluse vormist või sisust. Kui aluse peasõnaks on loendatav (jaotamatu) sõna, s.o sõna, mille puhul ainsuslikku sisu annab edasi ainsuse vorm ja mitmuslikku mitmuse vorm (nt *poiss – poisid*), siis on öeldisverbi arvuvorm alati vastavuses aluse arvuvormiga. Nt *Ta / poiss loeb. – Nad / poisid loevad. Raamat oli igav. – Raamatud olid igavad.*

Kõikuvusi verbi arvuvormi valikul esineb aluste puhul, mille sisu ja vorm ei ole kooskõlas, s.o aluste puhul, millel on mitmuse vorm, kuid ainsuslik sisu, või ainsuse vorm, kuid mitmuslik sisu.

Öeldise arvuvorm, kui alus on mitmuse vormis, kuid sisult ainsuslik

SÜ 20 Mitmuse vormis, kuid ainsusliku sisuga sõnade puhul määrab öeldis-verbi arvuvormi tavaliselt aluse arvuvorm, st ühildumine on vormiline (süntaktiline). Eriti kehtib see päris mitmussõnade ehk *plurale tantum* -sõnade puhul, nagu *püksid, käärid, sarlakid, pulmad*. Nt *Püksid läksid katki. Pulmad olid suurejoonelised*.

Kui aluseks on üksikobjekti mitmuslik pealkiri või nimi, siis võib öeldis olla nii mitmuses (ühildub vormiliselt) kui ka ainsuses (ühildub semantiliselt). Nt „*Suvitajad*“ *mõjutasid Eesti filmi arengut*. – „*Suvitajad*“ (= *film „Suvitajad“*) *valmis poole aastaga. Nõmme Sõnumid avaldavad ~ avaldab ka lugejate kirju*.

Öeldise vormi valik võib oleneda ka öeldistäite olemasolust. Kui alus muidu võimaldaks nii öeldise mitmust kui ka ainsust, siis ainsuslik öeldistäite välistab mitmusliku öeldise. Nt *Nõmme Sõnumid oli ja on hea ajaleht. Leetrid oli vanasti raske haigus*.

Öeldise arvuvorm, kui alus on ainsuse vormis, kuid sisult mitmuslik

SÜ 21 Vormilt ainsuslikku, kuid sisult mitmuslikku alust esindab hulgafras.

Kui hulgafrasi peasõnaks on hulgamäärsõnad *palju, vähe, natuke* jms või tervikut väljendavad hulganimisõnad *hulk, rühm, jagu* jms, on öeldis ainsuses. Nt *Palju inimesi sai surma. Jagu sõdureid marssis üle väljaku*.

Öeldis on enamasti ainsuses ka kogust väljendavate hulgasõnade *osa, enamik, muist, mitu, paar* või *tosin* puhul. Kuid kui selline hulgasõna paikneb lause algul ja teda laiendab loendatav nimisõna (nt *inimene, raamat* vms, mitte aga *vesi, mure* vms), pole päris võimatu kasutada ka mitmust. Vrd *Ilutulestikku jäi ootama enamik inimesi – Enamik inimesi jäi (jäid) ootama ilutulestikku. Saalist lahkus mitu saadikut – Mitu saadikut lahkus (lahkusid) protesti märgiks saalist*.

Kui hulgasõnaks on **põhiarvsõna**, kasutatakse nii mitmust kui ka ainsust. Eelistatakse siiski mitmust, kui hulgafras on lause algul või väljendab täpset hulka, ning ainsust, kui hulgafras on lause lõpus või väljendab ebamäärast hulka. Vrd *Kolm meest liikkavad (liikkab) paati vette – Paati liikkab (liikkavad) vette kolm meest – Umbes kümme meest liikkab (liikkavad) paati vette*.

Kui arvsõnalisel hulgafrasil on määratlev mitmuslik täiend, siis on öeldis mitmuses. Nt *Need/kõik kümme poissi meie klassist astusid ülikooli. Koodi viimased neli ~ neli viimast numbrit olid muutunud*.

Omajaluses tingib lauselõpuline hulgafras alati öeldise ainsusevormi. Nt *Neil oli kolm poega*.

Öeldise arvuvormi kohta rindtarindist aluse korral vt SÜ 101.

Tegumood

SÜ 22 Tegumood ei ole lihtsalt verbivormis avalduv kategooria, vaid verbi tegumoevormid markeerivad tavapärasest erinevat lauseehitust. Maailma keeltes on tuntuim tegumoevastandus **aktiiv : passiiv**. Kui aktiivilausele on iseloomulik tegevussubjekti vormistumine alusena, siis passiivilauses on tegevussubjekt aluse positsioonist välja tõrjutud – alandatud kas tegijamääruseks või hoopis välja jäetud – ja aluseks on ülendatud muidu sihitisena vormistuv tegevusobjekt. Niisugune aktiivi ja passiivi vastandus on näiteks inglise keeles. Aktiiv: *He* (tegevusobjekt = alus) *wrote some letters* (tegevusobjekt = sihitis) – Passiiv: *Some letters* (tegevusobjekt = alus) *were written by him* (tegevussubjekt = tegijamäärus).

Eesti keele ja teiste läänemeresoome keelte (põhiline) morfoloogiline tegumoevastandus on aga **personaal : impersonaal** ehk **isikuline tegumood : umbisikuline tegumood** (vt M 82–84).

Impersonaal

SÜ 23 Umbisikulise tegumoe ülesandeks ei ole tegevusobjekti esiplaanile seadmine nagu passiivi puhul, vaid tegevussubjekti umbisikustamine. Et impersonaali puhul objekti aluseks ei tehta, siis on impersonaalivormid ka sihitutel verbidel.

olevik	<i>loetakse raamatut</i>	<i>joostakse</i>
lihtminevik	<i>loeti raamatut</i>	<i>joosti</i>
täisminevik	<i>on loetud raamatut</i>	<i>on joostud</i>
enneminevik	<i>oli loetud raamatut</i>	<i>oli joostud</i>

Umbisikulised verbivormid viitavad kas konkreetsele, kuid määramatuks jäävale isikule – umbisikule, nt *Turul müüdi täna lambaliha*, või potentsiaalsele, mitte tegelikule tegevussubjektile – üldisikule, nt *Enne sööki pestakse käsi*. Tüüpjuhul viidatakse inimesele, erijuhul millelegi, mida on

tavaks isikustada: loomale, nt *Metsas peeti lövi eesistumisel koosolekut*, loodusjõule, nt *Laev paisati kaldale*, või loodusprotsesside oletatavatele „sooritajatele“, nt *Vaheosakestel saab selline seos kehtida vaid juhul, kui tekke- ja kaduprotsessides rikutakse energia jäävuse seadust*, ning keerulistele seadmetele („mõtlevatele masinatele“), nt *Programm jaotab arvutisse sisestatud teksti lehekülgedeks vastavalt lehekülje mõõtmetele. Kui üks lehekülg on tekstiga täidetud, alustatakse uuega*.

Sihiliste verbide korral on eesti impersonaalil siiski üsna palju passiivile omaseid jooni. Esiteks, impersonaalilause täissihitis sarnaneb alusega (või ongi midagi aluse ja sihitise vahepealset) – see on nimetavas käändes ning mineviku liitaegades võib öeldisverb ühilduda sellega arvus:

olevik	<i>Raamatud loetakse läbi.</i>
lihtminevik	<i>Raamatud loeti läbi.</i>
täisminevik	<i>Raamatud on läbi loetud.</i>
enneminevik	<i>Raamatud oli(d) läbi loetud.</i>

Teiseks, hoolimata sellest, et impersonaalile on olemuslik tegija ebamäärastamine, esineb impersonaalilauseis sageli *poolt*-tarindi kujuline tegijamäärus. Nt *See ettepanek lükati valitsuse poolt tagasi. Staadioni valgustus kiideti 8. oktoobril heaks FIFA esindaja poolt. Suur osa olulisi seaduseelnõusid on ette valmistatud täitevvõimu poolt*. Enamasti väljendab selline *poolt*-tegijamäärus siiski üksnes tegijate ringi, institutsiooni vms, kuhu „umbisik“ kuulub või keda ta esindab, mitte aga konkreetset isikut ennast. Seega isiku teatav ebamäärusus säilib niisugustelgi juhtudel.

Umbisikulised laused, kus *poolt*-tarind väljendab päris konkreetset isikut, pole kuigi hea keelekasutus. Umbisikulise tegumoe asemel oleks parem kasutada siin isikulist tegumoodi. Nt *Ettepanek lükati tema poolt / Mardi poolt / selle mehe poolt tagasi* – parem: *Ta / Mart / see mees lükas ettepaneku tagasi. Sõrmejalg oli jäetud NNi poolt* – parem: *Sõrmejälje oli jätnud NN*.

Passiiv

SÜ 24 Peale impersonaali on eesti keeles siiski olemas ka passiiv, kuid mitte niivõrd morfoloogilise tegumoena, kuivõrd süntaktilise konstruktsioonina. Kui impersonaalilauseid väljendavad alati tegevust, jättes ainult selle tegija ebamääraseks või tõrjudes selle tagaplaanile, siis alusega passiivilauseid väljendavad pigem seisundit, millesse tegevusobjekt on mingi tegevuse tulemusel sattunud, nt *Uksed olid avatud* (= lahti). *Nad olid tema käitumisest üllatatud* (= üllatunud = üllatuses). Sellist passiivi ongi nimetatud **seisundipassiiviks** ehk **resultatiivseks passiiviks**. Passiivsuse morfoloogiliseks näitajaks on sihilise verbi *tud*-kesksõna. Passiivsetes lausetes on lausealguline moodustaja selgelt alus. *Olema*-verb ühildub sellega obligatoorselt ning mitte ainult arvus, vaid ka isikus, sest erinevalt impersonaalist saavad siin alusena esineda ka 1. ja 2. isiku asesõnad, nt *Ma olin* / *sa olid* *otsustamisest kõrvale jäetud*. Seisundipassiivil on impersonaaliga võrreldes ka teistsugune ajavormide paradigma. Vrd

	IMPERSONAAL	PASSIIV
olevik	<i>Uksed suletakse.</i>	<i>Uksed on suletud</i> (~ kinni).
lihtminevik	<i>Uksed suleti.</i>	<i>Uksed olid suletud</i> (~ kinni).
täisminevik	<i>Uksed on suletud.</i>	<i>Uksed on olnud suletud</i> (~ kinni).
enneminevik	<i>Uksed oli(d) suletud.</i>	<i>Uksed olid olnud suletud</i> (~ kinni).

Erinevalt impersonaalist ei pruugi passiiv osutada inimtegijale, nt *Nägu oli tuulest ja külmast pargitud*. Tegevussubjekti vormistamiseks on ka suurem valik tegijamäärusi. Tõrjutud tegevussubjekti vormistab peale kaassõna *poolt*, nt *Need ülesanded olid meie poolt lahendatud*, veel seest-ütlev, nt *Õunapuud olid külmast kahjustatud*, ja omastav, nt *Maja oli Mardi ehitatud*.

Märkus. Passiivi puhul võib (ehkki ei pruugi) tegevussubjektile osutada ka alalütlevas käändes „raamadverbiaal“. Nt lauset *Mardil on vend haiglasse viidud* võib tõlgendada nii, et viijaks on Mart, kui ka nii, et viijaks on keegi teine. Impersonaali puhul on võimalik ainult see teine tõlgendus, vrd *Mardil viidi vend haiglasse*.

Kui impersonaalis on *tud*-kesksõnal selgelt verbi omadused, siis passiivi puhul on samal kesksõnal nii omadussõnalise öeldistäite kui ka verbi omadusi ning seda ongi peetud kord öeldistäiteks, kord verbivormi osaks.

Omadussõnalise öeldistäitega seob passiivi *tud*-kesksõna *mata*-eituse võimalus, nt *Kiri on saadetud* → *Kiri on saatmata*; mõningane kompareerimisvõimalus, nt *Nende liikumisvabadus on piiratum kui teistel*; asjaolu, et *olema*-verb võib esineda ka liitaegades (vt tabel), samuti see, et elusa subjekti korral on passiivilauset võimalik omakorda umbisikustada, nt *Ta on üllatatud* → **Oldi üllatatud** (vt SÜ 25). *tud*-kesksõna käsitlemist verbi liitvormi osana toetab aga selliste laiendite esinemise võimalus, mis iseloomustavad pigem tegevust kui selle tulemust – tegijamäärused, viisi-ajamäärused, nt *See töö on nende poolt küll väga kiirustades tehtud*. Lõppkokkuvõttes on passiivi korral kesksõna pigem adjektiiv ja verbi piirijuhtum kui üks neist.

Märkus. Peale *olema*-passiivitarindi, mis näitab seisundis olekut (*Laud on kaetud*), leidub ka seisundisse jõudmist väljendavaid *saama*-tarindeid (*Laud saab kaetud*) ning seisundisse mittejõudmist väljendavaid *jääma*-tarindeid (*Laud jäi katmata*), mida samuti võib käsitleda passiivsetena. Käändelistel verbivormidel on neis tarindeis öeldistäitemääruse omadusi.

Ollakse/oldi + *tud*-kesksõna

SÜ 25 Nagu öeldud, saab (seisundi)passiivi omakorda umbisikustada, kuna *tud*-kesksõna on lähedane öeldistäitele. Vahel saab niisuguse *tud*-kesksõna asendada *nud*-kesksõnaga (kui seegi väljendab seisundit) või ka muu seisundisõnaga, vahel mitte.

Nad on üllatatud (üllatunud, üllatuses).

Nad olid etendusest vaimustatud (vaimustunud, vaimustuses).

Nad on sunnitud lahkuma.

Nad olid varem hõivatud vaid ehitustöödega.

Ollakse üllatatud (üllatunud, üllatuses).

Oldi etendusest vaimustatud (vaimustunud, vaimustuses).

Ollakse sunnitud lahkuma.

Oldi varem hõivatud vaid ehitustöödega.

Olema-verbi umbisikustamist esineb vahel ka umbisikulise tegumoe liitaegades. Sellist ebareeglipärasat topeltimpersonaali kohtab nii sihiliste kui ka sihitute verbide puhul, nt *Seda oldi räägitud* pro *Seda oli räägitud*; **Oldi harjutud seda tegema** pro **Oli harjutud seda tegema**. Sihitute verbide umbisikulise tegumoe liitaegades esineb veel selliseidki ebareegli-

päraseid vorme, kus umbisikulise tegumoe tunnust kannab kesksõna asemel *olema*-verb üksi (nt *Oldi harjunud seda tegema* pro *Oli harjutud seda tegema*). Soovitatavaks selliseid vorme pidada ei saa.

Aeg

SÜ 26 Lausega väljendatud tegevus võib olla kõnehetkega samaaegne, eelneeda või järgneeda sellele. Teiste sõnadega, tegevusaeg võib olla olevik, minevik või tulevik. Eesti keeles väljendatakse neid ajasuhteid osalt verbi morfoloogiliste ajavormidega, osalt mitmesuguste verbitarindite ja ajamäärus-tega.

Olevik

SÜ 27 Olevikutähendust, s.o tegevuse toimumist kõnehetkel, väljendab verbi morfoloogiline olevikuvorm – **olevik** ehk **preesens**, nt *Poiss istub laua taga ja loeb raamatut* (vt M 86). Olevikuvormi kasutatakse ka korduvate sündmuste ja üldkehtivate tõdede väljendamisel, nt *Peeter laulab kammerkooris. Eesti keel on soome-ugri keeli*.

Üldisemas plaanis on morfoloogilise olevikuvormi tähenduseks tegelikult mitteminevik, mis võib realiseeruda peale oleviku ka tulevikuna, nt *Seda raamatut loen ma homme. Selle raamatu loen ma läbi* (vt SÜ 29). Mõnikord kasutatakse olevikku ka minevikusündmuste kirjeldamisel. See nn **ajalooline minevik** on retooriline võte esitamaks minevikusündmuse nii, nagu need toimuksid olevikus, nt *Ühel hommikul avastab Rüütel, et lumi on maas. See näib teda rõõmustavat*.

Minevik

SÜ 28 Minevikutähendust, s.o tegevuse toimumist enne kõnehetke väljendavateks morfoloogilisteks minevikuvormideks on: **lihtminevik** ehk **imperfekt** ehk **preteeritum**, nt *Poiss luges raamatut*; **täisminevik** ehk **perfekt**, nt *Poiss on lugenud raamatut*; **enneminevik** ehk **plu(skvam)perfekt**, nt *Poiss oli lugenud raamatut* (vt M 85–90).

1. **Lihtminevik** on lihtne, s.o üheplaaniline, nii vormilt kui ka sisult. Kõneleja kujutus kandub täielikult minevikku – ta ei seosta seda kuidagi olevikuga ega ka mingi teise minevikuhetkega. Nt lausest *Jüri **elas** tol ajal Pärnus* ei saa teha mingeid järeldotsi Jüri praeguse elukoha suhtes. Niisugusena on lihtminevik kõige tavalisem jutustamise ajavorm, nt *Kolmapäeval **sõitis** Jüri linna. Kõigepealt **läks** ta ministeeriumi, siis **käis** ta raamatukogu ja **astus** sõbra poolt läbi. Õhtul **tuli** ta koju tagasi.*

Lihtminevikku kasutatakse kindlas kontekstis ka eelnenud vestlusele viitamisel (nn meenutusminevik), nt *Mis see **maksis**?* (= *Mis sa ütlesid selle maksvat?*) *Kuidas teie nimi **oli**?*

2. **Täisminevik** seevastu on nii vormilt kui ka sisult kaheplaaniline. Temas on üldjuhul ühendatud oleviku seisund ja mineviku tegevus. Esimest vormistab *olema*-verbi olevikuvorm, teist põhiverbi mineviku kesksõna (*on* + *lugenud*). Täisminevikuga iseloomustatakse oleviku olukorda minevikus toimunu kokkuvõtte kaudu, nt *Jüri **on lõpetanud** Tartu ülikooli* (st Jüril on kõrgharidus). *Pärast ülikooli lõpetamist **on ta töötanud** Pärnu ja Viljandi koolides* (st Jüril on õpetajatöö kogemus). Üldjuhul on tegevus kõnehetkeks lõppenud, nagu esitatud näiteis, kuid võib ka jätkuda, kui sellele viitavad kestusväljendid, nagu *juba aastaid, pikemat aega, päevade kaupa* vms, nt *Jüri **on töötanud** õpetajana juba kakskümmend aastat.*

Lõppenud tegevuse korral on hakatud kasutama täismineviku asemel lihtminevikku. Lause *Standardi **tõlkis** NN ning **vaatas läbi** ja **kiitis heaks** tööühm* tuleks siiski asendada lausega *Standardi **on tõlkinud** NN ning **läbi vaadanud** ja **heaks kiitnud** tööühm*, sest oluline on niisuguse standardi olemasolu praegu, mitte tema tõlkimise aeg. Parem on öelda ka: ***Olen sündinud** 1976. aastal*, mitte: ***Sündisin** 1976. aastal*. Küll aga tuleb nekroloogis lahkunu kohta öelda: *Ta sündis 1976. aastal*.

Edasi kestva tegevuse puhul kasutatakse tihtipeale täismineviku asemel olevikku, nt *Vananemise probleemi **uuritakse*** (parem: ***on uuritud***) *juba pikemat aega*. Lausa kohustuslik on minevikus alanud, kuid olevikus edasi kestva tegevuse väljendamisel kasutada täisminevikku siis, kui lauses puuduvad muud minevikule viitamise vahendid, nagu toodud näidetes sõna *juba*. Olevikuvormi saab ju niisugusel juhul tõlgendada hoopis tulevikule viitavana. Nt *Jüri **töötab** õpetajana kakskümmend aastat* (ja läheb siis pensionile).

Täisminevikku kasutatakse ka tulevikusündmuste väljendamisel, kui tulevikus toimuvat vaadeldakse järgneva tulevikuhetke seisukohalt, nt *Homme õhtuks olen ma siit juba minema sõitnud*.

3. **Enneminevik** teeb kokkuvõtte mingile minevikuhetkele eelnevast tegevusest, nt *Eilseks oli ta oma töö juba lõpetanud. Ma olin just magama heitnud, kui keegi koputas*.

Kui pealauses on lihtminevik, kõrvallause aga väljendab pealause tegevusele eelnevat tegevust, tuleks kõrvallauses kasutada enneminevikku, mitte lihtminevikku. Nt *Juhtuski see, mida juba kaua oli aimatud ja oodatud* (mitte: *aimati ja oodati*). *Heitsin veel kord pilgu maalile, mille kallal kunstnik meie tuleku eel oli töötanud* (mitte: *töötas*).

Kindla kõneviisi täis- ja enneminevikku saab kasutada ka kaudse teatelaadi väljendamiseks, nt *Mart on/oli (= olevat) suvel Kreekas käinud* (vt SÜ 33).

Kõik kolm minevikuaega on üksnes kindlal kõneviisil. Tingiva, kaudse ja möönva kõneviisi minevikuaeg on vormilt kaheosaline, nt *Juhan oleks söönud praadi, aga tal polnud raha. Juhan olevat söönud praadi, kui sõber talle helistas. Olgu ta pealegi oodanud siin juba pool tundi*, ning vormist lähtudes võiks seda pidada täisminevikuks. Tähen-duselt on see aga pigem **üldminevik**, sest see märgib sündmuse eel-nemist kõnehetkele, eristamata liht-, täis- ja enneminevikku tähendusi. Vormilt liitse üldminevikku kõrval on kasutusel ka keeleuenduslikud lihtvormid – *nuks-* ja *nuvat-*vorm, nt *Juhan söönuks praadi, aga tal ei olnud raha. Juhan söönuvat praadi, kui sõber talle helistas* (vt ka M 90). Kaudse ja möönva kõneviisi minevikku tähenduses kasutatakse ka minevikku kesksõnu ilma *olema-*verbita, nt *Juhan söönud praadi, kui sõber talle helistas. Õelnud siis kohe, et sa tulla ei saa*.

Käskival kõneviisil minevikuaeg puudub.

Tulevik

- SÜ 29 Eesti keeles puudub morfoloogiline tulevikuvorm. Harilikult jäetakse verb olevikuvormi ja vajaduse korral kasutatakse tegevuse tulevikulisusele osutamiseks mitmesuguseid muid vahendeid, nagu ajamäärusi või tulevikutähendusega verbe *tuleb, hakkab, saab, jääb* jms, nt *Ma sõidan*

homme koju. Tuleval aastal me enam rapsi ei kasvata. Siia tuleb uhke maja. Selles majas hakkavad elama välissaadikud. Ta saab terveks / jääb haigeks. Mul saab see töö tehtud.

Tulemusliku tegevuse korral viitab tulevikule ka muude verbide olevikuvorm. Nt lausest *Jaan ehitab endale suvila*, kus tegevuse tulemuslikkusele osutab täissihitis (vt SÜ 49), järeldeb ühemõtteliselt tegevuse tulevikulisus. Tulevikulisus järeldeb teatud juhtudel ka tarindist: verbi *olema* olevikuvorm + põhiverbi *mas*-vorm, nt *Laps on uinumas* (vt SÜ 31).

saama-tulevik

SÜ 30 Spetsiaalseks tulevikku väljendavaks tarindiks on eesti keeles kujunenud verbi *saama* olevikuvorm + põhiverbi *ma*-tegevusnimi, nt *Elu saab seal olema raske*. Modaalverb *saama* on siin kaotanud oma esialgse 'pääsemise' tähenduse (mis tal on säilinud nt lauses *Ehk sa saad ka varsti töölt tulema*) ja muutunud puht tulevikku väljendavaks abiverbiks. *Saama*-tulevik on eesti kirjakeelde tulnud saksa *werden*-tuleviku eeskujul (vrd *Ich werde kommen – Ma saan tulema*) ja keelekorraldus on pidanud seetõttu selle kasutamist ebasoovitavaks. See tulevikutarind on eesti keeles siiski sel määral juurdunud, et tema kasutust täiesti keelata pole võimalik. *Saama*-verbi sisulisest passiivsusest tingituna sobib *saama*-tulevikku kasutada pigem seisundi ja protsessi kui aktiivse tegevuse tulevikulisuse näitamiseks, nt *saab olema, saab toimuma, saab kujunema* jms, mitte: *saab tegema, saab rääkima* jms. Halba keelekasutust esindab näiteks lause *Härira Olesk, kes siin esimeses reas istub, saab selle eest hoolitsema* (parem: *hakkab selle eest hoolitsema / hoolitseb selle eest*).

Kõige tavalisem on *saama*-tuleviku kasutamine *olema*-verbiga seoses. Soodsad kontekstid *saama*-tuleviku kasutamiseks on eksistentsiaal-laused, nt *Lastekodudes saab olema töötaja, kelle hooleks on kasvandike sotsiaalne kaitse*; ajaplaani vastandused, nt *Inimest ümbritseb palju saladusi, mida ta ei mõista ja vahel iial ei saa mõistma* (E. Tuglas); samuti selget tulevikuviidet nõudvad väljendid, nt *Ühisfirma nõukogu saab olema seitsmeliikmeline*. Kuid neilgi juhtudel on sageli võimalik ja soovitatav kasutada eestipärasemat väljendusviisi. Nt lauses *Homme saab siin toimuma kahe valitsusdelegatsiooni ühisistung* on *saama* liigne, parem on öelda: *Homme toimub siin kahe valitsusdelegatsiooni ühisistung*. Ühend *saab olema* on tühise tähendusnihke arvel asendatav verbiga *tuleb* või

kujuneb: See maja **saab olema** linna esinduslikumaid hooneid – parem: Sellest majast **tuleb** linna esinduslikumaid hooneid. Kuidas **saab olema** toetuste ja üleminekuperioodide suhe, on praegu lahtine – parem: Milli-seks **kujuneb** toetuste ja üleminekuperioodide suhe, on praegu lahtine.

Teel tuleviku abiverbi poole on ka *hakkama*. Tihtipeale on tema kasutamisel esiplaanil tuleviku tähendus ja tagaplaanil alguse tähendus, mitte vastupidi, nt *Mida sa täna õhtul teed?* – **Hakkan** kirja **kirjutama**. *Lae-nudega hakkab* tegelema linnavalitsuse rahandusosakond. **Tunnid hakkavad toimuma** reedeti.

Märkus. Soome keeles on tuleviku abiverbiks kujunenud *tulla*, nt *Tämä aika, jota nyt elämme ja tulemme elämään* kauan eteenpäinkin .. Eesti tekstideski tuleb mõnikord ette *tulema*-verbi kasutamist tuleviku abiverbina (iseasi on iseseisva leksikaalse tähendusega *tulema*-verb, nt *Tule sööma!*), nt *Ma loodan, et see näitus ei jää viimaseks, vaid ta tuleb korduma* aastast aastasse on selge fennism, millest tuleks hoiduda.

mas-tarind

SÜ 31 Tarindiga *olema* + *mas*-vorm ehk **progressiivtarindiga** väljendatakse parajasti kestvate mitteaktiivsete protsesside, nt *Staadionil on toimumas meeste kaugushüpe. Kuritegevus on vähenemas*, ühest olukorrast teise üleminekut väljendavates lausetes aga ülemineku eelfaasi, nt *Külalised on juba lahkumas* (st kohe lahkuvad). *Ostja on nõustumas meie tingimustega*. Aktiivse tegevuse kestmist väljendatakse *mas*-tarindiga harilikult vaid olemasolulauses, kus esiplaanile on tõusnud olemise tähendus ja ka aktiivne tegevus mõtestub ümber „olemise viisiks“, nt *Linna vahel on hulkumas kahtlasi isikuid*. Normaallauses saab tegevusverbi *mas*-vorm hoopis kohatõlgenduse, nt *Kus Juku on?* – *Juku on suusatamas*.

Peale mitteaktiivsuse on progressiivile iseloomulik seegi, et „parajasti“ tähendab ainult hetke, ajapunkti, mitte ajavahemikku. Võib küll öelda *Staadionil oli kell kaksteist / eile õhtul toimumas meeste kaugushüpe*, kuid ei saa öelda *Staadionil oli kaks tundi toimumas meeste kaugushüpe*.

Võõrkeelte mõjul on aktiivse tegevuse kestmise väljendamine *mas*-vormiga hakanud levima mujalgi kui olemasolulauses. Enamasti on sellised laused mitmeti tõlgendatavad ja seetõttu on sellist kasutust soovitatav vältida. Nt lausest *Keelenõukogu on arutamast keeleteaduse parandus-*

ettepanekuid ei selgu, kas keelenõukogu parajasti arutab või alles kavatses hakata arutama parandusettepanekuid. Hoopis selgem ongi öelda *Keelenõukogu arutab parajasti keeleseaduse parandusettepanekuid* ja *Keelenõukogu hakkab arutama keeleseaduse parandusettepanekuid*.

Kui üleminekut (peatset algust) väljendab juba verb ise (*algama, saama* vms), siis on *mas*-vormi kasutus liiane, nt *Kell on saamas* (parem: *saab*) üheksa. *Kettaheide on algamas* (parem: *algab*) poole tunni pärast.

Tegevuse kestmine, (peatne) algus jms on aspektitähendused, mida käsitletakse lähemalt „Eesti keele süntaks“ 2017-s.

Kõneviis

- SÜ 32 Kõneviisitähendused on tegevuse reaalsus või mitterealsus, suhtlus-eesmärk (väide, soov või käsk) ning otsene ja kaudne teatelaad. Neid tähendusi nimetatakse kõneviisitähendusteks just sellepärast, et nende üheks väljendusvõimaluseks on kõneviisid: **kindel kõneviis** ehk **indikaatiiv**, **tingiv kõneviis** ehk **konditsionaal**, **käskiv kõneviis** ehk **imperatiiv**, **kaudne kõneviis** ehk **kvotatiiv** ja **möönev kõneviis** ehk **jussiiv**. Tähen-duste jaotumisest kõneviisiti vt M 91–96.

Kaudsest ja möönvast kõneviisist

- SÜ 33 Eesti keele tähelepandavamaid erijooni on kaudse teatelaadi morfoloogilise vormistamise võimalus, st teate või käsu allika kaudsuse, seega sõnumi vahendatuse väljendamise võimalus spetsiaalsete kõneviiside – kaudse ja möönva kõneviisi abil. Kaudse kõneviisi vormid (*ma, sa, ta, me, te, nad valetavat*) osutavad alati sellele, et teate allikas on keegi muu kui kõneleja. Möönva kõneviisi vormid (*ma, sa, ta, me, te, nad jätku oma töö pooleli*) võivad osutada sellele, et käsu allikaks on keegi muu kui kõneleja.

Märkus. Käsu allika kaudsuse tähendus võib möönva kõneviisi vormidel ka puududa. Niisugusel juhul väljendab kõneviis soovi, nt *Mingu minema, saaks rahu!* või mööndust, nt *Olgu ma pealegi noor ja rumal, küll ma kasvan!* Kõneviisile praeguse nime andmisel ongi lähtunud möönvast tähendusest, mitte teatelaadi tähendusest. Kõneviisi lähtetähendus on aga ilmselt olnud soovi tähendus ning XIX saj lõpu grammatikates ongi kõnealust kõneviisi nimetatud soovivaks kõneviisiks ehk optatiiviks.

Kaudne ja möönev kõneviis ei ole vahendatuse (infoallika kaudsuse) ain-
sad ega ka mitte kõige tavalisemad väljendusvõimalused.

Peale kaudse kõneviisi väljendavad teate vahendatust öeldisverbi
muudki vormid:

- 1) *da*-tegevusnimi (ainult oleviku tähenduses), nt *Ta olla* (= *olevat*)
haige;
- 2) kindla kõneviisi enneminevik, nt *Ta jalad olid äkki nõrgaks läi-
nud ja minestus peale tükkunud*; vahel ka täisminevik, nt *Mart on
öelnud, et tema seda ei tee*;
- 3) mineviku kesksõna ilma abiverbita, nt *Ta tulnud eile hilja koju*;
Eile tuldud hilja koju;
- 4) *pidama*-verbi lihtmineviku vorm koos *ma*-tegevusnimega (ainult
oleviku tähenduses), nt *Ta pidi homme ära sõitma. Nüüd pidi ka
meil ärist räägitama. Pidama*-verbi lihtmineviku asemel kasu-
tatakse ka *vat*-vormi ja *da*-infinitiivi, nt *Ema pidavat = pidada
homme ära sõitma*.

Märkus. Peale vormide, mis näitavad seda, et väide või käsk pärineb kelleltki
kolmandalt ja kõneleja ainult vahendab seda (kaudse teatelaadi tähendus), on eesti
keeles ka vorme, mis osutavad, et kõneleja väide põhineb millegi põhjal tehtud
järeldestel, samuti vorme, millest nähtub, et kõneleja on olnud sündmuse vahetu
tunnistaja. Info järeldestlikkust võivad väljendada täismineviku vormid. Näiteks
lausest *Siin on keegi käinud* saab kuulaja teada, et kõneleja käsutada on olnud
mingid tundemärgid (asjade paigutuse muutus vms), mille põhjal ta on teinud
järeldeste, et keegi on siin käinud. Väite põhinemist vahetul kogemusel näitavad
osaliselt grammatiseerunud modaalverbid *näima ~ näikse, kuulma ~ kuulukse,
tundma ~ tunnukse*, nt *Ta näikse olevat haige*. Nähtust, et keelevormis sisaldub
lisaks infole endale ka viide info allikale – kas kolmandale isikule või järeldest või-
maldavatele tundemärkidele – nimetatakse keeleteaduses **evidentsiaalsuseks**.

Kõneliik

SÜ 34 **Eitus** ja **jaatus** on kõneliigi kategooria liikmed. Eitus on lause tähendus-
komponent, mis kummutab mingite asjaolude tõele vastavuse, nt *Täna
ajalehed ei ilmu*, või keelab mingi tegevuse, nt *Ära tee rumalusi!* Lause
jaatava sisu märkimiseks ei kasutata tavaliselt spetsiaalseid vormivahen-
deid, ja kui need esinevad, siis väljaspool öeldist. Jaatust märkivad par-
tiklid võivad esineda üksnes vastuses küsimusele, nt *Kas sa täna kinno
lähed?* — *Jah.* / *Jaa.* / *Jah lähen.* / *Lähen küll.* Seetõttu kõneliigist kui

öeldisverbi grammatilisest kategooriast rääkides peetakse silmas eeskätt eitust.

Verbis vormistuva eituse mõjualas on lause tervikuna, nt *Ma ei lähe koju*, mistõttu seda nimetataksegi **lauseeituseks**. Lauseeitus võib olla küll fookustatud mingile muule lauseelemendile, mille näitamiseks kasutatakse muuhulgas spetsiaalset eitusmarkerit *mitte*, kuid üldjuhul ei tühista see verbieitust, nt *Ta ei lähe mitte koju, vaid tööle*.

Lauseeitusele vastandub **moodustajaeitus**, mille mõjualas on üksnes lause moodustaja. Moodustajaeitusest ei olene moodustajat alistava verbi jaatav või eitav vorm ning seda vormistatakse ainult selle moodustaja juures. Nt *Jüri kartis, et Mari ei tule*. – *Jüri ei kartnud, et Mari ei tule*. *Ta püüdis end mitte lasta segada lärmist*. *Ta lahkus sõnagi lausumata*. *Juhtum oli ebatavaline*.

Märkus. Moodustajaeituseks on mõnikord nimetatud peale moodustajasisese eituse ka mingile moodustajale fookustatud eitust. Nii on see ka siinse käsiraamatu eelmistes väljaannetes.

Lauseeitus

Eitav verbivorm

SÜ 35 Kindlas, tingivas ja kaudses kõneviisis väljendatakse lauseeitust muutu-matu eitussõna *ei* abil, mis vahetult eelneb verbivormile, seejuures kindlas kõneviisis eitusele eriomasele verbivormile või mineviku kesksõnale (liht- ja ennemineviku korral), moodustades verbi eitava liitvormi, nt *ei tee, ei teinud, ei teeks, ei oleks teinud, ei tegevat, ei olevat teinud* (vt M 99).

Verbil *olema* on kaks eitavat vormi: *ei ole* ja *pole*, minevikus *ei olnud* / *ei oldud* ja *polnud* / *poldud*, nt *Ta ei ole = pole rumal*. *Ta ei olnud = polnud kodus*. Põhiline *olema* eitusvorm on *ei ole*. On kontekste, kus vormi *pole* kasutus on ebaharilik, nt lakoonilised vastuslaused: *Kas sa söönud oled? – Ei ole / ?pole*. Seevastu eitust tagaplaanile suruv rõhutu *pole* sobib hästi siis, kui eitus on fookustatud mingile muule lauseosale kui *olema*-verb, nt *Ma pole seda kuulnudki*.

Eitussõna *ei* on kujunenud endise eitusverbi ainsuse 3. pöörde vormist. See on kaotanud kõik oma verbi omadused ja paikneb normaaljuhul lauses vahetult öeldisverbi ees, teda ei saa sellest lahutada muude sõnadega, nt *Ma homme ei tule*, mitte: **Ma ei homme tule*.

Keeldkõne

SÜ 36 Eitavat käsku ehk **keeldu** väljendab osaliselt muutuv eitusabiverb *ära* koos põhiverbi käskiva kõneviisi vormiga (*ära tee, ärgu tehku, ärgem tehkem, ärge tehke, ärgu tehku*), nt **Ära tee rumalusi!** Mitmuse 1. pöördes kasutatakse keelu väljendamiseks käskiva kõneviisi vormi asemel sageli kindla kõneviisi vormi (*ärme teeme, kõnekeeles ka ärme tee*), nt **Ärme teeme Eestist Kreekat! Ärme lähe lapsikuks!** Vorm *ärgu tehku* on kasutusel ka möönvas kõneviisis, nt *Tehku või ärgu tehku, mul ükskõik* (vt M 99).

Eitussõna *ära* suuremat verbilisust eituspartikliga *ei* võrreldes näitab peale muutevormide olemasolu ka see, et ta võib olla põhiverbist lahutatud muude sõnadega, nt **Ära isaga vaidle!**

Eitava lause omadusi

SÜ 37 Peale eituse enda on eituslausetel jaatuslausetega võrreldes ka mõningaid muid iseärasusi. Esiteks, eitus tühistab lauses totaalsuse ja partsiaalsuse vastanduse. Üldjuhul on eitavas lauses osastavas nii olemasolu- ja omajalause alus (vrd *Laual on vaas – Laual ei ole vaasi; Juhanil on naine – Juhanil ei ole naist*), sihitis (vrd *Ma ehitasin paadi/paati – Ma ei ehitanud paati*) kui ka sihitisekujuline hulgamäärus (vrd *Me ootasime aasta – Me ei oodanud aastatki*).

Teiseks, leidub eituslembeseid sõnu, s.o sõnu, mis esinevad ainult või eelistatavalt eitavas lauses: partiklid *veel* (*juba* vastandina), *enam* (*veel* vastandina) jne, verbid *parata, tarvitsema, pruukima, kõssama* jne, asesõnad ja asemäärsõnad *ükski, iialgi, ealeski, sugugi, teragi, põrmugi, ühtigi* jne, nt *Lõuna ei ole (*on) veel valmis. Isa ei ole (*on) enam noor. Ma ei saanud (*sain) sinna midagi parata. Teil ei pruugi / tarvitse muretseda. Ma ei osta (*ostan) iialgi ~ ealeski tarbetuid asju.*

Samas on olemas ka jaatuslembeseid sõnu, nt *juba* (*veel* vastandina), *alles, veel(gi)* (*enam* vastandina), *aina* jne, nt *Isa on (*ei ole) juba vana. Haige jäi (*ei jäänud) aina jõuetumaks.*

Lauseeituse erijuhtumeid

Partikkel *ei* lause algul

SÜ 38 Eituspartikkel *ei* paikneb tavaliselt lause keskel vahetult verbi ees. Mõnel juhul võib eitussõna olla tõstetud lause algusesse kas koos verbiga või verbist lahku. Viimasel juhul nihkub verb enamasti päris lause lõppu.

Lausealguline eitus on harilikult tunderõhuline fookustatud lauseitus. Nt ***Ei lähe mina neid õpetama! Ei sellest poisist meest saa!***

Verbist lahutatud lausealgulise fookustatud eituse korral võib vahel teine *ei* olla ka verbi juures, eriti juhul, kui lausealgulise *ei* fookuses on rindtarind. Nt ***Ei mina ega mu sõbrad (ei) ole seda teinud.***

Asesõnad ja asemäärsõnad lauseituse fookuses

SÜ 39 Eituse fookuses võivad olla indefiniitsed asesõnad ja asemäärsõnad *keegi, miski, mingisugune, kuskil, üldse* jne. Fookustajana toimib partikkel *mitte*, asesõnade *keegi* ja *miski* juures vahel koos sidesõnaga *kui*, nt ***Ta ei käi mitte kuskil. Sa ei armasta mind mitte üldse. Mind ei häiri mitte miski. Mul pole mitte kui midagi.*** Sidesõnata täislauses on *mitte* fakultatiivne ning selle puudumisel näidatakse eituse fookusesse kuulumist pelgalt indefiniitsõna rõhutamise teel, nt ***Ta ei käi kuskil. Sa ei armasta mind üldse.*** Verb on kõigil juhtudel eitavas vormis.

Mõnes kontekstis võib ära jääda hoopis üldindefiniitne määrsõna (*üldse, sugugi, kuidagi* jne), mille tulemuseks on vaid partikli *mitte* kasutamine verbi eitust tugevdava elemendina, nt ***Ma kohe mitte üldse ei taha seda lubada – Ma kohe mitte ei tahaks seda lubada.***

Eitus rindtarindis

Eitus vastandavas rindtarindis

SÜ 40 **Korrigeeriv-vastandava *mitte X, vaid Y*-rinnastuse** korral markeerib eituse fookust samuti partikkel *mitte*. Ka verb jäetakse tavaliselt eitavasse vormi, nt ***See ei ole mitte raha, mida ta ihaldab, vaid tunnustus.*** Verb võib vastanduse korral siiski olla ka jaatavas vormis, nt ***See on mitte raha, mida ta ihaldab, vaid tunnustus,*** kuid topelteiluse kasutamine on tavalisem. Eitav verbivorm on obligatoorne siis, kui eituse fookuses on öeldisverb ise, nt ***Kass mitte ei maga, vaid on surnud,*** mitte: ****Kass mitte magab, vaid on surnud,*** või kui fookus paikneb enne öeldist, nt ***Mitte isa ei lähe reisima, vaid ema,*** mitte: ****Mitte isa läheb reisima, vaid ema.*** Sõna või fraasi võib eituse fookusesse viia ka pelgalt rõhutamise abil, partiklit *mitte* kasutamata, nt ***Laps ei vaja maiustusi, vaid armastust.*** Verb on niisugusel juhul obligatoorselt eitavas vormis.

Kui puudub selge vastandus, siis tuleks üldse hoiduda *mitte*-eituse kasutusest. Laused ***Seadet kasutatakse mitte täie võimsusega. Angolas ma***

olen mitte esimest korda. Me **oleme** täna **mitte** viimased. See **on mitte** minu arvamus. See projekt **läheb mitte** sotsiaalministeeriumi kaudu on venepärasused. Eestipärane on öelda: Seadet **ei kasutata** täie võimsusega. Angolas **ei ole** ma esimest korda. Me **ei ole** täna viimased. See **ei ole** minu arvamus. See projekt **ei lähe** sotsiaalministeeriumi kaudu.

Mitte X, vaid Y -eituse korral ei kehti tavalisele lauseeitusele omane partsiaalsuspiirang. Võimalik on kasutada nii täisalust, nt *Tal ei ole mitte poeg, vaid tütar*, täissihitist, nt *Ta ei ostnud mitte korteri, vaid maja*, kui ka täissihitise taolist hulgamäärust, nt *Tal ei tulnud oodata mitte kaks nädalat, vaid kaks kuud*. Sihitise korral pole siiski välistatud ka osastav, nt *Ta ei ostnud mitte korterit, vaid maja*.

Eitus ühendavas rindtarindis

SÜ 41 Ühendavalt rinnastatud moodustajate fookustatud eitamisel pannakse eitussõna iga rindliikme ette, kui tahetakse igauht rõhutatult eraldi eitada. Seejuures lahtise loendi puhul korratakse iga rindliikme ees eitussõna *ei*, nt *Ta ei söö ei liha, ei kala, ei puuvilja*. Kinnise loendi puhul asendatakse viimane *ei* eitava sidesõnaga *ega*, nt *Seal polnud enam ei loomi ega linde*. Kui ei peeta vajalikuks iga rindliiget eraldi esile tõsta, piirduetakse kinnise loendi puhul üksnes eitussõnaga *ega* või koguni vaid eitava verbivormiga, nt *Televiisorit ei tohi panna ei kütteseadmete juurde ega seksioonkappi ~ Televiisorit ei tohi panna kütteseadmete juurde ega seksioonkappi ~ Televiisorit ei tohi panna kütteseadmete juurde ja/või seksioonkappi*.

Lausete rinnastuse korral võib *ei* paikneda kas verbi või lause ees, nt *Ta ei joo ega suitseta. Ei ta joo ega suitseta*. Sidesõna *ega* kasutust rindosalause ees peeti varem obligatoorseks, kui eelnev rindosalause oli eitav. Tegelikku pruuki arvestades ei tasuks siiski lausa vääraks pidada ka *ja/ning* kasutust *ega* asemel, ehkki eelistada tuleks mõistagi *ega*. Nt *Ta ei hooli sinust ega* (halvem: *ja ei*) *mõtles ka oma perele*. *Ega* võib eitada rindosalause ka siis, kui eelnev osalause on jaatav. Sel juhul on *ega* ning *ja ei* täiesti võrdväärsed, nt *See, mis oli, on möödas ega (= ja ei) tule enam kunagi tagasi*

Ega pealause algul

SÜ 42 Pealause algul paiknev partikkel *ega* võib täita mitut funktsiooni.

Ega-lause võib õigustada millegi eelnevat eitust (millegi toimumata jäämist), leevendada ootusvastasust vms, nt *Ega see film suurem asi polnud*. Õeldisverbi juures on harilikult eitussõna, kuid eitussõna võib ka

puududa, nt *Teda pole kunagi teistest kõrgemale seatud – ega ta olegi seda tahtnud.*

Lausealguline *ega* võib toimida afektiivse eituse partiklina, nt *Mis te karjute, ega ma kurt (ei) ole!* Eituspartikkel *ei* on verbi juures fakultatiivne.

Partiklit *ega* kasutatakse ka eitava küsipartiklina. Öeldisverbi juures on tavaliselt partikkel *ei*, nt *Ega te ei käinud seal? Ega te ometi (ei) arvanud, et ma seda ei teadnud?* Küsipartikkel *ega* võib toimida ka küsijätkuna, enamasti ühendis *ega ju*, mõnikord ka üksi *Sa pole vastu, ega ju? Pühakut ei saa ju keegi vihata, ega?* Vt ka SÜ 81.

Märkus. Eitussõnast lähtub ka partikkel *eks* 'küllap'. Sellega seletub eitusele iseloomuliku verbivormi kasutamine *eks*-sõnaga algavates lausetes, nt *Eks ta ole. Eks me näe. Eks ta varsti tule.* Et tänapäeval *eks*-sõnal eitavat sisu enam ei ole, siis asendatakse eitusvorm tihti peale pöördvormiga, nt *Eks ta varsti tuleb.*

Moodustajaeitusest

SÜ 43 Moodustajaeituse mõjualas on üksnes lause moodustaja, mitte lause tervikuna. Eitusalusel moodustajaks võib olla kõrvallause, lauselühend või käändsõnafras.

Moodustajaeitus ei mõjuta alistava öeldisverbi (s.o kõrvallause pealause, muude moodustajate puhul sama lause) kõneliigi valikut – verb võib olla nii jaatavas kui ka eitavas vormis, nt *Ma teadsin / ei teadnud, et sa ei armasta mind. Juhtum oli / ei olnud ebatavaline.* Moodustajaeitus ei tingi ka lauseeitusele omaseid süntaktilisi omadusi –partitiivsust, nt *Ta võttis raamatu (*raamatut) emalt luba küsimata,* ja eituslembeste üksuste kasutamist, nt *Peeter juba (*veel) teadis, et Mari ei tule.*

Samas annab moodustaja eitamine tihti peale lauseeitusega sama tulemuse, seda eriti uskumist, soovimist ja näimist väljendavate öeldiste puhul. Vrd *Ma tahan, et sa ära ei läheks. – Ma ei taha, et sa ära läheksid. Ta paistab sellest mitte hoolivat. – Ta ei paista sellest hoolivat. See on ebasobiv. – See ei ole sobiv.*

Kõrvallause eitus ei erine pealause eitusest. Infiniittarindite puhul saab eitust väljendada partikliga *mitte*, mis paigutatakse infiniitse verbivormi ette, nt *Palun teid mitte karjuda! Ta veenis mind pakutust mitte loobuma. Ta paistab sellest mitte hoolivat. Mitte hoolides sõpradest, kaotame nende usalduse.*

des-vormi eitava vastena eelistatakse paljudel juhtudel siiski *mata*-vormi, mõnikord koos kaassõnaga *ilma*, nt *Midagi ei saa (ilma) tema teadmata sündida*. Ka mineviku kesksõnade põhilise eitava vastena toimib *mata*-vorm, täiendina paralleelselt partikliga *mitte*, kuid keelekorralduslikult eelistatava variandina, nt *Nende algul avanemata (~ mitte avanenud) tagamaade ulatuses ja ilmes ongi luule ühiskondlik funktsioon. Lõpetamata (~ mitte lõpetatud) remondi sümboliks saab Tallinna lennujaam*. Verbi *olema* laiendava öeldistäitena, samuti verbe *saama*, *jääma* ja *jätma* ning *ununema* ja *unustama* laiendina on *mata*-eitus koguni ainuvõimalik, nt *Tööd olid tehtud / tegemata. Tööd saadi tehtud / jäeti tegemata. Tööd ununesid / unustati tegemata*.

Adjektiveerunud kesksõnade ja omadussõnade eitust väljendab peale *mitte* (*mittesöödav, mittesoovitatav, mitteteadlik* jne) ka *eba-* (*ebameeldiv, ebasoovitatav* jne) ning liide *-tu* (*käändumatu, lootusetu*), nt *See mäng on alaealistele mittesoovitatav ~ ebasoovitatav. Osa inimesi said mittetöist tulu. Olukord oli talumatu. Ta on andetu*. Nimisõnade puhul väljendab eitust eelkõige ilmaütleva käände lõpp *-ta* (vahel koos kaassõnaga *ilma*), mõnevõrra ka prediksoidid *eba-* ja *mitte-*, nt *Eelmine talv oli (ilma) lumeta. Öeldu oli pehmelt öeldes ebatõde. Enamik kohalviibijaid olid mitte-eestlased*. Tuletuslike eitusmarkerite kasutus ja nende omavahelised suhted ei ole regulaarsed, olenedes alussõna tähendusest ja tavast (vt ka SM 27, 35, 37).

Sisu ja vormi mittevastavusi eituse ja jaatuse väljendamisel

SÜ 44 Eitavate ning jaatavate lausete piir ei ole terav. On vormilt eitavaid lauseid, millel on jaatav sisu, ja vormilt jaatavaid lauseid, millel on eitav sisu. Sisule vastav on tihtipeale ka jaatuslembeste ja eituslembeste sõnade ja väljendite kasutus. Sellised laused on enamasti küsilauseid.

Retooriline küsilause väljendab seisukohta, mis on eituse-jaatuse poolest vastupidine sõnastatule. Nt *Kas tema ei olegi inimene?* (~ *Tema on ju samuti inimene!*) *Kas ma olen siis pime?* (~ *Ma ei ole ju pime!*)

Käsku väljendavatest küsilausest väljendavad eitavavormilised üldküsilauseid jaatavavormilistega võrreldes enamasti pehmemat (viisakamat) käsku või palvet, nt *Kas te ei lubaks mind läbi?* (~ *Palun, lubage mind läbi!*) Vormilt eitavad eriküsilause kujulised käskküsilauseid väljendavad käsku, st on sisult jaatavad, nt *Miks sa mind ei kallista?*

(~ *Kallista mind!*), vormilt jaatavad aga keeldu, st on sisult eitavad, nt *Kuhu sa tormad?* (~ *Ära torma!*) *Mis sa naerad?* (~ *Ära naera!*)

Viisakusvahendina on eitus kasutusel ka mittekäskiva üldküsümuse korral, nt *Ega teil külm ei ole?*

Mõnel juhul võib jaatava sisu edastamiseks kasutada nii jaatavat kui ka eitavat verbivormi, nt mööndlauseis: *Mida sa ülemusest ka arvad = ei arva*, käsu pead ikka täitma, ja kuni-ajalauseis: *Töölised streigivad, kuni juhtkond on rahuldanud nende nõudmised = pole rahuldanud nende nõudmisi.*

Alus

SÜ 45 Aluseks on harilikult nimisõna(fraas) nimetavas või osastavas käändes, nt *Poiss loeb raamatut. Miili on meeldiv inimene. Rabas leidus pohli ja jöhvikaid.*

Aluseks võib olla ka: a) mis tahes muu sõnaliigi sõna (või fraas), kui see esineb nimisõna tähenduses (vastates küsimustele *kes? mis? keda? mida?*), nt omadussõna: *Virgad said kiita, laisad laita*; hulgasõna fraas: *Kaks meest astus tuppä. Linnas liigub palju sõjaväelasi*; b) *da*-lühend, nt *Mõtelda on mõnus*; c) osalause, nt *On tore, et sa tulid.*

Täis- ja osaalus

SÜ 46 Nimetavas käändes alust nimetatakse **täisaluseks** ehk **totaalsubjektiks**. Täisalus on tüüpiline alus, mis paikneb normaaljuhul lause algul ja ühildab endaga öeldisverbi isikus ja arvus, nt *Ma loen raamatut. Me loeme raamatut. Sa loed raamatut.*

Osastavas käändes alust nimetatakse **osaaluseks** ehk **partsiaal-subjektiks**. Osaalus ei ühilda endaga öeldisverbi. See jääb alati ainsuse 3. pöördesse, nt *Tänavanurgal seisib inimesi.*

Täisalus võib esineda mis tahes tüüpi lauses, osaalus aga ainult olemasolu-, omaja- ja kogejalauseis ning lähteseisundit markeerivas tulemuslauses. Kui kontekst ei nõua teisiti, siis nende lausete algul on teadaolevat kohta, aega, omajat vms väljendav määrus, alus aga paikneb uue info kandjana lause lõpus, nt *Vaadis on bensiin/bensiini. Hilisõhtul tulevad head mõtted / tuleb häid mõtteid. Kas sul on uued margid / uusi marke?*

Alus on alati osastavas sisult eitavas või kahtlevas (olemasolu-, omaja- jm) lauses, nt *Laua pole raamatut. Kas selle tegemisel on mõtet? Juhani ei saanud teadlast.* Kui lause on küll vormilt eitav, kuid sisult jaatav, võib alus olla ka nimetavas käändes, nt *Mis mõtted talle pähe ei tule!* Alusega tähistatu olemasolu ei eitata ka korrigeeriva (*mitte*) .. *vaid* -eituse korral, nagu *Laua pole (mitte) raamatud, vaid ajakirjad.*

Sisult jaatavas (olemasolu-, omaja- jm) lauses võib osaalus esineda siis, kui ta märgib ainet, abstraktmõistet või piiritlemata hulka, nt *Klaasis on vett. Meil on lootust. Aias kasvas lilli.* Osastav jätab koguse või hulga ebamääraseks, kaasneda võib vähesus- või osalisusvarjund (*Klaasis on vett ~ natuke vett*). Enamasti saab samade sõnade puhul kasutada ka nimetavat käänet, v.a mõningate verbide puhul, nagu *piisama, jätkuma, immitsema, tunduma* jt, mis nõuavad osaalust, nt *Kannatust tal jätkus.* Nimetav kaotab küll vähesus-osalisusvarjundi, kui see esineb (vrd *Külas elab ukrainlasi – Külas elavad ukrainlased*), kuid sageli on siin täisaluse tähenduslik erinevus osaalusest vähe märgatav või puudub hoopis (vrd *Aknast hoovas tupp külm õhku – Aknast hoovas tupp külma õhku*).

Aluseta laused

SÜ 47 Alus võib lausest puududa järgmistel juhtudel: a) kui alus on tuvastatav konteksti põhjal, b) kui alus nähtub verbi pöördevormist, c) kui aluse puudumisel on kindel tähendus.

Esimest tüüpi laused on **aluseta lünklaused**. Niisugune on nt lause *Isa ostis lilli ja kinkis need emale* teine osalause. Lünk aluse positsioonis on mõtteliselt täidetav eelmise osalause põhjal.

Teist tüüpi laused sarnanevad lünkausega ning mõnikord ongi neid käsitletud sellena. Need on laused, mille öeldisverb on 1. või 2. pöördes ning puuduvaks aluseks on 1. või 2. isiku asesõna, nt *Olin eile Tartus. Mine ära!* Kuigi asesõnalist alust sellises lauses ei ole, pole siiski tegemist päris lünkausega, sest pöördetunnus on samuti subjektsiku tähistaja.

Kolmandat tüüpi laused on **aluseta vaeglaused**. Vaeglauses puudub alus sisulise ebamäärasuse tõttu ega ole seetõttu juurdemõeldav. Aluseta vaeglaused jagunevad üldisikulisteks, umbisikulisteks ja isikuta lauseteks.

Üldisikulises lauses väidetakse, et öeldu kehtib kelle tahes (s.o üldisiku) kohta. Öeldisverb on harilikult isikulise tegumoe oleviku ainsuse 3. pöördes ning sündmust käsitatakse võimalikuna, mitte tegelikuna. Nt

Selle töö teeb ära ('on võimalik ära teha') *poole tunniga*. *Seal kuuleb* ('võib kuulda') *huvitavaid asju*. Öeldis võib olla ka umbisikulises tegumoes, misjuhul sündmust käsitatakse tavapärasena. Nt *Presidendi vastuvõtul kantakse* ('on tavaks kanda') *ordeneid*.

Märkus. Üldisikut võib väljendada ka ainsuse 2. pööre. Sel juhul pole tegemist vaeglausega, sest lauses on või sinna saab lisada aluse 2. isiku pronoomeni näol. Nt (*Sa*) *teed tööd ja näed vaeva, kuid keegi ei pane seda tähele*. *Külm püsis ning hommikuti pidi veeämbrist jääd raiuma, kui (sa) tahtsid juua saada*.

Umbisikulises lauses on tegijaks keegi konkreetne isik, kuid pole öeldud, kes (umbisik); öeldisverb on sel juhul harilikult umbisikulises tegumoes, nt *Loetakse raamatut*, vahel (eriti argikeeles) ka isikulise tegumoe mitmuse 3. pöördes, nt *Räägivad* (= *räägitakse*), *et tänavu tuleb külm talv*. *Kirjutavad igasugust jama kokku*.

Isikuta lauses tegija puudub üldse; öeldisverb märgib sel juhul harilikult loodusnähtust või füsioloogilist protsessi ja on isikulise tegumoe ainsuse 3. pöördes, nt *Öösel juba külmetab*. *Väljas tuiskab*. *Iiveldab*.

Sihitis

SÜ 48 Sihitiseks on harilikult nimisõna(fraas) osastavas, omastavas või nimetavas käändes, nt *Ma kohtasin sõpra*. *Aednik kasvatas suure kõrvitsa*. *Loe see raamat läbi*.

Sihitiseks võib olla ka: a) muu sõnaliigi sõna või vastav fraas, kui see esineb nimisõna tähenduses, nt omadussõna(fraas): *Ta ei lausunud ei musta ega valget*; hulgasõna fraas: *Juku ostis kolm raamatut*; b) *da-* või *vat-*lühend, nt *Ma tahaksin kodus olla*. *Teadsin seda tehtavat*; c) kõrvalause, nt *Ma teadsin, et sellest ei tule midagi välja*.

Verbe, mis harilikult esinevad koos sihitisega, nimetatakse **sihilisteks** ehk **transitiivseteks** verbideks. Sellised on *aimama*, *alustama*, *arvama*, *haavama*, *igatsema*, *jätma*, *kaotama*, *küsima*, *mäletama* jt. Verbid, mis harilikult esinevad ilma sihitiseta, on **sihitud** ehk **intransitiivsed**. Sellised on *aeguma*, *elama*, *haigestuma*, *istuma*, *kaduma*, *lahkuma*, *nutma*, *säilima* jt. Sihilised verbid võivad vahel esineda ka ilma sihitiseta, nt *Nad söövad ja joovad*. *Eile Kalev kaotas*. Ja vastupidi, sihitutel verbidel võib mõnikord olla sihitis, nt *Laps nuttis enda hingetuks*. *Nuta oma nutmised ja rahune*.

Täis- ja osasihitis

SÜ 49 Osastavas käändes sihitist nimetatakse **osasihitiseks** ehk **partsiaal-objektiks**, omastavas või nimetavas käändes sihitist aga **täissihitiseks** ehk **totaalobjektiks**.

Osastav on eesti keeles peamine sihitise kääne. Sihitis võib olla osastavas käändes peaaegu kõigi sihiliste verbide korral. Suur hulk verbe (nn **partitiivverbid**) lubavadki ainult osasihitise kasutamist, näiteks võib öelda ainult: *Ma meenutasin minevikku* või *Leena armastab lapsi*, mitte aga: **Ma meenutasin mineviku* või **Leena armastab lapsed*. Need on verbid, millega väljendatud tegevusel puudub sisemine piir – see tegevus ei jõua mingile kindlale tulemusele ja sel puudub ka kestuspiir. Tüüpilisi partitiivverbe on tundeverbid (*alahindama, armastama, kartma, nägema* jt), liigutus-puudutusverbid (*kehitama, kallistama, peksma* jt), kuid siia kuulub muidki verbe (*helistama, trahvima, alustama, harrastama* jt).

Täissihitis esineb osasihitise paralleelvõimalusena vaid niisuguste verbide puhul, mille tegevus võib jõuda mingi tulemuseni. Selliseid verbe nimetatakse **aspektverbideks**. Sihitise valik oleneb siin kahest asjaolust – tegevuse tulemuslikkusest ja sihitise enda laadist. Kui tegevus on olnud või saab olema tulemuslik (teostunud või teostatav) ja sihitis märgib tervikut (asja, kindlat kogust või hulka), kasutatakse täissihitist. Näiteks lauseis *Virve õmbles endale uue seeliku* ja *Õmble endale uus seelik!* on täidetud mõlemad täissihitise valiku tingimused: esimeses lauses on tegevus tulemuseni (teostumiseni) jõudnud, teises jõuab selleni tulevikus, mõlemas lauses esineb asja märkiv sihitis *uus seelik*. Kui aga üks või mitte kumbki täissihitise valiku tingimus pole täidetud, kasutatakse osasihitist. Näiteks lauses *Virve õmbles endale uut seelikut* märgib sihitis küll asja, kuid tegevuse tulemuslikkus siit ei järeldu (selle kohta ei võeta seisukohta).

Täis- ja osasihitis vahelduvad ainult jaatavas lauses, eitavas lauses on osasihitis, nt *Ma ostsin leiva/leiba* – *Ma ei ostnud leiba*. Vaid mitte .. *vaid* -eituse korral kasutatakse enamasti täissihitist, nt *Ta ostis maasturi* – *Ta ei ostnud mitte maasturi(t), vaid paadi*.

Leidub ka üksikuid verbe, nagu *ammendama* ja *andestama*, mis väljendavad seda, et tegevus on teostumiseni jõudnud, ning millel seetõttu saab olla ainult täissihitis. Nt *Ta andestas mulle solvamise/*solvamist*.

Täis- ja osasihitise valiku probleeme

SÜ 50 Osa- või täissihitise valik on komistuskiviks eriti neile, kellele eesti keel pole emakeel või esimene keel. On siiski mõningaid piirijuhtumeid, kus eestlanegi kipub vahel kahtlema, kumba objektivarianti kasutada.

1. Kui **tegevuse tulemus on ajutine**, võib tegevust pidada nii tulemuslikuks kui ka mittetulemuslikuks ning kasutada nii täissihitist kui ka osasihitist, nt *Anna mulle pliiats* = *Anna mulle pliiatsit*. *Anna käsi* = *Anna kätt*. *Keerasin lehe* = *Keerasin lehte*. *Laena talle lips* = *Laena talle lipsu*. *Volitan Jüri Silgu minu palga välja võtma* = *Volitan Jüri Silku minu palga välja võtma*. *Korrigeerisime maksegraafiku* = *maksegraafikut*.

2. **Seisundiverbide** puhul kasutatakse harilikult osasihitist, nt *Ta tundis elust rõõmu*. Seisundiverbide hulka kuulub ka verb *sisaldama*, mistõttu temagi puhul on loomulik kasutada osaobjekti, nt *Aruanne sisaldab andmeid kaitsekulutuste kohta*. Täielikkuse või kompleksuse rõhutamiseks võib lisada sihitisele sõna *kõik*, aga sihitise jätta ikka tema põhivormi, s.o osastavasse käändesse, nt *Aruanne sisaldab (kõiki) andmeid kaitsekulutuste kohta*. „*Kirjakeele teataja*“ *sisaldab (kõiki) VÕKi otsuseid aastaist 1979–83*. Siiski on *sisaldama* neid väheseid seisundiverbe, mille puhul on peetud võimalikuks toonitada täielikkust täisobjektiga, eriti kui see täielikkus millestki muust ei selgu. Seega siis on võimalik öelda nii *Aruanne sisaldab andmed kaitsekulutuste kohta* kui ka *Aruanne sisaldab andmeid kaitsekulutuste kohta*. Esimene lause toonitab täielikkust, teine jätab selle ebamääraseks.

Märkus. Täissihitisega lausest, mille öeldisverb on oleviku vormis, järeldeb, et tegevus viiakse lõpule tulevikus. Seetõttu kasutatakse selliseid lauseid tuleviku väljendamiseks, nt *Kas sa tood selle raamatu mulle tagasi? Ostame sulle poest uue palitu*. Seisundiverbide kohta see siiski ei kehti, nt lause *Aruanne sisaldab andmed kaitsekulutuste kohta* on samasugune olevikulise tähendusega lause kui *Aruanne sisaldab andmeid kaitsekulutuste kohta*.

3. **da-tegevusnime laiendava sihitise** käände valikut mõjutab peale tegevusnime enda ka tegevusnime põhiverbi tähendus ja vorm. Kui *da*-tegevusnimi laiendab (tulemuseta, jätkuvat tegevust väljendavaid) tunde-verbide (*kartma*, *armastama* jne), on *da*-tegevusnime sihitis alati osastavas, vrd *Ta sõlmis lepingu/lepingut* – *Ta kartis sõlmida lepingut*.

Soovimist, tahtmist või kavatsemist väljendavate verbide (*jõudma, kavatsema, laskma, lubama, soovima, suutma, tahtma, tohtima* jt) puhul võib esineda nii osa- kui ka täissihitis, kuid võimalik tõlgenduserinevus on ebaoluline. Nt *Soovin osta seda raamatut ~ selle raamatu. Tahan saata sõbrale pakki ~ paki*. Kui *da*-tegevusnime põhiverb on eitav, on *da*-tegevusnime laiendav sihitis osastavas, nt *Ma ei soovi osta seda raamatut*.

Täissihitis omastavas või nimetavas käändes

SÜ 51 Täissihitise põhikujuks on omastav kääne, nt *Isa viis lapse lasteaeda*, kuid teatud tingimustel esineb täissihitis nimetavas käändes:

- 1) kui täissihitis on vormilt või sisult mitmuslik, nt *Isa viis lapsed lasteaeda*. Isa viis *kaks last* lasteaeda (vrd *Isa viis ühe lapse lasteaeda, teise kooli*);
- 2) kui öeldisverbiga väljendatakse käsku, nt *Vii laps lasteaeda! Laps lasteaeda viia!*;
- 3) kui öeldisverb on umbisikulises tegumoes, nt *Laps viiakse lasteaeda*;
- 4) kui täissihitis laiendab *da*-tegevusnime, nt *Isa ülesandeks jäi laps lasteaeda viia*.

Vormilt ja/või sisult mitmuslik täissihitis

SÜ 52 Mitmuslikkuse ja käsu korral aga esineb kõikumisi olenevalt sellest, kui selgelt mitmuslikkus ja käsk avalduvad.

Täissihitis on alati nimetavas, kui ta on mitmuse vormis, nt *Isa viis lapsed lasteaeda*. Selge sisulise mitmuslikkuse tõttu on alati nimetavas ka põhiarvsõnad alates *kahest*, nt *Ema viis oma kaks last lasteaeda*, murdarv *poolteist*, nt *Ta ostis poolteist kilo banaane*, ligikaudset hulka märkivad sõnad *mitu, paar, paarsada, kümmekond, sadakond* jt, nt *Paneme paar õuna tasku*. Nende sõnade oluliseks tunnuseks on see, et nende laiend on alati ainsuses (*kaks meest*, mitte: *kaks mehi*). Alati nimetavas on ka asesõna *kõik*, nt *Tütar rääkis mulle kõik ära*.

Mitmuslikkus ei ole enam nii selge murdarvude *pool*, *veerand* ja *kolmveerand* puhul. Need on täissihitise harilikult samuti nimetavas, nt

Olga sõi ära veerand jäätist, kuid võimalik on ka täissihitise põhireegli kohane omastavaline kasutus. Omastavat kasutatakse pigem siis, kui jutt on mingi teadaoleva terviku osast. Murdarvsõna laiend võib sel juhul olla nii osastavas kui ka seestütlevas, nt *Olga sõi ära veerandi jäätist ~ jäätisest*.

Kahesuguselt käitub sõna *tosin*. Selle loendatavaid asju väljendav laiend võib olla nii ainsuses, nt *tosin õuna*, kui ka mitmuses – *tosin õunu*. Ainsusliku laiendi korral käitub *tosin* nagu arvsõna ja on täissihitise alati nimetavas: *Ostsin turult tosin õuna*. Kui aga laiend on mitmuses, käitub *tosin* nagu hulganimisõna, eelistades omastavas käändes laiendit: *Ostsin turult tosina õunu* (vt ka järgmine lõik).

Hulga- ja mõõdunimisõnad *rühm*, *grupp*, *hulk*, *meeter*, *tükk*, *osa*, *enamik*, *klaas/klaasitais* jt puhul (mille loendatav laiend on alati mitmuses, s.o *hulk mehi*, mitte *hulk meest*) on põhiline omastavaline täissihitis (muude nimetavat eeldavate tingimuste puudumisel), nt *Ta on läbi lugenud hulga artikleid*. *Ostsin poest liitri piima*. Keelekasutuses võib aga kuulda ka nimetavat, nt *Ta on läbi lugenud hulk artikleid*. *Ostsin poest liiter piima*. Nn sihitisekäändeliste määruste puhul on nimetav koguni eelistatav, nt *Ootasin tükk/natuke aega* (vt SÜ 70). Kuigi ka edaspidi võiks eelistada hulganimisõnalise sihitise põhireegli kohast, s.o omastavalist kasutust, ei saa nimetavalist kuju paralleelvõimalusena siiski välistada. Hoiduda tuleks aga nimetava kasutamisest siis, kui nimisõnal on täiend, mis osutab esemelisusele, mitte kogusele.

EELISTATAV

Joon *tassi* kohvi.
 Ostis *purgi* õlut.
 Tegin *terve rea* pilte.
 Võtsid *hulga* mehi
 vangi.
 Ostsin *meetri* riiet.
 Tõin *enamiku* lapsi
 saali.

VÕIMALIK

Joon *tass* kohvi.
 Ostis *purk* õlut.
 Võtsid *hulk* mehi
 vangi.
 Ostsin *meeter* riiet.
 Tõin *enamik* lapsi
 saali.

VÄÄR

Joon *väikene tass* kohvi.
 Ta ostis *suur purk* õlut.
 Tegin *terve rida* pilte.

Täissihitis käsklauses

SÜ 53 Täissihitis on alati nimetavas käändes, kui öeldisverb on käskivas või möönvas kõneviisis, nt *Vii laps lasteaeda! Mina viigu laps lasteaeda.* Käsku võib väljendada ka teisiti kui käskiva kõneviisi abil. Neilgi juhtudel on täissihitis tavaliselt nimetavas käändes, nt *Võti siia (anda)! Ma palun/käsin teid võti siia anda. Eks andnud siis võti siia!*

Kui käskiva kõneviisi tähenduses kasutatakse kindlat kõneviisi, siis on täissihitis erandlikult omastavas, nt *Teeme vaheaja! Te lõpetate otsekohe vasturääkimise!* Vrd *Tehkem vaheaeg. Lõpetage otsekohe vasturääkimine!*

Kui täissihitis laiendab *da*-tegevusnime, mis seostub sõnadega *käskima, soovitama* ja *paluma*, siis on ta alati nimetavas vaid vahetu käsu korral, käsu refereerimise puhul võib aga kasutada nii nimetavat kui ka omastavat, vrd *Palun näidata talle istekoht kätte* (käsk) – *Ma palusin näidata talle istekoht/istekoha kätte* (käsu refereering). Selge käsuga, mitte käsu refereeringuga on tegu näiteks järgmistes lausetes: *Palun kaasa võtta isikut tõendav dokument* (mitte: *dokumendi*). *Käsin töötajatel töö lõppedes teha märke* (mitte: *märke*) registrisse. *Palume teid läbi vaadata uus plaan* (mitte: *uue plaani*).

Täissihitis aluse puudumise korral

SÜ 54 Nimetavalise täissihitise kasutamine umbisikulise tegumoe ja *da*-tegevusnime korral tuleneb ühest ja samast tingimusest, nimelt aluse puudumisest. Kui verbivormil puudub alus, vormistatakse aluse taoliselt, s.o nimetavas käändes, temast tähtsuselt järgmine element – (täis)sihitis. Nt *Laps viidi lasteaeda. Meil soovitati võtta teine raamat. Minu ülesandeks on lahendada see küsimus. Armastada isamaad on täita oma kohus rahva ees. Jaak astus poodi kavatsusega osta ülikond. Teil tuleb laud ära koristada.*

Siin on siiski üks erand. Juhul kui *da*-tarind (*da*-tegevusnimi + seda laiendav täissihitis) toimib tervikuna sihitisena, siis on tema koosseisu kuuluv täissihitis siiski omastavas, nt *Ta tahtis meie vahele tõmmata võrdusmärgi.* Seda siis, kui *da*-infinitiivi põhiverb ei määra teisiti, vrd *Aktsiaseltsi üldkoosolek otsustas esitada pankrotiavalduse.* – *Aktsiaseltsi üldkoosolekul otsustati (umbis tgm) esitada pankrotiavaldus.*

Erandliku vormivaheldusega asesõnalised sihitised

SÜ 55 Sihitise käände valik ei allu osa- ja täissihitise reeglitele mõningate asesõnade puhul.

1. **Isikuliste asesõnade** *mina ~ ma, sina ~ sa, meie ~ me, teie ~ te* ja **enesekohaste asesõnade** *enese ~ enda* ja *iseenese ~ iseenda* puhul kasutatakse nimetava käände asemel alati osastavat käänet. Vrd *Peeter jäeti maha – Mind/sind* (mitte: *mina/sina*) *jäeti maha. Vanemad jätsid lapsed koju – Vanemad jätsid meid/teid koju. Pese kael puhtaks – Pese end ~ ennast puhtaks.* Pandagu tähele, et see ei kehti 3. isiku asesõna *tema ~ ta, nemad ~ nad* kohta: **Tema** *jäeti maha* (mitte: **Teda** *jäeti maha*).

Ka omastava käände asemel võib samade asesõnade puhul kasutada osastavat käänet, kuid see ei ole obligatoorne. Vrd *Nad jätsid Peetri maha – Nad jätsid mind = minu / sind = sinu maha. Ta pesi kaela puhtaks – Ta pesi end ~ ennast = enda puhtaks. Leo jootis mehe purju – Mees jõi end ~ ennast = enda purju. Sa reetsid venna – Sa reetsid ise-ennast = iseenese.*

2. **Siduva asesõna** *mis* puhul võib soovi korral nimetavat käänet kasutada omastava asemel, küsiva asesõna *mis* puhul aga osastava asemel, nt *Siin ongi see raamat, mis = mille ma eile ostsin. Mis = mida te sellest arvate? Mis = mida teha?*

Määrusega vahelduv sihitis

SÜ 56 1. Verbid *käskima, paluma, laskma, lubama, aitama*, mida laiendab *da*-tegevusnimi, võivad seostuda kas sihitise või alalütlevas käändes määrusega. Nt *Käskis neid ~ neil minna. Luban teid ~ teil lahkuda.*

2. Sihitis väljendab harilikult objekti, millele tegevus on suunatud, või tegevuse tulemust. Vahel võib sihitis väljendada ka kohta või vahendit, mis üldiselt on pigem määruse kui sihitise ülesanne, nt *Ta sõidab merd. Nad käisid võrku püüdmäs. Juhukasutuste näiteid: Käisin eile jalgratast sõitmas. Olen 15 aastat lumelauda sõitnud. Ta mängib õhtuti arvutit.* Selline sihitis ei saa siiski osutada konkreetsele kohale või vahendile, vaid on pigem liigitähenduses. Täiendit niisugusele sihitisele lisada ei saa, sest see kaotaks liigitähenduse.

Öeldistäide

SÜ 57 Öeldistäiteks on harilikult omadussõna(fraas) nimetavas käändes või nimisõna(fraas) nimetavas või osastavas käändes, nt *Laps on haige. Härra Tamm on kunstnik. Juku on kooli paremaid õpilasi.*

Öeldistäiteks võib olla ka muu sõnaliigi sõna (või vastav fraas), kui see esineb omadus- või nimisõna tähenduses: a) hulgafras, nt *Vahetunni kestus on kümme minutit*; b) järgarvsõna, nt *Kes täna kolmas, see homme teine; tänane teine on aga homme juba esimene*; c) kesksõna- ja mata-lühend, nt *Nende näod olid küsivad. Teie väited on kergesti ümberlükatavad. Lapsed olid ülimalt pettunud. Töö on veel lõpetamata*; d) da-lühend, kui verb *olema* on tähenduses 'tähendama', nt *Vähem süüia on (= tähendab) kauem elada*; e) kõrvallause, nt *Meie soov on see, et sa tuleksid kiiremini tagasi. Esimene mulje temast oli selline, nagu põeks ta mingit rasket tööbe.*

Omadussõnaliseks öeldistäiteks, s.o küsimusele *missugune?* vastavaks öeldistäiteks, võib olla ka nimisõna(fraas) seestütlevas, nt *Maja on puust*, kaasaütlevas, nt *Tüdruk on heledate juustega*, või ilmaütlevas, nt *Kõik teie väited on usutava tõestuseta.*

Täis- ja osaöeldistäide

SÜ 58 Nimetavas käändes öeldistäidet nimetatakse **täisöeldistäiteks**, ehk **totaalpredikatiiviks**, osastavas käändes öeldistäidet **osaöeldistäiteks** ehk **partiaalprikatiiviks**. Osaöeldistäitena võib esineda ainult nimi-sõnaline öeldistäide. Täis- ja osaöeldistäite vaheldumine ei ole korrapärane ja sellel ei ole kuigi selget sisulist tausta. Põhiliselt kasutatakse täisöeldistäidet.

Osaöeldistäidetena ei pruugi käsitleda omadussõnu lausetes *Inimesi on häid ja halbu. Maju on suuri ja väikseid* jms. Neid võib pidada täienditeks, mis on oma põhjast lahutatud, et tõsta esile nendega väljendatud uut infot: *On häid ja halbu inimesi* → *Inimesi on häid ja halbu.*

Ainsuse osastavas on öeldistäide siis, kui tema peasõnaks on:

- 1) nimisõnad *liik, tõug, klass, tüüp, värv, laad, sort, järk, sugu, nägu, mast* jms, nt *Need kanad on leghorni tõugu. Maja on rohelist värvi. Sa oled ema nägu. Siimu talu mehed on ühte masti*;
- 2) umbmäärane asesõna *miski*, nt *See on midagi muud.*

Mitmuse osastavas on öeldistäide siis, kui tahetakse toonitada, et alusega märgitu on vaid osa öeldistäitega väljendatud hulgast, nt *See laud on veel neid väheseid asju, mis tulest puutumata jäid*. Kui alus märgib ühte, saab niisugusele öeldistäitele lisada sõna *üks*, nt *Aegna saar on (üks) tallinlaste meelispuhkepaiku*. Osa, kuuluvuse väljendamine on osastava käände vanu läänemeresoomelisi funktsioone. Et tänapäeval täidab seda ülesannet enamasti seestütlev kääne, siis sageli kasutatakse ka osaöeldistäite asemel konstruktsiooni *üks kellestki/millestki*: *See laud on üks neist vähestest asjadest, mis tulest puutumata jäid*.

Kui tingimata pole vaja rõhutada, et hulka kuulub muidki liikmeid peale alusega nimetatute, eelistab eestlane osaöeldistäitele siiski täisöeldistäidet. Kuigi on võimalik öelda *Peeter ja Joonas on Saaremaa mehi*. *Hanikatsi on Väinamere laide*, on kaugelt tavalisem öelda *Peeter ja Joonas on Saaremaa mehed*. *Hanikatsi on Väinamere laid*.

Öeldistäite ühildumine alusega

SÜ 59 **Täisöeldistäide** ühildub alusega arvus, kusjuures see ühildumine on erinevalt öeldisverbi ühildumisest harilikult sisuline. Kui alus tähistab ühte, on öeldistäide ainsuses. Kui alus tähistab mitut, on öeldistäide mitmuses (vt ka SÜ 102).

AINSUS

Laps on haige.

Teie (viisakusvormina) olete haige.

Ma olen eestlane.

„Jalgratturid“ on hea raamat.

MITMUS

Lapsed on haiged.

Teie (mitme kohta) olete haiged.

Me oleme eestlased.

Jüri ja Mari on õpilased.

Enamik kartuleid olid mädad.

Märkus. Aluseta lauses on öeldistäite arvuvorm kõikuv. Kui *olema*-verb on umbisikulisel tegumoes, on öeldistäide umbisikulisel tõlgenduse korral mitmuses, nt *Soomes ollakse kindlad*, et *haiguse levitajateks on jänesed*, üldisikulisel tõlgenduse puhul aga harilikult ainsuses, nt *Mida vähem rasvakolesterooli, seda tervem* (harva: *tervemad*) *ollakse*.

Mitmussõnast aluse korral on omadussõnaline öeldistäide erandlikult mitmuses, hoolimata sellest, et selline alus märgib ühte, nt *Püksid on*

mustad. Käärid on **nürid**; nimisõnaline öeldistäide jääb pigem ainsusesse, nt *Tangid on tööriist*. Püksid on **riietuse**.

Kogu või abstraktmõistet väljendav sõna jääb öeldistäitena ka mitmusliku aluse korral ainsusesse, nt *Vennaksed olid kokku terve jalgpallimeeskond*. Noored on **meie tulevik**.

Osaöeldistäide alusega ei ühildu, tema arvuvormi valik oleneb muudest asjaoludest. Nt *See kana / need kanad on leghorni tõugu*. *Ilme / Ilme ja Jaak on parimaid õpilasi meie klassis*.

Määrus

SÜ 60 Määrused jagunevad terveks reaks all-liikideks, mis väljendavad mitmesuguseid tähendusi:

- 1) tegevuse osalisi:
 - a) **tegijat – tegijamäärus** ehk **agentadverbiaal**, nt *Asjatundjate poolt anti tööle eitav hinnang*. *Ta on kõigist vihatud*. *Need majad on minu isa ehitatud*. *See ei ole minu teha*;
 - b) **valdajat – valdajamäärus** ehk **habitiivadverbiaal**, nt *Ma kinkisin talle raamatu*. *Tal on raamat*. *Ta sai minult raamatu*. *Andsin raamatu tema käte*. *Raamat on tema käes*. *Sain raamatu tema käest*. *Jüri sai ema käest teada, et isa on haige*. *Mul on igav*;
 - c) **vahendit ja abinõu – vahendimäärus** ehk **instrumentaaladverbiaal**, nt *Isa lõhkus kirvega puid*. *Naine ei suutnud juhtunud mõistusega võtta*;
 - d) **kaasnejat – kaasnemismäärus** ehk **komitatiivadverbiaal**, nt *Juku mängis koos Mikuga õues palli*. *Margit käis teatris ilma meheta*;
 - e) **midagi, millele tegevus on sihitud – sõltuvusmäärus** ehk **rektsiooniadverbiaal**, nt *Juhataja suhtub inimestesse hästi*. *Ema rääkis mulle isast*. *Taat mõtles oma õnnetu elu peale*. *Jüri abiellus Tuulega*. *Poiss valmistus eksamit tegema*;
- 2) tegevuse asjaolusid:
 - a) **kohta – kohamäärus** ehk **lokaaladverbiaal**, nt *Ta sõitis linna*. *Ta on linnas*. *Ta tuli linnast*. *Läksin kuni väravani*. *Isa tuli tagaukse kaudu*;
 - b) **aega – ajamäärus** ehk **temporaaladverbiaal**, nt *Ta oli eile kodus*. *Isa töötab iga päev hommikust õhtuni*. *Õde õpib kaks*

- tundi päevas viiulimängu. Peeter käib sageli välismaal. Töö tuleb homseks valmis teha;*
- c) **kvantiteeti**, s.o hulka, mõõtu või määra – **hulga-** ehk **kvantumi-** **määrus**, nt *Nad läksid kolmekesi kinno. Kušett on seitsekümmend sentimeetrit lai. Jüri armastab oma naist väga;*
- d) **viisi** – **viisimäärus**, nt *Rong sõitis kiiresti. Katus langes raginal sisse. Elu veereb nagu hernes;*
- e) **seisundit** – **seisundimäärus**, nt *Vanaema on gripis. Keerasin sahtli lukust lahti;*
- f) **öeldistäitele omaseid tähendusi** (kuid teisiti vormistatuna) – **öeldistätämäärus** ehk **predikatiivadverbiaal**, nt *Ilm läheb külmaks. Peeter töötab õpetajana;*
- 3) sündmuste põhjuslikke seoseid:
- a) **põhjust** – **põhjusmäärus** ehk **kausaaladverbiaal**, nt *Mehe käed on külmast kanged. Ta suri kopsupõletikku. Sinu (aegluse) pärast jäime rongist maha;*
- b) **tagajärge** – **tagajärjemäärus** ehk **konsekutiivadverbiaal**, nt *Elektrijaamas juhtus avarii, nii et linn jäi elektrita;*
- c) **tingimust** – **tingimusmäärus** ehk **konditsionaaladverbiaal**, nt *Õnnetuse korral tuleb kutsuda kiirabi. Suure näljaga süüiakse kõike, mis liigub ja kasvab;*
- d) **otstarvet** – **otstarbemäärus** ehk **finaaladverbiaal**, nt *See raha on ette nähtud koolimaja ehitamiseks;*
- e) **mööndust** – **mööndusmäärus** ehk **kontsessiivadverbiaal**, nt *Roheliste protestist hoolimata jätkati tselluloosi tootmist. Raskustele vaatamata saime töö valmis.*

Määruse vahetõrge muude lauseliikmetega

SÜ 61 Mõningaid siin loetletud tähendusi võib väljendada ka alus, sihitis või öeldistäide. Mõnikord on täpselt sama sündmustki võimalik edasi anda kahte moodi, nii et ühel juhul vormistab selle sündmuse üht osalist alus, sihitis või öeldistäide, teisel juhul aga määrus. Vrd *Kõrvad* (alus) *kumisevad* – *Kõrvus* (määrus) *kumiseb*. *Koti rihmad soonivad õlgu* (sihitis) – *Koti rihmad soonivad õlgadesse* (määrus). *Juku vilgutab taskulampi* (sihitis) – *Juku vilgutab taskulambiga* (määrus). *Ta imestas sõbra kannatamatust* (sihitis) – *Ta imestas sõbra kannatamatuse üle* (määrus).

Ürituse sponsor (öeldistäide) *oli Muinsuskaitse Selts – Ürituse sponsori* (määrus) *oli Muinsuskaitse Selts.*

Määrus erineb alusest, sihitisest ja öeldistäitest eelkõige vormilt ja süntaktilistelt omadustelt. Tüüpiline alus, sihitis ja öeldistäide on nimi- ja omadussõna(fraas) nimetavas, omastavas või osastavas käändes. Aluse, sihitise ja öeldistäitena esineb ka hulgasõnafraas, samuti osa lauselühendeid ja kõrvallauseid, mitte kunagi aga kaassõnafraas ja määrsõna(fraas). Seevastu määrusena esineb: a) määrsõna(fraas), nt *Tüdruk avastas ootamatult, et tal on täiesti üksipuha, kuhu ta saadetakse*; b) nimisõna(fraas) kõigis käänetes, nt *Terve perekond elas väikeses toas*; c) omadussõna(fraas) olevas ja saavas käändes, nt *See tundus uskumatu*. *Süda läks kohe kergemaks*; d) hulgasõnafraas, nt *Auto parandamiseks ei kulunud kahte tundi*; e) kaassõnafraas, nt *Läksin pärast tööd ema juurde*; f) lauselühend, nt *Kutsusin Juku malet mängima. Päikese loojudes läks õhk jahedamaks*; g) kõrvallause, nt *Oli juba pime, kui vanemad koju jõudsid.*

Määruse õigekeelsus

Omamise väljendamine

SÜ 62 Eesti keeles on võimalik omamissuhet väljendada kas alalütlevas käändes valdajamääruse ja *olema*-verbiga või siis aluse ja *omama*- või *evima*-verbiga. Esimest, eestipärasemat väljendusviisi sobib kasutada igasuguse omamise näitamiseks. Nt *Mul on naine ja kaks last. Tiinal on kena välimus.*

Verbi *omama* koos omajat väljendava alusega on sobiv kasutada ametlikus keeles juriidilise omandisuhte väljendamisel. Nt *Minmetals tegeleb Hiinas muldmetallide ja mineraalide impordi ja ekspordiga ning omab seal ka kaevandusi.* (~ .. ning *tal on seal ka kaevandusi.*) Muudel juhtudel tasuks eelistada esimest väljendusviisi: *Mul ei ole* (mitte: *ma ei oma*) *mingit ettekujutust teie tööst. Sellel ei ole* (mitte: *see ei oma*) *mingit tähtsust.*

Verb *evima* (Johannes Aaviku tehistüvi) ei erine tähenduselt *omama*-verbist. Peale väljendusvahelduse pole selle kasutamiseks vajadust ning seda esinebki väga harva.

Mõne kaassõna kasutusest

SÜ 63 **Läbi ja üle.** Kaassõnade **läbi** ja **üle** kasutuses on viimasel poolsajandil toimunud silmatorkav nihe, osalt ilmselt vene keele eeskujul. Kaassõna **läbi** on hakatud kasutama valdavalt eessõnana ning sellisena nii liikumistee kui ka vahendaja, vahendi ja abinõu tähenduses. Ka eessõna **üle** kasutatakse vahel igasuguse liikumistee ning isegi vahendi tähenduses. Liikumistee väljendamisel on eessõna **läbi** soovitatav kasutada ikkagi üksnes siis, kui tahetakse näidata millestki (ruumist, avausest vms) läbimineku, nt *Kass hüppas läbi akna õue. Läks läbi metsa.* Eessõna **üle** võib kasutada millegi kohal kulgeva liikumistee väljendamisel, nt *Lendasime üle Peipsi järve.* Liikumistee kui sellise näitamisel aga tuleks eelistada tagasõna *kaudu*. Ka vahendi ja abinõu väljendamiseks sobivad paremini tagasõnad kui eessõna **läbi**, eessõnast **üle** rääkimata.

	HALB	HEA
liikumistee	<i>Sõitsime laevaga Stockholmi läbi/üle Helsingi.</i>	<i>Sõitsime laevaga Stockholmi Helsingi kaudu.</i>
vahendaja	<i>Elan Tartus, aga olen Räpinaga seotud läbi elukaaslase.</i>	<i>Elan Tartus, aga olen Räpinaga seotud elukaaslase kaudu.</i>
vahend	<i>Hommikul teatati läbi raadio, et etendus jääb ära.</i>	<i>Hommikul teatati raadios ~ raadio kaudu ~ raadio teel, et etendus jääb ära.</i>
	<i>Tänapäeval suheldakse üle interneti.</i>	<i>Tänapäeval suheldakse interneti kaudu.</i>
abinõu	<i>Vabadus tuleb läbi demokratiseerimise.</i>	<i>Vabadus tuleb demokratiseerimise kaudu ~ demokratiseerimise teel ~ demokratiseerimisega.</i>

Tänu. Sõna **tänu** pole kaassõnana veel täiesti kaotanud oma positiivset tähendust, mistõttu ei ole soovitatav teda kasutada negatiivses kontekstis. Nt *Ühel hetkel sain aru, et minu valetunnistuse tõttu* (mitte: *tänu minu valetunnistusele*) *võivad kannatada kaks täiesti süüütut inimest.*

Koos ja ühes. Nimisõna kaasautlev kääne ning sõnad **koos** ja **ühes** osutavad **kaasosalisele**. *Koos* ja *ühes* võivad seejuures seostuda nimisõnaga

kaassõnadena või olla mäarsõnad. Mäarsõnadena võivad nad olla nimi-sõnast muude sõnadega lahutatud. Vrd *Juhan läks koos/ühes naisega kontserdile* – *Juhan läks naisega (esimest korda) koos kontserdile*.

Kaasosalist tähistav liige (kaasliige) võib ka vahetult järgneda põhi-liikmele, kuid ei moodusta sellega rindühendi taolist tervikut. Kui põhi-liige on ainsuslik alus, on ka öeldisverb ainsuses, mitte mitmuses nagu rindühendi puhul, nt *Pidustustest võttis* (mitte: *võtsid*) *osa president Meri koos abikaasaga*.

Kui põhiosaliseks on kõneleja või kuulaja, hrv 3. isik, siis võib aluseks olla niihästi ainsuse kui ka (kaasosalist hõlmav) mitmuse isikuasesõna, nt *Ma/sa/ta läksin/läksid/läks koos Jüriga kontserdile* – *Meie/teie/nemad läksime/läksite/läksid koos Jüriga kontserdile*.

Koha väljendamine

Sise- või väliskohakääne

SÜ 64 Sise- või väliskohakäände valik oleneb üldjuhul koha iseloomust – ruumi väljendamisel kasutatakse sisekohakäändeid, nt *Mees astub tupp*. *Poiss paneb käed taskusse*, pinna puhul aga väliskohakäändeid *Näitleja astub lavale*. *Ta paneb raamatu lauale*.

Kui ruumi ja pinna eristus pole oluline, eriti kui on tegu abstraktsema kohaga, eelistatakse sisekohakäändeid. Nt *Lapsed mängisid õues* ('väljas'). *Mart astus ülikooli*. *Keeleinspeksioon kuulub Haridus- ja Teadusministeeriumi valitsemisalasse*.

Märkus. Sisekohakäänete üldisemat kohatähendust silmas pidades soovitati varem elukoha märkimisel kasutada sõna *tänav* puhul ainult sisekohakäändeid, nt *Ta elab Viru tänavas*, kuid: *Lapsed mängisid tänaval*. Praeguseks on nii rangest nõudest siiski loobutud, nt *Ta elab Viru tänavas ~ tänaval*. *Kolis Preesi tänavasse ~ tänavale*.

Kohanimedki väljendavad kohta kui niisugust, mistõttu nende puhul kasutatakse rohkem sisekohakäändeid, ent paljudel juhtudel ka väliskohakäändeid. Vrd *Tartusse*, *Orissaarde* ja *Jõgevale*, *Paikusele*. Infot kohanimedele käänamise kohta leiab õigekeelsussõnaraamatute kohanimervalimikust ja „Eesti kohanimeramatust“ (2016).

Kui sõna osutab otseselt või kaudselt sündmusele, siis kasutatakse hari-likult väliskohakäändeid, nt *Ta on töö/kalal*. *Ta läks tööle/kalale*. *Ta*

tuli töölt/kalalt. Kuid on ka üksikuid erandeid, nt *Ta käis pulmas, sõbral külas, loengul ~ loengus*. Toode *tuli müüki ~ müügile detsembris*.

Verbi *osalema* laiendav otseselt tegevustähendusega *mine-* või *us-*sõna võib olla peale väliskohakäände (mis on alati õige) ka sisekohakäändes. Nt *Osaleb läbirääkimistel ~ läbirääkimistes, programmi koostamisel ~ programmi koostamises, taastamisel ~ taastamises, koolitusel ~ koolituses* – kuid: *Osaleb koosolekul (*koosolekus), seminaril (*seminaris), kursustel (*kursustes), üritustel (*üritustes)*.

Kus- või kuhu-kääne

SÜ 65 *Käima* nõuab *kus*-käänet, mitte *kuhu*-käänet, mida kahjuks kiputakse vahel tarvitama, nt *Ma käin Tartus tööl*, mitte: **Ma käin Tartusse tööle*.

Ühendites *Helistage numbril/numbrile .., Saatke kiri aadressil/aadressile ..* on alati õige alalütlev. Alalütlevat saab sellistes lauses kasutada vaid siis, kui lauses puudub päris adressaat ning adressaadina mõtestub number või aadress. Nt *Helistage numbril (~ numbrile) 737 4408. Saatke kiri aadressil (~ aadressile) Tartu, Kooli 12* – kuid: *Helistage mulle numbril (*numbrile) 737 4408. Saatke Reinule kiri aadressil (*aadressile) Tartu, Kooli 12*.

Kutsete vormistamisel kasutatakse *kuhu*-käändeid nii verbide *kutsuma* ja *paluma* kui ka *ootama* puhul. Nt *Ootame Teid Viljandisse (aadressil) Pargi 4a*, mitte: *Ootame Teid Viljandis (aadressil) Pargi 4a*. *Olete oodatud näituse avamisele* – kuid: *Olete oodatud külaline näituse avamisel*.

Kutsetes, kus on vaja näidata nii koht kui ka seal toimuv üritus, esitatakse tavaliselt mõlemad *kuhu*-vormis. Tegemist on hõlmavate määrustega. Nt *Olete oodatud Väike-Maarjasse keelepäevale. Olete oodatud keelepäevale Väike-Maarjasse. Palume Teid Emmaste rahvamajja pidulikule koosviibimisele. Palume Teid pidulikule koosviibimisele Emmaste rahvamajja*.

Üritusenimetusele järgnev kohanimetus võib olla ka *kus*-käändes, sest seda võib käsitada ka üritusenimetuse täiendina. Nt *Olete oodatud keelepäevale Väike-Maarjas* (s.o .. keelepäevale, mis toimub Väike-Maarjas). *Palume Teid pidulikule koosviibimisele Emmaste rahvamajas*. (s.o .. pidulikule koosviibimisele, mis toimub Emmaste rahvamajas).

Kui soovitakse rõhutada, et kutsutav on sündmuse aktiivne osaline, mitte kõrvaltvaataja, väljendatakse sündmust tegevusnimega. Vrd *Palume*

Teid Kadrioru lossi NN-i näituse avamisele. – Palume Teid 12. mail 2018 Kadrioru lossi NN-i näitust avama.

Kus- ja kuhu-kääne vahelduvad ka verbide ehitama, rajama, looma jt puhul. Nt Tallinnas ~ Tallinna(sse) ehitati uus diagnostikakeskus (väide Tallinnas toimunu kohta). Uus diagnostikakeskus ehitati Tallinna(sse) (väide uue diagnostikakeskuse kohta).

Kus- või kust-kääne

- SÜ 66 Eesti keel kasutab *kust*-väljendust ka sellisel juhul, mil tegelikku eraldumist ei toimu, erinevalt näiteks paljudest indoeuroopa keeltest, kus niisugusel juhul kasutatakse *kus*-väljendust. Nii kasutatakse *kust*-käänet verbidega *otsima* ja *leidma*, info siiret väljendavate verbide puhul jm. Nt *Kava leiate kutse pöördelt. Loe pakendilt kasutusjuhendit. Ta avas raamatu juhuslikult leheküljelt. Küsi infot teabepunktist.*

Vahend või koht

- SÜ 67 Eesti keeles väljendatakse vahendit eelkõige kaasäitleva käändega, nt *Ta kirjutab pliiatsiga*, erinevalt soome keelest, kus vahendikäändeks on kujunenud alalütlev, nt *Hän kirjoittaa lyijykynällä*. Kuid on asju, mida võib nendega seotud tüüpgevuste korral käsitada lisaks vahendile ka kohana ning tähistada nii või teisiti. Mõlemat moodi käsitatakse näiteks muusikariistu: *Ta mängis viiulil ~ viiuliga, klaveril ~ klaveriga üht kurba lugu.*

Arvuti jm masinate puhul, mille sees midagi töödeldakse, on olenevalt tegevusest võimalik kas nii koha- kui ka vahenditõlgendus või siis ainult üks neist. Nt *Arvutiga ~ arvutist (*arvutilt) on võimalik saata lühisõnumeid mobiiltelefonile. Mängib arvutiga ~ arvutil ~ arvutis kaardimängu. Töötab arvutiga (*arvutis). Sisestab andmeid arvutisse. Peseb riideid pesumasinas ~ pesumasinas.*

Liiklusvahenditest on auto, rongi, laeva ja lennuki puhul ainuvõimalik kaasäitlev, rataste puhul ka alalütlev. Nt *Me sõidame bussiga või rongiga Tartusse, laevaga Helsingisse ja lennukiga Pariisi. Ta sõitis jalgrattaga ~ jalgrattal Piritale. Kihutas meist tõukerattaga ~ tõukerattal mööda.*

Aja väljendamine

Ajamääruse kääne

SÜ 68 Ajamäärus, mis vastab küsimusele *millal?*, on harilikult kas **alalütlevas** või **seesütlevas** käändes, nt *Me elame **sünnimusrikkal ajal**. Peeter läheb **sügisel kooli**. Vanas eas kipuvad haigused kallale. Videvikus läheb juba külmaks. Minevikus oli kõik teisiti.*

Mõnel juhul on võimalik nii alalütlev kui ka seesütlev.

1. Kuu laennimetus ilma kuupäevata on seesütlevas, kuupäevaga alalütlevas. Nt *Tänavu on mul puhkus **maikuus**. 2004. a veebruaris oli kõva külm. 8. veebruaril on Leili sünnipäev.*

Kuu rahvapärane nimetus ja muud nimetused on sees- või alalütlevas. Sõna *kuu* enda puhul võiks eelistada alalütlevat, kuid võimalik on ka seesütlev ja (omaette sõna korral) nimetav. Nt *Lehekuus ~ lehekuul puhkevad õide ka õunapuud. Aruandekuus ~ aruandekuul laekus käibemaksu oodatust vähem. Sõiduaautosid müüdi eelmisel kuul (~ eelmises kuus ~ eelmine kuu) 964, veoautosid 107.*

2. Võrdselt võimalikud on (*sajandi, aasta, päeva, ..*) lõpus ~ lõpul, alguses ~ algul, samuti ajavahemikul ~ ajavahemikus, etapis ~ etapil, kvartalil ~ kvartalis. Nt *Uue aasta alguses ~ algul pakkus päevadeks seltskondlikku vestlusteemat teleprogrammi kirumine. Samas ajavahemikus ~ samal ajavahemikul oli Telia siia investeerinud 40 miljonit eurot. USA majandus kasvas esimesel kvartalil ~ esimeses kvartalis 2,8 protsenti.*

Ajamääruse kääne on ka **nimetav**. Nimetava käände kasutus seletub vähemalt osaliselt sellega, et ajatähendus ilmneb enamasti juba ajamäärusena esinevate sõnade endi tähendusest, mitte niivõrd nende sõnade käändest. Nimetavat kasutatakse:

- 1) sõnade *kord, aasta, nädal, päev, õhtu* puhul rööpselt alalütlevaga, v.a juhul, kui peasõnal on *v*-kesksõnaline täiend. Nt *Viimane kord = viimasel korral tegid sina välja. Eelmine aasta = eelmisel aastal (= mullu) oli soe talv. Üle-eelmine aasta = üle-eelmisel aastal (= tunamullu) oli käre pakane. Pühapäev = pühapäeval on poed kinni, kuid: Tuleval nädalal sõidame Kreekasse;*
- 2) sõnade *kord, päev, tund, minut, sekund* puhul, kui neid laiendab *iga*. Nt *Iga kord on see erinev. Iga tund teeb maakeral 57 last enese-*

tapukatse. Kui tahad leiba teenida, pead end iga minut maksma panema. Söön kala iga päev – kuid: Ta käib iga õhtu = igal õhtul jalutamas. Raamatumess toimub iga aasta = igal aastal;

- 3) aastarvude puhul, kui neile ei järgne sõna *aastal*. Nt *See juhtus (aastal) tuhat üheksasada kakskümmend neli (= aastal 1924)*. – kuid: *See juhtus tuhande üheksasaja kahekümne neljandal aastal (= 1924. aastal)*;
- 4) kellaega väljendavate ühendite korral. Nt *Tunnid algavad (kell) pool üheksa*.

NB! Kuupäeva väljendamisel on kõnekeeles hakatud kasutama alalütlevas käändes järgarvu asemel kümnest suuremate arvude korral nimetavas käändes põhiarvu ning väiksemate arvude korral nimetavas käändes järgarvu. Nimetava kasutus on laienemas ka aastatele ja sajanditele. Ehkki selline tendents ei ole vastuolus keele loomuliku arenguga, püüdkem siiski mitte unustada ka traditsioonilist väljendusviisi.

HALVEM

Koosolek on kakskümmend neli jaanuar.

Koosolek on teine/kümnes jaanuar.

Minu naine on sündinud kakskümmend aprill tuhat üheksasada nelikümmend kaks aasta.

Kaheksateist sajand hakkas keemiatööstus arenema.

PAREM

Koosolek on kahekümne neljandal jaanuaril.

Koosolek on teisel/kümnendal jaanuaril.

Minu naine on sündinud kahekümnendal aprillil tuhande üheksasaja neljakümne teisel aastal.

Kaheksateistkümnendal sajandil hakkas keemiatööstus arenema.

Muid ajaväljendeid

SÜ 69 **Kellaaja väljendamisel** tuleks kasutada kaassõna *läbi*, mitte *üle*. Nt *Kell on kümme minutit kaks läbi* (või: *Kell on kümme minutit kolme peal*), mitte: *Kell on kümme minutit üle kahe*.

Täna, hetkel, momendil. Täna kasutamine sõnade *praegu, nüüd, tänapäeval* asemel on bürokraatiakeele ilminguid. Nt **Täna** (parem: **praegu**)

teevad käitusfirmad üle 50 protsendi sadama tööst, kuid erastamist kui sellist ei ole sadamas veel olnud. **Täna** (õige: **praegu**) on „Aktuaalne kaamera“ eetris iga päev. **Täna** (parem: **tänapäeval**) kuuluvad Eesti Autorite Ühinguks kõik tuntumad Eesti heliloojad ja laulusõnade kirjutajad.

Ei tasuks liialdada ka sõnade hetkel ja momendil kasutamisega. Nt Tehnilise järelevalve ametist saadud info kohaselt puudub **käesoleval hetkel** (parem: **praegu**) konkreetne eeskiri, mis reguleeriks pürotehnika müüki. Helistasin, kuid ülemus oli **momendil** (parem: **parajasti**) hõivatud.

Kaasaeg ≠ **tänapäev**. **Kaasaeg**, **kaasajal**, **kaasaegne** osutavad samaaegsusele, seejuures ka minevikus. Nt Kreutzwaldi **kaasajal**, Kreutzwaldi **kaasaegsed**. **Tänapäeval/praegusajal/nüüdisajal** (mitte: **kaasajal**) loetakse vähem raamatuid kui varem. Ehitati **moodne/ajakohane** (mitte: **kaasaegne**) postitöötlemiskeskus.

Ajavahemiku väljendamisel algus- ja lõpukuupäevaga on järgmised võimalused: **Üritus toimub 7.–17. oktoobril** = **7.–17. oktoobrini** = **7. kuni 17. oktoobrini** = **7. oktoobrist (kuni) 17. oktoobrini**. Kahe järjestikuse päeva puhul on lisavõimalus: **Üritus toimub 7. ja 8. oktoobril**.

Päeva lõpuks. Väär on kasutada inglise keele *at the end of the day* eeskujul väljendit **päeva lõpuks** sõnade **lõpuks**, **lõppude lõpuks**, **kokkuvõttes** asemel. Nt **Konkurents riikide ja rahvaste vahel on ägenenud ja päeva lõpuks** (õige: **lõpuks**) on elus kohanemisvõimelisemad.

Sihitisekäändelised määrused

SÜ 70 Osa kestust ning hulka või mõõtu väljendavaid määrusi langevad vormilt kokku sihitisega. Nad esinevad sihitise käänetes – nimetavas, nt **Oota viis minutit!** **Koorem kaalus viis tonni**, omastavas, nt **Ootasin ühe tunni**. **Koorem kaalus terve tonni**, ja osastavas, nt **Ootasin tunde**. **Koorem kaalus tonne**. **Ma ei oodanud viit minutitki**. **Koorem ei kaalunud viit tonni / tonnigi**, kusjuures üht või teist käänet tingivad siin paljuski samad asjaolud, mis sihitise puhul. Määrustena ei vasta nad aga mitte sihitise küsimustele *kes? mis? kelle? mille? keda? mida?*, vaid küsimustele *kui kaua?* ja *kui palju?* ning esinevad lauses ka sihitute verbide laiendina.

Kõik kolm käännet on võimalikud vaid jaatavas lauses, eitavas lauses on sihitisekäändeline määrus enamasti osastavas. Osastavat ei nõua üksnes *mitte* .. *vaid* -eitus, nt *Juku ei suusatanud mitte viis kilomeetrit (ühe kilomeetri), vaid kolm.*

Nimetavas või omastavas käändes määrus (ehk totaalmäärus) väljendab täpselt või umbkaudu **piiritletud kvantumit** (kestust, kordade arvu, hulka või mõõtu), nt *Ootasin paar nädalat temalt kirja. Ta on neli korda Leedus käinud. Heitsin korra pilgu enda ümber. Vanaisa jalutab igal õhtul mõne kilomeetri.*

Osastavas käändes määrus (ehk partsiaalmäärus) on jaatavas lauses tunduvalt haruldasem kui osastavas käändes sihitis. See esineb:

- 1) mitmusliku määrusena, väljendades **piiritlemata kvantumit**, nt *Juku tavatses terveid tunde lesida ja lakke vahtida. Raamat maksab krosse. Kraana kaalub tonne;*
- 2) järgarvu sisaldava määrusena, nt *Ta ootab siin juba teist tundi. Käisin tänavu esimest korda välismaal. Juku suusatas alles kolmandat kilomeetrit.*

Omastava ja nimetava vaheldus oleneb sellest, kas määruseks on nimisõnafaas või hulgafraas. Kvantumit väljendava täiendiga nimisõnafaas (*terve päev, mõni kilomeeter*) on ainsusliku täismäärusena enamasti omastavas, kuigi võimatu pole ka nimetav, nt *Ema ootas mind terve päeva ~ terve päev / mõne minuti ~ mõni minut. Raamat maksis ainult ühe euro ~ üks euro.* Mitmuslik täismäärus on alati nimetavas, nt *Ema ootas mõned minutid. Käisime mõned kilomeetrid.* Ainsuse nimetavas on täismäärus siis, kui ta laiendab käskivas kõneviisis või umbisikulisel tegu-moes öeldisverbi, nt *Oota mõni minut! Oodati mõni minut. Käi mõni kilomeeter! Käidi mõni kilomeeter*, täiendina esinevat *da*-tegevusnime, nt *Tal oli kavatsus oodata mõni minut. Tal oli tahtmiline käia mõni kilomeeter.*

Hulgafraasid, s.o fraasid, milles kvantumit väljendav sõna on tuum-sõnaks ja nimisõna selle täiendiks (*kaks tundi, viisteist kilomeetrit*), on totaalmäärusena oma sisulise mitmuslikkuse tõttu valdavalt nimetavalised. Omastava asemel on nimetavas põhiarvud alatest *kahest*, murdarvud *poolteist, pool, veerand* ja *kolmveerand*, ligikaudset hulka märkivad sõnad *mitu, paar, paarsada, kümmekond, sadakond* jt, nt *Juku suusatas kaks tundi (veerand tundi, paar tundi).* *Juku sõitis viisteist kilomeetrit. Raamat maksis kümmekond eurot.*

Eelistatavalt nimetavas on ka nimisõnad *tükk* (puhtkvantitatiivses tähenduses), *natuke*, *ivake* jne, nt *Ootasin tükk/natuke aega vastuvõtjat. Sa oled tükk (~ tüki) maad noorem kui mina.*

lt-määrsõnad

SÜ 71 Mitme määruseliigi, eriti aja-, viisi- ja hulgamääruse vormistamisel asendatakse pahatihti nende traditsiooniline esinemiskuju (liiteta määrsõna, nimisõna mingis käändes või koos kaassõnaga, *des*-vorm) *lt*-liitelise määrsõnaga:

koheselt pro *kohe*; *üheaegselt*, *samaaegselt*, *õigeaegselt* pro *ühel ajal*, *samal ajal*, *õigel ajal*; *esmakordselt*, *teistkordselt*, *paljukordselt*, *veelkordselt* pro *esimest korda*, *teist korda*, *palju kordi*, *veel kord*; *ligikaudselt* pro *ligikaudu*; *aastaringiselt* pro *aasta ringi*, *läbi aasta*, *terve aasta*; *eelnevalt* pro *enne*; *järgnevalt* pro *pärast*, *hiljem*; *igapäevaselt* pro *iga päev*; *eriliselt* pro *eriti*; *suukaudselt* pro *suu kaudu*; *üle-eestiliselt* pro *üle Eesti*, *terves Eestis* jne.

See on tarbetu ja mõjub sageli bürokraatlikuna. Nt *See töö tuleb koheselt* (parem: *kohe*) *lõpetada*. *Aruanne esitati õigeaegselt* (parem: *õigel ajal*). *Saak ületab keskmise kahekordselt* (parem: *kaks korda*). *Plaani peab veelkordselt* (parem: *veel kord*, *veel*, *uuesti*) *kaaluma*. *Ta magas eriliselt* (parem: *eriti*) *rahutult*. *Puuvilja müüakse aastaringiselt* (parem: *aasta ringi*), *Järgnevalt* (parem: *pärast*, *hiljem*) *läheme kinno*. Kuid: *Järgnevalt* (= *järgmisena*) *käsitleme võõrnimede kirjutamist*. *Noor lauljatar on juba üle-eestiliselt* (parem: *üle Eesti*) *tuntud*. *President kirjutab omakäeliselt* (parem: *oma käega*) *alla*. *Kõike tuleb teha inimest arvestavalt* (parem: *arvestades*).

Olevas ja saavas käändes öeldistäitemäärus

SÜ 72 Omadust ja seisundit väljendab lisaks öeldistäitele, s.o *olema*-verbi nimetavas või osastavas käändes laiendile, ka öeldistäitemäärus, mis enamasti on olevas või saavas käändes ning laiendab peale *olema*-verbi ka muid, sh täistähenduslikke verbe, nt *Mart töötab insenerina*. *Mart jäi haigeks*.

Öeldistäitemäärusel on nii määruse kui ka öeldistäite omadusi. Täis- tähendusliku verbi semantilistes käänetes seotud või vaba laiendina sarnaneb ta määrusega, iseloomustava (predikatiivse) funktsiooni ja arvu- ühildumise poolest aga öeldistäitega.

Oleva käändega väljendatakse olukorda, milles ollakse. Kuid harilikult pole see mitte põhiolukord ise, vaid põhitegevuse või -olukorraga kaas- nevat olukord, nt *Epp käis haigena tööl. Ta võttis visiidist osa presidendi nõunikuna.* Öeldistäite kombel *olema*-verbi laiendina ja põhiolukorda väljendavana olevas käändes öeldistäitemäärust kasutada ei saa. Võib küll öelda *Ta on haigena voodis*, kuid mitte **Ta on haigena*. Küll aga võib olevas käändes määrus laiendada püsimist, toimimist või näimist väljendavaid verbe, nt *Epp näis haigena. Ilm püsis ilusana. Peeter töötas õpetajana. Pööningut kasutati hoiuruumina.*

Näimis- ja püsimisverbide laiendina võib omadussõnaline öeldistäite- määrus olla ka **nimetavas** käändes. Nt *Ta näis haigena ~ (olevat) haige. Paljud asjad tundusid veel eile mõttetuna ~ (olevat) mõttetud. Tuba paistab puhtana ~ (olevat) puhas. Ilm püsis ilusana ~ ilus.*

Hoidmisverbe laiendav omadussõnaline määrus võib lisaks olevale käände oleks olla omastavalise sihitise korral omastavas ja nimetavalise sihi- tise korral nimetavas käändes, st ühilduda sihitisega käändes. Nt *Püüame hoida messi õhkkonna (om) teisena ~ tõise. Tiina pidas oma riided (nim) puhtana ~ puhtad* – kuid: *Me ei suutnud hoida messi õhkkonda (os) erksana.*

Saav kääne väljendab eelkõige tulemust, s.o seda, milleks või milliseks saadakse, ning seostub muutumis- või muutmisverbidega, nt *Eedi jäi haigeks. Ta külmetas end haigeks. Poiss kasvas meheks. Ema kasvatas poisid meheks.* Mõnel juhul on olemis- ja saamistõlgenduse erinevus väike ning oleva või saava käände valik vaba. Nt *Palun võtta mind tööle õpe- tajaks ~ õpetajana.*

Saavas käändes nimisõna kasutatakse ka juba käes oleva olukorra (sei- sundi või omaduse) ajutisuse või mitteolemuslikkuse näitamiseks *olema*- verbi puhul, nt *Meeli oli Saksamaal lapsehoidjaks.* Püsiomaduste korral tuleb kasutada nimetavat. Nt *Lamma on koduloom (mitte: koduloomaks).* Saavas käändes omadussõna verbi *olema* laiendina kasutada ei saa.

Ajutiste, mitteolemuslike omaduste ja seisundite korral on siiski ena- masti võimalik ka nimetavas käändes öeldistäide. Nt *Ta oli mõnda aega*

Eesti Vabariigi suursaadikuks ~ suursaadik Rootsis. Selleks asjaoluks ~ see asjaolu, mis takistas töö lõpetamist, oli meie kogenematus. Palume teid olla meie külaliseks ~ meie külaline ettevõtte kümnnenda aastapäeva tähistamisel! Ta oli mõnda aega sotsiaalministeeriumis osakonna juhatajaks ~ juhataja. Vältimatu on saav kääne vaid juhul, kui ajutusis või juhuslikkus on eriti ilmne. Nt Olgu see sulle õpetuseks (mitte: õpetus). Juta oli mulle emaks (mitte: ema), kui mu oma ema suri.

Olevas ja saavas käändes öeldistäitemääruse arvuühildumine

SÜ 73 **Nimisõnaline** öeldistäitemäärus olevas või saavas käändes ühildub tavaliselt aluse või sihitisega (harva määrusega) **arvus**, kusjuures see ühildumine on (nagu öeldistäitegi puhul) sisuline. Kui alus või sihitis tähistab ühte, on öeldistäitemäärus ainsuses, nt *Sa sobid mulle reisikaaslaseks. Teie* (viisakusvormina) *sobite mulle reisikaaslaseks. Ta töötas abiõpetajana.* Kui alus või sihitis tähistab mitut, on öeldistäitemäärus tavaliselt mitmuses, nt *Nad tulid/saadeti mulle reisikaaslasteks. Nad töötasid abiõpetajatena. Neil tuli töötada abiõpetajatena.*

Kui nimisõnaline öeldistäitemäärus märgib pigem omadust või seisundit kui omaduse kandjat või seisundis olijat, st kui ta on tähenduselt lähedane omadussõnale, siis eelistatakse ainsust ka mitmusliku aluse või sihitise korral, ehkki võimalik on mitmuski, nt *Kümme last jäi orvuks ~ orbudeks. Nad tulid võitjaks ~ võitjateks.* Ainsusesse jääb ka koguvõi üldmõistet väljendav sõna, kui see hõlmab kõiki aluse või sihitisega tähistatud olendeid või asju, nt *Mehed läksid salgana mööda teed. Pere-konna sissetulekuks loetakse kõik perekonnaliikmete tulud, mis kuuluvad maksustamisele üksikisiku tulumaksu järgi, samuti riiklikud pensionid, stipendiumid ..*

Omadussõnaline öeldistäitemäärus on eelistatavalt ainsuses ka siis, kui alus või sihitis märgib mitut. See kehtib eriti **saava** käände puhul. Nt *Ta silmad muutusid kurvaks* (halvem: *kurbadeks*). *Ta värvis seinad valgeks* (halvem: *valgeteks*). *Volitused tunnistati kehtivaks* (halvem: *kehtivaiks*). Vrd olevas käändes: *Nad jõudsid koju kainena ~ kainetena.* Alati ainsuses on mitmussõna (*plurale tantum*) ja kompleksisõna iseloomustav saavas käändes öeldistäitemäärus, nt *Laps tegi püksid märjaks. Tee oma kingad puhtaks.* Vt ka SÜ 102.

Rektsioone, milles sageli eksitakse

SÜ 74	<i>adekvaatne</i> 'täiesti vastav'	millega (*millele)	<i>Tõlge on adekvaatne originaaliga (*originaalile).</i>
	<i>alates</i>	mis ajast/millest	<i>Alates 2020. aasta 1. septembrist (*alates september 2020) kehtib uus sõiduplaan. Alates kella viiest (*alates kell viis). Alates kahesajast eurost (*alates kakssada eurot).</i>
	<i>alla kirjutama</i>	millele	<i>Minister kirjutab memorandumile (*memorandumi) alla.</i>
	<i>allkirjastama</i>	mis/mille/mida	<i>Minister allkirjastab memorandumi.</i>
	<i>alustama</i>	mida millega	<i>Alustame tööd. Alustame saadet välisuudistega. *Alustame saatega.</i>
	<i>analoog(ili)ne</i>	millega (halvem: millele)	<i>See juhtum on analoogiline eelmisega (halvem: eelmisele).</i>
	<i>analoog(ili)selt</i>	millega (halvem: millele)	<i>Tulemusi arvestatakse analoog(ili)selt muude katsetega (halvem: muudele katsetele), aga veel parem: Tulemusi arvestatakse samamoodi kui muude katsete puhul.</i>
	<i>apelleerima</i> 'edasi kaebama'	mis/mille/mida kuhu	<i>Kohtuotsust ei apelleeritud. Kaitsja apelleeris maakohtu otsuse ringkonnakohtusse.</i>
	'millele toetudes kellegi poole pöörduma'	millele	<i>Apelleerib tervele mõistusele.</i>
	<i>arvestama</i>	mida	<i>Naine ei arvestanud mehe nõuandeid (= ei võtnud arvesse).</i>

	millega	<i>Reisil tuleb arvestada ootamatustega (= olla valmis ootamatusteks). Võid arvestada kolme või nelja abilisega (= loota kolmele või neljale abilisele).</i>
<i>assotsieeruma</i> 'seostuma'	millega	<i>India muusika mõiste assotsieerub tavaliselt instrumentaalpaladega.</i>
'ühinema, liituma'	millega ~ millesse	<i>Euroopa Liiduga ~ Euroopa Liitu assotsieerunud riigid.</i>
<i>avaldus</i>	mille kohta, mis asjus, milleks, mille <i>avaldus</i> (*mille osas, *mille suhtes, *milles)	<i>Avaldus R Emmelga tee 56 ehitustööde kohta /asjus. Avaldus keelu tühistamiseks / keelu tühistamise avaldus.</i>
<i>baseeruma</i>	millel (*millele)	<i>Kaitsja kõne baseerus ühe tunnistaja seletustel (*seletustele).</i>
<i>identne</i> (= <i>samane</i>)	millega (*millele)	<i>Sünteesitud ained on identsed looduslikega (*looduslikele).</i>
<i>info</i>	millegi kohta (halvem: millest)	<i>Info tööjõu liikumise kohta. Tööjõu liikumise info (halvem: tööjõu liikumisest).</i>
<i>integreeruma</i>	millega ~ millesse, kuhu	<i>Türgi integreerub Euroopaga ~ Euroopasse.</i>
<i>jõustuma</i> ~ <i>jõusse</i> <i>astuma</i>	millal, mis ajal (*mis ajast)	<i>Seadus jõustub / astub jõusse 1. jaanuaril (*1. jaanuarist).</i>
<i>jõus olema</i> 'kehtima'	mis ajast mis ajani, kui kaua	<i>Seadus on jõus 1. jaanuarist. Määrus on jõus 1. juunist 31. augustini. Volikiri on jõus 6 kuud.</i>
<i>järelevalve</i>	mille üle, mille <i>järelevalve</i>	<i>Järelevalve keskkonnalubade üle / keskkonnalubade järelevalve.</i>

<i>jätkama</i>	mida millega	<i>Jätkame saadet. Jätkame saadet intervjuuga. *Jätkame saatega.</i>
	kellena	<i>NN jätkab volikogu esimehena.</i>
<i>kaasama</i> 'kaasa tõmbama'	millesse (*millele), mida tegema	<i>Eetikakoodeksi koostamise / eetikakoodeksit koostama kaasatakse eksperte.</i>
<i>kaasnema</i> 'kaasas käima'	millega (*millele)	<i>Õigusega (*õigusele) kaasnevad kohustused.</i>
<i>kaasuma</i> 'juurde tulema, lisanduma'	millele (*millega)	<i>Gripile (*gripiga) kaasus kopsupõletik.</i>
<i>kehtestama</i>	millal	<i>Seadus kehtestati 1. mail.</i>
<i>kehtima</i>	mis ajast mis ajani, kui kaua	<i>Seadus kehtib 1. maist. Määrus kehtib 1. maist 31. augustini. Volikiri kehtib 6 kuud.</i>
	mille kohta	<i>Eeskiri kehtib linnalaagite kohta.</i>
<i>kindel</i>	milles (*millele) kellele ~ kelle peale	<i>Ta on kindel oma võimetes (*oma võimetele). Tema ~ tema peale võib kindel olla.</i>
<i>kinni olema</i> (≠ olenema)	kus/milles	<i>Koer on toas kinni. Vanad on traditsioonides ~ traditsioonide küljes kinni. *See on inimestes/ inimestest kinni (→ See oleneb inimestest).</i>
<i>kohanema</i>	millega (*millele)	<i>Koer ei ole veel linnaeluga (*linnaelule) kohanenud.</i>
<i>kohustus</i>	kelle/mille vastu (russitsism *ees)	<i>Õppejõu kohustused ülikooli vastu (*ülikooli ees).</i>
	mida teha, mille kohustus	<i>Kohustus hüvitada kahju / kahju hüvitamise kohustus.</i>
<i>liituma</i> 'ühinema'	millega, kuhu	<i>Jaan liitub seltskonnaga. Mais liitus sidevõrku üle 100 kliendi.</i>

	milleks	<i>Parteidega rahulolematud liitusid valimisliiduks.</i>
'lisanduma'	millele	<i>Palgale liitub preemia.</i>
<i>lõimuma</i> (= <i>integreeruma</i>)	millega ~ millesse, kuhu	<i>Türgi lõimub Euroopaga ~ Euroopasse.</i>
<i>lähedane</i> 'peaaegu sama'	millega (*millega), mille <i>lähedane</i>	<i>Valguse kiirusele (*kiirusega) lähedane kiirus. Isikliku rekordi lähedane tulemus.</i>
<i>nõudlus</i>	millegi järele (*millegi järgi, *millele), mille <i>nõudlus</i>	<i>On suurenenud nõudlus majanduskõrghariduse järele (*järgi). Mahetoodete nõudlus.</i>
<i>olenema</i>	millest	<i>See oleneb asjaoludest. *See oleneb (vrd ingl It depends). Majanduskasvust olenemata.</i>
<i>opositsioonis</i>	kellega (*kellele)	<i>Võimuga (*võimule) opositsioonis olevad ühiskonnategelased esitasid avaliku kirja.</i>
<i>osa võtma</i>	mildest	<i>Jaan võtab osa emakeeleolümpiaadist.</i>
<i>osalema</i>	milles/kus	<i>Osaleb komisjoni töös; messil, konverentsil, tseremoonial.</i>
<i>osundama</i> 'tsiteerima' (≠ <i>osutama</i>)	mida (*millele)	<i>Advokaat osundas uut määrust (*uuele määrusele).</i>
<i>panustama</i> 'panust andma'	millesse (*millele)	<i>Riik ei panusta piisavalt teadusesse (*teadusele).</i>
<i>paralleelne</i> (= <i>rööpne</i>)	millega (*millele)	<i>AB on paralleelne sirgega (*sirgele) CD.</i>
<i>proportsionaalne</i>	millega (*millele)	<i>Tulumaks olgu proportsionaalne tuludega (*tuludele).</i>

<i>puudutama</i>	keda/mida (ka abstrakttähenduse korral)	<i>Laps puudutas ema kätt. Mis puudutab tulevast tehingut ..</i>
<i>puutuma</i>	keda/mida, abstrakttähenduse korral: kellesse/ millesse	<i>Koer ei puutunud sööki. Mis puutub tulevasse tehingusse ..</i>
<i>põhinema</i>	millel (*millele)	<i>Eksitus põhineb arusaamatusel (*arusaamatusel).</i>
<i>rajanema</i>	millel (*millele)	<i>Sõprus rajaneb usaldusel (*usaldusele).</i>
<i>samane</i> (= identne)	millega (*millele)	<i>Kaks samast teksti, esimene tekst on teisega (*teisele) samane.</i>
<i>sarnane</i>	mille/millega (halvem: millele)	<i>Pilv on mäe sarnane / sarnane mäega (halvem: sarnane mäele).</i>
<i>sarnanema</i>	millega (halvem: millele)	<i>Ehitis sarnaneb lossiga (halvem: lossile).</i>
<i>sarnaselt</i>	millega (halvem: millele)	<i>Töökogemust hinnatakse sarnaselt haridusega (halvem: haridusele), aga veel parem: Töökogemust hinnatakse samamoodi kui haridust.</i>
<i>sõltuma</i>	millest	<i>Sõltub rahaliselt isast. See sõltub (oleneb) asjaoludest. * See sõltub (vrd ingl It depends).</i>
<i>tabama</i>	mida	<i>Poiss tabas (märki). Lask/vise ~ kuul/pall tabas (märki/korvi). *Poiss tabas esimese lasu/viske.</i>
<i>teatama</i>	kellele millest kellele mis/mille/ mida	<i>Kahtlase paki leidja teatas leiust politseile. Teatas mulle oma meiliaadressi.</i>
<i>teavitama</i> 'informeerima'	keda (*kellele) millest	<i>Kahtlase paki leidja teavitas leiust politseid (*politseile).</i>

<i>toetuma</i>	millele (*millel)	<i>Valitsus toetub teadus-uuringutele (*teadusuuringutel).</i>
<i>tuginema</i>	millele (*millel)	<i>Politsei järeltus tugineb faktidele (*faktidel).</i>
<i>vajadus</i>	mille järele, mida teha, mille vajadus	<i>Vajadus arstiabi järele. Vajadus reformida maksusüsteemi. Maksusüsteemi reformimise vajadus.</i>
<i>vastanduma</i>	millele (*millega)	<i>Reformierakond vastandub Keskerakonnale (*Keskerakonnaga).</i>
<i>vastavus</i>	millele (*millega)	<i>Joonise vastavus tekstile. Karistuse vastavus kuritöö raskusele.</i>
<i>vastavusse, vastavuses</i>	millega (*millele)	<i>Seadke joonis vastavusse tekstiga. Joonis on vastavuses tekstiga (*tekstile).</i>
<i>vastustama</i> parem on kasutada:	mida	<i>Saadikud vastustasid katseid tõsta kütuseaktsiisi.</i>
<i>vastu olema ~ vastu seisma</i>	millele	<i>Saadikud olid ~ seisid vastu katsetele tõsta kütuseaktsiisi.</i>
<i>õigus</i>	millele, mille peale, mida teha, mille õigus	<i>Õigus elule, vabadusele, isikupuutumatusse. Hagejal on õigus kogu vara peale. Õigus riigilt kaitset saada. Allkirja andmise õigus</i>
<i>õnnestuma/ ebaõnnestuma</i>	mis (kellelgi) (fennism: *keegi milleski)	<i>Mul õnnestus saladus teada saada. *Ma õnnestusin/ ebaõnnestusin kaugushüppes.</i>
<i>üle hüppama</i>	millest	<i>Jüri hüppas kõrgusest 2.10 üle.</i>
<i>ületama</i>	mis/mille/mida	<i>Jüri ületas kõrguse 2.10, senise tippmargi 2 sentimeetriga.</i>

Üldlaiend ja sidend

- SÜ 75 Lauseliikmed on omavahel grammatiliselt seotud lausemoodustajad, mis tähistavad sündmuse komponente, vastates mingile küsimusele. Kuid lauses võib olla selliseidki sõnu või sõnarühmi, millel niisugused omadused puuduvad. Need on **üldlaiend** ja **sidend**.

Üldlaiend

- SÜ 76 **Üldlaiendeiks** nimetatakse sõnu või fraase, mis kuuluvad kas kogu lause või ühe lauseliikme juurde sellega grammatiliselt seostumata ja annavad lausele mingi lisatähenduse. Sageli väljendavad üldlaiendid kõneleja suhtumist lausega väljendatusse, nt *Võib-olla ta valetas. Midagi kahtlast selles loos igatahes on. Äkki on temaga tõesti midagi lahti. Kahjuks jääb loeng ära. Sinu õnneks seda ei märgatud.* Kuid nad võivad väljendada ka mitmesuguseid teisi „sündmusülesei“ tähendusi, nt küsimust: *Kas ta mind enam mäletabki?*, eitust: *Ega mulle pole arsti tarvis!*, millegi ootuspärase kinnitust: *Just nii pidigi juhtuma.*

Üldlaiendite hulgas on suhteliselt palju moe- ja täitesõnu, samuti võõr- mõjulist kasutust.

Suulises keeles on väga levinud üldlaiendiks rõhumäärsõna *nagu*. See väljendab kõhklust või ebakindlust, nt *Te nagu ütlesite midagi.* Kahjuks esineb kõnekeeles ka palju tarbetut „nagutamist“, s.o *nagu* kasutamist siis, kui kõhklust või ebakindlust näidata ei tahetagi, nt *Selle raha nad nagu varastasid. Su poeg nagu looderdab päevad läbi. Meil on nüüd nagu beebi majas ja raha vaja.* Sellist pseudokõhklevat kõnemaneeeri tuleks vältida.

Ebasoovitavaid üldlaiendeid on teisigi. *Praktiliselt* kipub välja tõrjuma sõnu *tegelikult*, *õigupoolest* ning *peaaegu* ~ *peagu*, *enam-vähem*. Nt *Praktiliselt* (parem: *peaaegu*) *kogu tootmises kasutatav lämmastik eraldub loodusesse. Mais oli hinnatõus praktiliselt* (parem: *enam-vähem*) *muutumatu.*

Põhimõtteliselt on muutunud sisutühjaks täitesõnaks, mille võib lausest vabalt välja jätta. Nt *Põhimõtteliselt ma lähen koju. 94 protsenti meestest tahaksid põhimõtteliselt teistsugused välja näha ehk muuta midagi oma välimuses.*

Reeglina on võõrkeelte toel (vrd *ingl as a rule*, saksa *in der Regel*, vene *как правило*) saanud ülemäära laia leviku ja tõrjub välja sõnu *üldjuhul*, *üldiselt*,

tavaliselt, harilikult, enamasti, mis on kõik täpsemad. Nt *Tuuleenergiat tootvad ettevõtted jagunevad reeglina* (parem: **üldiselt**) *nelja suurde gruppi. Reeglina* (parem: **harilikult ~ tavaliselt**) *ma tõusen pool seitse.*

Äkki on omandanud tähenduse 'võib-olla, ehk'. Selles pole midagi halba, kuid ei maksaks unustada teisigi samas tähenduses kasutatavaid sõnu. Nt **Äkki** (= **ehk, vahest, võib-olla**) *lepime kokku, et kohtume homme kell kolm. Äkki te ütleksite, mis kell rong läheb* – parem: *Kas te ei ütleks, mis kell rong läheb. Palun öelge, mis kell rong läheb.*

Absoluutselt on inglise keele mõjul vastustest välja tõrjunud *jah, muidugi, kindlasti, täiesti* jms, nt müüja: *Kas 300 grammist piisab?* – ostja: **Absoluutselt** (parem: **Jah, muidugi / täiesti**).

Üldlaienditele on funktsioonilt lähedased **kiilud** (vt SÜ 145), mis aga erinevalt üldlaiendist võivad esineda ka omaette lausungina ning on sageli lausekujulised. Nt *Peeter, ma pean silmas Juhani venda, lõpetab tänavu keskkooli.*

Sidend

SÜ 77 **Sidendid** seovad lause moodustajaid omavahel. Rinnastavad sidendid seovad nii sõnu, fraase kui ka osalauseid, alistavad sidendid seovad ainult kõrvallauseid pealausega. Ehituselt jagunevad sidendid ühesõnalisteks ja mitmesõnalisteks ehk ühendsideõnadeks.

Rinnastavate sidenditena toimivad sidesõnad (vt ka M 12), mõned partiklid ja nende ühendid: *ja, ning, ega, ehk, või, aga, kuid, ent, vaid; küll .. küll, ei .. ei, ei .. ega, nii(hästi) .. kui ka, kas .. või jt*, nt *Peeter ja Raul mängisid palli. Ma käisin sind otsimas, aga sind polnud kodus. Viga pole temas, vaid sinus. Laste kilkeid jätkus küll tuppa, küll aeda. Ta ei lausunud ei musta ega valget.*

Alistavate sidenditena esinevad:

- a) sidesõnad (vt ka M 12), mõned partiklid ning sidesõna ühendid kõrvallause asesõnalise vastega: *et, kui, kuna, sest, kuni, kuigi, ehkki, nagu, justkui, otsekui; kas; nii et, siis kui, nii nagu, samal ajal kui, selle asemel et (= selmet), sellepärast et, sellele vaatamata et, sellest hoolimata et, seda enam et jt*, nt *Ma loodan, et kõik läheb hästi. Peab koju minema, sest kell on juba palju. Mu pea kohal kostis raksatus, nii et ma ehmatusest istuli kukkusin. Õhk oli lämbe, sellest hoolimata et päev läbi oli sadanud;*

- b) siduvad asesõnad (s.o asekäändsõnad) ja asemäärsõnad: *kes, mis, milline, kumb; kus, kuhu, millal, miks, mistarvis, mistõttu, mismoodi, kuidas* jt. Erinevalt ülejäänud sidenditest täidavad siduvad ase- ja asemäärsõnad korraga kahte funktsiooni – ühelt poolt nad alistavad kõrvallause pealausele, teiselt poolt on nad aga kõrvallause sees ise lauseliikmed, nt *Ütle, kes (alus) sind siia saatis. Näita, mida (sihitis) sa oskad. Ma ei tea, kuhu (määrus) ta läks.*

Sidendite õigekeelsusest

SÜ 78 **Ja/ning.** Sidesõnad *ja* ja *ning* on samatähenduslikud rinnastavad sidesõnad, nt *Jüri ja = ning Mari elavad Tallinnas*. Kui lauses läheb vaja mitut ühendavat sidesõna, siis harilikult on *ning* viimane, nt *Jüri ja Mari läksid Kassitoomele ning Toomeorgu*.

Eri tasandi rindühendite korral on soovitatav kasutada alama tasandi rindliikmete ühendamiseks sidesõna *ja*, kõrgema tasandi rindliikmete sidumiseks aga sidesõna *ning*. Nt *[[Vee ja pinnase kaitse] ning puhketingimuste hoidmine] – [Puhketingimuste hoidmine ning [vee ja pinnase kaitse].*

Ja/või. Sidesõna *ja* (samuti *ning*) näitab rindliikmete kooskehtivust, sidesõna *või* aga välistust, vrd *Ta sõidab Uppsalasse laeva ja rongiga* (st osa teest rongiga, osa laevaga) – *Ta sõidab Peterburi (kas) rongi või bussiga* (st kogu tee kas rongiga või bussiga). Üldväidete korral on eristus sageli suhteline, olenedes vaid sellest, kas asjale lähenetakse üldise või üksiku seisukohast. Nt lauses *Eestis rahastati teadustööd riiklikest programmidest, sihtfinantseeringutest ja/või teadusfondi grantidest* sobib kasutada nii sidesõna *ja*, kui väidetakse, et üldse oli olemas kolm finantsallikat, kui ka *või*, kui väidetakse, et mis tahes konkreetset tööd rahastati ühest kolmest võimalikust finantsallikast.

Samuti. Ühendavale sidendile *samuti* kiputakse lisama sõna *ka*, ilmselt sidendi *nii ka* eeskujul. See on tarbetu, sest *samuti* ja *ka* on sünonüümid. Nt *Türgi investeringud Eesti majandusse on seni olnud väikesed, samuti ka* (parem: *samuti*) *Eesti investeringud Türgi*.

Kuna. Sidesõna *kuna* kasutatakse peamiselt põhjustähenduses, harva ka ajalis-vastandavas tähenduses, nt *Tuli hakata õppima, kuna (= sest) muu enam ei aidanud*. Külli õppis viiulimängu, *kuna (= samal ajal kui) teised lapsed muretult õues mängisid*. Varem peeti *kuna* kasutust

põhjustähenduses ebakorrektselt. Ajatähenduse muutumine põhjustähenduseks on siiski täiesti seaduspärane tähendusmuutus.

Ehk/või. Sidesõna *ehk* ühendab samatähenduslikke, *või* aga vastastikku välistavaid rindliikmeid: *nimisõna ehk substantiiv, võit või kaotus*.

Aga/vaid. Korrigeerivas ühendsidendis *mitte (ainult) .., vaid (ka)* ei ole vastandav sidesõna *vaid* asendatav sidesõnaga *aga*. Niisugune väärkasutus on tingitud vene *но* eeskujust. Nt *Ülks mu kõige intensiivsemaid usulisi elamusi lõppeval aastal ei pärine mitte kirikust, *aga (õige: vaid) kinost*. Küll *aga* on võimalik kasutada nii sidesõna *aga* kui ka sidesõnu *kuid* ja *ent* möönev-korrigeeriva vastanduse korral, nt *Saia ma ei söö, aga / kuid / ent leiba küll* (vt ka SÜ 98).

Lausetüübid suhtluseesmärgi järgi

SÜ 79 Lausete abil antakse edasi väidet, küsimust, käsku, soovi ning tundelist hinnangut (hüüdu). Nende suhtluseesmärkide väljendamiseks on keeles olemas eri lausetüübid: väitlause, küsilause, käsklause, soovlause ja hüüdlause.

Väitlause

SÜ 80 **Väitlause** teatab kuulajale midagi, nt *Sa ujud hästi. Ma olen seda raamatut lugenud*. Muu hulgas võib väitlause teatada ka küsimusest, käsust ja soovist, nt *Ma küsin su arvamust. Ma käskisin sul koju minna. Ma tahan põnevat raamatut lugeda*.

Küsilause

SÜ 81 **Küsilausega** pöörduetakse kellegi poole, et midagi teada saada. Küsilauseid on kolme liiki: üld-, alternatiiv- ja eriküsilauseid.

1. **Üldküsilause** väljendab küsimust lauses sisalduva väite tõesuse kohta ning ootab *jah/ei*-vastust, nt *Kas sa kuulasid meie juttu pealt? – Ei kuulanud. / Jah, kuulasin. Kas sina tegid taldriku katki? – Jah, mina. / Ei, Jüri*.

Üldküsilauset vormistab:

- a) lausealguline küsisõna *kas*, eitavas lauses ka *ega*, nt ***Kas sul täna aega on? Kas sa siis seda ei teadnud? Ega sa mind (ei) peta?***
- b) lauselõpuline küsipartikkel *või*, nt ***Juku läks kinno või?***
- c) öeldisverbi viimine lause algusesse ning aluse vm tegevussubjekti asetamine verbi järele, nt ***Tuled sa homme meile? On sul palju raha?***
- d) lause lõpus paiknev **küsijätk** (suulises argikeeles), nt ***Maailm läheb hukka, ah? Vanamees tuli koju, mis? See oli hea näidend, kas polnud / eks (ole)? Sa ei jäta mind kunagi maha, ega (ju)? See on väga ilus, on ju?***

Suulises keeles on levinud ka küsimuse väljendamine ainuüksi tõusva intonatsiooni abil. Kirjas tähendaks see lihtsalt küsimärgi asetamist väitlause lõppu, nt *Sa lähed Haapsallu?* Kirjalikus tekstis võiks sellele eelistada *kas-* või sõnajärjeküsimust. Ajakirjanduslik moeliialdus on küsimuspealkirjade vormistamine pelgalt küsimärki kasutades. Nt *Ta on hea inimene? Meil läks teisiti? Demokraatiat ei saa olla? Õppimine on auasi?*

2. **Alternatiivküsilausega** väljendatud küsimus keskendub mingile lauseosale, esitab selle võimalikud alternatiivid ning küsib, millise alternatiivi puhul on väide tõene. Alternatiivküsimuse tüüpiline vastus sisaldab ühte väljavalitud alternatiivi. Nt *Kas sa jood teed või kohvi? – Teed.*

Alternatiivküsimust vormistab samuti lausealguline küsisõna *kas* või aluse ja öeldisverbi inversioon, nt *Jood sa teed või kohvi?*

3. **Eriküsilause** on küsilause, mille puhul võimalikke vastusevariante ette antud pole. Küsimus käib lause osade kohta ning küsimust vormistavad küsivad ase- ja määrsõnad. Nt ***Kes kuulab meie juttu pealt? – Mina / Juku / Keegi võõras mees / Mitte keegi. Kuhu me homme läheme? – Kinno / Kontserdile / Maale / Vanaema juurde / Mitte kuskile.*** Küsisõna paikneb normaaljuhul lause alguses. Selle jätmise küsimustatava lauseliikme kohale on võimalik vaid nn kajaküsimustes, mida pruugitakse siis, kui küsija ei kuulnud päris täpselt, mida kõneleja ütles, ja peab vajalikuks üle küsida. Nt *Õpilasi on teie klassis kui palju? Põldu on teie talus mitu hektarit?*

Lausega, mis on oma vormilt küsilause, võib mõnikord edasi anda hoopis väidet, mis on eituse-jaatuse poolest vastupidine sõnastatule, nt *On see siis mingi põhjus?* (~ *See ei ole mingi põhjus.*) Selliseid lauseid nimetatakse **retoorilisteks** küsilauseteks.

Käsklause

SÜ 82 **Käsklause** on lausetüüp käsu (sh palve, üleskutse, nõude, kategoorilise käsu) väljendamiseks, nt *Anna mulle raamat! Mingem üles mägedele!* Eitavat käsku nimetatakse ka **keeluks** ja vastavat lausetüüpi **keeldlauseks**, nt *Ärge segage!*

Käsk võib olla otsene või kaudne.

1. **Otsese käsu** puhul on käsu allikas kõneleja ning käsu adressaat või üks adressaate kuulaja. Otsesest käsku vormistab tavaliselt käskiva kõneviisi ainsuse ja mitmuse 2. pööre, nt (*Sa*) **kirjuta isale kiri!** **Lubage mul avada koosolek.** Käskiva kõneviisi mitmuse 1. pööre rõhutab kõneleja keskset rolli tegevuses, kõneleja kutsub kuulajat üles selles tegevuses kaasa lööma. See on tüüpiline lektoriimperatiiv, eriti pidulik-üleva retoorika puhul. Nt *Kuid rõhutagem veel kord: ajalooteadmisel on kaugelt rohkem tarbijaid kui teadlased ise. Õppigem kõigepealt selgeks oma keel ja omad laulud, siis suudame ka muu maailma kultuuriväärtusi paremini hinnata. Osakem seda ilu hinnata!* Neutraalstiilis pruugitakse selle asemel kindla kõneviisi mitmuse 1. pööret, nt *söögem asemel sööme, ärgem söögem asemel ärme sööme* või koguni *ärme söö.*

Märkus. Erinevalt käskivast kõneviisist saab kindla kõneviisi abil käsku väljendada vaid siis, kui verb väljendab (teadlikku) tegevust, mitte aga nt teadmist või tundmist. **Oskame vääriliselt hinnata nende pingutusi!* – vrd **Osakem vääriliselt hinnata nende pingutusi!**

Kindlat kõneviisi kasutatakse käsu väljendamiseks ka muude isikute puhul. Seal annab see kõnele suurema kategoorilisuse kui käskiv kõneviis. Nt *Sa tuled kohe siia! Lähetem mõlemad koju!* Kategoorilist käsku väljendab ka *da*-tegevusnimeline öeldisverb, nt **Seista sirgelt ja mitte liigutada!** Tavaline kategoorilise käsu väljendaja kõnekeeles on küsilause, mida lausutakse käskiva intonatsiooniga: *Kas sa jätab juba järele!*

2. **Kaudse käsu** korral ei ole käsu adressaadiks kuulaja või käsu allikaks kõneleja. Kuulaja või kõneleja on vaid käsu vahendajaks. Kaudne käsk vormistatakse käskiva kõneviisi 3. pöörde või sellest üldistunud möönva kõneviisi abil. Käskiva kõneviisi 3. pöörde vormiga antakse edasi kõnelejalt lähtuvat ning kuulaja vahendusel kellelegi kolmandale suunatud käsku, nt *Rohelised kogunegu koolimaja ette!* Ka määrsõna *las* koos verbi kindla kõneviisi vormiga võib väljendada kolmandale isikule suunatud käsku, nt *Las Priit ootab mind kella all!* Möönev kõneviis näitab, et kõne allikaks on keegi muu kui kõneleja, nt *Jüri ütles, et mingi ma ise juhatajaga rääkima.*

Soovlause

SÜ 83 **Soovlause** näitab, et kõneleja soovib lausega väljendatud sündmuse teostamist, taotlemata seejuures selle täitmist. Soovlauseid on:

- 1) tingimuslause kujulised laused, mis algavad sidesõnaga *kui* või verbiga, nt *Kui pääseks vaevast! Võetaks meid tõsiselt!*
- 2) *et*-lauseid, nt *Et su keel kuivaks!*

Et soovitav sündmus on vaatlushetkel teostumata, siis on soovlause öeldisverb tingivas kõneviisis. Tervikliku soovlause asemel kasutatakse kindlates situatsioonides sageli kinnistunud sooviväljendeid, nt *Tere hommikust! Head aega! Tere õhtust! Tere päevast! Head tervist! Head kooliaasta algust! Jõudu (tööle)! Jätku (leivale)! Pikka iga! Kivi kotti!*

Hüüdlause

SÜ 84 **Hüüdlausega** väljendatakse kõneleja emotsiooni: vaimustust, imestust, üllatust, viha vms millegi ebatavalise suhtes, nt *Kui hästi Juku ujub! Küll teie poeg on andekas! See on vast mees!*

Täiskujulised hüüdlauseid on:

- 1) eriküsilause kujulised, nt *Kui hästi ta ujub! Kuidas kõik on muutunud! Keda ma näen! Mis sa räägid!*
- 2) väitlause kujulised, mis sisaldavad üldlaiendeid *küll* (lause algul) ja/või *alles, vast, ikka, aga* (hüüutuuma ees), nt *Küll sa oled (ikka) tubli! On siin alles palav! Oli see vast üllatus! Küll sa oskad ikka*

peenelt käituda! Üldlaiendi küll puudumise korral on verb harilikult lause algul (vt SÜ 109).

Tihti peale kasutatakse tervikliku hüüdlause asemel verbita küsifraasi, nt *Mis tore väikemees! Kui hirmus!*, hüüdsõna üksi, nt *Oi! Ohoo! Tohoh! Nonoh! Ptüü!*, või koos nimisõna (fraasi)ga, nt *Ah neid naisi! Oh noorus, noorus!*

Hüüdlausel on eripärane intonatsioon, mida kirjas märgib hüüumärk. Hüüuintonatsioon kõnes ja hüüumärk kirjas on ka soovlausetel ning intensiivset käsku väljendavatel käsklausetel, nt *No oleks mul ometi aega! Lõuad pidada ja edasi teenida!* Nõrgemat käsku väljendava lause intonatsioonilised erinevused väitlausest on vähe märgatavad ning kirjas selle lõpus hüüumärki ei kasutata, nt *Lähme toome poest leiba.*

Asendus

SÜ 85 Täistähendusliku sõna või fraasi asendus asesõnaga on tekstisiseste viiteseoste väljendamise viise. Näiteks enesekohase asesõnaga lausest *Oskar armastab kõige rohkem iseennast* ilmneb ühemõtteliselt, et armastaja ja armastatu on üks ja seesama isik – Oskar. Seevastu asenduseta lause *Oskar armastab kõige rohkem Oskarit* kajastab ühenimeliste isikute vahelist suhet.

Asendus võib olla lausesisene või lausetevaheline. Esimesel juhul on asendatav ehk lähtevorm ja asesõna samas lihtlausest, teisel juhul aga eri lausetes või liitlause eri osalausetes (vt SÜ 89).

Lausesisene asendus

SÜ 86 Lausesisese asenduse põhitüübid on **enesekohane** ehk **refleksiivne asendus** ja **vastastikune** ehk **retsiprookne asendus**. Enesekohast asendust vormistavad asesõnad *ise* ja *oma*, vastastikust *teineteise* ja *üksteise*.

Enesekohane asendus

SÜ 87 Enesekohased asesõnad esinevad verbi laiendina, täiendina ning lisandina.
1. **Enese ~ enda ja oma verbi laiendina.** Enesekohase asesõna *ise* vormid *enese ~ enda, ennast ~ end* jms, samuti nende rõhutavad variandid

iseenese ~ iseenda näitavad verbi laiendina tegevuse suunatust tegijale endale, nt *Ta vaatas **ennast** peeglist. Ta peab **iseendast** rohkem lugu kui teistest.*

Tegevussubjektiks, millele enesekohane asesõna viitab, on harilikult lause alus. Infiniitse verbivormi laiendina võib *enese ~ enda* viidata ka infiniitverbi tegevussubjektile, mis ei lange kokku lause tegevussubjektiga ja mida väljendab lause sihitis või määrus. Sellised laused jäävad kaheti tõlgendatavaks, nt *Ma palusin Reinu ~ Reinul **end** kohalviibijaile tutvustada* (*end* = 1. Reinu ~ Reinul, 2. mind). Kui tahame muuta asendust ühemõtteliselt lause tegevussubjektile viitavaks, tuleb enesekohane asesõna asendada isikulisega, nt *Ma palusin Reinu ~ Reinul **mind** kohalviibijaile tutvustada.*

Verbi laiendava enesekohase asesõnana esineb vahel ka *oma*. *Oma* kasutamine *enda* funktsioonis piirdub siin põhiliselt valdajamäärusega. Nt *Lapsed said **endale** = **omale** hea sõbra. Peeter võttis juhtimise **enda** = **oma** kätte.*

2. *Oma ja enese ~ enda täiendina.* Nimisõna määratleva täiendina näitavad asesõna *oma*, asesõna *ise* omastava käände vormid *enese ~ enda*, samuti nende fookustavad variandid *omaenda ~ omaenese, iseoma, iseenda ~ iseenese* kuuluvuslikku ehk possessiivset enesekohasust, nt *Firma palus **oma** ~ **enda** klientidelt vabandust. Inimene õpib **oma** ~ **enda** vigadest. Ta võttis selle raha **omaenda** taskust.* Ka kuuluvusliku asenduse korral on asesõna harilikult samaviiteline lause tegevussubjektiga, enamasti alusega (nagu toodud näidetes), kuid võib viidata ka lause tegevusobjektile, nt sihitisele umbisikulises lauses *Mari kutsuti külla koos **oma** emaga.* Infinitiivi sisaldav lause võib siingi jääda kahemõtteliseks, kui lause ja infiniitvi tegevussubjekt on erinevad, nt *Ma nägin Peetrit **oma** naisega vestlemas* (*oma* = 1. minu, 2. Peetri). *Oma* esineb tavaliselt käändumatuna, käändudes vaid esiletõstetuna, nt *Kas te räägite **omast** kogemusest?* (vt ka SÜ 114).

3. *Ise ja oma lisandina.* Nimi- või asesõna lisandina väljendavad asesõna *ise* ja selle vormid *enese ~ enda* kontrastiivset enesekohasust ('tema, mitte keegi muu'), nt *Mart **ise** seda ei teadnud. Mardi **endaga** me ei kohtunudki.* Kuuluvussuhte kaasnemise korral on siingi võimalik ka *oma* kasutus, nt *Pilt meeldis talle **endale** ~ **omale** ka. Saada siis poiss, kui sul **endal** ~ **omal** aega ei ole.*

Vastastikune asendus

- SÜ 88 Vastastikused asesõnad *teineteise* ja *üksteise* näitavad verbi laiendina tegevuse, nimisõna laiendina kuuluvussuhte vastastikkust. Nt *Me pole teineteist ammu näinud. Alatine üksteise asjades tuhnimine tüütas neid lõpuks ära.* Asesõna *teineteise* viitab kahele, *üksteise* kahele või enamale. Nt *Jüri ja Mari armastavad teineteist = üksteist.* *Ats, Mats ja Pets loobivad üksteisele (*teineteisele) kaikkaid kodarasse.*

Lausetevaheline asendus

- SÜ 89 1. *See, too, tema, ta.* Näitavad asesõnad *see* ja *too* ning näitavast asesõnast kujunenud isikuline asesõna *tema ~ ta* on lausetevaheliste viiteseoste vormistajaid. *Tema (ta)* viitab harilikult elusale, *see* (nimisõnalise asendajana) elutule. Nt *Olga on imetlusväärne naine. Tema/ta on viis last üles kasvatanud. Lugesin äsja „Seitsmendat rahukevadet“.* *See on tõesti hea raamat.* Lühikuju *ta* võib viidata ka elutule, eriti kõnekeeles. Nt *Viin on hea asi, aga ta (*tema) võtab mõistuse ära.* *See* omakorda võib viidata ka elusale. Nt *Kedagi nähti öösel kartulipõllul – see oli naabriperemees. Meile tuleb uus ülemus, aga see ei tunne meie elu.*

Asesõnade *see* ja *too* kasutamisel tuleb arvestada järgmisi asjaolusid.

Esiletõstetuna ja kuulajale tuntud isikut tähistavana mõjub *see* halvustavana. Nt *Mart käis eile siin. – Mida see jälle tahtis?*

Kui eelnevas lauses on nimetatud kahte osalist ja mõlemad on kas elusad või elutud, siis viitab *ta* esimesele, *see* teisele. Nt *Tüdruk vaatas poisi poole. Ta (= tüdruk) oli kahvatu. Tüdruk vaatas poisi poole. See (= poiss) oli kahvatu. Võti on mati all. Tõsta see (= matt) ära, siis saad ta (= võtme) kätte.*

Kui üks osaline on elus, teine elutu, siis viitab *ta* elusale, *see* elutule. Nt *Raamat meeldis tüdrukule. See (= raamat) oli nii lõbus, et ajas teda naerma.*

Asesõna *too* kasutus langeb kirjakeeles kokku asesõna *see* kasutusega. Koos esinedes võivad *see* ja *too* märkida vastavalt esimesena ja teisena nimetatud osalist. Nt *Toomas, tema sõber, selle sõbratar ja tolle ema elasid kolm päeva meil.*

NB! Ainsuse vormis kogusõna ei saa asendada mitmusliku asesõnaga. Nt *Kiideti ettevõtte juhtkonda, et see (*nad) juhtunust kohe pääste-teenistusele teatas.*

2. **Antud ja nimetatud.** Bürokratiakeele ilminguid on eelnevale tekstile viitavate sõnavormide *antud* ja *nimetatud* ülemäära sage kasutus. Nt **Antud** (parem: *see*) *liiklusõnnetus oli liikluseeskirja eiramise tagajärg. Ministri arvates on vajalik vabaduskaotusele alternatiivsete karistuste kehtestamine, tööd nimetatud* (parem: *selle ~ sellise ~ seesuguse ~ nii-suguse*) *süsteemi loomiseks on alustatud.*

Väljajätt

SÜ 90 **Väljajätt** ehk **ellips** on nähtus, kus lausest on välja jäetud mingi konteksti või grammatilise teadmise põhjal tuvastatav element. Nt lause *Juhan tuli koju ja heitis magama* teises osalauses puudub alus, kuid see lünk on mõtteliselt täidetav eelmise osalause alusega *Juhan*. Selliseid lauseid nimetatakse **väljajättelisteks** ehk **elliptilisteks** ehk **lünklauseteks**. Lünklaused erinevad vaeglausetest, kus millegi puudumisel on kindel tähendus. Tähendust muutmata pole vaeglausesse midagi võimalik lisada. Näiteks üldisikulises vaeglauses *Nooruses omandab kõike kergemini* näitab aluse puudumine, et öeldu kehtib kelle tahes kohta. Kui lisada alus, muutub ka lause tähendus (vt SÜ 47).

Põhiline ellipsi liik, mida esindab ka eespool toodud lause, on **kontekstiellips**. Selle abil väljendatakse lausesiseseid viitesuhteid. Nii sugune ellips sarnaneb asendusega ning seda ongi mõnikord nimetatud nullasenduseks. Lauseelement, millele lünk (nullvorm) viitab, s.o ellipsi lähtevorm, võib olla kas samas lihtlauses, eriti koondlauses, nt *Maril on ilus kleit ja Ø (= ilus) kübar*, või liitlause osalauses, eriti rindosalaises, nt *Juhan tuli koju ja Ø (= Juhan) heitis magama*, aga ka kõrvallaises, nt *Ta ei lahkunud, kuigi Ø (= ta) oli väsinud*.

Välja saab jätta nii lause moodustajate osi kui ka lause moodustajaid tervikuna.

Nimisõnafraasi moodustajate ellips

SÜ 91 **Nimisõnafraasist** võib välja jätta kas korduva tuumosa, nt *Minu vanem Ø* (= poeg) ja *noorem poeg õpivad samas koolis*. *Vanem poeg õpib gümnaasiumis*, *noorem Ø* (= poeg) *aga käib alles lasteaias*; või korduva täiendosa, nt *Minu poeg ja Ø* (= minu) *tütar õpivad samas koolis*. *Minu poeg õpib gümnaasiumis*, *Ø* (= minu) *tütar aga käib alles lasteaias*.

Nimisõnafraasi korduva tuuma või täiendi ellipsit kohtab peale koond- ja rindlause (nagu eelnevate näidete puhul) mujalgi, nt võrdluskonstruktsioonis: *Vanem poeg on targem kui noorem Ø* (= poeg), *Minu poeg on vanem kui Ø* (= minu) *tütar*, või kõrvallauses: *Saatsin vanema poja kooli, kui noorem Ø* (= poeg) *alles magas*.

Nimisõnafraasi tuumosa ellips on võimalik üksnes siis, kui see tuumosa on lähtevormiga ühisviiteline, mitte samaviiteline, st väljendab lähtevormiga ühenimelist, kuid referentsiaalselt erinevat objekti või nähtust (nt *vanem poeg* ja *noorem poeg* viitavad eri poegadele). Seejuures koondlausest tõlgenduvad ühemõtteliselt eri referentidele viitavate elliptiliste konstruktsioonidena vaid välistavate täienditega rindtarindid, nagu *vanem* ja *noorem*. Mittevälistavate täiendite puhul pole harilikult tegemist mitte nimisõnafraaside elliptilise rinnastusega, vaid rinnastatud täienditega, nt *pikk ja sirge noormees* (= noormees, kes on pikk ja sirge), kuid on ka kaheti tõlgenduvaid rindtarindeid (vt SÜ 104).

Lause moodustajate ellips

Verbieelse temaatilise moodustaja ellips

SÜ 92 Verbieelse, lause teemana esineva moodustaja ellips on lause moodustajate tüüpilisi ellipseid Seda esineb eelkõige rindlausest, nt *Isa võtab lauvalt ajalehe ja Ø* (= isa) *hakkab kõvasti naerma*. Moodustaja jäetakse väljendamata, kui see on samaviiteline (sama referenti tähistav) eelnevas osaluses harilikult samas positsioonis paikneva ning tüüpjuhul ka samas funktsioonis oleva lähtevormiga. Mõnikord võib väljajäetud moodustaja olla oma lähtevormist siiski lauseliikmelt ja/või vormilt erinev. Nii võib väljajäetud aluse lähtevormiks olla umbisikulise lause täissihitis, nt *Banaanid* (sihitis) *pritsitakse üle ja Ø* (= banaanid (alus)) *lähevad kohe müüki*. Samas võib umbisikulise lause väljajäetud nimetavas käändes

täissihitise lähtevormiks olla eelneva osalause täisalus, nt Nad (alus) *jõudsid lossi juurde ja Ø* (= nad (sihitis)) *juhatati kohe sisse*.

Verbieelse temaatilise moodustaja ellipsit esineb ka mõningates kõrvallausetes, nt *Poiss ei lahkunud, kuigi Ø* (= poiss) *oli väsinud*. Seejuures mõnikord võib kõrvallause väljajäetud aluse lähtevormiks olla ka muu lausealguline tegevussubjekt kui alus, nt määrus: Tal (määrus) *on hea meel, kui Ø* (= ta (alus)) *saab teisi aidata*.

Verbi järel esinevate moodustajate ellips

- SÜ 93 Verbi järel esinevate moodustajate – sihitise, öeldistäite ja määruse ellips esineb ainult rindlauses. Osalauseis on harilikult ka sama alus, mis järelosalauseis on samuti välja jäetud. Nt *Mari ostis paar kilo kurke ja Ø* (= Mari) *soolas Ø* (= paar kilo kurke) *sisse*.

Verbi järel olevate moodustajate ellipsi puhul on identsustingimused rangemad kui verbi ees paiknevate moodustajate puhul. Väljajätku tingimusi on rikutud näiteks järgmistel juhtudel. **Peep tahab ja peab töötama* – õige: *Peep tahab töötada ja peab töötama / seda tegema*. **Igal kodanikul on võimalus mõjutada ja sekkuda sisepoliitikasse* – õige: *Igal kodanikul on võimalus mõjutada sisepoliitikat ja sekkuda sellesse*. **Tulemus vastab või ületab USA standardeid* – õige: *Tulemus vastab USA standardeile või ületab neid*.

Öeldisverbi ellips

- SÜ 94 Öeldisverbi ellips esineb tavaliselt rindlause järelosalauseis, nt *Tiina mängib klaverit ja Urmas Ø* (= mängib) *viulit*. Välja jätta saab ka lähteverbist erinevas isiku- ja arvuvormis verbi, nt *Juhan sõitis Narva, aga mina Ø* (= sõitsin) *Tartusse*. Korrata ei pruugi ka verbi liitvormi ja ahelverbi infiniitset osist ega ühend- ja väljendverbi mitteverbaalset osist, nt *Paula oli läinud kinno ja Voldemar raamatukokku. Jaanil tuleb korrata matemaatikat ja Jüril füüsikat. Tema ei teinud minust välja ja mina temast*.

Määrusega algavast lausest saab koos öeldisverbiga välja jätta ka aluse vm tegevussubjekti, nt *Tallinnas ta elab eramajas, Tartus korrusmajas*.

Grammatiline ellips

SÜ 95 Grammatiline ellips on lause grammatilise info põhjal tuvastatav ellips. Siia kuulub nt abiverbi *olema* väljajätt, mida esineb eriti pealkirjades, rahvapärasust või lakoonilisust taotlevas kõnepruugis, kõnekäändudes, vanasõnades jm, nt *Eesti teel turumajandusele. Vanaema haige, sõida ruttu. Sul veel elu ees. Ise nii väike ja juba nii tark. Mis sinul viga, sul poeg kasvamas. Kuidas Jüts, nõnda müts*. Neutraalses kõnepruugis ei tohiks *olema* ärajätuga liialdada. Peetagu silmas, et *olema*-sõna kuulub nende suure sagedusega sõnade hulka, mille kordamist ei peeta stiiliveaks. Nt *Pärast remonti avatakse klubi tantsuteatri džässikavaga, mille lavastanud* (parem: *on lavastanud*) Rene Nõmmik.

Märkus. Grammatilise ellipsina ei käsitata 1. ja 2. isiku asesõnast aluse ärajätu lausetest, kus alus nähtub öeldise pöördevormist, nt \emptyset (= me) *käisime eile teatris*. \emptyset (= sa) *vii se praht siit ära*.

Kordus

SÜ 96 Kordust kasutatakse nagu asendust ja väljajätu teksti sidumisel. Nt *Napoleon oli hingelt sõjamees. Aga Napoleon pidi olema ka keiser*. Sõna võib korrata ka eesmärgiga seda eriliselt rõhutada, nt *Noortemaja sündis entusiasmist ja on püsinud entusiasmi varal*. Need on vajalikud kordused. Kuid mõnikord satuvad samad sõnad või vormid lähestikku juhuslikult ja muudavad lause vaid kohmakamaks. Tüüpilised tarbetud kordused on järgmised:

- 1) **käändekordus**, nt *Ülkskõik kellega tehnikaga kokkupuutuvaist inimestest juttu ajada ..* – parem: *Ülkskõik kellega tehnikainimestest juttu ajada .. Matkasüst koosneb alumiiniumist raamistikust ning presendist ja kummist katematerjalist.* – parem: *Matkasüstal on alumiiniumraamistik ning presendist ja kummist kate;*
- 2) „**memetamine**“ ja „**tetetamine**“, mis tekib mitmuse 1. või 2. isiku asesõna paigutamisel verbivormi järele, nt *Arenenud maailmas püsime me* (parem: *(me) püsime*) *nois valdkonnis esikümnes. Tulete te homme meile?* – parem: *Kas (te) tulete homme meile?*
- 3) **sõnakordus**, nt *Sellise seisukoha kohta* võib lühidalt öelda – rumal jutt – parem: *Sellise väite/arvamuse kohta* võib lühidalt öelda –

rumal jutt. AS Ühinenud Meiereid väidab, et tagantjärele antud kehtivustõendid kehtivad – parem: *AS Ühinenud Meiereid väidab, et tagantjärele antud kehtivustõendid on jõus.*

Rinnastus

SÜ 97 **Rinnastus** ehk **koordinatsioon** on grammatiline seos kahe või enama süntaktiliselt võrdväärse moodustaja vahel, millest kumbki (või ükski) ei määra teise olemasolu ega vormi. Rinnastatud moodustajad ehk rindliikmed paiknevad kõrvuti ja moodustavad rindtarindi, mis toimib lause struktuuris ühe liitse komponendina. Rindliikmeiks võivad olla kas laused, nt **Päike paistab ja linnud laulavad**, või mittelauselised moodustajad, nt *Seda on teinud kas Jüri või Juhan. Täna on päikseline, kuid jahe ilm.* Rinnastatud osalauselega liitlause on **rindlause** (vt lähemalt SÜ 134–136), rinnastatud mittelauselisi moodustajaid sisaldav lause on **koondlause**.

Rinnastamisel ei pruugi korrata rindliikmete kokkulangevaid osi. Välja võib jätta sõnu, sealhulgas liitsõna osi, ning sõnast suuremaid lauseosi, nt *Anu rääkis palju kiiremini ja (palju) valjemini kui teised. Ümberringi on tuule(möll) ja lainemöll* (vt lähemalt SÜ 90–94).

Rinnastust vormistab tavaliselt rindliikme ees paiknev rinnastussidend, enamasti sidesõna (*ja, ning, ega, ehk, või, aga, ent, kuid, vaid*) või muu sidend (*nii(hästi) .. kui ka, ei .. ega, ei .. ei* jne), millest oleneb rinnastuseose tähendus. Sidend võib mõnikord ka puududa, nt *Tõde tõuseb, vale vajub. Maria on väike, armas tüdruk.* Kõnes on sel juhul rindliikmete vahel harilikult paus, kirjas vahemärk. Rinnastustähendust aitavad väljendada rinnastavad partiklid, mis erinevalt sidentitest ei asetse rindliikmete vahel, vaid nende sees, nt *Päike paistab, kuid väljas on siiski jahe.*

Rinnastuse tähenduslikud liigid

SÜ 98 Tähenduse järgi jaguneb rinnastus kolmeks põhitüübiks:

- 1) **ühendav** ehk **kopulatiivne rinnastus**, nt *Kohalolijate hulgas oli noori ja vanu. Päike paistab ja linnud laulavad;*
- 2) **eraldav** ehk **disjunktiivne rinnastus**, nt *Seda on teinud kas Jüri või Juhan;*
- 3) **vastandav** ehk **adversatiivne rinnastus**, nt *Päev oli päikseline, aga külm.*

Ühendavat rinnastust vormistab kõige üldisemalt sidesõna *ja*, nt *Sõime suppi ja praadi*. Sellega on sünonüümne sidesõna *ning*, nt *Õö oli tuulevaikne ning hääletu*, mis aga esineb harvemini (vt ka SÜ 78). Eitav-ühendavat sidesõna on *ega*, mis koos eitussõnaga moodustab ka paarissidendi *ei .. ega*, nt *Haige ei söönud ega joonud* (vt SÜ 41).

Eraldavat rinnastust vormistab peamiselt sidesõna *või*, alternatiivide välistussuhet rõhutab sidend *kas .. või*, nt *Olen Tartus homme või ülehomme*. *Kutsu kaasa kas Jüri, Peeter või Juhan*.

Vastandav rinnastus on kas üldine, möönev või korrigeeriv. Üldvastandus on lisaemeldusteta nõrk vastandus. See on erinevate ühendamise ühise raames, erineva variandi lisamine, nt *Jüri käib tööl, aga Mari hoiab kodus lapsi*. Üldvastandus on ainult lausetevaheline seos ja selle väljendamiseks kasutatakse sidesõna *aga*.

Möönva vastanduse puhul on vastand oodatule vastupidine, nt *Sajab, kuid me läheme siiski jalutama*. Möönva vastanduse sidesõnadeks on *kuid* ja *ent*. Kuivõrd enamasti selgub ootusvastasus juba rindliikmete tähendusest, kontekstist või möönvatest partiklitest *siiski*, *ometi(gi)*, *sellest hoolimata* jms, siis saab peaaegu alati kasutada ka üldvastandavat *aga*, nt *Sajab, aga me läheme siiski jalutama*.

Korrigeerivat vastandust väljendab sidesõna *vaid*, mis seob eitava eesliikme jaatava järelliikmega, nt *Harakas mitte ei kraaksu, vaid hoopis kädistab* (vt SÜ 40).

Marginaalseks vastandustüübiks möönva ja korrigeeriva vastanduse kõrval on **möönev-korrigeeriv** vastandus, mille puhul kasutatakse sidesõna *vaid* asemel sidesõnu *aga*, *kuid* ja *ent*, nt *Saia ma ei söö, aga / kuid / ent leiba küll*.

Käändsõna(fraasi)de rinnastusest

Käändelõpu ellips

- SÜ 99 Käändsõna(fraasi)de rinnastamisel lisatakse käände- ja arvutunnus tüüpjuhul igale rindliikmele, nt *Rääkisime maast ja ilmast*. *Maju on siin suuri ja väikeseid*. Erandlikult käitub oleva, rajava, kaasäitleva ja ilmaütleva käände tunnus, mis ei pruugi eesliikmetele liituda. Eesliige jääb sellisel juhul omastavasse käändesse, nt *maalikunstnikuna ja skulptorina* = *maalikunstniku ja skulptorina*. Nelja viimase käände niisugune

käitumine on tingitud sellest, et nende käänete lõpud pole päris tüüpilised käändelõpud, vaid midagi kaassõna ja käändelõpu vahepealset, poolkaassõnad.

Kaheosalised nimed ja nimetused

SÜ 100 Käänamise poolest käituvad tüüpilistest rindühenditest erinevalt mitmesugused kaheosalised, kirjas sidekriipsuga ühendatud nimed ja nimetused, nt ametinimetused *sekretär-tõlk*, *arhivaar-asjaajaja*, *tüürimees-mehaanik*, *nõunik-büroojuhataja*, asutusenimetused *muuseum-kohvik*, *lasteaed-algkool*, *talvekirik-kabel* ning omadussõnaühendid nagu *majanduslik-kultuuriline (areng)*, *loov-praktiline (töö)*. Varasema normingu kohaselt käsitleti selliseid ühendeid rindühenditena, kus sidekriipsul on sidesõna ja ülesanne, ning ainuõigeks peeti esikomponendi käänamist, s.o *sekretäri-tõlgi*, *arhivaarile-asjaajajale*, *lasteaias-algkoolis* jne. Sageli saab selliste ühendite esiosa siiski käsitleda ka järelosa täpsustajana, mis toimib põimliitsõna laiendosa taoliselt. Praeguse normingu kohaselt on seetõttu lubatud nii esikomponendi käänamine kui ka nimetava kujule jätmine, s.o nii *sekretäri-tõlgi*, *lasteaias-algkoolis*, *loovat-praktilist (tööd)* kui ka *sekretär-tõlgi*, *lasteaed-algkoolis*, *loov-praktilist (tööd)* jne.

See ei kehti aga selgelt võrdväärsete komponentidega, ja-funktsioonis sidekriipsuga ühendite puhul, kus on võimalik ainult mõlema komponendi käänamine, nt rinnastatud täiendite omastav kuju ühendes *Hale'i-Poppi komeet* (kahe eri isiku – Hale'i ja Poppi avastatud komeet), *Molotovi-Ribbentropi pakt*, *Tallinna-Tartu maantee*, mitte *Hale-Poppi komeet*, *Molotov-Ribbentropi pakt*, *Tallinn-Tartu maantee*.

Võrdväärsete komponentidega rindühendite mõlema osa käändumiseega on tegemist ka nn paarissõnades nagu *meestele-naistele*, *nugadele-kahvlitele*, *luid-konte* jms.

Kui aga sidekriipsul ei ole ja väärtust, nagu kaksiknimedes *Valve-Liivi*, *Grünthal-Ridala* (tegemist on üheainsa isikuga) või põimühendis *avalik-õiguslik* (see ei tulene ühendist *avalik ja õiguslik*, vaid on moodustatud ühendist *avalik õigus*), siis on üksnes järelosa käänamine ainus võimalus: *Valve-Liivit*, *Grünthal-Ridalale*, *avalik-õiguslikust*.

Vt ka O 60 „Sidekriips tuleb panna“ 6.–9. p.

Ainsuse ja mitmuse kasutusest nimisõna(fraasi)de rinnastamisel

Öeldise arvuvorm, kui aluseks on ainsuslike liikmetega rindühend

SÜ 101 1. *Ja/ning-rinnastuse* korral on öeldis harilikult mitmuses, nt *Jüri ja Peeter astusid ülikooli*. Mõnel juhul kasutatakse siiski ka ainsust.

Öeldis on eelistatavalt ainsuses, kui iga rindliiget vaadeldakse eraldi. Nt *Iga mees ja (iga) naine peab teadma oma õigusi. Siis tüdines üks, teine ja kolmas ning lahkus mängu juurest*.

Ainsust võib kasutada, kui rindühendi liikmed on sisult lähedased. Nt *Armastus ja austus oli/olid talle rohkem häda kui õnne toonud*. Rindühendi järelasendi korral on niisugusel juhul ainsuslik öeldis parem. Nt *Kus oli nüüd ta au ja uhkus?*

Järelasendis rindliikmete korral võib kasutada ainsust ka siis, kui rindliikmed märgivad sündmuse seisukohast tihedalt seotud asju või nähtusi. Nt *Sauna juurde kuulub ~ kuuluvad mullivann ja puhkeruum*.

Järelasendis sisult lähedaste rindliikmete puhul pole võimatu kasutada ainsust isegi siis, kui öeldisest kaugemal olev rindliige on mitmuses. Nt *Sel aastal ilmus ~ ilmusid talt romaan ja mõned novellid* (kuid: *Sel aastal ilmusid talt mõned novellid ja romaan*).

Nagu hulga fraasi puhul, nii ka rindühendi puhul on öeldis alati ainsuses omajalauses. Nt *Tal oli poeg ja tütar*.

2. *Nii(hästi) .. kui (ka) -rinnastuse* puhul on võimalik nii öeldise ainsus kui ka mitmus. Nt *Nii üks kui ka teine nõjatub ~ nõjatuvad tuge otsides vastu uksepiita*.

3. Eraldava rinnastuse puhul oleneb öeldisverbi arvuvorm sellest, kas eraldusseos on välistav või mittevälistav. Välistava seose korral on öeldisverb ainsuses, nt *Seda tegi kas Jaan või Peeter*, mittevälistava seose korral on võimalik ka mitmus, nt *Jaan eitab, et tema või Peeter oleks ~ oleksid midagi sellist teinud*.

Öeldistäite ja öeldistäitemääruse arvuvorm rindtarindist aluse või sihitise korral

SÜ 102 Täisöeldistäite ja nimetavas käändes öeldistäitemäärus on nagu öeldisverb harilikult mitmuses *ja/ning-rindtarindist* aluse korral, nt *Ema ja isa on juba vanad*. *Peeter ja Juhan on üliõpilased*. *Jüri ja Mari näisid nukrad*. Mõnel juhul eelistatakse ainsust ning sedagi samadel tingimustel mis öeldise puhul, nt *Iga algus ja muutus on raske*. *Tähtis ~ tähtsad*

olid eesmärk ja tegutsemine rahva huvides. Niihästi esimene kui ka teine variant on kõlbmatu ~ kõlbmatud.

Ka saavas või olevas käändes nimisõnaline öeldistäitemäärus on rindtarindist aluse või sihitise korral tavaliselt mitmuses, kuid sageli on paralleelselt võimalik ka ainsus, eriti saava käände puhul, nt *Juuli ja Maali hakkavad klienditeenindajateks ~ klienditeenindajaks. Katrin ja Lembit töötavad programmeerijatena.* Omadussõnaline öeldistäitemäärus on rindaluse või -sihitise korral seevastu enamasti ainsuses. Eriti tavaline on ainsus saava käände puhul, nt *Kalle ja Mikk said selle jutu peale päris pahaseks.* Mitmuse kasutust ei saa siiski lausa veaks lugeda, eriti oleva käände puhul, nt *Larissa ja Raissa surid paarinädalastena.*

Rindtarindi täiendi arvuvorm

SÜ 103 Korduva omadussõnalise ainsusliku täiendi ärajätmine rindliikmete juurest ei muuda üldjuhul allesjäävat täiendit mitmuslikuks, nt *Mul on väike maja ja väike aed* = .. *väike maja ja aed*, mitte: .. *väikesed maja ja aed.*

Mitmuslikku täiendit võib (ehkki ei pruugi) kasutada siis, kui rindliikmete juures on olemas või selgelt tajutav mingi ühisnimetaja, näiteks *tarbetud 3. ja 4. punkt; kümneaastased poiss ja tüdruk = kümneaastased lapsed – poiss ja tüdruk; Kallid Maire ja Tiina! = Kallid sõbrad (kolleegid vms) Maire ja Tiina!*

Rindliikmete juures on mitmuses ka *v-* ja *tav-*kesksõnaline täiend, kui täiendi ja põhja suhtele vastab lauses öeldise ja aluse või sihitise suhe, nt *Välismaal elavad Anne ja Peeter said hääletada Eesti saatkonnas – Anne ja Peeter elavad välismaal.*

Rindtäiendi põhja arvuvorm

SÜ 104 1. Seniste soovitude kohaselt ei muuda ka omastavaliste täienditega rindtarindi korduva ainsusliku põhja ärajätmine allesjäävat põhja mitmuslikuks. Õigeks on peetud öelda: *Eesti ja Soome president* või *Tiidu, Antsu ja Peetri allkiri*, mitte: *Eesti ja Soome presidendid* või *Tiidu, Antsu ja Peetri allkirjad*. Tegelikus kasutuses on mitmuse kasutus siiski küllaltki sage ja seda ei tasuks vääraks pidada. Mitmust kasutatakse vaheldumisi ainsusega enamasti olendite, asjade jm (kvantitatiivselt) piiritletud tähendusega sõnade (*president, allkiri* jms), mitte aga abstraktnimisõnade (*tuju, tähtsus* jms) puhul, nt *Jüri ja Mari tuju oli kehv / *tujud olid kehvad.*

Mitmuse kasutamine on tingimata vajalik vaid siis, kui järgneb loetelu, nt § 36 lõigete 2, 3, 4 ja 8 *tekstid* (mitte: *tekst*) *olid järgmised: ..*

Märkus. Mitmuse kasutusele ei tasuks siiski hakata otsima mingit sisulist põhjendust. Mõned mitmuse eelistajad on väitnud, et ainsuse kasutusest ei pruugi selguda, kas tegu on kahe erineva või üheainsa olendi või asjaga, mitmus aga olevat ühemõtteline. Tõepoolest, lausest *Tal on seinal isa ja ema pilt* ei selgu, kas jutt on kahest eraldi pildist või ühest pildist, kus isa ja ema mõlemad peal on. Kuid lause *Tal on seinal isa ja ema pildid* on tegelikult ju veelgi ebamäärasem. Siit ei selgu, kas seinal ripub üks isa ja teine ema pilt või on seesuguseid pilte mitu või on seal paar ühispilti või hoopis läbisegi ühis- ja eraldi pildid jne. Loogiliselt võttes on ainsus hoopis selgem, sest see pakub ainult kahte valikuvõimalust – üks ühine või kaks eraldi. Ebamäärasust aitavad vältida eelteadmised (enamik inimesi ju teab, et Eestil ja Soomel on kummalgi oma president) või laiem kontekst. Lause enda sees aga ühestab tõlgenduse tihtipeale öeldise ühildumine. Näiteks öeldise mitmus lauses *Isa ja ema pilt olid pärit sajandi algusest* osutab, et tegu on isa pildiga ja ema pildiga, öeldise ainsus lauses *Isa ja ema pilt oli pärit sajandi algusest* aga näitab, et jutt on ühest pildist, näiteks pulmapildist. Täpselt samuti ühestab tõlgenduse öeldise mitmusevorm lauses *Hiiumaa loodeosas asuvad Ristna ja Kõpu tuletorn*.

Kui väljajätuga kaasnevat mitmetähenduslikkust kuidagi vältida ei õnnestu, siis korratagu põhja: *valuutaturgude osakond ja telepanganduse osakond* (kokku kaks) on kindlasti selgem kui *valuutaturgude ja telepanganduse osakond*.

2. Perekonnanimi, mille ees paikneb lisandina mitu eesnime, on ainsuses, nt *Rein ja Anne Põld*, muude lisandite korral kas ainsuses või mitmuses, nt *Isa ja poeg Kask/Kased*.

Märkus. Nii ainsus kui ka mitmus on võimalik veel siis, kui lisandina toimib *abi-elupaar* või *perekond*, nt *perekond Kask/Kased*. Ainult mitmuses on perekonnanimi siis, kui talle eelneb mitmuslik lisand, nt *vennad Kased, õed Abolinid*.

Koondlause kirjavahemärgid

SÜ 105 1. Rinnastatud lauseliikmed eraldatakse üksteisest harilikult komaga, nt *Oleme täna ära käinud Ardus, Olustveres, Puiatus. Sa oled väike, aga tubli. Ootasime kaua, kuid siiski asjata. Esimehel õnnestus lõpetada koosolek küll ootamatult, ent siiski meeldivalt. Neid probleeme ei peaks selgitama mitte diletandid, vaid asjatundjad.*

2. Sidendite *ja, ning, ega, ehk, või, nii .. kui* ka puhul vahemärke tavaliselt ei kasutata, nt *Vares istub aiateiba otsas või katusel. Mehel polnud sõpru ega vaenlasi. Tal leidub nii sõpru kui ka vaenlasi.*

Kui aga neile sidendeile järgnev rindliige vastandab, seletab või järeldab, siis kasutatakse ka nende sidendite ees koma, nt *Pilt oli viis aastat vana, ja siiski mitte aegunud.*

3. Rinnastatud lauseliikmetest koosneva loetelu ja seda kokkuvõtva sõna vahele pannakse koolon, kui kokkuvõtusesõna eelneb loetelule, nt *Haige tundis valu igal pool: kätes, jalgades, peas ja rinnus. Eile jõudis kohale kogu seltskond: õde, õemees, vend, vanaisa ja lell.*

4. Kui kokkuvõtusesõna järgneb loetelule, pannakse nende vahele mõttekriips, nt *Rahulik, nõudlik ja vähese jutuga – selline peabki üks ülemus olema.*

5. Kui loetelusõnad moodustavad rühmi, eraldatakse viimased üksteisest semikooloniga, nt *Soome-ugri keeled on ungari, handi, mansi (ugri keeled); permikomi, sürjakomi, udmurdi (permi keeled); mordva, mari (volga keeled); saami keeled; eesti, liivi, vadja, soome, isuri, karjala, vepsa keel (läänemeresoome keeled).*

Koma kasutusest mitme määruse korral

SÜ 106 1. Eri liiki määrused, samuti eri küsimustele vastavad sama liiki määrused on tavaliselt üksteisest sõltumatud. Nad käituvad nii, nagu oleksid nad eri lauseliikmed, ning seetõttu ei eraldata neid ei sidesõna ega komaga, nt *Me käisime laupäeval (ajamäärus) vennaga (kaasnemismäärus) Tartus (kohamäärus). Koosolek toimub 4. mail Tallinnas. Ta sõitis Tartust (kohamäärus: kust?) Tallinna (kohamäärus: kuhu?).* Vaid üksikud eri liiki määrused, nt viisi- ja hulgamäärus on sisult nii lähedased, et neid on võimalik ka rinnastada, nt *Nad töötasid vähe ja lohakalt.*

2. Sama liiki ja samale küsimusele vastavad määrused on enamasti samaväärsed (rinnastatud) ja eraldatakse sidesõna või komaga, nt *Juhan tuli õe ja vennaga meile külla. Ta kohtles teekäijat vaenulikult, põlastavalt. Metsas, põllul ja luhal õitses palju lilli. Esmaspäeval, teisipäeval ja kolmapäeval on mul palju tööd.*

Eelneva määrusega samaväärne on täpsustav või seletav koha- või ajamäärus. Enamasti on sellise määruse ette võimalik lisada *s.o, nimelt* vms. Selliste täpsustavate määruste suhe eelneva määrusega on sisuliselt

sarnane lisandi ja tema põhja suhtega. Seetõttu võib nende komastamisel rakendada ka järellisandi komareegleid (vt SÜ 127). Nt **Päritolumaal, Peruu mägisises siseosas**(,) *valitsevate tingimuste tõttu on ta harjunud temperatuuri kõikumisega. Neid taimi tuleb piserdada varahommikul, päikesetõusu ajal. Kevadel, pärast öitsemist*(,) *tuleb taimed tagasi lõigata. Põhilisel kasvuajal, suvel*(,) *tuleb taimi ohtralt kasta.*

Korduvad aja- ja kohamäärused võivad siiski hõlmata üksteist (kas eelnev järgnevat või järgnev eelnevat). Sellisel juhul neid ei eraldata sidesõna või komaga, nt *Jõudsime esmaspäeva hommikul kell 5 Tallinna. Minu poeg on sündinud 11. augustil 1973. aastal. Kirjanik Arvo Mägi on sündinud Põhja-Tartumaal Kavastu vallas Koosa aleviku lähedal Lõhmuse talus.*

Nädalapäeva ja kuupäeva märkivad sõnad ei hõlma teineteist, mistõttu nende vahele pannakse lauses koma. Nt *Koosolek toimub esmaspäeval, 13. mail kell 14.30 Kultuuriministeeriumis.*

Kui koha- või ajaväljendid ei toimi lauses kohakäändeliste määrustena, vaid jäävad nt postiaadressi või koha- ja ajamäärangu osadena nimetavasse, siis eraldatakse nad komaga. Vrd *Minge Tallinnasse Ahtri tänavale – Viige need aadressil: Tallinn, Nelgi tänav 10b, III korrus, tuba 312; Peeter on sündinud Tallinnas 21. märtsil 1953. aastal – Tallinn, 21. märts 1953.*

Sõnad *siin, seal, siis, nüüd* jms võivad järgnevat aja- ja kohamäärust kord rinnastada (sel juhul koma), kord alistada (koma puudub). Rinnastuse puhul järgnev sõna konkretiseerib eelnevat, olles seejuures rõhutatud, esile tõstetud, nt *Ega nüüd, kevadisel ajal*(,) *ole mahti pidu pidada. Seal, võõrsil*(,) *tundis ta end mahajäetuna.* Alistuse puhul järgnev sõna pole rõhutatud, sõnad *siin, seal, siis, nüüd* jm aga on lähedased omadussõnalistele täienditele, nt *Seal männikus kasvab palju seeni. Siin majas on palju parem kui vanas. Ma tõusin vara hommikul.*

Lause sõnajärg

SÜ 107 Sõnade ja fraaside asend lauses ei olene kuigi palju sellest, mis lauseliikmena sõna või fraas esineb. Selles mõttes on eesti sõnajärg suhteliselt vaba. Sõnajärg oleneb eelkõige lause teate- ehk infostruktuurist. Neutraalse infostruktuuriga lauses on esimesel kohal teema, s.o teate lähtepunkti väljendav lauseosa. Sellele järgneb reema, mis väidab midagi

teema kohta. Nt lauses *Jüri kinkis eile Marile sünnipäevaks lilli* on teema *Jüri*, reema *kinkis eile Marile sünnipäevaks lilli*. (Vt ka SÜ 7.)

Neutraalse infostruktuuriga lause teema on ühtlasi lause tegevus-subjekt. Normaallauses, nagu *Jüri kinkis eile Marile sünnipäevaks lilli*, vormistab seda lause alus. Teemaosale järgneb reemas öeldisverb ja sellele öeldisverbi laiendid. Neutraalse infostruktuuriga normaallause kui kõige tüüpilisema lause sõnajärge SVX (subjekt – öeldisverb – öeldisverbi laiendid) nimetatakse lause **põhisõnajärjeks**. Neutraalse infostruktuuriga mittenormaallauses on aga teemaks määruse või sihitisena vormistuv tegevussubjekt, kusjuures alus, mis tähistab tavaliselt uut referenti, paikneb lause lõpus (XVS), nt tulemuslauses *Poisist kasvas tubli mees* või kogejalauses *Mind hämmastas tema ükskõiksus*. (Vt ka SÜ 7.)

Öeldisverbi laiendid (ja verbi laiendosad) järjestuvad neutraalses normaallauses enamasti põhimõttel: mida tugevamini nad on verbiga seotud, seda kaugemal verbist paiknevad. Harilikult on verbist kõige kaugemal infiniitne verbivorm, sellest eespool on väljend- või ühendverbi käändeline või adverbiline osis, ning viimasest omakorda eespool (mõningate kõikumistega küll) sihitis, öeldistäide ja määrus, nt *Varesed on täna jälle koera toidu ära söönud. Ma tahaksin koosolekul selle töö kohta arvamust avaldada*.

Sõnajärje vabadus avaldub selles, et neutraalset sõnajärge võib muuta referentide tuntus/uudsus ning fookustatus (esiletõstetus). Tuntud elemendid võivad nihkuda tavalisest asendist ettepoole, uued tahapoole. Nt tuntut väljendav sihitis võib nihkuda määruse järelt lause algusesse teema positsiooni (sekundaarseks teemaks), nt *Seda koera ma kohtasin eile pargis*, või vahetult verbi järele, nt *Ma kohtasin seda koera eile pargis*, uut väljendav alus aga verbi järele lause lõppu, nt *Seda otsustab sõltumatu komisjon*.

Fookustatud elemendid, s.o elemendid, mis väljendavad teate seisukohast kõige olulisemat, ootamatut või ennustamatut infot, paigutuvad harilikult päris lause lõppu, nt *Ma tahtsin selle töö kohta hinnangut anda eilsel koosolekul*. Fookus võib siiski olla ka lause algul, nt küsituum küsilause *Kui vana sa oled?*, tunderõhulisena ka lauseliikme neutraalses positsioonis, sh lause keskel, sageli koos rõhumäärsõnaga või asesõnaga *ise*, nt *Ma tahtsin hoopis suppi süüa. See on meie enda otsustada*.

Verbi asend lauses

Verb teisel kohal (V2-järg)

SÜ 108 Infostruktuur ei määra siiski öeldisverbi (täpsemalt öeldisverbi pöördelise osa) asendit lauses. Iseseisvas jaatavas väitlauses on öeldisverb tavaliselt teisel kohal, teemana toimiva moodustaja järel.

Kui lause algul on neutraalne ehk esmane teema, nt normaallauses alus, kogejalauses määruse või sihitisena vormistuv tegevussubjekt, siis on V2-järg suhteliselt kindel. Harilikult öeldakse: *Ma sõidan täna maale*, mitte: *Ma täna sõidan maale*. *Mul on kõht hommikust saadik tühi*, mitte: *Mul kõht on hommikust saadik tühi*. Vastuvõetavamad on laused, kus aluse ja öeldise vahel on öeldisverbi rõhuline intensiivistav laiend, nt *Ma kohe tulen*. *Ma üldse ei tulnud selle peale*. *Mind juba ammu üllatab teie ükskõiksus teiste inimeste vastu*. Parem on needki laiendid panna verbi järele, nt *Ma tulen kohe*. *Ma ei tulnud üldse selle peale*. *Mind üllatab juba ammu teie ükskõiksus teiste inimeste vastu*.

Kui lause algusesse tõstetakse sekundaarseks ehk teiseseks teemaks mingi muu lauseliige, kui seal neutraaljuhul on, siis endine (esmane) teema ja öeldis vahetavad harilikult omavahel kohad, nii et verb jääb ikka teisele kohale. Nt *Vanaisa armastas sinililli kogu eluaja* – *Sinililli armastas vanaisa kogu eluaja*. *Kogu eluaja armastas vanaisa sinililli*. *Mul on hommikust saadik kõht tühi*. – *Hommikust saadik on mul kõht tühi*. *Mind üllatab juba ammu teie ükskõiksus teiste inimeste vastu* – *Juba ammu üllatab mind teie ükskõiksus teiste inimeste vastu*.

Eriti tuleks V2-järgi eelistada järgmistel juhtudel:

- 1) süntaktiliselt „raskekaaluliste“, s.o pikemate, eriti mitmest sõnast koosnevate aluste puhul, sest pikematel moodustajatel on tendents asetuda lauses võimalikult kaugemale, nt *Juba hommikul esitas mu noorem poeg Kalle mulle selle küsimuse*;
- 2) kui lause algul olevaks teemaks on kõrvallause, eriti kui selleks on otsekõne, nt *Kui saabub kevad, muutub ka meeleolu paremaks*. „*Kas see on tema lõplik otsus?*“ küsis Rein pettunult;
- 3) kui lause algul on verbiga tihedalt seotud viisimäärus, nt *Küiresti lahkusid õpilased koolimajast*.

Seevastu V3-järg (s.o kohavahetuseta ehk mitteinversiooniline järg) on üsna tavaline rõhutu asesõnalise aluse puhul, nt *Teed ta teadis* (= *teadis ta*) hästi. *Homme ma ootan* (= *ootan ma*) sinu telefonikõnet.

Märkus. Peale lause moodustajate võivad esmase teema ja öeldise kohavahetuse põhjustada ka üldlaiendid, nt *Võib-olla läksid nad tülli*, samuti võrdlussidesõnad *nagu, kui, otsekui, justkui, justnagu* kõrvallause algul, nt *Neile tundus nii, nagu oleksid nad linnud = nagu nad oleksid linnud.*

Verb lause algul

SÜ 109 V2-reegel kehtib, nagu öeldud, eelkõige iseseisvate jaatavate väitlausetega puhul. Kõrvallausetes, eitavates lausetes ning küsi-, käsk-, soov- ja hüüdlausetes paikneb verb sageli kas päris lause algul või lõpus.

Verbi paigutamise **lause algusesse** ja sellest tingitud aluse (vm tegevussubjekti) ja öeldise kohavahetusega on eesti keeles võimalik väljendada suhtluseesmärki, enamasti emfaatiliselt:

- 1) küsimust (*kas* asemel): **Oled sa hulluks läinud?** = *Kas sa oled hulluks läinud?*
- 2) käsku: a) tavalises käsklauses paralleelselt V2-järjega, nt **Käi sa vahepeal kodus ära** = *Sa käi vahepeal kodus ära. Tulgu ta siia = Ta tulgu siia;* b) hoiatust või keeldu väljendavas käsklauses ainuvõimalikuna, nt **Katsu sa seda teha!**
- 3) hüüdu (*küll* asemel): **Oled sina alles tubli!** = *Küll sa oled tubli!*
- 4) soovi ja (soov)tingimust (*kui* asemel): **Läheks nad ometi kord minema!** = *Kui nad ometi kord minema läheks! Saaksin ma autost head hinda, ostaksin korteri = Kui ma saaksin autost head hinda, ostaksin korteri.*

Peale nende juhtumite, kus verbi lausealgulisusega näidatakse, et tegemist ei ole väitlausega, pannakse mõnel juhul verb lause algusesse ka väitlauseis:

- 1) kui aluseks või alusfraasi koosseisus on *teine/teised* tähenduses *ta/nad, see/need*, nt *Poisid on väsinud. Olid teised mitu tundi soos sumanud. Viisin kella parandusse. Oli teise sihverplaat katki läinud;*
- 2) minevikutegevust edastava jutustuse lauseis, nt *Istun mina oma kabinetis ja kirjutan aruannet;*
- 3) verbi fookustamisel, nt *Ma lahkun hommikul – Lahkun ma hommikul. Ma ei tee seda – Ei tee ma seda.*

Lisaks võib verb sattuda lause algusesse lihtsalt seetõttu, et selles positsioonis tegelikult esinev moodustaja on mingil põhjusel ära jäänud, nagu

aluseta normaallauseis, nt *Loe seda raamatut!*, või määruseta olemasolulauseis, nt *On ilus ilm. Sajab vihma.*

Verb lause lõpus

SÜ 110 Verb on sageli iseseisva **lause lõpus**:

- 1) kui öeldisverb on fookustatud, nt *Nüüd pidu alles **algab***;
- 2) eitavas lauses, mille algul on eitussõna või eituse mõjuala väljendav sõna, nt *Ega ma rumal (ei) **ole!** Ega te koju **ei lähe?** Kodus ma hommikul tavaliselt kohvi **ei joo***;
- 3) küsilauseis, nt *Kuidas te hommikul nii ruttu siia **jõudsite?** Kas sa homme koju **sõidad?***
- 4) hüüdlauseis, nt *(Küll) ma sellele poisile veel homme **näitan!***
- 5) lauseis, mille algul on tõenäosust väljendav laiend, nt *Vaevalt me enam **kohtume.***

Verb võib olla lause lõpus ka mõningais kõrvallauseis:

- 1) küsilausekujulistest kõrvallauseis ja relatiivlauseis, nt *Ma tean, miks arst seda tegema **pidi.** Ma nägin seda meest, kellega naine **rääkis***;
- 2) eitava või küsiva pealausega kõrvallauseis, nt *Ta ei räägi nii mitte sellepärast, et ta ise seda näinud **oleks**, vaid .. Kas ta räägib nii sellepärast, et ta ise seda näinud **on?***
- 3) aja- ja tingimuslauseis, mis algavad sidesõnaga *kui*, nt *Lind värises, kui ma ta pihku **võtsin.** Kui sa seda **teed**, juhtub õnnetus.*

Jaatava ja väitva pealause puhul sidesõnadega *et, sest, kuna*, ka võrdlus-sidesõnadega *nagu, kui, otsekui, justkui* jt algavad kõrvallauseis on valdavalt pealause sõnajärgiga. Nt *Kord juhtus nõnda, et Juss ja Mari **käisid** kahekesi kodumail. Ma usun, et sel õhtul **peeti** igal pool pidu. Eile läks meil hästi, kuna / sest / sellepärast et meid kõiki **lubati** varakult koju. Neile tundus nii, nagu nad **oleksid** linnud = nagu **oleksid** nad linnud.*

LAUSE MOODUSTAJATE EHITUS

SÜ 111 Lause moodustajatena esinevad sõnavormid, fraasid ning osalused ja lauselühendid. Kõik need süntaktilised üksused peale sõnavormide koosnevad omakorda grammatiliselt seotud moodustajatest. Järgevalt vaatlemegi nende mitmekomponendiliste üksuste ehitust.

Fraas

Nimisõnafraas

SÜ 112 Nimisõnafraas on fraas, mille peasõnaks on nimisõna. Peasõna juurde kuulub laiendina **täiend** ehk **atribuut**, mis väljendab peasõnaga tähistatu tunnust, nt *väike poiss*, *venna raamat* või *uks eluruumidesse*. Täiendi suhtes toimib peasõna põhjana. Nimisõnafraasis võib olla ka mitu täiendit, mis on omavahel kas rinnastatud, nt *väike armas poiss* (= *väike ja armas poiss*) või mitmel moel alistatud, nt [*minu [venna]*] *auto*, *minu [vanem vend]*.

Täiendi liigid on:

- 1) **omadussõnaline täiend** ehk **adjektiivatribuut**, nt *väike poiss*, *punane roos*;
- 2) **nimisõnaline täiend omastavas käändes** ehk **omastavaline täiend** ehk **genitiivatribuut**, nt *venna raamat*, *riigikogu liige*, *Siberi taiga*;
- 3) **määrustäiend** ehk **adverbiaalatribuut**, nt *uks eluruumidesse*, *kiri sõbralt*.

Adjektiivatribuut ja genitiivatribuut on eestäiendid, st paiknevad tüüpjuhul põhja ees, adverbiaalatribuut on järeltäiend.

Omadussõnaline täiend

SÜ 113 Omadussõnalised täiendid on tavaliselt omadussõnad, nt *suur maja*, *hea söök*. Tüüpilisel omadussõnal on täiendina järgmised omadused: a) ta paikneb põhja ees, b) ühildub põhjaga käändes ja arvus, nt *valge*

maja – **valgetele** *majadele*, ning c) temast on võimalik teha öeldistäide, nt **valge** *maja* – *maja on valge*. Omadussõnalisteks täienditeks nimetatakse muudegi sõnaliikide sõnu, kui nad käituvad küllalt sarnaselt omadussõnaga: a) paiknevad põhja ees, b) ühilduvad põhjaga käändes või arvus ja/ või c) neist on võimalik teha öeldistäide või öeldistäitemäärus. Sellised on omadussõnalised asesõnad, nt *see mees*, **kõik kohad**, **oma inimene**, järgarvsõnad, nt *kümmes klass*, tegijanimed, nt *hauduja kana*, samuti kesksõna- ja *mata*-lühendid, nt *möödunud päevad*, **tormist räsitud puud**, **rabisev vihm**, **hinnatav saavutus**, **hommikust saadik pesemata käed**.

Omadussõnalisteks täienditeks peetakse ka nimisõna mõningaid käänevorme ja ühendeid kaassõnadega ning isegi seisundimäärsõnu, kui nad paiknevad oma põhja ees ning kui neid on võimalik lauses ümber tõsta öeldistäiteks või seisundimääruseks: **head tõugu lehm** (*lehm on head tõugu*), **paanikas mees** (*mees on paanikas*), **abielus naine**, **rauast uks**, **naerul suu**, **rinnuni rohi**, **lasteta perekond**, **nokaga müts**; **ülespoole põlvi kleit**; **raagus puu**, **ammuli suu**, **omaette tuba**.

Funktsioonilt jagunevad omadussõnalised täiendid **kirjeldavateks (iseloostavateks)** ja **määratlevateks (konkretiseerivateks)**. Kirjeldavad täiendid on tüüpilised omadussõnalised täiendid. Nendena toimivad ainult täistähenduslikud sõnad (*vana mees*, *abielus naine*) ja nad vastavad alati ja ainult küsimusele *missugune?* Määratlevateks täienditeks on peamiselt viitesuhteid väljendavad või hulka piiritlevad asesõnad, nt *see maja*, **too inimene**, **üks mees**, **mingi laul**, **kõik inimesed**, **mõned autod** jms. Kirjeldavate ja määratlevate täiendite vahepealse rühma moodustavad järgarvud, nt **esimene koht**, **kolmas maja**, ning omadussõnade ülivõrde vormid, nt **kõige pikem** ~ **pikim mees**. Täiendite funktsiooni erinevus kajastub täiendite järjestuses (vt SÜ 118).

Märkus. Tähenähtusest lähtudes võiks määratlevaid täiendeid käsitleda ka omaette, omadussõnalistest täienditest erineva täiendiliigina, vt nt „Eesti keele süntaks“ 2017.

Ehkki omadussõnalise täiendi normaalasend on põhja ees, võib täiend mõnikord siiski olla ka põhja järel. Järelasendit kasutatakse täiendi esile-tõstmiseks, peamiselt ilukirjanduskeeles ja emotsionaalses kõnekeeles, nt *Meri*, **suur ja sügav**, **ei anna oma saladusi välja**. *Malle* **armas**, *anna mulle andeks*. Ainuvõimalik on järelasend asesõnalise põhja puhul, nt *Miski* **inimlik pole meile võõras**.

Omadussõnalise täiendi ühildumisest

SÜ 114 Omadussõnaline täiend ühildub harilikult oma põhjaga arvus ja käändes, nt **Kuulsast artist räägiti imelugusid. Esimestele ootamatustele järgnesid teised. Selleks pole vaja mingit oskust. Hakkajaid poisse on meil küllalt. Väljas ootavatele inimestele anti käsk koju minna. Sellest sündmusest pole midagi kirjutatud.**

Sellel üldreeglil on järgmised erandid.

1. Rajavas, olevas, ilma- ja kaasaütlevas käändes on ühildumine vaid osaline:
 - a) eestäiend ühildub põhjaga ainult arvus, jäädes omastavasse käändesse, nt *Jooksime selle halli kivini. Käisin vanade sõpradega kohtumas;*
 - b) järeltäiendi puhul on käändetunnus kas nii põhjal kui ka täiendil või ainult täiendil, nt *Kasvas see laps üles ilma ema/emata hellata.*
2. Üldse ei ühildu:
 - a) käändumatud omadussõnad: *germaani, katoliku, inglise*; liitomadussõnad järelosaga *-laadi, -värki, -karva, -ohtu, -võitu, -verd*; sõnad *kulla, eri* (tähdenduses 'erinev, eraldi olev'), *joobnud, mäda, sula, ekstra, tipp-topp, vinks-vonks, valmis, ise* (tähdenduses 'omiette, eri'), *paganama, sindrima* jt, nt *Ta oskab inglise keelt. Mai sattus isevärki seltskonda, kus oli ka poisiohtu noormehi. Igaüks läks ise teed. Valmis tõdedega elus kaugele ei jõua.*

Märkus. Ühilduv omadussõna *erinev* on välja tõrjumata käändumatut omadussõna *eri*. Viimast tuleks siiski kasutada, kui soovitakse väljendada eraldi, omaette olekut, erinevust rõhutamata. Nt *Mart ja Peeter töötavad eri* (mitte: *erinevates*) *asutustes. Mari ja Jüri magavad eri* (mitte: *erinevates*) *tubades. Eri* (mitte: *erinevad*) *väljaanded käsitlesid teemat erinevalt. Need on eri* (mitte: *erinevad*) *asjad, ehkki täiesti ühesugused.* Mõnikord sobib *erineva* asemele *mitu* (või *mitmesugune*). Nt *Ta on käinud mitmes* koolis (mitte: *erinevates* koolides) ja *pidanud mitut* ametit (mitte: *erinevaid* ameteid). Kui lauses mõni muu sõna juba osutab erinevusele või eraldi olekule, on *erinev* ja *eri* ülearused. Nt *Saarel kasvab sadakond taimeliiki* (mitte: *sadakond eri(nevat) taimeliiki*). *Riiet on müüa kolmes värvitoonis* (mitte: *kolmes eri(nevas) värvitoonis*).

Käändumatute omadussõnade hulka ei kuulu *vaba, püha* ega *vale*, seega *roostevabast terasest boiler*, mitte: *roostevaba terasest boiler; pühale*

Hildegardile, mitte: *püha Hildegardile*; küsisid **valelt** inimeselt, mitte: küsisid **vale** inimeselt;

b) asesõnad *mis* (kui ta ei osuta omadusele, vaid on identifitseerivas funktsioonis) ja *kogu*, nt **Mis** keelt te räägite? (*Missugust keelt te räägite?) Nooruk šokeeris oma käitumisega **kogu** seltskonda.

3. Asesõna *oma* tavaliselt ei ühildu, nt *Andsin oma vennale nõu*. *Oma* ühildub siis, kui ta on lauserõhuline: **omal** jõul, **omal** käel, **omal** jalal, **omal** viisil, **omal** soovil, **omal** kombel, **omal** ajal, **omast** käest, **omad** poisid jne, nt **Omal** maal peab iga rahvas ise peremees olema. Noormees on **omal** käel jõudnud nii kaugele. **Omad** vitsad peksavad. Mõte liigub **omi** radu.

4. Mineviku kesksõnad eestäiendina oma põhjaga ei ühildu, nt *Andsin väsinud ja vaevatud mehele juua*, järeltäiendina aga ühilduvad, nt *Andsin talle, väsinule ja vaevatule, juua*.

Märkus. Mitmuse osastavas ühildatakse *nud-* ja *tud-*kesksõna mõnikord ekslikult ka eestäiendina, nt *Kui meenutame minevikus olnuid* (õige: **olnud**) sõdu. Süüakse vaid **teatuid** (õige: **teatud**) toite. Eestisse saabus **tuntuid** (õige: **tuntud**) arhitektide teistest maadest. Tegemist on väga **erudeeritute** (õige: **erudeeritud**) nõustajatega.

Omadussõnalise täiendiga fraasid tuleb lahus hoida liitnimisõnadest ja muudest kokkuvormististest, mille omadussõnaline täiendosa jääb muutumatuks, vrd *lennuki musta kasti ei leitud – tehti mustkunst; toimub suurel reedel – rajati Suur-Saksamaad; elab üksikus maakohas – käidi Kalevi üksik-jalaväepataljonis; tunneb head meelt ~ heameelt*.

Nimisõnaline täiend omastavas käändes

SÜ 115 Omastavas käändes nimisõnalise täiendiga fraas annab tüüpjuhul edasi **kuuluvussuhet** selle kõige laiemas tähenduses. Täiend võib väljendada omajat, nt *Tõnise auto*, institutsiooni, nt *riigikogu liige*, *panga juhataja*, *ülikooli nõukogu*, autorit, nt *Tauli grammatika*, kohta, nt *Vargamäe Andres* jpm.

Deverbaalse põhja (teo- ja tegijanime) omastavalisi täiendeid liigitatakse lähtuvalt sellest, mis lauseliikmena need sõnad esineksid lauses

verbi laiendina, **subjektlisteks täienditeks**, nt *huntide ulgumine*, ja **objektlisteks täienditeks**, nt *põranda pesemine / pesija*.

Kui samas nimisõna fraasis on mitu omastavalist täiendit, siis on esimene tavaliselt kõige possessiivsem, nt *poisi* [eesti keele töövihik]. Kui sama sõna juures on nii subjektiline kui ka objektiline täiend, siis on subjektiline enne objektulist, nt *ema* [põranda pesemine].

Määrustäiend

SÜ 116 Määrustäiendid on harilikult määruse vormis ja määruse tähendusega, nt *kiri sõpradelt, kõik viimseni, tööstaaž õpetajana, linnast tulek, matkama minek, puhkus pärast tööd*.

Mittedeverbaali laiendav määrustäiend on üldjuhul järeltäiend. Täiendi järelasend aga muudab lause sageli kohmakaks. Seetõttu, kui määrustäiendil on samatähenduslik vaste omastavas käändes eestäiendi kujul või liitsõna omastavas või nimetavas käändes täiendosa näol, siis võiks eelistada seda. Eriti kiputakse liialdama seest- ja alaleütlevas ning saavas käändes järeltäiendi kasutamisega.

HALVEM

esimene osa kirjutisest
nimekiri kõigist represseeritutest
visioon tulevikust
tellimus piletitele
tagatis eduks
sanatoorium südamehaiguste raviks
segu hautise valmistamiseks
võti paradiisi, piletid teatrisse
jäätis karamelliga
konsultant hariduse alal

PAREM

kirjutise esimene osa
kõigi represseeritute nimekiri
tulevikuvision
piletitellimus
edu tagatis
südamehaiguste sanatoorium
hautise valmistamise segu
paradiisi võti, teatripiletid
karamellijäätis
hariduskonsultant

Määrustäiendi asendamisel genitiivtribuudiga tuleks siiski jälgida, et see ei põhjustaks arusaamisraskusi. Nii ei ole näiteks nimetust *Eesti instituut Soomes* mõtet asendada nimetusega *Soome Eesti instituut*, sest nii muutuks selge segaseks. Võimalik on küll nii *Eesti Vabariigi Helsingi suursaatkond* kui ka *Eesti Vabariigi suursaatkond Helsingis*. Esimest tuleks

eelistada juhul, kui nimetus toimib täiendina, nt *Eesti Vabariigi Helsingi suursaatkonna töötajad*.

Märkus. Määrustäiendi kasutamise võimalus oleneb sellestki, kas seda kasutada väljaspool lauset või lauses. Näiteks kaubasildil on päris kohane lisada kauba üldnimetusele otstarve või adressaat määrustäiendina, sest nii tuleb kõige olulisem info hästi esile, nt *šampoon kuivadele juustele, määre soolatüügaste kuivatamiseks, imerohi saja haiguse vastu*. Kui aga kasutada määrustäiendiga ühendeid lauses, muutub lause kohmakaks. Seetõttu ei öelda *Pesin oma juukseid šampooniga kuivadele juustele*, vaid .. *kuivade juuste šampooniga*; mitte *Määrisin soolatüükaid määrdega soolatüügaste kuivatamiseks*, vaid *Määrisin soolatüükaid nende kuivatamise määrdega*.

Nominalisatsioonis (vt SÜ 151) kasutatakse nii ees- kui ka järeltäiendit, nt *arsti juurde minek, ülikooli astumine, põgenemine vaenlase eest*, kusjuures tihtipeale võib järjestus vahelduda, nt *mõtlemine elust ~ elust mõtlemine*.

Täiendi täiendi asukoht

SÜ 117 Täiend paikneb **vahetult** oma põhja kõrval (ees või järel). Kui omastavas käändes nimisõnalisel täiendil on omakorda määruse vormis täiend, siis ei saa seda panna vahetult omastavalise täiendi järele ega ka viimase põhja järele, vaid üksnes omastavalise täiendi ette, nt *sellele ametikohale tööleasumise põhjus*, mitte: **tööleasumise sellele ametikohale põhjus, *tööleasumise põhjus sellele ametikohale*.

Erandiks on lisand, eelkõige olevas käändes või *kui*-lisand, mis võib olla omastavalise täiendi ja selle põhja vahel, nt *eesti keele võõrkeelena õppetool – eesti keele kui võõrkeele õppetool*.

Märkus. Tavalisim eksimus on määrustäiendi paigutamine omastavas käändes täiendi põhja järele, nagu eespool toodud näitelause **tööleasumise põhjus sellele ametikohale* või näites **Peeter I akna raiumise kavatsus Euroopasse*. Kui esimese näite puhul on viga kergesti parandatav sõnajärje muutmiselega, siis teises näites tekitaks määrustäiendi *Euroopasse* sõnavormi *raiumise* ette tõstmine täiendite kuhjumise ega teeks asja paremaks. Niisugusel juhul tuleks muuta tarindit nii, et täiendeid oleks vähem. *mine*-täiendit annab tavaliselt muuta verbivormiks ja täienditarindit lauselühendiks või kõrvallauseks. Nt **Peeter I akna raiumise kavatsus Euroopasse* → *Peeter I kavatsus raiuda aken Euroopasse*. *Flaami teadlane van Helmont (1577–1644) vihjas oma raamatus *hiirte tekkimise võimalusele mustast pesust* → .. *võimalusele, et hiired tekivad mustast pesust*.

On muidki võimalusi. Vahel on omastavalise täiendi põhi tühisõna, mille võib lihtsalt ära jätta. Nt **Erinevaid arvamusi kutsus esile kunstiteose esteetilise mõju küsimus inimesesse* → *Erinevaid arvamusi kutsus esile kunstiteose esteetiline mõju inimesesse*.

Vahel takistab määrustäiendit omastavalise täiendi ette nihutamast asjaolu, et viimane on oma põhjaga liitsõnaks vormistatud. Sel juhul tuleb ta lahku vormistada. Nt **ülemineku periood plaanimajanduselt turumajandusele* → *plaanimajanduselt turumajandusele ülemineku periood*.

Täiendit ja tagasõna laiendit ei saa põhjast lahutada ka **kiiluga**. Nt **Juhani – see on minu vend – naine ootab last* → *Minu venna Juhani naine ootab last*.

Märkus. Samamoodi kui omastav täiend käitub ka tagasõnaga seostuv nimisõna omastavas käändes (*muudatuste poolt*). Selle nimisõna täiendit ning kiilu ei saa samuti paigutada nimisõna ja tagasõna vahele, nt **info teenusmaja eakatele kohta – info teenusmaja kohta eakatele* (täendus oleks teine) – *info eakate teenusmaja kohta*; **kandidaadi (selle esitas Reformierakond) poolt hääletas enamik saadikuid – Reformierakonna esitatud kandidaadi poolt hääletas enamik saadikuid*.

Täiendit täiendava relatiivlause asendi kohta vt SÜ 140, nominalisatsiooni täiendite paiknemise kohta vt SÜ 151.

Täiendite järjestus

SÜ 118 Täiendite järjestus oleneb täiendi funktsioonist. Määratlevad täiendid (näitavad asesõnad *see, too*, hulgasõnad *kõik, terve, kogu* jm, ka põhiarvud) on põhisõnast kaugemal, kirjeldavad täiendid aga põhisõnale lähemal, nt *see väike poiss, need kaks väikest poissi, kõik emased koerad*. Täiendid, mis on ühtaegu nii määratlevad kui ka kirjeldavad (järgarvud vm järjestussõnad, nt *esimene, teine, viimane*, ülivõrde vormid, nt *kõige pikem*, omadussõnalisised näitavad asesõnad *selline, niisugune* jm), paiknevad harilikult ka lauses määratlevate ja kirjeldavate täiendite vahel, nt *see esimene ebaõnnestunud katse, need kõige paremad Saksa lambakoerad*.

Selles järjestuses esineb siiski kõikuvusi. Nii on üsna vaba põhiarvu ja järjestussõna omavaheline järjestus, nt *viis viimast ~ viimased viis lehekülge, kümme esimest ~ esimesed kümme minutit*.

Kõikuv on omastavas käändes täiendi asukoht. Omastavaline liigitäiend, mis vastab küsimusele *missugune?*, on lähedane kirjeldavale täiendile, nt *Newfoundlandi koer*. Omastavaline omajatäiend, mis vastab küsimusele *kelle? mille?*, nt *Jaani maja*, aga sarnaneb määratleva täiendiga. Selge liigitäiend paikneb vahetult põhisona ees, ka lähemal kui omadussõnaline täiend, nt *targad Newfoundlandi koerad*, *suurepärase keeleteaduse sõnastik*. Omajatäiend on aga põhisonast kaugemal, nt *Jaani uus maja*. Kui omastava liigilisus pole kuigi ilmne, võib omadussõnalise ja omastavas käändes täiendi järjestus vahelduda, nt *luksuslikud Fazeri ~ Fazeri luksuslikud šokolaadikarbid*.

Määratlevad hulgasõnad *kõik*, *terve* ja *kogu* paiknevad fraasis esimesel kohal, nt *kõik need inimesed*, *kogu see seltskond*, *Kõikidele Eesti äripartneritele oli selline muutus suur üllatus*.

Täiendite rinnastus

SÜ 119 Eelmises paragrahvis vaadeldud mitme täiendiga fraasides laiendab iga vasakpoolne täiend kogu järgnevat fraasi. Fraasid koosnevad üksteisesse sisestatud fraasidest nagu matrjoškad, nt [*see [minu [vana auto]]*]. Täiendite endi vahel puudub seos.

Kuid iga selline täiend võib ise olla fraas, muu hulgas selline, mis koosneb omavahel rinnastatud liikmetest, nt [*see [minu ja venna [vana, päevi näinud auto]]*]. Rinnastatud täiendeid seob sidesõna, nagu fraasis *minu ja venna*, või kõnes paus, kirjas koma, nagu fraasis *vana, päevi näinud*.

Märkus. Rinnastatud täienditega fraase nagu *väike ja armetu maja*; *suur, paljuharuline lühter* tuleb hoida nimisõnafraaside endi rindühendist, millest korduv peasõna on ära jäetud, nt *sinised, punased ja rohelised õhupallid*. Esimesel juhul iseloomustavad täiendid üht asja, teisel juhul aga käib iga täiend eri asja kohta.

Koma nõudva rinnastusega on selgelt tegemast siis, kui järgnev täiend täpsustab sisuliselt eelnevat, nt *suur, paljuharuline lühter*; *kuivetu, sooniline vanamees*. Võib leida ka üksikuid näiteid, kus koma kasutusest oleneb fraasi tähendus. Võrreldagu näiteks lauseid *Ilmus teose kolmas, täiendatud trükk* ja *Ilmus teose kolmas täiendatud trükk*. Esimene lause väidab, et üldse on ilmunud kolm trükki, kusjuures kolmas trükk on ühtlasi täiendatud. Seevastu teine lause väidab, et kõnealune trükk on täiendatud trükkidest kolmas; selgumata jääb, mitu trükki üldse on ilmunud. Sama-

sugune erinevus on järgmiste lausepaaride liikmetel: *Istusime ümmarguse, punase linaga kaetud laua taga – Istusime ümmarguse punase linaga kaetud laua taga. Taim kasvatas uusi, tumerohelisi ja tugevaid lehti – Taim kasvatas uusi tumerohelisi ja tugevaid lehti.*

Enamasti on siiski üsna ükskõik, kas rinnastada täiendeid (ja kasutada koma või sidesõna) või mitte, fraasi üldtähendus sellest ei muutu, vrd nt *lai, läikiv / lai ja läikiv vöö – lai läikiv vöö; noor, tagasihoidlik / noor ja tagasihoidlik inimene – noor tagasihoidlik inimene.*

Rinnastatud genitiivtäiendite vahele pannakse mõnikord sidesõna ja asemele sidekriips, nt *inimese-looduse probleem, Joule'i-Lenzi seadus*, vahemaade väljendamise korral side- või mõttekriips, nt *Tallinna-Stockholmi lennuliin* või *Tallinna–Stockholmi lennuliin* (vt O 60 „Sidekriips tuleb panna“ 6.–9. p, O 61 „Mõttekriips“ 8. ja 9. p, SÜ 100). **NB!** Sellised rindtarindid erinevad samale isikule, kohale vms viitavatest sõnadest selle poolest, et neis on kõik rinnastatud täiendid omastavas käändes. Vrd *Tiit-Reinu kirjutis* (üks isik), *Schultz-Bertrami osa eesti kultuuriloo*s (üks isik), *Uzun-Arali kaldal* (üks väin), kus esimene osa on nimetavas.

Lisand

SÜ 120 **Lisand** on nimisõnalise täiendi eriliik. Lisand tähistab sedasama olendit, eset või nähtust, mis põhigi, kuid teise mõiste kaudu, nt *Proua Tammega me oleme juba tuttavad. Tallinn, Eesti Vabariigi pealinn, asub Soome lahe kaldal*. Nagu näidetest nähtub, võib lisand olla nii oma põhja ees kui ka selle järel.

Järellisand täpsustab põhja ning on sellest kõnes pausiga, kirjas koma(de)ga eraldatud. Vormilt võib järellisand olla a) samasugune nagu põhi, s.o põhjaga ühilduv, nt *isa, Pärnust pärit mees – isale, Pärnust pärit mehele*; b) osastavas käändes, nt *Peeter ja Jüri, meie innukamaid abilisi*; c) *kui*-sidesõnaga, nt *Ants kui parim korvikütt*, ning d) olevas käändes, nt *isa elukutselise kalamehena*.

Eeslisand moodustab põhjaga tihedamini kokkukuuluva terviku ning on a) põhjaga ühilduv, nt *minu sõbrale Jaanile*; b) nimetavas käändes, nt *kapten Soots – kapten Sootsile*; c) omastavas käändes, nt *Vilniuse linn, Juhani-onu*; või d) seestütlevas käändes, nt *kunstnikust sõber*. Eeslisand erineb muudest nimisõnalistest täienditest vähem kui järellisand ja tema kasutamisega on seotud rohkem probleeme.

Lisanditarindeist, millesse kuulub nimi või nimetaoline osa

SÜ 121 Sellises tarindis võib lisandiks olla kas nime laiendav üldnimeline moodustaja (liigisõna, liigisõnauhend) või siis nimi või nimetaoline osa (pealkiri, tsitaat, täht, sümbol, number vms) ise.

Liigisõna eeslisandina

SÜ 122 **Inimese või muu olendi nime ning kohanime** laiendav üldnimeline eeslisand, näiteks *vana sõber* fraasis **vana sõber** Volli või *ülikoolilinn* fraasis **ülikoolilinn** Tartu, käitub nagu omadussõnaline täiend. Nimi fraasi peasõnana saab käände ja arvu tunnuse vastavalt fraasi funktsioonile lauses ja lisand harilikult ühildub nimega, näiteks *Kohtasin vana sõpra Vollit. Kinkisin vanale sõbrale Vollile raamatu. Elan ülikoolilinnas Tartus.* Kunagi ei jää niisuguses fraasis muutumatuks nimi. Nii ei saa öelda **Elan ülikoolilinnas Tartu.* **Firma juhi J. Õun juhtimisel tehtud töö on üle antud.* **Leppisin kokku sekretäriaga Anneli Kaasik.*

Erandlikult võib aga jääda nimetavasse käändesse, st nimega mitte ühilduda olendit (NB! mitte aga kohta) märkiv lisand. Oma põhjaga ei ühildu niisugune lisand siis, kui ta on **ainsuses, ilma täiendita ning pole sisuliselt esile tõstetud**, nt *Peainsener J. Õuna juhtimisel tehtud töö sai valmis täpselt õigeks ajaks. Tooge härra Tammele kohvi. Professor Zobelile esitati palju küsimusi. Rääkisin asekantsler Tõnis Nurmega. Tempel on pühendatud jumal Apollole. Viisime tiigripoeg Doni loomaaeda.*

Kui lisandil pole vähemalt üht neist kolmest omadusest, siis ta ühildub oma põhjaga. Nii ühildub lisand siis, kui:

- a) **lisand on mitmuses**, nt *Vendadest Voitkadest on palju kirjutatud* (kuid: *Vend Albertist pole üldse kirjutatud*);
- b) **lisandil on täiend**, nt *intervjuu kauaaegse Eesti suursaadiku Ernst Jaaksoniga* (kuid: *intervjuu suursaadik Ernst Jaaksoniga*), *Eesti rahvakirjanikust Oskar Lutsust* (kuid: *rahvakirjanik Oskar Lutsust*), *Kalevi direktorile Kalev Kuusele* (kuid: *direktor Kalev Kuusele*), *oma pojale Toomale* (kuid: *poeg Toomale*). Kui kõnetlussõnana toimiva lisandi ees olev täiend laiendab kogu järgnevat nimisõnauhendit, mitte üksnes lisandit, siis jääb lisand ühildumata, nt *Õnnitleme austatud härra Kaagjärve*. Kui aga täiend laiendab kõnetlussõna ennast, siis viimane ühildub oma põhjaga, nt *Kõik me peame lugu erudeeritud professorist Kaur Kaagjärvest*;

- c) **lisand kuulub rindühendisse**, nt *Ta on sündinud arsti ja botaaniku Johannes Lepa pojana. Ta on sündinud arsti, ülikooli audoktori Johannes Lepa pojana.* Kõnetlussõnana toimida saav lisand (tiitel vms) ei moodusta tavaliselt eelneva lisandiga rindühendit ja jääb nimetavasse käändesse, nt *Eilses Postimehes kirjutati Rahvaliidu esimehest minister Jaan Pajust;*
- d) **lisand on sisuliselt tähtis ja teda rõhutatakse**, nt *Temast poleks kindlasti saanud nii tuntud sportlast, kui poleks olnud treenerit Olavi Kängast. Ma ei mõtle mitte baleriini Maasikut, vaid ooperisolisti Maasikut* (vrd *Baleriin* Maasikut me sel hooajal ei näe);
- d) **lisand on ne-liiteline**, nt *Hõbemedal anti soomlasele Matti Niemile.*

Märkus. Kalduvus ühilduda on ka ja-liitelisel lisandil, nt *Leitaja(le) Tiit Sepale anti patent.*

Nimi järellisandina vs. liigisõna eeslisandina

SÜ 123 **Muude nimede puhul kui olendi- ja kohanimed ning nimetaoliste väljendite puhul** muudetakse alati ainult ühte komponenti – kas liigivõi nimeosa. Muutuvat osa käsitatakse seejuures põhjana, muutumatut lisandina.

Enamiku nimede puhul (näiteks **toote- ja üritusenimed**), samuti **pealkirjade ja tsitaatide puhul** muutub vaid selle ees olev liigisõna, nimi järellisandina aga jääb muutumatuks, nt *sõiduautost Ford* (mitte: *sõiduauto Fordist*), *likööri Vana Tallinn*, *rallile Valged Ööd*, *ajakirja Keel ja Kirjandus toimetus*, *romaani „Tõde ja õigus“ autor*, *verbil olema, liitel -lik*.

Märkus. Liigisõna puudumisel käänatakse nime, nt *Sõitis Fordiga. „Kalevi-pojast“ on palju kirjutatud.* Kui nimi või pealkiri käänamist ei võimalda, tuleb tingimata liigisõna kasutada, nt *kandvad rollid näidendites „Kahekesi kiigel“ ja „Lesed“* (mitte: *kandvad rollid „Kahekesi kiigel“ ja „Leskedes“*).

Asutuse, ettevõtte või ühenduse nime või siis tähe, täheühendi või numbri puhul muudetakse harilikult samuti liigisõnalist komponenti. Kuid kui see on ilma täienditeta või suurtähtlühend ning kui nimeosa kuju võimaldab käänamist, võib muuta liigiosa asemel nimeosa. Eeslisandina toimib sel juhul nimetavasse käändesse jääv liigisõna. Nt *Istusin kohvikus Gnoom = kohvik Gnoomis, kinost Kosmos = kino Kosmostest*,

ASil Tallinna Sadam = *AS Tallinna Sadamal*, *ASi Kalev juhatus* = *AS Kalevi juhatus*, **punktist** *O* = *punkt O-st*, **sirgele** *AB* = *sirge AB-le*, *lk-lt 28* = *lk 28-lt*, *§-is 17* = *§ 17-s*.

Ettevõtetnimede puhul eelistatakse liigiosa muutmist siis, kui tahetakse näidata nime algkuju, nt *ASis Tallinna Vesi* on selgem kui *AS Tallinna Vees*. Suurtähtlühendi käänamisel võib soovi korral kasutada ka sidekriipsu, nt *AS-is Kallaste Kalur* = *ASis Kallaste Kalur*.

Nimi või nimetaoline väljend eeslisandina

SÜ 124 Paljude nimede ja nimetaoliste väljendite puhul on võimalik ja soovitatav kasutada nime või selletaolist väljendit **omastavalise eeslisandina**.

Nimi esineb omastavas käändes eeslisandina nt kohanimedes: *Connecticuti osariik*, *Londoni linn*, *Peipsi järv*, *Tähe tänav*; ettevõtetnimedes: *Varraku kirjastus*, *Vanemuise teater*, *Kännu Kuke restoran*; tootenimedes: *Vana Tallinna liköör*, *Atleedi juust*, *Elvitali juuksešampoon*, *Kodaki film*, *Adidase dressid*, *Raidi sääsetõrjevahend*; autasuimedes: *Kotkaristi teenetemärk*, *Valge Roosi orden*, *Piisoni karikas*; üritusenimedes: *Viie Veski kross*, *Valgete Ööde ralli*, *Greenpeace'i liikumine*.

Isikunimi omastavalise eeslisandina on kõnekeelsus, nt *Marguse härra*, *Juhani-onu*, *Reeda-tädi*.

NB! Vältida tuleb omastavas käändes nime kasutamist liigisõna järel. Väär on öelda: *hotell Kuninga*, *kompvekid Peetrikese*, *vorst Krakovi* jms. Selline kasutus oli levinud Nõukogude-aegses kaubanduskeeles, kuid seda kohtab mõnevõrra praegugi.

Mõningaid nimetaolisi elemente, eelkõige (laiendamata) tsitaatsõnu ja tähtsümboleid on tavaks saanud kasutada **nimetavalise eeslisandina**, ehkki ka pöördmall on võimalik, nt *R-klahv* (= *klahv R*), *x-telg* (= *telg x*), *x-täht* (= *täht x*), *olema-verb* (= *verb olema*), *C-vitamiin* (= *vitamiin C*), *lik-liide* (= *liide -lik*). Tsitaatsõna või sümbol vormistatakse niisugusel juhul järgneva sõnaga sidekriipsu abil kokku. Liitsõnaline mall pole päris välistatud ka nimede korral, nt *Vaalgalerii* (= *Vaala galerii*), *Star-printer* (= *Stari printer*). Võõrmõjuline ja sellisena taunitav on aga nimetavaline lisand lahku kirjutatuna: *Star printer*, *Balti Paber AS*.

VÄÄR	ÕIGE
<i>Seesam kindlustus</i>	<i>Seesami kindlustus (Seesami kindlustusele) kindlustus Seesam (kindlustusele Seesam või kindlustus Seesamile) Seesam-kindlustus (Seesam-kindlustusele)</i>
<i>Philips teler</i>	<i>Philipsi teler (Philipsi telerile) teler Philips (telerile Philips, *teler Philipsile) Philips-teler (Philips-telerile)</i>

NB! Iseäranis halb on nimetava kasutamine omastava asemel siis, kui nime kohta saab esitada küsimuse *kelle? mille?*, st kui nimi on lähedane tavalisele täiendile, nagu firmanimi tootenimes, nt **Kodak film**, või ongi tavaline eestäiend, nagu **Robinson Reisid** või **Jan Uuspõld show**. Siin ei sobi ka kokkukirjutamine, ainuvõimalik on omastav kääne: **Kodaki film**, **Robinsoni Reisid**, **Jan Uuspõllu** show. Firmanime eristamine muudest tootenimedest võib mõnikord olla raske. Kahtluse korral tuleks ikka kasutada omastavalist malli, mis on igal juhul õige.

Nimetavas käändes perekonnanime kasutamine eesnime ees on võimalik, nt **Kask, Jüri**, kuid on tänapäeval kujunenud bürokraatiakeele ilminguks.

Järellisandi ja järeltäiendi kirjavahemärgid

SÜ 125 Järellisandil ja -täiendil on kiilu omadusi ja ka nende vahemärgistus sarnaneb osaliselt kiilu vahemärgistusega (vt SÜ 146).

Märkus. Järellisandit eristabki käändsõnalisest kiilust tihtipeale vaid ühildumine. Näiteks lause *Lähtudes tegevuse iseloomust, kaasa arvatud selle tehnoloogiline tase, ning lähipiirkonna teistest tegevustest ..* sisaldab kiilu, sest *tase* on nimetavas, mitte seestütlevas käändes nagu *iseloomust*. Kui aga panna ka *tase* seestütlevasse, oleks tegemist juba ühilduva järellisandiga: *Lähtudes tegevuse iseloomust, kaasa arvatud selle tehnoloogilisest tasemest, ning lähipiirkonna teistest tegevustest ..*

1. Järellisand ning omadussõnaline järeltäiend eraldatakse oma põhjast **koma(de)ga**. Nt *Kas sina, haritud inimene, tead, mis on elu mõte? Minu kolleeg, tark ja elukogenud, ütles, et varsti oleme pankrotis.*

Omastavas käändes täiendi või kaassõna laiendi järellisand komastatakse vaid eest. Nt *Lydia Koidula, meie ärkamisaja suurima luuletaja haud asub Metsakalmistul. Meie, sõprade vahel polnud saladusi.* Kui aga lisand laiendab omastavas käändes sihitist, eraldatakse ta komaga mõlemalt poolt. Nt *Leidsin üles Reinu, oma kunagise klassivenna, ja kutsusin ta endale külla.*

Komaga ei eraldata:

- a) olevas käändes ja *kui*-lisandit, nt *Onu vanema inimesena ei võtnud noorte trallist osa. Onu kui vanem inimene ei võtnud noorte trallist osa;*
- b) vähendava või hellitleva varjundiga ilma täienditeta järellisandit, nt *Laps rumaluke ei saa veel asjadest aru;*
- c) isikulist asesõna laiendavat täienditeta järellisandit, kui lause mõtte-selgus ei kannata, nt *Teil perenaistel on alati kiire.*

Märkus. Isikulist asesõna laiendav lisand tuleb siiski koma(de)ga eraldada, kui a) isikuline asesõna võib segi minna omastavas käändes täiendiga, nt *Laine oli väga tema, mamma moodi;* b) kui isikuliseks asesõnaks on *nemad*, mille käänded langevad kokku näitava asesõna *need* käänetega, nt *Neile, meestele, ei tundunud miski raske;* c) kui järellisand on rõhutatud, nt *Meile, maainimestele, nad ei mõtle.*

Lisandi komareegli rakendamisel arvestatagu järgmisi seiku.

Järellisanditeks (või järeltäienditeks) ning koma(de)ga eraldatavateks on ka ühendid, mis algavad selgitavate või täpsustavate sõnadega *nimelt, näiteks, nagu* (= *näiteks*), *s.o, st, sealhulgas, muu hulgas, teiste seas, eriti, iseäranis, eelkõige* jms. Nt *Kaubandustökked ei ole takistanud teisi kolmandate riikide tootjaid, eelkõige Ladina-Ameerika tootjaid, eksportimast oma tooteid. Nimekomisjoni liikmed, sealhulgas esimehe, nimetab minister. Paljude asjade, näiteks raamatute kättesaadavus on paranenud. Mitmed koolid, nagu Kaarepere, Palamuse ja Laiuse kool, on laiendanud oma spordiväljakud normaalsuuruseni. Alles seejärel on taim võimeline lämmastikku, enamasti nitraadi, vahel ka ammoo-niumi kujul, omastama. Hasartmängust, välja arvatud tegevusloaga hasartmängust, ja loteriist tulenev kohustus ..*

Sidesõna *nagu* on kindlasti komastatav lisandisidend juhul, kui ta võrdub sidendiga *näiteks*, nagu eespool toodud näitelause. Tarindis *niisugune ~ seesugune ~ selline ~ säärane X nagu (näiteks)* sidesõna *nagu* ette koma ei panda, kui tegemist on selge võrdlusega (omavahel võrreldakse eri

isikuid, asju vms), nt *Mart ei ole selline inimene nagu Jüri*. Kui võrdlustarind annab edasi ka lisandisuhet, on komakasutus vaba, nt *Tänavu said riigi teaduspreemia sellised tuntud teadlased(,) nagu (näiteks) Tamm, Kask ja Mänd*.

Järellisandi põhjana võib mõnikord käsitleda ka asesõna *see*, kui asesõna on rõhutatud ja järgnevast pausiga eraldatud. Soovi korral võib sel juhul ju komagi kasutada, kuid alati on õige komata kasutus. Nt *See(,) just põhjamaisesse kliimasse sobiva taimevalikuga raamat(,) on osutunud parimaks abivahendiks*.

Järellisandiks võib pidada ka eesnime, kui ta pannakse perekonnanime järele (põhiliselt loeteludes), mistõttu seegi eraldatakse komaga, nt *Tamm, Jüri*.

2. Mõnel juhul eelistatakse komale mõttekriipsu, koolonit või sulge.

Mõttekriipse võib (ehkki ei pruugi) kasutada komade asemel järeltäiendi või -lisandi esiletõstmiseks, nt *Siinsete inimeste tervisemured – väikesed ja suured – on saanud arsti südamechureks. Isegi Toomas – meie parim õpilane – lahendas selle ülesande valesti. Selle ülesande lahendas valesti isegi Toomas – meie parim õpilane*.

Sulgudega eraldatakse teisejärgulist infot väljendav lisand, nt *Noor-mees (üliõpilane) soovib üürida tuba*.

Kooloniga eraldatakse kokkuvõtvale põhisõnale järgnev ilma sidendita selgitav või loetlev lisand. Koolon asendab seega sõna *nimelt*. Nt *Kivihädale järgnes uus häda: puhta vee puudus. Eile jõudis kohale kogu seltskond: õde, õemees, vend, vanaisa ja onu*.

Märkus. Kui lause jätkub pärast loetelu, siis on soovitatav panna loetelu siiski mõttekriipsude vahele. Nt *Eile jõudis kohale kogu seltskond – õde, õemees, vend, vanaisa ja onu – ja nad korraldasid korteris suure segaduse*. Võimalik on ka koolon, kuid ainult siis, kui loetelu ei kuulu täiendi juurde. Kui kuulub, tuleb tingimata mõttekriipse kasutada. Vrd *Eile jõudis kohale kogu seltskond: õde, õemees, vend, vanaisa ja onu, ja nad korraldasid korteris suure segaduse. Tänavu juunis peeti Mallas kolme lähestikku asuva küla – Malla, Kuura ja Simunamäe – päevi*.

Koma kasutusest mitme eeslisandi puhul

SÜ 126 Kaks või enam kõrvutist lisandit on enamasti samaväärsed ja eraldatakse koma või sidesõnaga. Nt *Kohtasin eile oma sõpra, ülikoolikaaslast ja kunagist kolleegi Jüri Põldu. Ajalehes anti sõna politseinikule, endisele*

kaugushüppajale Tiit Lumistele. Ta ajas juttu **oma vanade sõpradega, šerifiabide** Jenkinsi ja Greene'iga.

Muudest lisanditest ei eraldata komaga olendit märkivaid laiendamata lisandeid, kui need ei ühildu oma põhisõnaga, vaid jäävad nimetavasse käändesse. Nt „Aktuaalses kaameras“ *intervjueeriti silmapaistvat poliitikut* **justiitsminister** Joosep Metslangi; *haigla peaarstil* **meditsiinidoktor** Jüri Jõel.

Lisanditaoliste määruste vahemärgistusest

SÜ 127 Järellisanditele on sisult lähedased täpsustavad aja- ja kohamäärused. Nt *Seal, Peruu mägises siseosas*(,) *valitsevate tingimuste tõttu on ta harjunud .. Täna, 7. septembril*(,) *saavad huvilised jälgida .. 14. märtsil, Kristjan Jaak Petersoni sünnipäeval*(,) *peetakse emakeelepäeva.*

Kui käsitada selliseid ühendeid kahe samaväärsse määrusena, siis tuleb koma panna küll nende määruste vahele, mitte aga viimase määruse järele (vt SÜ 106). Kui aga näha siin lisandisuhet, siis tuleb koma panna ka järelkomponendi järele. Seega oleneb järelkoma kasutus siin kasutaja suvast.

Lisandiga analoogiliselt võiks koma ära jätta isikulist asesõna täpsustava laiendamata järelmääruse eest. Nt *Meil Torontos nii ei tehta.*

Täiesti võimalik on kasutada lisanditaoliste määruste puhul ka loetelulisandi koolonit või (lause jätkumise korral) kiilu mõttekriipsu. Nt *Haige tundis valu igal pool: kätes, jalgades, peas ja rinnus. Haige tundis valu igal pool – kätes, jalgades, peas ja rinnus – ning vaid oigas vaikselt. Haige tundis valu igal pool: kätes, jalgades, peas ja rinnus, ning vaid oigas vaikselt.*

Hulgafraas ja hulgasõnad

SÜ 128 **Hulgafraasi** (ehk **hulgasõna**fraasi) peasõnaks on hulka või mõõtu väljendav sõna (**hulgasõna**), laiendosaks aga nimisõna, mis nimetab neid objekte, mille hulgast on juttu, nt *Õues seisid* **kaks meest / mitu meest / hulk mehi / palju mehi**. Käändsõnalise hulgasõna laiend on täiend, määrsõna laiend aga määrus. Hulgafraasile on iseloomulik, et nimetavas käändes või muutumatut (määrsõnalist) hulgasõna laiendab osastavas käändes laiend. Muudes käänetes hulgasõnal aga on samas käändes laiend – seega laiend ühildub põhjaga käändes, nt *viiele õunale, osale inimestele.*

Märkus 1. Oleva, rajava, kaasa- ja ilmaütleva käände puhul on käändetunnus ainult laiendil, samal ajal kui põhi jääb omastavasse käändesse, nt **Kaheksateistkümne tonnini pole vahetuse toodang veel küündinud. Hakkame tööle kahe mehega.**

Märkus 2. Arvsõnade *null*, *veerand* ja *kolmveerand* puhul võib käändetunnus olla kas nii põhjal kui ka laiendil või ainult laiendil, nt *Soolase vee külmumispunkt on null = nullist kraadist madalam. Veerand = veerandist kilost võist ei piisa.*

Hulgafraasi peasõnaks võivad olla:

- 1) põhiarvsõnad (v.a üks): **kümme** (*raamatut*), **null** (*kraadi*), **kaks-kümmend viis** (*kilo*) jne;
- 2) asesõnad: **mitu** (*aastat*), **paar** (*päeva*);
- 3) nimisõnad: a) mõõdunimisõnad: **meeter** (*rüet*), **liiter** (*piima*), **tund** (*aega*) jne; b) hulka, kogu või rühma märkivad nimisõnad: **kimp** (*lilli*), **kari** (*lehmi*), **hulk** (*inimesi*), **rühm** (*õpilasi*) jne;
- 4) määrsõnad: **palju** (*inimesi*), **vähe** (*abi*), **veidi** (*kannatust*), **rohkesti** (*raha*) jne.

Osa hulgasõnu ei moodusta hulgafraase (vt SÜ 129).

Hulgafraasi ja nimisõnafraasi vahekord

SÜ 129 Nägime, et kui hulgakäändsõna on mingis muus käändes kui nimetav, siis nimisõnaline laiend ühildub hulgasõnaga käändes, nt **viiele õunale, osale inimestele**. Sugugi võimatu poleks niisugusel juhul käsitleda põhjana ja seega fraasi peasõnana hoopis nimisõna ning arvata fraasid nagu **viiele õunale** nimisõnafraaside hulka, pidades ühilduvaks täiendiks hoopis hulgasõna. Nii ongi sageli tehtud. Siiski oleks see väga ebaharilik, kui ühes käändes on põhja ja laiendi suhe ühtpidi ning teistes käänetes teistpidi, ilma et seejuures saaks täheldada mingit tähenduserinevust.

On siiski terve rida hulgasõnu, mis ei moodusta hulgafraase, vaid käituvad selgesti nimisõna ühilduva (s.o omadussõnalise) täiendina läbi kogu käändeparadigma, nt **üks mees, mõlemad poisid, mõni raamat – mõned raamatud, kumbki asjaosaline**. Tegelikult käituvad kahtmoodi ka põhiarvsõnad alates sõnast *kaks* ning sõnad *palju* ja *mitu*, mis ainsuses toimivad põhjana, mitmuses aga ühilduva täiendina. Need kasutused erinevad ka tähenduse poolest. Vrd

HULGAFRAAS		NIMISÕNAFRAAS		
PÕHI	LAIEND	LAIEND	PÕHI	
<i>kaks</i>	<i>saabast</i>	<i>kahed</i>	<i>saapad</i>	(= <i>kaks paari saapaid</i>)
<i>tuhat</i>	<i>lehekülge</i>	<i>tuhanded</i>	<i>leheküljed</i>	(= <i>palju lehekülgi</i>)
<i>palju</i>	<i>inimesi</i>	<i>paljud</i>	<i>inimesed</i>	(= <i>teatud inimesed</i>)
<i>mitu</i>	<i>inimest</i>	<i>mitmed</i>	<i>inimesed</i>	(= <i>teatud inimesed</i>)

Tänapäeval on hakatud ühilduva täiendina kasutama ka sõnu *osa* ja *enamik*: *osad/enamikud inimesed*, *osadele/enamikele inimestele* jne (varem ainult: *osa/enamik inimesi*, *osale/enamikule inimestele* jne). Osastavaliit malli tasuks siiski eelistada juhul, kui tahetakse näidata ainult hulga suurust (s.o vastata küsimusele *kui palju?*), nt *Seal oli mitu inimest / osa inimesi / enamik inimesi / palju inimesi / rohkesti inimesi / arvukalt inimesi*. Seega: *Liisa saatis noormehel mitu kirja* (halvem: *mitmeid kirju*). *Teid ootab ees palju/rohkesti/arvukalt üllatusi* (halvem: *Teid ootavad ees paljud/rohked/arvukad üllatused*). *Sõidu lõpetas vaid osa võistlejaid* (halvem: *Sõidu lõpetasid vaid osad võistlejad*). *Enamikul juhtudel* (halvem: *enamikel juhtudel*) *on tulekahju põhjused teadmata*.

Märkus. Hulgasõna *enamik* 'suurem osa' asemel kasutatakse tihtipeale tema paronüümi *enamused*, mille tegelik tähendus on 'arvuline ülekaal'. Karta on, et nende sõnade kasutust ei õnnestu lahus hoida, kuid teadlikum keelekasutaja võiks seda vähemalt üritada. Niisiis, normikohane kasutus oleks nt *Enamik (*enamused) inimesi on head*. *Parandused on enamikus (= enamik parandusi) (*enamused) minu tehtud*. Vrd *Ülikoolis on naisüliõpilaste enamused = naisüliõpilased on ülikoolis enamused*.

Hulgafraasi laiend seestütlevas käändes

SÜ 130 Hulgasõna laiend võib olla osastava asemel ka seestütlevas, nt *kaks (neist) meestest*. Osastavas käändes laiend vaid nimetab objekte, seestütlevas käändes laiend aga märgib kindlat tervikut ning kogu fraas selle terviku osa. Vrd *Saatke kaks meest koormat maha võtma* (s.o kaks suvalist meest) – *Saatke kaks (neist) meestest koormat maha võtma* (s.o kaks meest mingist kindlast rühmast).

Seestütlevaga ei maksa liialdada. Terviku-osa suhe ilmneb tihtipeale muudestki asjaoludest, sh paljude hulgasõnade (*osa, tükk, natuke, enamik* jt) osatähendusest. Niisugusel juhul sobib terviku märkimisel seestütleva käände asemel kasutada ka osastavat, nt *Enamik Tartu linnavolikogu*

liikmeist = liikmeid on eestlased. Osa eilsest päevast = eilset päeva kulus mul koosolekutele. Luba mulle üks tükk sellest leivast = seda leiba. Vaid isikulised asesõnad jäävad terviku märkijaina alati seestütlevasse, nt *Enamik meist on lõpetanud Tartu ülikooli.*

Märkus. Seestütlevas käändes laiend võib seostuda ka muude sõnadega kui hulgasõna, nt *kõige vanem neist*. Tegelikult ei kuulu ta hulgasõnaafraasigi puhul niivõrd hulgasõna enda juurde kui kogu hulgaafraasi juurde, millest osastavas käändes element on ära jäetud: *kaks neist meestest – kaks meest neist meestest*. Seestütleva laiendi teiselaadsust osastava laiendiga võrreldes näitab seegi, et erinevalt viimasest on tema asend hulgasõna suhtes vaba, vrd *Saatke kaks neist meestest koormat maha võtma – Saatke neist meestest kaks koormat maha võtma – Neist meestest saatke kaks koormat maha võtma.*

Erisuguseid hulgasõnu

SÜ 131 Asesõnad *mõni* ja *mõlema(d)* esinevad nii ainsuses kui ka mitmuses, kusjuures eri arvuvormide kasutusega ei kaasne tähenduse erinevust. Nimetavas käändes on asesõnal *mõlemad* siiski vaid mitmuse vorm, nt *mõni mees ~ mõned mehed, mõnele mehele ~ mõnedele meestele* (NB! mitte: *mõndadele meestele*); *mõlemad mehed, mõlemale mehele ~ mõlematele meestele*.

Hulgaasesõna *kumbki* puhul vaadeldakse kaht asja eraldi, asesõna *mõlemad* puhul aga koos. Paljudel juhtudel ei tule see tähendus tekstis ilmsiks, kuid seal, kus ta oluline on, tuleks kasutada vastavat asesõna. Nt *Soovi jätkata riiklike energiafirmade koostööd kinnitasid mõlemad ministrid* (mitte: .. kinnitas *kumbki* minister). *Erinevad on ka alused, millele kumbki leping* (mitte: *mõlemad* lepingud) *on üles ehitatud*.

Kui asju on rohkem kui kaks, siis eraldi vaatluse puhul kasutatakse hulgaasesõna *iga*, koosvaatluse korral aga asesõna *kõik*. Siingi ei ole eraldi-koos vastandus kaugeltki alati ilmne, kuid seal, kus ta seda on, tuleb kasutada õiget asesõna. Nt *Praegu veel allub iga meie kunstiõppeasutus* (mitte: *alluvad kõik* meie kunstiõppeasutused) *eraldi ülemusele Tallinnas. Raamat jäi tookord trükkimata, aga peaaegu kõik luuletused* (mitte: *iga* luuletus) *on hiljem ära ilmunud valikkogudes „Tähetund“ ja „Lendav linn“*.

Tühjendava eituse korral kasutatakse eraldi vaatlevaid hulgasõnu, kusjuures hulgaasesõnale *iga* vastab eituse korral asesõna *ükski*. Nt (*Mitte*)

kumbki linna tippjuht (mitte: *mõlemad linna tippjuhid*) ei valda eesti keelt. Oma mängumaa on mõlemal tähistatud ja **kumbki** (mitte: *mõlemad*) ei salli, et teine selle piire rikuks. **Ühelgi** leheküljel (mitte: *igal leheküljel* / **kõikidel** lehekülgedel) ei tohiks olla üle 2000 tähemärgi.

Hulgasõnadena pole soovitatav kasutada sõnu **rida**, **loetud**, **kordi** ~ **kordades**. Nt *Mehel oli peale südamveea veel rida* (parem: **hulk**) *teisi tervisehäireid. Valimisteni on jäänud loetud kuud* (parem: **mõned kuud** ~ **mõni kuu**). *Isegi väärtfilme ei jaksa kordi* (parem: **mitu korda**) *vaadata. Ta saab nüüd kordades* (parem: **mitu korda**) *rohkem palka kui varem.*

Hulgasõna määralaiendid

SÜ 132 Arvsõnalistel hulgasõnadel võib olla mitmesuguseid määralaiendeid, mis väljendavad kas hulga täpsust, nt *täpselt kakskümmend inimest*, või ligikaudsust, nt *umbes kakskümmend inimest, oma kakskümmend inimest, peaaegu ~ peagu kakskümmend inimest, üle kahekümne inimese, arvata kakskümmend inimest*. Ligikaudsust võib väljendada muulgi moel, nt kaassõnadega, *kond*-liitega ning isegi sõnade pöördjärjega. Nt *kahekümne inimese ümber/ringis, kümnekond inimest, inimest kakskümmend*. Ligikaudsust väljendavad ka asearvsõnad, nagu *paarkümmend, mitukümmend, mõnisada*.

Määralaiendite kasutusel tuleks vältida ligikaudsuse topeltväljendust: *Stabiilse tootmise säilitamiseks vajab osaihistu iga päev umbes paarkümmend* (parem: **paarkümmend tonni** ~ **umbes kakskümmend**) *tonni kvaliteetset piima. Tartus on ligi sadakond* (parem: **sadakond** ~ **ligi sada**) *ülekaigurada. Taimi oli kokku üle paarisaja* (parem: **üle kahe-saja**).

Korrektssesse kirjakeelde ei sobi sõnade **kuskil** ~ **kusagil** ning **mingi** kasutamine tähenduses 'umbes': *Uus jook hakkab maksma kuskil* (parem: **umbes**) *viis eurot purk. Mingi viis kuni seitse* (parem: **viis kuni seitse**) *lepingut on tehtud kolmekuulised.*

Osa ligikaudsuse väljendusvahendeid näitab ainult ligikaudsust (nt *umbes, ligikaudu*), osa peale ligikaudsuse veel suhtumist hulga suurusesse – kas hulka peetakse suureks (nt *ligi, ligemale, peaaegu; üle, rohkem kui*) või

väikeseks (nt *vaevalt*, *napilt*, *alla*, *vähem kui*). Nt *Sõitsime peaaegu/ligi kaks kilomeetrit* (st üsna palju) – *Sõitsime alla kahe kilomeetri / vähem kui kaks kilomeetrit* (st üsna vähe). *Ta teenib ligi kaks tuhat eurot kuus* (palju) – *Ta teenib alla kahe tuhande euro kuus* (vähe). Valigem õige laiend: *Ta sureb *peaaegu* (õige: *vaevalt*) *kuueteistkümnenaastasena*. *Tagastamisele kuuluvaid maju on kakssada kuni *alla tuhande* (õige: *kakssada kuni tuhat*).

Märkus 1. Sobiva määralaiendi valikuga näikse olevat vahel raskusi mujalgi kui hulgasõnade puhul. Moesõnaks on saanud *piisavalt*. Nt *Ma olin piisavalt hullumeelne, et tulla ministriks, sest see amet on piisavalt vastutusrikas ja raske*. *Mõistagi jagas riigisekretär piisavalt alusetuid süüdistusi riikide aadressil ja puudutas desarmeerimist alles oma kõne lõpus*. Ärge unustage, et peale määrasõna *piisavalt* (1. 'millekski vajalikul määral'; 2. 'üsna') on olemas teisigi määraadverbe, nt *üsna*, *võrdlemisi*, *küllaltki*; *päris*, *täiesti* jne.

Märkus 2. Levinud viga on lühikese ülivõrde vormi laiendamine sõnaga *kõige*, s.o topeltülivõrre, nt *Maailma *kõige pikim* (õige kas *pikim* või *kõige pikem*) *jõgi Niilus voolab Aafrikas*. Vahel kohtab ka topeltkeskvõrret – keskvõrde vormi laiendamist sõnadega *rohkem* ja *vähem*, nt *Kompromissile jõudmine on muutunud järjest *vähem tõenäolisemaks* (õige: *vähem tõenäoliseks*).

Muid fraasitüüpe

SÜ 133 **Omadussõnafraasi** peasõnaks on omadussõna, nt *väga suur maja*. *Mees on suur kui härg*. *Emal on kingituse üle rõõmus*. *Tõsiselt haigena jäi isa pensionile*. Laiendit peetakse määruseks.

Määrsõnafraasi peasõnaks on määrsõna, nt *Ameerika on väga kaugel*. *Pintsak on selja pealt lõhki*. *Oleks raamat ilmunud paar päeva varem*. Määrsõnafraas on ehituselt analoogiline omadussõnafraasiga – siingi laiendab põhja määrus.

Kaassõnafraasi peasõnaks on ees- või tagasõna (seda laiendab nimisõna või nimisõnafraas), nt *Proua jalutas mööda tänavat*. *Pane raamat selle laua peale*. Kaassõnafraas erineb muudest fraasitüüpidest selle poolest, et kaassõna kui abisõna ei saa üksi toimida fraasi asemel, vrd *Väike poiss magab* – *Poiss magab* ja *Mees nõjatus vastu puud* – **Mees nõjatus vastu*.

hiljaks. Üldlaiend muidu on eestipärasem ja lühem kui vastasel korral või vastasel juhul.

Vt ka SÜ 98.

Rindlause kirjavahemärgid

SÜ 136 Rindlause vahemärgistatakse enam-vähem samade reeglite järgi mis koondlause.

1. Tavaliselt eraldatakse rindlause osalused üksteisest **komaga**, nt *Sina küsid, mina vastan. Juhan on muidu tubli mees, **kuid** armastab vahel viina võtta. Räägib mitmes keeles, **aga** ise mahub taskusse. Püüdsime nendega arvestada, **ent** see tegi olukorra veel raskemaks.*

2. Ühendavate sidesõnade *ja, ning, ega* ja eraldava *või* puhul vahemärke enamasti ei kasutata, nt *Päike paistab ja linnud laulavad.*

Nende sidesõnade ette võib siiski panna koma, kui sidesõna alustab järsult uue mõttega lauset või kui lause on vastandav, seletav või järeldav. Nt *Ta ehmus, **ja** rõõm segunes vihaga. Oli juba möödunud peaaegu kümme tundi, **ja** (= **aga, kuid**) mehi polnud ikka näha. Lapsed tulevad meiega suvitama, **või** (= **või muidu**) me loobume üldse maale minekust. Pilt oli viis aastat vana, **ja** siiski mitte aegunud.*

Tingimata peab loetletud sidesõnade ette panema koma siis, kui rindosalause järgneb kõrvallausele, kiillausele, üttele, järellisandile vms, mis nagoonii tuleb muust lausest komadega eraldada. Nt *Vend ütles, et tal ei ole aega sisse astuda, **ja** sõitis edasi. Ta istus, käed rüpes, **ning** mõtles oma muredele. Vello lõpetas ülikooli, see oli lausa ime, **ja** läks Viljandisse õpetajaks. Tulge siia, poisid, **ja** vaadake, mis ma leidsin! Andsin pileti Jaagule, oma töökaaslasele, **ja** ta oli väga rahul. Rääkisime sellest ainult Peetrile, kes ju pidi seda teadma, **ning** veel kahele inimesele.*

3. **Koolonit** kasutatakse siis, kui järgnev avab eelneva sisu, s.o selgitava, täpsustava või järeldava rindosalause puhul. Nt *See on neljas kevad Kadaka noorrahva elus: esimesel pidasid pulmi, teisel said talu enda kätte ja kolmandal asusid uude majja. Tulija jahmus: need silmad ei olnud teadvusetu inimese tuimad, ükskõiksed silmad. Loa said mõlemad peaaegu samal ajal: Rosenberg novembri lõpus ja Rogovski detsembri algul.*

NB! Tüüpeksimusi on sellistel juhtudel kooloni asemel mõttekriipsu kasutamine. Nt väär: *Oleme küllaltki omapärase nähtuse tunnistajateks olnud – kohe esimesel aastal ületas arvustuste üldmaht teoste eneste mahu.* – õige: *Oleme küllaltki omapärase nähtuse tunnistajateks olnud: kohe esimesel aastal ületas arvustuste üldmaht teoste eneste mahu.*

4. Koma asemel võib kasutada (emfaatilist) **mõttekriipsu** erilise esiletõstu või üllatuse korral. Nt *Toodi kiisule kausiga piima – ei tahtnud. Kõik rannaküla inimesed töötasid hommikust õhtuni – keegi ei saanud selle eest tänugi.*

5. **Semikoolonit** kasutatakse rindlause pikemate ja omavahel lõdvemalt seotud osalause, eriti koosseisult liitsete, omaette sisulise tervikuna esinevate osalause eraldamiseks ning loetelu rühmitamiseks. Nt *Kruus rudises jalge all vihaselt, kurjakuulutavalt; tuul vihises puuokstes süngelt, ähvardavalt; kõik oli nii kummituslik, ootamatu.*

Osalause te alistus

SÜ 137 Kui rindlause koosneb samaväärsetest osalausest, sarnanedes sisuliselt pigem lause ühendi kui ühe lausega, siis põimlause on selgelt üks lause, kuid niisugune, mille üks või mitu liiget on lausekujulise ehitusega, s.o kõrvallause(d). Kõrvallause seob pealausega alistav sidend, mis kuulub kõrvallause koosseisu ja paikneb tema algul, ning kõrvallause asesõnaline vaste (korrelaat) pealause:

<i>Ma kuulsin (seda),</i>	<i>et</i>	<i>sa käisid reisimas.</i>
vaste	sidend	
pealause		kõrvallause

Vaste saab tihtipeale pealausest välja jätta, nagu eelmiseski näites. Mõnikord on aga vaste olemasolu pealause hädavajalik, nt *Ei aita siin muu, kui tuleb hoolega pihta hakata. Juba see, et ta midagi ei teadnud, tundus mulle kummalisena.*

Vaste võib nihkuda ka pealausest kõrvallausesse ja moodustada sidendiga ühe terviku – korrelaatsidendi, nt *Ma hilinesin sellepärast, et auto läks rikki.* – *Ma hilinesin, sellepärast et auto läks rikki.*

Kõrvallause esineb koos oma vastega (või kui vaste puudub, siis ilma selleta) põimlause mingi lauseliikmena. Näiteks ülalesitatud lauses *Ma kuulsin seda, et sa käisid reisimas* on ühend *sed*, *et sa käisid reisimas* tervikuna sihitus, vastates küsimusele *mida?* Selle järgi, mis lauseliikmena kõrvallause põimlause esineb, on olemas alljärgnevad kõrvallause liigid.

KÕRVALLAUSE LIIK	KÜSIMUS	NÄIDE
aluslause	<i>mis?</i>	<i>Mulle ei meeldi (see), et sa nii räägid. Näis, kui kõneleks ta iseendaga. Huvitav, mida isa ütleb.</i>
sihitislause	<i>mida?</i>	<i>Ma tean, et sul on õigus. Ma ei tea, kas sul on õigus. Ütle, kui kaua sa Muhus oled.</i>
öeldistätelause	<i>mis?</i> <i>missugune?</i>	<i>Meie soov on see, et kõik rahule jääks. Esimene mulje naisest oli selline, nagu ei hooliks ta kunstist.</i>
määruslaused	määruse küsimused	
kohalause		<i>Kus ei ole astujat, seal ei ole jälgi.</i>
ajalause		<i>Isa tuli siis, kui ma magasin.</i>
hulga- ja määralause		<i>Olime õpetajaga nii harjunud, et ta meid millegagi üllatada ei suutnud.</i>
viisilause		<i>Ta seisis nii, et nagu ei olnud näha.</i>
põhjuslause		<i>Laps nuttis, sest tal valutas hammas.</i>
tingimuslause		<i>Kui sa seda teed, läheb sul halvasti.</i>
otstarbelause		<i>Isa on liiga vana selleks, et tööl käia.</i>
tagajärjelause		<i>Olid sa purjus, et auto kraavi ajasid?</i>
mööndlause		<i>Ehkki Jaan on haige, käib ta tööl.</i>
täiendlause	<i>missugune?</i>	<i>Seda õnne, et sa naise võtad, tuleb meil vist kaua oodata. See mees, kes mind aitas, oli Juhan.</i>

Relatiivlause

SÜ 138 **Relatiivseteks kõrvallauseteks** ehk **relatiivlauseteks** nimetatakse kõrvallauseid, mis algavad siduva asesõnaga (relatiivpronoomeniga) või siduva asemäärsõnaga (relatiivproadverbiga) ning laiendavad harilikult pealause mingit nimisõna või nimisõna funktsioonis sõna, nt *See mees, kes mind aitas, oli Juhan. Raamat, mida ma lugesin, oli igav. Tuba, kus ta elab, asub teisel korrusel. Kolmas, kes mind aitas, oli Juhan*, või määrsõna, nt *Nüüd, mil ilmad on ilusad, võib sõita maale. Kõikjalt, kus kaste maas oli, tõusis paks udu*. Siduv asesõna või asemäärsõna toimib seejuures pealauses oleva põhja asendajana kõrvallauses. Nimisõna laiendavad laused on täiendlaused, määrsõna laiendavad laused määruslaused. Mõnikord võib relatiivlause põhjaks olla ka kogu lause, nt *Poiss käitus üldse veidralt, mis emale sugugi ei meeldinud*.

Relatiivlause sidendist

SÜ 139 Relatiivlause põhilisteks sidenditeks on siduvad asesõnad *kes* ja *mis*. Ase sõna *kes* viitab harilikult elusale, *mis* elutule.

Nii *kes* kui *mis* on võimalik siis, kui nimisõna(fraas) märgib **inimrühma**, või **asutust**, nt *kurjategijate jõuk, kes ~ mis röövis panka; valitsus, kes ~ mis koostas riigieelarve eelnõu*. Tavalisem on siiski *mis*. *Kes* on sobiv eelkõige siis, kui kollektiivi käsitatakse tegijate huljana, nagu toodud näidetes. Kui kollektiivi käsitatakse tegevusobjektina, on sobivam *mis*, nt *komisjon, mis (kes?) moodustati laevahuku põhjuste uurimiseks*.

Muudele elusolenditele viitamisel on võimalused kasutada asesõna *mis* veelgi suuremad. *Mis* võib viidata üksikloomalegi – kõrgemate loomade puhul küll ainult siis, kui looma ei käsitata tegijana, nt *hobune, kelle ~ mille ta ostis*, kuid *hobune, kes* (mitte: *mis*) *aasal rohtu sõi*, madalamate loomade, nt putukate puhul on see võimalik alati, nt *sääsk, kes ~ mis mind hammustas*. Kui tegu on surnud madalama loomaga, siis on kohane ainult *mis*, nt *kalad, mida* (mitte: *keda*) *ta puhastas*.

Siduvad asesõnad *kes* ja *mis* jäävad harilikult **ainsusesse** ka siis, kui nimisõna(fraas), millele nad viitavad, on vormilt või sisult mitmuses. Mitmuse kasutus pole küll päris võimatu, kuid on võrdlemisi tavatu. Eelistatakse öelda: *faktid, millele ta tugines; inimesed, kellega ta vestles*, mitte: *faktid, milledele ta tugines; inimesed, kelledega ta vestles*.

Mõnikord võib mitmus siiski kaasa aidata lause mõistmisele, näiteks aidata vältida kahemõttelisust rindliikmete korral, vrd *härria X ja proua Y, kellelt ma maja ostsin* (kahemõtteline) – *härria X ja proua Y, kelledelt ma maja ostsin* (ühemõtteline). Asesõna mitmus pole siingi tingimata vajalik, sest kahemõttelisuse vältimiseks on teisigi võimalusi, näiteks relatiivlause asendamine iseseisva lausega: *Aasta kultuuritöötajaks valiti Indrek Tamm ja aasta kultuurisõbraks Tõnu Saar, kellele kultuuriminister andis kätte auhinnad* → *Aasta kultuuritöötajaks valiti Indrek Tamm ja aasta kultuurisõbraks Tõnu Saar. Kultuuriminister andis neile kätte auhinnad.*

Nimetavas käändes puudub asesõnadel *kes* ja *mis* üldse mitmusevorm. Kui nimetavaline *kes* või *mis* on relatiivlause aluseks, siis nähtub tema ainsuslik või mitmuslik sisu öeldisverbi arvuvormist, sest relatiivlause öeldis ühildub niisugusel juhul relatiivlause põhjaga, nt *Mihkel ja Peeter, kes täna siin käisid, on meie vanad tuttavad.*

Vahel kiputakse nimisõnaliste asesõnade *kes* ja *mis* asemel kasutama omadussõnalisi asesõnu *milline* ja *missugune*. Viimaseid sobib tarvitada vaid omadussõna funktsioonis (omadusele viitavana), nt *Nägin niisugust liblikat, missugust ma varem näinud polnud. Tammik mängis vana kingseppa, milline osa jäigi ta parimaks osaks. Opositsioon tituleerib praeguse valitsuse sotsialistlikuks, milline too siiski pole* – kuid: *Saade tutvustab raamatuid, mis (*millised) tulevad müügile märtsis. Eriluba, mille (*millise) on välja andnud siseministeerium, kehtib kaks kuud.*

Kui relatiivlause kuulub isikulise asesõna või ütte juurde ja siduv asesõna on relatiivlause alus, siis järgneb viimasele tavaliselt seesama asesõna aluse isiku näitajana, nt *See mõte oli kohutav isegi mulle, kes ma olin end paratamatustega harjutanud. Täna sind, kes sa mind ikka meeles oled pidanud! Meie isa, kes sa oled taevas, pühitsetud olgu sinu nimi.* Asesõna kordus on tavaline eelkõige 1. ja 2. isiku puhul, 3. isiku korral esineb seda harva. Niisugust isikulise asesõna kordamist isikuühildumise näitajana on peetud saksamõjuliseks (vrd *Wir, die wir dir immer gehofen haben, ..*) ja seetõttu varem taunitud. Kuid olgugi saksamõjuline, on see nähtus tänapäeva eesti kirjakeeles sel määral kodunenud, et asesõna ärajätmist nõuda ei ole enam tarvis.

Relatiivlause asukohast

SÜ 140 Relatiivlause paikneb harilikult vahetult selle nimisõna järel, mille juurde ta kuulub. Nt *See inimene, keda me olime usaldanud, vedas meid alt.* – mittesoovitav: *See inimene vedas meid alt, keda me olime usaldanud.* Siiski, kui pealausega väljendatu on tervikuna esile tõstetud või küsimustatud, võib relatiivlause olla oma põhjast lahus ning järgneda pealausele. Nt *Need inimesed on juba surnud, kellega me tookord suhtlesime. Kui vana see poiss on, kes siin käis?*

Juhul kui see nimisõna, mille juurde relatiivlause kuulub, on ise omastavas käändes täiend, siis vahetult tema järele relatiivlausest panna ei ole kuigi soovitatav, sest omastavas käändes täiendit põhisõnast tavaliselt ei lahutata (vt SÜ 117). Kui niisugune täiend algab relatiivlausele viitavate näitavate asesõnadega *selle, sellise* vms, siis pannakse relatiivlause omastavas käändes täiendi põhja järele. Nt *Avalduses tuleb märkida selle panga nimetus, kus konto on avatud* – mitte: *Avalduses tuleb märkida selle panga, kus konto on avatud, nimetus.*

Kui pealause asesõnalist vastet pole, siis võiks loobuda kas a) omastavas käändes täiendist, nt *Firma, mille juhatuse esimees on Sergei Smirnov, käive oli 2015. aastal üle kümne miljoni euro* – parem: *Firmal, mille juhatuse esimees on Sergei Smirnov, oli 2015. aasta käive üle kümne miljoni euro*, või b) relatiivlausest, nt *Regulaarselt e-posti vahendava süsteemi, mis oleks kõigile kättesaadav, loomine oli samm edasi* – parem: *Kõigile kättesaadava regulaarselt e-posti vahendava süsteemi loomine oli samm edasi.*

Kui relatiivlause põhjal on tagasõna, siis järgneb relatiivlause tagasõnale, kusjuures asesõnade *see, selline* vms kasutamine pole tingimata vajalik. Nt *(Selle) mehe poolt / Mardi poolt, kes on tuntud oma äärmuslike vaadete poolest, ma küll ei hääleta.*

Põimlause kirj vahemärgid

SÜ 141 Kõrvallused eraldatakse eelnevast ja järgnevast lauseosast alati komaga, nt *Ma ei tea, kuhu ta läks. Kui ta koju minema hakkas, oli väljas juba pime. Jüri ütles, et tal pole rohkem aega, ja läks koju.* Komaga ei eraldata vaid rinnastatud kõrvallauseid, kui neid seob sidesõna, mille ees koma ei kasutata, nt *Jüri ütles, et tal pole rohkem aega ja et ta läheb koju.*

Komastusraskused tekivad ühelt poolt sellest, et sidendi piirid ja seega koma asukoht ei pruugi olla päris selged, teiselt poolt aga sellest, et kõrvallause vahekord mittelauselise tarindiga ei ole alati selge.

1. Sidendiga seotud erijuhtumeid:

- a. **Sellepärast et, selleks et, selle asemel et, eeldusel et, nii et; siis kui, enne kui, juhul kui, nii palju kui, samal ajal kui** jms puhul on koma asend kõikuv. Kui rõhutatakse põhjust, otstarvet vms, siis paigutatakse sõnad *sellepärast, selleks* vms pealauseesse ning koma sidesõna *et, kui* vms ette. Muidu on koma ühendsidendi ees. Nt *Ma tulin sealt nii vara ära sellepärast* (= *Ma tulin sellepärast sealt nii vara ära*), **et** *seltskond ei meeldinud mulle. Ma tulin sealt ära, sellepärast et* (= *sest*) *seltskond ei meeldinud mulle*. Pealausele eelneva kõrvallause algul on ükskõik, kas ühendi osade vahele koma panna või mitte. Tarvis seda koma pole. Nt (**Juhul**) **kui** = (**juhul**), **kui üks pooltest ei ole otsusega nõus, lahendatakse vaidlus kõrgema astme kohtus. Selleks et = selleks, et müüa, tuleb pakkuda. Enne kui = enne, kui lõplikult otsustad, loe läbi meie valimislubadused. Siis kui = siis, kui oli vaja, ei osanud tema kaasa mängida.**

Koma kasutusest **nii et** puhul oleneb lause sisu. Kui koma on *nii* järel, väljendatakse tegevusviisi, kui ees, siis tegevuse tagajärge. Vrd *Tehke need tööd ära nii* (kuidas?), **et keegi ei näe**. – *Jooksime võidu, nii et lõpuks olid kõik higised.*

Nii et püsiühendites võib koma üldse panemata jätta, nt *Sööme nii et vats rebeneb. Valetab nii et suu suitseb.*

- b. **Ükskõik mis, ükskõik kes, ükskõik kuhu** jms tähenduses 'mis tahes', 'kes tahes', 'kuhu tahes' jne kuuluvad kokku ning siduvate sõnade *mis, kuhu* jm ette koma ei panda. Kui aga **ükskõik** väljendab seisundit, kuuludes pealause öeldise juurde, eraldatakse ta siduvast sõnast komaga. Vrd *See on ikka nii, ükskõik mis ka ei juhtuks. Mul on ükskõik, kuhu ta läheb.*
- c. **Isegi kui, olgugi et, ainult et, vaevalt et, peaasi et, ilma et, mitte et** kuuluvad sidendina kokku ning sidesõna *et* ja *kui* ette koma ei panda. Nt *Ükski autor ei saa hiilata üleearuse enesekriitika võimega, isegi kui ta juhtumisi kriitik on. Olgugi et Portugal pole teab mis korvpallikants, tuleb välisvõit alati raskelt. Film oli väga hea,*

*ainult et taustaks oleks sobinud mingi muusika. Võtke ette mida tahes, **peaasi et ta ei kannataks**. Käisin pool linna läbi, **ilma et oleks kohanud ühtki tuttavat inimest**. Tartu huvi on, et meie mõtted ja võimed pealinna ära paistaksid, **mitte et pealinna vaim tuleks Tartusse**.*

Ühendsidendi taoliselt kuuluvad sageli kokku ega vaja vahekoma ka *arvestades et ja arvestamata et*. Nt *Aeg on suhteliselt lühike, arvestades et õigusmenetlus algas alles 2005. aastal. Me armastame öelda väga õelalt teiste kohta, arvestamata et ka sõna võib tappa*.

- d. Kõrvuti asetsevate sidesõnade vahele koma ei panda, nt *Tuleks tõelda, kuid et ta on nii tundlik*, siis piisab ehk märkusest. *Ent nagu teatati*, ei võinud rong veel selleks ajaks Tamsallu jõuda.

2. Lauselisusega seotud erijuhtumeid:

- a. Kõrvallause tuleb komadega eraldada siis, kui ta sisaldab öeldisverbi, nt *Sõudsin nii kiiresti, kui suutsime. Mida teha, kui kolleeg ei vasta. Mulle ei meeldi, kui suitsetatakse*.

Seejuures öeldisverb võib mõnel juhul olla ka *da*-infinitiivi kuju-line. Nt *Meist igaiüks on arutlenud küsimuse üle, kus hoida raha. Poiss mõtles, kuidas ülesannet lahendada. Kui minna, siis kohe*.

Olema-verbi väljajätt verbi liitajavormist, öeldistäite või mää-ruse juurest ei kaota kõrvallause lauselisust ega mõjuta komakasutust. Nt *Ta oskab hinnata kõike, mis hästi tehtud* (= *mis on hästi tehtud*). *Ta tegi rohkem, kui ette nähtud* (= *kui oli ette nähtud*). *Ühendage juhtmed nii, nagu joonisel näidatud* (= *nagu on joonisel näidatud*). *Mis meelel, see keelel* (= *mis on meelel, see on keelel*).

Erandiks on mõningad öeldisverbiga kinnisväljendid, kus koma-kasutus on vaba: *maksu(,) mis maksab, saagu(,) mis saab, tee(,) mis tahad, olgu(,) kuidas on, läheb(,) kuidas läheb* jms. Eelistada võiks koma ärajättu.

- b. Komakasutus on vaba juhul, kui kõrvallausest on välja jäetud pea-lause verbiga identne öeldisverb. Nt *Kas klient näeb e-arvel kõike seda(,) mida oma paberarvel* (= *mida ta näeb oma paberarvel*)? *Õpilased teevad sama(,) mis õpetajagi* (= *Õpilased teevad sama, mida teeb õpetaja*).

3. **Sidesõnad *kui* ja *nagu***. Küsimus, kas tegemist on kõrvallausega, mis nõuab komadega eraldamist, või mittelauselise ühendiga, mis komastust ei vaja, tekib eriti võrdlussidesõnadega *kui* ja *nagu* algavate tarindite puhul.

Üldreegli kohaselt pannakse ka võrdlussidesõnade *kui* ja *nagu* ning nende ühendite ette koma vaid siis, kui järgnev tarind sisaldab öeldisverbi (pöördelist verbivormi). Vastasel juhul ei ole tegemist kõrvallausega ning ka vajadust koma järele pole. Vrd

Poiss on tugev kui karu.

Sadas vihma, kui tagasi tulin.

Tiina nagu teisedki ei lasknud end segada.

Tiina vastas, nagu teised olid teda õpetanud.

Laps uuris kingitust nagu imeasja.

Laps uuris kingitust, nagu oleks see imeasi.

Niisuguseid inimesi nagu Juhan ei ole just palju.

Niisuguseid inimesi, nagu kunagi oli Juhan, ei ole just palju.

See läheb nii kui lepase reega.

Ta hakkas tööle, nii kui pärale jõudis.

Kui võrdlussidesõna *kui* alustab käändelise verbivormiga tarindit, siis on komakasutus *kui* ees vaba. Komata kasutus on eelistatavam, kui võrreldakse *da*-infinitiiviga väljendatud tegevusi, nt *Seda on kergem öelda(,) kui teha*. Muudel juhtudel, eriti *teisiti*- ja *muud*-tarindite puhul, kus sageli saab rööpselt tarvitada pöördelist verbivormigi, on eelistatav pigem komaga kasutus, nt *Ei saa jätkata teisiti(,) kui ainult õhku kinni hoides*. *Meil ei jäänud muud üle(,) kui tagasi minna*. (Vrd *Meil ei jäänud muud üle, kui tuli tagasi minna / kui läksime tagasi*.) *Ma ei pea tegema muud(,) kui korralikult harjutama ja täiest jõust mängima*.

Kõrvallause kaaluga ja vaba komakasutusega on ka öeldisverbita võrdlustarindid, kus võrdlussõna (hrl *nagu* või *nii nagu*) seisab lause algul. Nt *Nagu kõik koduloomad(,) vajavad hoolitsust ka kassid*. – Vrd *Kassid nagu kõik koduloomad vajavad hoolitsust*. *Nii nagu Eesti tarbija(,) võib mis tahes liikmesriigi tarbija pöörduda ..* Koma panemist toetab paus sellise *nagu*-tarindi järel.

NB! Sidesõna *nagu* ette pannakse koma ka siis, kui talle järgneb loetelu ning *nagu* tähendab näiteks (vt SÜ 125).

Kõrvallause referaadina

SÜ 142 Väljendit, millega refereeritakse teise isiku või kõneleja enda kõnet, nimetatakse **referaadiks**. Referaadiga kaasneb harilikult saateväljend, mis näitab kõne autorit, suhtluseesmärki (väide, käsk vm), vahel ka kõne adressaati jm.

SAATEVÄLJEND	REFERAAT
<i>Ta ütles mulle:</i>	„Jüri läheb koju.“
<i>Ta ütles mulle,</i>	<i>et</i> Jüri läheb koju.
<i>Ta arvas</i>	Jüri koju minevat.
<i>Ta käskis</i>	Jüri koju minna.
<i>Ta keelas</i>	Jürit koju minemast.
<i>Tema arvates</i>	läheb Jüri koju.
<i>Kuuldavasti</i>	läheb Jüri koju.

Nagu toodud näitelausetest nähtub, võib referaat esineda mitut tüüpi moodustajana. Tavalisim on siiski kõrvallauseline referaat. Muude referaatidega võrreldes on kõrvallausel see eripära, et ta võib refereeritava isiku kõnet kahtemoodi edasi anda – kas refereeritava isiku, s.o kõne autori enda sõnastuses, nt *Märt ütles: „Ma käisin eile siin“*, või kõne vahendaja sõnastuses: *Märt ütles, et ta käis eile seal*. Esimest tüüpi referaati nimetatakse **otsekõneks** (*oratio recta*), teist tüüpi referaati aga **kaudkõneks** (*oratio obliqua*).

Isikulised asesõnad, aja- ja kohamäärsõnad ning verbi isiku- ja ajavorimid valitakse otsekõnes kõne autori isikut, tema kõnelemisaega ja -kohta arvestades. Näiteks lauses *Märt ütles: „Ma käisin eile siin“* osutab isikuline asesõna *ma* ja verbi pöördetunnus *-n* kõne autori (Märdi) isikule, verbi minevikuvorm ja ajamäärsõna *eile*, et tegevus leidis aset enne autori kõnet, ning kohamäärsõna *siin*, et tegevus leidis aset autori kõnelemiskohas. Seevastu kaudkõnes valitakse nimetatud sõnad ja vormid kõne vahendaja isikust, tema kõnelemisajast ja -kohast lähtudes. Seetõttu lause *Märt ütles, et ma käisin eile siin* langeb küll eelmisega sõnade ja vormide poolest kokku, kuid ei väljenda sedasama isikut ega pruugi väljendada sedasama aega ja kohta, mis eelmine lause. Kui me tahame otsekõne sisu kaudkõne abil täpselt edasi anda, peame vastavaid sõnu ja vorme kõnesituatsiooni erinevust arvestades muutma.

Alati polegi võimalik otsekõnet kaudkõnega asendada. Ainult otsekõnes saab edasi anda näiteks autori võõr- või murdekeelseid väljendeid,

vormistada hüüdu või nimetada isikut, kelle poole pöörduakse (üte), nt *Roomlased ütlesid: „Auctorem opus laudat.“ Eit ütles: „Tuju käip tal tuju järgi õkva nigu langetõve huug.“ Kai hüüdis: „Oi kui tore!“ Ema ütles: „Peeter, kas sa ei ulataks mulle leiba.“*

Kaudkõnes kasutatakse järgmisi verbivorme:

- 1) kaudse väite puhul kindlat või kaudset kõneviisi, nt *Jüri ütles, et Sirje sõidab = sõitvat maale*. Kui kõne vahendaja on ühtlasi kõne autor (1. isik), siis saab väitva kaudkõne öeldisverb olla ainult kindlas kõneviisis, nt *Ma ütlesin, et Sirje sõidab maale*;
- 2) kaudse käsu või soovi puhul tingivat või möönvat kõneviisi, nt *Jüri ütles, et me leppiksime = leppigu omavahel kokku*.

Keelekäsiraamatuis on enamasti nõutud selget vahetegemist otsese ja kaudse kõne vahel, samuti kaudse väite ja kaudse küsimuse vahel. Tegelikus pruugis pole sugugi haruldased ka vahevormid, kusjuures veenev põhjus neid kõiki vigadeks pidada puudub. Otsese ja kaudse kõne vahevorm **siirdkõne**, milles kõne vormistatakse sidendiga algava kõrvalausena, kuid aja- ja isikuviited jäävad otsekõnepäraseks, on eriti tavaline suulises keeles. Seda ei tasuks veaks pidada ka kirjalikus tekstis, ehkki soovitatav oleks hakkama saada ilma selleta. Nt *Pakkusime neile tööd, et nad seda tegema harjuksid, ja ütlesime, et tehke, nagu jõuate – parem: .. et tehku, nagu jõuavad*.

Kaudne küsimus algab harilikult küsisõnaga, nt *Ellu küsis, kas ma lahkun*. Kui pealauses on küsimust, kahtlust, arvamust vms väljendav sõna, on kaudses küsimuses võimalik (ehkki tarbetu) lisada sellele küsisõnale sidesõna *et*. Sama kehtib ka siirdkõne küsimuse kohta. Nt *Küsisin ministrilt, et kas maksustamisega ei minda liiale. Tairi tundis huvi, et kuidas ma reageerin sellistele sündmustele. Tema küsib, et miks sul, vanaema, on nii suured silmad*.

Otsekõne kirjavahemärgid

SÜ 143 1. Otsekõne pannakse alati jutumärkidesse. Kui otsekõne on pealause (saatelause) järel, siis pannakse tema ette koolon. Kui otsekõne on saatelause keskel, siis tema ette vahemärki ei panda. Nt *Maire ütles: „Ma lähen koju.“ Maire ütles „Ma lähen koju“ vaid Jüri ärritamiseks. Vaikse hüüdega „Ma tulen, kallim!“ hüppab ta voodisse*.

2. Otsekõne järele enne kinnijutumärki pannakse olenevalt otsekõne suhtlusemärgist küsi- või hüüumärk, väitlause puhul koma, kui saatelause järgneb otsekõnele, või punkt, kui lause lõpeb. Nt „*Kas ma olen õiges kohas?*“ küsis külaline. Mari hüüdis: „*Tule siia!*“ „*See on tõsi,*“ vastas Jüri. Jüri vastas: „*See on tõsi.*“ „*Mine koju,*“ ütles Mart, „*ja too mulle juua!*“ „*Kas olete kindlad,*“ küsis õpetaja, „*et midagi korrata pole vaja?*“ „*Vasta!*“ ütles ta. „*Miks sa ei vasta?*“ See ei meeldinud mulle, et Mai ütles: „*Ole valmis mind aitama!*“ Teda üllatas, kui talle öeldi: „*Sõit jääb kahjuks ära.*“

NB! Küsimärki ei panda küsilauselise kaudkõne järele. Nt *Iseenesest kerkib küsimus, kas poleks olnud õigem algul vähem armastada, sest siis polnuks pettumus nii suur.* (mitte: .. *nii suur?*) Ütle, kui kaua sa Muhus oled.

3. Kui otsekõnele eelnev saatelause ise on küsi- või hüüdlause, pannakse sellele osutav küsi- või hüüumärk kinnijutumärgi järele. Seejuures otsekõne küsi- või hüüumärk säilib, punkt aga kustub. Nt *Miks Jüri küsis minult: „Kas sa oled haige?“* Miks Jüri ütles mulle: „*Küll sa oled rumal!*“? Miks Jüri ütles mulle: „*Me ei vaja teid enam?*“ Kui raske oli Jürile öelda: „*Me ei vaja teid enam!*“

4. Samamoodi toimitakse siis, kui saatelause on küsi- või hüüdlause osa. Nt *Miks see mulle ei meeldinud, et Mari ütles: „Ole valmis seda tegema!“* Küll on hirmus, kui keegi sult küsib: „*Kuhu sa raha panid?*“! Miks see neile ei meeldinud, kui Mari ütles: „*Mina arvan teisiti?*“

5. Kui otsekõne koos saatelausega on osa väitlausest, siis koma, mille tingib otsekõnele järgnev lauseosa, pannakse kinnijutumärgi järele, nt *Ta ütles: „Ma lähen nüüd koju“, kuid tegelikult ei kavatsenudki seda teha.* *Ta tahtis öelda: „Küll sa oled ilus!“*, jättis aga siiski ütlemata. Ainult otsekõnest tingitud koma käib kinnijutumärgi ette, nt *Ta ütles: „Ma hakkän nüüd minema,“ ning hakkaski astuma.*

6. Jutumärkides **tsitaate** ja **pealkirju** käsitatakse vahemärgistuse seisukohast nagu tavalisi lause moodustajaid. Nende puhul koolonit ei kasutata (v.a loetelukoolon) ning järelmärgid pannakse kinnijutumärkide järele. Kui tsitaat või pealkiri ise lõpeb hüüu- või küsimärgiga, ei kustuta see lauselõpu punkti. Nt *Lause „Mullast oled sa võetud ja mullaks pead sa saama“ teeb mullast tema verivaenlase, kellega tal on omad arved*

õiendada. Igal kevadel on lehes pealkiri „Vallavanem hakkab maasikaid kasvatama“. Ilmumiskohaks on see võetud raamatu eessõna vastavast dateeringust „Datum Refel den 11 Martii / Anno 1634“. Võistkond oli leidnud liivas lebava pudeli kirjaga „Ära jäta taarat randa!“

Tihti peale on raske otsekõnet tsitaadist või pealkirjast eristada ning seetõttu ka otsustada, missugust vahemärgistust kasutada. Mõnikord polegi kuigi oluline, missuguse valiku teete, peaasi et te tehtud valiku raames toimiksite õigesti. Kui otsustate otsekõne kasuks, siis kasutage koolonit ja otsekõne lõpumärgistust, kui aga teie meelest on tegu tsitaadi või pealkirjaga, jätke koolon ära ning kasutage tavalist lause lõpumärgistust.

Liitsed liitlauseid

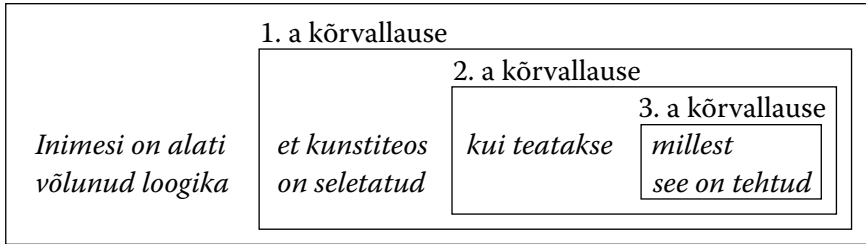
SÜ 144 Kõik seni vaadeldud liitlauseid olid sellised, mille osalauseid olid lihtlausekujulised. Kuid on ka niisuguseid liitlauseid, mille osalauseid on omakorda kas rind- või põimlauseid. Näiteks lause *Ta habe oli nii pikaks kasvanud, et lohises mööda maad, ja ta silmad leegitsesid nagu kassil* on rindlause, mille esimene osalause on omakorda põimlause:

<i>Ta habe oli nii pikaks kasvanud</i>	<i>et lohises mööda maad</i>	<i>ja</i>	<i>ta silmad leegitsesid nagu kassil</i>
--	------------------------------	-----------	--

Lause *Kui te minema hakkate, siis keerake uks lukku ja pange võti mati alla* on aga põimlause, mille pealause on omakorda rindlause:

<i>Kui te minema hakkate</i>	<i>siis keerake uks lukku</i>	<i>ja</i>	<i>pange võti mati alla</i>
------------------------------	-------------------------------	-----------	-----------------------------

Vahel on liitses põimlauseis mitu kõrvallauseid, mis on moodustajatena üksteise koosseisus. 1. astme kõrvallause alistub vahetult pealausele, 2. astme kõrvallause on 1. astme kõrvallause vahetu moodustaja, 3. astme kõrvallause omakorda 2. astme kõrvallause vahetu moodustaja jne.

Kiilud

SÜ 145 Laused võivad kuuluda teise lause koosseisu ka viimasega grammatiliselt seostumata, justkui sellesse kiilutuna, nt *Siin – sa pane hästi tähele – mängleb ta näol petlik muie*. Selliseid lauseid nimetataksegi **kiillauseteks**. Sageli väljendavad need suhtumist raamlausega avaldatud mõttesse. Peale kiillausete ehk lauselite kiilude võib lause sisaldada ka mitmesuguseid kiilutud sõnu, fraase või väljendeid, nt *Oma Lancia juhtimisega ei tulnud toime Jaan Ratas (Laulupeo 3). Küll on lugu, niit jälle otsas!* Nende piir kiillausetega pole terav ning varem ongi neid käsitletud vaeglauseliste kiiludena. Selliste kiilude eriliigid on üte ja hüüund.

Üte on nimetavas käändes nimisõna(fraasi) kujul esinev kiil, mis täidab kontakti sõlmimise või hoidmise ülesannet, nimetades seda, kelle poole pöördutakse, nt *Poiss, jäta tüdruk rahule! Hakkame, mehed, minema!* Sageli avaldub üttes ka kõneleja halvustav, lugupidav vm suhtumine kõnetatavasse, nt *Mis sa, tobuke, siit otsid? Lugupeetud kolleeg, teie ettekanne oli suurepärane.*

Kui lauses on üttega samaviiteline asesõna, siis paikneb üte sellest tavaliselt tagapool, olles sellega sisuliselt samasuguses vahekorras nagu lisand oma põhjaga. Erinevalt lisandist on aga üte vormilt sõltumatu, samas kui lisand ühildub oma põhjaga. Vrd *Teil mõlemal, Ants ja Jüri* (üte), *tuleb vastust anda – Teil mõlemal, Antsul ja Jüril* (lisand), *tuleb vastust anda.*

Hüüund on teise lausesse kiildunud sõna või fraas, mis väljendab emotsionaalset suhtumist lausega tähistatavasse, nt *Tohoh, mis lärm see on? Oi, isa tuli! Oh õnnetust, mul pole passi kaasas! Tänu taevale, oleme vist pääsenud.*

Kiilu kirjavahemärgid

SÜ 146 Kirjas pannakse kiilud komade, mõttekriipsude või sulgude vahele.

1. Komadega eraldatakse:

- a) lühemad kiilud, nt *See lavastus, räägitakse, läheb suure menuga. Te olete kena inimene, aga, vabandage mind, pisut kärsitu. Sellega neil, tõsi küll, seost ei ole;*
- b) kiilu eriliik **üte**, nt Teil mõlemal, **Ants ja Jüri**, tuleb juhtunu eest vastutada. *Aitäh, Tiina, käes! Tere, Jüri! Tere, kevad, ja hüvasti, talv! Hei, mehed!*

Esiletõstvalt toonitamata sõnakiilud *palun* ja *tähendab*, samuti *jah* ning hüüdsõnad, kui neile ei lange tunderõhk, jäävad komadeta, nt *Tulge palun siia. Palun kutsuge arst. Jah käisin. Oh sind küll!* – kuid: *Jaa, nii see on. Tohoh, mis lärm see on!* Komadega ei eraldata ka mõne kinnisväljendi ütet, nt *Tule taevas appi! Tere talv, nüüd tahetakse veel palka ka vähendada!*

NB! Kirja algusesse pöördumise ja esimese lause vahele koma ei panda. Tavaliselt lõpeb pöördumine hüüumärgiga, kuid lõpumärgist võib ka loobuda. Nt *Tere, Peeter!* või *Tere, Peeter*

2. Mõttekriipsudega eraldatakse:

- a) lause algul paiknev kiil, sageli loetelu, millele järgneb kokkuvõttesõnaga algav põhilause, nt **Mart** – *tema on üks kummaline inimene. Rahulik, nõudlik ja vähese jutuga* – sellisena kujutan ma ette ideaalset ülemust. **Mets, loomad, maa, vesi, õhk** – seda kõike peab hoidma nagu oma hinge;
- b) pikemad kiillaused, eriti kui kiillauses esineb komasid või ta on hüüd- või küsilause, nt *Ühel päeval* – **mäletan seda tänagi nii selgesti, nagu oleks see eile juhtunud** – avaldas isa mulle kogu tõe. *See noormees* – **kuidas ta nimi oligi?** – paistab päris asjalik olevat.

NB! Kui mõttekriipsudega eraldatav kiillause on põimlause pea- ja kõrvallause vahel, siis pannakse kõrvallause koma mõttekriipsu järele, nt *Kui Ants rääkis isamaa-armastusest* – **ja seda tegi ta väga sagedasti** –, siis mõtles ta ikka oma õigustele ja eesõigustele. *Palju ei puudunud* –

jõudsin õnneks viimasel minutil eest ära hüipata –, et auto oleks mulle otsa sõitnud.

Kui mõttekriipsudega eraldatav kiillause sisaldab kõrvallauseid (st on ise põimlause), siis tagumise mõttekriipsu ees olev koma kustub, nt *Eelmisel aastal – mäletan selgesti, et see oli just mullu – ei tulnud ta kordagi minu juurde uurima, kas ma abi vajan.*

3. **Sulgudega** eraldatakse seletavad ja täiendavad märkused, mis on lausega vähem seotud, nagu nimede hääldus, sõnaseletused, viited jms. Nt *Goethe (loe: gööte) on suurimaid saksa kirjanikke. Mõtleva panevad tema kirjutises (Eesti Arst nr 12) toodud faktid. Saab vesi kuumaks (pea see ei lähe!), siis võib pesta suuremad asjad puhtaks.*

Sulgudega eraldatakse ka täpsustavad mittekiilud. Nt *Seejärel tuleb määrata kõik kaugused (kilomeetrites) ja selgitada kõrgusvahed (kaardi järgi).*

NB! Ebaõige on kasutada sulge ja ning või asemel. Nt väär: *Soodustus kehtib õpilaskaardi (üliõpilaskaardi) ettenäitamisel.* – õige: *Soodustus kehtib õpilaskaardi või üliõpilaskaardi ettenäitamisel;* väär: *Tuleb esitada Toompea tugimüüride remondi(restaureerimis)aruanne.* – õige: *Tuleb esitada Toompea tugimüüride remondi- ja restaureerimisaruanne.*

Lauselühendid

SÜ 147 Osalause on üks sündmust väljendava moodustaja tüüpe. Teine, lühem ja ajalooliselt vanem, on **lauselühend**. Lauselühend on aluse ja öeldiseta moodustaja, mille peasõnaks on käändeline verbivorm, nt *Seda kuuldes läks ta tuju paremaks. Jõudnud koju, otsustasin natuke puhata.* Nii nagu lause võib erijuhul koosneda ainult öeldisest, võib ka lauselühendiks olla ilma laienditeta käändeline verbivorm, nt *Süües kasvab isu.* Käändeline verbivorm lauselühendi peasõnana (või lauselühendi endana) näitab ise moodustaja süntaktilist funktsiooni, vajamata selleks vaste ja sidendi abi.

Lauselühendi eriliigiks on **verbita lauselühend** ehk **absoluuttarind**, mis on saadud *olema*-verbi väljajätmisega lausest, nt *Poiss läks, kepp käes / vile huulil / seljakott üle õla / süda kerge / pea püsti / jalad puhanud / juuksed kammitud / hõlmad lehvimas.*

Nii nagu osalused võivad ka lauselühendid esineda aluse, sihitise, öeldistäite, määruse ja täiendina.

LÜHENDI LIIK	PEASÕNA VORM	NÄIDE
Aluslühend	<i>da</i> -tegevusnimi	<i>Vaikida</i> tähendab nõus olla.
Sihitislühend	<i>da</i> -tegevusnimi	<i>Jaan</i> kavatses <i>kinno minna</i> .
	<i>vat</i> -tegevusnimi	<i>Kuulsin</i> kedagi <i>õues karjumat</i> .
Öeldistäite- lühend	<i>da</i> -tegevusnimi	<i>Tema</i> soov oli <i>karjääri teha</i> .
	<i>v</i> -kesksõna	<i>Reklaam</i> peab olema <i>lõöv</i> .
	<i>tav</i> -kesksõna	<i>See</i> puuvili on <i>söödav</i> .
	<i>nud</i> -kesksõna	<i>Isa</i> on <i>tööst väsinud</i> .
	<i>tud</i> -kesksõna	<i>Mees</i> oli <i>juhtunust ärritatud</i> .
	<i>mata</i> -vorm	<i>Ta</i> on <i>söömata</i> .
Määrus- lühend	<i>da</i> -tegevusnimi	<i>Tigu</i> kõlbab <i>süüia</i> .
	<i>ma</i> -tegevusnime vormid:	
	<i>ma</i> -vorm	<i>Aino</i> läks baari <i>kohvi jooma</i> .
	<i>mas</i> -vorm	<i>Aino</i> käis baaris <i>kohvi joomas</i> .
	<i>mast</i> -vorm	<i>Aino</i> tuli baarist <i>kohvi joomast</i> .
	<i>maks</i> -vorm	<i>Ants</i> tahtis tõusta, <i>rõhutamaks sellega, et ta lahkub</i> .
	<i>mata</i> -vorm	<i>Kära tekitamata</i> ronisid mehed narile.
	<i>des</i> -vorm	<i>Seda nähes</i> läksid tal jalad nõrgaks.
	<i>nud</i> -kesksõna	<i>Kõrge mäe otsa jõudnud</i> , vaatame huviga ringi. <i>Siin</i> veetis ta <i>seltskonnast kõrvale tõmbununa</i> siiski sisukaid päevi.
	<i>tud</i> -kesksõna	<i>Üksi koju jäetud</i> , oli poiss algul kurb. <i>Kaaslastest mahajäetuna</i> kõmpis poiss nukralt kodu poole.
<i>v</i> -kesksõna	<i>Daam</i> näib <i>kergesti ärrituvana</i> .	
<i>tav</i> -kesksõna	<i>Daam</i> tundub <i>kergesti haavatavana</i> .	
verbita lühend		<i>Mees</i> läks metsa, <i>kirves käes</i> .

Täiendlühend

Omadus-	<i>v</i> -kesksõna	<i>Põgenev loom tormas metsa poole.</i>
sõnaline	<i>tav</i> -kesksõna	<i>Tagaetav loom tormas metsa poole.</i>
täiend	<i>nud</i> -kesksõna	<i>Hirmust hullunud loom tormas metsa poole.</i>
	<i>tud</i> -kesksõna	<i>Koertest ehmatatud loom tormas metsa poole.</i>
	<i>mata</i> -vorm	<i>Poisi pesemata käed pahandasid õpetajat.</i>
Määrus-	mis tahes	<i>Lootus karjääri teha ei täitunud.</i>
või	käändeline	<i>Meid ootab ees matkama minek.</i>
sihitistäiend	verbivorm:	<i>Sõber oli tulnud minu söömas oleku ajal.</i>
		<i>Selgitamast keeldumine tähendab mahasalgamist.</i>
		<i>Lamades lugemine rikub silmi.</i>

Määruslike lauselühendite kasutamisest

SÜ 148 1. *des*-lühendit kasutatakse tavaliselt põhitegevusega **samaaegse** tegevuse väljendamiseks, nt *Rongiga sõites lugesin läbi värsked ajalehed*, *nud*- ja *tud*-lühendit aga **eelneva** tegevuse väljendamiseks, nt *Lõpetanud töö, läks ta magama. Üksi koju jäetud, hakkas koer toolijalga närima*. *des*-lühendit on võimalik kasutada ka põhitegevusele vahetult eelneva või vahetult järgneva tegevuse väljendamiseks, nt *Jõudes = jõudnud mõttega nii kaugele, tundis naine piinlikkust. Röövel jäi majja vaid viivuks, lahkudes ukse kaudu*.

Märkus. Määruslikud *nud*- ja *tud*-lühendid on õigupoolest *des*-lühendi variandid, sest neile saab lisada abiverbi *olema des*-vormi: *Kõik südamest ära öelnud = olles kõik südamest ära öelnud, hakkas Mail kergem. Üksi koju jäetud = olles üksi koju jäetud, oli poiss algul kurb*. Vormid *olles* + *-nud* ja *olles* + *-tud* on *des*-vormi isikulise ja umbisikulise tegumoe täismineviku vormid.

Need *nud*- ja *tud*-tarindid, millesse pole kuidagi võimalik sõnavormi *olles* lisada, polegi tegelikult *nud*- ja *tud*-lühendid, vaid hoopis verbita lauselühendid, nt *Istusin, pea rinnale vajunud. Nägu pestud, juuksed kammitud, ilmub pere-meis külalisi teretama*.

2. Kui *des-*, *mata-* ja *nud-*lühendi tegevussubjekt on samane põhilause tegevussubjektiga (samasubjektiline lühend), siis teda lühendis ei märgita, nt **Peeter õppis keskkoolis + Peeter käis laulukooris laulmas** → **Kesk-koolis õppides käis Peeter laulukooris laulmas**.

des- ja *mata-*lühendi tegevussubjekt võib põhilause tegevussubjektist ka erineda (erisubjektiline lühend). Tavaliselt tuleb niisugune tegevussubjekt vormistada lühendis omastavas käändes määruse kujul, nt **Päike loojus + Ilm läks jahedaks** → **Päikese loojudes läks ilm jahedaks**. Tegijamäärus võib mõnikord ka puududa, kui tegija järelduub kontekstist või kõnesituatsioonist, nt **Linnale lähenedes hakkavad paistma pilvelõhkujad. Studiosse tulles** (= *kui ma/me studiosse tulin/tulime*) oli Austraalia suurendanud oma edu neljateistkümneme punktile.

Suhteliselt regulaarselt saab moodustada vaid sihitu verbiga erisubjektilisi *des-*lühendeid. Sihilistest verbidest võimaldavad erisubjektilisi tegijamäärusega *des-*lühendeid moodustada üksnes *nägema*, *kuulma* ja *arvama* (harva ka *teadma*), nt **Inimene jäi minu nähes auto alla. Tema arvates on olukord halb**, *mata-*lühendeid üksnes *nägema*, *märkama*, *teadma*, nt **Nutitelefon võib omaniku teadmata arve suuremaks teha**. Mõned sihilised verbid (*üttelema*, *tunnistama*, *otsustama*, *arvestama* jms) lasevad moodustada ilma tegijamääruseta stereotüüpseid erisubjektilisi lühendeid, nt **Ausalt öeldes** (= *ausalt öelda*) oli see etendus igav. **Eltoodut arvestades sellest kogusest ei piisa**. Ära jäetav tegevussubjekt väljendab niisugusel juhul harilikult kõnelejat. Osa selliseid verbe on kaassõnastunud: *võrreldes* (millegagi), *alates* (millestki), *arvates* (millestki), *lõpetades* (millegagi), *vaatamata* (millelegi), *hoolimata* (millestki). Nt **Alates homsest kehtib uus sõiduplaan. Repressioonidele vaatamata rahva vastupanu kasvas**.

3. *mata-*lühend sobib *des-*lühendi eitavaks vasteks harilikult paremini kui *mitte* + *des-*lühend. Nt **Leidmata teda kodunt** (halvem: **mitte leides teda kodunt**), **läksin töö juurde. Juhan õppis luuletust selle sisusse tungimata** (halvem: **mitte tungides selle sisusse**).

4. Otstarbemäärusena esinev *maks-*lühend on samatähenduslik lausekonstruktsiooniga *et* + *da-*tegevusnimi, nt **Et otsustada tegeliku olukorra üle = otsustamaks tegeliku olukorra üle, pöördugem faktide poole**. Lühendit on soovitatav kasutada pikemate lausete asemel, eriti siis, kui mitu *et*-lauset satuks muidu kõrvuti. Samuti võiks *maks-*vormi kasutada saavas käändes teonime asemel, millele eelneb mitu täiendit.

Nt *Sass tahtis püsti tõusta, et rõhutada sellega, et ta lahkub* – parem: *Sass tahtis püsti tõusta(,) rõhutamaks sellega, et ta lahkub*. *Esineja kutsus üles hoidma silmi lahti teiste rahvastega kontaktide nägemiseks* – parem: *Esineja kutsus üles hoidma silmi lahti(,) nägemaks kontakte teiste rahvastega*.

maks-vorm on Johannes Aaviku loodud uudiskeelend, mis hakkas keeles juurduma alles 1960. aastail. Sage „maksitamine“, eriti kui seda tehakse suulises kõnes, mõjub keelelise eputamisena ja seepärast pruugitagu *maks*-lühendeid vaid tõelise vajaduse korral.

Mõttetu on kasutada *maks*-lühendit *ma-* või *mas*-lühendi asemel. *Direktor läks Pärnu sõlmimaks lepingut* – parem: *Direktor läks Pärnu lepingut sõlmima*. *Direktor käis Pärnus sõlmimaks lepingut* – parem: *Direktor käis Pärnus lepingut sõlmimas*. *Ta on küllalt tark taipamaks seda* – parem: *Ta on küllalt tark seda taipama*.

maks-vorm ei asenda nimisõna laiendavat *da*-infinitiivi, nt väär: *Kas on ilmnenu mingitki püüdu konsulteerimaks erialainimestega?* – õige: *Kas on ilmnenu mingitki püüdu konsulteerida erialainimestega?*

Kesksõnalühendeist

SÜ 149 1. Täiendilised *v-* ja *tav*-lühendid märgivad harilikult põhitegevusega samaaegset tegevust, nt *Kaugelt kostev öise linna mühin sumises veel veidi aega Peetri kõrvus*. *Eestis toodetavate kaupade kvaliteet on hea*.

Täiendilised *nud-* ja *tud*-lühendid märgivad põhitegevusele eelnevat, kuid oma tulemusega olevikku ulatuvat tegevust, nt *Tunnustusest julgustatud ning elu esimese reaalse honorariga kindlustatud noormees koostas tegevuskava ja asus seda otsustavalt ellu viima*.

Toimunut edastavates uudistes (mis enamasti on info vahendamine) kasutatakse oleviku kesksõna asemel sageli mineviku kesksõna, sest viimase üks tähendusi on kaudse kõneviisi tähendus. Nt *Saaremaal ründas põder kartuleid korjavaid ~ korjanud inimesi*. *Politseipatrull pidas kinni kolm pamppe kandvat ~ kandnud meest*. Eelistada võiks siiski oleviku kesksõna kui sündmuse samaaegsuse selgemat väljendajat.

nud- ja *tud*-kesksõna on sageli kaotanud oma minevikutähenduse ning väljendab lihtsalt omadust. Pöördumistes ei pea tingimata ütleva *lugupeetavad külalised* või *austatav juubilar*, sama sisu on ka väljenditel *lugupeetud külalised* ja *austatud juubilar*.

2. Tihti kiputakse liialdama öeldistäitelise *v-* või *tav-*lühendi kasutamisega. Pole mingit vajadust tarvitada seesugust lühendit siis, kui pöördeline verbivorm või *da-*tegevusnimi annab edasi sedasama sisu. Nt *A on B-ga kokkulangev* – parem: *A langeb B-ga kokku*. See asi *on kõige murettekitavam* – parem: *See asi teeb kõige rohkem muret*. See viga *on raskesti parandatav* – parem: *Seda viga on raske parandada*.

Lauselühendite kirjovahemärgid

SÜ 150 1. Alati eraldatakse komaga (lause keskel mõlemalt poolt):

- a) järeltäiendina esinevad *v-*, *tav-*, *nud-*, *tud-* ja *mata-*lühendid, nt *Kaup, osalt kastidesse pakitud, osalt pakkimata, oli jäetud riiulitele vedelema*;
- b) määruslikud *nud-* ja *tud-*lühendid, nt *Söönud kõhu täis, heitsin magama. Teiste juttudest hirmutatud, hakkas laps nutma*.

2. Enamasti eraldatakse komaga verbita lauselühendid, nt *Lektor astus kuulajate ette, paberileht käes. Ta lahkus kodust, sada krooni taskus, ning sõitis maale*.

Lühemaid verbita lauselühendeid, eriti tegevuse viisi väljendavaid püsiühendeid, mis kõnes muust lausest pausidega ei eraldu, pole mõtet komastada, nt *Ta käib kogu aeg nina maas. Suu täis (= täis suuga) ei räägita*.

3. Kunagi ei eraldata komaga:

- a) eesttäiendina esinevaid lühendeid, nt *Eesruumis istus paar arsti ootavat patsienti. Trepile astunud peremees tervitas külalisi*;
- b) *da-*, *ma-*, *mas-*, *mast-*, *vat-* ja *nuna-*lühendit, nt *Ma tahaksin koju minna. Poisid läksid metsa seeni korjama. Ta tegi pikast tööpäevast väsinuna raske avarii*.

4. Määruslike *des-* ja *mata-*lühendite komakasutus oleneb lühendi asendist põhilause suhtes ning käändelise verbivormi asendist oma laiendite suhtes.

- a. Komaga eraldatakse põhilause järel paiknevad lühendid, kui käändeline verbivorm on lühendi algul, sest selline lühend on kõige rohkem kõrvallause moodi. Nt *London mängib traditsioonilist mängu, olles vastu igale sammule, mis vähendab rahvusriikide võimu. Ta*

oli mitu tundi nagu joovastuses olnud, suutmata midagi peale mängu mõelda.

- b. Komaga ei eraldata põhilause ees paiknevaid lühendeid, kui käändeline verbivorm on lühendi lõpus või kui sel vormil puuduvad laiendid, sest selline lühend on kõige vähem kõrvallause moodi. Nt **Kontorisse tulles ütles mees, et ei võtnud passi kaasa. Süües kasvab isu. Vastust ootamata lahkus mees toast.**

Märkus. Kirja lõppu ei panda sõnade *tervitades, tänades, jõudu soovides* vms järele koma: **Tervitades** Peeter, mitte: **Tervitades**, Peeter. Sama kehtib ka sõnade *lugupidamisega, austusega* jms kohta: **Lugupidamisega** Peeter Tamm.

- c. Komaga ei eraldata kaassõnastunud *des-* ja *mata-*vorme, nt **Alates esmaspäevast** (= **esmaspäevast peale**) kehtib uus elektrirongide sõiduplaan. See kahju loodusele on väga väike **võrreldes inimese poolt tekitatud kahjuga. Hoolimata takistustest jõudsim e õigel ajal kohale.**
- d. Ülejäänud juhtudel (põhilause ees paiknevad lühendid, kus käändeline verbivorm on lühendi algul, ning põhilause järel paiknevad lühendid, kus käändeline verbivorm on lühendi lõpus) on määrusliku *des-* ja *mata-*lühendi komakasutus vaba. Pikemate lühendite puhul on koma siiski soovitatav. Nt **Seistes kõrgel paekaldal,** ei julgenud tüdruk alla vaadata. Ta lahkus,) **kordagi tagasi vaata-mata.**

Kui lause selgus nõuab, tuleb kindlasti koma panna, nt **Värv imendus kiiresti, laiali valgumata.** (Imendus kiiresti, mitte ei valgunud kiiresti laiali.)

Märkus. Ekslikult rakendatakse vahel *des-* ja *mata-*lühendi reeglit ka *valt-*tarindi puhul. Nt väär: **Erinevalt paljudest eakaaslastest, ei ole Tiina iseenda kahvatu vari** – õige: **Erinevalt paljudest eakaaslastest ei ole Tiina iseenda kahvatu vari.** Väär: **Vastavalt meie tehtud kutse täpsustustele, võiks toimuda ..** – õige: **Vastavalt meie tehtud kutse täpsustustele võiks toimuda ..**

5. *maks-* ja *tuna-*lühendi komakasutus on vaba. Soovi korral võib järgida *des-* ja *mata-*lühendi reegleid. Nt **Paul oli jälginud iga lauset,** **kaasa haaratuna kõne loogilisest arengust.** Mitu naftariiki, sealhulgas **Saudi Araabia, on öelnud, et nad ei kavatse oma tootmist vähendada,**

tegemaks ruumi Iraagile. Saamaks teada võitluse tagamaid(,) peab politsei saavutama vietnamlastega usalduslikud suhted. Polnud vaja end eriti pingutada(,) seda kõike mõistmaks. Ilma jäetuna selle maailma rõõmudest(,) lõpetas ta elu enesetapuga. Ta sõitis eskalaatoril üles(,) kahe tüseda mehe vahele kiilutuna.

Nominalisatsioon

SÜ 151 Eelnevalt käsitletud lauselühend on üsna sarnane osalausega. Tema peasõnaks on küll käändeline vorm, kuid see on siiski verbi, mitte käändsõna vorm. Selle laiendid on samasugused lauseliikmed nagu pöördelise verbivormi omad, nimelt sihitised, öeldistäited ja määrused. Vaid alus ei saa lauselühendis esineda – see kas puudub üldse või tema asemel on omastavas käändes tegijamäärus.

Sündmust väljendavaks moodustajaks võib olla ka nimisõnafraas, mille põhjaks on kas teonimi, nt *päikese tõusmine, rahvaste iseseisvumine, tubade kraamimine*, või mõni muu tegevust või protsessi väljendav deverbaalist nimisõna, nt *Juku tulek, lapse kiire areng, mehe kõrvalehüpe*. Selliseid fraase nimetatakse **nominalisatsioonideks**. Nimisõna laiendid ei ole sihitised, öeldistäited ega määrused, vaid täiendid. Need täiendid, millele lauses vastab alus või sihitis, on omastavas käändes, nt *Päike* (alus) *tõuseb* – *päikese tõusmine/tõus*. Kraamitakse *tube* (sihitis) – *tubade kraamimine*. Määrusele vastavad täiendid on määruse vormis, nt *Kõigiga kogu aeg poliitikast rääkimine hakkab juba ära tüütama*, v.a viisi- ja ajatäiend, mis võib esineda nii määrusetaoliselt määrsõnana kui ka omadussõna käändevormina, nt *vara* = *varane tõusmine*, *pikalt* = *pikk seletamine*.

Kuna nii alusele vastav täiend kui ka sihitisele vastav täiend on ühesuguses vormis, siis võib lause jääda kahemõtteliseks, nt *Poisi pesemine tegi meile nalja* – a) See, kuidas poiss peseb, tegi meile nalja, b) See, kuidas poissi pesti, tegi meile nalja. Enamasti aitab selliseid lauseid mõista kontekst. Nt *Ütlesime poisile palju häid sõnu. Meie kiitmine* (s.o kiitsime meie) *parandas ta enesetunnet*. – *Meile öeldi rohkesti tunnustavaid sõnu. Meie kiitmisel* (s.o kiideti meid) *oli aga üks väike tagamõte*. Kui kontekst mõtet ei ava, on parem omastavalist täiendit vältida. Iseasi on meelega kahemõtteline ühend. Nt näituse pealkirjas „*Masinate valitsemine*“ on masinad mõeldud nii valitsemise subjekti kui ka objektina.

Kui nominalisatsioonis on rohkem kui üks täiend, kusjuures üks neist on omastavas (*Reinu, happe*), teised aga mingis muus vormis (*majast, metallidega*), siis oleks hea asetada see teine täiend peasõna järele. Sellega välditakse soovimatut otseühendust täiendite vahel. Nt *Reinu majast väljumisel* (pole selge, kas Rein väljub majast või keegi väljub Reinu majast) – parem: *Reinu väljumisel majast; happe metallidega reageerimisel* – parem: *happe reageerimisel metallidega*.

Nominalisatsioonid on nagu osalauseid ja lauselühendeidki vaja selleks, et näidata eri tegevuste seost. Vahel kasutatakse nominalisatsioonid ka siis, kui eri tegevusi polegi. Niisugusel juhul asendatakse konkreetse tähendusega öeldisverb mingi üldise tegevustähendusega tugiverbiga (*teostama, tegelema, sooritama, läbi viima, toimuma, aset leidma, kuuluma* jms), konkreetne tegevus aga antakse edasi nominalisatsiooni kaudu. Selline **nominaalstiil** on iseloomulik kantseliidile.

HALVEM

Teostatakse ravimite stabiilsuse analüüsi.

Lehm tegeleb vasika lakkumisega.

Enamikul karusloomadel toimub karvavahetus kevadel ja sügisel.

Hääletussedelite lugemine viiakse läbi kohe pärast hääletust.

Praak kuulub ümbertegemisele.

Ettekandes leidis käsitlemist rahvusvahemuste olukord.

PAREM

Analüüsitakse ravimite stabiilsust.

Lehm lakub vasikat.

Enamik karusloomi vahetab karva kevadel ja sügisel.

Hääletussedeleid loetakse kohe pärast hääletust.

Praak tuleb ümber teha.

Ettekandes käsitleti rahvusvahemuste olukorda.

Kirjandust süntaksi kohta

- M. Erelt**, Lause õigekeelsus. Juhatused ja harjutused. Neljas, täiendatud trükk. Tallinn, 2019.
- M. Erelt, H. Metslang**, Oma või võõras? („Muutuv keel“). – Keel ja Kirjandus 1998, 10, lk 657–668.
- M. Erelt, H. Metslang (toim.)**. Eesti keele süntaks. (= Eesti keele varamu III.) Tartu Ülikooli Kirjastus, 2017. [Seal on ka ulatuslik süntaksikäsitluste bibliograafia.]
- M. Erelt, R. Kasik, H. Metslang, H. Rajandi, K. Ross, H. Saari, K. Tael, S. Vare**, Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, 1993.
- K. Mihkla, L. Rannut, E. Riikoja, A. Admann**, Eesti keele lauseõpetuse põhijooned I. Lihtlause. Tallinn: Valgus, 1974.
- H. Rätsep**, Eesti keele lihtlause tüübid. Tallinn: Valgus, 1978.
- V. Tauli**, Eesti grammatika II. Lauseõpetus. Finsk-ugriska institutionen. Uppsala: Almqvist & Wiksell. 1980.

LEKSIKOLOOGIA

Leksikoloogia mõiste

L 1 **Leksikoloogia** on keeleteaduse haru, mis uurib sõna ja sõnavara, jagunedes selle järgi sõnaõpetuseks ja sõnavaraõpetuseks.

Üldleksikoloogia uurib sõna ja sõnavara üldseaduspärasusi paljudes keeltes, **erileksikoloogia** aga ühe keele sõna ja sõnavara. Siinne käsitlus jääb eesti keele leksikoloogia piiresse.

Diakrooniline ehk **ajalooline leksikoloogia** tähendab keele sõnavara ajaloolise kujunemise uurimist, **sünkrooniline leksikoloogia** aga uurib keele sõnavaras mingiks ajalõiguks, nt tänapäevaks, kujunenud seis. Kui eesti leksikoloogias on varem domineerinud eesti ja tema sugulaskeelte sõnavara uurimine võrdlev-ajaloolisel meetodil, siis nüüdseks on tehtud rohkesti ka sünkroonilisi uurimusi. Päris võõras pole ka **kõrvutav** ehk **kontrastiivne leksikoloogia**, s.o sugulas- ja mittesugulaskeelte sõnavara kõrvutav sünkrooniline uurimine, et selgitada välja keelte sarnasused ja erinevused keelenähtuste kaupa. Neid teadmisi vajavad nii keeleõpe kui ka leksikograafia.

Leksikoloogia harud uurimisobjekti järgi on sõnasemantika, etümo- loogia, fraseoloogia, onomastika ehk nimeõpetus, sõnavara- ehk leksiko- statistika ja leksikograafia, millest tuleb juttu vastavates osades.

Sõnaõpetuse mõisteid

L 2 **Sõna**, täpsemalt: leksikaalne sõna ehk **lekseem** on tähenduse üksus, mis hõlmab sama tüve alusel moodustatud sõnavormid. Nt kogumit *jõgi, jõe, jõge, jõkke, jões, .., jõed, jõgede, jõgesid ..*, millest üks vorm valitakse sõna esindajaks – eesti käändsõnadel on selleks ainsuse nimetav ja pöörd- sõnadel *ma*-tegevusnimi. Seda esindajat kutsutakse **algvormiks** (vt M 18) ehk **võtmevormiks** (vahel ka *sõnastikuvormiks*). Kui pole tarvis täpselt eristada, siis kasutatakse *sõna* ka sõnavormi tähenduses. Muutumatu

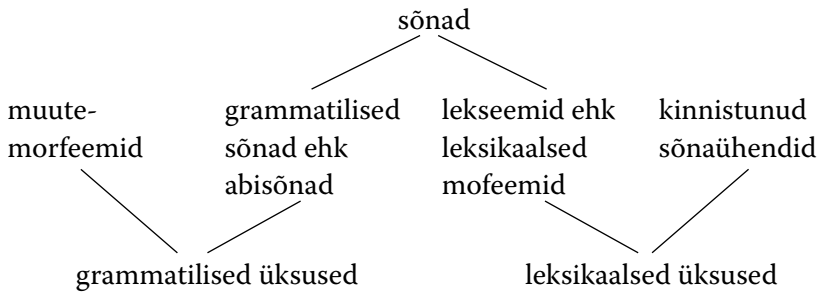
sõnadel ongi üksainus vorm, nt *homme, lõplikult, oi, lurtsti, piki*. Vähesed muutumatud sõnad esinevad kahes või kolmes vormis, nt *nässu ja nässus, alla, all, alt*.

Sõnavorm on iga grammatiline vorm, milles mingi leksikaalne sõna esineb. Nt *tegi, teen, tehakse, tehtud, oled teinud, tegemaks* .. on sõnavormid sõnast *tegema*. Sõnavorm on suurim vormiõpetuse ja vähim lauseõpetuse üksus.

Sõnavorm esineb tekstis sõnena (nt iga *tegi*, mis kuskil tekstis ette tuleb). **Sõne** on tekstisõna, s.o iga eraldi sõna tekstis. Kirjalikus tekstis on ta kahe naabertühiku (või üldse naabereraldaja) vahele jääv tähtede järjend. Seda mõistet kasutatakse eelkõige sõnavarastatistikas.

Lekseemi tüvi kannab tema mõistesisu ehk **leksikaalset tähendust**, nt 'maja', 'valge', 'ehita-' vms, sõnavormide muutetunnused aga **grammatilist tähendust**, s.o abstraktsemat tüüpi tähendusi, nt käsku, seesolu vms. Grammatilist tähendust võivad peale muuformaalsete edastada ka abisõnad ehk grammatilised sõnad, nt kaassõnad, sidesõnad jm. Seega kõik sõnad ei ole lekseemid. Lekseemide ja abisõnade piir on sujuv. Sõnavormid võivad aja jooksul muutuda abisõnadeks, st grammatilisteks üksusteks. Sellist protsessi nimetatakse **grammatiseerumiseks**. Nimisõnade grammatiseerumisega on kujunenud näiteks enamik eesti keele kaassõnu: kaassõnad (tooli) *peale, peal, pealt* on nimisõna *pea* grammatiseerunud vormid, kaassõnad (päikese) *kätte, käes, käest* nimisõna *käsi* grammatiseerunud vormid jne. Verbivormide grammatiseerumisel on saadud kaassõnad *arvates, võrreldes, alates, hoolimata, vaatamata*.

Grammatiseerumise vastandprotsess on **leksikaliseerumine**. See on nähtus, kus sõnavorm või sõnaosa omandab leksikaalse tähenduse (mõistesisu), seega muutub lekseemiks. Nimisõna kohakäändevormid võivad muutuda määrsõnadeks, nt seelik on *kortsus*, kaks sekundit liidrist *maas*. Sama võib juhtuda ka omadussõnadega, nt *hirmus* 'väga' (suur), ning verbi käändelistel vormidega, nt *elades* 'kunagi'. Leksikaliseeruda võivad ka sõnaühendid. Sõnaühend omandab uue mõistesisu, kinnistudes mingis kitsamas või ülekantud tähenduses, nt *lendav taldrük* 'ufo', *must kast* 'lennu või sõidu üksikasju salvestav automaatseade', *must hobune* 'vähe tuntud, kuid edukas võistleja', *üle kivide ja kändude* 'vaevaliselt', *pani märgi maha* 'sai hakkama millegi tähelepanuväärsega'. Lekseemi ja leksikaliseerunud sõnaühendeid ühtekokku nimetatakse **leksikaalseteks üksusteks**.

Sõna valdamine

L 3 Emakeelne kõneleja valdab kümneid tuhandeid sõnu. Sõna korrektne kasutus kõnes ja kirjas, tema aktiivne tekitamine ja passiivne mõistmine eeldavad, et inimene peab tema kohta teadma järgmist:

- 1) sõna hääldus,
- 2) sõna õigekiri,
- 3) sõna ja selle vormide moodustamine,
- 4) sõna süntaktiline käitumine, sh rektsioon,
- 5) sõna koosinemine teatud kindlate muude sõnadega, kollokatsioonid, sh fraseologismid,
- 6) sõna põhitähendused,
- 7) sõna tähendusvarjundid ja konnotatsioonid (subjektiivsed lisatähendused), k.a stiilivärving ja sobivus eri funktsionaalstiilidesse,
- 8) sõna semantilised suhted muude sõnadega, nagu sünonüümid, antonüümid (need andmed paigutavad sõna tähendusvälja või -väljadesse),
- 9) sõna suhe tähistatava välismaailma objektiga ning muude tollega seotud objektidega.

Sõnavara on koht, kus saavad kokku foneetika ja fonoloogia (1), ortograafia (2), morfoloogia (3), süntaks (4, 5), semantika ja pragmaatika (5–8) ning maailmatundmine (9).

SÕNAVARA

Sõnavara mõiste

L 4 **Sõnavara** ehk **leksika** on kõik mingisse keelde või allkeelde või ühe isiku keeletarvitusse kuuluvad sõnad ja sõnade püsiühendid kokku. Nii võime rääkida nt eesti keele sõnavarast, Reigi murraku sõnavarast, eesti ehituse sõnavarast, Friedebert Tuglase sõnavarast.

Sõnavara on keele kõige liikuvam ja muutlikum osa. Kui muutub meid ümbritsev tegelikkus, siis muutuvad ka sõnad, millega me oma tegudest ja mõtetest räägime. Sõnavara on oma ajastu peegel ja tema muutumise taga on eelkõige välised mõjurid: poliitilised, majanduslikud ja kultuurilised muutused, teaduse ja tehnika areng. Mõelgem näiteks eesti sõnavara kiirele muutumisele 1990. aastatel seoses Eesti taasiseseisvumisega. Ent sõnavara muutumise taga on ka keele arenemise seesmised mõjurid. Eesti keel on jõudnud arengujärku, kus peamiseks on saanud keele rikkus ja kus olemasolevate väljendusvõimaluste kõrvale ja asemele otsitakse uusi, paremaid. Nii vajati lühikesi sõnu sõnaühendite või pikkade liitsõnade *diplomaatiline asjaajaja, tarvitusele võetud abinõud, habemeajamisaparaat, bioloogiline mitmekesisus, valitsusväline organisatsioon* kõrvale ning leiti *asjur, meetmed, pardel, elurikkus, vabaihendus*; sooviti omasõnu võõrsõnade *ignoreerima, restaureerima, deklameerima, globaliseeruma, integreeruma, infrastruktuur* kõrvale ning loodigi *eirama, ennistama, etlema, üleilmastuma, lõimuma, taristu*.

Keele sõnavara peab ühtaegu olema nii püsiv kui ka muutuv. Keeles peavad olema mehhanismid, mis tagavad ta paindliku liikuvuse. Keel elab edasi ainult siis, kui selle kasutajatel on **keeleloome** võime – et nad tahavad ja suudavad keelt vajaduse järgi täiendada mis tahes tasandil, eriti aga anda juurde uusi sõnu.

Sõnavara rikastumise teed

L 5	ALLIKAS	VIIS	PARAGRAHV	
	eesti kirjakeel	püsiühendite moodustumine		
		liitmine (liitsõnuks)	} sõna- moodustus	
		tuletamine		SM
		otsetuletus		SM 2, 18
		tagasituletus		SM 1
		sõnale uue tähenduse andmine	L 46	
	eesti murded	siselaenamine	L 15	
		laenamine: tsitaatlaenud	O 19, L 19	
		pärislaenud	L 9–11	
	muud keeled	tõlkelaenud	L 14	
		tähenduslaenud	L 13	
		ladina ja kreeka morfeemid	L 12	
	–	tehiskeelendite loomine	L 17	

Sõnavara päritolu

L 6 **Päritolu** poolest eristatakse eesti keele sõnavaras **põlis-**, **laen-** ja **tehis-tüvesid**. Siinse ülevaate aluseks on „Eesti etümoloogiasõnaraamatu“ (2012) andmed. Iris Metsmägi, Meeli Sedrik ja Sven-Erik Soosaar on uurimiseluseks võtnud „Eesti õigekeelsussõnaraamatus ÕS 2006“ sisalduvad tüved, jättes kõrvale häälikuliselt kohanemata laentüved ja häälikuliselt kohanenud, aga uued laentüved. Selle väljajätu tõttu on tublisti väiksem nii nüüdiskirjakeele tüvede koguhulk kui ka laentüvede hulk. On kirjeldatud eesti tüvevara vanemaid kihte.

Nii etümoloogiasõnaraamatus kui ka sellele järgnenud töödes on autorid andnud põlis- ja laentüvede kihtide iseloomustused ning kihtidesse määratud kindlate ja kaheldavate tüvede loendusandmed. Seejuures on iga kihi tüvede arvu iga uue käsitlusega korrigeeritud.*

* Peale sõnaraamatu (lk 9–16) on kihtide iseloomustus kättesaadav veel autorite ühisartiklis ajakirjas Keel ja Kirjandus 2013, 5, lk 313–332, Soosaare artiklis ajakirjas Trames 2013, 17 (3), lk 273–300, ning tema väitekirja (Tartu Ülikool, 2017) ülevaateosas lk 30–33.

Siinsesse raamatusse on eesti tüvevara põliskihtide (L 7) ja laenukihtide (L 10) tabel koostatud „Eesti etümoloogiasõnaraamatu“ alusel.

Põlistüved

L 7 **Põlistüvi*** ehk **genuinne tüvi** on vana oma keele tüvi, mida pole ära tuntud kui laenu kuskilt mujalt. Neil tüvedel võib olla sugulaskeeltes vaste, mille saab tagasi viia samale algtüvele. Soome-ugri keeleteadus jagabki põlistüved kihtidesse selle järgi, missugustes keeltes või keelerühmades on neil vasted.

Eri käsitlustes on põliskihid osalt erinevad. Järgneva tabeli puhul võib arvestada, et läänemeresoome-volga kihi nimetus on ka läänemeresoome-mordva-mari kiht, kui ei tunnistata ühist volga keelerühma. Eesti(-liivi-vadja) kihi asemel on eristatud ka läänemeresoome lõunarühma tüvevara ning eesti ja tundmatu päritoluga tüvevara.

PÕLISKIHT	NÄITEID
Uurali tüvevara (kaugeimad vasted vähemalt ühes samojeedi keeles)	<i>ema, isa, kaks, kala, maa, nool, päev, silm, vask</i>
soome-ugri tüvevara (kaugeimad vasted vähemalt ühes ugri keeles)	<i>ilm, jalg, käsi, leem, lind, neli, näge(ma), söö(ma), talv, veri, öö</i>
läänemeresoome-permi tüvevara (kaugeimad vasted vähemalt ühes permi keeles)	<i>amb, jaksa(ma), kaas, kotkas, külm, lõuna, peni, rehi, sääär, äi</i>
läänemeresoome-volga tüvevara (kaugeimad vasted mari ja vähemalt ühes mordva keeles)	<i>jahva-, jumal, kaheksa, kärbes, tuum, täht, uhmer, vaher</i>
läänemeresoome-mordva tüvevara (vasted vähemalt kas ersa- või mokšamordva keeles)	<i>juur, kümme, lehm, lisa, sääsk, vaim</i>
läänemeresoome-mari tüvevara (vasted vähemalt mari keeles)	<i>haab, kevad, saar 'puu', selg</i>

* Etümoloogiasõnaraamatu autoreil on **põlistüve** asemel termin **omatüvi**. Siinses raamatus aga läheb seda terminit tarvis L 18–20 vastanduses omasõna – võõrsõna, s.o struktuurivõõruse järgi.

läänemeresoome-saami tüvevara (kaugeimad vasted saami keeltes)	<i>hõbe, ilves, jätkä(ma), küll, ligi, nina, nälg, org, põde(ma), vihm</i>
läänemeresoome tüvevara (vasted soome, isuri, karjala või vepsa keeles)	<i>eile, kiri, kõne, peenar, puus, sõna, talu(ma), udu</i>
eesti(-liivi-vadja) tüvevara (vasted liivi ja vadja keeles või esinevad ainult eesti keeles, aga laenuallikat pole ka teada)	<i>abu, jõrm, kasi(ma), kolku(ma), niiske, kaan, noomi(ma), võldas</i>

Ekspressiivne sõnavara

L 8 Eesti keelele on väga iseloomulikud onomatopoeetilised ja deskriptiivsed tüved, s.o häälikuliselt ajendatud sõnavara. On hakatud kasutama ka terminit *kõlasõnad*.

Deskriptiivne tähendab kirjeldavat ja **deskriptiivsõna** ongi sõna, milles häälikute või häälikukombinatsioonidega on seostatud mittekuuldelisi aistinguid. Nt *vilksti, jõnksti, sära, sirav, jõllama, nihkuma, võpatama, välgatama, tuksatama, läigatama*.

Kuuldeliste aistingute edasiandmine on onomatopoeetiliste ehk helijälenduslike sõnade hooleks. **Onomatopoeetiline sõna** põhineb helimatkingul või loodushääle jälendamisel. Nt *mää, kluu-kluu, pšš-pšš, klirdi, jorisema, nurruma, mürtsuma, kääksuma, pinisema*. Võivad moodustuda terved onomatopoeetilised sõnaread, mis iseloomustavad helide vähimaidki varjundeid: *sihiseb – sahiseb – sohiseb – suhiseb – sähiseb, sulin – vulin – pulin – mulin – kulin – lulin, kilin – kõlin – kulin – kolin*.

Deskriptiiv- ja onomatopoeetilistes sõnades paistab välja **häälikusümboolika** – motiveeritud seos sõna häälikulise kuju ja tähenduse vahel. Keeles on see seos üldjuhul meelevaldne (vt L 42), aga kas või eelmiste näiteridade põhjal võime näha, kuidas tähendus oleneb sõna moodustavate häälikute iseloomust (nt kõrge *i* ja madalad *a, o*). Sõnasisene konsonantühend annab edasi heli järskust, momentaansust või katkelisust, üksikkonsonant heli pidevust, monotoonsust, ühetaolist korduvust (vrd nt *platsuma* ja *pladisema, plätsutama* ja *plädistama, kolksuma* ja *kolisema, sulksuma* ja *sulisema*).

Eesti deskriptiivne ja onomatopoeetiline sõnavara on lahtine hulk, mida iga eestlane tarviduse korral vaevata täiendab. Seesuguste sõnade

loomise mallid on eestlase keeletunde sees. Huno Rätsepa andmeil on põhiline onomatopoeetilis-deskriptiivne tüvevara süngenud alles läänemeresoome algkeele aegadest peale, eriti aga eesti keele iseolemise ajal (s.o valdaval enamikul neist tüvedest ei ole vasteid kaugemais sugulaskeelis).

Keeleline laenamine

- L 9 **Laenamise** all mõistetakse teisest keelest uute keeleelementide võtmist. **Laenkeelend** ehk **laen** võib olla meie keelde võetud laenhäälik (nt *f* ja *š* eesti keeles), -liide (nt vene laen *-nik*), -tarind (nt saksa mall *saab lõpetatud*), -tüvi, -sõna, -väljend või -täendus. Siinkohal huvitab meid leksikaalsete üksuste laenamine.

Eesti keel on palju laenanud kõigilt hõimudelt ja rahvastelt, kellega tal on olnud kokkupuuteid. Hilisemal ajal on lisandunud kirjalik mõju: kirjasõna kaudu oleme mõjutusi saanud kaugemateltki rahvastelt. Tänapäeval oleme taas suuliste mõjukanalite – raadio ja televisiooni – meelevaldas, kirjalikest on juurde tulnud Internet, suhtlusvõrgustikud jms. Laensõnad on enamasti käinud koos kultuurimõjudega: oleme laenanud sõnu koos esemete ja nähtuste endiga. Ent on olnud ka psühholoogilisi põhjusi. Näiteks on liiga kanged sõnad vajanud võõraid eufemisme või on võõramaine väljendus külgetõmbavam olnud kui oma.

Laentüved

- L 10 Teisest keelest meile võetud tüved on **laentüved**. „Eesti etümoloogia-sõnaraamatus“ olevas eesti tüvevara ajaloo ülevaates on laentüved jagatud kaheks – vanemateks ja uuemateks laenudeks.

Vanemad laenud pärinevad ajast enne praegu tuntud Uurali ja indoeuroopa keelte omaette keelteks kujunemist. Need on laenatud mõnda Uurali keelte varasemasse ühisesse eelkäijasse ja saadud mõnest indoeuroopa keelte varasemast variandist. Vanematel laenudel on alati vasteid mõnes meie sugulaskeeltest.

LAENUKIHT	AEG	NÄITEID
indoeuroopa laenud	indoeuroopa keel- kond ei olnud veel harunema hakanud	<i>müü(ma), nimi, pelga(ma), sool (soola), veda(ma), vii(ma)</i>
indoiraan laenud	indoiraan haru eelkäijalt	<i>abi, iha, keder, marrask, paras, põrsas, sada, sarv, varss, vasar</i>
balti laenud	balti keelte eelkäijalt (alates II aasta- tuhandest e.m.a)	<i>aeg, hammas, hani, hein, hernes, kael, kõrs, mets, mõrsja, oinas, puder, ratas, seeme, sild, vagu, vaha</i>
germaani laenud	germaani keelte eel- käijalt (II aastatuhande lõpust e.m.a kuni IX saj-ni m.a.j)	<i>armas, juust, kaup, kuningas, puri, põld, suur, vaev, varas</i>
Skandinaavia laenud	Skandinaavia keelte eelkäijalt	<i>haju(ma), jõulud, küünal, riid, särk, tursk, tõld, vari</i>
vanavene laenud	Pihkva ja Novgorodi alade vanavene keelest (VII–XIV saj-ni)	<i>aken, lusikas, nädal, raamat, rist, saabas, turg, vaba, vaen, võlu</i>

Uuemad laenud pärinevad ajast, mil eesti keelt saab pidada juba omaette keeleks. Need on laenatud meie sugulaskeeltest sõltumatult. Laenuandjad on keeled, millega eesti keelel on olnud lähemaid kontakte.

Etümoloogiasõnaraamatu autorid nendivad, et uuemate laenude ühte või teise laenukihti määramine ei ole vahel võimalik. Nt *lahing* ja *taldrik* saavad olla kas alamsaksa või rootsi laen, *nunn* ja *reede* alamsaksa või vanarootsi, *ahv*, *klaar*, *liht(ne)*, *lärm* alamsaksa või saksa, *kelk* germaani või rootsi.

LAENUKIHT	AEG	NÄITEID
vanarootsi laenud	vanarootsi keelest (IX saj – XVI saj algus)	<i>agul, kadalipp, kirn, käru, pipar, plett, siunama</i>
rootsi laenud	rootsi keelest (XVI ja XVII saj)	<i>kroonu, lant, malm, moor, näkk, pagar, plagu, plasku, säng, vist</i>

eestirootsi laenud	eestirootsi keelest (XIII saj lõpust alates)	<i>haalama, kepp, klibu, klomp, kratt, räim, tont, viiger</i>
alamsaksa laenud	keskalamsaksa keelest (XIII saj algusest alates)	<i>amet, arst, hunt, höövel, ingel, kelm, kokk, kool, köök, paar, prii, vorst, väärt</i>
saksa laenud	ülemsaksa keelest (XVI saj keskelt alates)	<i>aabits, kamm, kett, kirss, kleit, laadung, pirn, sahtel, sink, vürts</i>
baltisaksa laenud	Baltimaade XVI–XVIII saj-l kujunenud ülemsaksa murdest	<i>aasima, jukerdama, opman, redel, sahver, sirel, traageldama, värvel</i>
vene laenud	vene keelest (XV saj-st alates), pluss Nõu-kogude aja laenud	<i>kapsas, kirka, kopikas, lootsik, majakas, munder, puravik, rubla, tubli, tõlk, vurle</i>
läti laenud	läti keelest (VIII saj-st alates)	<i>kanep, kauss, kõuts, magun, mulk (mulgi), pastel, sard, sõkal, vanik, viisk</i>
soome laenud	soome keelest (XIX saj lõpust alates)	<i>aare, anastama, julm, lakkama, masendama, raev, reibas, sünge, uljas, vaist, vihjama</i>

Soome laenude puhul tuleb arvestada, et laenatud sõnade arv on vähemalt 800, kuid suur osa neist on tuletuslaenud, mille tüved olid eesti keeles juba varem olemas. Muudest laenudest erinevalt on enamik soome laene teadlikult eesti kirjakeeles kasutusele võetud, eelkõige keeleuuenduse ajal XX saj esimesel veerandil. Üksikute sõnade kaupa on neid lisandunud ka hiljem, nt *kilb, mehu, romu, reka*.

Vene laene tuli eesti keelde üsna palju juba tsaariajal, eriti hulganisti aga Nõukogude Liidu ajal 1940–1990. Peale rohke ühiskondlik-poliitilise sõnavara lisandus igapäevase elu sõnu ja paljude alade termineid, nt *bolševik, kulak, politruk, perestroika, tupik, sambo, maika, botikud, loodotškad, rassolnik, seljanka, pelmeen, kissell, nastoika, beluuga*. Selleaegse sõnavarakihi iseloomulikud jooned on: a) palju kõnekeelseid laene, mis ei pääsenud kirjakeelde, nt *davai, pakaa, natšai, halturtšik, ment, putjovka, pakazuhha, trussikud*; b) palju tõlkelaene, mille hulgest enamiku moodustavad vene keele kaudu ülevõetud kaudlaenud, sh eksotismid

(L 21), nt Kesk-Aasia ja Kaukaasia maade keeltest. See Nõukogude-aegne uus laenukiht jääb etümoloogiasõnaraamatu huviorbiidist välja.

Niisamuti ei käsitle etümoloogiasõnaraamat **inglise laene** kui kõige uuemat laenukihti (ainult artikkel *vutt* 'jalgpall'). Inglise keelest hakkasid laenud tulema XX saj algul, eelkõige mitme spordiala (nagu jalgpall, tennis, poks) meile levimisega seoses. Tasapisi tuli laene ka Vene ajal, seitsme- ja kaheksakümnendail ning edasi Eesti iseseisvuse kolmel aastakümnel on Briti ja Ameerika inglise sõnu tulnud juba tulvana (vt näiteid L 11).

Kõige lõpuks nimetagem veel mõned huvitavad laenud muudest keeltest: *jaana-* (*jaanalind*, heebrea), *jospel* (jidiš), *manguma* (mustlaskeel), *nulg* (mari), *velmama* 'taaselustama' (ersamordva).

Otse- ja kaudlaenud

L 11 Teisest keelest vahetult, ilma kolmanda keele abita laenatud keelendid on **otselaenud**. L 10 toodud laenukihtide näited olidki otselaenud. Peale nende on eesti keeles rohkesti otselaene veel **inglise** keelest ja nende arv kasvab praegu kiiresti: *bagi, beebi, bitt, bokserid, broiler, disain, džiinid, finiš, kantri, kart, koomiks, lift, luuser, meik, miiting, mikser, motell, poks, pubi, rokk, räpp, soul, sport, start, tennis, tiim; blogi, droon, fitness, hip-hop, lobi* 'kuluaaripoliitika', *muffin, selfi, veeb, vegan, vrapp, äpp* jt.

Teisest keelest mingi kolmanda keele (vahenduskeele) vahendusel laenatud keelendid on **kaudlaenud**. Nt *admiral* < sks *Admiral* < pr *a(d)miral* < ar *emir-al-bahr* (*admirali* oleme laenanud araabia keelest prantsuse ja saksa keele vahendusel).

Varem vahendasid meile laensõnu eelkõige saksa ja vene keel. Praegu on suur vahendaja inglise keel. Sedakaudu oleme saanud nt laenud *karri* (ingl *curry* on algselt pärit tamili keelest) ja *avokaado* (ingl *avocado* on hispaania k kaudu saadud nahuatelt, kelle asualadel avokaadopuu viljade kasutamine alguse sai).

Araabia keel on peale *admirali* lähtekeeleks olnud veel järgmistel eesti keelde jõudnud kaudlaenudel: *algebra, alkeemia, alkohol, alkoov, aprikoos, arsenal, artišokk, banaan, fakiir, haarem, hašiš, kaabel* (algtähendus 'puri'), *keemia, kohv* (Kaffa kuningriik), *koraan, lauto, magasin, moka* (linnanimi Moka), *riis* 'paberi mõõtühik', *safran, siirup, sohva, sultan, taara, tambu(u)r, tariif, burka* 'islamiusuliste naiste rüü', *hidžaab* 'pea-rätik', *nikaab* 'näorätik', *kuskuss* jt.

Hispaanialähtesi sõnu eesti keeles: *karamell, mandariin* ‘üks puuvilju’, *paraad, plaatina, sigar* (hisp keelde tulnud maiadelt), *šokolaad* (hisp keelde tulnud asteekidelt), *vanill; paella, tapad*.

Prantsuselähtesi sõnu: *ateljee, briljant, hasart, kompliment, odekolonn, paraad, parfüüm, parkett, puljong, restoran, sarm, sommeljee*.

Itaalialähtesi sõnu: *karussell, kassa, kastan, klarnet, kompass, kontor, kuppel, rakett, salat, salong, tapeet, valuuta; barista, brokoli, late, pesto, rukola, tiramisu*.

Heebrealähtesi sõnu: *aamen, manna, messias, sahkerdama*.

Türgilähtesi sõnu: *kaaviar, kaftan, kiosk*.

Pärsialähtesi sõnu: *jasmiin, karavan, muskus, muumia* (algtäendus ‘vaha’), *spinat, tiiger*.

Hiinalähtesi sõnu: *kaoliin, satään, soja, taifuun, tee*.

Jaapanilähtesi sõnu: *harakiri, ikebana, kakuam, karaoke, karate, origami, sudoku, suši, tofu*.

Rahvusvahelised sõnad

L 12 Kui sõnad on tuntud paljudes maailma või vähemalt ühe kultuuriareaali keeltes, siis nimetatakse neid **rahvusvahelisteks sõnadeks** ja eesti keelde on neid laene vahendanud ennekõike saksa, vene ja inglise keel.

Räägitakse palju, kui kasulikud on niisugused ühtemoodi sõnad. Olgem aga siiski ettevaatlikud: pahatihti langeb sõna väliskuju küll kokku, aga tähendus on keeliti eksitavalt erinev. Nt *abiturient* tähendab meil ‘keskkooli viimase klassi õpilane’, aga vene keeles ‘kõrgkooli vm õppeasutusse astuja, kellel keskkool juba seljataga’. *Dekoratsioon* tähendab eesti keeles ‘1. vaateakende, ruumide vm kaunistus ning kujundus; 2. teatris: lavakujundus või selle osa’; prantsuse samakujulisel sõnal *décoration* on lisaks sellele veel tähendus ‘aumärk, orden’. Inglise *control* on ‘juhtimine; reguleerimine; võim; enesevalitsemine’ ja lõpuks ka ‘kontroll’. Usutavate rahvusvaheliste sõnadena paistavad eesti *bensiin* ja *petrool*. Ent tegelikult on nii, et kui eestlane vajab *bensiini*, siis tuleb tal Inglismaal öelda *petrol*, USA-s *gas* või *gasoline* ja Prantsusmaal *essence*. Kui aga peaks huvitama *petrool* (ehk *petrooleum*), siis tuleb Inglismaal küsida *paraffin*, USA-s *kerosene*, Prantsusmaal *pétrole*. Rahvusvahelistena ei ole kasutatavad isegi suuremad arvsõnad (kõrgemate järguühikute nimetused) *biljon* ja *triljon*, sest vastavalt järguühikute astmikule võib neil olla erisugune tähendus.

Seesuguseid rahvusvahelisi sõnu, mille tähendus on eri keeltes erisugune, on nimetatud **virvasõnadeks**.

Kõige harilikumad meie kultuuriareali rahvusvahelise leksika lähtekeeled on olnud vanakreeka ja ladina keel. **Vanakreekast** pärinevad nt *apteek*, *ingel*, *kaart* (alg tähendus 'papiüürusleht; kirjutis'), *kips*, *orel*, *paragrahv*, *piibel*, *piiskop*, *prohvet*. Tänapäeva sõnaloomes seisukohalt on olulisem, et sealt on pärit hulk aktiivseid morfeeme (tüvesid, eesliiteid ehk prefikseid, pooleesliiteid ehk prefiksoide, järelliiteid ehk sufikseid, pooljärelliiteid ehk sufiksoide). Järgnevalt näiteid vanakreeka prefiksiste, prefiksoidide ja sufiksoidide kohta:

- a-**, täishääliku ees **an-** (väljendab eitust, millegi puudumist) *a/moraalne*, *a/poliitiline*, *an/onüümne*
- aero-** (aër 'õhk') *aero/foto*, *aero/sool*
- agro-** (agros 'põld') *agro/noomia*, *agro/keemia*, *agro/tehniline*
- anti-**, täishääliku ees **ant-** (anti 'vastu-, vastas-, vastand-') *anti/biootikum*, *anti/früis*, *anti/staatik*, *anti/paatne*, *ant/onüüm*, *ant/agonistlik*
- astro-** (astron 'täht') *astro/noom*, *astro/füüsika*, *astro/ühik*
- auto-** (autos 'ise') *auto/gramm*, *auto/didakt*, *auto/kraatlik*
- biblio-** (biblion 'raamat') *biblio/graaafia*, *biblio/fiil*, *biblio/kirje*
- bio-** (bios 'elu') *bio/loogia*, *bio/jäätmed*, *bio/rütm*, *bio/sfäär*
- deka-** (deka 'kümme') *deka/liiter*, *dek/aad*
- demo-** (dēmos 'rahvas') *demo/graaafia*, *demo/kraat*
- di-** (dis 'kaks korda') *di/lemma*, *di/oksiid*
- dia-** (dia 'läbi, laiali, lahku') *dia/positiiv*, *dia/meeter*
- disko-** (diskos 'ketas') *disko/teek*, *disko/rütm*
- droom** (dromos 'jooks') *auto/droom*, *velo/droom*, *kordo/droom*
- düs-** (dys-, väljendab häiret, riket, raskust, puudulikkust) *düs/graaafia*, *düs/pepsia*, *düs/troofia*
- epi-** (epi 'juures, peal, pärast, üle, vastu, järel') *epi/goon*, *epi/loog*, *epi/tsenter*, *epi/teel*
- etno-** (ethnos 'rahvas') *etno/graaafia*, *etno/lingvistika*, *etno/muusika*
- eu-** (eu- 'hea, ilus, meeldiv') *eu/foonia*, *eu/femism*, *eu/stress*
- fiil** *esto/fiil*, *biblio/fiil*
- fiilia** *esto/fiilia*, *biblio/fiilia*
- filo-**, **fil-** (phile 'armastan') *filo/kartia*, *filo/soofia*, *fil/harmonia*
- fono-** (phōnē 'häälik, heli') *fono/teek*, *fono/loogia*, *fono/lukk*
- fon** *tele/fon*, *magneto/fon*, *ksülo/fon*
- foonia** *kako/foonia*, *stereo/foonia*, *kvadro/foonia*
- geo-** (gē 'maa') *geo/graaafia*, *geo/füüsika*, *geo/poliitiline*, *geo/peitus*
- graaf** (graphō 'kirjutat') *kardio/grAAF*, *karto/grAAF*
- graaafia** *bio/graaafia*, *orto/graaafia*, *krüpto/graaafia*

- grafo-** (vt üle-eelm) *grafo/loogia, grafo/maan, grafo/projektor*
-gramm (gramma 'kirjutis') *auto/gramm, fono/gramm, kardio/gramm*
heksa- (hex 'kuus') *heksa/eeder, heksa/gonaalne, heksa/meeter*
hekto- (hekaton 'sada') *hekto/graaf, hekto/liiter*
helio- (hēlios 'päike') *helio/teraapia, helio/tsentriline*
hepta- (hepta 'seitse') *hepta/goon, hepta/meeter*
hetero- (heteros 'teine, muu') *hetero/geenne, hetero/seksuaalne*
homo- (homos 'sama, võrdne') *homo/foonia, hom/onüüm, homo/seksuaalne*
hüdro- (hydōr 'vesi') *hüdro/loogia, hüdro/energia, hüdro/turbiin*
hügro- (hygros 'niiske') *hügro/meeter, hügro/skoopiline*
hüper- (hyper 'üle, liig') *hüper/toonia, hüper/aktiivsus, hüper/trofeeruma*
hüpo- (hypo 'alla, all') *hüpo/toonia, hüpo/vitamiinos, hüpo/teek*
kilo- (chilioi 'tuhat') *kilo/meeter, kilo/gramm*
kosmo- (kosmos 'maailm') *kosmo/naut, kosmo/poliit, kosmo/visioon*
-kraat (väljendab isikut, vt järgm) *parto/kraat, pluto/kraat*
-kraatia (kratōs 'võim') *demo/kraatia, tehno/kraatia*
krono- (chronos 'aeg') *krono/loogia, krono/meeter*
kseno- (xenos 'võõras') *kseno/foobia, kseno/gaamia*
logo- (logos 'sõna') *logo/peedia, logo/tüüp*
-loog (väljendab isikut, vt järgm) *bio/loog, geo/loog, teo/loog*
-loogia (logos 'sõna') *astro/loogia, filo/loogia, psühho/loogia*
makro- (makros 'pikk, suur') *makro/kosmos, makro/majandus, makro/organism*
-meeter (metron 'mõõt') *baro/meeter, takso/meeter, senti/meeter*
-meetria (metreō 'mõõdan') *geo/meetria, tele/meetria*
mega- (megas 'suur') *mega/herts, mega/bait, mega/fon*
melo- (melos 'laul, viis') *melo/draama, melo/maan*
meta-, täishääliku ees **met-** (meta- 'järel, vahel, koos, ümber') *meta/keel, meta/morfoos, meta/tees, meta/foor, met/onüümia*
metro- (metron 'mõõt') *metro/loogia, metro/noom*
mikro- (mikros 'väike') *mikro/floora, mikro/skoop, mikro/protssessor*
mnemo- (mnemos 'mälu') *mnemo/tehnika, mnemo/turniir*
mono- (monos 'ainus') *mono/graafia, mon/okkel, mono/heli*
nano- (nānos 'kääbus', ühikutes märgib miljardikku) *nano/meeter, nano/plankton, nano/tehnoloogia*
narko- (narkē 'kangestus') *narko/maan, narko/maffia, narko/äri*
nekro- (nekros 'surnud') *nekro/loog, nekro/foobia*
neo- (neos 'uus') *neo/realism, neo/liitikum, neo/nats*
-noom (väljendab isikut, vt järgm) *agro/noom, astro/noom*
-noomia (nomos 'tava, seadus') *ergo/noomia, gastro/noomia*
paleo- (palaios 'vana') *paleo/liitikum, paleo/botaanika, paleo/dieet*
para- (para 'kõrval, juures, vastu; väär') *para/doks, para/meeter, para/noia, para/psühholoogia, para/militaarne*
pato- (pathos 'kannatus') *pato/loogia, pato/anatoom*
penta- (pente 'viis') *penta/loogia, penta/goon*

- peri-** (peri 'üंबर, lähedal, juures') *peri/fraas, peri/gee, peri/skoop*
- pneumo-** (pneuma 'õhk') *pneumo/vasar, pneumo/transport*
- polü-** (poly 'palju') *polü/foonia, polü/glott, polü/graaafia*
- pseudo-** (pseudēs 'vale') *pseud/onüüm, pseudo/sein, pseudo/teadus*
- psühho-** (psychē 'hing') *psühho/analüüs, psühho/farmakon, psühho/loogia, psühho/trauma*
- seismo-** (seismos 'maavärisemine') *seismo/loogia, seismo/jaam*
- skoop** (skopeō 'vaatan') *mikro/skoop, tele/skoop*
- skoopia** (väljendab ala, vt eelm) *gastro/skoopia, horo/skoopia*
- stereo-** (stereos 'ruumiline') *stereo/meetria, stereo/fooniline, stereo/plaat*
- sün-, süm-, süü-** (syn- 'koos-, kaas-, ühis-') *sün/kroonne, sün/onüüm, süm/bioos, süm/foonia, süm/meetria, süü/logism*
- teek** (thēkē 'hoidla, kast') *karto/teek, disko/teek*
- tehno-** (technē 'kunst, meisterlikkus') *tehno/talitus, tehno/võrgud, tehno/loogia*
- tele-** (tēle 'kaugele, kaugel') *tele/gramm, tele/paatia, tele/viisor*
- termo-** (thermos 'soe') *termo/meeter, termo/staat, termo/karp, termo/pesu*
- tetra-** (tettares 'neli') *tetra/loogia, tetra/pakend*
- tri-** (tri- 'kolm-, kolmik-') *tri/loogia, tri/ennaal*
- öko-** (oikos 'maja, elamu') *öko/loogia, öko/süsteem, öko/kriis, öko/dukt*

Ladina päritolu vanad kaudlaenuid on eesti keeles *altar, kabel, korter, materjal, meister, mood, müür, noot* (noodi), *oksjon, plaan, protsent, punkt, tempel, tohter, vigur, vorm, vundament* jt; uus on nt tuletis *arborist* 'puuhooldaja'. Ning ladina keelgi on paljude aktiivsete prefiksite, prefiksoidide ja sufiksoidide läte:

- akva-** (aqua 'vesi') *akva/arium, akve/dukt, akva/langist*
- audio-** (audio 'kuulen, kuulan') *audio/visuaalne, audio/meeter, audio/giid*
- bi-** (bis 'kaks korda') *bi/seksuaalne, bi/polaarne, bi/noom*
- de-**, täishääliku ees **des-** (väljendab eemaldamist, eraldamist, vastupidiseks muutmist) *de/gaseerima, de/mobiliseerima, de/gradeerima, des/armeerima, des/odorant, des/orienteerima*
- detsi-** (decem 'kümme', märgib kümnendikku) *detsi/liiter, detsi/meeter*
- dis-** (dis- 'lahku, vastu, eba-') *dis/harmonia, dis/kvalifitseerima, dis/proportsioon*
- eks-** (ex 'välja, ära; endine, pärast') *eks/matrikuleerima, eks/liibris, eks/port, eks-president*
- ekvi-** (aequus 'võrdne') *ekvi/valentne, ekvi/libristika*
- in-**, ka **il-**, **im-**, **ir-** ('sisse, sees; mitte-, eba-') *il/legaalne, im/migrant, in/variantne, ir/ratsionaalne*
- infra-** (infra- 'all') *infra/heli, infra/punane, infra/struktuur*
- inter-** (inter- 'vahel, hulgas') *inter/natsionaalne, inter/meedium, inter/lingvistika*

- ko-, kol-, kom-, kon-** (cum 'koos-, kaas-, ühis-') *ko/eksistents, kol/lektiiv, kom/-mutaator, kon/spiratsioon*
- kontra-, kontr-** (contra 'vastu, vastane, vastas-') *kontra/diktoorne, kontr/revolutsioon, kontra/mutter*
- kvadro-** (quattuor 'neli') *kvadro/foonia, kvadro/salvestus*
- maksi-** (maximus 'suurim') *maksi/mantel, maksi/mood*
- manu-** (manus 'käsi') *manu/faktuur, manu/skript*
- milli-** (mille 'tuhat, märgib tuhandikku) *milli/meeter, milli/gramm*
- mini-** (minimus 'vähim') *mini/arvuti, mini/golf, mini/seelik*
- multi-** (multus 'palju, mitu') *multi/miljonär, multi/tsüklon*
- plaan** (plānum 'pind') *bi/plaan, delta/plaan, tri/plaan*
- post-** (post 'päras') *post/modernism, post/skriptum*
- pre-** (prae 'enne-, ette-, esi-, eel-') *pre/sident, pre/tsedent*
- pro-** (pro 'ees-, eel-, eest-, ette-; abi-, ase-') *pro/aktiivne, pro/tsent, pro/seminar, pro/noomen, pro/rektor*
- radio-** (radio 'kiirgan') *radio/aktiivne, radio/meeter*
- re-** (re- 'taas, uuesti, tagasi') *re/konstrueerima, re/noveerima, re/animatsioon, re/start*
- retro-** (retro 'tagasi, tagurpidi') *retro/spektiivne, retro/film, retro/viirus*
- senti-** (centum 'sada, märgib sajandikku) *senti/meeter, senti/liiter*
- sub-** (sub- 'lähis-, alam-, all-, ala-') *sub/troopiline, sub/ordinatsioon, sub/produkt, sub/kultuur, sub/tiiter*
- super-** (super- 'üle-, peal-, ülem-, üli-') *super/intendent, super/latiiv, super/staar*
- trans-** (trans- 'üle, läbi, taga') *trans/formeerima, trans/litereerima, trans/portöö; trans/alpiinne*
- tsiid** (caedo 'tapan') *geno/tsiid, herbi/tsiid, insekti/tsiid*
- ultra-** (ultra 'peale, pärast; üle') *ultra/violetne, ultra/heli, ultra/parempoolne*
- uni-** (ūnus 'üks') *uni/fitseerima, uni/polaarne*
- video-** (video 'vaatan, näen') *video/kaamera, video/salvestus, video/projektor*

Kreeka, ladina jm võõrjärelliited ehk võõrsufiksids vt SM 44.

Põhjalikum võõrkomponentide loetelu on Ülle Viksi „Väikeses vormisõnastikus“ Tallinn, 1992.

Osa neist kreeka ja ladina morfeemidest võivad eesti keeles esineda ka iseseisvate sõnadena, nt *auto, dia, disko, homo, mini, porno, retro, stero, super, teek, ultra, video, dokk* (argikeeles 'dokumentaalfilm või -sari'). Mõnel juhul saab rääkida uue morfeemi tekkest, nt *aku* (ld verb *accumulo* koosneb osistest *ad + cumulo*), *info* (ld verb *informo* koosneb osistest *in + formo*), *kopter* (heliko + pter, mis koosneb kr osistest *helix + pteron*).

Sõna, mille osad pärinevad eri keeltest, on **hübriidsõna**. Nt *bio/relv* (kr + ee), *disko/õhtu* (kr + ee), *fono/lukk* (kr + ee), *hüdroturbiin* (kr + ld), *kemo/kindel* (kr ja ld + ee), *kemo/laser* (kr ja ld + ingl), *akva/lang* (ld + ingl)

lung 'kops'), *eks/abikaasa* (ld + ee), *mono/etendus* (kr + ee), *tehno/keskus* (kr + ee), *öko/toode* (kr + ee). Kunagi keeleteadlased taunisid selliseid segaverelisi sõnu, kus võõrprefiksoid on liidetud omatüve ette. Tänapäeva risti-rästi suhtlevas maailmas on need aga sagedased ja loomulikud. Oleme neid ise teinud ja laenanud.

Ebaloomulik on aga võõrsufiksi või -sufiksoidi liitmine omatüve järele. Nt on väärad sõnad *arvutiseerima*, *rühmoid*, *veaskoop* (vrd *defektoskoop*). Iseasi on mõned argikeele sõnad, mille puhul teeb nalja just seda sorti tuletamine (nt *tagumentum*, *viinuška*, *kurblich*, *plärafon* 'reproduktor').

Tähenduslaenud

- L 13 Siiani on kõne all olnud sõnakestade laenamine koos sama või muutunud tähendusega (pärislaenud), aga laenatakse ka tähendusi üksi. See laenuvõimalus on peidetum: võetakse emakeeles käibiv sõna, andes sellele teise keele eeskujul juurde uue tähenduse – **laentähenduse**. **Tähenduslaenud** on nt (filmi)*täht* (Ameerika ingl), *kuumad* uudised, *rohelist* 'keskkonnakaitsjad', *sinisilmne* 'naiivne, kergeusklik' (sm sõna *sinisilmäinen* piltliku tähenduse järgi). Ähmastumas on täpne sõna *täna*, millele on juurde laenatud tähendus 'praegu' (*Täna* on kunstisaade kavas iga nädal), sest vene sõnal *сегодня* ja inglise sõnal *today* on ka see tähendus. Meie keelekasutust on omajagu mõjutanud veel seegi, et Soome keelekorralduse vastumeelsusest hoolimata on sealgi ähmastunud sõna *tänään* tähendus.

Nagu keelelised laenud üldse, võib ka tähenduslaenud jagada tarbetuks ja tarvilikeks. *Täna* kuulub esimeste hulka, aga mõnigi vaimukas laen on meil teretulnud. Nt *säutsuma* tähendab eesti keeles 'heledalt, lühidalt, teravalt häälitsema' (väikesed linnud ja tüdrukud säutsuvad). Inglise keeles on see *tweet* ning kui inglise sõnale lisandus tähendus 'Twitteris lühisõnumeid postitama', siis laenasime selle ka sõnale *säutsuma*.

Väga paljudel juhtudel võib täheldada, kuidas vana konkreetse tähendusega sõna on võõra eeskjuu järgi uue, abstraktse tähenduse saanud. Seejuures polegi vajadust viidata ühele lähtekeelele: samalaadset väljendust võib kohata mitmes Euroopa keeles. Nt *avada* koosolek, *äratada* kahtlust, *ajada* asja, *langeda* kiusatusse või pattu, *toetuda* faktidele, raa-*mat ilmub*, *jooksvad* asjad, *ümmargune* summa, *terav* pilk, *tippsaavutus*, *tipptase*, teede- või telefonivõrk. Iga kord ei saa päris kindel olla, kas üldse

on tegemist teise keele mõjuga. Võimalik on ka oma keele sisene areng konkreetselt tähenduselt abstraktsele.

Praegusajal jäävad uued laentähendused eriti kergesti külge võõrsõnadele. Uute mõistete märkimiseks on see loomulik: *foorum* on nüüd ka 'uudisegrupp, jututuba vm keskkond mõttevahetuseks võrgus', *skvotter* sai lisaks tähenduse 'mahajäetud hoone õigusvastaselt hõivanu'. Aga tarbetu on öelda *massilise, laus-* ehk *lausalise* asemel *massiivne*, sest inglise sõnal *massive* on niisugune tähendus.

Varasemast on omaette kiht need võõrsõnad, mis omandasid uue tähenduse pool sajandit kestnud Nõukogude ajal. Nt *aspirant* 'teadustööks valmistuja' (varem: ohvitserikutse taotleja), *organid* 'riikliku julgeoleku ametkond', *sekretär* 'juhtiv parteitegelane kommunistliku partei algorganisatsiooni sekretärist partei peasekretärini välja', *transport* 'veok või sõiduk' (varem: veondus).

Tõlkelaenud

L 14 Väga suure sõnavarakihi moodustavad **tõlkelaenud**. Need on liitsõnad või sõnaühendid, harvemini tuletised, mis on teisest keelest sõna-sõnalt või morfeem-morfeemilt tõlgitud ja millel on samast laenatud tähendus. Nt *raamatupidaja* (sks *Buchhalter*), *jõuvanker* 'mootorsõiduk' (sks *Kraftwagen*), *eeskuju* (sks *Vorbild*), *ajaviide* (sks *Zeitvertreib*), *peavaht* (sks *Hauptwache*), *pinanurk* (vn *красный уголок*), *teenistuja* (vn *служащий*), *kergetööstus* (vn *легкая промышленность*), *mustatööline* (vn *чернорабочий*), taimenimed *kogelejarohi* (vn *икотная трава*), *võtmehein* (vn *ключ-трава*), *katkijuur* (sks *Pestwurz*). Heinrich Stahli 1637. aasta saksa-eesti sõnastiku rohketest tõlkelaenudest on nüüdise keeles püsima jäänud sadakond, sh *maavärisemine*, *vesivill*, *jumalakartlik* (sks *gottesfürchtig*), *sõrmkübar*.

Nõukogude ajal valgus meile vene keelest hulgaliselt ideoloogilist sõnavara. Vene keele suurelised fraasid jõudsid eesti keelde tõlkelaenuliste sõnaühenditena või liitsõnadeks kokkupanuna. Nt *ideelis-poliitiline kasvatus*, *näitlik agitatsioon*, *sotsialistlik võistlus*, *seltsimehelik kohus*, *rahvamalev*, *kultuuripalee*, *tööpaatos*, *töövalve*, *vennasvabariik*. Sõnavara seda osa vt ka: Uno Liivaku „Väike soveti keele sõnaraamat“ Tallinn, 2008.

Praegusajal on suur osa uutest eesti liitsõnadest tõlkelaenud, mille idee on pärit inglise, vahel ka soome vm keelest. Nt *seebiooper* (ingl

soap opera) ehk *seebikas*, *müügijuht* (sm *myyntipäällikkö*), *rahapesu* (ingl *money laundering*, sm *rahanpesu*), *varimajandus* (vn *теневая экономика*, ingl *shadow economy*), *tänavatoit* (ingl *street food*), *mugavustsoon* (ingl *comfort zone*), *kepikõnd* (sm *sauvakävely*), *lähisuhtevägi-vald* (sm *lähisuhdeväkivalta*). Tõlkelaenulised tuletised on harvad, nt sm *paholainen* – ee *pahalane*.

Sõnavara kiire uuenemise käigus juhtub paraku sedagi, et hakkab levima mõni oskamatu tõlge, tähttäheleline tõlkelaen seal, kus saame väljenduda paremini. Nt ingl *double standard* on *kaksikmoraal* (mitte topeltstandard), *job interview* on *töövestlus* (mitte tööintervjuu), *virgin olive oil* on *külmpressi oliiviõli* (mitte neitsioliiviõli), sm *vettähylkivä* on *märgumatu* (mitte vetthülgav).

Tõlkelaenude hulgas on rohkesti fraseologisme, nt saksa keelest pärinevad *jõusse astuma* (in *Kraft treten*), *korstnasse kirjutama* (*etwas in den Schornstein ~ in den Rauchfang schreiben*), *läbi lillede* (aga saksa keeles ainsus *durch die Blume*). Mitmes keeles on tuntud ja meile tuleku teed raske määrata: *juuksekarva otsas rippuma* (vrd ingl *hang by a single hair*, sks *einem Faden hängen*, vn *висеть на волоске ~ ниточке*) ja *vapakuradi tosin* (vrd vn *чертовая дюжина*, sm *pirun tusina*, läti *velna ducis*, sks *Teufelsdutzend*).

Väga palju on tõlkelaene oskussõnavaras, kuigi harilikult on raske täpselt väita, kas tegemist ongi tõlkelaenuga või on eri keeltes lihtsalt samalt aluselt motiveeritud terminid, nt *pooljuht* (sm *puolijohde*, sks *Halbleiter*, vn *полупроводник*, ingl *semiconductor*, pr *sémiconducteur*), *sisepõlemismootor*, *kaabeltelevisioon*, *kaugotsing*, *kehakeel*, *mikrolaineahi*, *rakendus-uuring*, *tiivirakk*.

Rohkesti tõlkelaene tõi eesti oskussõnavarra J. V. Veski. Tema vahendatud on nt *soojalembene* bioloogias (kr *thermophilos*), *hulktahukas* matemaatikas (kr *polyedron*), *vilikasutus* (ld *ususfructus*) ja *käendus* (vn *порыка*) õigusteaduses, *taandareng* (sks *Rückbildung*) ja *kaljukass* (norra *fjellfross*) zooloogias. (Viimast on nüüd hakatud nimetama ka põlissõnaga *ahm*.)

Siselaenud

L 15 Laenamise mõistet natuke laiendades saame rääkida ka laenudest ühe keele sees. Murdest kirjakeelde või ühest murdest teise võetud laenkeelendeid nimetatakse **siselaenudeks**.

Nii J. Aavik kui ka J. V. Veski tõid rohkesti murdesõnu kirjakeelde. J. Aaviku toodud on nt *almus, kihk, kääbus, liud, lõust, läte, menu, perv, leebe, too, hajuma, kaikuma, lammutama, lebama, mainima, peibutama, sebima, viipama, äsja, meeleldi, ent*. Kodumurdest tegi ta kogu eesti rahvale tuttavaks nt sõnad *abajas, imal, jöhker, kipakas, rehala, tarima, ülle, üll, ült*.

J. V. Veski laenas murdest kirjakeelde hulga sõnu, kusjuures mitmed neist jõudsid üldkirjakeelde oskuskeele kaudu. Asta Veski on loendanud, et 1920–35 töötanud terminoloogiakomisjonides rakendati J. V. Veski kaastegevusel oskuskeele eri aladel kokku üle 1000 murdesõna, võttes neid nii Wiedemanni sõnaraamatust kui ka otse murdekeelest. Nt majandus – *jäätmed, kütus, luna, lõiv, näit, rahvastama, vahendama, vajak*; õigus – *aeguma, hagelema, orb*; ajalugu – *kari* (kari), *põlustama, sarg* (sara); arhitektuur – *riisk* (riisa), *rinnatis, uuk*; matemaatika – *haar, jada, muut* (muudu), *seos, ulatuma, ühtima*; füüsika – *märgama, tahke, tahkuma*; keemia – *hüüve* (hüübe), *lõhustama*; tehnika – *kile, liigend, noolutama*; zooloogia – *hõõtsik, ingerjas, kullas, kõõlus, nugiline, nugima*; botaanika – *alss, enelas, kogrits, pilvik, astel, kida, oga*; metsandus – *toim* (toime), *tüü, välu*; geograafia – *kohr, kõnnumaa, laamjäa, maaroom, mõhn*. Päris tavaline oli ka kord juba rakendatud oskussõnade rändamine ühe eriala keelest teise.

Vahel tuli J. V. Veskil murdesõnu mugandada, et need eesti kirjakeelde nii vormilt kui ka sisult sobiksid, nt murdesõna *tsälk* > kirjakeeles *sälk*, *pütel* > *püdel*, *kehtama* või *kähtama* > *kehtima*, *nugilesed* 'kontvõõrad' > *nugiline* 'parasiit', *maage* (maake) 'rauda sisaldav vesi soos' > *maak* 'metalli või kasulikku mineraali sisaldav mineraalaine', *kullas* 'konnapoeg' > *kullas* 'kahepaikse vastne', *redu* 'katuse ja kambrikulae vaheline ruum vanemas eesti elumajas' > *rõdu*.

Villem Grünthal-Ridala on eesti kirjakeelde toonud nt sellised praegu üldkasutatavad sõnad nagu *agu, halama, halvama, palang, sööst, sööstma, ulgumeri, saalima, terendama, vakatama, võluma, hõrk, kalkvel, pigemini, enneaegu, pälvima, räme, valem, vilgas, üsk*.

Murdetüvesid ja -sõnu on aga kirjakeelde soovitatud lähiaegadelgi. Nt *hola* 'folk, folkmuusika', *laus-* (*lauskülv, -niisutus, -tõrje, lausriie* jt),

lõit (lõida) 'suhtlusvahend, kommunikatsioonivahend' (*lõitma, heli-, massi-, trükilõit*), *madel* (*madelauto* 'tavaline liikumatu kastiga veoauto'), *meere* 'viir, triip, jutt', *sidus* 'tihedalt seotud' (*siduseriala, -ettevõte, -käitis, -tehas*), *põkk* (põku) 'otsakuti ühendamine, otsakuti ühendamise koht' (ja *põkkama, põkkuma*), *tävi-* 'täispuhutav, täispumbatav' (*tävimänguasi, -mööbel, -paat ja tävima*), *kiip* (*kiipkaart, kiibistama*).

Peale kohamurrete võivad kirjakeelde ainekudest ka sotsiaalsed murded, s.o eri ühiskonnarühmitiste keeled. Eesti kirjakeel on võtnud omaks slängituletise *pastakas*, *närimiskummi* kõrvale tuli *näts*, *limonaadi* kõrvale *limps*. Slängi kaudu jõudis kirjakeelde soome laen *romu*.

Oskuskeelde on tulnud sõnu erialaslängist. Nt tabavad otsetuletised *kastima* 'kasti(desse) pakkima' ja *purkima* 'purki(desse) panema' (nt toiduaineid konservide valmistamisel) ning purjetajate *seilama* on algul olnud slängilised. Vahel võtab kirjakeel omaks slängi lühendised ja loobub ajapikku pikkadest täiskujudest: nii on läinud *aku*, *trafo*, *stipi* ja *laboriga*. Võõristust ei tekita ka *sess* 'eksami- ja õppesessioon'. Vahel muganeb slängis mõni võõrkeelne sõna ja sobib siis hästi ka eesti kirjakeelde. Nt üht toruühendusdetaili kutsutakse saksa keeles *Stutzer*, vene keeles *штыцер*. Eesti erialaslängis sai sellest *tuts*. Alpinistide slängist on pärit nende termin *reps* (vrd vn *репшнур*).

Päritoluvõõrus

- L 16 Niisiis oli paragrahvides L 6–15 juttu keelendite oma või võõras olemisest päritolu alusel – **päritoluvõõrusest**. Võõrusastmik omama poolt võõrama poole on: 1) kirjakeele põlissõnavara (võõrus on null), 2) laenud oma murdeist, 3) laenud lähisugulaskeelist, 4) laenud kaugsugulaskeelist, 5) keelkonnavälised laenud, s.o laenud mujalt kui soome-ugri keeltest.

Tehistüved

- L 17 Peale põlis- ja laentüvede on eesti keeles kolmandana olemas veel **tehistüved**. Nende praktiline osatähtsus keele tüvevaras on väga väike, teoreetiline tähendus aga suur. Tehistüvi on tüvi, mis on vaadeldavas keeles uus, olemata korrahane laen. Nt *raal* : *raali* – tüvisõna *raal*, tuletistes *raalima, raalistama*, liitsõnades *raaljuhtimine, -projekteerimine*,

-refereerimine, -reguleerimine, -õpe, -graafika, -töötlus jm. Tehistüved on veel *aabe, eira-, emba-, evi-, hõiva-, hõlva-, küülik, laip, laup, liibu-, lüink, lüüme, malbe, meenu-, mõrv, mürsk, neim, nenti-, nõme, nõrdi-, põrpi-, range, reeta-, relv, roim, selmet, selve, sudu, tarni-, tauni-, teim, türp, vandel, veena-, võsta-, väلمي-* jt.

Tehissõna on sõna, mis sisaldab tehistüve. Nt tüvisõnad *lüink, selmet, sudu*, tuletised *veenduma, veendumus, küülik*. On võimalikud ka tehisliited (nt J. Aaviku pakutud *-lisp, -nüüp, -ulg*) ja tehistunnused (nt J. Aaviku soovitatud agentaali ehk tegijakäände tunnus *-n*).

Tehiskeelendid jagunevad saamisviisi järgi kaheks: a) vabalt kombineeritud, b) aluskeelendile või -keelendeile toetuvad.

Vabal ehk suvalisel kombineerimisel ei toetuta ühelegi aluskeelendile. Tehissõna kombineeritakse kindlat eesmärki silmas pidades valmis foneemhaaval *ex nihilo*. Klassikaline näide on eesti esimene kombineeritud tehistüvi *veen/ma* : *veena/n*, mille J. Aavik lõi 1914. a ning mille peal ta on hiljemgi oma loomemeetodit seletanud.

Uue tehistüve loomisel tuleb arvestada häälikkuju ekspressiivsust. Aavik oskas seda teha ja on korra isegi üle pingutanud. Kombineerides uut sõna *kuriteo* asemele, alustas ta seda jõulise ja rämeda *r*-ga, lisas „sügava ja tumeda, peagu koleda“ diftongi *oi* ja lõpetas mitte klusiili, vaid kestva konsonandiga, „mis annaks sõnale enam õudset järelkaja“. Kokku tuli sõna *roim*, mida keeletarvitajad ei seosta enam näiteks taskuvargusega, vaid üksnes mõrva vm raske kuriteoga, ning raha väljameelitav pettur on küll *kurjategija*, aga mitte *roimar*.

Aluskeelendile (või -keelendeile) toetudes on sellega (nendega) ümber käidud õige vabalt. Aluskeelendit kontraheerides ehk kokku tõmmates on saadud *sudu* < **suits** + **udu**, *tärk* ‘tähe- või numbrimärk’ < **täht** + **märk**, *vasa* < **vastuvõtja** + **saatja**, *selmet* < **selle asemel et**, *rula* < **rull** + **laud**, *masu* < **majandus** + **surutis**, *kapo* < **kaitse** + **politsei**, *mupo* < **munitsipaalne** + **politsei**. On võetud tükk aluskeelendi keskelt: *nakar* ‘India pähkel, anakardi seeme’ < **anakard**. Tehissõnadeks saab lugeda neidki, mis on saadud keeles olemasolnud sõna lõpposa äraraiumisel: *male* < malev (Ado Grenzsteini *male* on vanem kui J. Aaviku esimesed tehissõnad *veenma* ja 1913. a loodud *jaunis* ‘õilis’). Aluskeelendile võib lisada uusi foneeme (*türp* ‘kombineesoon’ < ürp) ning vahetada foneemide järjekorda (*vandel* < **elevandiluu**). Kõik teed on head, kui aga tulemus hea on.

Kõige harilikum aluskeelendi pakutav tugi on assotsiatsioonid. Assotsiatiivseid mõjusid on täheldatud mitme J. Aaviku tehissõna puhul. Nt

kumab *range* taga sks *streng*, *sulnis* vrd sm *suloinen*, *reetma* vrd vn *npедать* ja sks *verraten*, *laup* vrd vn *лоб*. Kuigi J. V. Veskit tavaliselt tüvede tehislõomega seoses ei märgita, on temagi kord tehissõnade loetus (1935) tunnistanud enda loodud sõnad *maak* (< maage), *valk* (< valge) ja *puut* (< puu) tehislõikeks. Veski on aluseks võtnud eesti sõnad ja seetõttu räägitakse neist enamasti kui siselaenudest, millel kuju muudetud. 1972. a sündinud sõna *selve* on aga üsnagi ingl *self*, *selves* 'ise'.

Üsna uus tüvede lisandumise moodus on nende saamine **sõnana väljalootavaist lühendeist**. Enamasti on aluseks inglise suurtähtlühendid, mida hakkame käsitama sõnana ja väiketähtedega kirjutama: *ufo* (UFO 'unidentified flying object' seletamatu lendobjekt), *aids* (AIDS 'acquired immunodeficiency syndrome' omandatud immuunpuudulikkuse sündroom), *vipp* (VIP 'very important person' väga tähtis isik), *leed* (LED 'light-emitting diode' valgusdiood). Uue tüve *spaa* aluseks on vahel arvatud lühendit ladina väljendist *sanus per aquam*, usutavam on siiski, et inglise nimetus *spa* tuli Belgia vesiravila Spa nimest. Eestikeelne *spaa* on kohandatud inglise laen. Täiesti eestitekkeline on aga 2006. a kasutama hakatud *jokk*, lühend väljendist *juriidiliselt on kõik korrektne*, s.o olukord, kus paberi peal on kõik korras.

Vahel on arvatud, et tehissõnad on midagi eesti keelele ainuomast. Nii see siiski ei ole. Tavatu oli Aaviku vaba kombineerimine, oma loome meetodi seletamine ja loodud tehistüvede suurel hulgal üldkeelde juurduma panek XX saj algul. Vene keeles on palju silplühendisi, nt *колхоз* (*коллективное хозяйство*), *парторг* (*партийный организатор*). Inglise keeles tõmmatakse rohkem kokku esimese sõna algust ja teise lõppu, nt *breakfast + lunch = brunch*, *British exit = Brexit*, *hack + marathon = hackathon*. Sõna *vegan* tuleb pikemast ingl sõnast *vegetarian*. Eesti keel on need lähtekeeles valminud tehissõnad laenanud vajaduse korral mugandades (*brantš*, *häkaton* 'programmeerimismaraton').

Uudistüvi võib aga keelde lisanduda isegi kogemata. J. V. Veski on H. Rätsepale rääkinud, et õigusteaduse oskussõnade komisjonis soovis üks juuraprofessor saada eesti vastet saksa sõnale *feststellen*. Veski pakkus tuletise *turvastama* (tüvest *turb* : *turva*). Sõna meeldis, professor pani selle märkmikku kirja ja lubas kasutama hakata. Mõni aeg hiljem kuulis Veski mingit sõna *tuvastama*. Järeleuurimisel selgus, et jurist oli Veski pakutud sõna valesti üles kirjutanud. Sõna oli aga juba kasutatud loenguil ja mujal ning seda ei hakatud siis enam muutma.

Oma- ja võõrsõnad

- L 18 Sõnade **struktuuri** omasuse või võõruse alusel eristatakse oma- ja võõrsõnu. Sõna, millel ei ole võõraks peetavaid struktuurijooni, on **omasõna**. Seejuures võib ta päritolu poolest olla põlistüvi (*lõhn, puu, mäe/stik, ema/-puhk/us*) või laentüvi (*saabas, post, riis, tass, rist*). Omasõnad moodustavad keele **omasõnavara**.

Selleks et laenkeelend meile omasemaks saaks, ta tihtipeale **mugandatakse**, st kohandatakse eesti keele struktuurile (hääldusele, muutmisele jm) vastavamaks. Nt vn *багаж* > bagaaž > *pagas*, pr *courier* > kurjer > *kuller*, ld *vacuum* > vaakuum > *vaakum*, pr *ruche* > rüüš > *rüüs*, ingl *hobby* > *hobi*, ingl *comics* > *koomiks*. Omasõnus ei saa esineda võõrsõnatähed. Seepärast vanades laenudes asendab *f*-i *hv*, tähti *š, z, ž* aga *s*. Nt araabia *Kaffa* > alamsaksa *Koffe* > *kohv*, saksa *Schinken* > *sink*, saksa *Zichorie* > *sigur*, pr *gendarme* [ž-] > *sandarm* (ž-st on saanud *s* ka näites *pagas*).

Mõnigi võõrsilt laenatud sõna käibib kahel kujul. Harilikult on need variandid samatähenduslikud, nagu *blankett* ja *plank* (plangi), *šanss* (šansi) ja *sants* (santsu). Vahel on variantsus tingitud nii originaali hääldus- kui ka kirjakuju (või selle muganduse) käibimisest: *džuut* ja *jute*, *džäss* ja *jats*. Juhtub aga sedagi, et algselt ühtne sõna lõhestub eesti keeles eri tähenduste vahel, nt *blokk* ja *plokk*, *figuur* ja *vigur*, *missioon* ja *misjon*.

Mugandusi tehakse ka võõrnimede häälduses, nt *Moskva* nime ei hääldata [maskva:], vaid rõhk on esisilbil ja sinna jääb kirjaipildi *o*; Suurbritannia linn *Edinburgh* häälduks umbes [edinbörö], kuid tavaks on kirjaipildiline [edinburg]. Eestlane ei tule toime kõigi maailma nimede originaalipärase hääldusega, küll võiks ta taotleda **mõõdukalt originaalilähedast** hääldust, st lähtuda päritolukeele hääldusest, kuid arvestada eesti hääldusalust ja häälikusüsteemi. Ja muidugi tuleb igaljuhul austada lähtekeelset kirjaipilti (vt O 18).

Võõr- ja tsitaatsõnad

- L 19 **Võõrsõna** on keeles mугanemata või osaliselt mугanenud laensõna, millel on võõraks peetavaid struktuurijooni, nagu tähed *f, š, z, ž* (*fänn, šeff, zoologia, džemm*), sõnaalguline *b, d, g* (*baar, dändi, gaas*), pearõhk järgsilbil (*kambüüs, grusiin, rododendron*), tavatud häälikuühendid (*sprinkler, röntgen, džungel*), järgsilbi *o* (*meson, video, logo*), järgsilbi pikad täishäälikud

(*analüüsima, kupee, poliitika*). Võõrtähti võõrsõnus siiski esineda ei saa. On isegi olemas eesti keeles endas tehtud võõrsõnu, vähemalt *kukeroon* 'põlevkivituhkgaasbetoon' ja *klimaator* 'kliimaseade' on sellised. Võõrsõnad moodustavad keeles **võõrsõnavara**.

Täielikud võõrkehad meie keele seisukohast on **tsitaatsõnad ja -väljendid** – võõrkeelest eestikeelsesse teksti võetud sõnad ja -väljendid, mida kirjutatakse ja hääldatakse vastava keele kombe kohaselt, mis erineb eesti omast. Muidugi võib tsitaatsõnus olla igasuguseid võõrtähti. Nt *circa* (ld) 'umbes, ligikaudu', *causerie* (pr) 'kerge vestlus', *ceteris paribus* (ld) 'kui muud tingimused on võrdsed', *commedia dell'arte* (it) 'rahvakomöödia liike', *happy end* (ingl) 'õnnelik lõpp', *idée fixe* (pr) 'kinnismõte', *in medias res* (ld) 'otsekohe asja juurde', *samizdat* (vn) 'teisitimõtlejate omakirjastuslik väljaanne'.

Struktuurivõõrus

- L 20 Niisiis oli paragrahvides L 18 ja 19 juttu keelendite võõras-olemisest struktuuri alusel – **struktuurivõõrusest**. Võõrusastmik omama poolt võõrama poole on: 1) omasõnad, 2) võõrsõnad, 3) võõrnimed, 4) tsitaatsõnad ja -väljendid eestikeelse teksti sees.

Võõrapärasused

- L 21 Hulk leksikoloogias kasutatavaid -isme on saanud nime selle järgi, mis keelest pärit elemendi või joonega, s.o sõnaga, vormiga, tarindiga, on mingis muus keeles tegemist. Lähtekeele pitsar on neil veel selgesti küljes. Eesti keele seisukohalt on olulisemad:

amerikanism – Ameerika inglise keele pärasus mingis muus keeles, nt *O.K., ragtime, halloween, cool* pro *tore, oivaline, yep ~ jepp* pro *jah, fantastiline* pro *suurepärase, tore*, häämitsus *vau* eesti kõnekeeles;

anglitsism – inglispärasus, nt *comeback, grand old man, fleksibiilne* pro *paindlik, elastne, rollimudel* pro *eeskuju*, häämitsus *ups* (ingl *oops*) eesti kõnekeeles;

fennism – soomepärasus, nt *nägemiin* pro *nägemiseni, koormaauto* pro *veoauto, nabatants* pro *kõhutants, rahasedelid* pro *paberraha, paketauto* pro *pakiauto, üritaja* pro *ettevõtja, mikrouuni* pro

mikrolaineahi, masin toimib pro töötab, meie suusataja jõudis liidri rinnale pro kõrvale, meeskond hävis pro kaotas, näitas võimu pro jõudu, suhtkoht pro suhteliselt, anna minna pro las käia;

germanism – saksapärasus, nt lahingud Iskeli *ruumis* pro *piirkonnas*, *leitmotiiv* pro *juhtmotiiv*, *vunderkind* pro *imelaps*, klubi *stammkunde* pro *püsziklient*;

russitsism ehk **russism** – venepärasus, nt *propusk*, juhataja on *oma juures* pro *oma kabinetis*, *nahaalne* pro *hábematu*, *jultunud*, *admin-korpus* pro *haldushoone*, on sattunud *tupikusse* pro *ummikusse*, *reeglina* pro *üldjuhul*, *ikka*, *enamasti*, on jäänud *loetud sekundid*, *minutid*, *päevad* pro *mõned sekundid*, *minutid*, *päevad*.

Eesti keel omakorda võib anda **estitsisme**, s.o eestipärasusi mingis muus keeles, nt tõlkelaen *самоответственность* (omavastutus), kohalikus vene argikeeles *максовать* (maksma), *келлики* (kell).

Selliseid võõrapärasusi (hääduskujusid, sõnu, vorme, tarindeid) meie keeles, mis on enamikule keeletarvitajaile vastuvõetamatud, nimetatakse **barbarismideks**. Sõnavaras on selliseid toorlaene näiteks vene *gastroll*, *grafaa*, *narjaad*, *natsalnik*, *pagasnik*, *pakaa*, *sprafka*, inglise laenud *briifing*, *displei*, *nou-hau*, *fiiling*, *snäks*, *slõugan*. Barbarisme tuleks vältida, mis polegi raske, sest meil on sobivamad sõnad olemas. Eelmiste näidete eesti vasted on *külalis-* või *võõrusetendus*, *lahter*, *toimkond*, *ülemus* või *juhataja*, (auto) *pakiruum*, *nägemiseni*, *tõend* või *õiend*; *infotund*, *kuvar*, *oskusteave*, *tunne* või *meeleolu*, *näksid*, *tunnuslause* (või *reklaamlause*, *moto*, *loosung* jm).

Teist laadi on **eksotismid** – sõnad või väljendid, mis tähistavad tihedasti ühe kindla rahvaga seotud mõisteid. Nt *gusli* (vn), *dombra* (kasahhi), *joig* (saami), *kadrill* (pr), *borš* (vn), *guljašš* (ung), *sarafan* (vn), *kokošnik* (vn), *jatagan* (türgi), *harakiri* (jaapani), *haiku* (jaapani), *sabat* (juudi). Nende mõistete jaoks eesti keeles teisi sõnu ei ole ning neid pole tarviski: eksotismid annavad edasi lokaalset koloriiti.

Põhi-, üld- ja oskussõnavara

L 22 **Tarvitusulatuse** poolset võime sõnavaras eristada järgmisi osi.

Põhisõnavara – selle moodustavad keele kõige sagedamini tarvitatavad ja vajalikumad sõnad. Sõnavarastatistika andmeil on eesti keele sagedamaid sõnu:

olema	oma	ka	hakkama	pidama
ja	nad/nemad	ning	jääma	võtma
ta/tema	ise	me/meie	teine	silma
see	nagu	kõik	vaatama	inimene
ei	minema	mees	aeg	juba
et	tulema	või	teadma	nüüd
kui	siis	üks	võima	käsi
ma/mina	saama	tegema	miski	ainult
mis	kes	veel	suur	üle
aga	nii	kuid	nägema	ütleva
10 nimisõna			10 omadussõna	
mees	naine		suur	väike
aeg	päev		hea	täis
silma	asi		vana	noor
inimene	pea		uus	viimane
käsi	nägu		pikk	ilus

Põhisõnavarra kuuluvad sõnad on suhteliselt sõltumatud suhtlussituatsioonist, keeletarvitajate taustast (koduhoht, haridus, sotsiaalne kuuluvus jm) ja kõneainest.

Põhisõnavara kindlakstegemisel on praktiline väärtus: võõrkeele õpetamisel (nt eesti keel venelasele, inglise keel eestlasele) antakse õppurile selgeks õppida kõigepealt põhisõnavara, alustades selle kõige sagedamast otsast. Selleks koostatakse keele põhisõnastikud. Eesti keele kohta on olemas Raimo Raagi „Estniskt basordförråd. Basic Estonian vocabulary“ (Uppsala, 1987, 2. tr 2006) – seega siis rootslastest ja inglasedest keeleõppureile –, mis tugineb Tartus Juhan Tuldava juhtimisel tehtud uurimustele. Selle sõnastiku järgi on tehtud omakorda põhisõnastik ka venelaste tarvis: „Базовый словарь эстонского языка. Eesti keele baassõnastik“ (Tallinn, 1988).

Märgitud väikesõnastikest palju mahukam ja põhjalikum on Eesti Keele Instituudis valminud „Eesti keele põhisõnavara sõnastik“ (Tallinn, 2014; raamatuna 520 lk ja veebis www.eki.ee/dict/psv). Selles on umbes 5000 eesti keele olulisemat sõna, millest piisab, et keeleõppija saaks keelekeskkonnas igapäevastes oludes hakkama. On näidatud sõnade käänamine-pööramine, seletatud tähendused (kaasa aitavad u 400 pilti), antud kasutusnäiteid jpm kasulikku infot.

Põhisõnavara kuulub tuumosana üldsõnavara hulka. **Üldsõnavara** on sõnavara, mida vajab igapäevaseks suhtluseks iga keeletarvitaja. Siia ei kuulu näiteks kõrgkeelne sõnavara, oskussõnavara ega slängisõnavara. Nt *saak* (aga mitte *voos*), *neljakandiline* laud (aga mitte *riskülikukujuline*), *peeneks minema* (aga mitte *peenduma*), *raadio* (aga mitte *raadiovastuvõtja*).

Üldsõnavara kõrval on keeles väga ulatuslik sõnavara osa veel **oskussõnavara** – oskussõnade ehk terminite kogum. Selle kohta kasutatakse ka võõrsõna **terminoloogia**, millel on aga veel teinegi tähendus: terminoloogiateooria – laiemas mõttes oskuskeeleõpetus ja kitsamas mõttes oskussõnaõpetus. **Oskussõnad** ehk **terminid** on erialamõisteid tähistavad keelendid. Oskussõnavarast vajab iga keeletarvitaja ainult väikest osa oma ametile vastavalt, nt mõeldagu siinjuures terminivara peale, mida vajavad fotograaf, jurist või õmbleja. Esimese sõnavarra kuuluvad: *adapter*, *fotoläätis*, *fototehnika*, *kadreerima*, *katik*, *kontrastsus*, *mustvalge foto*, *negatiiv*, *objektiiv*, *peegelkaamera*, *rakurss*, *säritama*, *vaegsäritus*, *valgustundlikkus* jpm. Juristil on tarvis: *asjaõigus*, *eraõiguslik*, *hagi*, *haldusleping*, *hüpoteebiga koormama*, *kohustis*, *otsust tühistama*, *pankrotihaldur*, *servituut*, *teovõime*, *tingimisi karistus*, *valdust üle andma*, *volikiri*, *õigusvõime* jpm. Õmblejale vajalikud sõnad on: *dekateerima*, *juurdelõikus*, *(õmblust) kappima*, *koetriip*, *krae kand* ja *krae käänis*, *maha traageldama*, *miider*, *passe*, *pisterida*, *põõn*, *(lõikeserva) täkestama*, *ultusäär* jpm.

Kõrvutame vasaku tulba üldsõnavarra kuuluvaid sõnu parema tulba oskussõnadega:

rinnakorv

küljekont, *ribikont*

Hiiumaa ja mandri vahet sõidavad *praamid*.

Vaheta esikus *elektripirn*.
auto *kojamehed*

rindkere

roie

Hiiumaa ja mandri vahel peavad ühendust *parvlaevad*.

Vaheta esikus *elektrilamp*.
auto *klaasipuhastid*

Uss nõelab.

Antsul on *pimesoolepõletik*.

Andke Antsule *rohtu*.

prillipood

Madu hammustab (rästiku kohta).

Haigel on *ussripikupõletik* (ehk *apenditsiit*).

Manustage haigele *ravimit*.

optikakauplus

Oskussõnavarast võib rääkida mitmes mahus, nt kogu eestikeelsest oskussõnavarast, tehnika oskussõnavarast, valgustehnika oskussõnavarast.

Eesti oskussõnavara on aegade jooksul arendatud rikkaks ja paindlikuks, nii et ta suudab tänapäeval rahuldada kõikide teadus-, kunsti-, tootmis- jm alade ning harrastuste keelelisi nõudeid.

Üld- ja oskussõnavara vahel ei ole jäikteravat piirjoont. Üle mõeldava piiririba aga toimub sõnade mõlemasuunaline liikumine. Ühelt poolt kasutab oskuskeel uute erialamõistete tähistamiseks ühe allikana ka üldsõnavara. Nii on kaks eriala endale võtnud tegusõnatüve *heitu(ma)/heiduta(ma)*, täpsustades seejuures tähendust oma vajaduste järgi. Sõjandusterminiks sai *heidutus* 'vastase kõrvalekallutamine tema plaanitavast tegevusest, viidates oma sõjalisele suutlikkusele' (üldkeeles on *heidutama* 'hirmutama'). Majandusterminiks sai *heitunu* 'inimene, kes on töö otsimisest loobunud' (üldkeeles on *heituma* 'kohkuma, hirmuma').

Teiselt poolt saavad paljud erialamõisted tuttavaks kogu rahvale või vähemalt haritlaskonnale ning vastavad sõnad lähevad üldsõnavarra. Sõna tähendus võib seejuures olla muutunud, võrreldes tema oskuskeelse, täpsema tähendusega. Nt meditsiinikeeles märgib *infarkt* vere juurdevoolu lakkamisest tingitud elundi või selle osa kərbust, üldsõnavaras on tähendus kitsenenud ainult südameinfarkti peale. *Edastama* võeti 1960. aastail käibele andmetöötuse oskussõnana, kuid sai õige pea üldtuntuks ühendverbide *edasi andma* ja *edasi saatma* sünonüümina (seega laiemas tähenduses).

Ühe isiku seisukohalt on võimalik sõnavara jaotus aktiivseks ja passiivseks sõnavaraks. **Aktiivne sõnavara** on sõnavara, mida üks inimene ise kasutab. **Passiivne sõnavara** on sõnavara, mida inimene ise ei kasuta, aga millest ta saab aru.

Neologismid, historismid ja arhaismid

L 23 **Ajatelge** pidi vaadates võime sõnavaras eristada järgmisi keelendeid.

Neologism ehk **uudiskeelend** on suhteliselt hiljuti käibele tulnud või alles soovitatav keelend. Ühesõnalise kohta ütleme **uudissõna**. Neologism võib tähistada uut mõistet (*poodlema, veganlus, õendus, euroskeptik, erastamisväärtpaberid, kepikõnd, kobarkino, küberturve, pakirobot, mälupulk, naabrivalve, pensionisammas, perearst, riulifirma, turvavarav, viipemakse, keskkonnahoidlik, lendav taldrik, must kast*) või tulla mõne senise keelendi asemele või kõrvale (vt L 4 näited). Neologismiks peetakse ka tuntud keelendi rakendust täiesti uues tähenduses. Nt on **uudistähendus** sõnadel *seirama* (keskkonnakaitses, sõjanduses, infoduses jm), *rohelised, portaal* 'veebivärav', argikeeles sõnadel *metallist* 'heavy metal'i huviline', *miksima* 'kokku segama', *tankist* 'variisik', *triip* 'pulbriline narkootikum', *mustalt* 'mitteametlikult' (nt *mustalt maksuma, mustalt töötama*). Vt ka L 13 tähenduslaenude näiteid.

Historism on möödunud aega kuuluvat mõistet märkiv sõna, kusjuures nüüdiskeeles ei ole teist, uuemat sõna selle mõiste tähistamiseks. Ta käibib nüüdiskeeles otsetähenduses ega lisa keelele värvi, küll aga viitab mingile ajastule. Nt *kilter, vart, killing, kneht, oldermann*. Rohkesti on historisme Jaan Krossi ajaloolistes romaanides, kus nad annavad tekstile ajastu hõngu.

Juhtub aga ka eksimusi keelendi mingisse aega paigutamisega. Neid väärtalt kasutatud sõnu kutsutakse **anakronismideks**. Nt lauses „1923. aastaks oli Eesti võrkpall jõudnud linnadest rajoonidesse“ on *rajoon* anakronism, sest tollases Eesti Vabariigis olid maakonnad. Riigikogu *saadikud* on Nõukogude aja anakronism: tollal olid Ülemnõukogu *saadikud*, praegu on riigikogu *liikmed*. Valesse aega viib mõtted ka kirikuõpetaja jutluses kostnud „Jeesuse *arreteerimisorder*“ – sobiks *vahistamiskäsk*.

Arhaism on tänapäeval teise samatähenduslikuga asendunud sõna (aga ka väljend või vorm), mis aitab nüüdiskeeles luua ajaloolist koloriiti. Nt *heris* (= petis, nurjatu, kelm), *hüüis* (= vara, hüvis), *joht* (= teps, küll mitte), *amak* (= kuni), *kuumatõbi* (= palavik), *väekargamine* (= deserterimine), *lõhna andma* (= valu andma, läbi söimama, läbi peksma), *salpeeterhapu naatron* (= naatriumnitraat), *tõmbamise-vägi* (= raskusjõud), *tagasi-kargamise vägi* (= elastsus), *vee-ärähingamine* (= auramine), *ümmargune kuhi* (= koonus), *kandiline kuhi* (= püramiid), *võimustetu saadik* (= volinik), *ohatus* (= hädaoht), *läigitaja* (= arst).

Arhaismid on nüüdisinimesele harilikult võõrad. Küll aga on talle teada **vanamoelised sõnad** ja niisuguste sõnade tähendus. Nt *trehter* (= lehter), *triiphooone* (= kasvuhoone), *tritsutama* (= uisutama), *trotuaar* (= kõnnitee), *papiljott* (= lokirull), *tuhv* (= trepiaste), *truuvilt* (= truult), *meelehaigus* (= mure, meelehärm), *tuleriist* (= tulirelv), *külgehakkav haigus* (= nakkushaigus). Tunneme, et need sõnad on nagu vanamoelised rõivad.

Tuleb ette sedagi, et vananenuks arvatud sõna taas värskena käibesse läheb. Nii on juhtunud paljude sõnadega, mida Nõukogude kord pooleks sajandiks kasutusest kõrvaldas ja mida sõnaraamatud hakkasid tähistama vananemismärgendiga. Järjepidevuse taastamisel varasema Eesti Vabariigiga äratati varjusurmast *riigikogu*, *eestseisus*, *volikogu*, *hoolekogu*, *vald*, *haigekassa*, *õppetool*, *hõimupäevad* jpt sõnad.

Murdesõnavara

L 24 Keele sõnavaras võime osi eraldada veel kasutajaskonna territoriaalse ja sotsiaalse jagunemise järgi.

Ruumiteljel võime näha, et eri paikkondade kohamurdeis ehk dialektides käibib erinev **murdesõnavara** ehk **murdeleksika**. Nt võime rääkida Tartu murde sõnavarast, Karksi murraku sõnavarast, aga ka kogu eesti (keele) murdesõnavarast.

Murdesõnavara moodustavad **murdesõnad**, s.o sõnad, mis on käibel ühe keele ühes või paaris murdes. Pandagu siinjuures tähele, et praegu ei ole jutt murdepäritoluga kirjakeelesõnavarast (vt L 15). Nt on Hiiumaa murdesõnu *nilvamadu* 'vihmauss', *ninatopp* 'taskurätik', *nurutuul* 'tasane tuul', *haul* 'aur', *träsu* 'kalts', *sakas* 'känd koos juurtega', *krenka* 'haiglane, vilets'. Linnuliigil *Luscinia luscinia* on Eesti keelealal mitu nimetust, millest kirjakeelne on *ööbik* (murdevariantidega *üübik*, *üübik*, *öövik*, *ööpik*, *öpik*, *ööbi* jt). Murdelised nimetused on *künnilind*, *kündja*, *pailaps*, *härjalind*, *osataja lind*, *kiriküüt*, *õitsilind*, *sisask* (variantidega *tsisask*, *tsisak*, *sisass*, *siisak*, *sisakas*, *sisa*, *sisokaine*, *siska*), *tsolk*.

Murdesõnad on ka sellised sõnad, mis väliskuju poolest küll kirjakeelesõnadega kokku langevad, millel on aga hoopis teine, murdeline tähendus. Nt on sõnal *kiiluma* saartel ka tähendus 'piiluma, vahtima', sõnal *kärme* tähendus 'soolane'.

Sageli kasutatav võõrsõna **dialektism** tähendab murdelist elementi kirjakeeles, mis võib olla leksikaalne, foneetiline või grammatiline joon.

Dialektisme kasutatakse stiilivahendina ilukirjanduskeeles. Eesti kirjanikest esineb neid rohkesti näiteks Villem Grünthal-Ridalal, Marie Underil, Nikolai Baturinil, Mats Traadil.

Slängisõnavara

L 25 Peale territoriaalse lahknemise toimub keeles ka sotsiaalne lahknemine. **Sotsiaalteljel** lahknevad rahvuskeele tüvest eri keelekujud – sotsiaalsed murded ehk sotsiolektid. Tegemist on mingi ühiskonnarühmitise (õpilaste, meremeeste, sõdurite, vangide jt) kõnepruugiga, mis hälbib üldkasutatavast kõnekeelest. Seesugune keel tekib rühmitise ühtsuse (üks elukutse või ühed huvid) ning muust ühiskonnast eristumise näitamiseks. Sotsiaalse murde kohta kasutatakse ka sõnu *släng*, *argoo*, *žargoon*, *erikeel* ja eri autorid kas samastavad neid või teevad eri moodi vahet. Kasutame siinjuures enim levinud terminit *släng*. Slängis on üldkasutatavast kõnekeelest suuresti erinev sõnavara – **slängisõnavara** ehk **slängileksika**, mille moodustavad eripärase värvinguga **slängisõnad**.

Üksnes siis, kui olulised nimetamisobjektid eri ühiskonnarühmitistel ühtivad, võivad üsnagi kokku langeda ka slängisõnad ja me võime rääkida **üldslängist**. 1993. aastal ajalehe Eesti Ekspress tehtud väike rahaslängi uuring näitas järgmisi sõnu, mis eri eluvaldkondades tegutsevatel inimestel olid peagu ühesugused:

raha – *papp*, *mani* ~ *money*, *plekk*, *värk*, *papirull*;

Eesti kroon – *eek* ~ *EEK*, *kronts*;

ühekroonine – *kronsa*, *ruubel*, *papike*, *raudmees*, *raud*;

ühekroonine münt – *metall*, *raudmees*, *raudmünt(t)i*, *münt(t)i*;

kahekroonine – *baer*, *päär*, *peer*, *kaki*;

viiekroonine – *viiekas*, *vitonen*, *vido*, *male*, *keres*;

kümnekroonine – *kümp(p)i*, *kümp(p)ar*, *hurt*, *kümnendik*, *punane*, *pott*;

25kroonine – *tammsaar*, *tammekas*, *hansu*, *roheline*, *roht*, *neljandik*;

100kroonine – *sota*, *sott*, *koidula*, *koidu*, *liidia*, *lits*;

500kroonine – *jakobson*, *kantpea*, *lilla*, *pitsott*, *pomo*, *mersa* ~ *mersu*,
pääsuke;

peenraha – *kolisev*, *kõlisev*, *knopkad*, *kopkad*, *kops*.

Üldslängi hulka kuuluvad ka autode nimetused, nt *sapakas* ~ *sapikas* (Zaporožets), *mosu* (Moskviťš), *šigull* (Žiguli), *bemm* ~ *bemar* (BMW), *mersu* (Mercedes).

Oma rühmitise sisese elu väljendamisel on aga slängid erinevad. *Puks* 'spikker', *tire* 'direktor', *esta* 'eesti keel', *õps* 'õpetaja', *klassijuss* 'klassijuhataja', *kardekas* 'riidehoid', *pausitama* 'korduvalt põhjuse ta puuduma', *essa* 'esimene', *tessa* 'teine' on õpilasslängi sõnu, mis on üle elanud mitu põlvkonda. *Karbuss* 'karburaator', *potekas* 'potentsiomeeter', *oss* 'ostsillograaf', *relakas* 'ketasloikur' on tehnikameeste slängisõnu. *Porte* on autoterminina *kül-* või *tagaluuk*, *amordid* või *amordikad* – *amortisaatorid*. Muusikute süntesaator on *sünt*. Erialainimeste oskussõnavara ja slängisõnavara on nimelt ise asjad – esimene on kirjakeele, teine kõnekeele osi. **Professionalism** on selline sõna, mida võib kasutada mõlema – nii oskussõna kui ka kutseala slängisõna – kohta. Nt *lühisõnum* ja *nupp*, *pressikonverents* ja *pressikas* on ajakirjaniku professionalismid.

Ka bürokraatidel on oma professionalismid – erilised paberlikud kuivametlikud sõnad ja sõnaühendid, nt *seoses millega* (= mille tõttu), *antud küsimuses*, *käesolevaga*, *jätkuvalt*, *tõusetuma*, *seonduma*, *kindlustama*, *tõhustama*, *realiseerima*, *läbi viima* (= tegema; korraldama, pidama; andma, nt tundi), *teostama* (nt krohvitoid *teostama* = krohvima, krohvitoid tegema), *teenust osutama* (nt punktikirja õpetamise teenust *osutama* = punktikirja õpetama), *vastav*, *vastavasisuline*, *teatud*, *abinõu*, *töö sisekorraeeskirjad* (= kodukord või töökord), *panus* (nt kirjanduse *panus* inimese kasvatamisse või kasvatamisel), *panustama* (töötajasse), *ressurss* (nt *inimressurss*), *kontingent* (nt *sooduskontingent*), *probleemide püstitamine ja lahendamine*, *tuleb pöörata tõsist tähelepanu*, *olulise tähtsusega probleemid*, (kvartalite, aastate) *lõikes*. Bürokraatide lemmikverbide *ümber vaatama*, *lahti seletama*, *välja ütleva*, *välja tooma*, *välja pakkuma*, *sisse viima*, *ära muutma* kohta vt ka SÜ 16. Seesugused professionalismid ei kuulu bürokraatia oskuskeelde, vaid pigem slängi. Erinevalt muudest slängidest on aga bürokraatia släng mitte ainult suuline, vaid ka kirjalik.

Lastekeelne sõnavara

L 26 Muidugi oleneb kasutatav sõnavara inimeste east. Kui täiskasvanu sõnavara võib olla õige mitmesugune tema ühiskondlikust positsioonist joutuvalt (erakonna juht, pangaametnik, talupidaja ja töötu joodik räägivad igauks isesugust eesti keelt), siis päris elu hakatuses on sõnavara ühesugusem. Keeles eristub **lastekeelne sõnavara**, mille alla kuuluvad nii laste kui ka lapsehoidjate keeles kasutatavad sõnad. Seda võiks kutsuda **ninnutamiseks**. Täiskasvanu kasutab väikese, kuni kolmeaastase lapsega rääkides lihtsustatud, kohandatud keelt. Selle laused on tavalise keele lausetest lühemad ja lihtsama ehitusega, verbe on vähem ja verbivormidest domineerivad kindla kõneviisi oleviku ainsuse 3. pööre ja mitmuse 1. pööre, ka asesõnu on vähem. Hüüdsõnu on rohkem ja need võivad väljendada tervet lauset, nt keeldu, käsku: *pähh!* 'ära puutu, ära võta', *kuss!* 'ole tasa', *pai-pai!* 'kõik on korras, rahune', *äiu-äiu!* 'jää magama.'

Sõnad on kergesti hääldatavad ja lühikesed, kõige harilikumad on kahe silbilised, täishäälikuga lõppevad, lihtsa morfoloogiaga sõnad, nagu *emme, issi, äka, aua, muua*, ka verbitüved on kahe silbilised, I või II vältes, nagu *tudima, apama, pissima = pissuma*.

Ninnutussõnavaras on palju onomatopoeetilisi sõnu. Nt *kassi* kohta öeldakse *kiiss, kiisu, kiisumiisu, kiisumintsu, kissa, kissi, kiss-kiss, kissu, kissumissu, kurnäu, miisu, nurr, nurr-nurr, näu, näu-näu, tiisu, tiisumiisu*. Rohkesti on sõnu nii olulise tegevuse kui söömine väljendami- seks – onomatopoeetilisi verbe ja neid asendavaid hüüdsõnu: *ammama ~ ammima ~ ammuma, ampsama ~ ampsima ~ ampsuma, mammuma, mämmima ~ mämmuma, nammuma, nimmama, nämmama ~ nämmima ~ nämmuma* (seejuures on kõik need verbid kõigis vormides II vältes, v.a *ampsama ~ ampsima*); *amm-amm, amps-amps, krõmps-krõmps, mämm-mämm, nammu-nammu, nimm-nämm, namm-nämm, nämm-nämm* jpt.

Nagu eelmistestki näidetest näha, kasutatakse ninnutistes rohkesti kordust – nii täpselt sama kui ka varieeritud üleordamist: *ata-ata, paa-paa, pai-pai, piip-piip* 'auto; signaali andma', *summ-summ* 'mesilane; herilane; sumisema', *sulla-sulla, kissumissu, nimm-nämm, namm-nämm*.

Tuletuses on valdavad deminutiivi liited *-ke(ne)* ja *-u*: *jänkukene, marjukene* 'laps', *jallukesed, piskused* 'pisikud', *mammud, kätu, pissu, mutsu* 'vanaema', *jorru* 'jonnija', loomad *kutsu, utu, notsu, pätsu* 'karu', *rotu* 'rott', peenisenimetused *kallu, koku, munnu, noksu, noku, kõht kotu, kõtu*,

punnu, punsu, puntsu, punu. Enamasti hääldatakse neid palataliseeritult.

Liitsõnamoodustuses järgitakse piltlikkust ja foneetilist ilmekust. Nt jonnijat last nimetatakse: *jonnijuurikas, jonnipurakas, jorrupõrnikas, jorrupõrra, kiusukribul, porripuss, torriporri*. Väike armas laps on *illikuku, kakekullike, kukupai, kukutrull* (~ -trulla), *kullailli, kullapai, kullatera, käbimiku, lapsetrull, linnupoja* (~ -poju), *murumuna, musimopsu, musutrull* (~ -trulla), *pisitillu, pumbunägu, siidipepu, silmatera, tibupoja* (~ -poju), *tibutussu, tupsununnu, tutipluti*.

Harvad ja juhusõnad

L 27 **Sagedusteljel** jaotuvad sõnad selle järgi, kui sageli nad keeletarvitus esinevad. Nagu jaotises L 22 kirjutatud, moodustavad kõige sagedamini esinevad sõnad keele põhisõnavara. Sagedusteljel on nende vastandeiks **harva esinevad sõnad**, mida kasutades keeletarvitaja teab või vähemalt peaks teadma, et oma harulduse tõttu on sellised sõnad tekstis nagu läikivad kivikesed hallide hulgas – nad paistavad igapäevale silma. Kirjakeele seletussõnaraamatus on harva esinevaina tähistatud nt tuletised *juttur* 'jutuvestja', *nõelusk* 'nõelavalt, torkavalt ütlev inimene', *jõtama* 'eden-dama, hoogu andma', *jõutsi* 'jõuga', *lootlik* 'lootusrikas', tüvisõnad *luutma* : *luudan* 'välistama', *lüüme* 'läbipaistev', *lõhk* : *lõhu* 'lõhkumisel, lõhestamisel või lõhkamisel saadud osa', liitsõnad *kuldvalgus* 'kuldse helgiga valgus', *lumepõlv* 'lumine talveaeg', *nutupäri* 'nutu poole, nutuvalmis'.

Sagedustelje viimases tipus on **juhu-** ehk **okasionaalsõnad**. Juhusõna on uus, varem tõenäoliselt kasutamata sõna, mida kirjutaja või kõneleja tarvitab ainult „ühe korra“, luues ta selle tarvis. Nt verbituletised *pinev-nema, kõrvalopsutama, auahnlema, eiteamiksitama, olupoliititsema, karnevalitama, kokteilitama, kummipaadirallitama*. Eriti palju tuleb eesti keeles ette juhuliitsõnu. Juhusõnad tekivad keelde vaid hetkeks ja neid ei jõua registreerida sõnaraamatudki.

Hinnangusõnad

L 28 **Hinnanguteljel** asetuvad sõnad selle järgi, missugust emotsionaalset hinnangulaengut nad kannavad. Sellel teljel asuvad deminutiivid ja augmentatiivid. **Deminutiiv** ehk **vähendussõna** on vähendava, meelitava, hellitleva tähendusega sõna. Eesti keeles on selleks harilikult *ke-* või *kene-*tuletis, nt *lonksuke(ne)* – vrd *lonks*, *hiireke(ne)* – vrd *hiir*, *tütreke(ne)* – vrd *tütar*, *Jaanike(ne)* – vrd *Jaan*. Rohkesti on ka *u-*deminutiive: *poisu*, *poju*, *Jaanu* (< *Jaan*), *Riku* (< *Richard*), *kutsu*, *notsu*, lastekeelsed *kätü*, *kroku*, *lutu*, *potu*, *kõtu*, *punnu*. Seejuures lisab hellust veel palatalisatsioon. Eri-lise hellitleva ja õrnutseva tundetooni annab *u-* ja *kene-*liite koostarvitus (vt ka SM 25). Topeltdeminutiive on nt *kiisukene*, *kätukene*, *laevukene*, *lapsukene*, *naisukene*, *pojukene*, *Jaanukene*, *Lumivalguke*, *rumalukene*. Adjektiividel vähendab omaduse määra *ldane*-liide: *lüheldane*, *pikaldane*, *vanaldane*, *väheldane* (= väiksepoolne, väiksevõitu).

Augmentatiiv ehk **suurendussõna** on eelmise vastandina suurendava tähendusega sõna (omaduse määr on üle keskmise). Iseloomulikke eesti augmentatiiviliiteid on *-kas*: *jumikas*, *jurakas*, *jõmakas*, *kolakas*, *kõmakas*, *käntsakas*, *pirakas*. Augmentatiivsust on juba tuletustüves, liide toonitab seda veelgi.

Nii deminutiivide kui ka augmentatiivide väljendamiseks on ka ilme-kaid liitsõna eesosi. Nad väljendavad omaduse küllust ja tihti oleneb järelo-sast, kas tegemist on deminutiivi või augmentatiiviga: *üliväike* – *ülisuur*, *imespisike* – *imesuur*, *ultraväike* – *ultrasuur*. On aga ka ainult deminu-tiivides või ainult augmentatiivides kasutatavaid: *pisitilluke*, *tibatilluke*; *ilmpirakas*, *hiiglaraske*, *superkallis*.

Väga rikas on eesti sõnavara augmentatiivsete määraadverbide poo-lest: *arutult suur*, *enneolematult loll*, *haruldaselt nõudlik*, *hiiglama suur* (liitsõnana *hiiglasuur*), *hirmus vihane* (liitsõnana *hirmvihane*), *hullupööra* uudishimulik, *häbemata odav*, *hästi andekas*, *igavesti vahva*, *ilmatu(ma)* suur, *jube hea*, *jõle vahva*, *kohutavalt huvitav*, *koletu suur*, *kuradima vap-per*, *lõpmata kauge*, *lõpp tore*, *maailmatu suur*, *meeletult ilus*, *metsikult raske*, *otsatult õnnetu*, *paganama vahva*, *piiritult uhke*, *päratu suur*, *pöö-raselt kurb*, *röögatult loll*, *tohtu valus*, *õudselt põnev*, *ääretult napakas* jpt. Enamik toodud näidetest sobivad rohkem emotsionaalsesse kui neut-raalsesse kõnesse.

Humoorika hinnangu annavad ümbritsevale elule **naljatlevad sõnad**, nt *hiirekuningas* 'kass', *kaeramootor* 'hobune', *juukseädal* 'lühike juus',

jänesetäkk 'isajänes', *lustikummut* 'kaasaskantav raadio, makk vms', *nõelakuningas* 'rätsep', *eluvesi* või *elutilgake* 'viin', *pardonks* 'vabandust', *issanda loomaaed* 'inimesed', *kondiaur* 'lihasejõud', *tigupost* 'harilik post vastandina elektronpostile', *rüperaal* 'sülearvuti'.

Iroonilistes sõnades peitub aga juba terav või mahendatud pilge, nt *junkur* 'noormees, kavaler', *tuhvlikangelane* 'naise valitsuse all olev abielumees', *debiilmolufon* 'mobiiltelefon', *tugitoolisportlane*, *tintla* 'ajakirjandus, ajakirjanikud' (T. H. Ilves 2010).

Halvustava, laitva või põlgliku tähendusega on **pejoratiivsed sõnad** ehk **pejoratiivid**. Selliseid negatiivset suhtumist väljendavaid sõnu on eesti keeles nii tüvisõnade hulgas, nt *loru*, *luhva*, *pastel* 'liiga pehme-loomuline inimene', kui ka tuletisi ja liitsõnu. Tuletistes võivad pejoratiivset tähendust kanda nii tuletustüvi kui ka tüvi ja liide mõlemad: *-(a)rd lakard*, *kohmard*, *jõhkard*, *juhmard*, *logard*, *õgard*, *lõhvard*, *käpard*, *uimard*; *-is laaberdis*, *kooberdis*, *kooserdis*, *käperdis*, *lõhverdis*, *laterdis*, *vaterdis*, *paterdis*, *puterdis*, *pudrutis*, *sahmerdis*, *kekutis*. Liitsõnade näiteid: *närukael*, *lobamokk*, *pläralõug*, *pudrulõug*, *tainapea*, *tattnina*, *lontkõrv*, *kobakäpp*, *lääpjalg*, *paksmagu*.

Pejoratiivsus paistab tugevasti silma, kui võrrelda omavahel sünonüüme – kõrvutada markeeritud sõnu sünonüümikonna neutraalse dominandiga: *tibla*, *vanka*, *iivan*, *griiša-miiša*, *russ*, *venku* ja **VENELANE**; *suuauk*, *leivaauk*, *puudruauk*, *suumulk*, *leivamulk*, *pudrumulk*, *supimulk*, *molu* ja **SUU**; *puukima*, *parkima*, *sisse laadima*, *õgima* ja **SÖÖMA**; *koristas oma koivad* või *kondid* või *kodarad* ja **LÄKS ÄRA**.

Sõnavara stiililine jagunemine

L.29 *Last not least* – sõnavara jagunemine **stiiliteljel**.

Stiil on suhtlussituatsioonile ja -eesmärgile vastav keeletekasutusviis. **Stiili tunnusteks** on iseärasused käänamises-pööramise, sõnamoodustuses, sõnavalikus, lausestuses, kujundikasutuses, teksti liigenduses vm keele valdkondades. Käesolevas puudutame sõnavara stiililist jagunemist, mis (nagu muudki stiili tunnused) paistab aredamalt silma vanades kirjakeeltes, vähem nooremates, nagu eesti keel. Ent eestigi keeles tunne paljude sõnade ja väljendite juures selgesti **stiilivärvingut**, s.o ühe kindla stiili omadusi. Need keelendid on erilised, tavakeskmisest hälbivad, ebatavalised, rõhutatud – kokku tähistatakse seda sõnaga **markeeritud**.

Nt sõnad *raisk* ja *sitapea* on stiilivärvingult vulgaarsed, *ärikas*, *itimees*, *haipima* ja *pihta panema* argikeelsed, *sinitaevas* ja *kuldkiharad* poeetilised. Kui sellist stiililiselt värvitud ehk värvilist sõna kasutada kuskil väljaspool oma stiili, tekitab ta mujal otsekohe **stiilimõra**. Nt ametlikku politseisõnumi teksti ei sobi, et varas *pani* ehted *pihta* ja *tegi vehkat*; korterist leiti *kutuks tehtud mees*. Ilmaprognoosija raadioteatesse ei sobi: Sellise *supi on meile kokku keetnud* Norra merelt tulev tsüklon. Kokku ei lähe ladinakeelne sõna *per* ja eesti argikeelne *nägu* 'inimene': Anti 1000 krooni *per nägu*.

Markeerimata, s.o harilikud, tavapärased, tavakeskmised, standardsed keelendid sobivad oma neutraalsuses igale poole ega tekita kuskil tõrkeid. Tuleb aga arvestada, et stiilivärving võib aja jooksul muutuda. Klassikalisi näiteid on sõna *lehkav* Koidula ajal ja praegu: poolteist sajandit tagasi tähendas ta 'lõhnav', nüüd 'haisev'. Kõrgstiilses luuletuses *lehkavast isamaast* rääkimine on tänapäeva lugejale jahmatav.

Termin **stiilivarjund** tähendab samasse stiili kuuluvate sõnade väikest tähenduslikku või suhtumuslikku erinevust. Nt sõnad *telekas*, *telepurk*, *televusser*, *pildikast* ja *pildikummut* on argikeelsed, kuid igäühel on oma varjund.

Stiilikihid

- L 30 Vaadelgem nüüd sõnavara stiililisi kihte, alustades kõige markantsemast vastandusest stiilitelje kummastki otsast – kõrgkeelsest ja madalkeelsest sõnavarast.

Kõrgkeelne sõnavara on normaalkirjakeele piires olevast pidulikum ja ülevam. Nt *voodama*, *aardla*, *paleus*, *luular*, *kunstitempel*, *tuult tiibadesse saama*, *tõivama* 'töötama, lubama'.

Kõrgkeelsele sõnavarale vastandub stiilitelje teises otsas normaalkirjakeele piires olevast labasem **madalkeelne sõnavara**. Nt on madalkeelsed *viskas* või *litsus varvast*, *tegi vehkat* või *putket*, *auras ära*, *koristas oma kondid*, *tõmbas lesta*, *pani päkad*. Madalkeelsed on rahulolematuse väljendamiseks kasutatavad jämedad sõnad ja väljendid – **sõimusõnad**. Nt sa igavene *lipakas*, *saadana sigidik*, *saatana silmamuna*, kass *raip* ehk kassiraip, *sitaratas*, *kurat*, *kurask*, *kuradi kurat*, *kuradi saatan*, *raibe*, *raisk*, *reo*, *risu*, *jobu*, *debiil*, *värdjas*, *väärakas*. Sõimusõnadest paistab häälikusümboolikat: hulk eesti sõimusõnu sisaldab *r*-i, mis kuulub

tugeva ja rämedana. Madalkeelse sõnavara kõige jämedam, sündmatum kiht on **vulgaarsõnavara**, mis koosneb **vulgarismidest** ehk vulgaarkeelendeist, nt *türa, vitt, tegi kutuks, mölin maha!, keripersse!*

Funktsionaalstiilide järgi võime sõnavaras eristada järgmisi kihte.

Ilukirjanduse sõnavara. Ei tule mõista nii, et selle moodustavad kõik ilukirjanduses kasutatavad sõnad. Mõeldud on ikkagi värvilisi sõnu, millele on omased just selle stiili tunnused. Sama kehtib teiste allpool nimetatavate sõnavarakihtide kohta: kõne all on iga stiili eriomane sõnavara. Ilukirjandussõnad teenivad eelkõige lugeja esteetilis-emotsionaalse mõjutamise eesmärki. Tundevalla arendamiseks sobivad kõige paremini kujundlikud sõnad.

Ilukirjanduse sõnavaras eristub markantsema osana luulekeelne sõnavara, millest järgnevad näited: *ast* 'astumine, samm', *pild* 'pildumine', *tuik* 'tuikamine', *palg*, *helama* 'helisema, kõlama', *kanguma* 'kangestuma', *kõduingel*, *lumelitrid* 'lumehelbed', *pilvetelgid* 'pilved', *raheroosk*, *rõõmvärske*, *tormipuskar* (*it rüüpub laev*), *udurähm*, *verisääsed*.

Proosakirjanikest on näiteks Friedebert Tuglas kasutanud rohkesti eriomast sõnavara: tuletisi *kuratlus*, *naisus*, *tagasihoidlus*, *pilvestik*, *sõnajalastik*, *kabjuline*, *kamming*, *jumalamüüdune*, *vedurjas*, *kehastis*, *piirjoonestuma*, *uimastuma*, *mässutsema*, liitsõnu *nutupunased* silmad, *õispuhkev* naine, *roheruske*, *tuhkvalge*, *padasinine*, murdesõnu *hämmelgas* 'ämblik', *kartulivirges* 'kartulivagu', *loidapuu* 'lodjapuu', lamab *venekooluses* 'teeskleb magamist', soome laene *kuudam* 'kuuvalgus', *muik* 'räabis', *ööge* 'kõrglaine', võõrsõnu *demonoloog*, *gastrosoofia*, *negress* 'neegritar', *provintsiaal* 'provintslane', *visitöör* jpm.

Ajakirjanduse sõnavara ehk **publitsistlik sõnavara.** Näiteks *arenguabi*, *kodanikkond*, *kodanikualgatus*, *meediakuvand*, *protestimarss*, *tavarelvastus*, *tippnõupidamine*, *pantvangistama*, *sundparteistama*, *kaardistama* '(välja) selgitama, (välja) uurima, kindlaks tegema, registreerima', *linnak*, *meetmed*, *olme*, *relvistu*, *sõjard* on oma stiilivärvingu poolest ajakirjanduse sõnu. See värving on kuivavõitu informatsioonilisus, sõnad peavad teenima *ratio* kaudu mõjutamist.

Teaduskeelne sõnavara. Peale rohke oskussõnavara (L 22) leidub veel teisigi teadusstiilile iseloomulikke sõnu, nt *eeldada*, *tõestada*, *sõltuda*, *tuleneda*, *käsitleda*, *seoses*, *järelikult*. Et teaduskeel väljendab maailma

teaduslikku tunnetust, on tema sõnavaragi valdavalt rangelt täpne ja ratsionaalne.

Kindlasti ei tohi nende omaduste taotlemine viia väljenduslamedu-
seni. Oskussõnagi võib olla ilmekas, kujundlik. Siis on ta kuju ja seos
mõistega meeldejäavam kui kahvatud kirjeldused. Teadustiili ei riku nt
idufirma (vrd käivitusettevõte), *värkvõrk* (vrd nutistu või asjade internet),
rööprähklus (vrd mitmiktegevus).

Ametliku stiili sõnavara, s.o valitsemisele, haldusele, õigusele ja asja-
ajamisele iseloomulik sõnavara. Ka siin on rohkesti oskussõnavara, ent
muidki stiiliomaseid sõnu, nt omadussõnad *kohustuslik*, *pädev*, *vajalik*,
väljendtegasõnad *aluseks võtma*, *kindlaks määrama*, *teatavaks tegema*.
Sõnauhendite koosseiski on täpselt ette nähtud: *diplomaatilisi suhteid*
sõlmima või *sisse seadma* (mitte nt *kehtestama*), *paragrahvi kohaldama*
(mitte: *rakendama*), *kuritegu toime panema* (mitte: *sooritama*).

Väga suur ning omakorda kihistuv sõnavara osa on **argikeelne sõna-
vara**. Argikeel on kirjakeelega võrreldes vabam, normilõdvem keelekuju,
mida kasutatakse vähenõudlikumas igapäevases suhtluses. Ta on prii ilu-
kirjanduskeele emotsionaalsusest, teadus- ja ametliku keele ratsionaal-
susest ning uperpallitab tihti lustlikult.

Argikeeles on rohkesti kirjakeele sõnu, mis on läbi teinud vaimuka
täendusmuutuse, nt *krapp* algselt 'karjakell', argikeeles 'raadio, valju-
hääldi', *lutikas* 'pealtkuulamiseade', *parm* 'joodik', *kapsauss* 'aeglane rong',
porgand 'oranž rong', *näljane* toapugerik 'vilets, armetu', *siirup* 'lääge muu-
sika', *vaibakloppimine* 'monotoonse rütmiga tantsumuusika'.

On häälikulist mängu, nt *kriksadull* 'keerdudega, raskesti väljaloetav
tähekuju', *patsilutikas* 'batsill', *latatara* 'laterdaja'.

On oma- või võõrliidetega markeeritud tuletisi: *paukselt* 'paugu-
pealt', *partsti* 'järsku, kiiresti', *tagumentum* 'istmik, tagument', *tegelinski*,
viinuška 'viin', *kehvnoi* 'kehv', *kurblich* 'kurb'; rohkesti *kas*-tuletisi, nt
apsakas 'viga, eksitus, aps', *kuulukas* 'kuulujutt', *kastikas* 'pikap', *friikad*
'friikartulid', *lavakas* 'lavakunstikool; selle üliõpilane', *kaltsukas* 'vana-
rõivapood', *kähkukas* 'kiire seksuaalvahekord', *naistekas* 'naisteajakiri,
-raamat, -film', *pohmakas* 'pohmelus', *radikas* 'radiaator', *õudukas* 'õudus;
õuduslugu'.

On värvikalt kokkupandud liitsõnu, nt *näolapp* 'nägu', *silmaluugid*
'silmaaud', *näpupood* 'selvekauplus', *närvipundar* 'närviline inimene',

kommipoiss 'ilus noormees', *tummahammas* 'vaikija', *püksituul* 'soolegaasid'.

Eriti armastab argikeel fraseologisme, nt *pauk luuavarrest* 'täiesti ootamatu juhtum', *pani käpa* ~ *päka peale* 'haaras endale', *pane* ~ *tee põhi peale* 'joo tühjaks', *tao endale pealuu sisse* ~ *pealuusse* 'jätä meelde, õpi pähe', *viskab kopa ette* 'tüütab täiesti ära', *tegi oma margi täis* 'rikkus oma maine', *läbi ja lõhki* 'läbinisti, täiesti'.

Argikeeles on vene laene palju rohkem kui kirjakeeles, sh vanu laensõnu, nagu nt *lisna* 'liigne, üleaarune', *pasatski* 'hulgas, pätt', *paskaak* 'pätt, sul', *pastoi* 'seis! oot!', *patinka* 'poolsaabas', *patšokk* 'õland', *pogri* 'vangla, arestikamber', *pujään* 'väänkael', *siva* 'ruttu, kiiresti', *tavaar* 'kaup, kraam'.

On ka vanu saksa laene, nt *akuraat* 'täpselt, punktipealt', *ornung* 'kord', *sihker* 'selge, klaar', *sihverplaat* '(kella) numbrilaud; nagu', *luhtlapp* 'õhuaken', *laube* 'lehtla', *mansa* 'meeskond, kamp'.

Noorema põlve keelekasutusse need vanad laenud enam ei kuulu. Praegu tuleb argisõnu eriti soome ja inglise keelest, harvemini mujalt, nt *pomo* 'peremees, ülemus, boss, suur nina, asjamees', *pehmo* 'tossike', *tonn* (sm tonni) 'tuhat', *viimase peal* (sm viimeisen päällä) 'väga heal tasemel', *tänks* (ingl thanks) 'aitäh', *juutuuber* (ingl youtuber), *šokohoolik* (ingl chocoholic) 'šokolaadisõltlane' ja *šopahoolik* (ingl shopaholic) 'ostusõltlane'.

Nagu öeldud, on argikeelne sõnavara väga ulatuslik ja omakorda kihistuv. Ta ulatub kirjakeelelähedasest sõnavarast üldslängi sõnavarani välja. Slängipoolses ääres on nt sellised sõnad nagu *jota* 'joodik', *krimka* või *krimi* 'kriminull; kriminaalkurjategija', *kohve* 'kohvik', *resto* 'restoran', *sommid* 'soomlased', *peika* 'peigmees', *pruta* 'pruut'.

Suulise kõne argisõnavarra kuuluvad ka kirjakeele sõnade lohaka värvinguga variandid, nt *igastahes*, *ükstaspuha*, *igasugu*, *jüsku*, *siuke*, *miuke*, *kakskend*, *ütlin*, *tegelt*, või võõrsõnade häälaluslihtsustused, nt *penss* ~ *pinss* 'pension', *sampa* 'šampanja', *mikker* (om mikri) 'mikrofon', *sablun* 'šabloon'.

LEKSIKAALSED SUHTED

Leksikaalsed suhted tähenduse ja vormi alusel

- L 31 Sõnade jagamisel nendevaheliste leksikaalsete suhete järgi olgu aluseks järgmine kaksikjaotus:
- 1) **sama või lähedane tähendus – erinev vorm**
 - a) sünonüümid *nuga* ja *väits*
 - b) antonüümid *hea* ja *halb*
 - c) hüponüümia *roos* (hüponüüm) ja *lill* (hüperonüüm)
 - d) meronüümia *esmaspäev* (meronüüm) ja *nädal* (holonüüm)
 - 2) **sama või lähedane vorm – erinev tähendus**
 - a) homonüümid *sulg* (sule) ja *sulg* (sulu)
 - b) paronüümid *õhkama* ja *õhkima*

Sünonüümid

- L 32 **Sünonüümid** on kujult üksteisest erinevad, kuid tähenduse poolest sarnased või lähedased samast sõnaliigist sõnad. Nt *ämber* ja *pang*; *paralleelne* ja *rööpne*; *julge*, *kartmatu*, *südi*, *sõakas*, *vapper* ja *vahva*.

See määratlus ja need näited käivad **leksikaalsete sünonüümide** kohta. Peale selle on veel **grammatilised sünonüümid**, s.o leksikaalselt samasisulised, aga grammatiliselt vormistuselt erinevad keelendid. Nt *kibedamaitselised*, *kibeda maitsega* ja *maitset* ~ *maitse poolest kibedad*; *nahataoline* ja *nahkjas*.

Sünonüümne tähendab 'kujult erinev, kuid tähenduse või funktsiooni poolest sarnane või lähedane'. Sünonüümsed saavad olla:

- a) üksiksõnad ja püsiühendid – annavad leksikaalseid sünonüüme, nt *Mari abiellus*, *astus abiellu*, *sõlmis abielu*, *läks mehele*, *sai mehele*, *heitis Jüriga paari*, *astus Jüriga altari ette*, *tegi Jüriga pulmad*, *registreeris Jüriga ära*, *pani Jüriga leivad ühte kappi*, *hakkas Jüriga ühist eluvankrit vedama*, *lõi Jüriga ühise kodu*, *sai tanu alla*, *sai Jüri naiseks*, *kinkis Jürile oma käe ja südame*;
- b) tuletus- ja muutemorfeemid – annavad morfoloogilisi sünonüüme, nt mäarsõnaliited *-sti* ja *-lt* viisi väljendajaina, mitmuse *de-* ja *i-*tunnus;

- c) lausetarindid – annavad süntaktilisi sünonüüme, nt Tulin võimalasse, *et näidata ~ .. näitama ~ .. näitamaks* treenerile oma oskusi. *Kui kevad tuleb, ~ kevade tulles ~ kevade tulekul* ostan endale uue kübara. Nägin *last, kes nuttis ~ nutvat last*.

b) ja c) mõlemad annavad grammatilisi sünonüüme.

Sünonüümia on sõnade, püsiühendite, morfeemide või lausetarindite tähenduslik või funktsionaalne sarnasus või lähedus, sünonüümidevaheline suhe. Nt sõnade *torm, maru* ja *raju* vahel, bürokraatliku stiili lause *Siin on kaevetööde teostamine keelatud* ja neutraalstiili lause *Siin ei tohi kaevata* vahel valitseb sünonüümia.

Sünonüümika märgib: a) sünonüüme käsitlevat leksikoloogia osa, b) ühe keele sünonüümide kogumit, nt eesti keele sünonüümika.

Sünonüümikond ehk **sünonüümirida** on sõnade hulk, mille liikmed väljendavad ühte ja sama põhitähendust, kuid erinevad tähendusvarjundi, stiilivärvingu ning kontekstisobivuse poolest. Nt *pale, nägu, silmnägu, lõust, sihverplaat; sööb ära, pistab kinni, pistab pintslisse, paneb nahka, keerab kinni, keerab kesse*. Sünonüümikonnas on üks dominant ehk peasõna, mis on kõige harilikum ja stiililt neutraalne, markeerimata, sobib erisugustesse kontekstidesse (esitatud näiteis vastavalt *nägu* ja *sööb ära*). Teised sõnad on stiilivärvinguga, markeeritud, alates kõrgstiilist ning lõpetades argikeele ja slängiga, sobivad üksnes kindlasse konteksti. Sünonüümikonnad on lahtised read, st neid saab alati täiendada.

Võib eristada **ideograafilisi sünonüüme**, s.o üksteisest tähendusvarjundi poolest erinevaid sünonüüme (nt *jõuk* ja *kamp*), ning **stiilisünonüüme**, s.o üksteisest eri stiilidesse kuulumise poolest erinevaid sünonüüme (nt *ekskrement, roe, mustus, väljaheide, sitt* ja *kaka; voodus, viljakandev, saagirohke* ja *kõrgesaagiline; ühikas* ja *ühiselamu*).

Täiesti võrdsetel sõnadel poleks keeles mõtet. Kõige suurema läheduse näiteks tuuakse tavaliselt oma- ja võõrsõna paarid, nt *lastearst* ja *pediaater, läbimõõt* ja *diameeter, omastav* ja *genitiiv, konstateerima* ja *nentima* või *sedastama*. **Täissünonüümid** ongi kujult üksteisest erinevad, kuid tähenduse poolest täiesti samased sõnad, mida saab üksteisega asendada mis tahes kontekstis, nt veel *maikelluke* ja *piibeht, ligidal* ja *lähedal, tasapisi* ja *pisitasa, kolmapäev* ja *kesknädal*. **Osasünonüümide** puhul hõlmab tähenduslik sarnasus või lähedus ainult osa tähendusest. Nt omadussõnal *kõva* on kirjakeele seletussõnaraamatu järgi 14 tähendust,

sõnal *kange* 7, aga ainult kolmes neist on *kõva* ja *kange* sünonüümid: a) 'kehajõult tugev' (Poisid katsusid jõudu: kumb on *kangem* = *kõvem*); b) 'väga tugev, suur' (Jalga löi *kange* = *kõva* valu); c) 'millegi poolest silmatorkav või väljapaistev, tubli, hakkaja' (*kange* = *kõva* töömees, kõnemees, jahimees). Aga 'tugevatoimeline' on küll *kange*, aga mitte *kõva*: *kange kohv* ei ole *kõva kohv*. Seevastu on tähenduses 'range, karm, vali' võimalik *kõva*, aga mitte *kange*: *kõva käsk* või *kõva peapesu* ei ole *kange käsk* või *kange peapesu*.

Peale selle on olemas veel **kontekstuaalsed sünonüümid**, s.o ühes kindlas kontekstis või kõneolukorras kasutatavad võrdtähenduslikud sõnad või väljendid. Nt kui üks kirjutus käsitleb terrasiitkrohvi tegemist, siis saab selles peale termini *terrasiidkrohv* kasutada võrdtähenduslikuna ka sõna *krohv*, kuigi väljaspool seda konteksti tähistab *krohv* laiemat mõistet kui tema liik *terrasiidkrohv*. *Jaan Kross, meie tuntuim ajaloolise romaani viljeleja*, „*Keisri hullu*“ autor, „*Söerikastajaga*“ eesti kirjandusse *astunu* väljendavad kõik ühtsama isikut. Kontekstuaalseid sünonüüme oleks siiski täpsem nimetada kontekstuaalseteks variantideks ehk teisen-diteks.

Viimase näitega oleme tegelikult jõudnud juba **perifraasini** ehk **ümberütluseni**. Nii nimetatakse stiiliõpetuses mitmesõnalist väljendit ühe sõna asemel, nt *ma käsin sul minna* (= mine!), *kas te ei võiks istuda* (= võtke istet, istuge!), *maailma vanima elukutse pidaja* (= prostituut), *Emajõe Ateena* (= Tartu), *tõusva päikese maa* (= Jaapan).

Sünonüümid mitmekesistavad ja rikastavad keeletarvitust. Eriline osa on neil olnud eesti regivärsside kordus- ja parallelismisüsteemis. Juhan Peegel on kogunud regivärsside asendussünonüüme. Suurim sünonüümkond tema materjali hulgas on *neiu* üle 800 sünonüümi-ga. Võtame siinkohal näitena esitamiseks lühema rea, mille dominant on *perenaine*: *linnukene, ninnikene, rõõmukene, võti; adranaine, kardpõll, koduema, koduustav, naeruskoer* (halvustav), *petiskoer* (halv), *kuldkett, kuldking, kärnakäpp* (halv), *läti ratta rummukene* (halv), *maadenaine, majanaine, maja taba, mesimari, nastasrind, peerupiitt* (halv), *peperkook, perepealik, pöörakael* (halv), *pöörakaru* (halv), *põrgulind* (halv), *lairätt, linarätt, uhmerpakk* (halv), *vesiritsik* (halv); *askleajaja, jootja, karjalatse kaeja, kikulõikaja, korrakandja, koti valmispanija, laia laua katja, lau-laaditaja, leiva lahtilõikaja, orjaotsija, pattapanija, pika hoole pidaja, pätsiürgaja, roaketija, saosaaja, suure soola maitsja, söögiseadja, söötja, töötegija, vee pattapanija, väeväänaja*.

Eesti kirjakeele sünonüüme on kahes sõnastikus: Asta Õimu „Sünonüümisõnastik“ Tallinn 1991, 2. tr 2007, ja Paul Saagpaku „Sünonüümisõnastik“ Maarjamaa kirjastus, 1992. Murdesünonüüme saab juurde vaadata Andrus Saareste „Eesti keele mõistelisest sõnaraamatust“ Stockholm, 1958–1968, indeks: Uppsala, 1979. Eesti poeetilise sünonüümika rikkusi näitab Juhan Peegli „Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides“ I–V Tallinn, 1982–1992; 2. tr 2004.

Tabusõnad ja eufemismid

L 33 **Tabu** ehk **sõnakeeld** tähendab seda, et on mingi põhjus, nt kartus, uskumus, sündsus, mille pärast mingit sõna ei tohi kasutada. **Tabusõna** ehk **keeldsõna** ongi see sõna, mida tuleb vältida ja mille asemel peab ütleva kuidagi teisiti. Nt *susi* kui ohtlikku looma tähistav sõna oli tabusõna (Kui sutt kõneldas, ongi esi varsti karjan). Selle asemel tuli öelda kaudselt: *aiatagune, hallivatimees, halljalg, hallsaks, irvhammas, kriimsilm, kuusikuätt, lepikulell, metsakoll, metsakutsa, metsavaht, pajuvanamees, pajuvasikas, põõsatagune, kõrvekutsikas, pühajürikutsikas, vilunina, sorusaba, vana hall, võsaviilem* jne. Nii tuli kasutusele ka alamsaksa laen *hunt*. Nime ja nimetamise ürgvana maagiline tähendus ulatub muinasusundi algpõhjani. Ka sõna *karu* asendajaid on eesti keeles rohkesti. Tõenäoliselt on aga *karu*-sõnagi kunagi peitnud mingit tabusõna (kas läänemeresoome-mordva *ott?*), tähendanud ehk algselt 'karedakarvalist', siis saanud liiga sagedaks ja ise kardetavaks sõnaks, mille asemel oli tarvis kasutada muud. Puskariajamine on keelatud olnud ja parem on sõna *puskargi* vältida ning öelda *lepikuliisu, lepikulinda, metsakohin, kodukootud* jms.

Seesuguseid keelu või põlguse alla sattunud sõnu asendavad (kas peitvad või pehmendavad) sõnad või väljendid on **eufemismid** ehk **peitesõnad**. Minevikus kasutati eufemisme rohkesti küttilisel ja kalastamisel, et mitte peletada saaklooma. Looma, linna, kala nime ei tohtinud nimetada, kui taheti teda püüda. Eufemistlikud on ka edusoojahi- või kalamehele *kivi kotti!* ning uuemaegsed samalaadsed *nael kummi!* autojuhile ja *head (läbi)põrumist!* eksamil minevale õppurile. *Surma* ei ole tihti peale tahtmist suhu võtta tänapäevalgi, parem rääkida *haiguse letaalsest kulust*, inimese *kadumisest, siitilmast lahkumisest, manalasse varisemisest, manalateele astumisest, eluotsast, viimsest tunnist, viimsele unele*

või *igavesele puhkusele* või *igavestele rohumaadele* või *looja karja* või *esivanemate juurde minekust*, *teise ilma rändamisest*. Usklik inimene *pääseb maisest patust*, *jõuab taevariiki*.

Süüdsus ja head kombat on nõudnud varjatud kehaosade nimetuste ning suguakti kirjeldavate sõnade vältimist või nende asemele viisakamate otsimist. Nt *perse* asemel *pee*, *nimetamata koht*, *pehme koht*, *tagumik*, *taguots*, *tagument*, *tagumentum* (naljatlev võõrliide oma tüve küljes), *patarei*, *kannikad*, *kannid*, *näkid*, *ahter*, *istumine*, *istmik*, *pepu*, aga ka *mine perse* asemel *mine pekki*, *käi kanni*. Ei ole juhus seegi, et *menstruatsiooni* ehk *kuupuhastuse* sünonüüme on Saarest sõnaraamatus terve veerg. Seal hulgas ei ole veel aga tänapäeva tavalist peitesõna *pahad päevad* või lihtsalt *päevad*. Püsivaimalt on anatoomia ja füsioloogia vallas sobinud ladinakeelsed sõnad.

Kui peitesõna on keeldsõnast halvema värvinguga, siis võib teda nimetada **düsfemismiks**, nt sõna *suri* asemel *ajas koivad*, *päkad*, *sõrad*, *varbad* või *käpad sirgu*, *viskas vedru* või *tossu välja*, *pani kõrvad pea alla*, *kolis teise ilma*, *läks mullatoidule*.

Peitmiseks kasutatakse mitmesuguseid keelelisi vahendeid:

- a) perifraas ehk ümberütlus, s.o mitmesõnaline väljend või kaudu kirjeldav liitsõna: *joodiku* asemel *alkoholilembene mees* (või *naine*); *purjus* asemel *ebakaine*, *ebakaines olekus*, *alkoholijoobes*, *kaaluta olekus*; *prostituutide* asemel *kompleksivabad tüdrukud*, *sektöötajad*, *müüdava armastuse preestrinnad*; *kukkus* asemel *võttis maaga kontakti*; *korvpallur sõimas kohtuniku läbi* asemel *korvpallur kasutas kohtuniku suhtes verbaalseid mõjutusvahendeid*; *te valetate* asemel *teil ei ole päris õigus*, *teid ei ole küllaldaselt informeeritud*, *te ei ole kommunikeerinud*;
- b) üldisem või ebamäärasem sõna täpse otseütleva asemel: *on rase* asemel *kannab*, *on sedapsi* või perifraasid *ootab peenikest peret*, *on käima peal*, *on palli alla neelanud*; WC asemel *kus keiser jala käib*, *hea koht*; *laiskuse* asemel *viitsimatus*;
- c) võõrsõna omasõna asemel: *peen*, *ekskrementid*, *vagiina*;
- d) lühendis: *ell* 'lits', *p...* või *pee*;
- e) moonutis: slängisõnad *pelts*, *pelta*, *peller* (< *peldik*), *kemps*, *kemmer*, *kemmergiine* (< *kemmerg*).

Kuigi maailm on suuresti muutunud ning inimese sõltuvus loodusest vähenenud, hirm loodusnähtuste ja loomade ees väiksem, kasvatus

ja kombed vabamad, ei kao eufemismid ka nüüdismaailmast kuhugi. Ametinimetustega kui isikute märkijatega on seotud nimetuse kandja sotsiaalne prestiiž. Seetõttu ei saa nimetuseks panna *küülikutapja*, vaid pigem *küülikutöötaja*, mitte *sibi*, vaid *assenisaator*, mitte *nülgija*, vaid *taksidermist*. Ülepakkumised on aga olnud *lüpsja* asemel eufemismid *lüpsitehnik* ja *lüpsioperaator*, *katlakütja* asemel *katlamaja operaator*, *pagari* asemel *poolautomaatse saiatootmisliini operaator*, *tõstukijuhi* asemel *logistikatöötaja-tõstukijuht*, *uksehoidja* või *portjee* asemel (ööklubi) *uksemänedžer*. Kaubanduskeskus kuulutab literatuuritsevalt: „Otsime sãrasilmseid teenindajaid ja tegusaid pensionãre, kelle ülesandeks on heakorra tagamine.“ (Mis peab tähendama, et tööd leiaksid kassapidajad ja koristajad.)

Eufemisme on poliitikas: *konstruktiivne lähenemine* (hrl tähenduseta), konkreetse *Rootsi esindaja* asemel ebamäärane *ühe Skandinaavia riigi esindaja*, *vaesuspiiri* asemel *toimetulekupiir*; majanduses: *raha* või *summade* asemel *vahendid*, *hindade tõstmise* asemel *hindade korrigeerimine*, *võlguoleku* asemel *maksehãire*; pedagoogikas: *kooli poolelijãtjad* asemel *kontingendi kadu*. 1945. a Saksamaalt Venemaale veetud *trofeekunsti* nimetavad venelased *sõjatingimustes ladustatud kunstiks*.

Pensionãrist või *vanurist* või *vanainimesest* rãakides peetakse neutraalseks öelda *seenior*. Nt *Hinnatundlikele seenioridele* oli soe jõulukuu igati taskut mööda (= Vaesemad vanainimesed / vaesed pensionãrid tulid tänu soojale detsembrile oma rahaga vãlja).

On arusaadav, et vãlditakse sõnu *vigased*, *sandid*, *invaliidid* ja on kasutusele võetud *puuetega inimesed*, *vaegurid*, *erivajadusega inimesed*. On loodud hulk uusi termineid: mitte *nürikuulja*, vaid *vaegkuulja*, *kuulmispuudega inimene*, *nürmik*; mitte *nõrgalt nãgija* või *poolpime*, vaid *vaegnãgija*, *nãgemispuudega inimene*, *nõrbik* (*nürmik* ja *nõrbik* pidavat sildistama ja on nüüdseks kõrvale jãetud); mitte *kokutaja*, *pudistaja* vms, vaid üldisemalt *kõnepuudega inimene*. Eriti palju sündmatuid sõnu (sh isegi *vaimupuue*) on varjata terminil *intellektipuue*.

Poliitkorrektsuse ajastu ümberõtluste taga on kujutlus, et hakates kasutama „ilusamaid“ keelelisi vãljendeid saab ilusamaks ja õiglasemaks ka tegelikkus. Nii ei mõjugi enam anekdoodist võetuna, kui patuseid nimetataks vagaduspuudega isikuiks ja põrgut alternatiivse kliimaga paradiiiks.

Eufemistlik saab peale sõna ja vãljendi olla ka tekst. Nt jãrelepãrimisele **ühe** sõduri ravi kohta on antud jãrgmine vastus: „Saame tõdeda, et

kaitsevägi tegeleb tervishoiuteenuse kvaliteedi kontrolliga oma asutuse-sisese kvaliteedijuhtimise süsteemi raames, tagades organisatsiooni töökorralduse, patsiendi teenindamise ja arstiabi professionaalse kvaliteedi. Kui patsiendil püsib rahulolematuse talle osutatud tervishoiuteenuse suhtes, on tal õigus pöörduda sotsiaalministri loodud tervishoiuteenuse kvaliteedi eksperdikomisjoni, mis annab sõltumatu hinnangu patsiendile osutatud tervishoiuteenuse sisulisele kvaliteedile.“

Antonüümid

L 34 **Antonüümid** ehk **vastandsõnad** on ühe semantilise tunnusjoone poolest vastandlikud sõnad, kusjuures nende muu tähendussisu langeb kokku. Nt *mees* ja *naine* väljendavad mõiste 'inimene, *homo sapiens*' soo tunnuse poolest vastandlikke alammõisteid. Veel näiteid: *abielus* – *vallaline*, *rääkima* – *vaikima*, *ostma* – *müüma*, *alistama* – *alistuma*, *lõpp* – *algus*, *jah* – *ei*, *hästi* – *halvasti*, *rohkem* – *vähem*. Antonüümid pole seega sugugi sõnad, mis on tähenduselt teineteisest võimalikult erinevad. Nt sõnadel *riigikogu* ja *küülik*, *kalkun* ja *tango* tähenduslik ühisosa puudub ning nad ei ole antonüümid.

Antonüümne tähendab 'tähenduselt vastandlik', nt *sündima* ja *surema* on antonüümsed sõnad.

Antonüümia on tähenduste vastandlikkus, täpsemalt: vastandussuhe ühe semantilise tunnusjoone, ühe tähenduskomponendi alusel. Tegelikult polegi antonüümia mitte erinevuse, vaid sarnasuse mõõt nagu sünonüümia. Nt sõnade *ilus* ja *inetu* vahel valitseb antonüümia, nende mõlemaga mõõdetakse ilu määra.

Antonüümid aitavad paremini esile tuua sõnade tähendusi. Näiteks sõnal *paks* on vastandite kaudu väljendades kolm tähendust: a) paks (ja õhuke) paber, b) paks (ja peenike) tüdruk, c) paks ja (vedel) supp. Ka sõnal *madal* on neid vähemalt kolm: a) madal (ja kõrge) tara, b) madal ja (sügav) jõgi, c) madal (ja üllas) kirg.

Peale üksiksõnade võivad antonüümsed olla ka sõnade püsiühendid, nt *tööle võtma* – *töölt vabastama*, (mootor) *läks käima* – *suri välja*, *kokku panema* – *lahti võtma*, *liikuma* – *paigal püsima*, *vastu võtma* – *ära saatma*.

Vastandava kaksikjaotuse abil saab maailm inimesele arusaadavamaks. Kahe vastandliku pooluse vahel võib seejuures olla keskmist väljendavaid

sõnu, nt *kuum* – *kuumavõitu* – *soe* – *sojavõitu* – *leige* – *leigevõitu* – *jahedavõitu* – *jahe* – *viluvõitu* – *vilu* – *külmavõitu* – *külm*. Temperatuuristmik läheb jõnksukaupa antonüümilt *kuum* üle teisele antonüümile *külm*. Loogikalise loomuse poolest võibki eristada kaht leksikaalse vastanduse tüüpi:

- a) **kontraarsed** (vastupidised) vastandused, mida väljendavad nt omadussõnad *kallis* – *odav*, *häbelik* – *häbitu*, *mugav* – *ebamugav*, *varane* – *hiline*, *helepruun* – *tumepruun*, *valgurikas* – *valguvaene*; need antonüümid on nagu kaks otspunkti astmikul, kus on veel vaheastmed;
- b) **kontradiktoorsed** (vasturääkivad) vastandused, kus üks liige välis- tab teise ehk ühe jaatusest tuleneb teise eitus, nt *surelik* – *surematu*, *rase* – *mitterase*, *alaline* – *ajutine*, *tõde* – *vale*, *sirge* – *kõver*, *meelega* – *kogemata*; vaheastmeid ei ole.

Vastanduse väljendamise vahendid

L 35 Eesti keeles saab **vastandust väljendada** nii tähenduselt vastandlike tüvedega kui ka liidete ja muutevormidega. Nii saab antonüümide moodustamiseks kasutada prefiksoide ehk pooleesliiteid *eba-* ja *mitte-*, nt *huvitav* – *ebahuvitav*, *ametlik* – *mitteametlik*, *õnn* – *ebaõnn*, *vastavus* – *mittevastavus*. Iga *eba-* siiski antonüümi moodustaja ei ole: osisel *eba-* on peale eitava tähenduse veel tähendus 'pseudo-, kvaasi-, peagu nagu', nt *ebausk* ei ole *usu* ja *ebajasmiin jasmiini* antonüüm (vt ka SM 27, 37).

On loodud isegi protsessi pöördkulgemist (vastassuunalist kulgemist) näitav tehisprefiksoid *süрд-* täitmaks muude keelte poolt osutatud lünka: sks *ent-*, ingl *un-*, vn *раз-*, nt *sich entladen*, *unload*, *разгружаться*, eesti *süрдlaaduma* (aku süрдlaadus). Paraku leiab meie keel alati muid keeleomasemaid väljendusvõimalusi (aku tühjenes, läks tühjaks, jooksis tühjaks) ega vaja tegelikult *süрд-*prefiksoidi abi.

Ka prefiksoidist *mitte-* on muud keelised vahendid tihtipeale paremad: *mittekortsuv* → *kortsumatu*, *mittevõrreldav* → *võrreldamatu*, *mitteesitamine* → *esitamata jätmine*, *mitteilmumine* → *ilmumata jätmine* või *jäämine*, *mittetäitmine* → *täitmata jätmine*, *mittekoosseisuline töötaja* → *koosseisuväline töötaja*, *mittekülmakindel* → *külmaõrn*, *külmatundlik*, *mittekonditsiooniline* → *alanõudeline*, *mittevahelesegamise poliitika* → *sekkumatuspoliitika*.

Arvestada võiks sedagi, et tüvelst erinev antonüüm on järsem ja tugevam kui osisega *eba-* või *mitte-* markeeritu: *kaine* ja *purjus* (vrd *ebakaine*), *küps* ja *toores* (vrd *ebaküps*), *puhas* ja *must* (vrd *mittepuhas*), *eestlane* ja *muulane* (vrd *mitte-eestlane*).

Universaalsemaid eitava antonüümi markeerijaid on liide *-tu* (ka liit-sufiks *-matu*, *-tus*, *-matus*), nt *tavaline* – *tavatu*, *õnnelik* – *õnnetu*, *õnn* – *õnnetus*, *kogenud* – *kogenematu*, *korvatav* – *korvamatu*, *surelikkus* – *surematus*. Sage on seejuures liidete *-kas* ja *-tu*, *-kus* ja *-tus* vastandus: *andekas* – *andetü*, *varakas* – *varatu*, *vaimukus* – *vaimutus*, *sõnakus* – *sõnatus*. Huvitav paar on *arvukas* ja *arvutu* (ka *arvukus* ja *arvutus*) – vormilise markeeringu poolest antonüümsed, kuid semantiliselt mitte. Rohkust osutav astmik oleks *vähesed* – *rohked* ehk *arvukad* – *arvutud*, kus viimane liige vastu ootusi suurendab hulka veelgi.

Liitsõna järelosadest vastanduvad sageli *-rikas*, *-rohke* ja *-vaene*, *-kehv* või *-vaba*, *-tühi*, *-lage*: *vitamiinirikas* – *vitamiinivaene*, *mürarikas* – *müra-vaba*, *sisurikas* – *sisutühi*, *toidurohke* – *toidukehv*, *ideerohke* – *ideelage*; eesosadest *tugeva-* ja *nõrga-*, *kõrge-* ja *madala-*, *pika-* ja *lühi-*, *suure-* ja *väikese-*, *ala-* ja *üle-*: *tugevatoimeline* – *nõrgatoimeline*, *kõrgetasemeline* – *madalatasemeline*, *pikaealine* – *lühiealine*, *suuremõõtmeline* – *väikese-mõõtmeline*, *alatoitlus* – *ületoitlus*.

Vormivastandustest on kõige harilikum käändsõnade kaasätleva ja ilmaätleva käände vastandamine: *hobusega* ja *hobusetä* (mees), *ideedega* ja *ideedetä* (teadlased), ning pöördõnade *tud-* või *nud-* kesksõna ja *mata-* vormi vastandamine: *relvastatud* – *relvastamata*, *õpetatud* – *õpetamata*, *keedetud* – *keetmata*, *toimunud* – *toimumata*, *söönud* – *söömata*. *mata-* ja *matu-* vormid on tihti samatähenduslikud: *kogenemata* ~ *kogenematu*, *ettenägemata* ~ *ettenägematu*. Kus nad tähenduselt lahknevad, seal märgib *-mata* millegi puudumist, ärajäämist, kuna *-matu* tähistab võimatust: *kirjeldatud* – *kirjeldamata* ja *kirjeldatav* – *kirjeldamatu*, *tabatud* – *tabamata* ja *tabatav* – *tabamatu* (vt ka SM 35).

Võõrsõnadest antonüümipaaride moodustamisel on tihti kasutatud võõresliiteid ja -pooleesliiteid, täpsemalt: moodustus ei ole toimunud eesti keeles, vaid sõnad on seesugusel valmiskujul üle võetud teistest keeltest. Nt *import* – *eksport* (ehk eesti *sissevedu* – *väljavedu*), *harmoonia* – *disharmoonia*, *moraalne* – *amoraalne* (ehk eesti vahenditega *eba-moraalne*, *moraalitu*, *kõlblusetu*), *legaalne* – *illegaalne*, *konformist* – *non-konformist*, *koloniseerima* – *dekoloniseerima*, *sümpaatia* – *antipaatia*, *eustress* – *düstress*. Eesti omatüvedele võõrprefikseid liituda ei saa, nt

eesliidetega *a-* ja *in-* ei saa moodustada sõnu *akangelane*, *inhingamine* jms. Küll aga saab omatüvede ette liita võõrprefiksoide ehk -pooleesliiteid, nt *kangelane* – *antikangelane*, *osake* – *antiosake*, *miniseelik* – *maksiseelik*, *mikromaailm* – *makromaailm*.

Antonüüme kasutab kõnekujund **antitees**, mis maailma keerukuse ja vastuolulisuse näitamiseks kõrvutab vastandlikud mõisted. Nt on see levinud võtteid vanasõnades: *Vana teatud, uus teadmata*. *Tõsi tõuseb, vale vajub*. *Tark taganes, ull jätä-äi kunagi umma jonn*. Sellest saavad väljendusjõudu eesti fraseologismid: *ei lausu musta ega valget* 'vaikib', *teeb talle uut ja vana* 'nuhtleb, nahutab teda', *nuta või naera* 'tee mis tahad, aga ei õnnestu', *võta heaks või pane pahaks* 'mulle ei lähe su suhtumine korda'.

Küll kujundid olemata mõjuvad väljenduslikult tugevalt ka sidekriip-suga paaristatud antonüümid: *must-valge* ainekäsitus, ajakirjanike *oste-tavus-müüdavus*, kõik me oleme *kaotajad-leidjad*.

Ja lõpuks mainigem sedagi, et on olemas sõnu, millel on kaks vastandlikku ehk antonüümset tähendust. Nt tegusõnad *nahastama* '1. (midagi) nahaga varustama; 2. (milleltki) nahka maha võtma, nülgima', *kiletama* '1. kilega katma; 2. kilet eemaldama'. Kokku langevad paljud eitust väljendavad *tu*-omadussõnadest saadud ning *ta*-liitelistest tegusõnadest tuletatud nimisõnad, nt *pilvitus* '1. pilvitu olek; 2. pilves olek (< *pilvitama*), pilvisus'. Kokkulangemisi on ka *tu*-omadussõnade mitmuse nimetavas ja tegusõnade *tud*-kesksõnas: *värvitud* huuled on '1. ilma värvita (< *värvitu*); 2. värviga kaetud (< *värvima*)'; *plaanitud* toimingud on '1. ilma plaanita (< *plaanitu*); 2. plaanitsetud (< *plaanima*)'; *litsentsitud* terviseasutused on '1. ilma litsentsita (< *litsentsitu*); 2. litsentsiga (< *litsentsima*)'.

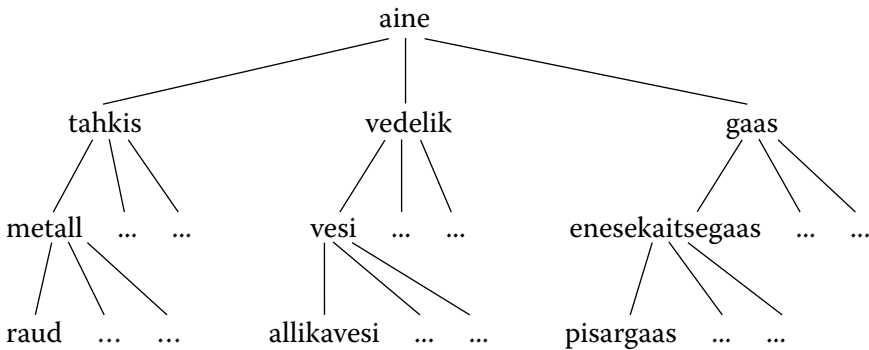
Sõna *pidune* on varem tähendanud 'kantud, tarvitatud', nüüd hakanud üha rohkem võrdsustuma 'pidulikuga' – nii et *poolpidused riided* vanas mõttes on kehvavõitu, uues aga peagu peorõivad. Sõnal *hull* ei ole kirjakeele seletussõnaraamatus antud kaheksa tähenduse hulgas ühtki positiivset, kuid praeguse reklaamikeele *hullud hinnad* ei tähenda enam ülemäärast kallidust, vaid soome keele mõjul vastupidi odavust, millega ostjaid ligi meelitada.

Mõned kahe vastandliku tähendusega tegusõnad märgivad tegelikult üht ja sama vastastikust tegevust, kuid vaadelduna selle tegevuse eri osaliste aspektist: *laenama*, *üürima* ja *rentima* – kõik kolm nii kelleltki kui ka kellelegi. Kahe eri verbi kasutamine on siiski tavalisem, nt *ostma* – *müüma*, *andma* – *võtma*.

Eesti kirjakeele antonüümide on uurinud Joel Sang 1980. aastate algul ja neid on kogutud ka raamatusse – Asta Õim „Antonüümisõnastik“ Tallinn, 1995.

Hüponüümia

- L 36a Hüponüümiaga tähistatakse tähenduste vahel valitsevaid soo-liigi suhteid. Täpsemini väljendudes: **hüponüümia** on leksikaalne hierarhiasuhe kahe või enama tähenduse vahel, mille puhul iga kõrgema astme tähendus on alumise suhtes laiem. Alammõiste sõna on oma ülemmõiste suhtes **hüponüüm**, ülemmõiste sõna on oma alammõiste suhtes **hüperonüüm**. Hierarhias ülalpool on väga suuremahulised üldised mõisted, allapoole eristustunnuste hulk kasvab ja mõiste maht väheneb.

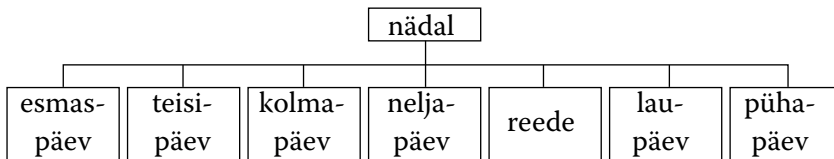

Sama sõna saab olla nii hüponüüm (*vesi* vedeliku suhtes) kui ka hüperonüüm (*vesi* allikavee suhtes).

Maailma liigendamine oskuskeeles ja üldkeeles võib olla erinev, sest oskuskeel väljendab maailma täpset teaduslikku tunnetust, üldkeel aga tervet mõistust, argiarusaamu. Vrd nt lauseid *Räim on heeringa kääbus-alamliik. Räim on maitsev Läänemere kala.* – Esimene lause väljendab zooloogilise süsteemi tundmist, teine igapäevateadmist. Loogiliselt väga järjekindel hüponüümia juhtum ongi eluslooduse klassifikatsioon ehk taksonoomia.

Meronüümia

- L 36b Meronüümiaga tähistatakse tähenduste vahel valitsevaid osa-terviku suhteid. Täpsemini väljendudes: **meronüümia** on leksikaalne hierarhiasuhe, mille puhul iga alumise kasti mõiste on enda suhtes kõrgema tähenduse osa. Tervikut väljendav sõna on osade suhtes **holonüüm**, osa väljendav sõna on terviku suhtes **meronüüm**.

Nädal on holonüüm ja nädalapäevade nimetused on meronüümid. *Suu* on holonüüm ja suu osade nimetused *huuled*, *keel*, *hambad*, *suulagi*, *kurk* jne on meronüümid.

Nii hüponüümia kui ka meronüümia väljendavad hierarhiasuhteid. Vahe on selles, et meronüümia puhul alluva sõna tähendus ei sisaldu allutava sõna tähenduses samal viisil kui hüponüümia puhul: *allikavesi* on küll *vesi*, *vesi* on *vedelik* ja *vedelik* on *aine*, aga *huuled* ei ole *suu* ega *teispäev* ei ole *nädal*. Meronüümia on loogiliselt vähem järjekindel kui hüponüümia.

Homonüümid

- L 37 **Homonüümid** on samakujulised, aga erineva tähendusega sõnad.

Sõna *samakujulised* taga on õieti kolm võimalust:

- sama hääldus- ja kirjakuju, nt *tint* 'kala' ja *tint* 'kirjutusvedelik'
- sama häälduskuju,
- sama kirjakuju.

Sama häälduse, aga erineva kirjapildi ja tähendusega homonüüme (b) nimetatakse **homofoonideks**, nt *baar* ja *paar*, *hais* ja *ais*, *hale* ja *ale*, *meiereis* ja *meie reis*, *koolibrid* ja *koolipriid* (lapsed).

Sama kirjapildi, aga erineva häälduse ja tähendusega homonüüme (c) nimetatakse **homograafideks**, nt *tulp* (*tulba*) ja palataliseeritud

tulp (*tulbi*), *nutt* (*nutu*) ja palataliseeritud *nutt* (*nuti*), *looma* (sõna *loom* II-välteline omastav) ja *looma* (sõna *loom* III-välteline osastav ja verbi *luua* ma-tegevusnimi).

Homonüümne tähendab 'samakujuline, aga eritähenduslik', nt *puur* 'linnu või looma elupaik' ja *puur* 'puurimisriist' on homonüümsed sõnad, nimetav (see) *puu* ja omastav (selle) *puu* on homonüümsed vormid.

Homonüümia on samakujulisus, aga eritähenduslikkus, homonüümidevaheline suhe, nt sõnade *aas* 'silmus' ja *aas* 'rohumaal' vahel valitseb homonüümia.

Homonüümika märgib: a) homonüüme käsitlevat leksikoloogia osa, b) ühe keele homonüümide kogumit, nt eesti keele homonüümika.

Ilma lingvistiliste teadmisteta on vahel raske **eristada homonüüme ja polüseemseid** ehk **mitmetähenduslikke sõnu**. Tuleb arvestada, et homonüümid on täiesti erineva tähendusega sõnad. Nende kujugi võib olla kunagi olnud erinev, aga keele ajaloolise arengu käigus samastunud, nt *kakk* I 'leiva- või saiapätsike' ja *kakk* II 'öökull'. Võivad olla eri keeltest pärit laened, aga eesti keeles homonüümidenähtena kokku saanud, nt *juura* I 'õigusteadus' < ld *jūra* 'õigused' ja *juura* II 'üks geoloogilisi ajastuid' < Jura mäestiku järgi Šveitsis; *kross* I 'rahaühik' < alamsaksa *grosse* ~ *krosse* ja *kross* II 'murdmaajooks või -sõit' < ingl *cross-country race*. *Matt* I 'tuhm, läiketa' on meile tulnud saksa keelest (*matt*), *matt* II 'puunõu ja mahumõõt' on alamsaksa laen (*mat*, *matte*), *matt* III 'vaibataoline ese' on alamsaksa keele vahendatud ladina sõna (*matta*), *matt* IV 'kaotusseis malemängus' on levinud keelest keelde nähtavasti järgmiselt: ar → hisp → pr → sks → ee. Kokkulangevusi võivad anda ka sama päritolu laened: alamsaksa keele sõnad *bleck* ja *vlecke* on eesti keeles mугanenud homonüümideks *plekk* I 'õhuke metall' ja *plekk* II 'laik', sedasama päritolu *tol* ja *tolle* ~ *tolne* aga homonüümideks *toll* I 'pikkusmõõt' ja *toll* II 'tollimaks, -kontroll ja -asutus'.

Polüseemsetel ehk mitmetähenduslikel sõnadel on aga üks tähendus põhiline ja teised sellega seotud. Nt linnusulg ja kirjutussulg ei ole homonüümid, vaid *sulg* (sule) on algselt märkinud linnusulge, mis hiljem sai kirjutusvahendiks. Kuigi kirjutusvahendi kuju ja materjal muutusid, jäi nimetus ikka samaks ning sõnal *sulg* on kaks teineteisega seotud tähendust. *Sulg* (sule) ja *sulg* (sulu) on aga homograafid. *Seanina* on mitmetähenduslik sõna, homonüüme siin ei ole: tal on otsene tähendus 'seakärss' ning sellest ülekantud tähendused 'vannasader' ja 'kiilukujuline lahingukord'. Vt ka L 46.

Homonüümsed sõnavormid

L 38 Homonüümidest rääkides peetakse ennekõike silmas sõnavormide homonüümiat. **Homonüümseid sõnavorme** on kahte liiki: a) sama lekseemi (eri) vormid (paradigmasisesed homonüümid), nt lekseemi *pesa* ainsuse nimetava, omastava ja osastava vorm, ja b) eri lekseemide (samad või eri) vormid (paradigmavälised homonüümid), nt nimisõna *mure* ja omadussõna *mure* nimetava vorm või *alasi* mitmuse nimetava ja *ala* mitmuse osastava vorm *alaside*.

Eesti keeles on eriti rohkesti just paradigmasiseseid homonüüme. ÕS 1976-s on neid Ülle Viksi loendusandmetel u 57 000 paari (või kolmikut). Seejuures on verbil neli täielikku regulaarset homonüümisarja:

- kindla kv lihtmin ains 2. ja mitm 3. p – *sina / nemad sündisid, elasid, surid*
- tingiva kv ol ains 2. ja mitm 3. p – *sina / nemad sünniksid, elaksid, sureksid*
- tingiva kv sünteetilise täismin ains 2. ja mitm 3. p – *sina / nemad sündinuksid, elanuksid, surnuksid*
- käskiva kv ol ains 2. p ja kindla kv ol eitusvormid – *sina sünni, ela, sure / ei sünni, ela, sure*

Käändsõnadel langevad regulaarselt ühte:

- ains nim ja om tüüpides *koi, idee, ratsu, aasta*
- ains nim, om, os tüüpides *ema, pesa*
- ains nim ja os tüüpides *pada, sõda*
- ains om ja os *nimi*-tüübis (*nime*)
- ains om, os ja lüh sisseütl *seminar*-tüübis (*seminari*)
- ains os ja lüh sisseütl tüüpides *siil, õnnelik, koer, nali* (*siili, õnnelikku, koera, nalja*)
- ains os ja mitm nim tüüpides *koi, idee* (*koid, ideed*)
- ains nim ja seesütl *redel*-tüübi *s-lõpulistes* sõnades (*see / selles purjekas*)

Eri lekseemide kokkulangevaid vorme on ÕSis u 20 700. Seejuures eri lekseemide samu vorme on 9700 paari (või kolmikut).

Käändsõnadel on kõige harilikum ühtelangemine eri sõnade

- ainsuse nimetavas:

<i>arm</i> (armi ja armu)	<i>silml</i> (silma ja silmu)
<i>ehe</i> (eheda ja ehte)	<i>sina</i> (sina ja sinu)
<i>hang</i> (hangu ja hange)	<i>sool</i> (soola ja soole)
<i>ind</i> (inna ja innu)	<i>sopp</i> (sopa ja sopi)
<i>koor</i> (koore ja koori)	<i>sõim</i> (sõime ja sõimu)
<i>lakk</i> (laka ja laki)	<i>tamm</i> (tamme ja tammi)
<i>maks</i> (maksa ja maksu)	<i>tapp</i> (tapi, tapa ja tapu)
<i>mure</i> (mure ja mureda)	<i>tikk</i> (tiku ja tika)
<i>napp</i> (napi ja napa)	<i>tukk</i> (tuka, tuki ja tuku)
<i>nukk</i> (nuki, nuku ja nuka)	<i>vaht</i> (vahu ja vahi)
<i>reis</i> (reisi ja reie)	<i>viht</i> (viha ja vihi)
<i>roog</i> (roa ja roo)	<i>viil</i> (viili ja viilu)
<i>serv</i> (servi ja serva)	<i>viis</i> (viisi ja viie)
<i>siil</i> (siili ja siilu)	<i>voor</i> (voori, voore ja voooru)
<i>rokk</i> (roka ja roki)	<i>räpp</i> (räpa ja räpi)

Arvukuse poolest järgnevad:

- mitmuse osastav:

	<i>lippe</i> (lipi ja lipu)
	<i>sokke</i> (soki ja soku)
	<i>kiile</i> (kiili ja kiilu)
	<i>vanuseid</i> (vanus ja vanune)
- ainsuse osastav:

	<i>lihast</i> (lihas ja lihane)
--	---------------------------------
- ainsuse omastav (ja temast lähtuvad käänded):

	<i>koodi</i> (koot ja kood)
	<i>kuue</i> (kuub ja kuus)
	<i>lihase</i> (lihas ja lihane)
	<i>loo</i> (lugu, loog ja lood 'loopealne')
	<i>mao</i> (madu ja magu)
	<i>roo</i> (roog ja rood 'kala-, sule-, leherood')
	<i>soo</i> (sugu ja soo)
	<i>teo</i> (tigu ja tegu)
	<i>vimma</i> (vimb ja vimmi)

Verbide puhul on samade vormide kokkulangevus napim, nt
kõhelda (kõhklema ja kõhelema) *da*-tgn
kaevati (kaebama ja kaevama) umbis tgm kindla kv lihtmin
küttis (küttima ja kütma) kindla kv lihtmin ains 3. p

Eri lekseemide eri vorme on eesti keeles u 11 000 paari. Tegemist on väga paljude vormikombinatsioonidega:

- verb ja verb, nt *magataks* (*magatama* is tgm tingiva kv olevik ja *magama* umbis tgm tingiva kv olevik), *viita* (*viitama* käskiva kv oleviku ains 2. p ja *viitma da*-tgn)
- käändsõna ja käändsõna, nt *luud* (*luud* ains nim ja *luu* ains os ning mitm nim), *sadu* (*sadu* ains nim ja os ning *sada* mitm os), *alasi* (*alasi* mitm nim ja *ala* mitm os), *meil* (*meil* ains nim ja *meie* ains alalütl)
- käändsõna ja verb, nt *lao* (*ladu* ains om ja *laduma* käskiva kv ol ains 2. p), *peaks* (*pea* ains saav ja *pidama* tingiva kv ol), *kanda* (*kand* ains os ja *kandma da*-tgn), *sadama* (*sadam* ains om ja *sadama ma*-tgn), *poodi* (*pood* ains os ja lüh sisseütl ning *pooma* umbis tgm kindla kv lihtmin)
- muutuv ja muutumatu sõna, nt *seal* (*sig*a alalütl ja määrsõna), *veel* (*vesi* alalütl ja määrsõna), *ammu* (homonüüminelik – *ammuma* ja *ambuma* käskiva kv ol ains 2. p, *amb* ains om ning määrsõna)

Homonüümsed lekseemid

L 39 Homonüümia esineb ka lekseemide vahel. **Homonüümsed lekseemid** on eri lekseemid, mille osa vorme või kõik vormid langevad kokku. Tavaliselt langeb kokku vaid osa vorme. Selliseid lekseeme nimetataksegi **osahomonüümideks**. Mõnel lekseemil langevad kokku kõik vormid. Need on **täishomonüümid** ja neid ei ole eesti keeles palju. Margit Langemetsa andmeil on kirjakeele seletussõnaraamatus ligi 900 täishomonüümi, mis moodustab u 0,7% märksõnadest.

Täishomonüüme:

aru I kuiv rohumaa; II mõistus, taip
hanguma I hanguga tõstma; II jahtudes tarduma
hari I tipp; II puhastusriist
kulu I kulutus; II eelmise aasta rohi

laama I üks sõralisi; II Tiibeti munk
lakk (laka) I laepealne, pööning; II hobuse- või lõvilakk
latt I rity; II Läti rahaühik
mutt I kalapüügiriist; II kaardimäng; III eit, naine; IV loom; muttader
pakk (paki) I pakkimise tulemus; II rutt, pakil-olek; III laeva kõrgem osa vööris
pank I rahaasutus; II kamp, tükk; III järsk rannik
piiritus I alkohol; II ääretus
pits I rõivakaunistus; II napsiklaas; III sigareti vms suuline
rahu I vaikus; II meremadalik; III nääre
süü I süüdiolak, süüdistuse põhjus; II puu aastarõngas
tagumine I viimane; II kloppimine, peksmine
tee I jook; II liiklemiskoht
tiir I ring, ringkäik; II laskerada; III lind
tort I kook; II tuust, tükk
tüll I riidesort; II lind
valu I valutamine; II metalli valamine, valatud metall; III valgus
viks I kingamääre; II kärmas, usin, korralik
värss I noor pull või härg; II luulerida

Uusi täishomonüüme on:

krepp I riie; II Prantsuse ülepannikook
vokk I ketrusriist; II sügav pann
ätt I väga vana mees; II kommertsmärk
dokk I sadamarajatis laevade remondiks; II dokumentaalfilm või -sari
lobi I (vedel) söök; II lobitöö, lobimine
troll I elektrisõiduk; II mäevaim; III veebprovokaator

Homonüümikonflikt on homonüümide kasutusest tekkinud vääriti mõistmine või mõistmistõrge. Näiteks võib eesti tekstis vahel valesti liigendada liitsõnu. Tõrge on võimalik ka tüvisõnade ja tuletiste puhul, nt lauseis Määri nõu põhja *või või* rasvaga. Tegelikke *elajaid* on majas vähem kui sisseregistreeritud. *Seal* on mõnus elada. *Sealt* ta õppis lauakombeid. Johannes Aavik on konstrueerinud lause *Pea pea pea pea* püsti! (pea pää varsti peaaegu püsti).

Ametinimetused ei tohi tekitada kandja mainet riivavaid assotsiatsioone. Nt võrgu pealetõmbajat ei saa nimetada lühema tuletisega *võrgutaja* või kihtidesse ladujat *kihistaja*, sest esimesel on homonüüm

tähendusega 'hullutaja, ärameelitaja' ja teisel tähendusega 'kihinal naerja'.

Homonüümiat kasutatakse **kalambuuris**. Nt Hando Runneli luuletus „Elutargem“:

Tahtsin ükskord ilma muuta
mõtte abil, ilma muuta;
ilma sõnade ja suuta
tegu teha lootsin suuta, –
kuid ei suuda suugagi,
kuidas siis veel muugagi!

Ott Kangilaski on oma „Väikeses seletavas sõnaraamatus“ (avaldatud ajakirja Keel ja Kirjandus 1965. a numbreis) kasutanud liitsõnade ja tuletiste pseudoliigenduse võtet:

esmas/arvestus asemel *esma/sarvestus* 'juhtub mehega, kelle naine esmakordselt abielu rikub'
au/konsul asemel *auk on sul* (nt *pükstes*)
juhmistumine asemel *juhm/istumine* 'koosolek'
kuuse/tukad asemel *kuu/setukad* folklooris 'kuu peal elavad surnud hobuste hinged, mis eriti vana kuu ajal hästi näha olevat'
kõrgistumine asemel *kõrg/istumine* 'kõrgel kohal istumine'
lae/kaunistus asemel *laeka/unistus* 'unistus saada laekahoidjaks'
paigal/tammumine asemel *paigalt/ammumine* 'ammumine ilma hoo-võtuta'
puur/auk asemel *puu/rauk* 'väga vana puu'
tagasi/ristamine asemel *taga/siristamine* 'õrn tagarääkimine'
tõusikud asemel *tõu/sikud* 'tõuaretuses kasutatavad sikud'

Sõna *papp* homonüümidele toetub seletus: *katusepapp* 'keskaja rändvaimulik, kes katustelt ja muudelt kõrgematelt kohtadelt jutlust pidas' sõna *vaht* homonüümidele: *keemisvaht* 'perenaine' sõna *pits* homonüümidele: *pitskrae* 'mitu numbrit liiga väike krae'. *tus*-tuletiste homonüümiat kasutavad O. Kangilaski seletused: *kummitus* 'kummide puudumine' ja *laotus* 'laoruumide puudumine'.

Samasuguseid juhtumeid toodab praegu ajakirjanduses valitsev raalpoolitus: *väli-silm*, *üksi-kese*, *ameti-sikud*, *kontakti-sikud*, *väli-seestlased*, *poola-valik*, *täi-sealised*, *täi-siga*, *kasutu-siga*, *ka-piuks*, *Euro-opa*, *öök-lubi*, *kuu-maalus*, *loom-eliit*, *väärtpaber-ihaldus*.

Paronüümid

L.40 **Paronüümid** ehk **sarnassõnad** on kõlalt sarnased, sageli morfeemkoosseisu poolest osaliselt kattuvad sõnad, mis keeletarvitajal võivad segi minna. Nt *metroloogia* ja *meteoroloogia*, *ortoepia* ja *ortopeedia*, *annaalid* ja *anaalid*, *logaritm* ja *algoritm*, *imposantne* ja *impotentne*, *uusus* ja *uudsus*, *korrektiiv* ja *korrekatuur*, *erinevus* ja *erisus*, *käsitsema*, *käsitama* ja *käsitsema*.

Paronüümia on sõnade segav kõlaline sarnasus sisulise erinevuse korral.

Eriti tülikad on tähenduslikult lähedased paronüümid, sest sõnade väliskuju sarnasuse tõttu on väikeste tähendusvahede hoidmine väga raske. Eesti tuletussüsteemi rikkus on kohati pöördunud keele hädaks, kui tüvesid üle koormatakse (vt järgnev hoiatusloetelu).

Paronüüme kasutab **paronomaasia**, s.o sõnamäng, kus sisult erinevaid sõnu ühendab nende pseudoetümololoogilisest seostamisest, samatüvelisusest vm johtuv kõlasarnasus. Nii on Ott Kangilaski „Väikeses seletavas sõnaraamatus“ mänginud tuletistega: *hagijas* 'pidevalt hagnosis esitav, hagelusluulu põdev isik'; *karikas* 'kariderohke (meri vm)'; *klimberdaja* 'klimbitegija'; *kogelema* 'pidevalt või korduvalt kogema'; *sulistama* 'kedagi suliks tembeldama'.

Teine mänguobjekt on olnud võõrsõnad: *adressant* 'külakorda käiv kerjus, kes on varustatud kindlate aadressidega'; *kontakt* 'riietamata luukerest tehtud maal või joonis'; *mulinee* 'mulisemise lõpp-produkt'.

Õpilastelt pärineb sõnamäng: Vahetevahel on vahede vahel olevate vahede vahel vahed vahel.

Näpunäiteid paronüümide kasutamisel

Moto: „... kumbki sõna omaette on hea ja laitmata ja kui oleks üks-kõik kumb neist üksi keeles, siis ei võiks tema vastu midagi olla, aga kahekeste paaris on nad rääkijale ja kuuljale nuhtluseks.“

Kaarel Leetberg 1927

alaline pidevalt kestev, püsiv. Vastand: ajutine. *Alaline elukoht, elanik.*

Alaline valve (= püsivalve). *On alalises rahahädas*

alatine alati või tihti esinev, korduv, sage. *Alatine külaline. Alatine tüütu kurtmine*

edendama edasi arendama, edasi viima, soodustama. *Ei edendata kultuuri*

etendama ette kandma, esitama; osa mängima. *Linnateater etendas „Tartuffe'i“. Ekspresident ei etenda poliitikas enam mingit osa*

elunema elanikuna asuma. *Majas eluneb kuus perekonda*

elutsema kiratsevalt elama, vegeteerima; elunema. *Paadialused elutsevad ilma hooleta ja tööta. Koger elutseb seisvas vees*

enamik suurem osa. *Enamik uusi liikmesriike, enamik uutest liikmesriikidest, uute liikmesriikide enamik. Rong peatub enamikus jaamades. Enamikul juhtudel. Talu põllud on enamikus (= enamalt jaolt) liivased*

enamus arvuline ülekaal. Vastand: vähemus. *Parlamendi enamus. Klassis on poiste enamus, poisid on klassis enamuses. Enamusrahvus, -valitsus*

enne (ajaline). *Enne lõunat. Kus ta enne (= varem) oli? Enne (= esmalt) mõtle, siis ütle. Enne kui koju lähete, lõpetage töö. Ennemalt (= varem, varemalt) käisin tal tihti külas*

ennem pigem. *Ennem surm kui niisugune elu. Tundis end ennemini (= pigem, pigemini) võõra kui omana*

erakordne haruldane, harukordne. *Neiu erakordne ilu*

erakorraline mittekorraline. *Erakorraline istungjärk. Riigis kehtestati erakorraline seisukord*

eri erinev; eraldi, omaette olev. *Piibelehel olid jalas eri (= erinevat) värvi sokid (üks üht, teine teist värvi). Me töötame eri tubades*

eri- (liitsõna esiosa) eriline, spetsiaalne. *Erijuhtum, -luba, -olukord*

erinev erisugune, isesugune, see, mis millestki erineb või lahkneb. *Jüri on teistest erinev. Aga: Prooviti mitmeid erinevaid meetodeid → Prooviti mitut meetodit*

erinevus < milles, millest, mille vahel > erisugusus, erinevus, lahknevus, vahe. *Erinevus ravimite hinnas. Uue toote erinevus vanast. Erinevus originaal- ja koopiaravimi hinna vahel. Originaal- ja koopiaravimi hinna erinevus*

erisus eritingimus, erijoon, eriomadus. *Väikesaare suhtes on võimalik rakendada soodustusi ja erisusi. Taotleti märgistuse erisusi liikmesriigiti. Nii erisuste loomine kui ka kaotamine võib tekitada uut ebaõiglust*

esindama kellegi või millegi nimel, eest või volitusel esinema või tegutsema. *Esindab Eestit Euroopa Parlamendis*

esitama avaldama, väljendama; millegagi esinema; üle või sisse andma; ette panema. *Esitas oma väited. Koor esitas kaks rahvalaulu. Esitage avaldus ülikooli astumiseks. Esitatud kandidaadid*

esitlema <kellele keda või mida> tutvustama. *Lubage teile esitleda oma sõpra*

esildis ametlik ettepanek. *Tegi esildise kultuurikomisjonile*

esindus esindajad (rühm inimesi või asutus). *Kuue riigi võrkpalliesindused. Diplomaatiline esindus*

esitus esitamine; esituslaad. *Laul kõlas esimest korda kammerkoori esituses. Pillimees varieerib esitust*

esitlus esitlemine, tutvustamine, presentatsioon. *Koguteose esitlus*

hüve hea külg, paremus; heaolu, kasu. *Nautis maaelu hüvesid. Maised hüved. Rahva hüveks*

hüvis aineeline vara; mingi tarbe rahuldamiseks loodu. *Tsiviliseeritud inimesele tarvilike hüviste tootmine*

hüvitus kahju tasumine, kompenseerimine, heakstegemine. *Sai kahju hüvituseks natuke raha*

hüvitis kahjutasu, kompensatsioon. *Rahaline, aineeline, moraalne hüvitis. Nõudis kahju eest hüvitist*

isik üksikinimene, üksikisik; juriidikas: õiguse või kohustuse kandja. *Isikut tõendav dokument. Ameti-, eraisik. Füüsiline ja juriidiline isik*

isiksus psühholoogias: iga inimene, kellel on eneseteadvus ja sotsiaalne roll. *Õpetaja isiksus. Isiksuseomadused*

ja on sidesõna. *Autod ja bussid*

jaa = **jah** on rõhumäärsõnad (jaatussõnad). *Ütle ei või jaa*

juhend eeskiri, reeglite või õpetuste kogu. *Ameti-, töö-, võistlusjuhend*

juhis reegel. *Arvutus-, käitumis-, õigekirjutusjuhised*

juhind – 2010. a sõnavõistlusel (sõnausel) Euroopa Liidu direktiivi tähistamiseks valitud tuletis on näide paronüümpesa mõtlematu laiendamise kohta.

juht (juhu) sama mis **juhtum**. Nimetavas käändes on sageli parem *juhtum*: *eilne juht*, *parem eilne juhtum*. *Mis juhul*, *millisel juhul*. *Paremal*, *halvemal*, *vastasel*, *äärmisel juhul*. *Igal juhul*, *igaks juhuks*. *Erand-*, *üksikjuhtudel*

juhtum esinemisfakt, üksiksündmus, puhk, kord. *Erand-*, *surma-*, *vahe-*, *õnnetus-*, *üksikjuhtum*

juhus ettearvamatu sündmus, olukord või võimalus. *Kasutab juhust*

jälgima midagi vaatlema, kuulama. *Poiss jälgis auto parandamist. Ei viitsi valimiskampaaniat jälgida*

järgima millegi järgi toimima. *Järgime seadusi, nõuandeid, ohutusnõudeid*

järel *Suve järel tuleb sügis. Käib mu järel nagu vari. Käis palga järel. Sada krooni on järel*

järele *Asusin järjekorda teiste järele. Läksin palga järele. Suur nõudmine raamatute järele. Järele jäänud toit. Annab, jätab, mõtleb, teeb, uurib, vaatab järele. Järelevaatus, -valve, -pärimine*

järgi põhjal, alusel. *Seaduse, reeglite, uue korra järgi*

järgmiselt järgmisel viisil. *Tulud jaotati järgmiselt: ..*

järgnevalt (järjekorras) edasi. *Järgnevalt õpime ära polkasammu*

jäte (kasutuskõlbmatu) jäänus. *Toidujätted*

jääk üle- või järelejäänud osa. *Jääk 150 eurot (nt konto jääk). 27 : 5 = 5, jääk 2*

jäänuk bioloogias ja geoloogias: relikt, endisajast säilinud. *Jäänukloom, -taim, -järv*

jäänus järelejäänud, säilinud. *Taimede jäänused = taimejäänused. Kindluse jäänused. Maised jäänused (= surnukeha)*

jäätmed (ains jääde) ülejäänud, mis on otseseks ülesandeks kõlbmatu, kuid toormeks kõlblik, nt vanapaber, -metall. *Puidu-, toidu-, bio-, tootmis-jäätmed. Jäätmetöötlus*

kaasnema <millega> kaasas käima või olema, koos esinema. *Õigusega kaasnevad kohustused. Kõrge palavikuga kaasnes lihase- ja peavalu*

kaasuma <millele> juurde tulema, lisanduma. *Juba kuid kestnud näljahädale kaasus nüüd veel epideemia*

kaevand maasse kaevatud süvend; arheoloogilistel kaevamistel korraga läbikaevatav tervikala; botaanikas: kahjurikäik taimelhel. *Lehekoide tehtud kaevandid haavalehtedel*

kaevik kaitsekraav, kraavitaoline muldehitis; ajutine kraavitaoline süvend. *Eesliini kaevikud. Vundamendi kaevik*

kaevis väljakaevatud ese; mäenduses: kaevandatud maavara

kestus vältus, ajaline pikkus. *Lennu kestus*

kestvus edasikestmine; vastupidavus, püsivus. *Tegevuse kestvus või lõpetatus. Järjekestvus. Paekivi kestvus*

kleebik klepppilt, -märk, -sedel. Parem oleks kasutada sõna *kleeps*. *Auto-, kohvrikleebik* (või: *-kleeps*). *Baarisein kirendas kleebikutest* (või: *kleepsudest*)

kleebis trükisessa kleebitud vaheleht pildi, joonise vm-ga. *Koguteosesse tuleb kleebisel Vooremaa kaart*

kohaldama täpselt kohakuti paigutama; juriidikas: õigusaktist konkreetsele juhul juhinduma. *Kohaldatud pinnad. Selles asjas tuleb kohaldada § 15 lõiget 2*

kohandama <mida millega või millele, mida milleks> kohaseks tegema. *Uus elanik kohandab end ümbrusega. Töö kohandati uutele nõuetele. Inimeste veoks kohandatud veoauto*

kompetents võimkond, võimupiirid, võimupädevus. *Asi kuulub kultuuriministeeriumi kompetentsi*

kompetentsus asjatundlikkus, pädevus. *Töötaja valikul on kõige olulisem tema kompetentsus*

käsitama aru saama, mõistma; tarvitama, rakendama. *Kuidas nähtut käsitada? Kunstnik käsitab meisterlikult värve. Käsitlus*

käsitlema (vaimselt) tegelema (millega), arutama (mida). *Küsimust, teemat käsitlema. Käsitlus*

käsitsema käte abil kasutama, nt masinat, tööriista. *Poiss käsitseb osavalt kirvest. Käsitlus*

loendama ära lugema, arvu kindlaks tegema. *Loendas saarel luiki. Loendamatu hulk. Loend*

loetlema ükshaaval nimetades üles lugema. *Loetlege Marie Underi luulekogud. Loetelu*

lähetus komandering. *Käis lähetusel Peterburi tehases*

läkitus läkitamine, (kellegi kuhugi) saatmine; kiri, pöördumine vms. *Joona läkitus (= läkitamine). Presidendi läkitus rahvale*

maks (maksu) kohustuslik riigi- või kohaliku omavalitsuse eelarvesse laekuv summa. *Aksiisi-, käibe-, maa-, sotsiaal-, tulumaks. Maksu-maksja*

makse (om III vältes makse) maksmine; millegi eest tasutav summa. *Sisse- ja väljamaksed. Kaardi- ja sularahamaksed. Maksekorraldus, -teatis, -kviitung*

märke (märkme) napp ülestähendus, notiits. *Päeviku-, reisimärkmed*

märke (märke) üks dokumendirekvisiite. *Kinnitus-, kooskõlastus-, saabumismärke*

märgend liigile osutav lühend, eeskätt sõnastikus. *Stiili-, erialamärgend*

märgis eristusmärk, iseloomustav tähis. *Rõngastatud linnu märgisel on tähed ja numbrid. Metall-, plastmärgis*

märkus lühike (kirjalik või suuline) arvamuse avaldus; nõrk noomitus; lisandus millelegi, lühike selgitus. *Järelmärkus, allmärkus ehk joonealune märkus*

määrama ette kirjutama; kindlaks tegema, välja selgitama; ette nähtud olema. *Seadus määrab, et .. Määras tähtede järgi ilmakaared. Need sõnad polnud määratud sinule*

määratlema defineerima. *Täpselt määratletud mõiste. Määratlus (= definitsioon)*

ohjama ohjadest juhtima; tööd vm otseselt korraldama, tippjuhtimisega võrreldes madalamal astmel juhtima. *Ohjab hobust. On kaua osakonda ohjanud. Krüsiohjamine*

ohjeldama ohjas hoidma, talitsema, taltsutama. *Ohjeldab oma tundeid.*
Pole ohjeldatud linna stiihilist kasvu

omandama (omandiks) saama, endale saama; midagi ära õppima, õppides saavutama. *Omandas pärimise teel maja. Praktikant omandab vilumusi*

omastama omaks tegema; (omavoliliselt) endale võtma. *Taim omastab mullast mineraalaineid. Omastas pettusega suure rahasumma*

omistama <kellele mida> omaks või kuuluvaks pidama. *Tulele on omistatud maagilist mõju.* Mitte kasutada tähenduses 'andma, määrama': mitte *omistati*, vaid *anti auhind, autasu, teaduskraad, tiitel*

osutama näitama, viitama; ilmutama, üles näitama, avaldama. *Teeviit osutab itta. Osutatud tähelepanu, huvi, austus, teene*

osundama tsiteerima. *Autor osundab antiikfilosoofe*

otsus tulemus või seisukoht, millele jõutakse pärast arutamist või kaalumist; liik õigusakte. *Jõudsin otsusele, et ei sõida. Valitsuse otsus, kohtuotsus*

otsustus otsustamine; loogikas: üks mõtlemisvorm. *Maitseotsustus* (= maitse järgi otsustamine). *Kahest üksteisele vasturääkivast otsustusest peab üks olema väär*

pitsat pitseri löömise vahend. *Pitsatit hoitakse raudkapis*

pitser pitsatijäljend. *Dokumendil on rahandusministeeriumi pitser*

retsept arstitäht; segu koostise ja valmistamise kirjeldus. *Arst kirjutas retsepti. Joogi-, toiduretsept. Retseptiravim*

retseptuur farmakoloogias: ravimite valmistamine ja väljastamine retseptide järgi; vastav õpetus

seade (om III vältes seade) seadmine; see, mis on seatud; muusikas: arrangeering. *Sihi-, sisse-, ülesseade. Hääle-, orkestri-, lilleseade*

seade (seadme) omavahel ühendatud seadiste või plokkide kogum. *Elektri-, kliima-, kütteseade*

seadis konstruktsioonilt terviklik, kuid iseseisvalt mittekasutatav seadme, masina või aparadi osa. *Pooljuhtseadis*

seadeldis (ei ole termin) mehhanism, masinavärk, kaadervärk

side (side) ühenduse pidamise viis. *Peab sidet, löi side. Otse-, tagasi-, kaug-, silm-, telefon-, satelliit-, elekterside*

side (sideme) sidumisvahend; suhe. *Kaela-, sääre-, marlside. Sõlmib sidemeid (= loob suhteid). Vere-, sugulus-, kultuuri-, ärisidemed*

tasand aste, järk; matemaatikas: tasapind. *Omaavalitsuse ja riigi tasand. Keelega toimetulek suhtlustasandil. Rist- ja rööptasand*

tase kõrgus, kõrgusaste; arengu, suuruse, väärtuse, tähtsuse jms aste. *Põhjavee tase on tõusnud. Investeeringute madal tase. Elatus-, harius-, tipptase*

teadis infonduses, raamatukogunduses: vastus päringule. *Biblio-, teema-, patenditeadis*

teatis dokumentide põhjal antav asutuse kirjalik tõend. *Vallavalitsuse teatis. Makse-, tulumaksu-, arhiiviteatis*

tunnistama omaks või õigeks võtma; <mida milleks> millelegi hinnangut andma; juriidikas: kohtuasjas asjasse puutuvate faktide kohta ütlusi andma. *On tunnistanud oma vigu. Tunnistas käsikirja vastuvõetavaks. Luba tunnistati kehtetuks. Tunnistas kohtualuse vastu*

tunnustama kehtivaks või õigeks pidama; kõrgelt hindama. *On tunnustanud Eesti iseseisvust. Tunnustatud maalikunstnik*

tõendama tõesust, tõepära või tõele vastavust kinnitama; juriidikas: (suulisi või kirjalikke) tõendeid esitama. *Isikut tõendav dokument. Tõendas kohtus, et nägi kahtlusalust sündmuskohal*

tõestama tõeseks, õigeks tunnistama; väite tõesust kindlaks tegema. *Notariaalselt tõestatud ära kiri. Tõestamata hüpotees*

tõlk (harilikult) suuliselt tõlkija. *Läbirääkimisi peeti tõlgi abiga. Kohtu-, vandetõlk*

tõlkija (harilikult) kirjalikult ühest keelest teise vahendaja. *Ilukirjanduse, kasutusjuhendite, filmiitrite tõlkija*

tühe (~ **tühemik**) õõs, orv, õõnsus; lohk looma kerel puusa lähedal. *Akna-, ukse-, müüritühe(mik). Plüüdi ja seina vaheline tühe(mik)*

tühik (~ **tühimik**) tühi koht, lünk; meditsiinis: kavern. *Punkti järel on üks tähekoht tühikut. Seadustes leidub tühimikke. Kopsutühik*

uskmatu mitteuskuv. *Kas tavaline eestlane on uskmatu või usklik? Mis sellise uskmatu Toomaga peale hakata!*

uskumatu mitteusutav. *Juhtus täiesti uskumatu lugu. Uskumatult soodne pakkumus*

vahel mõnikord. *Tule mind vahel vaatama*

vahest võib-olla. *Tüdruk on vahest ära eksinud*

vast alles, nüüdsama. *Vastsündinu. Vast valminud maja. Oled sina vast imelik!*

viimane praegu viimasena esinev. *Viimased koolitunnid*

viimne absoluutselt viimane. *Viimne tund on kätte jõudnud. Viimisel teekonnal*

väärikas auväärne, soliidne, kombekas. Vastand: vääritu

vääriline midagi vääriv, väärt olev, väärtusele vastav. *Poeg püüdis olla oma isa vääriline. Nobeli auhinna vääriline*

õhkama (õhata) ohkama; (millestki) välja kiirgama. *Tüdruk õhkab poisi järele. Ahi õhkab kuumust*

õhkima (õhkida) õhku laskma. *Sild on õhitud. Enesetaputerrorist õhkis end turul. Riisi-, maisi- jm terad ei ole õhitud, see on paisriis, paismais*

õieti õigupoolest. *Tüli algas õieti tühjast asjast*

õigesti veatult, eksimatult. Vastand: vääralt, valesti. *Lahendas ülesande õigesti*

ühik = mõõtühik, s.o suurus, millega mõõdetakse teisi sama liiki suurusi. *Aja-, pikkus-, takistusühik*

üksus üksik asi või olend teiste omasuguste seas või mingi terviku iseisev osa. *Väe-, luure-, piirikaitse-, tuletõrje-, sideüksus. Haldusüksus. Säilitusüksus = säilik (arhiivis)*

LEKSIKOLOOGIA HARUD

Sõnasemantika

Sõnasemantika mõisteid

L 41 **Semantika** ehk **tähendusõpetus** uurib keeleüksuste tähendusi ning nende muutumist, keele ja reaalsete objektide suhteid ning keele ja mõtlemise suhteid. *Semantika* tähistab ka keeleüksuse (st morfeemi, sõna, fraasi, lause) tähendust või tähendusi. Võime rääkida nt tüvimorfeemi *mägi*, liidemorfeemi *-stik*, sõna *mäestik*, fraasi *kauged maad* ja lause *Ennem tuleb mägi Muhamedi juurde, kui ämm Tartusse miniat vaatama sõidab* semantikast. Leksikoloogia peatükis piirdume **sõnasemantikaga**, mis uurib leksikaalseid tähendusi.

Igal sõnal keelesüsteemis on tähendus või tähendused, mis ei olene sellest, kes, kus ja miks on sõna kasutanud, st see tähendus (need tähendused) on kontekstivaba(d). Peale sellise süsteemitähenduse uurivad keeleteadlased veel kontekstilist tähendust ehk seda, mida keelendiga saab teha (nt viitesuhted, deiksis). Nende tähenduste uurimine kuulub pragmaatika valdkonda ega tule selles peatükis jutuks.

Omadussõna **semantiline** sisu on 'semantikasse kuuluv, tähendusega seotud'.

Tähendust saab kirjeldada mitut moodi. Näiteks strukturalistlik komponentanalüüs kirjeldab tähendust semantiliste tunnusjoonte abil, kognitiivne semantika aga kogemustega kujunenud prototüüpide ehk tüüpikujundite kaudu.

Semantilised tunnusjooned ehk elementaartähendused on vähimad määratavad tähenduselemendid. Need on binaarsed ehk kahesed: tunnusjoon kas on olemas (+) või teda pole (-). Sõnatähendused ei ole sugugi ainukordsed, vaid kombineeruvad korduvatest semantilistest tunnusjoontest. Nimisõnade tavalisi tunnusjooni on [+/- elus], [+/- inimene], [+/- konkreetne], [+/- meessoost], [+/- täiskasvanu], [+/- pärisnimi], [+/- loendatav]. Nt 'naist' iseloomustavad eelkõige järgmised tunnusjooned [+inimene, +täiskasvanu, -meessoost], 'lapse' tunnusjooned on [+inimene, -täiskasvanu, + ja -meessoost]. Kõiki tavalisemaid tunnusjooni loetledes on 'puder' iseloomustatav: [-elus, -inimene, +konkreetne,

Omeessoost, Otäiskasvanu, –pärisnimi, –loendatav]. 0 näitab, et seda tunnusjoont ei lähe tähenduse iseloomustuses tarvis.

Tähenduse käsitluste ja semantika meetodite kohta annab hea ülevaate Renate Pajusalu raamat „Sõna ja tähendus“ (Tallinn, 2009).

Sõnadest moodustuvad fraasid ja laused. Seda moodustust reguleerivad nii lauseehituslikud kui ka semantilised piirangud. **Kollokatsioon** on sõna tähendusest sõltuv kalduvus esineda koos kindlate teiste sõnadega. See on sõnade harjumuslik koosesinemine – mõned sõnad sobivad omavahel, teised mitte. Kõige selgemini väljenduvad kollokatsioonid selles, missuguse aluse, sihitise, määruse saab enda juurde valida öeldiseks olev verb. Nt *määgib* puhul saab aluseks olla *lammas*, mitte *kala* või *pliiats*, määruseks võiks olla *karjamaal*, *laudas*, *aedikus*, mitte aga *põhjapoolusel* või *vanglas*. Omadussõna *muhklik* sobib kokku mitme nimisõnaga, nt *muhklik pärnapuu*, *kadakepp*, *põrand*, *laud*, *muhklikud käed*, *sõrmed*, *liigesed*, kuid ikkagi arvestades tähenduspiirangut, et see miski saab olla ‘kühmuline, konarlik’ (ei sobi abstraktmõisteid või elusolendeid väljendavad sõnad, nagu *sõprus*, *peaminister*). Küllap paistab neist näidetest, kuivõrd seotud on kollokatsioonid keelevälise maailmaga.

Üksteisega kokkusobivaid, üksteise naabruses esinevaid sõnu nimeatakse **naabersõnadeks**. Nende väljaselgitamine on tarvilik sõna leksikaalse kirjelduse koostamiseks arvutilingvistikas ja leksikograafias. Tänapäeval on see hõlpsam tänu tekstikorpustele. Näiteks pandi naabersõnadele suurt rõhku „Eesti keele põhisõnavara sõnastiku“ (Tallinn, 2014) koostamisel – keeleõppijale on nende kätteõppimine suureks abiks. Eesti Keele Instituudis on valminud terve sõnaraamat „Eesti keele naabersõnad 2019“, mida saab kasutada instituudi sõnastikuportaalis Sõnaveeb.

Tähendus

- L.42 Püüame seletada ka käesolevas paragrahvis peagu igas lauses korduvat tähenduse mõistet. Laiemas mõttes on **tähendus** märgi, sõna, lause, kõne, teksti vm poolt esile kutsutud teadmine.

Siin käsitleme tähendust kitsamalt – ainult leksikaalset tähendust. Tähendus, täpsemalt **leksikaalne tähendus**, on kindla häälduskujuga (foneemijärjendiga) või kirjapildiga (tähejärjendiga vms) püsivas seoses

olev tegelikkuslõigu (eseme, nähtuse, omaduse vms) peegeldus teadvuses. Täendus kirjutatakse siin raamatus ülakomade vahel.

Tähistaja (meil siin sõna, nt *hobune, maja, hüppama*) ja tegelikkuslõigu (nt olend, ese, tegevus) suhe on üldiselt meelevaldne. Vrd ld *Equus*, ee *hobune, hobu*, sks *Pferd*, ingl *horse*, vn *лошадь*, pr *cheval* – eri keeltes on lihtsalt olemas sellised kokkulepped, kuidas niisugust olendit tähistada, tema omadused ei määra tähistaja hääldus- ega kirjakuju. On aga siiski sõnu, mille puhul see suhe päris meelevaldne ei ole – niisugused on eelkõige onomatopoeetilised ja deskriptiivsõnad, s.o meie rikas ekspressiivne sõnavara (vt L 8).

Tegelikkus on mis ta on, aga inimesed võivad teda vaadelda eri vaatenurgist. Üht ja sama olendit, nähtust, tegevust jm saab keelendada ehk keeles väljendada lugematul hulgal viisidel. Iga keelendus on ühest vaatenurgast paistva ühe tegelikkuskülje enam-vähem täpne kujutus. Ühe ja sama pooliku pudeli kohta võib öelda *pooltühi pudel* ja *pooltäis pudel* olenevalt sellest, kas on kasulik osutada, et pudel saab peagi tühjaks või vastupidi – pudel on veel üsna täis. Üks ja sama naine võib ühele olla *täidlusele kalduv vanaproua* ja teisele *paks vanaeit*. Aine, mis narkootikumisõltlasele on *mõnuaine*, on ülejäänud inimeste seisukohast *meelemürk*. Vaatenurga valikut mõjutavad suhtlussituatsioon, varem öeldu, vestluskaaslane, kõneleja eesmärgid, asjast huvitatus jpm. Keeletarvitus on suuri erimeelsusi selles, missugune keelendus on teatud isiku, nähtuse, *sündmuse* vm kohta just see õige. Nt Ivan Ivanovič Ivanov on ühele poolele *vapper luuraja*, teisele *räpane spioon*, aga Jack Smith on just esimesele poolele *räpane spioon* ja teisele *vapper luuraja*. Sündmus, mis kolmveerand sajandit oli *maailma ajaloo tippsündmus Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon*, on nüüd pisuke *punamäss*.

Omavahel tähenduslikult seotud sõnad moodustavad tervikliku kogumi – **tähendusvälja**. Täendusväljad kajastavad ka tegelikkuse hierarhilist liigendamist: sõidukite tähendusväljas on autod, rongid, lennukid, bussid, trollid .., autode tähendusväljas sõiduautod, veoautod, mänguautod .., sõiduautode tähendusväljas limusiinid, pikapid .. Eesti keele uuritumad tähendusväljad on nt värvused, lõhnad, temperatuur, emotsioonid, sugulus.

Tähendusvälja liikmete tähendused saavad olla kindlate piiridega ehk aredad või hägusate piiridega. Areduse näiteks sobivad loomad *koer* ja *kass* – nad on emb-kumb, puudub üleminekuala. Hägususe tuntud näide on anumad, nt inimene ei pruugi üheselt otsustada, kas talle näidatav anum on *kruus* või *tass*, neil on mingi üleminekuala.

Tähendusvälja liikmed võivad olla järjestatud või järjestamata. Järjestatud on nt nädalapäevad, hinded, värvused spektri järgi. Järjestamata on nt lilled kui kaunite õite, lehtede või viljadega taimed.

Tähenduse muutumine

- L 43 Nagu kõik muugi keeles, ei püsi ka ühe ja sama sõna tähendus igavesti ühesugusena. **Tähenduse muutumine** võib olla põhjustatud reaalide muutumisest. Mõtleme kas või sõna *sõidab* tähendusele kahe sajandi eest ja praegu: sõidab ratsa või tõllaga ja sõidab kartautoga, lennukiga või raketiga. Täheenduse muutumise taga võivad olla ajalooline areng, ühiskondlikud muutused ja nendega seotud psüühilised mõjurid. *Mõis* tähendas eesti keeles ja teistes läänemeresoome keeltes algselt külapõldudest lahus olevat põllulappi, seejärel üksiktalu. Tulid saksa feodaalid ja *mõisaks* hakati nimetama feodaalset maavaldust koos sellel elavate sõltuvate talupoegadega. XIX saj-l olid mõisad kapitalistlikud põllumajanduslikud suurmajandid. Nüüd on *mõis* oma ajaloolise koha peal asuv maatükk koos häärberi, kõrvalhoonestiku ja pargiga (majandamisviisid mitmesugused).

Tähendus võib muutuda ka puht keelesisese arenguna. Nii on aegade jooksul mitmed algselt kohatähendusega määrsõnad või ees- ja tagasõnad saanud juurde abstraktsema tähenduse (nt *välja*, *kusagil*, *eest*). *Käsitus* oli veel XIX saj-l 'kätega katsumine, kompimine', aga nüüd tunneme vaid XX saj algul tulnud abstraktset tähendust 'arusaam, mõistmine'.

Tähendusmuutused jagunevad:

- a) tähendusnihked,
- b) tähendusülekanded.

Tähendusnihked

- L 44 Iseloomulikumat tähendusnihked on järgmised.

Tähenduse kitsenemine – sõna tähendusmahu vähenemine ajaloolise arengu käigus või tänapäeva keeletarvituses. Nt iidne Uurali tüvi *oda* tähendas algul 'tara; tamm (-i), tõke' ning 'kaitsevahend'. Algtähendus arenes tähenduseks 'relv' (sest relv kaitseb inimest). See tähendus omakorda kitsenes 'viske- ja torkerelvaks', muiste kõige olulisemaks. *Ikal-dus* oli varem õnnetus üldse, nüüd märgib see sõna viljasaagi õnnetut

hukkaminekut. Sõna *küpsis* hakati XIX sajandi lõpu puristlikes meeleoludes soovutama saksa laenu *praad* asemele või õigupoolest veel laiemas tähenduses – küpsetatud toit või toiduaine. Nüüdseks on *küpsis* ainult ühe teatava küpsetatud kondiitritoote nimetus. *Nooruk* on mõeldud tähistama nii poissi kui ka tüdrukut, aga tema all kiputakse mõistma ainult poissi.

Tähenduse laienemine – sõna tähendusmahu laienemine ajaloolise arengu käigus või tänapäeva keeletarvituses. Nt keeleuundajad töid eesti keelde soome laensõna *häire* kavatsusega panna see tähistama 'riket, korrast ära olekut, segavat asjaolu, takistust', kuid nende vastuseisust hoolimata omandas *häire* peale mainitu veel teise tähenduse – sai ka *alarmi* sünonüümiks.

Tähendus võib laieneda ka muude keelte mõjul: sõna *karisma* kuulus ainult religiooni alale, nüüd aga on ka 'kellegi mõju-, tõmbe-, sisendusjõud' ja *karismaatiline* on 'mõju-, tõmbe-, sisendusjõuline'. *Rassismi* uus, laiem tähendus on 'halvustav suhtumine teisest rassist, rahvusest või kultuurist inimestesse'. Varem kasutati seda sõna ainult teise rassi puhul, nagu osutab ka tuletise *rassism* tüvi *rass*.

Kui sõna *teema* varem ikka piiritles käsitletava või kujutatava aineringi või kõneaine, siis nüüdse *teema* tähendus on ebamääraselt lai nagu sõnal *asi* (Ei ole minu *teema* 'pole minu asi'. Härjavõitluse vaatamine pole päris tema *teema*(!)).

Maffia tähendas kunagi terroristlikku salaorganisatsiooni Sitsiilias, siis laienes kasutus mingit eluala valitseva kuritegevusrühmitise peale, olgu Itaalias, Ameerikas või mujal. Praeguseks märgib *maffia* eesti üldkeeles seda, mida õiguskeeles väljendab karistusseadustiku termin *kuritegelik ühendus*. Aga juhtub, et *maffiaks* tituleeritakse isegi mõneliikmelist jõuku ehk punti (nt *taskuvaraste maffia*), mis õiguskeeles on *grupp*.

Tähenduse halvenemine on selline sõna tähenduse muutumine, kus sõna on hakanud tähistama endisest tähistatavast vähem lugupeetavat eset, omadust, nähtust. Nt *nilbe* oli algselt 'libe', nüüd 'sündmatu, kahe-mõtteline, rõve'. *Pätt* oli varem see, kelle kohta praegu ütleme *eluheidik*, *asotsiaal*, kuid XX sajandi viimase kolmandiku jooksul halvenes tähendus 'kaabakaks, huligaaniks' ja halveneb edasi 'kurjategijani' välja.

Vastupidine muutumine on **tähenduse paranemine** – sõna on hakanud tähistama endisest tähistatavast enam lugupeetavat eset, omadust, nähtust. Nt *nagu lepase reega* tähendas XIX sajandi keskel ja kohati

hiljemgi 'viletsasti', nüüd aga 'kergesti, libedasti'. *Helge* vanem tähendus oli 'lämmatavalt palav', kuid assotsiatsiooni tõttu sõnadega *hele* ja *selge* kujunes nüüdistähenduseks 'rõõmus, õnnelik, päikseline, hele'.

Tähendusülekanded

- L 45 Täendusülekanded põhinevad assotsiatsioonidel. Iseloomulikumat tähendusülekanded on metafoor ja metonüümia. Uuemas semantikas nimetatakse neid kognitiivseteks protsessideks tähendussüsteemis.

Metafoor on sõna või väljendi kasutus uudses sarnasuse või analoogia alusel ülekantud tähenduses, varjatud võrdlus. Nt nägude *meri*, *kivikõrb* 'tänapäeva uuslinn', linna *tuiksoon* 'peatänav'; spordikeelest poliitikakeelde üle kantud: relvastumise *võidujooks*, valimiskampaania on jõudnud *lõpusirgele*, poliitikute *vägikaikavedu*, probleem *söödeti ette*, valitsus *heitis palli* opositsioonile *tagasi*, *eelsoojenduseks* vaieldi päevakorra üle.

Inimesel on raske aru saada abstraktsetest mõistetest. Metafoor on mõtlemise ja keele vahend, mille abil abstraktseid mõisteid kõrvutatakse või samastatakse konkreetsematega, mis on inimesele juba tuttavad. Nt *elu* asemel räägitakse *eluteest*, mida mööda inimene kulgeb ja mis on kord sirge ja sile, kord käänuline ja konarlik, räägitakse *elulõngast*, mis on habras ja võib iga hetk katkeda. Noorus on *eluhommik* ja *elukevad*, vanadus aga *eluõhtu* või *elusügis*. Metafoorid kuuluvad loomuliku osana igäihe mõtlemisse. Nad ei ole poeetilised kaunistused, vaid tunnetusvahendid.

Sageda kasutuse tõttu võib kujundlikkus aja jooksul tuhmuda ja kaduda, sõnale lisandub siis veel üks tähendus, nt *silma* 'teatav ava' nagu sõnades *nõelasilm* ja *kirvesilm*; *jumalik* 'suurepärase, võrratu'; *sildistama* 'kedagi mingi nimetuse kaudu teistest (hrl halvustavalt) eristama, nt luuseriks või laiskvorstiks kutsudes'.

Metafoor on olnud ja on praegugi üks terminiloome vahendeid, nii on saadud nt panganduses *laenuportfell*, majanduses *idufirma* ja *rahasüst*, veevarustuses *kaevukael*, *vesioinas* ja *konnumpump*, anatoomias *vaagen*, *südamevatsake* ja *-koda*, füüsikas *veidrad osakesed*, *osakesi pommitama*, arvutiterminid *siluma* 'arvutiprogrammist vigu otsima ja kõrvaldama', *liiklus* 'sõnumivoog võrgus', *hiir* ja *aken* (viimase kolme metafoori idee on laenatud inglise keelest, kus sõnad *traffic*, *mouse* ja *window* on sel moel termineina käiku läinud). Paljudes taimenimedes väljendub nende

taimede võrdlus looma või linnuga: *kassikäpp*, *kassisaba*, *kukekannus*, *kurekatel*, *käoking*, *lõosilm*, *varsakabi*.

Kõige rohkem kasutab metafoori ilukirjanduskeel, eriti luulekeel, sest just seal taotletakse uudset ja huvitavat väljendust ning värske metafoor on selleks mõjusamaid vahendeid.

Metafoori kasutuses ei jää palju maha ka argikeel ja släng, sest sealgi on piltlikkus hinnas. Nt väljendid *lukku lööma* 'sulgema, nt nimekirja lukku lööma; ära otsustama, sõlmima, nt tehingut lukku lööma'; *käru keerama* 'alatult käituma, sigatsema'; *triipu tõmbama* 'nina kaudu narkootikumipulbrit sisse imema'; *terav pliiaats* 'arukas inimene'; *karvane käsi* 'millegi halva mahitaja'.

Metafoori liike on **personifitseerimine** ehk **isikustamine** – elusa olendi, hrl inimese omaduste ja võimete omistamine asjadele või nähtustele. Nt *laisad lained*, *karjuv* või *kisendav* ülekohus, arvuti *mälu*, *arukas masin*, loodus *ärkab*, viiul *nutab*, rahvuslik *ärkamisaeg*, hall vihmasüli *kaisutab* põldu, hakkas mu mõtet *seedima*, metalli *väsimum* (materjalioõpetuse termin).

Metafoori liik on ka **allegooria** ehk **mõistukuju** – abstraktse mõiste kujutus konkreetse kaudu. Nt *eesel* tähenduses 'rumal ja põikpäine inimene', (seltskonna)*lõvi* 'seltskonnas tähelepanu äratav ja naiste juures edukas mees', *kana* 'rumalavõitu naine', *jänes* (ka *jänesejalg*, *jänesenahk*, *jänespüks*) 'argpüks, pelgur', *vikatimees* 'surm'.

Eelmisele lähedane metafoori liik on **sümbol** ehk **võrdkuju** – üldist ja abstraktset väljendavat ja tähistavat üksik ja konkreetne, üldist elustavat meeleline kujund. Nt ootab *valget laeva* 'tal on sellised ootused ja lootused, mille täide minekuks pole väljavaateid', *Gallia kukk* 'Prantsusmaa', *valge tuvi* 'rahu'.

Teine levinud tähendusülekanne on **metonüümia** – sõna või väljendi kasutus uudses ajalise, ruumilise, põhjusliku, päritolulise vm suhte alusel ülekantud tähenduses. Nt autori nimi tema teose asemel (seda sõna *Wiedemannis* ei ole, näitusel oli isegi kuus *Goyat*), anum sisu asemel (*katel* keeb), iseloomulik ese inimese asemel (uustulnukas kaotas maailma kolmandale *reketile*), linn või riik selle elanike asemel (jalgpallis võitis *Brasília*), materjal eseme asemel (tähtis *paber* 'dokument', *kork* 'pudeli sulgemisvahend').

Metonüümia liike on **sünekdohh** – tähenduse ülekanne kvantiteedisuhte alusel. Nt osa või üksiktunnus terviku asemel (*valgekrae* 'ametnik', *Kreml* 'Venemaa juhtkond'), tervik osa asemel (*maailm* 'ümbritsevad inimesed')

ei taha mu murest midagi teada), konkreetne arv ebamäärase tähenduses (toon sulle *tuhat* tervist ‘palju tervisi’). Sünekdohh on sage võte bahuvrihisõnade moodustamisel (osa terviku asemel). Keeles on näiteks pikk rida liitsõnu järellosaga *-pea*, mis värvikalt tähistavad inimesi, andes neile mingist kandist hinnangu nende ea, välimuse, iseloomu, arukuse vm kohta: *hallpea, kulupea, tudipea, kahupea, kräsupea, käharpa, kiilaspea, paljaspea, sagrispea, sasipea, siilipea, linapea, punapea, kihupea, perupea, tulipea, uljaspea, lorupea, tuisupea, tuulepea, põikpea, jahupea, juhmpea, kummi-pea, kõlupea, lambapea, lollpea, oinapea, puupea, tainapea, sitapea, pudrupea, kantpea, tarkpea, kavalpea*. Ka liitsõnad järellosaga *-näpp* tähistavad inimest: *nobenäpp, osavnäpp, vussnäpp, rohenäpp* ‘aiandushuviline’.

Ülekantud tähenduses sõnu ei maksa panna jutumärkidesse. Nt Kümne aasta jooksul oli Afganistani „*pörgukatlas*“ olnud kokku ligi miljon sõdurit ja ohvitseri. Balti „*sinikiivrid*“ õpivad tundma moodsat relvastust. Luuletamise „*pisik*“ ilmnes noorukil varakult. Ema armastus oma lapse vastu ei tohi muutuda pimedaks „*ahviarmastuseks*“. Ühelt poolt ei jätku riigil raha, teisalt aga ollakse „*pimedusega löödud*“ selle hankimise koha pealt. Jutt oli tõesti huvitav ja läks kohe „*soojalt*“ eetrisse. – Neis lauseis on jutumärgid liigsed.

Kujundite kasutamisel kulub ära natuke ettevaatust. Koomilised tähendusvastoalused ja maitsetused on kerged tulema: Ta *proovis* suvel *kätt* ka võrk- ja jalgpallis. Neil võistlustel *võttis* noor kuulitõukaja *elu esimese väärtusliku skalbi*: alistatute seas oli Leedu 20 meetri mees. See suusatajanna *ei puhu* täna siin *esimest viiulit*. See *jooks on* nüüd *lauldud*. *Surmaotsuse elluviimine* lükati järgmisele päevale. Kui Tammsaare *elaks, pööraks ta end hauas ringi*. Tina Turneril *on suured musihuuled, millega võib mägesid murda*. Lähimineviku tuntud näiteid oli: *kaptenipagunitega hell emasiida miilitsa lastetoast*.

Otsese ja kujundliku tähendusega sõnad seostuvad tekstis ühtede ja samade sõnadega, nt *vibunool* ja *kriitikanool* samade verbidega. Ei sobi: Uue arengukava kohta *kõlasid* kriitikanooled või *laekus* kriitikanooli või kava *teenis* kriitikanooli. Saab öelda: Uue arengukava pihta *lasti lendu* või *lendasid* kriitikanooled või kava *tabasid* kriitikanooled. Meedia keelekasutusest on Asta Õim noppinud kaks vihikutäit näiteid „Komistusi metafooridega“ I (Keelehooldekeskus, Tartu, 2011) ja II (2013).

Tuleb kinni pidada ka täpsest vormist, näiteks: Paar minutit hilinemist on *köömen*. – Ei ole, see on *köömes* või *kööme* ‘tühiasi, täpes’.

Mitmetähenduslikkus

L 46 Sõna või sõnaühend võib olla **ühetähenduslik** ehk **monoseemne** ning **mitmetähenduslik** ehk **polüseemne**. Nt *kiisel* on ühetähenduslik sõna, ainult 'kaerakile' ja muud ei midagi; *halvenema* on 'halvemaks minema'. Väga paljudel sõnadel ja sõnaühenditel on aga mitu omavahel seoses olevat tähendust, mis hrl on tekkinud sõna algse tähenduse muutumise tulemusena. Nt *kesine* '1. kestande, kesi sisaldav (*kesine vili või jahu*); 2. vilets, kehvaõitu, nigel, napp (*kesised sissetulekud või võimed*)'; *nahka panema* '1. ära sööma, nahka pistma; 2. ära rikkuma, untsu ajama'; *juur* '1. taimejuur; 2. elundi või kehaosa kinnitumiskoht (*hamba-, nina-, sabajuur*); 3. juuretis (*leiva-, tainajuur*); 4. algus, algupära, lähtekoht (*suguvõsa juured, kõige kurja juur*); 5. keeleteaduses: lihttüvi; 6. matemaatikas: kuupjuur, ruutjuur'.

Vastavaid nähtusi kutsutakse **ühetähenduslikkuseks** ehk **monoseemiaks** ja **mitmetähenduslikkuseks** ehk **polüseemiaks**. Mitmetähenduslikkus on paratamatu juba seetõttu, et keeles olevate ja võimalike sõnatüvede hulk on piiratud võrreldes tohutu hulga tähendustega, mida inimesel on tahtmine väljendada. Uute tüvede juurdeloomist piiravad mälu võimed, vähem häälikstruktuur. Mõnevõrra leevendavad olukorda sõnade tuletamine ja liitmine, milleks eesti keeles on väga avarad võimalused. Tuletamisel astub aga takistusena ette paronüümia (vt L 40) ja liitmisel sõna ülemäärane pikkus. Sõnade mitmetähenduslikkus on selgemaid tõendeid selle kohta, kuidas keeles valitseb ökonoomsuse põhimõte: kasuta ratsionaalselt ära kogu olemasolev keeleaines.

Teine mitmetähenduslikkuse põhjus johtub inimese psüühikast: ta tahab keelega mängida, tähendusi nihutada ja üle kanda, ega tahagi olla alati üheselt mõistetav. Põhjus võib olla seegi, et suhtluse põhimõtteks on uue sidumine vanaga – uus kasvab välja vanast. Levinud viis uue mõiste väljendamiseks on temaga assotsiatiivselt seotud mõistet märkiva sõna ärakasutamine ja seega viimase muutmine mitmetähenduslikuks. Polüseemia on seeläbi motiveeritud, aga homonüümia seda ei ole (vrd L 37).

Tähenduse liike

- L 47 Allpool tutvustame mõnda semantikas kasutatavat mõistepaari. See ei ole järjekindel liigitus teatava(te) tunnus(t)e alusel, vaid lihtsalt mitmest küljest vaade, et tähendust paremini mõista.

leksikaalne tähendus ja grammatiline tähendus

Selles mõistepaaris avaldab *leksikaalne tähendus* (L 42) ennast teisest küljest: **leksikaalne tähendus** on sama sõna kõigile muutevormidele ühine tähendus, mida kannab sõnatüvi. Nt vormide *kirg, kired, kirgedeta* tähendus 'tugev tunne'. **Grammatiline tähendus** on grammatiliste vahendite kaudu avalduv tähendus, mida kannavad harilikult tunnused, vahel ka tüveteisendid jm. Nt *kirgedeks, lapseks, kollaseks, sinuks* tunnus *-ks* märgib saavat käänet; *külla, jõkke, merre* (vrd *küla, jõgi, meri*) on sisseütleva vormid.

Leksikaalsele tähendusele on lähedane veel **kategoriaalne tähendus** – kõige üldisemat tähenduskategooriat näitav tähendus. Nt sõnad *hea, kiire, kibe* tähendavad omadust.

põhitähendus ja tähendusvarjund

Põhitähendus on keelendi tähendus, mis jääb invariantseks (muutumatuks) kõigil kasutusjuhtudel. Nt sõna *kest* põhitähendus on 'väljastpoolt kattev ümbris', vrd *raku, mao* või *padruni kest, inimese maine kest*. **Tähendusvarjund** on keelendi põhitähendusele toetuv kaastähendus. Nt sõnal *kild* : *killu* on peale põhitähenduse 'väike tükk' veel tähendusvarjundid 'väike lõik või viil' (*kild juustu, singikild*) ja 'väike osake või katke' (*killud lapsepõlvest, kilde liivlaste minevikust*). Sõna *hingitsema* põhitähendus on 'vaevaliselt elama, eksisteerima või tegutsema', mis tähendusvarjundeis avaldub järgmiselt: 1. vaevu hinges olema; 2. kehvalt elama, virelema; 3. kiduralt kasvama; 4. vaevaliselt põlema või valgustama; 5. vaevaliselt tegutsema; 6. ülekantult (nt *Südames hingitseb lootusesäde*).

Väga polüsemsete sõnade kirjeldamisel kasutatakse sõnaraamatuis rohkem astmeid: põhitähendus – alltähendus – tähendusvarjund. Vt kirjakeele seletussõnaraamatus nt *käima, tõmbama* või keerukalt grammatiline *olema*.

alg- ehk esmane tähendus ja teisene tähendus

Alg- ehk **esmane tähendus** on keeleajaloolise kujunemise mõttes esimene tähendus. Nt sõna *kiri* algtähendus oli 'muster', *läikima* algtähendus oli 'loksuma', mis on praegu säilinud vaid ütlemises *süda läigib*. (Ongi iseloomulik, et tihtipeale hoiab algtähenduse alal ainult fraseologism.) Algtähendus võib ka täiesti ununeda ja sõna käibida praegu üksnes uues tähenduses. Nt *raha* algtähendus oli 'karusnahk, eriti oravanahk'. Sõna *peig* algtähendus oli 'lindprii', aga et lindpriid olid sageli pruudiröövijad, siis aegamööda sai uueks tähenduseks 'kosija, peigmees' ja vana tähendus on ununenud.

Teisene tähendus on keeleajaloolise kujunemise käigus hiljem lisandunud tähendus. Nt sõna *kiri* algtähendusele on juurde tulnud tähendused '1. graafiliste märkide süsteem (*ladina kiri*); 2. kirjamärgidest koosnev tekst; 3. ümbrikus läkitatud sõnum'. *Hiilgus* oli varem konkreetne nägemismeele abil tajutav nähtus – 'valguskiirgus, sära', aga XX sajandi algul lisandus sõnale abstraktne tähendus 'toredus, uhkus, suursugusus'. Kui saksa sõna *Vorsteherhund* eesti keelde laenati, siis oli meil mугanenud sõna *vooster* tähendus 'linnukoer' nagu saksa keeleski (sest ta juhatab saagi juurde). Aja jooksul jäi see algtähendus tagaplaanile ja sõna on nüüd tuntud teiseses, üsna vastandlikus tähenduses 'looder, logask' eelkõige inimese, aga ka suure laisa koera vm kohta.

deskriptiivne tähendus ehk denotatsioon ja konnotatiivne tähendus ehk konnotatsioon

Deskriptiivne tähendus on objektiivne üldistatud tähendussisu, nt sõnaraamatus esitatud tähenduse seletus. **Konnotatiivne tähendus** ehk **konnotatsioon** on hinnanguline, tundmuslik lisatähendus, mille keeletarvitajad seovad sõnaga oma kogemuste alusel. Nt *hambaarsti* tähendus on sõnaraamatuis 'hammaste, suuõõne ja lõualuude haigusi raviv arst', aga paljudel inimestel on sel sõnal küljes ka negatiivne konnotatsioon. *Doping* on saanud aina ähvardavama ja kuritegelikuma konnotatsiooni. Kellegi sidumine selle sõnaga võib inimest otsekohe häbimärgistada (ka ilma tõenditeta). Vastupidi hästi peaksid mõjuma nt sõnad *puhkus* ja *päike*.

Vahel tuleb sõnumi vastuvõtja huvides valida sünonüümide hulgast selline, millel võib eeldada positiivseid konnotatsioone, ja vältida konnotatsioonideta või võimalike negatiivsete konnotatsioonidega

sõna. Nt meelsamini öeldakse, et *olen võtnud krediiti*, ehk ka *laenu*, vähem tahetakse öelda *olen teinud võlgu*. Parema meelega ollakse *detektiiv* kui *nuhk* ning (*sekstöötaja*) *turvamees* või *teenusevahendaja* kui *sutenöör*.

Positiivsete konnotatsioonide saamiseks tuleb vahel luua uusi sõnu, kui senised sõnad kipuvad keeletarvitajail üksnes negatiivsete arusaamade, elamuste ja kogemustega seostuma. Nt *vähearenenud maa* asemele *arengumaa*, *kerge muusika* asemele *levimuusika*.

On aga ka vastupidiseid juhtumeid, kus just uudissõnal on osa keeletarvitajate teadvuses negatiivsed konnotatsioonid (vastuassotatsioonid). Nt aastakümneid tagasi ei tahtnud *kunstilised võimlejad* olla *iluvõimlejad* (neile meenutas see sõna argikeeles tuntud *iluvingerdajat*); *kultuuripalee* arvati sobivamaks kui *linnahall*, mis kardeti tähendavat keskaegse Tallinna eestlasest linnakodanikku (homonüüm on tõepoolest olemas, aga keda on see tegelikult seganud?); oldi vastu *koolieelikule*, sest *eelik* seostuvad suurtükiga; *rajatis* ei sobivat, sest see kõlavat nagu *rajakas*. Praeguseks on need negatiivsed konnotatsioonid tuhmunud ning *iluvõimleja*, *linnahall*, *koolieelik* ja *rajatis* eesti keeletarvitajate enamikule konnotatsioonideta sõnad. Vanimaid ebameeldiva konnotatsiooni näiteid pärineb XX saj algusest, kui *söögimaja* asendama pakutud *sööklad* naeruvääristati *öökla* abil. Pärast oli *söökla* aastakümneid üsna neutraalne sõna. Sajandi lõpus sai ta 'Vene-aegse kehva söögikoha' konnotatsiooni ja teda asendavad *toidutare*, *toidutuba*, *söögimaja*, *söögituba*, *trahter*, *kõrts*, *bistro(o)*, *pubi* jpm.

Mitmed tegelikult laiemal tähendusega sõnad seotakse postsovetlikul ajal ikka veel ainult Nõukogude Liiduga, nt tuletist *üleliiduline* ei julgeta kasutada tähenduses 'üle Euroopa Liidu'.

usuaal- ehk **tavatähendus** ja **okasionaal-** ehk **juhutähendus**

Usuaal- ehk **tavatähendus** on püsiv tähendus, milles keelendit harilikult mis tahes kontekstis kasutatakse. Nt *klaaspärl* 'klaasist tehispärl'. **Okasionaal-** ehk **juhutähendus** on tähendus, mis on keelendile antud ainult mingis ühes kontekstis tavapärasest tähendusest hälvides. Sellist keelekasutust esineb rohkesti luulekeeles ja see mõjub alati markeerituna. Nt *klaaspärl* 'suur vihmapišk'.

Haihtuma püsiv sõnaraamatutähendus on 'lenduma, õhku laiali hajuma'. Kuid öeldes praegu siin lause „Täna öösel on meie auto maja

eest haihtunud“, kasutan verbi *haihtuma* iroonilises juhutähenduses ‘nagu õhku ära kadunud’.

vaba tähendus ja seotud tähendus

Vaba tähendus on sõnal olenemata teistest sõnadest, millega ta seostub. Nt sõna *kiik* tähendab mis tahes seostes ‘kiikumisvahend’ ning *sääsk* on ‘teatav putukas’. **Seotud tähenduse** saab sõna üksnes mingi fraseologismi vm sõnaühendi koosseisus. Nt ainult ühendis *kaelakiike tegema* ‘üles pooma’ hälbib *kiik* oma tavalisest tähendusest ning ühendis *teeb sääsest elevandi* on sõnal *sääsk* ‘tühiasja, pisiasja’ tähendus.

nominatiivne tähendus ja ekspressiivne tähendus

Nominatiivne tähendus on keelendi vahetult tegelikkuse esemete, olendite, nähtuste jm-ga seotud põhitähendus. Nt *kerkima* nominatiivne tähendus on ‘ülespoole, kõrgemale liikuma, tõusma’ (*neiu rind kerkis ja vajus, tainas kerkib, maapind kerkib*); *kevad* on ‘üks aastaaegu’. **Ekspressiivne tähendus** on keelendi põhitähendusele toetuv emotsionaalselt värvitud tähendus. Nt *kerkima* puhul ‘tek-kima, sündima, ilmuma’ (*on kerkinud uusi andekaid pianiste, kerkis hulk küsimusi*); *kevad* ‘(millegi) uue ja värskendava algus’ (*elukevad, rahvuslik kevad*).

otsene tähendus ja ülekanatud tähendus

Otsene tähendus on tähistatu ja tähistaja kõige vahetum seos. Nt *mürgine* ‘mürki sisaldav’ (*mürgine madu, mürgine taim*); *jämedakoeline* ‘jämeda koega’ (nt kampsuni kohta); *seapesa* ‘sea ase’; *seanahk* ‘mis seal seljas või nülitud’ (*seanahast portfell*); *seasõrg* ‘sea jala osa’. **Ülekanatud tähendus** on tähendus, mille keelend on saanud tema kasutama hakkamisel mingis talle ebatavalises seoses (hrl võrdluse alusel). Nt *mürgine* ‘õel’ (*mürgise keelega vanamees, mürgine vanamees*); *jämedakoeline* ‘peenuset, tahumatu’ (*jämedakoelised naljad*); *seapesa* ‘segamini tuba, ase vm’; *veab seanahka* ‘looderdab’ ja *seanahavedaja* ‘looder’; *seasõrg* ‘üks sõlmeliike’. On toimunud tähendus-ülekanne (L 45), tulemuseks kujundlik ehk piltlik tähendus.

Täite- ja stampsõnad

L 48 Suulises tekstis esinevate sõnade semantikat uurides võime seal leida lause mõtte edastamise poolest sisuvaeseid sõnu ja väljendeid – **täitesõnu**. Vahel kasutatakse neid harjumusest, nt *nagu, tähendab, tead, üks ole, kurat, raisk*. Vahel on täitesõnad selleks, et kõneldes sõnastamiseks aega võita. Siis seisavad nad hrl inforikaste lauseosade ees, nt *Seda et – ma siiski ei tule. Selles mõttes et ma võtan naise*. Kui vestluses tekib piinlik paus, pomisetakse vähemalt *üks ta ole*. Vestluse lõpetamise märguandena käibib *ega siis midagi*.

Palju rohkem ei paku tähenduse edastamisel **stampsõnad** ja **-väljendid**, mis võivad esineda nii suulises kui ka kirjalikus tekstis. Need on liiga palju ja peagu mehaaniliselt tarvitavad sõnad, samal ajal kui leiduks selgemaid ja täpsemaid sõnu. Nt *antud, vastav, panustama, rida (rida kodanikke – ei selgu, kas mõni kodanik, mitu kodanikku või palju kodanikke), paika panema, abinõusid ~ meetmeid rakendama, sisuliselt, praktiliselt, põhimõtteliselt, peab ütleva ~ märkima, me kõik teame, et .., mainitagu siinkohal*.

Tähenduse edastamise poolest on tühjavõitu veel **püsiepiteedid**, s.o epiteedid, mis on kinnistunud oma põhisõna juurde või korduvad samades kõneolukordades peagu mehaaniliselt. Kinnistunud püsiepiteedid esinevad hüüdnimedes, nt William *Punahabe, Köverkaela-Juku*. Tühjalt kordusid nt nõukogulikud püsiepiteedid *helge tulevik, ere näide, ennastsalgav töö, enneolematu õitseng, otsustav vastulöökk, emakene maa, rahva monoliitne ühtsus, väärarmatu usk kommunismi võidusse, uued eesrindlikud meetodid, tulihingeline patrioot, lüpsja võttis sügava rahuldustundega vastu NLKP KK otsuse*. Püsiepiteete on aga teisigi: nt augustiöö on tihti *sume*, sõdurpoiss tihti *uljas*. Targem oleks kas tühi epiteet ära jätta või kasutada ühekordset ja värsket.

Nüüdisepiteetidena kohtame sageli omadussõnu *fantastiline, kultuslik (kultus-), oluline, tõhus* jms paisutajaid. Väga moekas on *särasilmne* (külastaja, teenindaja, loengupidaja, kokk), mis paistab tähendavat 'teokas, toimekas, energiline, aktiivne, tarmukas, heatujuline jpm'. Moekohane on ka *märgiline*, nt *märgiline* või *märgilise tähtsusega sündmus* – jääb teadmata, kas see sündmus oli tähtis, tähelepanuväärne, meelde jääv, pöördeline, murranguline või missugust märki ta kandis. Püsiepiteet devalveerub tühjaks kõlkaks.

Tähenduskordused

L 49 Tähenduskordused on **tautoloogia** ja **pleonasm**. Neid mõisteid on varem püütud lahus hoida, nüüd aga hrl enam ei eristata ei meil ega mujal. Käsitleme neid siingi mõlemat kõneliiasusena, mis seisneb sama või lähedase tähendusega sõnade tarbetus korduses. Nt *ühtlasi ka, samuti ka, üksikutel erandjuhtudel, seaduse eelnõu projekt, rikas miljonär, reaalne tegelikkus, kindel veendumus, täiesti juhuslik kokkusattumus, kõige optimaalsem, ilmus taas ja taas uuesti*.

Üleliia on määrsõnad esimese tulba ühendverbides, mille asemel peaks kasutama kas teise tulba lihtverbe (määrsõna ära jättes) või kolmandas tulbas olevaid samatähenduslikke ühendverbe (vt ka SÜ 16):

<i>ümber töötlemata</i>	<i>töötlemata</i>	<i>ümber töötama</i>
<i>ümber reformimata</i>	<i>reformimata</i>	<i>ümber kujundama</i>
<i>ümber reorganiseerimata</i>	<i>reorganiseerima</i>	<i>ümber organiseerima = ümber korraldama</i>
<i>üles loetlemata</i>	<i>loetlemata</i>	<i>üles lugema</i>
<i>üles ilmutamata</i>	<i>ilmutamata</i>	<i>üles näitama</i>
<i>ette ennustamata</i>	<i>ennustamata</i>	<i>ette kuulutama</i>
<i>ette prognoosimata</i>	<i>prognoosimata</i>	<i>prognoosi andma</i>
<i>ette kujutlemata</i>	<i>kujutlemata</i>	<i>ette kujutama</i>
<i>ette valmistamata</i>	<i>valmistamata</i>	<i>(end) ette valmistama</i>
<i>ette eeldamata</i>	<i>eeldamata</i>	<i>ette nägema</i>
<i>juurde lisamata</i>	<i>lisamata</i>	<i>juurde panema</i>
<i>järele matkimata</i>	<i>matkimata</i>	<i>järele tegema</i>
<i>sisse importimata</i>	<i>importimata</i>	<i>sisse tooma = sisse vedama</i>
<i>edasi edenemata</i>	<i>edenemata</i>	<i>edasi arenema</i>
<i>lahti dešifreerimata</i>	<i>dešifreerimata</i>	<i>lahti šifreerima</i>
<i>vahele sekkumata</i>	<i>sekkumata</i>	<i>(end) vahele segama</i>
<i>ära likvideerimata</i>	<i>likvideerimata</i>	<i>ära kaotama</i>

Liiale ei maksaks tautoloogia tõrjumisega siiski minna. Nt ühendverbide *ära* pole kaugeltki alati üleliigne, vaid võib verbile anda kas uue

või vähemalt perfektivsuse tähenduse: *ära arvama, ära kulutama, ära maksma, ära minema, ära rääkima, ära sõitma*.

Ei ole põhjust pahaks panna ka rahvakeelsete sõnade tautoloogiat, nt liitsõnus *pärnapuu, särjekala, aprillikuu, roosilill, peigmeespoiss, madu-uss* on põhiosa tegelikult liigne. Teame ju, et pärn on puu, särg kala jne. Sama võtet kasutab keel võõrsõnade puhul, mille tähendus tihti tundmatu – lisatud omakeelne põhisõna ütleb teadmiseks hüperonüümi (lähima soomõiste). Nt kirjakeelsed nimetavalise liitumisega *rotang = rotangpalm, ruberoid = ruberoidpapp, mulinee = mulineelõng, simultaan = simultaanmäng* ja argikeelsed omastavalise liitumisega *borš = boršisupp, bronh = bronhitoru, gripp = gripihaigus, dipp = dipikaste*.

Teiselt poolt on jälle liitsõnu, kus täiendosa tegelikult liigne, nt *mäekink, viljaikaldus, piibutobi, ususekt*.

Väljenduse mõjukuse ja nähtuse igakülgse esituse huvides kasutatakse tautoloogiat kirjanduses ja rahvaluules lausekujundina, nt regilaulus:

Kesse teilt merele lähvad,
 kesse aerule aeta,
 sugaralle sunnitakse?
 Mehed meilt merele lähvad,
 poisid aerule aeta,
 sugaralle sunnitakse.

Ilukirjanduses on rohkesti teineteist kordavaid, aga väljendust mõjusamaks tegevaid sünonüümipaare:

<i>meel ja mõte</i>	<i>vaen ja viha</i>
<i>häda ja viletsus</i>	<i>surm ja põrguhaud</i>
<i>rist ja viletsus</i>	<i>arm ja hellus</i>
<i>häda ja vaev</i>	<i>lust ja rõõm</i>
<i>rist ja häda</i>	

Samasuguseid sõnapaare kasutatakse kõnekeeleski intensiivsuse ja rohkuse väljendamiseks:

<i>ohkis ja puhkis</i>	<i>kärin ja mürin</i>
<i>hüppas ja kargas</i>	<i>luud ja kondid</i>
<i>aietas ja oietas</i>	<i>must ja räpane</i>
<i>ohkas ja õhkas</i>	<i>hool ja mure</i>
<i>hoia ja kaitse</i>	<i>lust ja lillepidu</i>
<i>jõudu ja jaksu</i>	<i>ei otsa ega äärt</i>

Moesõnad

L 50 Mood kui kõiki allutav ja hullutav jõud tegutseb ka keeletarvituses, sh isegi grammatikas (nt verbivormi *-maks* või *lt*-määrsõnamalli ületarvitus), rääkimata siis sõnavarast. Mõni sõna või väljend võtab vahel lühemaks või pikemaks ajaks kogu keelekollektiivis võimust, temast kujuneb **moesõna** või **-väljend**. Tahetakse uudse väljendusega teiste hulgast esile tõusta, aga allutakse tegelikult hoopis moe sarnastavale jõule. Nt peetakse huvitavaks öelda *läks* kuulajatele *peale* (mitte *meeldis*), *stoori* (mitte *lugu*), *in* ~ *inn* (mitte *aktuaalne*, *popp*, *moekas* või *moes*), *filin*, *slõugan*, *kirss tordil*, *kommunikeerima* (mitte hoopis täpsemad *rääkima*, *suhtlema* või *teatama*). Narr on üksnes see, et rohke kasutuse tõttu just värskena kavatsatud väljendus lamestub.

Kehvemad on moesõnad ja -väljendid, millel universaalkasutuse tõttu ähmastub tähendus. Paar kümnendit tagasi oli päris raske aru saada, mis meie poliitikud ja majandusmehed üritasid *paika panna* ning mis *nägemusi* nad nägid. Praegu on moes *lahti kirjutada* ja *lahti rääkida* ning (probleemidest) *ei saa üle ega ümber*. Mida tahes nähakse mingis *võtmes* (nt *positiivses võtmes*, *reostuse võtmes*, *eraisikute võtmes*) ning mingis *suurusjärgus* (*taburet maksab suurusjärgus 35–39 eurot*).

Uutest moesõnadest *indikatiivne*, *indikatsioon* ja *indikeerima* arusaamiseks peab oskama inglise keelt. Selgituseks oleks vaja lausa lehekülge, vt Maire Raadik „Uudissõnu uue aastatuhande algusest“ (Tallinn, 2017, lk 60).

Ei tulda enam toime kohakäändega (*muusikas*, *kirjanduses*, *meedias*, *hariduses* jne), vaid kõik toimub mingil *maastikul* (*muusika-*, *kirjandus-*, *meedia-*, *haridusmaastikul* jne). 2010. aastal *infrastruktuuri* kõrvale parimate kavatsustega tuletatud omasõna *taristu* võib sisu laiali valgudes kaotada oma väärtuse.

Suhteliselt hiljuti tuli moodi *kõnetama*. Nt Peatänava teema *kõnetab* kõiki linlasi (mõeldud on: huvitab linlasi, on linlastele tähtis, läheb linlastele korda). Uus tankla *kõnetab* kliente. Film *kõnetab* hingekeeli (viltu läinud metafoor, p.o puudutab).

Kui võimas on moe jõud, seda on näidanud sõna *raske* kus tahes asendamine sõnaga *keeruline*: Keskpäeva palavaga on *keeruline* niita. Ees on *keeruline* eksam. Meie rahva *keeruline* minevik. Teine kulutulena levinud omadussõna on *äge* – kõik tore ja vahva on nüüd *äge*. Keeleliselt on see paraku igav ja lame.

Lamedast lamedam on aga väljendada täielikku nõusolekut inglise keelest kopeeritud kõlksuga *absoluutselt* (tihti häälduses [apsaluutselt]). Nt *Kas sa tuled? – Absoluutselt*. Eesti vastus oluks *muidugi ~ jah, muidugi ~ ilmtingimata ~ kindlasti*. *Kas sa oled nõus? – Absoluutselt*. Eesti vastus: *täiesti ~ jah, muidugi ~ olen küll*. Täieliku eituse puhul ei ole vastus *absoluutselt mitte* (ingl *absolutely not*). Kui ei tule, siis ongi vastus *ei tule*. Kui ei ole nõus, siis ongi vastus *ei ole ~ mitte sugugi ~ üldse mitte*.

Fraseoloogia

Fraseologismid

L 51 **Fraseoloogia** on õpetus fraseologismidest. Sama sõna tähistab ka fraseologismide kogumit ja me võime seda tarvitada mitmes mahus, nt eesti keele fraseoloogia, eesti somaatiline fraseoloogia.

Fraseoloogia põhimõisteid on **fraseologism** ehk fraseoloogiline üksus, s.o keeles laialt käibiv püsiv tavapärane sõnade ühend, millele on omane osade tähenduslik kokkukuulumine ning hrl ka metafoorsus. Fraseologismidena esinevad idioomid, võrdlused, kõnekäänud jm. Nt *lendas orki, kits kahe heinakuhja vahel, kuidas käbarad käivad?* Enamik fraseologisme on stiililiselt markeeritud. Võrreldagu näiteks värvikat *loobib kaikaid kodaratesse* ja neutraalset *teeb takistusi, kirjutab kahe käega alla ja olen täiesti päri, keeras kihva ja rikkus ära, suur nina ja tähtis isik, nagu välg selgest taevast ja ootamatult, kas või nui neljaks ja igal juhul, Jeeriku pasun ja väga vali hää, ei ole mees ega midagi ja on vilets mees, töö käib täie auruga ja hoogsalt*.

Lähedane mõiste on **fraseem** ehk **püsiühend**, s.o püsiv tavapärane sõnade ühend keeles. Nt terminid *käiku vahetama, pehme jõud, vaikiv nõusolek, avalik õigus, kasulik idioot, helkivad ööpilved, kadunud põlvkond, punane joon*; eestilised eitused *ei liiguta oimugi, ei liiguta lillegi, närvigi ei liigu, silmgi ei pilgu*.

Idioom on liik fraseologisme: tähenduslikult kokkusulanud liikmetega püsiühend, mille kogutähendus ei tulene ühendit moodustavate sõnade tähenduste summast. Idioomi ei looda iga kord uuesti, vaid kasutatakse valmiskujul. Nt *peab silmas, puistab südant, viskab villast, tõmbas (minevikule) kriipsu peale, ajas pilli lõhki, tabas naelapea pihta, on (pruudi)*

üle löönud, võta näpust, tõusev täht, (poisil oli) vesi ahjus, vorst vorsti vastu, tuli takus, ühe vitsaga löödud. Ebatäpselt on seda sõna kasutatud ka fraseologismi tähenduses üldse. Enamasti kasutatakse sõna *idioon* siiski juhul, kui rõhutatakse, et tegu on sõna-sõnalt teise keelde tõlkimatu püsiühendi või keelilise omapärasusega. Nt idioome *paneb kindad kätte, kuidas käsi käib?, ära aja kärbseid pähe, tegi karutükke* saab küll inglise või vene keelde tõlkida, ent mitte nii, et *kuidas käsi käib* = *how is hand walking* = *как рука ходит*.

Idiomaatiline tähendab 'täenduslikult kokkusulanud'. Idiomaatiline väljend on sama mis idioon.

Idiomaatika on kõik mingi keele idioomid kokku ja samal ajal ka õpetus mingi keele idioomidest.

Nagu mainitud, esinevad fraseologismidena ka **võrdlused**. Ehteestilised rahvalikud võrdlused on nt vihma *valab ~ tuleb nagu oavarrest*, kleit *nagu mustlase tulekahju*, läks *nagu keravälg*, piiblist pärineb nt jäi seisma *nagu soolasammas*.

Rohkesti esindatud fraseologismiliik on **kõnekäänud**. Need on piltlikud püsiütlused mingi olukorra, nähtuse, eseme või omaduse iseloomustamiseks. Kõnekäändudeks on püsivad sõnapaarid, metafoorsed ütlused, retoorilised hüüatused ja küsimused. Nt *ei liha ega kala*, (ei hakka) *nahka turule viima*, *ole tuhandeks terve!*, *kivi kotti!*, *kadus nagu tina tuhka*, (elu) ripub *juuksekarva otsas*.

Fraseologismid on tihtipeale ajahamba all kulunud, minnes aina kontsentreeritumaks. Nii on järgmistes näidetes nurksulgudes osad tänaseks kadunud: *rinda* [kokku] *pistma*, *jalga* [käia] *laskma*, [nutika] *peaga poiss*, või jäetakse ütlemata: *suuga teeb suure linna* [, *käega ei kärbse pesagi*].

Fraseologismi koosseis võib mõne sõna või sõnavormi poolest varieeruda, kuid ta säilib ikka sisulise tervikuna. Nt *ei tea ööd ega ilma ~ ööst ega ilmast ~ ööd ega päeva ~ ööst ega päevast ~ ööd ega mütsi* 'ei tea mitte kõige vähematki', (kellegi) *tasku peal ~ taskul ~ rahakoti peal ~ rahakotil ~ kukru peal liugu laskma* 'kellegi kulul elama'.

Eesti fraseologismides on tihti kõlakujundeid, eriti alg- ja lõppriimi. Algriiim esineb alliteratsiooni või assonantsina (kaashääliku- või täishäälikukordusena), nt *käi kuu* peale *kurke* müüma, *ei püsi pudeliski paigal*, *käib käest kätte*, *pani pihta*, *rusikas rullis*, *suure surmaga*, *kuidas käbarad käivad?*, *kaval kui kapsauss*, *nagu tuli tuha all*, *lase käed käia!*, *tuhat ja tuline*, *tühja täis*. Lõppriime on näha-kuulda fraseologismides

ei aita ussi- ega püssirohi, iidamast ja aadamast, ei kihku ega kahku, ei kippu ega kõppu, nõuga ja jõuga, iga roju oma koju, (tänapäeva inimene on ninapidi) netis ja nutis.

Fraseologismide päritolu

- L 52 Fraseoloogid uurivad ka **fraseologismide päritolu**, mis võib olla õige mitmekesine. Nagu muuski sõnavaras saab siingi eristada genuiinset ja laenulist osa – põlis- ja laenfraseoloogiat.

Põlisfraseologismidele leiame tihtipeale vasteid sugulaskeeltest, mis osutab pikale eale: need fraseologismid olid olemas juba siis, kui praegused läänemeresoome keeled polnud veel välja kujunenud. Nt ee *suud puhtaks rääkida* – sm *puhua suunsa puhtaaksi*, ee *ei saa sõna suust* – sm *ei saa sanaa suustaan*, ee *süda tilgub verd* – sm *sydän vuotaa verta*, ee (kellelegi) *südanant kaotada* – sm *menettää sydämensä* (jollekulle), ee *hinge heita* – sm *heittää henkensä*. Põlisteks puhteestilisteks peetakse *pada ajama, püksid sõeluvad püüli*, (tal on) *vesi ahjus* jm.

Laenfraseologisme on eesti keel palju saanud saksa ja vene keelest, millega ta on ajalooliselt olnud kõige tihedamini seotud. Nii arvatakse saksa laenudeks fraseologismid *põialt pidama*, vrd (jemandem) *den Daumen halten* (või *drücken*); *silma torkama*, vrd *in die Augen stechen*; *ninapidi vedama*, vrd *an die Nase führen*; *Rootsi kardinat taga olema*, vrd *hinter schwedischen Gardinen sitzen*; vene laenudeks *keelt hammaste taga hoidma*, vrd *держатъ язык за зубами*; *ajusid liigutama*, vrd *шевелить мозгами*. Mõned fraseologismid on küll eestilised, aga nende kujutlustaust üsnagi rahvusvaheline. Nt sama motiiv mis eesti väljendites *kops läheb üle maksa* ja *tekitab paksu verd* esineb üsna rahvusvaheliselt.

Ongi palju neid fraseologisme, mis on ühesugused paljudes keeltes ja on päris võimatu kindlaks määrata, kas nad on tekkinud eri keeltes iseisvalt või siis esialgu ühes keeles ja pärast laenunud teistesse keeltesse (aga kust kuhu?). Paljudel Euroopa rahvastel on tuntud nt meie ütlustega *tuhvli all olema* ja *sarvi tegema* samalaadsed püsiväljendid.

Fraseologismi välisel kokkulangemisel mõne teise keele väljendiga tuleb siiski olla ettevaatlik. Nt eesti keeles tähendab *miski passib nagu rusikas silmaauku* head sobivust. Vene keeles ütleb sama teisekujuline fraseologism *не в бровь, а в глаз*. Saksa keeles paistab aga olevat sama mis meil – *etw. paßt zu etw. wie die Faust aufs Auge*. Ainult – tähendus on

hoopis 'miski on täiesti sobimatu, nagu sea seljas sadul'. Eesti fraseologism on kahtlemata saksa laen. J. V. Jannsenilt on registreeritud veel ka saksa-pärane tähendus, hiljem on aga eestlased tähenduse ümber pööranud.

Palju ühesuguseid fraseologisme on eri rahvad võtnud kõigile tuntud ühest ja samast raamatust – piiblist. Näiteks pärinevad sealt eesti fraseologismid (millestki) *oma käsi puhtaks pesema, küünalt vaka all hoidma, pärleid sigade ette heitma* või *viskama, kuldvasikat kummardama, lambaid sikkudest lahutama, tolmu jalgelt pühkima, kurjast vaimust vaevatud, pimedusega löödud, keelatud vili, hüüdja hääl kõrbes, koormakandja eesel, metsalise märk, töötatud maa, pinnuks silmas, savist jalgadel, siit-saadik ja mitte enam, taevaluugid valla, kiviviske kaugusel*.

Teine ühisläte on olnud antiikkultuur. Vana-Roomast oleme näiteks saanud *Luculluse pidusöögi* või *lukullusliku söömingu* 'külluslik sööming', *Damoklese mõõga* 'pidev hädaoht', *kuldse kesktee, valge varese* 'keegi teistest erinev', ütlused *kas kilbiga* või *kilbi peal* 'võitjana või kaotajana', *ei näe puude taga metsa* 'üksikasjad varjavad terviku'.

Nagu muudki sõnavara lisandub keelde fraseologisme ka tänapäeval. Nende keeles kodunemine võtab siiski rohkem aega kui näiteks uute esemete nimetuste keeldetulek. Uusi fraseologisme on nt *siililegi selge* (vn *и жуику понятно*) ja *nurr nokib* (vn *голова клюет*). Uus, erandlikult ülikiiiresti levinud ja nüüd juba maitsetuna mõjuv on *kirss tordil* (ingl *the cherry on the cake*). Poliitikuile meeldib öelda, et ideed, ettepanekud, teemad on *laual* (ingl *on the table*) 'arutusel, kaalumisel'.

Fraseoloogia pole ainult kirjakeele pärisosa. Ohtrasti on fraseologisme näiteks slängis, kus loomeimpulss annab tahe keeleliselt silma paista, üllatada, vaimutseda või oma tegevust varjata. Näiteid selle kohta kurjategijate slängist: *makarone riputama* 'valetama', *orelit mängima* 'rusikatega ribidesse lööma', *saba maha panema* 'surema', *torni andma* 'vastu nina andma', *kamm löödi turja* 'võeti kinni', *lamp on peal* 'jälgitakse'. Üldslängis on tuntud *pläkki ~ plassi tegema* 'häbi tegema', *käru ~ kääki keerama* 'alatult käituma, sigatsema', *ära ~ üle viskama* 'tüütama', *tõmba lesta!* 'lase jalga', tuleb *nagu torust* 'rohkesti'.

Rohkesti huvitavat eesti fraseoloogia materjali on Feliks Vaka raamatutes „Suured ninad murdsid päid ...“ Tallinn, 1970, ja „Miks just nõnda? Peotäis tekkelugusid ja uudistavaid lühimatku eesti fraseoloogia radadelt“ Tallinn, 1984, ning Asta Õimu „Fraseoloogiasõnaraamatus“ uuendatud ja täiendatud trükk, Tallinn, 2017. On olemas ka eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas aadressil <http://www.folklore.ee/justkui>

Etümoloogia

L 53 **Etümoloogia** on sõnade päritolu õpetus.

Peale selle tähistab sama termin veel sõna päritolu seletust, näidates tema sugulussuhteid muude sõnadega samas või sugulaskeeltes, laenulisust jm. Nt sõna *kuu* etümoloogia „Eesti etümoloogiasõnaraamatus“ ütleb, et tegemist on eriti vana Uurali tüvega. Esitatud on vasteid lähemaist ja kaugemaist sugulaskeelist samojeedi keelteni välja, kusjuures sealne *ki* tähendab nagu meilgi nii taevakeha kui ka kalendrikuud. Sõna *kuss!* ‘vait, tasa’ on aga laen saksa keelest – sks *kusch!* Samatüveline tegusõna *kussutama* võib olla laenatud baltisaksa murdest, kus on sama tähendusega *kuschen*.

Osa etümoloogiaid on ilmselged igale keeletarvitajale, on aga neidki, millest saab aru üksnes kogenud keeleteadlane. Nt on arusaadav, et linnunimetused *viu*, *peoleo* ja *tsiitsitaja* on eesti keeles kujunenud onomatopoeetilised sõnad, *rääk* ja *ronk* on veidi laiemat läänemeresoome onomatopoeetilist päritolu (vrd vastavalt sm *rääkky* ja liivi *kronk*). Aga kuidas kuuluvad kokku eesti *püü* ja ungari *fogoly* ning kuidas *leib* on germaani laen (gooti keeles *hlaifs*) – nende sõnalugude esitamine ja mõistmine nõuavad keeleajaloolisi teadmisi.

On palju neidki tüvesid, mille etümoloogia kohta on püstitatud mitu oletust, kus aga lõplik tõde pole veel kaugeltki selge, jääb vaieldavaks ja kahtlaseks võib-olla igaveseks. Nt Soome ja Tallinna nimi on andnud ainet mitmeks hüpoteesiks. Eesti tüvi *mõdu* saab võrdväärsete oletuste kohaselt olla kas balti või germaani laen. *Ätt* ‘väga vana mees; taat’ saab olla kas läänemeresoome tüvi või saksa laen (sks murdes *Ätti* ‘isa’). Viimasel juhul on see tüvi soome ja isuri keelde liikunud eesti keelest.

Etümoloog teeb kindlaks tüve vasted sugulaskeeltes või laenuallika(d). Selleks võrdleb ta eri keeli, kusjuures väline sarnasus ei pruugi tähendada etümoloogilist seost. Tuleb arvestada keeltes toimunud ajalooliste muutustega nii häälikulises kujus (häälikuseadustega) kui ka tähenduses.

On olemas ka tüvepaare, mis on sama algupära, kuid häälikuliselt ja sageli ka tähenduslikult on teineteisest erinevaks kujunenud. Sellised tüvevariandid on nt *tõsi* ja *tõde*, *kand* ja *känd*, *tütar* ja *tüdruk*, *tüü* ja *tüvi*, *hing* ja *hõng*.

Omapärane nähtus on **rahvaetümoloogia** – sõna (hrl laensõna kui võõrama ja tundmatuma) kuju selline reeglipäratu muutumine, mille tagajärjel sõna saab omamoodi seletuse tema osiste tähenduse kaudu, sõna sisevorm saab läbipaistvaks. Nt sks *Zubiss* sai eestlasele omaseks ja

arusaadavaks kujul *suupiste*, alamsaksa *Sark* kujul (*puu*)*särk*, baltisaksa sõnast *Denkelbuch* 'taskuraamat, märkmik' sai *tengelpung* 'rahakott'. Ülbe nautleja ja naistevõrgutaja *don Juan* ~ *donžuan* kannab rahvakeeles nime *tonksujaan* (*tonks* 'suguühe'). Kahelehist käokeelt kutsuvad eestlased *ööviuliks*, sest on arvanud saksakeelses nimes *Nachtviole* sõna *viole* 'kannike' olevat *viuli*. Setumaal on vene viljapuunimesid *слива* ja *пыруа* kasutatud kui *liivapuu* ja *kruusapuu*. Alamsaksa isikunimest *Vent* (< *Venceslaus*) on praeguseks saanud talunimed *Vända* ja *Vändi*, sest rahvas on siin arvanud aluseks olevat sõna *vänt* (om *vända*, mõnes murdes *vändi*). Võõras läbipaistmatu nimi on samastatud tuttava sõnaga.

Paljudel rahvastel on oma keele põhisõnavara **etümoloogiasõnaraamatud**, mis seletavad sõnade päritolu, sugulusseoseid ja arengulugu. Eesti sõnavara kohta on Julius Mägiste „Etnisches etymologisches Wörterbuch“ I–XII. Helsinki, 1982–83, kuid see jäi autori surma tõttu viimistlemata. Väga napp on Alo Rauna „Eesti keele etümoloogiline teatmik“ Maarjamaa kirjastus, 1982. Tegelikult annab etümoloogiad – sõnade elulood – ka Tiitu Ereli, Rein Kulli, Henno Meriste „Uudis- ja unarsõnu“, ainult et uudisliku sõnamaterjali tõttu käsitletakse seda etümoloogiasõnastikuna harva.

Suur põhjalik, aga samas ka keeleteadusliku erihariduseta kasutajale sobiv on 2012. a ilmunud „Eesti etümoloogiasõnaraamat“. Autorid on Eesti Keele Instituudi uurijad Iris Metsmägi, Meeli Sedrik ja Sven-Erik Soosaar. Teos võtab kokku eesti tüvevara uurimisel seni tehtu. Etümoloogiakartoteeki selle tarvis koguti instituudis mitu aastakümnet. Raamatus on üle 6600 sõnaartikli, eesti tüvevara ajaloo ja etümoloogiateaduse metoodika lühiülevaade. Lahedat lugemist pakub Udo Uiho raamat „Sõnalood. Etümoloogilisi vesteid“ Tallinn, 2014.

Onomastika

Onomastika mõisteid

L 54 **Onomastika** ehk **nimeõpetus** on leksikoloogia haru, mis käsitleb nimede struktuuri, algtähendust, päritolu ja muutumist. Sama sõna tähistab ka mingi keele või piirkonna nimede kogumit, nt eesti keele onomastika, Saaremaa onomastika.

Nimi ehk **pärisnimi** ehk **prooprium** on liik üksikobjekti tähistamiseks (diferentseerimiseks ja identifitseerimiseks) kasutatavaid nimisõnu või

nimisõnafraase. Üksikobjekti all tuleb mõista nii ainulist objekti, nagu *Juhan Liiv, Suur Vanker, Võrtsjärv, Virumaa*, kui ka sellist üksikobjektide hulka, mida omakorda on võimalik pidada üksuseks, nagu *Volvo, Vilja-veski leib, aumärk Mõök ja Ilves*.

Üldnimi ehk **apellatiiv** on nimisõna või nimisõnafraas, mis tähistab mingite esemete, nähtuste või muu liiki ja ühtlasi selle liigi mis tahes liiget, nt *kass, luuletaja, järv, punane sõstar, kurbus*.

Teisisõnu võib öelda: pärisnimi individualiseerib, üldnimi liigitab kuhugi klassi, vrd nt *Luule* ja *luule, Tamm* ja *tamm*.

Nimetusel on laiem ja kitsam tähendus. Esiteks on ta iga nimisõna (või nimisõnafraas), sh ka nimed. Teiseks on ta nimisõna (või nimisõnafraas), mis ei ole nimi.

Arvestada tuleb sedagi, et ka **nimi** käibib peale eelmainitud 'proopriumi' tähenduse veel tähenduses 'iga nimisõna või nimisõnafraas' (üldnimi ja pärisnimi), seega võrdselt nimetuse esimese, laiema tähendusega.

Nimel on järgmised struktuurielemendid:

- **nimetuum**, mis on iga nime põhiosa, nt *Kristjan Raud, Emajõgi, Peipsi järv, Vanemuise teater*;
- **liigisõna**, mis osutab tähistatava objekti liigile, nt *Emajõgi, Peipsi järv, Illusiooni kino, Läti Vabariik*;
- **hargtäiend**, mis lisatakse nimetuumale samakujuliste nimede üksteisest eristamiseks, nt *Suur Munamägi* ja *Väike Munamägi, Suur-Karja tänav* ja *Väike-Karja tänav, Rööpli-Jaani talu* (eristamiseks sama küla Jaani talust) ;
- **nimepartikkel** on nime koosseisu kuuluv abisõna, nt *Ludwig van Beethoven, Claude Joseph Rouget de Lisle*.

Nimetuum peab olema igas nimes. Liigisõna on paljudel juhtudel fakultatiivne: võime öelda *Peipsi, Läti, Mõök ja Ilves*, aga ei saa öelda *Emajõe* asemel *Em* või *Narva jõe* asemel ainult *Narva*. Hargtäiend ja nimepartikkel on piiratuma kasutusega struktuurielemendid.

Nimealise ehk nimetamise objekti järgi on kõige tavalisemad nimeliigid isiku- ja kohanimed. Teisi nimeliike vt veel seoses algustäheortoograafiaga O 24.

Isikunimed

L 55 **Isikunimi** ehk **antroponüüm** on inimest tähistav nimi. Isikunime osad on **eesnimi**, s.o lapsele tema sünni registreerimisel antav nimi, ja **perekonnanimi**, s.o vanemalt lapsele kanduv nimi. Perekonnanimi asetseb enamikus keeltes eesnime järel (nt inglise ja saksa keeles), harvemini ees (nt ungari ja jaapani keeles). Tänapäeva eestlase eesnimi on ees ja perekonnanimi järel, nt *Ain Kaalep*, *Viivi Luik*, *Mats Traat*. Ainult seal, kus on tarvis perekonnanimede järgi tähestikulist järjestamist, võib kasutada pöördjärjestust, mida märgistab koma, nt

Hirv, Indrek

Kaalep, Ain

Luik, Viivi

Rummo, Paul-Eerik

Traat, Mats

Unt, Mati

Kui sellist järjestust kasutatakse kirjakeelses tekstis, siis on tunda bürookraatiakeele hõngu, nt *Kirjanikest võtsid koosolekul sõna Kaalep, Ain, Luik, Viivi ja Traat, Mats*. See on pöördjärjestus, kus perekonnanimi on nimetavas käändes.

Veel on võimalik pöördjärjestus, kus perekonnanimi on omastavas käändes, nt *Kaalepi Ain, Luige Viivi, Traadi Mats*. See on eestipärane mall, sest nii kasutati vanasti eestlaste lisanimesid (vt allpool). Tänapäeval ei ole see aga ametlik ega enam neutraalne mall, vaid argikeelne.

Eestlaste eesnimed (näitestiku on koostanud Henn Saari)

A. Eestikeelsed eesnimed

- a. **Muinaseesti** (läänemeresoome) mehenimed praegusaegsel kujul: Lembit, Toivo, Valdo, Ülo, Vootele, Manivald, Tõivelemb, (liivi) Kaupo. Naisenimed, mis XIII sajandil olid mehenimed: Ülle, Vilja. Tolleaegsetest naisenimedest on teada vaid vähesed ja neid tänapäeval ei kasutata.
- b. **Keskajal laenatud** mehenimed: Tõnis (< Antonius); Jaan, Juhan, Hannes, Ants (< Johannes); Jaak, Jaagup (< Jakob); Priit, Vidrik, Kustas, Nigul(as), Märt, Peeter, Pärtel, Siim, Toomas. Naisenimed: Kadri, Kai, Triinu (< Katharina); Reet, Krõõt, Maret (< Margareta); Mari, Ann, Mai, Mall, Leena, Leeni, Liisa, Liisu, Piret.

- c. **Uued eesti** mehenimed: Kalju, Kaljula, Arvo, Ago, Ott, Valev, Vambola, Vello, Veljo, Urmas. Naisenimed: Aita, Elle, Heldi, Helle, Imbi, Kaja, Heli, Koidu, Leelo, Luule, Maimu, Saale, Urve, Virve, Merike.
- B. Võõrkeelsed eesnimed
- a. **Vanemad** mehenimed: Johannes, Heinrich, Voldemar, Harri ~ Harry, Konrad, Otto, Karl, Eduard, Alfred, Feliks ~ Felix, Rudolf, Richard, Erich, Ferdinand, Viktor, Vassili, Nikolai, Reinhold, Robert. Naisenimed: Marie, Maria, Anna, Elisabeth, Christine, Emilie, Adele, Rosalie, Amalie, Emma, Veera, Olga, Ellen, Erika.
- b. **Uuemad** mehenimed: Sven, Holger, Nils, Pekka, Ant(t)i, Eero, Imre, Rene ~ René, Aivar, Fred, Guido. Naisenimed: Ingrid, Marika, Kathleen ~ Kätlin, Harriet, Dorrit, Ruta.

Isanimi ehk **patronüüm** on isa või esiisa nimest saadud nimi. Eri keeltes võib see olla moodustatud kas liite abil (nt vene *-ович, -евич, -овна, -евна, Иван Александрович* Кузнецов, *Мария Александровна* Кузнецова) või järglast märkiva sõna abil (nt islandi *Jón Ingólfsson* – Jón Ingólfuri poeg, *Áslaug Ólafsdóttir* – Áslaug Ólafuri tütar). Isanimi käibib kas koos eesnimega (vn *Матвей Семенович*, valgevene *Вольга Ягораўна*) või on muutunud perekonnanimeks (Skandinaavia *son-* ja *sen-*lõpulised nimed, nagu *Jensen* 'Jensi poeg'; Gruusia *švili-*lõpulised nimed, nagu *Gogišvili* 'Gogi laps'). On ka perekonnanimesid, mis päritolu poolest on **emanimed** ehk **matronüümid**, s.o ema või esiema nimest saadud nimed, nt ingl *Nelson* 'Neli poeg'.

Eestlastel ei ole isanime kasutamine tavaks. Siiski oli isanimi terve Nõukogude aja kõigis dokumentides ja asjaajamises kohustuslik. Nt avaldustes, maksete tasumisel, pangas jne tuli kirjutada: *Tiiu Evaldi t Erelt, Jaan Antsu p Kivi*. Nüüd on nõutavad ainult eesnimi ja perekonnanimi, mis kokku annavad eestlase nime.

Nagu paljudel teistelgi rahvastel olid eestlastel enne perekonnanimede tekkimist lisanimed. **Lisanimi** oli isa- või hüüdnimel, ametinimetusel või muul põhinenud isikunimeosa, mis võis, kuid ei tarvitsenud järglastele päranduda. Lisanimed asusid linlastel perekonnanime järel, talupoegadel ees. Eestlased kasutasid lisanimesid, mis olid saadud talunimest (*Pendi* Joosep, *Laratsi* Sass), talu- ja isanimest (*Vaino Matsi* Hans), elukutsest (*Sepa* Juhan ja *Kapa* Juhan).

Ametlikult anti perekonnanimed eesti talupoegadele 1816–1835 pärast pärisorjuse kaotamist, Setumaal alles 1921–22.

Eestlaste perekonnanimed

- on saadud nt **eesnimest**: muistsed Vihalem, Ilu, Miilet; ristiusulised Markus, Joonas, Laretei (< Laurentius)
- **kohanimest**: Suubi, Tarto, Tallinn, Nurst (< Nurste), Soome, Betlem, Hamburg, London
- **loodusest**: Koit, Kõue, Vihma; Mäger, Kotkas, Kass, Luts, Konnapere; Kask, Tüرنpuu, Lill, Murakas; Kivi, Paas, Känd, Mets, Nõmmik, Hobustkoppel
- **esemetest**: Kell, Kuljus, Tool, Mõrd, Nõel, Kaigas
- **ametist**: Kalamees, Vardja, Paadimeister, Jääger, Mõisnik
- **abstraktmõistetest**: Otsus, Rõõm, Õigus, Lõbu
- **inimese omadustest**: Kõverjalg, Aus, Mõistlik, Tarkpea, Armolik, Kõvamees, Tubli

Sõnaliigilt

- **nimisõnad** (neid on kõige rohkem): Raamat, Lapp, Kaasik
- **omadussõnad**: Kibe, Rõõmus, Valge, Kindlam, Auväärt
- **arvsõnad**: Kolmas, Ühtegi, Tosin
- **asesõnad**: Mina, Ise, Meil
- **tegusõnad**: Eitea, Läks, Kuulmata, Ole, Püüa
- **määrsõnad**: Õkva, Üksi, Edasi, Tasa
- **ees- ja tagasõnad**: Ligi; eessõna + nimisõna: Ülemaante, Üleoja; nimisõna + tagasõna: Mäetaga, Müüripeal, Kuuseall

Käändsõnad on hrl nimetavas käändes (vt enamik näiteid) ja omastavas, nagu Mäe, Kalda, Sepa, Pae, Luige; vähe muis käändeis: Viiralt, Maalt, Ühtegi.

Keelelt

- eestikeelsed
- saksakeelsed (nimede panemise ajal 50%)
- venekeelsed jne
- segakeelsed: Võsuberg, Rebasson, Õunmann, Pikkov

Aastail 1935–1940 oli Eestis suur nimede eestistamise aktsioon, mille tulemusena oma nime eestipärastas üle 210 000 inimese. Näiteks on eestistuse läbi teinud Eesti keeleelus tuntud perekonnanimed

Berg – Ariste (Saaremaa kohanime järgi)
 Saaberik – Saareste
 Mälson – Mägiste
 Poissmann – Tauli
 Reichenbach – Riikoja (tõlkelaen)
 Schwalbe – Silvet
 Roosmann – Nurmekund (muistse maakonna järgi)
 Freienthal – Raiet
 Rosenstrauch – Rajandi
 Takenberg – Tarand
 Speek – Saari

Kui eestlase perekonnanimi on väga ilus, nagu *Kallismaa*, *Õnnepalu*, *Ehasalu*, *Merilind*, *Mererand*, *Meriste*, *Lumiste*, siis on suure tõenäosusega tegemist eestistamise ajast pärit nimega. Samal ajal eestistati ka võõrapäraseid eesnimesid.

Praegu on sagedaimad eestlaste perekonnanimed: *Tamm*, *Saar*, *Sepp*, *Mägi*, *Kask*, *Kukk*, *Rebane*, *Ilves*, *Pärn*, *Koppel*, *Luik*, *Kaasik*, *Lepik*, *Oja*, *Raudsepp*.

Inimesel võib olla veel **hüüdnimi** – mitteametlik nimi, mis on inimesele külge jäänud tema välimuse, tegevuse või iseloomu järgi või moonutatud tema nimest. Nt *Julk-Jüri*, *Kupu-Kai*, *Punahabe*, *Titepiuks*, *Tiiger*, *Neitsi*, *Talisman* (< Talis Bachmann), *Jants* ja *Jankel* (< Jaan), *Krissu* (< Kristjan), *Iff* (< Ivo Linna), *Seilu* (< Seilenthal), *Kriku* (< Krikmann), *Gorba* (< Gorbatšov).

Enamik hüüdnimesid on neutraalsed, eriti need, mis on moodustatud ees- või perekonnanime alusel. Seetõttu on ka kunagistest pikkadest eesnimedest (*Johannes*, *Elisabeth*, *Mattheus* jt) saadud rohkesti uusi, lühikesi eesnimesid. Algul hüüdnimena kõlanud *Volli* (*Voldemar*), *Juss* (*Johannes*), *Ruudi* (*Rudolf*) on nüüd juba n-ö passinimed.

Sagedad on kollektiivisisesed (koolis, tööl) hüüdnimed – vahel samanimeliste eristuseks (*Suur Jüri* ja *Väike Jüri*, *Tann* ja *Tats* kahe *Taneli* tõttu), aga enamasti rühma ühtekuuluvuse tähistuseks, ametlikkuse vähenduseks.

Hüüdningesid, mida kasutatakse hellitlevalt, eriti laste kohta ja armastajate vahel, nimetatakse hellitusnimedeks. Neid on palju *u*-liitelisi: *Annu, Mannu, Sillu, Innu, Svennu; Tibu, Nupsu, Tupsu, Kiisu* jne.

Hüüdninge kuju oleneb suhtlusolukorrast. Nt *Edvard* või *Eduard* on koduses ringis *Eedu*, sõprade vahel *Eedi* või *Ets*, teiskeelsetega suheldes *Ed* või *Edy*; *Richardi* või *Rihardi* kodune nimi on *Riku*, sõprade vahel *Riks*, ühismeedias *Rix, Rich, Ritš*. Üldjuhul ei mõelda hüüdninge kasutamises midagi paha. Vastupidi, taustaks on inimeste lähedus – seega pole põhjust solvumiseks.

Agaraku on olemas ka kandjatele ebameeldivaid hüüdningesid. Leebemaid nimetatakse pilkenimedeks, õelamaid söimunimedeks (*Paks-magu, Rasva-Ruts, Vorstimokk, Lipaka-Lilli, Krõhva*). Pole parata, et inimeste keel on vahel valusalt terav.

Hüüdninged on värvikas nimevaldkond, millest on kirjutatud hea ülevaade: Annika Hussar, Mariko Faster, Eestlaste hüüdningedest. – Ema-keele Seltsi aastaraamat 61 (2015), lk 110 jj.

Uus moodus on hüüdninge esitamine jutumärkides ees- ja perekonnanime vahel, nt *Henry „Genka“ Kõrvits*. See on eestlastele võõras inglise tava jäljendus, vrd *Henry Kõrvits ehk Genka ~ Genka ehk Henry Kõrvits*, või ladina sõnaga *alias*, nagu *Joosep Toots alias Kentuki Lõvi ~ Kentuki Lõvi alias Joosep Toots*. Harilikult oleneb agar suhtlussituatsioonist, kumba kasutada: ametlikult ühte, omade vahel teist. Kontekst ütleb, kas *Peeter Võsa* või *Võsa Pets, Tõnis Mägi* või *Mäks*.

Vahel soovib isik kasutada **varjunime** ehk **pseudonüümi**. Nende hulgas on kõige tuntumad kirjanikunimed, mille kohta on koostatud terveid raamatuid. Nt *Mait Metsanurk* (kodanikunimega Eduard Hubel), *Villem Ridala* (Villem Grünthal), *Lydia Koidula* (Lydia Janssen, abielunimega Michelson), *Onu Thal* (Uno Laht), *Emil Tode* (Tõnu Önnepalu).

Isikunimedede struktuuri, päritolu, muutumist ja levikut uurib **antroponüümia**. Vahel öeldakse ka **antroponüümika**, agar sõna märgib veel mingi keele või piirkonna isikunimedede kogumit, nt eesti antroponüümika, Setumaa antroponüümika.

Oma loomu poolest isikunimedele lähedal seisavad veel loomanimed. **Loomanime** ehk **zoonüümi** said endale vanasti eelkõige lehm, härg, hobune ja koer, alates XX saj-st peagu kõik koduloomad ning tänapäeval igat liiki lemmikloomad koertest madudeni. Nt (koer) *Pontu*, (kassid) *Välk* ja *Pauk*, (hobune) *Piki*, (lehm) *Mooni*, (pull) *Punu*, (siga) *Rõik*, (kits)

Möki, (kana) *Tuti*, (kukk) *Petja*, (ronk) *August.*, (viirpapagoi) *Laki*, (rott) *Jumbu*, (kilpkonn) *Pänni*.

Kohanimed

L 56 **Kohanimi** ehk **toponüüm** on maapinnal asuva objekti (mere, jõe, saare, mäe, soo, asula vm) nimi. Nt *Aafrika*, *India*, *Läänemeri*, *Kasari jõgi*, *Püreneed*, *Pandivere kõrgustik*, *Jõmmsoo*, *Vormsi*, *Tartu*, *Paluküla*.

Laias laastus jagunevad kohad inimtekkesteks ja looduslikeks. Selle järgi on esimest liiki kohtade nimed nt linna-, linnaosa-, valla-, küla-, tänava-, talunimed. Loodusnimed on nt vete-, pinnavormi-, koopa-, metsa-, auväärsete puude nimed.

Toponüümide hulgas võime eristada **väikekohanimed** ehk **mikrotoponüüme**, mis on väiksemate geograafiliste objektide (rändrahu, koopa, heinamaa, puu, tänava, talu, maja, ruumi vms) nimed. Nt *Kukka kivi*, *Saja Hobuse puu*, *Laasma karjamaa*, *Leemeti mets*, *Raekoja plats*, *Põllu tänav*, *Kolm Õde* (hoone), *Inglisild*.

Mõnel kohanimeliigilgi on veel oma termin. Enim kasutatakse **vete-nime** ehk **hüdronüümi** (mere-, järve-, jõe-, soonimed). Linnasiseste objektide jaoks on termin **urbonüümid** (tänav-, väljaku-, silla-, torni-, kiriku- jm nimed, nagu *Pärnu maantee*, *Vabaduse väljak*, *Kivisild*, *Mun-kadetagune torn*, *Niguliste kirik*).

Kohanimede struktuuri, päritolu, muutumist ja levikut uurib **toponüümia**. Vahel öeldakse ka **toponüümika**, aga see sõna märgib veel mingi keele või piirkonna kohanimede kogumit, nt vadja toponüümika, Põhja-Tartumaa toponüümika. Kõigist onomastika osadest ongi Eestis kõige väljaarendatum ja tulemusrikkam toponüümia. Eesti kohanimedid käsitleb Peeter Pälli ülevaade õpikus „Eesti murded ja kohanimed“ Tallinn, 2002; 3. tr Tartu, 2018; http://www.emakeeleselts.ee/digiraamatud/Eesti-murded-ja-kohanimed_kolmas-trykk_2018.pdf. Omamoodi kokkuvõtte kohanimeuurimise praegusest seisust on suure koostajate rühma tehtud 1055-leheküljeline (+ 54 kaardilehekülge) „Eesti kohanimeraamat“ Tallinn, 2016; toimetanud Peeter Päll ja Marja Kallasmaa.

Kohanimed, eriti väikekohanimed on valdkond, mida mõnel ajal ja mõnes riigis on seotud ideoloogiaga. Nõukogude ajal pandi Eestis palju mingit abstraktset ajastu sümbolit tähistavaid nimesid, nt *Nõukogude väljak*, *Võidu väljak*, *Saluudi tänav*, *Oktoobri t*, *Komsomoli t*, *Pioneeride t*.

Siin oli oma osa teesil, et nimi peab olema kasvatav, ajastu üllaid ideaale kajastav (ja seepärast ei kõlba nt *Kiriku plats*, *Vaimu tänav*, *Kloostri t jms*). Sellest nimepaneku motiivist on ammu loobutud. Kohanimi on koha, alles seejärel oma aja märk. Nime algne tähenduskavatsus läheb igapäevases suhtluses enamasti kaotsi, sest nimi on üsna argine asi.

Kohanimi peab olema kergesti meelepeetav ega tohi teiste oma-sugustega segi minna. Ta peab olema keeleliselt korras ega tohi tähendada midagi heade kommete vastast. Ka ei tohi kohanimi olla liiga pikk, nagu nt olid ideoloogilised nimed *Eesti Punaste Küttide väljak*, *Osmussaare Kaitsjate nimeline väljak*, *NSV Liidu 50. Aastapäeva nimeline väljak*.

Kohanimedega on tihedasti seotud **rahvanimed** ehk **etnonüümid**, mis eesti keeles kirjutatakse väikese algustähega. Nt *karjalane*, *liivlane*, *isur*, *komi*, *prantslane*, *sakslane*, *usbekk*. Etnonüümide hulka kuuluvad ka väiksema paikkonna elanike nimed, nagu *hiidlane*, *virulane*, *tartlane*, *pärnaka*, *järvakas*, *mulk*. Veelgi täpsemini määravad paikkondliku identiteedi kohalikud naljanimed, nagu nt hiidlaste seltsid *vesihiidlased*, *odratolgu*-*sed*, *märahiidlased*, *koltselõuamehed*, *vandiraiujad*, *kohvilähkrid* jm.

Oma loomu poolest on kohanimedele lähedased **kosmonüümid**, s.o mujal maailmaruumis asuvate objektide nimed. Nt *Linnutee*, *Kaksikud*, *Suur Peni*, *Vähk*, *Jupiter*, *Kuu*. Tähtede ja planeetide pinnal asuvatel aladel on omakorda nimed, nagu algselt ladinakeelsed, pärast rahvuskeeltesse tõlgitud nimed Kuul: *Mare Vaporum* ehk *Aurude meri*, *Mare Nubium* ehk *Pilvede meri*, *Sinus Iridum* ehk *Vikerkaare laht*, *Oceanus Procellarum* ehk *Tormide ookean*, *Lacus Somniorum* ehk *Unejärv*, *Tauruse mäeahelik*, *Laplace'i neem*.

Nimede keelsus

- L 57 Nagu kõigile sõnadele ja sõnaühenditele on omane **keelsus**, st mingisse keelde kuulumine, nii on see ka nimede puhul. *Vana rebane* on eesti-keelne sõnaühend, *vanha kettu* soomekeelne, *старая лиса* venekeelne .. Ent nii on nimedegagi: *Jaan* on eestikeelne, *Jānis* lätikeelne, *János* ungari-keelne, *Jan* poolakeelne, *Иван* vene-, ukraina- ja valgevenekeelne, *John* ingliskeelne, *Jean* prantsuskeelne, *Juan* hispaaniakeelne.

Enamik kohanimesid on **rahvuslikult seotud** – kohtadel on ainult sellekeelsed nimed, mis rahvus sel alal elab. Nt Järvamaa kohtadel on eestikeelsed nimed: *Ussisoo*, *Puiatu*, *Liivamäe*, *Vanamõisa* .. Niisugusel kujul peavad nad seisma mis tahes riigis ja keeles väljaantud kaartidel.

Meie omakorda peame Eestis trükitud kaartidel andma Saksamaa kohanimed täpsel saksa kujul, Armeenia kohanimed armeenia kujul (transkriptsioonitabeli järgi armeenia tähed eesti tähtedega vahetades). Suhteliselt vähe on olnud **mugandnimesid**, mille all mõeldakse natuke meiepärasemaks kohandatud nimesid, nt *Gaana* pro *Ghana*, *Šlesvig-Holšteini* pro *Schleswig-Holstein*, *Kostromaa* pro *Kostroma*. Mugandnimede hulka on soovitatav hoida võimalikult väikesena. Eeltoodud näited ja nendetaolised juhtumid käivad rahvusvahelistel nimekongressidel sõlmitud rahvuskeelsuse kokkulepete vastu, mistõttu neist on tulnud eesti keeles loobuda.

Erandolukorras on mõnede väljaspool meie keeleala seisvate objektide (koha, isiku, kauba vm) päris meiekeelsed nimed – **eksonüümid**. Seesugused nimed on enamasti ajalooliselt kujunenud, nt *Siber*, *Saksamaa*, *Aleksander Suur*, *Peeter Esimene*. Tihti on nad naabrusnimed, mis kajastavad naabrisuhteid rahvaste vahel. Nt *Venemaa* (*Россия*), *Rootsi* (*Sverige*), *Ojamaa* (Gotland), *Kuramaa* (Kurzeme), *Võnnu* (Cēsis), *Väina* (Daugava), *Koiva* (Gauja), *Turu* (Turku), *Oudova* (Gdov), *Pihkva* (Pskov). Vastandmõistet – kohalikku ametlikku nime – tähistab sõna **endonüüm**, vt sama näiterea sulgudes nimed. Kahte või enamat sama objekti kohta käivat nime nimetatakse **allonüümideks** ehk **rööpnimedeks**. Peale naabrisuhete on allonüümide tekkimise põhjus eelkõige objekti internatsionaalsus. Nt hiigelookean on paljude rahvaste oma: *Vaikne ookean*, *Tuxuü ookean*, *der Stille Ozean*, *the Pacific*.

Eesti kohanimed on valdavalt eestikeelsed. Ainult mõnes piirkonnas, kus on püsivalt elanud teisi rahvaid, on ka muukeelseid nimesid. Rootslastest on Loode-Eestisse ja venelastest Peipsi äärde jäänud rootsikeelseid (*Birkas* = *Pürksi*, *Hullo*, *Norrby*, *Rickul* = *Riguldi*) ja venekeelseid (*Ološnitsõ* = *Alajõe*, *Smolnitsa*, *Voronja* = *Varnja*, *Rajuši* = *Raja*) kohanimed.

Sõnavarastatistika

L 58 **Sõnavarastatistika** ehk **leksikostatistika** on keelestatistika osa, mis tegeleb sõnavara statistilise uurimisega.

Sama sõna tähistab ka statistilist meetodit keelte sõnavara erinevuse ja kokkulangevuse määra kindlakstegemiseks.

Eesti leksikostatistikas on tehtud näiteks järgmisi uurimisi:

- eesti sõnavara – eesti kirjakeele sõnavara kasv ja areng eri sõnaraamatute võrdluse alusel;
- eesti sõnade sagedus (nt eesti ilukirjandusproosa autorikõne lekseemide sagedus; kirjakeelesõnade sagedus ühe või mitme kümnenäi ilukirjandus- ja ajalehetekstide põhjal);
- eesti sõna kvantitatiivsed karakteristikud – sõna foneetiline ehitus (konsonantide ja vokaalide esinemus eri positsioonides, sõna pikkus tähtedes ja silpides mõõdetuna, sõna pikkuse ja sageduse seos), sõna grammatiline ehitus (tuletusliidete ja liitsõnaosade sagedus, sõnade jaotumus sõnaliigiti), sõnade semantiline rühmitumine;
- eesnimevaliku statistiline mudel;
- eesti teksti analüüs – tekstide leksikaalse rikkuse hindamine, tekstide leksikaalse seose mõõtmine.

Heiki-Jaan Kaalep ja Kadri Muischnek on koostanud „Eesti kirjakeele sagedussõnastiku“ Tartu, 2002.

Leksikostatistika andmete alusel määratakse kindlaks keele põhisõnavara (L 22) ja sealsed kollokatsioonid (L 41). Nii saavad kindlale alusele põhisõnavara sõnastikud, mis on asendamatud võõrkeeleõppes. Väga vajalikud on leksikostatistika tulemused keeletehnoloogias (masintõlkes, kõnesünteesis, kõnetuvastuses jm).

Tavaline inimene aga esitab hoopis küsimuse, **kui palju on eesti keeles sõnu**. Sellele lihtsale küsimusele on raske vastata. Esiteks kerkib vastuküsimus, kas eesti keele all on mõeldud üksnes eesti kirjakeelt või eesti keelt laiemalt koos kõigi koha- ja sotsiaalmurretega. Teiseks tekib raskusi sõna piiride määramisega: tihtipeale on ebaselge sõna ja sõnavormi piir, kokkukirjutatu (seega omaette sõna) ja lahkukirjutatu piir. Kolmandaks on eesti keeles liitsõnade moodustamine lihtne, tuhanded sõnad võivad omavahel täiendsõnana või põhisõnana igatmoodi kombineeruda ning moodustada aina uusi ja uusi sõnu juurde. Raske pole paljude tuletistegi tegemine.

Mujal maailmas ongi loendatud kirjanike või üksikute teoste sõnu. Näiteks on teada, et Shakespeare kasutas oma töödes 24 000 sõna, Puškin 21 200, Hugo 28 000, Homeroose eepostes on 6084 ja „Kalevalas“ 7830 erinevat sõna. Need arvud näitavad ühe sõnarikka inimese aktiivse sõnavara suurust, mis on alati palju väiksem kui inimese passiivne sõnavara.

On teada ka sõnade arv paljudes sõnaraamatutes. Ameeriklaste kõige suuremas sõnavaramus – Websteri sõnaraamatus on üle 600 000 sõna,

soome kirjakeele seletussõnaraamatus „Nykysuomen sanakirja“ on 201 000 sõna, viimastes eesti õigekeelsussõnaraamatutes üle 130 000, seletussõnaraamatus ligi 150 000. Kas võib siit välja lugeda, et eesti keel on sõnade arvult vaesem kui inglise või soome keel? See oleks siiski ennatlik: asi on ainult selles, kui suure sõnaraamatu tegemine on eesmärgiks seatud. Õigekeelsussõnaraamatut koostades on raskus olnud pigem selles, kuidas tohutu sõnamaterjali hulgast kõige olulisem välja valida ja sõnaraamatusse mahutada. Sõnu on aga eesti keeles palju, palju rohkem. Kui mõelda veel eesti oskussõnavara peale (kas või keemia, botaanika ja zooloogia hügelnomenklatuuridele), siis ainuüksi eesti kirjakeeleski poleks miljonist sõnast rääkida sugugi palju. Kui võtame aga juurde veel murdesõnavara, mis kirjakeeles ei esine, siis tuleks lisada ehk veel üle 100 000 sõna.

Ainult nii üldiselt saab vastata sellele näiliselt lihtsale küsimusele.

Leksikograafia

Sõnastik ja sõnaraamat

L59 **Leksikograafia** on sõnaraamatute tegemise õpetus. Sama sõna märgib ka sõnaraamatute tegemist ennast.

Õigupoolest tuleks öelda *sõnastike*, mis on veidi laiema tähendusega kui *sõnaraamat*. **Sõnastik** on mingil otstarbel korrastatud sõnavarakogum, mis on vormistatud kas raamatuna paberil või elektrooniliselt (siis kutsume seda **sõnaraamatuks**), raamatu osana (nt õpikus olev termini-sõnastik) vm kujul. Tänapäeva sõnaraamatud valmivad enamasti nii paberil kui ka veebiversioonina.

Sõnastik koosneb **sõnaartiklitest**. Sõnaartiklil on kaks osa: **märksõna** ja **kirjeldus**, s.o info märksõna kohta. Vahetegemine on tinglik, sest ka kirjapandud märksõna ise on sõna kirjeldus, st annab infot selle kohta, kuidas sõna kirjutatakse ja hääldatakse.

Margit Langemets on esile toonud olulise aspekti leksikoloogia ja tema haru leksikograafia suhte mõistmises: „Sageli vastandatakse neid omavahel, nimetades leksikoloogiat teoreetiliseks ja leksikograafiat rakenduslikuks tegevuseks, kuigi sisult võib puhta lingvisti ja sõnaraamatukoostaja töö üsna sama olla, lihtsalt tulemuse vorm on erinev“ (2003). Tulemuseks on kas ülimalt kontsentreeritud sõnaartikkel (sõnaartiklite kimp) sõnaraamatus või uurimistulemusi põhjendav teadusartikkel.

Sõnaraamatute liike hõlmatava sõnavara järgi

- L 60 Sõnaraamatuid liigitatakse a) märksõnastiku järgi (millist sõnavara hõlmatakse ja missugune on sõnastiku ülesehitus), b) kirjelduse järgi (mis-sugust teavet kirjeldus pakub).

Märksõnastik võib sisaldada:

- 1. Kogu keele või mingi keelekuju sõnavara** (eesti keele, eesti kirja-keele, kirjakeele allkeele, murde, idiolekti sõnastik).

Kirjakeele sõnaraamat esitab kirjakeele sõnavara. Nt „Eesti keele seletav sõnaraamat“, „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018“.

Murdesõnaraamat esitab ühe keele kõigi või osa murrete või ühe murde sõnavara. Nt „Eesti murrete sõnaraamat“ Tallinn, 1994–, „Väike murdesõnastik“ Tallinn, I 1982, II 1989. EKI annab nii paberil kui ka veebis välja sõnastike sarja: „Vanapärase Võru murde sõnaraamat“ 2011, „Mulgi sõnastik“ 2013, „Hiiu sõnaraamat“ 2015, „Idamurde sõnastik“ 2016, „Kihnu sõnaraamat“ 2016, „Kuusalu rannakeele sõnaraamat“ 2019, „Saaremaa sõnastik“ (valmimas).

Slängisõnaraamat esitab ühe keele kõigi või osa slängide või ühe slängi sõnavara. Nt Mai Loog „Esimene eesti slängi sõnaraamat“ Tallinn, 1991; Uno Ilm „Kurjategijate släng“ Tallinn, 1992.

Oskussõnaraamat esitab ühe eriala või valdkonna oskussõnavara. Hõlmatava ulatus võib seejuures suuresti erineda. Vrd nt „Kellassepatöö oskussõnastik“ Tallinn, 1968, ja „Vene-eesti tehnika sõnaraamat“ Tallinn, 1975. Viimane hõlmab tehnikat kui hiigelvaldkonda umbes 40 erialaga.

Kirjanikusõnaraamat esitab ühe kirjaniku sõnavara, seega ühe inimese idiolekti. Nt Shakespeare'i, Goethe, Molière'i, Kivi, Puškini jt sõnaraamatud, meil Valter Tauli „Word Index to August Mälg's Tee kaevule I. August Mälgu Tee kaevule I sõnaloend“ Uppsala, 1964, ja Ülle Viks, Indrek Hein, Ene Vainik „K. J. Petersoni grammatiline autorisõnastik“ Tallinn, 2001.

- 2. Kõikide aegade või mingi ajaperioodi sõnavara** (mingi minevikuperioodi keele, nüüdiskeele, uudiskeelendite sõnastik).

Minevikukeele sõnaraamat esitab mingi varasema ajajärgu, ühe või mitme sajandi sõnavara. Nt Külli Habicht, Valve-Liivi Kingisepp, Urve Pirso, Külli Prillop „Georg Mülleri jutluste sõnastik“ Tartu, 2000; Külli Habicht, Pille Penjam, Külli Prillop „Heinrich Stahli tekstide

sõnastik“ (toim. Valve-Liivi Kingisepp) Tartu, 2015; Valve-Liivi Kingisepp „O. W. Masingu „Marahwa Näddala-Lehhe“ sõnastik“ – kogumikus „Sõnasõel“ 1–3, Tartu, 1972–75. „Marahwa Näddala-Leht“ ilmus aastail 1821–23, 1825 ja nimetatud sõnastikku võib käsitleda ka kirjanikusõnastikuna, sest lehe tekst oli kas Masingu kirjutatud või tõlgitud ja kaastöölistegi oma tugevasti toimetatud. Soomlastel on teoksil vana kirjakeele sõnaraamat „Vanhan kirjasuomen sanakirja“ (1985 –), mis esitab kolme sajandi (XVI–XVIII) sõnavara.

Tartu ülikooli vana kirjakeele uurimisrühm on loonud eesti kirjakeele algusaegade tekstide andmebaasi, millele toetudes saab koostada XIII saj-st XVII saj 60. aastateni ulatuva esmaesinemussõnaraamatu. See näitaks, millal ja kus mingi sõna kirjakeelde tuli. Eesti Keele Instituudis on koostatud eesti piiblitõlke ajalooline konkordants, mille juurest leiab XVII ja XVIII saj piiblitõlgetes kasutatud sõnade sõnastiku <https://www.eki.ee/piibel/index.php?tegevus=showdictionary>

Nüüdiskeele sõnaraamat esitab käesoleva ajajärgu sõnavara. Nt Eesti Keele Instituudis valminud „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018“, „Eesti keele sõnaraamat 2019“ (sõnastikuportaal *Sõnaveeb*).

Uudissõnaraamat esitab uudissõnu ehk neologisme. Nt Johannes Avik „Uute sõnade ja vähem tuntud sõnade sõnastik“ 2. tr Tallinn, 1921, August Voldemar Kõrv „Uute ja vähemtuntud sõnade sõnastik“ 2. tr Tallinn, 1939, Tiiu Erelt „Väike uudissõnastik“ 2. tr Tallinn, 1989, Maire Raadik „Uudissõnu uue aastatuhande algusest“ Tallinn, 2017.

3. **Kogu leksikat või mingi leksikaalse allsüsteemi sõnavara** (viimasel juhul: võõrsõnade, nimede, fraseologismide vms sõnastik).

Võõrsõnaraamat esitab ühe keele või allkeele võõrsõnu. Nt Eduard Väari, Richard Kleis, Johannes Silvet; peatoimetaja Tiina Paet „Võõrsõnade leksikon“ 8., ümbertöötatud trükk, Tallinn, 2012, Juhan Aul „Zooloogia võõrsõnade leksikon“ Tallinn, 1978.

Nimesõnaraamat esitab mingit liiki nimesid. Nt Peeter Päll „Maa- ilma kohanimed“ Tallinn, 1999, Edgar Rajandi „Raamat nimedest“ Tallinn, 1966, 3. tr 2007 (lisatud nimeseadus) – käsitleb eesti eesnimesid ja nende päritolu; „Eesti kohanimeraamat“ Tallinn, 2016.

Lühendisõnaraamat esitab ühe keele või kõrvutavalt mitme keele lühendeid. Nt Martin Ollisaar „Lühendiraamat“ Tallinn, 2006.

Fraseoloogiasõnaraamat esitab ühe keele või kõrvutavalt mitme keele fraseologisme. Nt Asta Õim „Fraseoloogiasõnaraamat“ uuendatud ja täiendatud trükk Tallinn, 2017.

Sõnaraamatute liike ülesehituse järgi

L 61 Märksõnastiku ülesehitus võib olla:

1. Alfabeetiline (st kirjelduse suhtes neutraalne).

Tähestikuline ehk alfabeetiline sõnaraamat esitab sõnad liht- või pesatähestikuliselt. Esimese näiteid on: Tiiu Erelt, Tiina Leemets „Õpilase ÕS“ Tallinn, 2004. Teise näiteid „Vene-eesti tehnika sõnaraamat“ Tallinn, 1975, kus nt märksõna *экскаватор* alt võib leida ka kõik ekskavaatoriliigid.

Pöördsõnaraamatus on sõnad järjestatud mitte algus-, vaid lõpptähtede järgi. Nt Anthony Rowley, Ludwig Hitzemberger „Rückläufiges estnisches Wörterbuch. Eesti keele pöördsõnaraamat“ Bayreuth, 1979 (aluseks ÕS 1976).

2. Kirjeldust arvestav (mõisteline, sagedus- vms sõnastik).

Mõisteline sõnaraamat esitab sõnad mõisterühmiti ja vajab siis tähestikulist registrit. Nt Andrus Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat“ Stockholm, 1958–1968, indeks: Uppsala, 1979. Heido Otsa „Autosõnastikus“ Tallinn, 1993, on terminid esitatud teemajaotiste kaupa: A auto, B mootor, C vāntmehhanism, D gaasijaotus, .., V hooldus ja remont, X veondus, Y tee, sõit ja liiklus, Z üldautotehnist (kokku 25 jaotist). Järgnevad neli tähestikulist registrit keelte kaupa: eesti, saksa, inglise ja vene terminid (lisavihikust saab soome terminidki).

Sagedussõnaraamat näitab sõnade sagedust ühe keele või allkeele tekstides ning sõnad on järjestatud selle alusel. Nt Heiki-Jaan Kaalep, Kadri Muischnek „Eesti kirjakeele sagedussõnastik“ Tartu, 2002, seadustekstide grammatiline sagedussõnastik (valmis Eesti Keele Instituudis 2001).

Sõnaraamatute liike sõnakirjelduste järgi

L 62 Kirjeldus võib olla:

1. Samas või teises keeles.

Ühekeelne sõnaraamat esitab sõnad ja kogu nende kohta käiva info ainult ühes keeles. Nt „Eesti keele seletav sõnaraamat“, Heino Eelsalu „Astronoomialeksikon“ Tallinn, 1996.

Kaks- ehk kahekeelne sõnaraamat esitab märksõnad ühes ning vast- (ja muu info) teises keeles. Nt viiekõiteline „Eesti-vene sõnaraamat“

Tallinn, 1997–2009 (täiendatud kujul sõnastikuportaal Sõnaveeb); Eesti Keele Instituudi ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuse ühistöö „Soome-eesti suursõnaraamat“ Tallinn-Helsinki, 2003.

Mitmekeelne sõnaraamat on kolme-, nelja- või enamakeelne sõnastik märksõnadega ühes ning vastetega mitmes keeles. (Muu info võib olla ühes või mitmes keeles.) Nt Hergi Karik jt „Inglise-eesti-vene keemia sõnaraamat“ Tallinn, 1998, Aili Paju, Lembit Kuhlberg „Ravimtaimede oskussõnastik“ Tallinn, 2001 (ld-ee-ingl-sks-vn), „Hariduse ja kasvatus sõnaraamat“ Tallinn, 2014 (ee-ingl-sks-sm-vn).

Kui sõnaraamatus on rohkem kui üks keel, siis saab teda kasutada tõlkesõnaraamatuna.

2. Tähenduse seletus.

Seletussõnaraamat esitab sõnade filoloogilised seletused. (See on midagi muud kui mõistete kirjeldused definitsioonide ehk määratluste abil.) Nt „Eesti keele seletav sõnaraamat“.

Täiesti omapärane raamat on: Linnar Priimägi „Propagandasõnastik“ Tallinn, 2011. Selles on seletatud ligi 500 propagandavaldkonna mõistet.

3. Grammatiline info.

Ortograafia- ehk õigekirjutussõnaraamat on kirjakeele sõnaraamat, mis esitab ainult ortograafianormingud, vahel minimaalselt ka muud infot. Nt „Eesti keele õigekirjutuse-sõnaraamat“ Tallinn, 1918, näitab ka sõnade muutmist ja vene keele ortograafiasõnastikud sisaldavad ka rõhunormingud.

Ortoepia- ehk (õige)hääldussõnaraamat on kirjakeele sõnaraamat, mis esitab sõnade õige häälduse normingud. Nt Daniel Jones „Everyman’s English Pronouncing Dictionary“ 18. tr 2011.

Morfoloogia- ehk vormisõnaraamat esitab kirjakeele sõnade käänamise ja pööramise info. Nt Ülle Viks „Väike vormisõnastik“ Tallinn, 1992.

Rektsioonisõnaraamat näitab kirjakeele sõnade soovitatavaid rektsioone. Nt Hermann Rajamaa „Kuidas tarvitada uusi sõnu? Eesti sõnade muuteline sõltuvus“ Tartu, 1936, Raili Pool „Eesti keele verbi-rektsioone“ Tartu, 1996 (mitu täiendatud ja parandatud trükki), Sirje Mäearu „Valik rektsioone“ Tartu, 2011.

4. Info leksikaalsete suhete kohta teiste sõnadega.

Sünonüümisõnaraamat esitab ühe keele sünonüümikondi ehk sünonüümiridu. Nt Asta Õim „Sünonüümisõnastik“ Tallinn, 1991, 2. tr

2007, Paul F. Saagpakk „Sünonüümisõnastik“ Maarjamaa kirjastus, 1992.

Homonüümisõnaraamat esitab ühe keele homonüüme. Nt Olga Ahmanova on teinud vene keele homonüümide sõnastiku (Moskva, 1974).

Antonüümisõnaraamat esitab ühe keele antonüüme. Nt Asta Õim „Antonüümisõnastik“ Tallinn, 1995.

Paronüümisõnaraamat esitab ühe keele paronüüme ehk sarnasõnu. Nt Helen Plado, Katrin Mandra „Väike paronüümisõnastik“ Tartu, 2008.

5. Päritolu kirjeldus.

Etümoloogiasõnaraamat on erinevalt teistest sõnaraamatutest dia-krooniline, st ta seletab sõnade päritolu, sugulusseoseid ja arengulugu. Nt Julius Mägiste „Estnisches etymologisches Wörterbuch“ I–XII. Helsinki, 1982–83 (viimistlemata); Alo Raun „Eesti keele etümoloogiline teatmik“ Maarjamaa kirjastus, 1982, Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar „Eesti etümoloogiasõnaraamat“ Tallinn, 2012.

6. Info esinemissageduse kohta (sagedussõnaraamat – vt L 61 p 2).

7. Kirjeldav või normatiivne.

Kirjeldav ehk deskriptiivne sõnaraamat esitab keeletarvitusest registreeritud sõnu ja infot nende kohta oma hinnangut väljendamata. Nt Andrus Saareste „Eesti keele mõisteline sõnaraamat“.

Normatiivne ehk preskriptiivne sõnaraamat püüab sõnu ja nende kohta käivat infot esitades keeletarvitust suunata. Nt „Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2018“, Tiiu Erelt, Tiina Leemets „Õpilase ÕS“ Tallinn, 2004, enamik eesti oskussõnastikke (sh terministandardid).

„Eesti kirjakeele seletussõnaraamat“ (1988–2007 või 2. tr „Eesti keele seletav sõnaraamat“ 2009) püüab jääda kuhugi kirjeldava ja normatiivse piirimaile.

Sõnaraamatuid võib jagada ka selle järgi, **kellele**, s.o missugusele keele kasutajaskonna osale raamat on mõeldud. Rohkesti sõnastikke on tarvis koostada **õppureile**. Nt õppesõnastikud üldkeele õppeks: „Eesti keele põhisõnavara sõnastik“ Tallinn, 2014, Helle Leemets, Tiina Leemets „Eesti-vene õpilase ÕS“ Tallinn, 2011; erialakeele õppeks nt kutseõppeasutustele: „Vene-eesti tervishoiu ja sotsiaaltöö sõnastik“ 2. tr Tartu-Paide, 2007; „Vene-eesti õmbluse õppesõnastik“ Tallinn, 2001. **Ametnike** tarvis on tehtud head keelt õpetav veebisõnastik: Tiina Paet, Tuuli Rehema,

Argo Mund „Ametniku soovitusõnastik“ Tallinn, 2014. Eelkõige ametnikega on arvestatud ka Tartu keelehooldekeskuse paronüümi- (2008) ja rektsioonisõnastikus (2011).

Iga konkreetse **sõnaraamatu tüübi** saame nende tunnuste kombineerimisel. Nt „Eesti keele seletav sõnaraamat“ on ühekeelne tähestikuline kirjeldava ja normatiivse piirimail olev tänapäeva ja lähimineviku eesti kirjakeelt hõlmav seletussõnaraamat, „Hariduse ja kasvatus sõnaraamat“ Tallinn, 2014 (toimetanud Tiiu Erelt) on viiekeelne (eesti-inglise-saksa-vene-soome) tähestikuline normatiivne eestikeelsete seletustega oskusõnastik. Võimalike tüüpide hulk ongi eriti suur oskussõnastike puhul, vt Tiiu Erelt „Terminiõpetus“ Tartu, 2007, kus on selle kohta üle 60 lehekülje.

Eri tüüpi sõnastikke püüab ühendada portaal Sõnaveeb 2019. Eesti Keele Instituut.www.sonaveeb.ee

Eesti leksikograafia ajaloo tähtteoseid

L 63 Eesti leksikograafia sai alguse XVII sajandil – 1637 ilmus Heinrich **Stahli** „Anführung zu der Esthnischen Sprach“. Selles saksakeelses eesti keele käsiraamatus on peale lühikese grammatika sajaleheküljeline saksa-eesti sõnastik.

1732. aastal trükiti Anton **Thor Helle** keeleline käsiraamat „Kurtzgefaszte Anweisung zur Ehtnischen Sprache“. Selles sisaldus eesti-saksa sõnaraamat (üle 6000 sõna), mitu mõistelist sõnavalimikku (kuude ja tähtpäevade, kohanimede, taimede nimestik jm), vene ja slaavi laensõnade loetelu. Vt ka „Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732“. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn, 2006.

1780. aastal ilmus August Wilhelm **Hupeli** eesti-saksa ja saksa-eesti sõnaraamat tema teoses „Ehtnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte“. See on väga rikkalik sõnaraamat nii Põhja- kui ka Lõuna-Eesti keelest. Nimetatud XVII ja XVIII sajandi teostel on üks väga väärtuslik ühisjoon: sõnaraamat ja grammatika moodustavad koos ühtse terviku – eesti keele käsiraamatu.

1869. aasta tähistab Ferdinand Johann **Wiedemanni** „Eesti-saksa sõnaraamatu“ ilmumist, mille teises, Jakob Hurda redigeeritud väljaandes 1893 oli juba umbes 60 000 sõna (III tr 1923, IV tr 1973). See on XIX sajandi leksikograafia tippsaavutus.

Eesti Vabariigi aastail sai alguse eesti **õigekeelsussõnaraamatute** auväärne traditsioon ja pandi alused eesti **oskusleksikograafiale** (üksikud oskussõnastikud olid ilmunud varemgi). Õigekeelsussõnaraamatute reast tõusevad esile Johannes Voldemar Veski „Eesti õigekeelsuse-sõnaraamat“ I osa 1925, II 1930, III 1937 (raamatu lõpetas Muuk) ning Elmar Muugi „Väike õigekeelsus-sõnaraamat“ I tr 1933, kokku 10 tr (pluss paar trükki paguluses). Keele ja Kirjanduse Instituudis, praeguses Eesti Keele Instituudis on valminud ja kirjakeelt suunanud õigekeelsussõnaraamatud 1960, 1976, 1999, 2006, 2013, 2018.

Eesti murde- ja kirjakeele mõistelise sõnaraamatuga (1958–1968) läheb meie leksikograafia ajalukku Andrus **Saareste**.

Läbi kahe aastakümne (1988–2007) ilmus 26 vihikus „Eesti kirjakeele seletussõnaraamat“. 2009. a anti välja selle suursõnaraamatu 2., täiendatud ja parandatud trükk 6 köites „Eesti keele seletav sõnaraamat“. 2012. a jõuti valmis kaua oodatud „Eesti etümoloogiasõnaraamatuga“. Teoksil on veel kõige suurem töö – „Eesti murrete sõnaraamat“, mille vihikute kaupa väljaandmist alustati 1994. a, algul paberil, nüüd ka veebis (www.eki.ee/dict.ems). Nii hüiglaslike sõnavaramute tegemine alates materjali kogumise algusest ja lõpetades rahva kätte jõudmisega võtab aega mitu inimpõlve. 2019. a lõpuks jõuti murdesõnaraamatuga poole peale, umbes 60 000 märksõna *a-osatama*. Nimetatud kolm sõnaraamatut on olnud Eesti Keele Instituudi töö tulemused. Neljanda suurteose, „Eesti kohanimeramatut“ tegemisel olid abiks veel Võru Instituut ja Eesti Kirjandusmuuseum (ilmus 2016).

Kakskeelsete sõnaraamatute alal on teinud ajalugu inglise-eesti ja eesti-inglise sõnaraamatute koostajad Johannes **Silvet** ja Paul **Saagpakk**. Eesti Keele Instituut avaldas aastail 1984–1994 neljaköitelise „Vene-eesti sõnaraamatu“ ja 1997–2009 viieköitelise „Eesti-vene sõnaraamatu“.

Kirjandust leksikoloogia kohta

Eesti entsüklopeedia 5.–13. Tallinn: Valgus (5. ja 6.) ja Eesti Entsüklopeediakirjastus (7.–13.), 1990–2003.

Eesti etümoloogiasõnaraamat. Eesti Keele Instituut. Koostanud ja toimetanud I. Metsmägi, M. Sedrik, S-E. Soosaar. Peatoimetaja I. Metsmägi. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2012. <http://www.eki.ee/dict/ety/>

Eesti keele seletav sõnaraamat. „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatu“ 2., täiendatud ja parandatud trükk. Toimetanud M. Langemets, M. Tiits, T. Valdre, L. Veskis,

- Ü. Viks, P. Voll. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
<http://www.eki.ee/dict/ekss/>
- Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Toimetanud R. Karelson, V. Kullus (Põlma), E. Raiet, M. Tiits, T. Valdre, L. Veskis. Eesti Keele Instituut. Tallinn, 1988–2007.
- Eesti kohanimeraamat. Eesti Keele Instituut, Võru Instituut, Eesti Kirjandusmuuseum. Toimetanud P. Päll, M. Kallasmaa. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2016.
- Eesti nõukogude entsüklopeedia 1.–4. Teine väljaanne. Tallinn: Valgus, 1985–1989.
- Eesti õigekeelsussõnaraamat **ÕS 2018**. Eesti Keele Instituut. Toimetanud M. Raadik. Koostanud T. Erelt, T. Leemets, S. Mäearu, M. Raadik. Tallinn: EKSA, 2018.
<http://www.eki.ee/dict/qs2018>
- T. Erelt**, Terminõpetus. Tartu, 2007.
- T. Erelt**, Õigekeelsussõnaraamatud läbi sajandi. – ÕSi lätted. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2007, lk 5–34. (Seal on ka ÕSide bibliokirjed ja näidisleheküljed.)
- T. Hennoste, K. Pajusalu**, Eesti keele allkeeled. Õpik gümnaasiumile. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2013.
- F. Karlsson**, Üldkeeleteadus. Tõlkinud ja kohandanud R. Pajusalu, J. Valge ja I. Tragel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2002.
- M. Langemets**, Leksikoloogia. – Emakeele Seltsi aastaraamat 48 (2002). Eesti keele uurimise analüüs. Tallinn, 2003, lk 98–134.
- R. Pajusalu**, Sõna ja tähendus. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009.
- M. Raadik**, Uudissõnu uue aastatuhande algusest. Tallinn: Tänapäev, 2017.
- H. Rätsep**, Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa, 2002.
- H. Saari**, Keelehääling. Eesti Raadio „Keeleminutid“ 1975–1999. Koostanud ja toimetanud S. Mäearu. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004.
- Sõnaveeb 2019. Eesti Keele Instituut. www.sonaveeb.ee
- F. Vakk**, Miks just nõnda? Peotäis tekkelugusid ja uudistavaid lühimatku eesti fraseoloogia radadelt. Tallinn: Valgus, 1984.
- Ü. Viks, Sõnavormide homonüümia eesti keeles. – Keel ja Kirjandus 1984, nr 2, lk 97–105.
- A. Õim**, Sünonüümisõnastik. Teine, ümbertöötatud ja täiendatud trükk. Tallinn: autori kirjastusel, 2007.
- A. Õim**, Fraseoloogiasõnaraamat. Uuendatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2017.

SISUJUHT

- a-* (verbiliide) SM 9, 13, 19
aastarvu kirjutamine O 54
aasta-tüüp M 126
abessiiv vt ilmaütlev kääne
abimäärsõna e afiksaaladverb M 2, 10,
SÜ 15
abinõukaassõna vt vahendi- või abinõu-
kaassõna
abisõna M 1
abiverb M 2, 3b
ablatiiv vt alaltütlev kääne
absoluuttarind vt verbita lauselühend
abstraktne kääne e grammatiline kääne
M 48, 49
abstraktne nimisõna M 4
adessiiv vt alalütlev kääne
adjektiiv vt omadussõna
adpositsioon vt kaassõna
adverb vt määrsõna
adverbiaal vt määrus
adverbiaalatribuut vt määrustäiend
aeg e tempus M 72, 85–90
aeg SÜ 17, 26–31
adversatiivne rinnastus vt vastandav
rinnastus
afiksaaladverb vt abimäärsõna
afirmatiiv vt jaatav kõneliik
agent vt tegija
agentadverbiaal vt tegijamäärus
aglutinatsioon M 16
ahelverb SÜ 12
-ahta- (verbiliide) SM 9, 13
ainsus e singular M 66–67
ainsussõna e *singulare tantum* -sõna
M 4, 66
ajakaassõna M 11
ajakirjanduse sõnavara e publitsistlik
sõnavara L 30
ajalause SÜ 137
ajalooline leksikoloogia vt diakrooni-
line leksikoloogia
ajalooline olevik e *praesens historicum*
SÜ 27
ajaloosündmuste nimetuste algustäht
O 31
ajama M 173
ajamäärsõna e temporaaladverb M 7
ajamäärus e temporaaladverbiaal
SÜ 60, 68–69
aktiiv SÜ 22
aktiivne sõnavara L 22
aktsent O 9
alaleütlev kääne e allatiiv M 48, 58
alaltütlev kääne e ablatiiv M 48, 60
alalütlev kääne e adessiiv M 48, 59
alamsaksa laenud L 10
alfabeetiline sõnaraamat vt tähestiku-
line sõnaraamat
alg tähendus e esmane tähendus L 47
algustäheortograafia O 24–37b
algustähtlühend O 47
algvorm e võtmevorm M 18, L 2
algvõrre e positiiv M 100–101
alistav sidend SÜ 77, 137–139, 126
alistav sidesõna M 12
alistus e subordinatsioon SÜ 3, 137
allatiiv vt alaleütlev kääne
allegooria e mõistukuju L 45
allofoon SJ 10
allomorf e morfeemivariant SJ 10
allonüüm vt rööpnimi
alternatiivküsilause SÜ 81
alus e (grammatiline) subjekt SÜ 8, 45–47
aluseta lause SÜ 47
aluskeelendile toetuv tehistüvi L 17
aluslause SÜ 137

- aluslühend SÜ 147
 alustüve astme nõrgenemine SM 5
 alustüve lühenemine SM 5
 alustüvi SM 2
 alveolaar vt hambasombuhäälik
 amerikanism L 21
 ametinimetuste algustäht O 37a
 ametliku stiili sõnavara L 30
 anakronism L 23
 analoogiavorm M 20, 111–112
 analüütiline vorm vt liitvorm
 anglitsism L 21
 antitees L 35
 antonüümia L 34
 antonüümid e vastandsõnad L 34
 antonüümisõnaraamat L 62
 antroponüüm vt isikunimi
 antroponüümia L 55
 antroponüümika L 55
 apellatiiv vt üldnimi
 -ar (nimisõnaliide) SM 21, 23
 -ard (nimisõnaliide) SM 21, 23
 araabia laenud L 11
 argikeelne sõnavara L 30
 argoo vt släng
 arhaism L 23
armas-tüüp M 156
 arv e numerus M 47, 66–71, SÜ 19–21
 arvsõna e numeraal M 6
 arvsõna + nimisõna kokku- ja lahku-
 kirjutamine O 40
 arvsõnade kokku- ja lahkukirjutamine
 O 43
 asearvsõna e pronumeraal M 8
 asemäärsõna e proadverb M 2, 9
 asendumine M 29, 39
 asendus SÜ 86–89
 asenimisõna e prosubstantiiv M 8
 aseomadussõna e proadjektiiv M 8
 asesõna e pronoomen M 2, 8
 asesõna + nimisõna kokku- ja lahku-
 kirjutamine O 40
 aspektverb SÜ 49
 assimilatsioon M 29
 astmemuutus M 22, 26–29
 astmevaheldus M 21–34
 astmevaheldusmall M 22, 30–34
 asutuste, ettevõtete, organisatsioonide
 ja ühenduste nimetamine O 26
 -ata- (verbiliide) SM 9, 13
 atribuut vt täiend
au M 117
 augmentatiiv e suurendussõna L 28
 aunimetuste algustäht O 37a
 autasude nimetamine O 32
 avatud muuttüüp M 114
 balti laenud L 10
 baltisaksa laenud L 10
 barbarism L 21
 -bi- (verbiliide) SM 9, 11
 -bik (nimisõnaliide) SM 23
 bilabiaal vt huulhäälik
 -bu- (verbiliide) SM 9, 11
 bürokraatia släng L 25
 -da- (verbiliide) SM 9–10
 da-lühend SÜ 147
 da-tegevusnimi e da-infinitiiv
 M 73–74
 definiitsus vt määratus
 deminutiiv e vähendussõna L 28
 de-mitmus M 69
 demonstratiivpronoomen vt näitav
 asesõna
 denotatsioon vt deskriptiivne tähendus
 dentaal vt hammashäälik
 derivaat vt tuletis
 derivatsioon vt tuletus
 deskriptiivne sõnaraamat vt kirjeldav
 sõnaraamat
 deskriptiivne tähendus e denotatsioon
 L 47
 deskriptiivsõna L 8
 des-lühend SÜ 147–148, 150
 des-vorm e konverb M 73, 80
 determinatiivpronoomen vt määratlev
 asesõna
 diakrooniline leksikoloogia e ajalooline
 leksikoloogia L 1

- dialektism L 24
 diftong O 6
 diftongi õigekiri O 15
-dik (nimisõnaliide) SM 20, 22
 disjunkttiivne rinnastus vt eraldav
 rinnastus
 dissimilatsioon M 29
-dle- (verbiliide) SM 9, 14–15
-du- (verbiliide) SM 9, 11
 duratiiv M 3
 düsfemism L 33
-e : *-e* (nimisõnaliide) SM 21–22
-e : *-me* (nimisõnaliide) SM 21, 23
eba- SM 27, 37, L 35
-eeri- (verbiliide) SM 19
-eeru- (verbiliide) SM 19
 eesliide e prefiks SM 2, 27
 eesnimede käänamine M 161
 eesnimi L 55
 eessõna e prepositsioon M 11
 eesti(-liivi-vadja) tüvevara L 7
 eesti keele foneemid O 6
 eesti tähestik O 1
 eestirootsi laenud L 10
 eesvokaal O 6
 eitav kõne(liik) e negatiiv M 97, 99,
 SÜ 35–36
 eitus SÜ 34–44
 eksistentsiaallause vt olemasolulause
 eksoneerimine O 18, L 57
 eksotism L 21
 ekspressiivne sõnavara L 8
 ekspressiivne tähendus L 47
-el (nimisõnaliide) SM 21, 23
*elama-*tüüp M 167
 elatiiv vt seestütlev kääne
 ellips vt väljajätt
 elliptiline lause vt lünkause
 emanimi e matroneum L 55
*ema-pesa-*tüüp M 119
 endoneerimine L 57
 enesekohane asemärsõna M 9
 enesekohane asesõna e refleksiivpro-
 noomen M 8
 enesekohane e refleksiivne asendus
 SÜ 86–87
 enesekohane tegusõna e refleksiivne
 verb M 3, SM 9, 11
 enneminevik e plu(skvam)perfekt M 85,
 89, SÜ 28
 eraldav e disjunkttiivne rinnastus SÜ 98
 eraldav sidesõna M 12
 erand M 19, 115
 erikeel vt släng
 eriküsilause SÜ 81
 erileksikoloogia L 1
 esimene välde O 10
 esisuurtäht O 24
*esitlema-*tüüp M 168
 esmane tähendus vt alg tähendus
 essiiv vt olev kääne
 estitsism L 21
 etnonüüm vt rahvanimi
 etümoloogia L 53
 etümoloogiasõnaraamat L 53, 62
 eufemism e peitesõna L 33
 evidentsiaalsus SÜ 33
f ja *š* õigekiri O 16
 faktiiviliited SM 9–10
 fennism L 21
 finaaldverbiaal vt otstarbemäärus
 finiitne vorm vt pöördeline vorm
 fleksioon M 16
 fookus SÜ 7, 34–41, 107–110
 fookustama SÜ 7, 34–41, 107–110
 foneem SJ 10, O 6
 foneemi pikkus O 9
 foneemtranskriptsioon vt fonoloogiline
 transkriptsioon
 foneetika vt häälikuõpetus
 foneetiline põhimõte e hääldusläheduse
 põhimõte O 4
 foneetiline transkriptsioon e hääldus-
 kiri SJ 10, O 4
 fonoloogia SJ 11
 fonoloogiline transkriptsioon e
 foneemtranskriptsioon O 4
 fonotaktika SJ 10
 formatiiv M 15, 108–110

- fraas SJ 10, SÜ 5
 fraseem e püsiühend L 51
 fraseologism L 51
 fraseologismide päritolu L 52
 fraseoloogia L 51
 fraseoloogiasõnaraamat L 52, 60
 frekventatiiviliited SM 9, 14–17
 frekventatiivne tegusõna M 3
 frikatiiv vt hõõrdhäälik
 funktsionaalstiil L 30
 fusioon vt fleksioon
 geenus vt tegumood
 genitiiv vt omastav kääne
 genitiivatribuut vt nimisõnaline täiend
 omastavas käändes
 genuinne tüvi vt põlistüvi
 germaani laenud L 10
 germanism L 21
 -gi (liidepartikkel) vt -ki/-gi
 -gi- (verbiliide) SM 9, 14, 16
 -gil (määrsõnaliide) SM 42
 -gile (määrsõnaliide) SM 42
 grammatika SJ 9, 11
 grammatiline kääne vt abstraktne kääne
 grammatiline objekt vt sihitis
 grammatiline predikaat vt öeldis
 grammatiline seos SÜ 3
 grammatiline subjekt vt alus
 grammatiline tuletus SM 3
 grammatiline tähendus L 2, 47
 grammatilised sünonüümid L 32
 grammatiseeruma M 11a, L 2, SÜ 13,
 15, 33
 -gu- (verbiliide) SM 9, 14, 16
 h sõna algul O 12
 h õigekiri võõrsõnus O 16
 habe-tüüp M 129
 habitiivadverbiaal vt valdajamäärus
 hambasombuhäälik e alveolaar O 6
 hammashäälik e dentaal O 6
 hargtäiend L 54
 harva esinev sõna L 27
 hea M 117
 heebrea laenud L 11
 heliline kaashäälik O 6
 helitu kaashäälik O 6
 hiina laenud L 11
 hinnangusõna L 28
 hispaania laenud L 11
 historism L 23
 holonüüm L 36b
 homofoonid L 37
 homograafid L 37
 homonüümia L 37
 homonüümid L 37
 homonüümika L 37
 homonüümikonflikt L 39
 homonüümisõnaraamat L 62
 homonüümsed leksemid L 39
 homonüümsed sõnavormid L 38
 hulga- ja määralause SÜ 137
 hulga- ja määramäärsõna M 7
 hulga(sõna)fraas SÜ 5, 128–132
 hulga-, mõõdu- ja määraakaassõna M 11
 hulgasõna SÜ 5, 128–132
 huulhäälik e bilabiaal O 6
 hõõrdhäälik e frikatiiv O 6
 häälduskiri vt foneetiline transkriptsioon
 hääldusläheduse põhimõte vt foneeti-
 line põhimõte
 hääldussõnaraamat e ortoeepiasõna-
 raamat L 62
 häälik SJ 10, O 5
 häälikkiri O 1
 hääliku akustilised omadused O 5
 hääliku moodustuskoht O 5–6
 hääliku moodustusviis O 5–6
 hääliku pikkus O 9
 häälikuline muutus (sõnamoodustuses)
 SM 5
 häälikusümboolika L 8
 häälikute moodustamine O 5–6
 häälikute pikkus O 9
 häälikute pikkuse märkimine O 14
 häälikuõpetus e foneetika SJ 9, 11
 hübrüidsõna L 12
 hüdronüüm vt vetenimi
 hüperonüüm L 36a

- hüponüüm L 36a
 hüponüümia L 36a
hüppama-tüüp M 188
 hüüdlause SÜ 84
 hüüdnimi L 55
 hüüdsõna e interjektsioon M 14
 hüüumärk O 63
 hüüund SÜ 145
-i (nimisõnaliide) SM 21, 23
-i- (verbiliide) SM 9, 14, 16
i ja *j* õigekiri O 13
idee-tüüp vt *koi-idee*-tüüp
 ideograafilised sünonüümid L 32
 idiolekt e isikukeel SJ 2
 idiomaatika L 51
 idiomaatiline L 51
 idioom L 51
iga M 123
-ik (nimisõnaliide) SM 21, 23
-ik (omadussõnaliide) SM 34, 36
 illatiiv vt sisseütlev kääne
 ilmaütlev kääne e abessiiv M 48, 64
 ilukirjanduse sõnavara L 30
i-mitmus M 70
 imperatiiv vt käskiv kõneviis
 imperfekt vt lihtminevik
 impersonaal vt umbisikuline tegumood
 indefiniitpronoomen vt umbmäärane
 asesõna
 indefiniitsus vt määramatus
 indikatiiv vt kindel kõneviis
 indoeuroopa laenud L 10
 indoiraani laenud L 10
 inessiiv vt seesütlev kääne
 infiniitne verbifraas SÜ 5
 infiniitne vorm vt käändeline vorm
 infinitiiv vt tegevusnimi
 infostruktuur e teatestruktuur SÜ 7,
 107
 inglise laenud L 10, 11
 instruktiiv vt viisütlev kääne
 instrumentaaladverbiaal vt vahendi-
 määrus
 interjektsioon vt hüüdsõna
 interrogatiiv-relatiivpronoomen vt
 küsiv-siduv asesõna
 intransitiivne lause vt sihitu lause
 intransitiivne verb e intransitiivne tegu-
 sõna vt sihitu verb e sihitu tegusõna
 irooniline sõna L 28
-is (nimisõnaliide) SM 21, 23
 isanimi e patronüüm L 55
-ise- (verbiliide) SM 9, 14, 16
ise M 159
 iseseisev sõna M 1
 isik SÜ 5, 17–18
 isiku- ja asjaliited SM 21, 23
 isikukeel vt idiolekt
 isikuline asesõna e personaalpronoo-
 men M 8
 isikuline tegumood e personaal M 82–83,
 SÜ 22
 isikunimede algustäht O 28
 isikunimede lühendamine O 49f
 isikunimi e antroponüüm L 55
 isikustamine vt personifitseerimine
 isikuta lause SÜ 47
 isikute kujundlikud nimetused O 28
 itaalia laenud L 11
i-ülivõrre M 103
-ja (nimisõnaliide) SM 21, 23
 jaapani laenud L 11
 jaatav kõne(liik) e afirmatiiv M 97–98
 jaatus SÜ 34, 44
 jalg vt kõnetakt
 jaotiste nummerdamine O 55
-jas (omadussõnaliide) SM 34–35
jooksma M 179
jooma-tüüp M 165
 juhusõna e okasionaalsõna L 27
 juhutähendus e okasionaaltähendus L 47
julgema M 173
 jussiiv vt mõõnev kõneviis
 jutumärgid O 24, 30, 34, 64, SÜ 143, L 45
 juursõna vt lihtsõna
juus-tüüp M 137
jõud-tüüp M 141a
jõuline-tüüp M 136

- jälgima*-tüüp M 170
 järelliide e sufiks SM 2
 järgarvsõna e ordinaal M 6
 järgarvude numbritega kirjutamine O 52
jätma-tüüp M 177
 -k (nimisõnaliide) SM 21–22
 kaasaütlev kääne e komitatiiv M 48, 65
 kaashäälik e konsonant O 5–6
 kaashäälikute liigitus O 6
 kaashäälikuühend e konsonantühend O 6
 kaashäälikuühendi õigekiri O 15
 kaasnemismäärus e komitatiivadverbiaal SÜ 60, 67
 kaasrõhk O 8
 kaasrõhuline silp O 8
 kaassõna e adpositsioon M 2, 11
 kaassõnade kokku- ja lahkukirjutamine O 45
 kaassõnafraas SÜ 5, 133
 kaastekst vt kontekst
 kaasus vt kääne
 kadu M 29, 39
kahju M 124
kaks M 150
 kaksisülakomad O 65
 kakskeelne sõnaraamat L 62–63
 kalambuur L 39
 kaldkriips O 68
kallis M 158
 kardinaal vt põhjarvsõna
 -kas (nimisõnaliide) SM 21, 23
 -kas (omadussõnaliide) SM 34–35
 kategooria vt morfoloogiline kategooria
 kategooria liikmed M 45
 kategoriaalne tähendus M 1, L 47
 katkendlühend O 47
 katkestusjooned O 70
 katkestuspunktid O 70
 kaubamärgid O 35
 kaudkõne e *oratio obliqua* SÜ 142–143
 kaudlaenud L 11
 kaudne kõneviis e kvotatiiv M 91, 95, SÜ 32–33
 kaudne käsk SÜ 82
 kaudne küsimus SÜ 142
kaunis M 158
 kaupade nimetamine O 35
 kausaaladverbiaal vt põhjused
 kausatiiviliited SM 9–10
 kausatiivne tegusõna M 3
 -ke(ne) (nimisõnaliide) SM 21, 25
keegi M 159
 keeld(kõne) SÜ 36, 82
 keeldlause SÜ 82
 keeldsõna vt tabusõna
 keelekorraldus SJ 9
 keeleloome L 4
 keelsus L 57
 kellaja kirjutamine O 54
 kerge aktsent O 9
kes M 159
 -kesi (määrsõnaliide) SM 42
 keskkõrge vokaal O 6
 kesksõna e partitsiip M 73, 77–79
 kesksõnalühend SÜ 149–150
 keskvärre e komparatiiv M 100, 102
 -ki- (verbiliide) SM 9, 14, 16
 -ki/-gi (liidepartikkel) O 11, M 13a
 kiil(lause) SÜ 145–146
 -kil (määrsõnaliide) SM 42
 -kile (määrsõnaliide) SM 42
 kindel kõneviis e indikatiiv M 91–92, SÜ 32
 kiri SJ 12, O 1
 kirjakeel SJ 2, 4
 kirjakeele sõnaraamat L 60
 kirjanikusõnaraamat L 60
 kirjavahemärgid O 56–71, SÜ 105–106, 125–127, 136, 141, 143, 146, 150
 kirjaviis O 2, vt ka korrapäratu kirjaviis, vana kirjaviis, uus kirjaviis
 kirjeldav sõnaraamat e deskriptiivne sõnaraamat L 62
 kirjeldav täiend SÜ 113
 klusiil vt sulghäälik
koer-tüüp M 146
 kogeja SÜ 6

- kogejalause SÜ 10
kogu või ala väljendavad liited SM 21, 24
kohakaassõna M 11
kohakääne M 48, 50
kohalause SÜ 137
-kohaline vt -valentne
kohamurre e lokaalne murre SJ 2–3, L 24
kohamäärsõna e lokaaladverb M 7
kohamäärus e lokaaladverbiaal SÜ 60, 64–67
kohanimede algustäht O 25
kohanimede kokku- ja lahkukirjutamine O 41
kohanimede käänamine M 161
kohanimeraamat L 56, 63
kohanimi e toponüüm L 56
kohtade kujundlikud nimetused O 25
kohus M 158
koi-idee-tüüp M 117
kokku- ja lahkukirjutamine O 38–45
kokku- ja lahkukirjutuse põhimõtted O 38
kole-tüüp M 128
kollokatsioon L 41
kolmainus M 158
kolmas välde O 9–10
koloratiivtarind SÜ 12
koma O 57, SÜ 105–106, 125–127, 136, 141, 146, 150
komitatiiv vt kaasaütlev kääne
komparatiiv vt keskvärre
komparatsioonikategooria vt võrdlus-kategooria
kompositsioon vt liitmine
-kond (nimisõnaliide) SM 21, 24
konditsionaal vt tingiv kõneviis
konditsionaaladverbiaal vt tingimus-määrus
kongruents vt ühildumine
konjunktsioon vt sidesõna
konkreetne kääne e semantiline kääne M 48, 50
konkreetne nimisõna M 4
konnotatiivne tähendus e konnotatsioon L 47
konsekutiivadverbiaal vt tagajärjemäärus
konsonandi lisandumine SM 5
konsonant vt kaashäälik
konsonantühend vt kaashäälikuühend
kontekst e kaastekst SÜ 90, 94
kontekstiellips SÜ 90, 94
kontekstipõhimõte O 38
kontekstuaalsed sünonüümid L 32
kontinuaatiivne tegusõna M 3
kontraarne vastandus L 34
kontradiktoorne vastandus L 34
kontrastiivne leksikoloogia vt kõrvutav leksikoloogia
kontsessiivadverbiaal vt mööndusmäärus
konverb vt *des*-vorm
koolon O 58, SÜ 105, 125, 136, 143
koondlause SÜ 97
koordinatiivtarind vt rindtarind
koordinatsioon vt rinnastus
kopulatiivne rinnastus vt ühendav rinnastus
kordus SÜ 76
korrapäratu kirjaviis SJ 5, O 2
korrigeeriv vastandus SÜ 98
kosmonüüm L 56
kringel-tüüp vt *redel-kringel*-tüüp
-ku- (verbiliide) SM 9, 14, 16
kumbki M 159
-kuti (määrsõnaliide) SM 42
kuupäeva kirjutamine O 54
kvantumimäärus SÜ 60, 70
kvotatiiv vt kaudne kõneviis
kõik M 150
kõne SJ 12
kõneelundid O 5
kõnekäänd L 51
kõnelema-tüüp M 169
kõneliik M 72, 97–99, SÜ 17, 34–44
kõnetakt e jalg O 8
kõneviis e moodus M 72, 91–96, SÜ 17, 32
kõrge vokaal O 6
kõrgkeelne sõnavara L 30

- kõrihäälik e larüngaal O 6
 kõrvallause SÜ 134, 137–144
 kõrvallause asesõnaline vaste SÜ 137
 kõrvutav e kontrastiivne leksikoloogia
 L 1
käima-tüüp M 165
käsi-tüüp M 149
käskima-tüüp M 184
 käskiv kõneviis e imperatiiv M 91, 94,
 SÜ 32
 käskklause SÜ 82
 käändeline vorm e infiniitne vorm M 3,
 72–80, SÜ 147
 käändkonnad M 116
 käändsõna M 46–71
 käändsõna + omadussõna kokku- ja
 lahkukirjutamine O 42
 käändsõna astmevaheldusmall M 31
 käändsõna lõpumuutus M 40
 käändsõna lõpuvaheldusmall M 43
 käändsõna nimetavas + verb SM 20
 käändumatu omadussõna SÜ 114
 kääne e kaasus M 47–65
 külghäälik e lateraal O 6
 küsijätk SÜ 81
 küsilause SÜ 81
 küsimärk O 62
 küsiv-siduv asemäärsõna M 9
 küsiv-siduv asesõna e interrogatiiv-
 relatiivpronoomen M 8
küünal-tüüp M 154
küüs-tüüp vt *uus*-*küüs*-tüüp
-la (nimisõnaliide) SM 21, 24
 laadimuutus M 29
 labiodentaal O 6
 ladina kiri O 1
 ladina laenud L 12
 ladina pooleesliited ja pooljärelliited L 12
 ladina tähestik O 1
 laen vt laenkeelend
 laenamine L 9
 laenfraseologism L 52
 laenkeelend e laen L 9
 laensõna L 9
 laentähendus L 13
 laentüvevara L 10
 laentüvi L 10
lagi-tüüp M 145
 laiend SÜ 3
-lane (nimisõnaliide) SM 21, 23
-lane (omadussõnaliide) SM 34, 36
 larüngaal vt kõrihäälik
laskma M 186
 lastekeelne sõnavara L 26
 lateraal vt külghäälik
laulma-tüüp M 178
 lause SJ 10, SÜ 1
 lause moodustaja SÜ 2
 lause põhitüübid SÜ 10
 lauseanalüüs SÜ 11
 lauseeitus SÜ 34–42
 lauseliige SÜ 8
 lauselühend SJ 10, SÜ 5, 147–150
 lausesisene asendus SÜ 86–87
 lausetevaheline asendus SÜ 89
 lausetüübid suhtluseesmärgi järgi SÜ
 79–84
 lauseõpetus e süntaks SJ 11, SÜ 1
-lda- (verbiliide) SM 9–10
-ldane (omadussõnaliide) SM 34, 36
-ldasa (määrsõnaliide) SM 42
-le- (verbiliide) SM 9, 14–15
 lekseem L 2
 leksika vt sõnavara
 leksikaalne sõna L 2
 leksikaalne tuletus SM 3
 leksikaalne tähendus L 2, 42, 47
 leksikaalne üksus L 2
 leksikaalsed suhted L 31
 leksikaalsed sünonüümid L 32
 leksikaliseeruma L 2
 leksikograafia SJ 9, L 59
 leksikoloogia SJ 9, 11, L 1
 leksikostatistika vt sõnavarastatistika
-li (määrsõnaliide) SM 42
 lihtlause SÜ 1
 lihtminevik e imperfekt e preteeritum
 M 85, 87, SÜ 28

- lihtsõna e juursõna SM 2
 lihtteigusõna M 3
 lihtvorm e sünteetiline vorm M 3, 72
 lihtülivõrre M 103
 liide M 15, SM 2
 liigisõna L 54
 liitarvõsõnade käänamine M 160
 liitlause SÜ 1, 134–146
 liitmine e kompositsioon SM 2
 liitmäärsõna SM 43
 liitne liitlause SÜ 144
 liitnimisõna SM 28–33
 liitomadussõna SM 38–41
 liitsõna SM 2, 4
 liitteigusõna e liitverb M 3, SM 20
 liitteigusõnade kokkukirjutamine O 44
 liitvorm e analüütiline vorm M 3, 72
 liitõeldis SÜ 13
 liitülivõrre M 103
-lik (omadussõnaliide) SM 34–35
-line (nimisõnaliide) SM 21, 23
-line (omadussõnaliide) SM 34–35
 lisand SÜ 120–127
 lisandumine M 29, 39
 lisanimi L 55
loe M 158
 loendamatu nimisõna M 4, 66
 loendatav nimisõna M 4, 66
 lokaaladverb vt kohamäärsõna
 lokaaladverbiaal vt kohamäärus
 lokaalne murre vt kohamurre
 loomanimi e zoonüüm L 55
 loomatõugude nimetamine O 20, 25
-lt (määrsõnaliide) SM 42
lugema-tüüp M 182
-lus (nimisõnaliide) SM 21–22
 lõpp M 15
 lõpumuutus M 35, 39–41
 lõpuvaheldus M 21, 35–44
 lõpuvaheldusmall M 35, 42–44
 läbiv suurtäht O 24, 37b
 lähtetüvi M 35
 läti laenud L 10
 läänemeresoome keeled SJ 1
 läänemeresoome tüvevara L 7
 läänemeresoome-mari tüvevara L 7
 läänemeresoome-mordva tüvevara L 7
 läänemeresoome-permi tüvevara L 7
 läänemeresoome-saami tüvevara L 7
 läänemeresoome-volga tüvevara L 7
 lühendisõnaraamat L 60
 lühendite kasutamine O 46
 lühendite kokku- ja lahkukirjutamine
 O 49a
 lühendite käänamine O 49c
 lühendite lugemine O 49b
 lühendite punkt ja sidekriips O 48
 lühenditest tuletamine O 49c
 lühendusviisid O 47
 lühenenud muutetüvi M 35
 lühike häälik O 9
 lühike silp O 7
 lühike sisseütlev M 55
 lünkause e väljajäteline lause e ellipti-
 line lause SÜ 1, 47, 90–95
-m : ma (nimisõnaliide) SM 21–22
-m : mi (nimisõnaliide) SM 21, 23
 madal vokaal O 6
 madalkeelne sõnavara L 30
magas-tüüp M 131
ma-infinitiiv vt *ma*-tegevusnimi
maits(e)ma-tüüp M 185
maks-lühend SÜ 147–148, 150
maks-vorm M 76
ma-lühend SÜ 147, 150
manner-tüüp M 157
 markeerima L 29
mas-lühend SÜ 147, 150
mast-lühend SÜ 147, 150
mas-tarind e progressiivtarind SÜ 31
mast-vorm M 76
mas-vorm M 76
mata-lühend SÜ 147–148, 150
mata-vorm M 76
ma-tegevusnimi e *ma*-infinitiiv M 73, 76
 matronüüm vt emanimi
ma-vorm M 76
mees M 150

- meronüüm L 36b
 meronüümia L 36b
 metafoor L 45
 metonüümia L 45
 -*mik* (nimisõnaliide) SM 21, 24
 mikrotoponüüm vt väikekohanimi
mina M 159
 -*mine* (nimisõnaliide) SM 21–22
 -*mine* (omadussõnaliide) SM 34, 36
minema M 171
 minevik M 85, 87–90, SÜ 28
 mineviku kesksõna M 79
 minevikukeele sõnaraamat L 60
 minevikutüvi M 87
 -*mini* (määrsõnaliide) SM 42
mis M 159
 -*misi* (määrsõnaliide) SM 42
miski M 159
 mitmekeelne sõnaraamat L 62
 mitmetähenduslik sõna e polüseemne
 sõna L 37, 46
 mitmetähenduslikkus e polüseemia L 46
 mitmus e pluural M 66, 68–71
 mitmusetüve moodustamine M 71
 mitmussõna e *plurale tantum* -sõna
 M 4, 66
mitte- SM 27, 37, L 35
 mittetäistähenduslik sõna M 1
 modaaladverb vt rühmäärsõna
 moesõna L 50
 momentaaniliited SM 9, 13
 momentaanne tegusõna M 3
 monoseemia vt ühetähenduslikkus
 monoseemne sõna vt ühetähenduslik
 sõna
 moodus vt kõneviis
 moodustajaanalüüs SÜ 11
 moodustajaeitus SÜ 31, 43
 moodustaja pragmaatiline funktsioon
 SÜ 7
 moodustaja semantiline funktsioon
 SÜ 6
 morfeem SJ 10, M 15
 morfeemivariant vt allomorf
 morfeemiline põhimõte vt morfoloogi-
 line põhimõte
 morfonoloogia SJ 11
 morfoloogia SJ 11
 morfoloogiasõnaraamat vt vormisõna-
 raamat
 morfoloogiline kategooria e vormikate-
 gooria M 45
 morfoloogiline põhimõte e morfeemi-
 line põhimõte O 4, 11
 morfotaktika SJ 10
 -*mu* (nimisõnaliide) SM 21, 24
 mugandama O 18, L 18
 mugandnimi O 18, L 18, 57
 murdesõna L 24
 murdesõnad kirjakeelesõnadeks L 15
 murdesõnaraamat L 60, 63
 murdesõnavara e murdeleksika L 24
murdma-tüüp M 180
 murre vt kohamurre, sotsiaalne murre
 muutemorfoloogia vt vormimoodustus
 muutetüvi M 35
 muutkond M 115
 muuttüüp M 19, 113
 muutumatu sõna M 46
 muutumatu sõna + nimisõna SM 32
 muutumatu sõna + nimisõna kokku- ja
 lahkukirjutamine O 40
 muutumatu sõna + omadussõna/ kesk-
 sõna SM 40
 muutumatute sõnade kokku- ja lahku-
 kirjutamine O 45
 mõisteline sõnaraamat L 61
 mõistukuju vt allegooria
mõni M 123
mõskma-tüüp M 181
mõte-tüüp M 152
mõtleva-tüüp M 190
 mõttekriips O 61, SÜ 105, 125, 136, 146
 mõttepunktid O 69
 mõõdukaassõna vt hulga-, mõõdu- ja
 määrakaassõna
 märksõna L 59
 märksõnastik L 59–61

- määrakaassõna vt hulga-, mõõdu- ja määrakaassõna
- määramatus e indefiniitsus SÜ 7
- määramäärsõna vt hulga- ja määramäärsõna
- määratlev asesõna e determinatiivpro-
noomen M 8
- määratlev täiend SÜ 113
- määratus e definiitsus SÜ 7
- määrsõna e adverb M 2, 7
- määrsõna + omadussõna kokku- ja
lahkukirjutamine O 42
- määrsõna + verb SM 20
- määrsõnade kokku- ja lahkukirjuta-
mine O 45
- määrsõnafraas SÜ 5, 133
- määrsõnaliited SM 42
- määrus e adverbiaal SÜ 8, 60–73, 106,
127
- määruslause SÜ 137
- määruslühend SÜ 147–148, 150
- määrustäiend e adverbiaalatribuut
SÜ 112, 116
- mööndlause SÜ 137
- mööndusmäärus e kontsessiivadver-
biaal SÜ 60
- möönev kõneviis e jussiiiv M 91, 96, SÜ
32–33
- möönev vastandus SÜ 98
- naabersõnad L 41
- naine* M 138
- nali-sõber*-tüüp M 143
- naljatlev sõna L 28
- nasaal vt ninahäälik
- nd* (nimisõnaliide) SM 21, 23
- nda-* (verbiliide) SM 9–10
- ndik* (nimisõnaliide) SM 21, 24
- ndus* (nimisõnaliide) SM 21–22
- ne* (omadussõnaliide) SM 34–35
- ne-* (verbiliide) SM 9, 12
- negatiiv vt eitav kõneliik
- neologism vt uudiskeelend
- neutraalne e primaarne teema SÜ 7,
108
- ng* (nimisõnaliide) SM 21–22
- nik* (nimisõnaliide) SM 21–22
- nimealis L 54
- nimede eestistamine L 55
- nimede keelsus L 57
- nimede käänamine M 161
- nimelähteste sõnade õigekiri O 20
- nimepartikkel L 54
- nimesõnaraamat L 60
- nimetav kääne e nominatiiv M 48, 51
- nimetavuline liitumine SM 30
- nimetus L 54
- nimetuum L 54
- nimeõpetus vt onomastika
- nimi e pärisnimi e prooprium M 4, L 54
- nimisõna e substantiiv M 2, 4
- nimisõna + nimisõna SM 30
- nimisõna + nimisõna kokku- ja lahku-
kirjutamine O 39
- nimisõna + omadussõna SM 38
- nimisõnade eesliited SM 27
- nimisõnafraas SÜ 5, 112–127, 129
- nimisõnaliited SM 21–27
- nimisõnaline täiend omastavas käändes
e genitiivatribuut SÜ 112, 115
- nimi*-tüüp M 121
- ninahäälik e nasaal O 6
- ninnutama L 26
- nna* (nimisõnaliide) SM 21, 23
- nominaalstiil SÜ 151
- nominalisatsioon SÜ 112, 151
- nominatiiv vt nimetav kääne
- nominatiivne tähendus L 47
- noomen M 2
- normaallause SÜ 10
- normaalne astmevaheldus vt nõrgenev
astmevaheldus
- normatiivne sõnaraamat e preskrip-
tiivne sõnaraamat L 62
- nu* (nimisõnaliide) SM 21, 23
- nud*-kesksõna M 79
- nud*-lühend SÜ 147–150
- null-liide SM 2
- nulltuletus vt otsetuletus

- numbrid koos *ne-* ja *line-*omadus-
sõnaga O 53c
- numbriga kirjutatud arvsõna käände
näitamine O 53a,b
- numbrite kasutamine O 51a,c
- numbrite kirjutamine O 51–55
- numbrite paigutamine tekstis O 51c
- numeraal vt arvsõna
- nurksulud O 67
- numerus vt arv
- nõrgaastmeline tüvi M 22
- nõrgenev astmemuutus M 26
- nõrgenev astmevaheldus e normaalne
astmevaheldus M 32
- nõu* M 117
- näitav asemäärsõna M 9
- näitav asesõna e demonstratiivpronoo-
men M 8
- nüüdiskeele sõnaraamat L 60
- objekt vt sihitis, tegevusobjekt
- objektiline täiend SÜ 115
- okasionaalsõna vt juh sõna
- okasionaaltähendus vt juhutähendus
olema M 171
- olemasolulause e eksistentsiaallause
SÜ 10
- olev kääne e essiiv M 48, 63
- olevik e preesens M 85–86, SÜ 27
- oleviku kesksõna M 78
- oluline*-tüüp M 135
- omadussõna e adjektiiv M 2, 5
- omadussõna + nimisõna SM 29
- omadussõna + nimisõna kokku- ja
lahkukirjutamine O 40
- omadussõna + omadussõna SM 39
- omadussõnade eesliited SM 37
- omadussõnafraas SÜ 5, 133
- omadussõnaliited SM 34–37
- omadussõnaline täiend SÜ 112–114
- omaja SÜ 6
- omajalause SÜ 10
- omastav asesõna e possessiivpronoo-
men M 8
- omastav kääne e genitiiv M 48, 52
- omastavaline liitumine SM 30
- omasõna L 18
- omasõnavara L 18
- onomastika e nimeõpetus L 54
- onomatopoeetiline sõna L 8
- oratio obliqua* vt kaudkõne
- oratio recta* vt otsekõne
- ordinaal vt järgarvsõna
- ortoeepiasõnaraamat vt hääldussõna-
raamat
- ortograafia e õigekiri e õigekirjutus O 3
- ortograafia põhimõtted O 4
- ortograafiasõnaraamat vt õigekirjutus-
sõnaraamat
- ortograafiline lause SÜ 1
- osaalus e partsiaalsubjekt SÜ 36
- osahomonüümid L 39
- osalause SJ 10, SÜ 5, 134–146
- osasihitis e partsiaalobjekt SÜ 49–50, 55
- osastav kääne e partitiiv M 48, 53
- osasünonüümid L 32
- osaõeldistäide e partsiaalpredikatiiv
SÜ 58–59
- oskussõna e termin L 22
- oskussõnaraamat L 60
- oskussõnavara e terminoloogia L 22
- otsekõne e *oratio recta* SÜ 147–148
- otse laenu L 11
- otsene käsk M 94, SÜ 82
- otsene tähendus L 47
- otsetuletus e nulltuletus SM 2
- otstarbelause SÜ 137
- otstarbemäärus e finaaladverbiaal SÜ 60
- pada-sõda*-tüüp M 144
- palataalne konsonant O 6
- palatalisatsioon e peenendus O 6
- parata* (vaegmuuteline verb) M 3
- pardigma vt vormiparadigma
- parentees vt kiil(lause)
- paronomaasia L 40
- paronüümia L 40
- paronüümid e sarnassõnad L 40
- paronüümisõnaraamat L 62
- partikkel M 1, 2

- partitiiv vt osastav kääne
 partitiivverb SÜ 49
 partitsiip vt kesksõna
 partsiaalalus vt osaalus
 partsiaalobjekt vt osasihitis
 partsiaalpredikatiiv vt osaöeldistäide
 passiiv SÜ 24–25
 passiivne sõnavara L 22
 patronüüm vt isanimi
 patsient SÜ 6
pea M 117
 pealause SÜ 134
 pealkirjade õigekiri O 30, 37b
 pearõhk O 8
 pearõhuline silp O 8
 peasõna SÜ 5
 peavorm M 20
 peenendus vt palatalisatsioon
 peitesõna vt eufemism
 pejoratiiv e pejoratiivne sõna L 28
 perekonnanimede käänamine M 161
 perekonnanimi L 55
 perfekt vt täisminevik
 perfektiivsusmäärsõna SÜ 15
 perifraas e ümberütlus L 32–33
 perifrastiline verbivorm M 3, SÜ 13
 perioodikaväljaannete nimede algus-
 täht O 29
 personaal vt isikuline tegumood
 personaalpronoomen vt isikuline
 asesõna
 personifitseerimine e isikustamine L 45
pesa-tüüp vt *ema–pеса*-tüüp
pesema-tüüp M 172
pidama M 186
 pikk häälik O 9
 pikk silp O 7
 pikkusmuutus M 28
 pikkuspõhimõte O 38
 pleonasm L 49
plurale tantum -sõna vt mitmussõna
 pluskvamperfekt vt enneminevik
 pluural vt mitmus
pole (vaegmuuteline verb) M 3, 99, 171
 polüseemia vt mitmetähenduslikkus
 polüseemne sõna vt mitmetähenduslik
 sõna
 pooleesliide e prefiksoid SM 4, 27, 37
 poolitamine O 7
 pooljärelliide e sufiksoid SM 4
 poolvokaal O 6
 positiiv vt algvõrre
 possessiivpronoomen vt omastav asesõna
 postpositsioon vt tagasõna
 prantsuse laenud L 11
 predikaat vt öeldis
 predikatiiv vt öeldistäide
 predikatiivadverbiaal vt öeldistäite-
 määrus
 preesens vt olevik
 prefiks vt eesliide
 prefiksoid vt pooleesliide
 prepositsioon vt eessõna
 preskriptiivne sõnaraamat vt norma-
 tiivne sõnaraamat
 preteeritum vt lihtminevik
 primaarne teema vt neutraalne teema
 proadjektiiv vt aseomadussõna
 proadverb vt asemäärsõna
 produktiivsus SM 7
 professionalism L 25
 progressiivtarind vt *mas*-tarind
 pronoomen vt asesõna
 pronumeraal vt asearvsõna
 prooprium vt nimi
 prosubstantiiv vt asenimisõna
 pseudonüüm vt varjunimi
 publitsistlik sõnavara vt ajakirjanduse
 sõnavara
 punkt O 48, 56
 põhi SÜ 3
 põhiarvsõna e kardinaal M 6
 põhiarvude numbritega kirjutamine O 52
 põhiparadigma M 106
 põhisõna SM 4
 põhisõnajärg SÜ 107
 põhisõnastik L 22
 põhisõnavara L 22

- põhitähendus L 47
 põhivorm M 20, 111–112
 põhjuslause SÜ 137
 põhjused e kausaaladverbiaal SÜ 60
 põimlause SÜ 134, 137–144
 põimliitnimisõna SM 28–32
 põimliitomadussõna SM 38–40
 põimliitsõna SM 4
 põimtarind e subordinatiivtarind SÜ 3
 põlisfraseologism L 52
 põlistüvevara L 7
 põlistüvi e genuinne tüvi L 7
päike(ne) M 138
 pärisnimi vt nimi
 päritoluvõõrus L 16
 pärsia laenud L 11
pääse-tüüp M 153
 pööratud astmevaheldus vt tugevnev
 astmevaheldus
 pöördeline vorm e finiidne vorm M 3,
 72, SÜ 12
 pöördkonnad M 162
 pöördõna M 46, 72–99
 pöördõna astmevaheldusmall M 34
 pöördõna lõpumuutus M 41
 pöördõna lõpuvaheldusmall M 44
 pöördõnaraamat L 61
 pööre M 72, 81
 püsiepiteet L 48
 püsiühend vt fraseem
 -r (nimisõnaliide) SM 21, 23
 -r (omadussõnaliide) SM 34, 36
 rahvaetümoloogia L 53
 rahvanimi e etnonüüm L 56
 rahvuslikult seotud kohanimi L 57
 rahvusvaheline sõna L 12
 rajav kääne e terminatiiv M 48, 62
 raske aktsent O 9
ratas-tüüp M 155
ratsu-tüüp M 124
 -rd (nimisõnaliide) SM 21, 23
 -rda- (verbiliide) SM 9–10
redel-*kringel*-tüüp M 127
 reduplikatiivmäärsõna SM 43
 reduplikatiivnimisõna SM 33
 reema SÜ 7, 10, 107
 referaat SÜ 142–143
 referent SÜ 7
 refleksiiviliited SM 9, 11
 refleksiivne asendus vt vastastikune
 asendus
 refleksiivne verb vt enesekohane tegu-
 sõna
 refleksiivpronoomen vt enesekohane
 asesõna
rehi M 150
 rektsioon vt sõltumine
 rektsiooniadverbiaal vt sõltuvusmäärus
 rektsioonisõnaraamat L 62
 relatiivlause SÜ 138–140
 relatiivproadverb vt siduv asemäärsõna
 relatiivpronoomen vt siduv asesõna
 resultatiivlause vt tulemuslause
 resultatiivne passiiv vt seisundipassiiv
 retooriline küsilause SÜ 44, 81
 retsiprookne asendus vt vastastikune
 asendus
 retsiprookne tegusõna vt vastastikune
 tegasõna
 retsiprookpronoomen vt vastastikune
 asesõna
 riiginimede algustäht O 27
 -rik (nimisõnaliide) SM 23
 rindlause SÜ 97, 134–136
 rindliitnimisõna O 60, SM 33
 rindliitomadussõna O 60, SM 41
 rindliitsõna SM 4
 rindtarind e koordinatiivtarind SÜ 4, 97
 rindverb SÜ 12
 rinnastav sidend SÜ 77, 97–98, 135
 rinnastav sidesõna M 12, SÜ 77, 97–98,
 135
 rinnastus e koordinatsioon SÜ 4, 97–106,
 119, 134–136, 144
 Rooma numbrid O 52
 rootsi laenud L 10
rubla M 124
ruhi M 150

- russitsism e russism L 21
 rõhk O 8
 rõhumäärsõna e modaaladverb M 13
 rõhutu silp O 8
 rööpnimi e allonüüm L 57
 -s (omadussõnaliide) SM 34, 36
saama-tulevik SÜ 30
saama-tüüp M 165
 saateväljend SÜ 142–143
saatma-tüüp M 176
 saav kääne e translatiiv M 48, 61
sada M 150
 sagedaimad eesti perekonnanimed L 55
 sagedaimad eesti sõnad L 22
 sageduspõhimõte O 38
 sagedussõnaraamat L 61
sai-tüüp M 142
 saksa laenud L 10
 sarnassõnad vt paronüümid
see M 159
 seestütlev kääne e elatiiv M 48, 57
 seesütlev kääne e inessiiv M 48, 56
 segmentaalfoneem SJ 12, O 6, 9
 seisundikaassõna vt viisi- ja seisundi-
 kaassõna
 seisundimäärus SÜ 60
 seisundimäärsõna vt viisi- ja seisundi-
 määrsõna
 seisundipassiiv e resultatiivne passiiv
 SÜ 24
 seisundiverb M 3
 seletav sidesõna M 13
 seletussõnaraamat L 62–63
 semantika vt tähendusõpetus
 semantiline L 41
 semantiline kääne vt konkreetne kääne
 semantiline põhimõte e tähenduspõhi-
 mõte O 4, 38
 semantilised tunnused L 41
 semikoolon O 59, SÜ 105, 136
seminar-tüüp M 120
 seotud laiend SÜ 3
 seotud tähendus L 47
 -si (määrsõnaliide) SM 42
 sidekriips O 48, 60
 sidend SÜ 9, 77–78
 sidesõna e konjunktsioon M 2, 12
 siduv asemäärsõna e relatiivproadverb
 SÜ 77, 138
 siduv asesõna e relatiivpronoomen
 SÜ 77, 139
 sihiline lause e transitiivne lause SÜ 10
 sihiline verb e transitiivne verb e sihiline
 tegusõna e transitiivne tegusõna M 3,
 SÜ 48
 sihitis e (grammatiline) objekt SÜ 8,
 48–56
 sihitisekäändeline määrus SÜ 70
 sihitilause SÜ 137
 sihitilühend SÜ 147
 sihitu lause e intransitiivne lause SÜ 10
 sihitu verb e intransitiivne verb e sihitu
 tegusõna e intransitiivne tegusõna
 M 3, SÜ 48
siil-tüüp M 140
 siirdkõne SÜ 142
 silbitamine O 7
 silp O 7
sina M 159
 singular vt ainsus
singulare tantum -sõna vt ainsussõna
 sisehäälikud O 10
 sisekohakääne M 48, 50
 siselaen L 15
 sisseütlev kääne e illatiiv M 48, 54–55
 sisseütleva tüvi M 55
 sisuline ühildumine SÜ 3
 -sk (nimisõnaliide) SM 21, 23
 -skele- (verbiliide) SM 9, 14–15
 -skle- (verbiliide) SM 9, 14–15
 Skandinaavia laenud L 10
 släng e argoo e žargoon e sotsiolekt e
 erikeel L 25
 slängileksika vt slängisõnavara
 slängisõna L 25
 slängisõnad kirjakeelesõnadeks L 15
 slängisõnaraamat L 60
 slängisõnavara e slängileksika L 25

- soolane*-tüüp M 134
 soome laenud L 10
 soome-ugri keeled SJ 1
 soome-ugri tüvevara L 7
 soovlause SÜ 83
 sotsiaalne murre SJ 2, L 25
 sotsiolekt vt släng
-sta- (verbiliide) SM 9–10
 stampsõna L 48
 stampväljend L 48
-sti (määrsõnaliide) SM 42
 stiil L 29
 stiilikihid L 30
 stiilimõra L 29
 stiilisünonüümid L 32
 stiilivarjund L 29
 stiilivärving L 29
 stiimul SÜ 6
-stik (nimisõnaliide) SM 21, 24
-stikku (määrsõnaliide) SM 42
 struktuurivõõrus L 18–20
-stu (nimisõnaliide) SM 21, 24
 subjekt vt alus, tegevussubjekt
 subjektiline täiend SÜ 115
 subordinatiivtarind vt põimtarind
 subordinatsioon vt alistus
 substantiiv vt nimisõna
 sufiks vt järelliide
 sufiksoid vt pooljärelliide
 sufikstuletus SM 2
 suhtumis- ja suhtekaassõna M 11
 suletud muuttüüp M 114
 sulghäälik e klusiil O 6
 sulghäälikute õigekiri O 11, 14
 sulud SÜ 125, 146, vt ka ümarsulud,
 nurksulud
 superlatiiv vt ülivõrre
 supletiivne tüvi M 21
 suprasegmentaalfoneem SJ 12, O 9
 suur algustäht O 24, 37b
 suurendussõna vt augmentatiiv
 suurtähtlühend O 47, 49a,b,c
suur-tüüp M 147
söber-tüüp vt *nali*–*söber*-tüüp
sõda-tüüp vt *pada*–*sõda*-tüüp
 sõidukinimede algustäht O 36
 sõimusõna L 30
 sõltumine e rektsioon SÜ 3, 74
 sõltuvusmäärus e rektsiooniadverbiaal
 SÜ 60
 sõna SJ 10, L 2
 sõna valdamine L 3
 sõnaartikkel L 59
 sõnajärg SÜ 107–110, 117–118, 125
 sõnaklass M 46
 sõnakeeld vt tabu
 sõnaliik M 1
 sõnamoodustus SJ 11, SM 1
 sõnamoodustusviis SM 2
 sõnamuutmine vt vormimoodustus
 sõnana loetavad lühendid O 49b, L 17
 sõnaraamat L 59
 sõnaraamatu tüüp L 62
 sõnaraamatute liigitus hõlmatava sõna-
 vara järgi L 60
 sõnaraamatute liigitus sõnakirjelduste
 järgi L 62
 sõnaraamatute liigitus ülesehituse järgi
 L 61
 sõnasemantika L 41
 sõnastik L 59
 sõnavara e leksika L 4
 sõnavara jagunemine hinnangulisuse
 järgi L 28
 sõnavara jagunemine sageduse järgi L 27
 sõnavara jagunemine tarvitusaaja järgi
 L 23
 sõnavara jagunemine tarvitusulatus
 järgi L 22
 sõnavara muutumine L 4
 sõnavara päritolu L 6
 sõnavara rikastumise allikad L 5
 sõnavara rikastumise viisid L 5
 sõnavara sotsiaalne jagunemine L 25
 sõnavara stiililine jagunemine L 29–30
 sõnavara territoriaalne jagunemine L 24
 sõnavarastatistika e leksikostatistika L 58
 sõnavorm SJ 10, M 15–16, SÜ 2, 5, L 2

- sõnavormide homonüümia L 38
 sõnavälde vt välde
 sõne L 2
säh (vaegmuuteline verb) M 3
süda M 132
 sümbol e võrdkuju L 45
 sündmusverb M 3
 sünekdohh L 45
 sünkrooniline leksikoloogia L 1
 sünonüümia L 32
 sünonüümid L 32
 sünonüümika L 32
 sünonüümisõnaraamat L 32, 62
 sünonüümikond e sünonüümirida L 32
 süntaks vt lauseõpetus
 süntaktiline funktsioon SÜ 8
 süntaktiline tarind SÜ 3–4
 süntaktiline üksus SÜ 5
 sünteetiline vorm vt lihtvorm
 zoonüüm vt loomanimi
 žargoon vt släng
 -*t*- (verbiliide) SM 9–10
 -*ta*- (verbiliide) SM 9–10
 tabu e sõnakeeld L 33
 tabusõna e keeldsõna L 33
 tagajärjelause SÜ 137
 tagajärjemäärus e konsekutiivadverbiaal SÜ 60
 tagasituletus SM 1
 tagasõna e postpositatsioon M 11
 tagavokaal O 6
 taimesortide nimetamine O 34
 -*tar* (nimisõnaliide) SM 21, 23
 tautoloogia L 49
 tavatähendus e usuaaltähendus L 47
tav-kesksõna M 78
tav-lühend SÜ 147, 149–150
 teaduskeelne sõnavara L 30
 teatelaad SÜ 33
 teatestruktuur vt infostruktuur
 teema SÜ 7, 10, 107–110
tegema-tüüp M 183
 tegevusliited SM 21–22
 tegevusnimi M 73
 tegevusobjekt SÜ 6
 tegevussubjekt SÜ 6
 tegija e agent SÜ 6
 tegijamäärus e agentadverbiaal SÜ 60
 tegijanimi SM 23
 tegumood e geenus M 72, 82–84, SÜ 17, 22–25
 tegusõna e verb M 2, 3
 tegusõnade kokku- ja lahkukirjutamine O 44
 tehissõna L 17
 tehistüvevara L 17
 tehistüvi L 17
teine M 138
 teine välde O 9–10
 teisene tähendus L 47
 tekst SJ 11
 tekstikorpus SJ 9
 tekstilingvistika SJ 12
 -*tele*- (verbiliide) SM 9, 14–15
tema M 159
 temporaaladverb vt ajamäärsõna
 temporaaladverbiaal vt ajamäärus
 tempus vt aeg
 teonimi SM 22
 termin vt oskussõna
 terminatiiv vt rajav käänne
 terminoloogia vt oskussõnavara
 -*ti* (määrsõnaliide) SM 42
 tingimuslause SÜ 137
 tingimusmäärus e konditsionaaladverbiaal SÜ 49
 tingiv kõneviis e konditsionaal M 91, 93, SÜ 32
 -*tle*- (verbiliide) SM 9, 14–15
too M 159
 toponüüm vt kohanimi
 toponüümia L 56
 toponüümika L 56
 totaalobjekt vt täissihitis
 totaalpredikatiiv vt täisõeldistäide
 totaalsubjekt vt täisalus
 traditsiooni põhimõte O 4, 38
 traditsiooniline lauseanalüüs SÜ 11

- transitiivne lause vt sihiline lause
 transitiivne verb e transitiivne tegusõna
 vt sihiline verb e sihiline tegusõna
 transkriptsioon O 23
 translatiiv vt saav kääne
 translatiiviliited SM 9, 12
 translatiivne tegusõna M 3
 transliteratsioon O 22
treima-tüüp M 164
 tremulant vt värihäälik
 -*ts* (nimisõnaliide) SM 21, 23
 -*tse*- (verbiliide) SM 9, 14, 17
 -*tsi* (määrsõnaliide) SM 42
 tsitaatsõna L 19
 tsitaatsõnade õigekiri O 19
 tsitaatväljend L 19
 -*tu* (nimisõnaliide) SM 21, 23
 -*tu* (omadussõnaliide) SM 34–35
tud-kesksõna M 79
tud-lühend SÜ 148–150
 tugevaastmeline tüvi M 22
 tugevnev astmemuutus M 26
 tugevnev astmevaheldus e pööratud
 astmevaheldus M 33
tulema-tüüp M 171
 tulemuslause e resultatiivlause SÜ 12
 tuletis e derivaat SM 2
 tuletus e derivatsioon SM 2–3
 tuletusalus SM 2
 tuletusliide SM 2
 tuletustüvi SM 2
 tulevik SÜ 29–30
tuli-tüüp M 122
 tunnus M 15
 tõlkelaen L 14
 tõlkesõnaraamat L 62
tõusma-tüüp M 179
 tähendus L 42
 tähenduse halvenemine L 44
 tähenduse kitsenemine L 44
 tähenduse laienemine L 44
 tähenduse muutumine L 43
 tähenduse paranemine L 44
 tähenduslaen L 13
 tähendusnihe L 44
- tähenduspõhimõte vt semantiline
 põhimõte
 tähendusvarjund L 47
 tähendusväli L 42
 tähendusõpetus e semantika SJ 11, L 41
 tähendusülekanne L 45
 täheortograafia O 11–17
 tähestikuline sõnaraamat e alfaabeetiline
 sõnaraamat L 61
 tähtpäevade algustäht O 37a
 tähtsaimad sõnaraamatud L 63
 tähtsümbol O 49e
 täiend e atribuut SÜ 8, 112–119, 125
 täiendlause SÜ 137–140
 täiendlühend SÜ 147, 149–150
 täiendsõna SM 4
 täisalus e totaalsubjekt SÜ 46
 täishomonüümid L 39
 täishäälik e vokaal O 5–6
 täishäälikute liigitus O 6
 täislause SÜ 1
 täisminevik e perfekt M 85, 88, SÜ 28
 täisparadigma M 106
 täissihitis e totaalobjekt SÜ 49–55
 täissünonüümid L 32
 täistähenduslik sõna M 1
 täisöeldistäide e totaalpredikatiiv SÜ
 58–59
 täitesõna L 48
 tühiku jätmise numbrikirjutuses O 51b
 türgi laenud L 11
 tüveminevik M 87
 tüvemitmus M 70–71
 tüvesisseütlev M 55
 tüvevaheldus M 21
 tüvevokaali teisenemine SM 5
 tüveülivõrre M 103
 tüvi M 15
 tüüpsõna M 19
 -*u* (nimisõnaliide) SM 21–22, 25
 -*u*- (verbiliide) SM 9, 11, 14, 16
 umbisikuline lause SÜ 47
 umbisikuline tegumood e impersonaal
 M 82, 84, SÜ 23, 25
 umbmäärane asemäärsõna M 9

- umbmäärane asesõna e indefiniitpro-
 noomen M 8
 -*ur* (nimisõnaliide) SM 21, 23
 urbonüüm L 56
 -*us* (nimisõnaliide) SM 21–22
 usuaaltähendus vt tavatähendus
 uudiskeelend e neologism L 23
 uudissõna L 23
 uudissõnaraamat L 60
 uuemad laenud L 10
 Uurali tüvevara L 7
 uus kirjaviis SJ 6, O 2
uus–küüs-tüüp M 148
 -*v* (omadussõnaliide) SM 34, 36
 vaba laiend SÜ 3
 vaba tähendus L 47
 vabalt kombineeritud tehistüvi L 17
 vaeg- M 2a
 vaeglause SÜ 1, 47, 90
 vaegomadussõna M 5
 vaegpöordeline tegusõna M 3
 vaegvõrdeline omadussõna M 5
 vahend SÜ 6
 vahendi- ja abinõukaassõna M 11
 vahendimäärus e instrumentaaladver-
 biaal SÜ 60
 valdajamäärus e habitiivadverbiaal SÜ 10,
 60, 62
 -valentne e -kohaline SÜ 3
 valents SÜ 3
 valiktähtlühend O 47
 vana kirjaviis SJ 5, O 2
 vanakreeka laenud L 12
 vanakreeka pooleesliited ja pooljärel-
 liited L 12
 vanamoeline sõna L 23
 vanarootsi laenud L 10
 vanavene laenud L 10
 vanemad laenud L 10
 varjunimi e pseudonüüm L 55
 vastandav e adversatiivne rinnastus SÜ 98
 vastandav sidesõna M 12
 vastandsõnad vt antonüümid
 vastanduse väljendamine L 35
 vastastikune e retsiprookne asendus
 SÜ 86, 88
 vastastikune asemäärsõna M 9
 vastastikune asesõna e retsiprookpro-
 noomen M 8
 vastastikune tegusõna e retsiprookne
 tegusõna M 3
vat-lühend SÜ 147
vat-tegevusnimi e *vat*-infinitiiv M 73, 75
vedru M 124
 -*vel* (määrsõnaliide) SM 42
 -*vele* (määrsõnaliide) SM 42
 vene laenud L 10
 vene-eesti transkriptsioon O 23
 vene-ladina transliteratsioon O 22
 verb vt tegusõna
 verb + nimisõna SM 31
 verbi otsetuletus SM 18
 verbifraas SÜ 5
 verbiliited SM 9–17
 verbita lauselühend SÜ 147, 150
vestlema-tüüp M 189
 vestlus SJ 12
 vestlusanalüüs SJ 12
 vetenimi e hüdronüüm L 56
 viisi- ja seisundikaassõna M 11
 viisi- ja seisundimäärsõna M 7, SÜ 15
 viisilause SÜ 137
 viisimäärus SÜ 60
 viisiütlev kääne e instruktiiv M 48
 -*vik* (nimisõnaliide) SM 23
 -*vil* (määrsõnaliide) SM 42
 -*vile* (määrsõnaliide) SM 42
 virvasõna L 12
v-kesksõna M 78
v-lühend SÜ 147, 149
 vokaal vt täishäälik
 vokaaliteisendus M 29
 vokaalmitmus M 70–71
 vormianalüüs M 15
 vormikategooria vt morfoloogiline
 kategooria
 vormimoodustus e sõnamuutmine e
 muutemorfoloogia M 15

- vormimoodustuse seisukohalt oluline liide M 18
- vormiparadigma M 104
- vormipõhimõte O 38
- vormisõnaraamat e morfoloogiasõnaraamat L 62
- vormitüvi M 17, 21a
- vormisüntees M 15
- vormiõpetus SJ 11, M 15
- vulgaarkeelend vt vulgarism
- vulgaarsõnavara L 30
- vulgarism e vulgaarkeelend L 30
- võima*-tüüp M 165
- võrdkuju vt sümbol
- võrdlus L 51
- võrdlusaste e võrre M 100
- võrdluskategooria e komparatsiooni-kategooria M 100–103
- võrdlussõna M 46, 100–103
- võrre vt võrdlusaste
- võtmevorm vt algvorm
- võõrapärasused (ismid) L 21
- võõrkeelsed lühendid O 49d
- võõrliited SM 44
- võõrnimede hääldus L 18
- võõrnimede käänamine M 161a
- võõrnimede õigekiri O 18
- võõrnimetuletiste õigekiri O 21
- võõrsõna O 16, L 19
- võõrsõna struktuurivõõrus O 16, L 19
- võõrsõnade lõppsilbi täishääliku õigekiri O 17
- võõrsõnade lõppsulghääliku õigekiri O 17
- võõrsõnade õigekiri O 16–17
- võõrsõnaraamat L 60
- võõrsõnavara L 19
- võõrtäht O 1
- võõrtüveliste verbide tuletus SM 19
- vähendusliited SM 21, 25, 34
- vähendussõna vt deminutiiv
- väike(ne)* M 138
- väikekohanimi e mikrotoponüüm L 56
- väiketähtlühend O 47
- väitlause SÜ 80
- välde e sõnavälde O 9–10
- väliskohakääne M 48, 50
- väljajätt e ellips SÜ 1, 90–95
- väljajäteline lause vt lünklause
- väljendtegasõna e väljendverb M 3, SÜ 14, 16
- väljendtegasõnade kokku- ja lahkukirjutamine O 44
- väljendverb vt väljendtegasõna
- välte määramine O 10
- vältekriitilisi sõnu O 10
- vältemuutus M 27
- värihäälik e tremulant O 6
- õel*-tüüp M 130
- õigekeelsussõnaraamat L 60, 62
- õigekiri vt ortograafia
- õigekirjutus vt ortograafia
- õigekirjutussõnaraamat e ortograafiasõnaraamat L 62
- õlu* M 123
- õnnelik*-tüüp M 141
- õppesõnaraamat L 62
- õppima*-tüüp M 175
- äike(ne)* M 138
- ära* (vaegmuuteline verb) M 3, 99
- öeldis e (grammatiline) predikaat SÜ 8, 12–44
- öeldisrühm SÜ 5
- öeldistäide e predikatiiv SÜ 8, 57–59
- öeldistäitega lause SÜ 10
- öeldistäitelause SÜ 137
- öeldistäitelühend SÜ 147
- öeldistäitemäärus e predikatiivadverbiaal SÜ 60, 72–73
- ühekeelne sõnaraamat L 62
- ühendav e kopulatiivne rinnastus SÜ 98
- ühendav sidesõna M 12
- ühendtegasõna e ühendverb M 3, SÜ 15–16
- ühendtegasõnade kokku- ja lahkukirjutamine O 44
- ühendverb vt ühendtegasõna
- ühetähenduslik sõna e monoseemne sõna L 46

-
- ühetähenduslikkus e monoseemia L 46
ühildumine e kongruents SÜ 3, 18–21,
59, 73, 114, 120–125
üks M 150
ülakoma O 21, 65
üldisikuline lause SÜ 47
üldkasutatavaid lühendeid O 50
üldkasutatavaid märke O 71
üldlaiend SÜ 9, 75–76
üldleksikoloogia L 1
üldminevik e preteeritum M 85, 90, SÜ 28
üldnimi e apellatiiv M 4, L 54
üldsläng L 25
üldsõnavara L 22
üldvastandus SÜ 98
ülekantud tähendus L 47
ülimussuurtäht O 37a
ülivõrre e superlatiiv M 100, 103
ümarsulud O 66
üंबरütlus vt perifraas
ürituste nimetamine O 33
üte SÜ 145–146

